УРЕДНИК ПРВЕ КЊИГЕ
Сима Ћирковић

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός βασιλεύς καί αύτοκράτωρ Σερβίας καί 'Ρωμανίας

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
основана 1892

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

ПРВА КЊИГА

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА ДО МАРИЧКЕ БИТКЕ (1371)

НАПИСАЛИ

Драгослав Срејовић • Мирослава Мирковић • Јован Ковачевић • Павле Ивић • Сима Ћирковић • Љубомир Максимовић • Јованка Калић • Димитрије Богдановић Војислав Ј. Ђурић • Божидар Ферјанчић • Милош Благојевић • Гордана Бабић-Ђорђевић • Раде Михаљчић

БЕОГРАД 1981

Истраживачке радове финансирале су Републичка заједница културе и Републичка заједница науке Србије.

ПРЕДГОВОР

Српска књижевна задруга је од свога оснивања настојала да објављује дела која осветљавају српску историју. Већ у првом Колу, штампаном у години Задругиног оснивања, појавила се прва свеска *Историје српског народа*, коју су заједнички припремили Љубомир Ковачевић и Љубомир Јовановић. У трећем Колу, објављеном 1894. године, изишла је и друга свеска, којом се ово критичко и разборито дело прекинуло стигавши тек до почетка XI века. Српска књижевна задруга је и касније неговала издања из историје сматрајући их важним делом »општекорисне књижевности«, али се дуго није враћала плану да објави приказ српске историје у целини. У годинама уочи другог светског рата чињени су напори у том правцу. Од тадашњих припрема остао је штампани преглед садржаја, који сведочи о ширини и тематској разноврсности замишљеног дела о историји српског народа.

Убрзо после оснивања библиотеке историјских издања, започете 1959. године *Историјом Византије* Георгија Острогорског, у Српској књижевној задрузи оживљена је замисао о издавању дела које би приказало целу српску историју. Одржано је саветовање на које су позвани тадашњи водећи историчари: Никола Радојчић, Георгије Острогорски, Михаило Динић, Виктор Новак, Јорјо Тадић и други. Ова расправа није имала непосредних практичних последица, али је дала најопштије оквире у којима ће се кретати каснија размишљања и покушаји да се приђе писању *Историје српског народа*. Већ тада се показало да *Историја српског народа* треба да буде обимно вишетомно дело синтетичког карактера, строго научно у концепцији и утемељености садржаја, а приступачно и популарно у начину излагања.

Списа таквог карактера није било у целокупној литератури о српској историји. Научно заснована и критичка дела ограничена су на поједине периоде српске историје, а целовити прегледи, настали у XIX веку без ослонца на архивска истраживања, брзо су застаревали и превазилазила су их сазнања саопштена у расправама и монографијама. Стање историографског наслеђа подстицало је да се приђе припремању *Историје српског народа*, али је, у исто време, отежавало тај подухват.

Када је преовладало уверење да има снага и могућности да се приђе организовању писања *Историје српског народа,* у Српској књижевној задрузи и Редакцији њене библиотеке историјских издања у више махова су претресана општа питања концепције и реализације дела. Образована је и посебна радна група, коју су чинили Фрањо Баришић, Димитрије Ђорђевић, Радован Самарџић и Сима Ћирковић, са задатком да припреми елаборат који ће приказати концепцију, основни садржај, елементе периодизације и поделу на књиге, као и научни апарат, структуру излагања и опрему замишљеног дела. Елаборат је био израђен у току 1966. године и први пут је размотрен на скупу историчара из Београда и Управног одбора Српске књижевне задруге, одржаном 6. децембра 1966. године.

Елаборат је тада био прихваћен у начелу и стављен у основу пројекта за писање *Историје српског народа.* Повољна околност за даљи рад на пројекту било је настојање тадашњег Републичког фонда за унапређивање културних делатности да се утврди списак капиталних дела која недостају нашој култури и да се охрабри, подстакне и материјално помогне њихова израда. *Историја српског народа* уврштена је међу капиталне теме, а припрему дела је финансирао Републички фонд за унапређење културних делатности, односно Републичке заједнице културе после реорганизације Фонда, пошто је пројекат био разматран и верификован на скуповима стручњака. Прва већа расправа изван Српске књижевне задруге одржана је 1967. године са историчарима из Београда. У припремама за шире саветовање о пројекту, елаборат је допунила Редакција историјских издања Српске књижевне задруге. Елаборат и два уводна излагања – штампана у посебној књизи (В. Чубриловић: *Тезе за писање историје Срба* и С. Ћирковић: *Проблеми модерне историјске синтезе,* Београд 1970) – били су подлога за дискусију стручњака из свих република, одржану почетком лета 1970. године. Коначан елаборат 1971. године израдили су чланови Редакције историјских издања Српске књижевне задруге: Фрањо Баришић, Иван Божић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Владимир Стојанчевић, Сима Ћирковић.

Јавне расправе и договори у Српској књижевној задрузи утицали су на коначно уобличавање пројекта, нарочито на схватања о путевима и начинима да се он оствари. Општи карактер дела, његова концепција и методолошка усмереност лакше су се решавали него многобројни и сложени проблеми у настајању замишљеног дела. Одсуство сличног дела у нашој историјској литератури и сиромаштво и једностраност историографског наслеђа знатно су увећавали ове проблеме.

У расправама је потврђено схватање истакнуто у елаборату и другим текстовима да *Историја српског народа* мора превазићи тематску једностраност традиционалних погледа на историју, у којима је политичка област имала потпуну предност. У складу са марксистичком оријентацијом наше историографије и променама у интересовању савременог света за историју, у средиште су стављени проблеми економског и друштвеног развоја у нераздвојној повезаности са свим областима живота и стваралаштва. Наглашена је неопходност тематске ширине и свестраности с тим да се избегне одвојено излагање о историји књижевности, језика, уметности, права итд. и постигне стварна синтеза целине друштвеног развоја. Прихваћено је да *Историја српског народа* не сме остати изолована и затворена у етничке и државне границе које познаје модерна епоха, већ да укључи и делове околног света без чијег познавања се не могу разумети појаве и процеси у историји српског народа. Потврђено је и схватање да у свим епохама треба осветљавати етничке феномене у склопу конкретних друштвено-економских услова, напуштајући погрешну романтичарску представу о народу као заувек датој и непроменљивој целини.

Преовладало је мишљење да писање *Историје српског народа* не треба одлагати да би се претходно обавила сва посебна истраживања у појединим областима, него да се ономе што је у историографији створено радом ранијих генерација у току припрема *Историје* додају нова истраживања где год је то потребно. Коначне одлуке о обиму дела и броју сарадника донете су после брижљивог одмеравања свих чинилаца и процењивања стварних научних и других могућности. Првобитна замисао о дванаест књига сведена је на шест књига, чији је садржај одређен према периодизацији устаљеној у нашој науци. Ауторски колектив, састављен од широког круга специјалиста, олакшао је остварење и бржу израду *Историје,* омогућио већу поузданост у појединостима и извршавању истраживачких задатака, али је, са друге стране, донекле умањио хомогеност дела, јединствен стил и сразмере у излагању неких поглавља. Дуго припремање пројекта је имало и добру страну у томе што су за то време сазрели историчари који су окупљани за рад на овом делу и што су обављени неколики значајни истраживачки послови. Тако су у писању *Историје српског народа* учествовала четрдесет четири научника средње и млађе генерације из неколико југословенских центара.

По завршетку расправа и обезбеђењу средстава за истраживачке радове, која су дале Републичка заједница културе и Републичка заједница науке, Српска књижевна задруга је 1971. године склопила уговоре с ауторима и именовала уређивачка тела, која су бринула о остварењу пројекта.

Именован је Уређивачки одбор у саставу: проф. др Фрањо Баришић, проф. др Димитрије Богдановић, проф. др Иван Божић, проф. др Славко Гавриловић, проф. др Војислав Ј. Ђурић, проф. др Милорад Екмечић, проф. др Драгиша Живковић, проф. др Дејан Медаковић, проф. др Андреј Митровић, проф. др Мирослав Пантић, проф. др Радован Самарџић (председник), научни саветник др Владимир Стојанчевић и проф. др Сима Ћирковић.

У исто време именовани су уредници књига: проф. др Сима Ћирковић за прву, проф. др Иван Божић за другу, проф. др Радован Самарџић за трећу, проф. др Славко Гавриловић за четврту, научни саветник др Владимир Стојанчевић за пету и

проф. др Андреј Митровић за шесту књигу. Проф. др Иван Божић се 1976. године захвалио на дужности због болести, па је за уредника друге књиге изабрана проф. др Јованка Калић.

Пошто су основна концепцијска, организациона и материјална питања решена, тежиште рада пренето је на поједине књиге и главни задаци на њихове уреднике, који су тако постали стварни Уређивачки одбор *Историје српског народа* и остварили је у облику у коме излази пред читаоце.

Уредници су израдили планове појединих књига, расподелили задатке заједно с ауторима, бринули се о разграничавању и усклађивању текстова сарадника, руководили поступком оцењивања, који се вршио у два степена, приликом усвајања сваког појединог текста и приликом разматрања књиге у целини, и уобличавали су текстове у складу са утврђеним начелима.

У припремању *Историје српског народа* значајан удео су имали одбори образовани ради избора и израде историјских карата и одабирања и прикупљања ликовних прилога.

Уређивачки одбор за историјске карте радио је у саставу: проф. др Милош Благојевић, научни саветник др Рајко Веселиновић, инг. Ангелина Перић, научни саветник др Владимир Стојанчевић и проф. др Сима Ћирковић (председник). Историјске карте и скице израђене су на предлог писаца, уредника књига, а знатним делом и на предлог самог Одбора. У складу са карактером дела, Одбор је настојао да у оквиру материјалних и техничких могућности обезбеди карте које ће омогућити лакше и боље разумевање текста. Настојало се нарочито да историјске карте, у дугом низу, осветле све територије на којима се збивала српска историја и да истовремено прикажу економске, друштвене и културне појаве.

Уређивачки одбор за ликовне прилоге радио је у саставу: проф. др Војислав Ј. Ђурић, проф. др Дејан Медаковић (председник), проф. др Сретен Петковић, проф. др Радован Самарџић и Душан Тасић. Одбор је настојао да постигне складну повезаност између текстова и ликовних прилога.

Имајући у виду значај овог пројекта, за све време рада на *Историји српског народа* Српска књижевна задруга улагала је напоре и средства да створи што повољније услове за његово остварење. У томе су учествовали сви органи управљања Српске књижевне задруге и њене службе, посебно издавачка служба, а свакодневне техничке послове секретара Уређивачког одбора обављала је Надежда Јовановић.

Српска књижевна задруга организовала је и истраживање у архивима, библиотекама и другим установама, у земљи и иностранству, где се чувају извори и документи о српској историји. Тако су прикупљене хиљаде страница архивског материјала. Све што је прошло кроз руке истраживача није могло да се саопшти на страницама ових шест књига, али је створен драгоцен фонд докумената, који ће послужити у даљим истраживачким радовима и усавршавању *Историје српског народа*.

Уређивачки одбор

ДЕО ПРВИ

ДРЕВНЕ КУЛТУРЕ НА ТЛУ СРБИЈЕ И АНТИЧКО НАСЛЕЂЕ

КУЛТУРЕ СТАРИЈЕГ И СРЕДЊЕГ КАМЕНОГ ДОБА

Главни извори за упознавање ране историје подручја на коме ће се развити српска средњовековна држава – археолошки налази – већим делом леже под земљом, а и они који су познати, махом су фрагментарни и недовољно речити. Расположива археолошка грађа документује само трагове које су многобројне људске заједнице оставиле на тлу Србије у далекој прошлости, а не и њихове целовите историје. Ти трагови су или дубоки и повезани или нејасни и проређени; мада је њихово »читање« тешко, посматрани у простору и времену, они ипак омогућују да се у основним потезима назначе главна популациона и културна кретања у овом делу Европе током праисторије а, у извесним случајевима, и да се остваре потпуније историјске реконструкције.

Територија Србије настањена је пре четрдесетак хиљада година, али људске заједнице које су на њој живеле остају безимене све до првог миленија пре нове ере, до времена када се укључују у догађаје за које је био заинтересован антички свет. Пошто је лишена писаних докумената, историја тих људских заједница може се проучавати првенствено као културна историја. Прикупљена археолошка грађа и примена нових метода истраживања омогућују да се праисторијске културе на тлу Србије опишу и разграниче просторно и временски, али се безбројна и сложена збивања која су на њих судбоносно деловала могу само наслутити. Из тих разлога је реконструкција праисторије Србије у многим појединостима хипотетична, подложна непрестаним допунама и бројним исправкама. Она се, као и праисторија целог старог света, ради прегледности може поделити на четири дуготрајна раздобља: старије камено доба (палеолит), средње камено доба (мезолит), млађе камено доба (неолит) и доба употребе метала (бакарно, бронзано и гвоздено доба).

Док су области западне и средње Европе насељене већ у првом одсеку плеистоцена (дилувиј, ледено доба), територија Србије и остала подручја Балканског полуострва постају део екумене тек у раздобљу последње глацијације (алпска глацијација Würm). Кад је човек ступио на ову територију, клима је била хладна, граница вечног леда спуштала се и до 1.500 m надморске висине, тле су покривале степе и ретке шуме борова, смреке и брезе, а долине великих река ветрови су засипали ситним песком и стварали лес по равницама. Суочени са оваквом природном средином, први становници Србије избегавали су пусте, отворене пределе и за своја станишта бирали пећине

на обронцима нижих брда који затварају мање речне долине. Присуство људских заједница старијег каменог доба посведочено је у кречњачком ободу Тимочког басена (Злотска пећина), на западним падинама Сврљишких планина (Преконошка пећина), на северним обронцима Маљена (пећина Петница и Висока пећина) и на огранцима Црног врха (пећина под Јерининим брдом, у селуГрадац) и Венчаца (пећина Рисовача). Само две од ових пећина – пећина под Јерининим брдом и Рисовача – систематски су истражене; на основу археолошких докумената који су у њима откривени, може се реконструисати прво поглавље историје људских заједница на територији Србије.[1]

Пећина под Јерининим брдом и Рисовача насељаване су у неколико махова. Археолошки налази из старијих слојева ових пећина показују да се у њима живело почетком првог раздобља отопљења вирмске глацијације (интерстадијал Würm 1/2), у време кад су по степама и шумама живели крупни биљоједи – џиновски јелен, дивљи коњ и говече. У обе пећине боравиле су људске заједнице које су се састојале од највише петнаестак чланова, од једне до три биолошке породице, чије се привређивање сводило на индивидуални лов и сакупљање плодова. Уз обиље костију уловљених животиња, у пећини под Јерининим брдом нађена су, покрај једног ватришта, и кремена оруђа (троугаони шиљци, дискоидни стругачи), и то тако архаичних облика да се формално могу везати за оруђа средњег палеолита, из позне мустијерске културе. Исте одлике карактеришу и поједина кремена оруђа из Рисоваче, али су ту откривена и специјализована ловачка копља од кремена – листоликог облика и мајсторски обрађена – чија појава обележава освит културе млађег палеолита у целој Европи. Уз кремена оруђа, израђиване су и алатке од кости. Коштане алатке дају оригиналан печат култури првих становника Србије, који су, судећи по једном људском кутњаку из пећине под Јерининим брдом, већ имали антрополошке одлике савременог човека (Homo sapiens).[2]

Поседовање специјализованог ловачког оружја и овладавање производњом коштаних алатки дуго су задовољавали потребе малобројних заједница које су настањивале пећине у Србији. Из тих разлога је и њихова култура, у почетку прогресивна и стваралачка, временом постала конзервативна. Чак и много касније, у периодима знатно хладније арктичке и предарктичке климе

[1] Палеолитске налазе са територије Србије први помиње J. Цвијић, и то из Преконошке пећине у којој је, уз дилувијалну фауну, откривена једна кремена алатка (J. Цвијић, *Преконошка пећина*, Геолошка слика Балканског полуострва III, 1891). Остаци дилувијалне фауне, који указују на присуство палеолитских заједница, нађени су и у неколико поткапина на периферији Београда, на Бановом брду (H. Breuil, *Notes de voyage paléolithique en Europe centrale*, L'Antropologie 33 (1923) 333). Недавно је утврђено присуство дилувијалног човека у неколико пећина у околини Ваљева (П. Влаховић – Н. Милошевић, *Петничка пећина код Ваљева и њен антрополошко-етнолошки значај*, Гласник Етнографског института САНУ 19–20 (1973) 61–72). О палеолитској култури и дилувијалној фауни у пећини Рисовача и пећини под Јерининим брдом вид. Б. Гавела, *О палеолитику Србије*, Arheološki vestnik 13–14 (1962–63) 85–99; исти, *Szeletien-ски facies u paleolitu Srbije*, Старинар 19 (1969) 13–25; J. Rakovec, *Pleistocenska fauna iz Risovače pri Aranđelovcu*, Razprave – Dissertationes VIII, Ljubljana 1965, 227–297. Целовитији приказ проблематике палеолита Србије дају: S. Brodar, *Historičen in kritičen pregled domnevnih paleolitskih najdišč na jugu Jugoslavije*, Razprave II SAZU (razr. IV), Ljubljana 1954, 395–424, J. Марковић-Марјановић, *Прилог познавању пећина и окапина Србије као станишта палеолитског човека*, Цвијићев зборник, Београд 1968, 169–185, и М. Гарашанин, *Праисторија* I–II, 9–11.

[2] На подручју Београда нађена је лобања која је приписана старијој људској врсти – homo primigenius-у: Ђ. Јовановић, *Прилози за палеонтологију српских земаља*, Старинар 9 (1892) 30–34. Како је овај антрополошки налаз нестао током првог светског рата, немогуће је проверити тврдњу Ђ. Јовановића.

(Würm 2, интерстадијал Würm 2/3), кад је природа суочила човека с новим животним проблемима, култура на тлу Србије није се битније изменила. Између оруђа из старијих и млађих слојева пећине под Јерининим брдом и Рисоваче једва се уочава разлика, иако су њима ловљене сасвим различите животињске врсте. Током старије фазе, лов се ограничавао на крупне биљоједе, али се касније, у време хладне предарктичке климе, проширио на нове врсте (мамут, рунасти носорог, пећински лав, пећинска хијена). Измењени животни услови изискивали су битне промене у традиционалном начину лова, а самим тим и целокупне културе; на централнобалканском подручју култура се, међутим, није изменила, већ се неко време само прилагођавала новонасталој ситуацији да би се негде око 25 000. године пре н. е. коначно и угасила. Пећинска станишта напуштена су пред почетак последњег великог захлађења вирмске глацијације (Würm 3). Тиме се завршава прво поглавље историје људских заједница на територији Србије.

На основу археолошких налаза из пећина у Србији може се закључити да се на централнобалканском подручју развила особена култура старијег каменог доба у којој су обједињени облици традиционалне средњоевропске културе (мустијерска култура) и облици нове културе, настали у јужноруским степама (источноевропски орињасиен). Та култура, названа селетијен, остварена је, чини се, у средишту Европе. Око 35 000. године пре нове ере, она се проширила на запад до Рајне, на север до Тирингије, а на југ – до језгра Балканског полуострва. Под утицајем локалних фактора, на овој пространој територији селетијенска култура знатно се изменила, а на њеним основама настао је низ регионалних култура са особеним обележјима. Једна од таквих је и најстарија култура на тлу Србије.

Још увек је тешко установити из ког правца је Србија насељена. Шира постојбина њених првих житеља свакако је обод Карпатског басена, јер су у појасу од Словачког рудогорја до Баната истражена многа пећинска станишта у којима су откривена кремена оруђа слична онима из пећина Србије. То значи да је у раздобљу од 35 000. до 25 000. године пре н. е. централнобалканско подручје културно, а вероватно и популационо, присно повезано с Банатом и Трансилванијом.

Друго поглавље историје ловаца старијег каменог доба на територији Србије може се реконструисати само на основу малобројних и још недовољно проучених археолошких налаза са лесних, равничарских терена Војводине.[3] Напуштање пећина, односно стално пребивање под ведрим небом проузроковано је, чини се, пре привредно-друштвеним него климатским факторима. Предели равничарских подручја Србије у раздобљу између 20 000. и 12 000. године пре н. е. били су привлачни само за џиновске биљоједе, на првом месту за мамуте, а не и за човека. Лесна подручја покривало је у то време степско растиње и само по који бор или смрека. Клима је била оштра, а у појединим временским одсецима, предели су добијали изглед тундре и тајге. Повезане

[3] О палеолитским налазиштима на подручју Војводине вид. опширније: S. Brodar, *Paleolitik v Vršcu in njegovi okolici*, Arheološki vestnik 6 (1955) 181–203; J. Марковић-Марјановић, *Палеолит на обали Лудошког језера код Суботице*, Гласник САН 4–1 (1952) 168–169; исти, *Нова палеолитска налазишта северне Бачке*, Гласник САН 4–1 (1952) 169–170; исти, *Први пренеолитски трагови у лесу под ведрим небом на територији Србије*, Старинар 7–8 (1956–1957) 227–228; исти, *Први трагови палеолита под ведрим небом на територији Србије*, Гласник САН 7–1 (1956) 91–92; Б. Брукнер, у *Praistoriji Vojvodine* 17–19.

лесне зоне од Волге до средње Европе постале су, међутим, широк пут којим су се брзо кретале животиње, а за њима и људске заједнице. Нове животињске врсте нису се могле ловити на стари начин; традиционални индивидуални лов, везан за ограничено подручје, замењен је групним, хајкачким ловом, који подразумева праћење плена на даљину и често логоровање. Трагови ловачких логора откривени су на неколико места међу лесним наслагама у северној Бачкој и Банату, код Лудоша у близини Суботице, у Пачиру, околини Вршца, Козлуку и Ватину. Кремена и коштана оруђа са поменутих налазишта типолошки се углавном везују за оруђа једне изразито динамичне и експанзивне културе млађег палеолита (тзв. источни граветијен). Ова култура, настала у лесним степама око Дона, проширила се око 20 000. године пре н. е. на исток до средње Волге, а на запад до Алпа. Њени носиоци, специјализовани за групни лов на мамуте, нису имали такмаца у Европи. Из тих разлога, облике њихове културе прихватиле су брзо и популације западне Европе и ширег медитеранског подручја.

Временом, вероватно око 15 000. године пре н. е., разбијено је јединство граветијенске културе. Током позног глацијала (14–9. милениј пре нове ере), сва подручја која су била захваћена културом источног граветијена осамостаљују се и на њима се образује низ локалних култура. Све области јужно од линије Сава–Дунав ушле су у сферу тзв. медитеранског граветијена (тардеграветијен), западни делови Панонске низије прикључују се средњоевропском граветијену, који је под јаким утицајем магдаленијенске културе западне Европе, а само североисточни део Карпатског басена остаје везан за источноевропски граветијен. Око 10 000. године пре н. е., медитерански граветијен шири се даље на север, преко Саве и Дунава, тако да је током последње климатске осцилације леденог доба (Dryas III – око 8800–8200. године пре н. е.) цела територија данашње Србије укључена у медитеранску културну сферу. У том раздобљу, међутим, на тлу Србије није остварена култура са особеним карактеристикама јер су већ око 8500. године пре н. е. настале крупне промене у природи (крај леденог доба, почетак нове геолошке епохе – холоцена), које су приморале људске заједнице у целој Европи да траже нова пребивалишта или да из основе измене традиционални начин живота. Следеће раздобље од приближно једног миленија (око 8000–7000. године пре н. е.) означава се као »мрачно доба« европске праисторије. То је период сложених и нејасних збивања која су проузроковала распадање култура старијег каменог доба и кристализацију култура нове епохе – средњег каменог доба.

У освит нове геолошке епохе (холоцен), из основе су се изменили природа и живот људи у свим областима Европе. Прва столећа новог доба су столећа велике кризе која је дуго савладавана, и то на разне начине и с различитим исходима. Учестала колебања климе у периоду између 8200. и 5500. године пре н. е. (рани холоцен) брзо су мењала слику света и присиљавала људске заједнице да се прилагођавају новонасталим животним условима. Иако је клима раног холоцена у основи била знатно повољнија од климе леденог доба, она је целу природу – земљиште, речне токове, вегетацију и фауну – из основа преобразила. Традиционалне, већ високо специјализоване ловачке културе старијег каменог доба тешко су могле да се прилагоде новим оквирима живота; оне су се у већини случајева распале у исто време кад се расточио и

свет леденог доба, а само оне културе које су раније биле подређене и мање специјализоване изашле су из опште кризе као прогресивне и водеће.

Током раног холоцена најосетније су се изменили животни услови у равничарским областима Србије: крупни биљоједи напустили су лесне степе, једноличне шуме брезе и бора мозаички су се смењивале са затрављеним површинама, а реке су често мењале свој ток и с колебљивим подземним водама стварале безбројне ерозије, баре, мочваре и огољена земљишта без вегетације. Досад није откривен ниједан археолошки налаз који би документовао присуство људских заједница у равничарским подручјима током хладног и сувог пребореалног периода (између 8200. и 6700. године пре н. е.). Чини се да су равнице поново насељене између 6700. и 5500. године пре нове ере, у време повољније бореалне климе, и то онда кад су се на њима образовала плодна земљишта (чернозем, црница) и кад су реке усталиле своје токове.[4]

Колебања опште климе раног холоцена, и за њих везане промене у природи, била су мање осетна у брдовитим пределима централнобалканског подручја и по врлетима дуж источног обода Панонске низије. У тим областима, посебно у заклоњеним жупама и клисурама, образовале су се многобројне микроеколошке зоне са специфичном, блажом климом, у којима се и током раног холоцена очувала сва разноврсност живог света. Истраживања Ђердапа показала су да се у заклоњеним брдским пределима сачувала и обогатила не само природа већ и традиционална култура. Док је у суседним областима Панонске и Влашке низије замирао живот, у ђердапском подручју се током раног холоцена развила једна од најсложенијих култура праисторије, која је, према једном великом дунавском виру, названа култура Лепенског Вира. Ствараоци ових култура припадају старом европском становништву, популацији млађег палеолита (антрополошки тип Брно–Пшедмост и оберкаселска варијанта кромањонског типа), које одликују мезокефална глава, широко лице, висок раст и веома робусна грађа тела. Временом, услед микроеволуционих промена током 100–120 генерација, дошло је до њихове грацилизације, али је у основи, због изолованости, и касније очуван стари антрополошки изглед. И култура коју су они остварили заснива се на традицијама млађег палеолита (медитерански тардиграветијен), а то наслеђе је приметно и у каснијим етапама њеног развоја.[5]

Ђердап је једино подручје у југоисточној Европи које је адекватно истражено и са археолошког и са биолошког аспекта. Систематски је испитано 14 локалитета које су људске заједнице насељавале током позног глацијала и раног холоцена. Многобројни археолошки и антрополошки остаци са ових налазишта документују културни и популациони континуитет у овој области почев од 11. до 5. миленија пре нове ере. С друге стране, анализе

[4] О промени опште климе и њеном утицају на вегетацију и земљиште вид. R. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe*, London 1971, 25 и даље; 68 и даље; D. Srejović, *Kulturen des frühen Postglaziale im südlichen Donauraum*, Balcanica 3 (1972) 12–17.

[5] О антрополошким карактеристикама носилаца културе Лепенског Вира вид. J. Nemeskeri, *Die Bewohner von Lepenski Vir*, у књизи: D. Srejović, *Lepenski Vir, Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur*, Bergisch Gladbach 1973, 249–272; S. Živanović, *Mesolithic Population in Đerdap Region*, Balcanica 6 (1975) 1–8.

остатака флоре и фауне омогућују да се прате све промене које су се током овог дугог раздобља збивале у природи.[6]

Континуирана култура Ђердапа једино је током бореала, у време настанка и развоја културе Лепенског Вира (од 6700. до 5500. године пре н. е.), обележена маркантним цртама. Култура старијих раздобља, из позног глацијала и пребореала, нема особених карактеристика; она представља интермецо, у коме облици традиционалне културе старијег каменог доба делимично нестају, а делимично се преображавају у форме културе Лепенског Вира.

Два фактора – промена климе и изолација – били су одлучујући за овај културни преображај. Ђердап, највећа клисура у Европи, представља свет за себе; овде се велика река непосредно везује за разиграни планински рељеф, због чега се на малим раздаљинама нагло мења надморска висина терена, а на скученим територијама сучељава и по неколико еколошких зона. Због ових одлика, Ђердап је почетком холоцена постао џиновски збег за сав живи свет. Већ у пребореалу повећава се број људских заједница у Ђердапу, али се оне и даље састоје од малог броја чланова, па се из тих разлога и традиционална култура битније не мења. До преображаја културе долази тек почетком бореала. Последња столећа осмог и прва столећа седмог миленија пре нове ере означавају преломно раздобље у педогенези и историји вегетације целог Подунавља, а особито Ђердапа. Многобројна насеља која су почетком бореала никла на ниским дунавским терасама и острвцима – Лепенски Вир, Власац, Падина, Хајдучка воденица, Икоана, Кладовска скела и друга – јасно показују да су у то време створени сви услови за живот под ведрим небом, као и за формирање већих људских заједница.

Од тренутка оснивања насеља у слободном простору, почиње преображај традиционалне културе ђердапског подручја. Тај процес се до детаља може пратити проучавањем разноврсне археолошке грађе из поменутих насеља.

Промена климе омогућила је живот под ведрим небом, али је фактор изолације тај живот учинио веома сложеним. Сва насеља културе Лепенског Вира леже на ниским терасама, које су редовно мале и изоловане, јер их по дужини пресеца Дунав, док их по ширини затварају стрме падине околних брда. Често су два, три или четири насеља груписана на територији чији радијус није већи од десетак километара. Повољне комуникације постоје само између насеља једне групе, јер је обала Дунава у Ђердапу на многим местима непроходна. Из тих разлога је територија коју у току године економски користи једно насеље не само мала већ и строго ограничена. Свака од територија поседује обиље воде, огрева, дивљачи и јестивих плодова. Међутим, с обзиром на њихове величине и изолованост, сва та богатства не би била довољна да обезбеде вековни живот у једном насељу. Људске заједнице ђердапског подручја нису могле да осигурају егзистенцију стихијским, неконтролисаним преузимањем природних добара, већ само успостављањем особеног привредног и социо-културног система.

Нови систем формиран је поступно. На његово коначно уобличавање, осим фактора изолације, пресудно је деловао фактор прираштаја становниш-

[6] D. Srejović, *Lepenski Vir*, passim; Д. Срејовић – З. Летица, *Епипалеолитска насеља на Власцу*, Старинар 22 (1971) 23 и даље; V. Boroneant, *Recherches archéologique sur la culture Schela Cladovei de la zone des Portes de Fer*, Dacia 17 (1973) 5 и даље; B. Jovanović, *Chronological Frames of the Iron Gate group of the Early Neolithic Period*, Archaeologia Iugoslavica 10 (1971) 23–38.

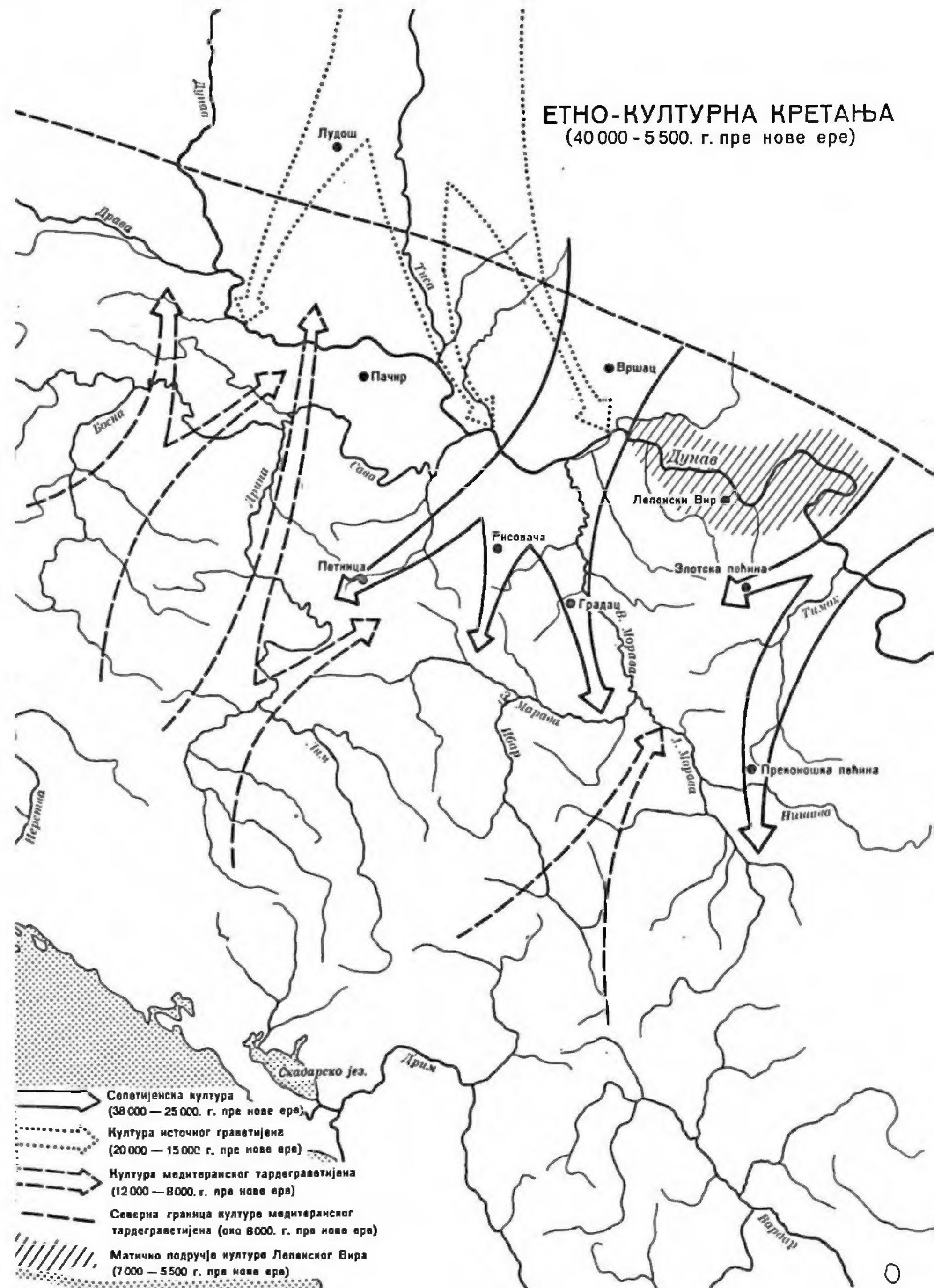

тва, односно увећање обима људских заједница. То јасно показују структуре свих насеља културе Лепенског Вира.

На основу броја станишта и гробова у најстаријим насељима која су подигнута на терасама Власац и Лепенски вир (насеља Власац Iа, Прото–Лепенски Вир), може се поуздано закључити да су се заједнице које су у њима живеле састојале од две до четири биолошке породице, тј. највише од двадесетак чланова. Овај број је усаглашен како с величином настањеног простора и приступачног терена тако и с традиционалним начином живота. Та усклађеност проузрокује, међутим, привредно-друштвени имобилизам, због чега се у најстаријој фази културе Лепенског Вира још не запажају појаве које би битније разликовале ову културу од осталих ранохолоценских култура јужног Подунавља. Малобројност заједнице, ограниченост комуникација и свођење економски експлоатисане територије на непосредну околину насеља нужно успостављају привредно-друштвене односе који се заснивају на учешћу свих одраслих чланова заједнице у раду и коришћењу добара, једнаким обавезама и истим правима, на механичкој солидарности која је непријатељски расположена према сваком ауторитету и индивидуалним тежњама. Због тога је структура свих насеља из ове фазе још неартикулисана, покојници се сахрањују без одређеног реда, а све сировине се добијају из најближе околине.

Сасвим другачију слику привредно-друштвеног живота пружају насеља из наредне фазе, на пример, насеља Власац Ib и насеља Лепенски Вир Iа. Оба насеља састојала су се од двадесетак стамбених објеката и имала су најмање стотинак житеља. Овај број више не одговара величини терена на коме се живи и знатно премаша број чланова у традиционалним ловачко--скупљачким заједницама. У равничарским подручјима Србије и целе југоисточне Европе, где постоји безброј терена погодних за живот, прираштај становништва није фактор који мења постојеће животне навике. У беспућима Ђердапа, међутим, овај фактор снажно делује на традиционалне заједнице и њихову културу у целини. Кад су примарне заједнице Власца, Лепенског Вира и осталих насеља у Ђердапу постале многољудније, нашле су се пред озбиљним проблемима. Пошто им геоморфолошке одлике терена нису дозвољавале да регулишу своју бројност расељавањем, морале су да траже друга решења. Из напора да се нађе излаз из тешке ситуације, настало је сасвим особено привредно, друштвено и идеолошко устројство културе Лепенског Вира.

Увећавање обима примарних заједница пропраћено је низом нових појава. Станишта се више не граде произвољно, већ по утврђеном обрасцу. Њихове основе, прекривене чврстим подовима од издробљеног кречњака, прецизно су размераване и увек имају облик зарубљеног кружног исечка. У средишту свих насеља налазе се пространи трг и велика кућа, а станишта око њих распоређена су у редове. Покојници се од овог времена сахрањују ван насеља. Само појединци, најчешће мушкарци и жене који су доживели дубоку старост, сахрањују се на тргу или у оквирима станишта. Сваки покојник сахрањен је на посебан начин – у опруженом или седећем положају, подигнутих, скрштених или опуштених руку, а често и парцијално. Лобање појединаца каткад су полагане покрај огњишта. Неки покојници посипани су окером, а неки графитом или рибљим зубима. Ови необични погребни ритуали, као и сложена структура насеља, свакако су мотивисани изузетно замршеним привредно-друштвеним односима.

За правилну реконструкцију тих односа, најзначајнија су три податка:

– уз стална насеља, у Ђердапу се у то време подиже и велик број сезонских логора;

– у свим насељима појављују се нове врсте сировина и почиње израда специјализованог ловачког оружја (харпуни, коштани пројектили, тешки камени батови) и алатки (мотике, будаци и садилице од јеленског рога);

– остаци фауне и флоре који су откривени у насељима документују сезонски лов, као и све интензивнију селекцију појединих животиња, односно култивацију одређених врста биљака.

Анализе остатака флоре и фауне из насеља Власац Ib, Лепенски Вир Iа и Икоана I показују да се подручје економског захвата насеља проширује и да се на њему сучељава неколико еколошких зона. Свака од ових зона користи се, међутим, само извесно време, и то у мери која не исцрпљује њене природне потенцијале. Да би се извори хране и сировина искористили у довољној мери и у право време, подижу се сезонски логори. Тако се већ у току старије етапе културе Лепенског Вира успоставља комбинована седелачко-мобилна економика. Подизањем сезонских логора, популационо увећане заједнице ђердапског подручја обезбедиле су већу економску добит, а истовремено су се растеретиле вишка својих чланова. С друге стране, седелачко-мобилна економика нужно доводи до поделе рада и специјализације. Одређени број чланова сваке заједнице чинио је мобилну групу (вероватно, одрасли мушкарци), али се и она делила на подгрупе специјализоване за лов на одређене врсте дивљачи, за изналажење појединих сировина или за сакупљање плодова. Међу члановима имобилног дела заједнице (вероватно, жене и деца), такође се деле задужења, односно образују се групе за хватање корњача и водених птица, за вађење кртоластих биљака или за прераду појединих сировина.

Оваква подела рада у оквирима непроизвођачке економике не доводи до стицања приватног власништва, већ до све веће специјализације и истицања способности појединаца. Сложеност погребних ритуала показује да се пред крај старије етапе културе Лепенског Вира формира друштво у коме неки појединци или групе појединаца уживају посебне повластице за живота и трајно поштовање после смрти. Та хијерархија могла је да се заснива само на поседовању оних знања и способности који имају витални значај за заједницу. Посебан смисао за одређене врсте послова, посвећеност у тајне природе или способност да се пронађу нови извори хране и сировина вероватно су утврђивали ауторитет појединаца и обезбеђивали им повлашћен положај у друштву. Чињеница што су зрели или остарели мушкарци сахрањивани на сасвим изузетан начин може се узети као доказ да су они и управљали главним пословима и верским обредима. Пошто налази из неких гробова документују и посебно поштовање старијих жена, то се чини да се искуство које се стиче годинама посебно уважавало, односно да је већ током старије етапе културе Лепенског Вира успостављена нека врста геронтократије. С друге стране, пошто су у оквирима насеља сахрањивани у приближно једнаком броју и мушкарци и жене, и како је у економици удео жене (риболов) равноправан уделу мушкарца (лов), мало је вероватно да се у култури Лепенског Вира развио било матријархални, било патријархални режим.[7]

[7] Опширније о сахрањивању у култури Лепенског Вира вид. D. Srejović, *Lepenski Vir* 141–150; Z. Letica, *Ensevelissement et les rites funeraires dans la Culture de Lepenski Vir*, у Valcamonica Symposium 1972 (Les religions de la préhistoire), 95 и даље.

Подела насеља на два дела, која се уочава у структури свих насеља културе Лепенског Вира, такође је значајна за проучавање економике и друштва. На основу многих етнолошких паралела може се претпоставити да та дихотомија верно одражава родовску структуру, с дуалном поделом у основи.[8] Структура појединих насеља јасно показује да су ове половине биле равноправне, а, вероватно, и егзогамне. Дуална организација обично подразумева и даље поделе (деобу егзогамних половина на егзогамне брачне класе) и дихотомије (мушкарци и жене, профано и сакрално, целибат и брак), али се о њима не може ништа одређено рећи на основу археолошких налаза. Једино се трг, који постоји у свим насељима културе Лепенског Вира, може тумачити као место на коме су обављани разни ритуали који су обједињавали све делове заједнице у целину. Оваква сложеност односа у оквиру једне мање родовске заједнице, компликована, уз то, и односима са заједницама које настањују и економски контролишу територије у суседству, подразумева успостављање многобројних табуа који се члановима заједнице намећу обредним церемонијама или образлажу одговарајућим митовима. Стога у култури Лепенског Вира особени начин привређивања прате и сасвим особена религијско-магијска пракса и за њу везана уметност.

Да би сви делови друштва солидарно функционисали, неопходно је да сваки појединац и сваки део заједнице обављају своје дужности у одређено време и на очекивани начин. То је могуће постићи једино рестриктивним мерама, односно неким ауторитетом. На основу археолошких докумената може се закључити да је у култури Лепенског Вира тај ауторитет била религија.[9]

У свим насељима културе Лепенског Вира откривена су култна места и многобројни сакрални предмети. Док се на појединим местима подижу сезонски логори, нека насеља прерастају у велике културне и религијске центре. Тако се на почетку млађе етапе културе Лепенског Вира на Власцу подиже сезонски логор, а оближњи Лепенски Вир постаје метропола и нека врста »свештеничког града«. Док се на Власцу или у Икоани производи све већи број специјализованих алатки, дотле се на Лепенском Виру или Хајдучкој воденици граде светилишта и моделују скулптуре од џиновских облутака. Корелација између ових појава је очигледна. Јасно је да заједница која насељава Власац или Икоану усредсређује сву своју енергију на оно што изискује свакодневни живот, а да заједница на Лепенском Виру или у Хајдучкој воденици највећи део својих снага троши на стварање других вредности које су на изглед далеко од практичних. Само усмеравањем људских способности ка различитим циљевима омогућени су, с једне стране, настанак великог мита и најстарије монументалне уметности југоисточне Европе, а с друге, осетни преображај начина привређивања.

Монументалне камене скулптуре које су откривене у многим кућним светилиштима свакако су иконографска илустрација једног сложеног мита. Постављане из генерације у генерацију уз кућна огњишта, ове скулптуре-облуци, на којима су најчешће моделоване риболике људске главе, риба, јелен или загонетне арабеске, биле су за све чланове заједнице највећа

[8] За етнолошке паралеле вид. Š. Kulišić, *Etnološka razmatranja o Lepenskom Viru*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 7 (1972) 161–176.

[9] Опширније о религији културе Лепенског Вира, вид. D. Srejović, *La religion de la Culture de Lepenski Vir*, Valcamonica Symposium 1972, 87 и даље.

светиња, која им је откривала велике истине о свету и одређивала понашање у свакодневном животу. Преко облутака који »настају« и »живе« у великој реци крај насеља, сви чланови заједнице повезују се, за живота и после смрти, с основним и вечитим елементима своје животне средине – с водом и каменом. Постављањем облутака уз огњишта, овим елементима је придружена и ватра, а преко ње – и топлота и светлост Сунца. Главни мотиви који се приказују на облуцима свакако су и основни садржаји постојећег мита. Вероватно се мислило да се из облутака, као из великог праисконског јајета, рађа све што живи, на првом месту, риболика бића (прародитељи људског рода) и животиње које се најчешће лове (риба, јелен). Главни елементи мита су истовремено и симболи за основне елементе непроизвођачке економике (вода, камен, ватра, риба, дивљач). Тако су ове скулптуре и овај мит трајно осигуравали безбедност свим добрима заједнице, како друштвеним тако и економским, и спречавали да се она нарушавају или произвољно користе.

У раздобљу кад религија и уметност долазе до највишег успона, на плану привређивања остварена су два подвига – припитомљене су или селекционисане одређене врсте животиња и култивисане су неке врсте дивљих житарица. То су две главне тековине велике економске револуције (тзв. »неолитска револуција«) која је пресудно утицала на развој култура у Подунављу. У култури Лепенског Вира до тих тековина није се дошло ни случајно ни тренутно, тј. оне су резултат истрајног посматрања природе, систематизованих знања, брижљивог одабирања и дуготрајног неговања одређених врста биљног и животињског света. У насељима културе Лепенског Вира нађени су бројни предмети на којима су угравиране загонетне представе и знаци, слични координатном систему, скицама предела, словима и бројкама. Њихов смисао остаће тајна, али не треба сумњати да су то забелешке о одређеним запажањима. Једнообразност која одликује сва светилишта и камене скулптуре показује да су у млађој етапи културе Лепенског Вира сва предачка знања обједињена у целовит систем. Из тих разлога, светилишта културе Лепенског Вира не треба посматрати само као места у којима су поникле једна од најсложенијих религија праисторије и најстарија монументална скулптура Европе већ и као неку врсту научних лабораторија у којима су антиципирана знања и вештине наредне, неолитске епохе.

Први успеси у припитомљавању животиња и култивисању биљака везани су за идеативно мишљење. Пас је на Власцу и Лепенском Виру ритуална, жртвена животиња, а култна је, без сумње, била и прва култивисана житарица. Звер која се покорава предводнику ритуала или зрело класје у његовим рукама морали су дубоко да утичу на учеснике обреда и да у њима буде жељу за понављањем »светог призора«. Тако ритуал добија вредност трајне обуке; преко њега се случајност и непоуздане акције учвршћују и претварају у навику и обичај. То је једини пут да се оно што је као вредност постигнуто не занемари, већ да се развије и искористи у свакодневном животу.

Поленови дијаграми из Власца и Икоане, као и остаци фауне из ових и других насеља, показују да за првим успесима у култивисању житарица и припитомљавању животиња нису одмах уследили земљорадња и сточарство. На основу целокупне грађе може се поуздано утврдити да је протекло неколико столећа пре него што су ови »проналасци« сврховито искоришћени. Становници насеља из млађе етапе културе Лепенског Вира остварили су основне тековине »неолитске револуције«, али никада нису постали ни зе-

мљорадници ни сточари. Ситуација која је раније успостављена у друштвеним односима, начину привређивања и религијској пракси столећима се битније није мењала. Ово окамењивање културе управо је последица увођења све већег броја рестриктивних норми, наметања строге дисциплине и ритуалне обуке којима су циљ успостављање новог психолошког става и утврђивање аскетског, самодисциплинованог односа према појединим врстама биљака и животиња. То је нужан предуслов за земљорадњу и сточарство, тј. за произвођачку економику на којој ће се темељити културе наредне епохе – млађег каменог доба.[10]

Који су све фактори утицали да се ситуација измени, да се све енергије усредсреде на економику и ослободе контроле, још увек је недовољно јасно. Чини се да је до стварне економске револуције у Подунављу дошло тек у тренутку кад су највећа добра носилаца културе Лепенског Вира, на првом месту њихова »открића« на плану култивације биљака и доместикације животиња, дошла у посед околних ловачко-скупљачких заједница, у руке људи којима она нису представљала светињу и који су отуда били заинтересовани само за њихову сврсисходност. На жалост, о тим заједницама, као и о њиховим контактима с носиоцима културе Лепенског Вира, мало се зна. Археолошки налази са Корбовског острва, из Кладовске Скеле и околине Бачке Паланке показују да се култура Лепенског Вира, у својој завршној фази, проширила и ван Ђердапа, да је захватила већи део српског Подунавља, а, можда, и део Трансилваније. У то време, око 5500. године пре н. е., западне и североисточне области Панонске низије насељавале су заједнице чија је култура (тзв. средњоевропски тарденоазијен) окарактерисана архаичним, још сасвим неразвијеним привредно-друштвеним односима. Њихов додир са заједницама културе Лепенског Вира, односно опречност између два сасвим различита привредно-друштвена устројства, могао је бити фактор који је омогућио да методом култивације биљака и припитомљавања животиња овладају све ловачко-скупљачке заједнице у том делу Подунавља и да је сврховито примене. Без обзира на то како ће овај проблем бити решен у будућности, једно је јасно: прве земљорадничко-сточарске заједнице на територији Србије формирају се у време кад већ раније остварени успеси у припитомљавању животиња и култивисању биљака излазе из ритуалног контекста; у тренутку кад они постају општа, свима приступачна добра, укидају се, међутим, традиционални друштвени односи, нестаје монументална уметност, руши се стари мит, а с њим и култура Лепенског Вира.

[10] О процесу неолитизације месолитских заједница у Подунављу вид. опширније D. Srejović, *Néolithisation de la région des Portes de Fer,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 16 (1978) 21–29.

КУЛТУРЕ МЛАЂЕГ КАМЕНОГ ДОБА

Од средине шестог миленија пре нове ере, у целом средњем Подунављу ничу насеља првих земљорадника и сточара, односно успоставља се култура која се заснива на тековинама »неолитске револуције«, на произвођачкој економици.

Данас још није могуће тачно проценити колико ова култура дугује за свој настанак култури Лепенског Вира, а колико културним подстицајима са југа, из Егејске Македоније и Тесалије, где су нешто раније, можда под утицајем Анадолије, традиционалну ловачко-скупљачку економику заменили земљорадња и сточарство.[1] Извесно је, међутим, да економско-културни преображај на централнобалканском подручју није изазван приливом новог становништва јер је утврђено да су творци најстаријих облика неолитске културе на територији Србије непосредни потомци локалне популације средњег каменог доба.[2] С друге стране, прва сеоска насеља у српском Подунављу развила су се у оном истом амбијенту, често и на истом месту, где су подизана насеља културе Лепенског Вира, а њихови житељи су, уз обраду земље и гајење стоке, неговали и традиционални начин привређивања – лов и риболов. Осим на популационом и економском плану, континуитет се огледа и у многим делатностима (начин градње станишта и обраде алатки од камена, кости и рожине), али се оштре разлике уочавају у друштвеним односима, уметности и религији. Прва сеоска насеља на територији Србије су једнообразна; ни у једном од њих нису посведочене специјализоване делатности нити су откривена светилишта и дела монументалне уметности. Стога се чини да прве земљорадничко-сточарске заједнице усвајају само »праксу« културе Лепенског Вира, а да у потпуности одбацују њену »идеологију« и традиционално друштвено уређење.

[1] У археолошкој науци најзаступљенија је теза о миграционом пореклу неолитских култура Балканског полуострва: G. Childe, *Man Makes Himself,* London 1936; V. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas,* Berlin 1949; F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands,* Stuttgart 1955; M. Garašanin, *Neolithikum in Serbien und Makedonien,* 42. Bericht der römisch-germanischen Kommission 1958. Тек у последње време претпоставља се процес акултурације или аутохтони развој (вид. реферате А. Бенца, Д. Срејовића и Ш. Батовића на симпозију Proces neolitizacije u pojedinim oblastima Evrope, који су објављени у Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja 16 (1978).

[2] Вид. J. Nemeskeri, *нав. дело;* D. Srejović, *Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des Mittleren Donauraumes,* Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1973, 261 и даље.

Општа промена климе и овог пута је снажно деловала на културни преображај. Оснивање најстаријих земљорадничко-сточарских насеља на територији Србије временски се подудара с климатским оптимумом, са успостављањем топле и влажне атлантске климе. У то време бујао је живот и у равничарским и у брдским пределима. Простране затрављене површине покрај великих река наликовале су на мирно море, а на заталасаним теренима и по вишим брдима смењивали су се осунчани пропланци са мешовитим, богатим шумама у којима је господарио храст. Питоми предели ослободили су људски дух грчевите везаности за малени комад земље, за заједницу и традицију, односно успоставили су однос пун поверења према природи, животу и будућности. Та вера у благонаклоност земље и безбедну сутрашњицу, а не миграције из Анадолије или са југа Балканског полуострва, подстакла је локалне ловачко-скупљачке заједнице да приступе новој, произвођачкој економици.

Култура земљорадника и сточара стабилизује се на територији Србије око 5300. године пре нове ере. Од тог времена па све до пред крај четвртог миленија, централнобалканско подручје с Банатом, Бачком и Сремом било је налик на велику кошницу у којој све ври од разноврсних активности и динамичних кретања. Током овог дугог раздобља, територија Србије се у неколико махова нашла у самој жижи историјских збивања: често је била матица која је насељавала суседне области, а још чешће је примала странце које су привлачила њена богатства.

Археолошки налази омогућују да се култура земљорадничко-сточарских заједница на територији Србије подели на четири развојне етапе, и то:

- старији неолит (култура Протостарчево, око 5300–4800. године пре н. е.),
- средњи неолит (култура Старчево, око 4800–4400. године пре н. е.),
- млађи неолит (култура Винча–Тордош, око 4440–3800. године пре н. е.),
- финални неолит (култура Винча–Плочник, око 3800–3200. године пре н. е.)[3]

Током старијег неолита (култура Протостарчево), тле Србије није било густо насељено, али, због особеног начина обраде земље – мотична, екстензивна земљорадња – у том раздобљу су никла многа села, и то на пространој територији, од Ђердапа до Посавине и од северног Баната до Косова и Скопске котлине. Положај, величина и структура насеља, као и изглед станишта, зависе у потпуности од начина привређивања. Једино насеља подигнута поред Дунава или у подножју већих планина имају трајни карактер јер њихови житељи највећи део својих потреба још увек задовољавају риболовом и ловом. Најчешће се, међутим, насеља подижу на благим косама,

[3] О периодизацији неолитских култура на територији Србије мишљења нису усаглашена. Тако, на пример, у периодизацији М. Гарашанина средњи неолит није издвојен као посебно раздобље (вид. *Праисторија* I, 17 и даље), док многи аутори (Б. Брукнер, Б. Јовановић, Н. Тасић и др.) финални неолит укључују у енеолит, односно рану фазу бакарног доба (вид. Б. Брукнер, у *Praistorija Vojvodine*, 113 и даље).

покрај речица и извора. Ниски, водоплавни терени се избегавају, као и јака земљишта (црница). Насеља углавном леже на надморској висини између 150 и 350 m, а обрађују се искључиво смоница и гајњача. У насељима се борави краће време, док се култивацијом не испости околна земља. Пошто обрада сваког земљишта које је од насеља удаљено више од 3 km не доноси добити које одговарају уложеном труду, то је релативно брзо долазило до исцрпљивања зиратне земље, односно до сеоба. Нова насеља су најчешће удаљена од напуштених само 6 до 10 km; после извесног времена, заједница се селила даље или се враћала на место ранијег боравка, где се плодност земљишта у међувремену обновила. Тако су нека места у Шумадији и на Косову, на пример, подручја данашњих села Дивостина, Гривца и Грачанице, током старијег неолита насељавана у више махова.

Због честих сеоба, становиштима се није поклањала већа пажња. Колибе првих земљорадника и сточара неугледне су и трошне; оне су елипсоидне у основи и делом укопане у земљу, а покривене су шаторастим кровом од прућа и сламе. На основу величине простора који заузимају, може се закључити да је у свакој колиби живела по једна биолошка породица. Насеља су збијеног типа и захватају кружну или елипсоидну површину јер се станишта најчешће подижу концентрично, око једне веће колибе. Покојници се сахрањују у непосредној близини насеља, у дубље елипсоидне раке, и увек се полажу на леви или десни бок, повијених руку и ногу, у згрченом, ембрионалном положају. Начин сахрањивања покојника, као и целокупна култура првих земљорадника и сточара, показује да су заједнице које су у почетку неолита живеле на територији Србије успоставиле нов однос према животу и средини која их окружује. У овом раздобљу, земља постаје основна сировина, свеопшта хранитељица и велики, вишезначни симбол: у њу се баца семе да донесе плодове и сахрањују се покојници у ембрионалном положају у нади да ће се из њеног крила опет родити; њоме се облажу колибе и од ње се моделују најразноврснији предмети, а за њу су везане и испаше, дрво, камен и минерали – једном речи, све оно од чега зависи мукотрпни живот ратара.

Већ прве земљорадничко-сточарске заједнице на територији Србије биле су тесно повезане са заједницама Карпатског басена и јужнијих области Балканског полуострва. У почетку неолита, најгушће је било насељено Подунавље, односно југоисточни Банат и северна Шумадија. Произвођачка економика имала је за последицу брз прираштај становника, а екстензивна земљорадња – честе сеобе. Ови економски и демографски фактори проузроковали су етапна расељавања из матичног подручја, и то како у правцу севера – према Трансилванији, тако и према југу – ка Косову и Македонији. Најживља кретања запажају се поред Дунава, од ушћа Искера до ушћа Колубаре, и дуж комуникације која се од ушћа Саве у Дунав креће према горњој Гружи, а одатле спушта Ибарском долином, Ситницом и Неродимком до Скопске котлине. Од Трансилваније и Олтеније до Метохије и северне Македоније откривена су насеља из раздобља старијег неолита у којима су нађене једнообразна керамика (разноврсно посуђе од добро пречишћене земље, углачаних површина, печено у нијансама од светлоцрвене до мрке боје) и готово исте врсте оруђа и оружја (ваљкасте секире од углачаног камена, кремени ножићи и стругалице, коштана шила и спатуле), као и култних предмета (антропоморфне и зооморфне фигурине од печене земље). Стога се може претпоста-

вити да је на целој територији већ почетком старијег неолита остварено не само културно већ и популационо јединство.[4]

Упоредо с процесом стабилизације ове културне групе, у осталим областима Балканског полуострва образује се још неколико независних жаришта неолитске културе. Тако се у Маричкој долини и Тесалији, вероватно под малоазијским утицајем, кристалишу културе Караново I и Протосескло, а дуж јадранске обале култура типа Црвена стијена III–Смиљчић, која је тесно повезана са старијенеолитском културом Апенинског полуострва и западног Медитерана. У раној фази старијег неолита, ове културе су одвојене једна од друге широким појасом »ничије земље« и свака од њих се аутономно развија. Док су земљорадничко-сточарске заједнице у Маричкој долини, Македонији и Тесалији брзо развиле нов начин привређивања, који им је омогућио да генерацијама бораве на истим местима и подижу трајна насеља са солидно грађеним кућама, заједнице дуж јадранске обале и на острвима задовољавале су највећи део својих потреба још увек ловом и риболовом. Неуједначености у начину привређивања пресудно су утицале на даља историјска збивања.[5]

Почетком млађе фазе старијег неолита (фаза Протостарчево II, око 5000. године пре н. е.), покретне земљорадничко-сточарске заједнице централнобалканског подручја пробијају се даље ка југу, све до Егејске Македоније и северне Тесалије, где изазивају краткотрајну кризу у локалној култури (култура Пресескло). Чини се да им је становништво ових области мирно препустило део својих територија и да су дошљаци неко време живели издвојено од староседелаца. На основу расположиве археолошке грађе може се закључити да је брзо успостављена стална веза између земље матице (централнобалканско подручје) и земље колонизације (Македонија, Тесалија). Колонисти су се у новој средини привикли да земљу ђубре и наводњавају, да уз крупну стоку одгајају и велика стада оваца, да живе у сталним насељима и да граде куће. Преузимање тих знања и навика довело је, с једне стране, до асимилације дошљака и староседелаца, а с друге, до инверсних сеоба, до повратка дела исељеника у земљу матицу. Под утицајем повратничких струјања, традиционална култура на територији Србије брзо се мења: земљорадничко-сточарске заједнице губе ранију покретљивост, остају генерацијама везане за исте њиве и пашњаке, подижу трајна насеља и, уместо колиба, почињу да граде куће. Овим културним преображајем обележен је почетак средњег неолита на територији Србије.

Средњи неолит је раздобље мира и добросуседских односа. Раније неуједначености у начину привређивања, које су проузроковале одбојност и непријатељства између појединих етно-културних група, више нису приметне. На почетку овог раздобља, на целом Балканском полуострву и у суседним областима стабилизује се култура земљорадника, који су трајно везани за своје поседе и који на њих усредсређују сву своју енергију. Интересовање за лов и риболов гаси се чак и у насељима која леже крај великих река или у близини

[4] О култури Прото-Старчева вид. опширније: D. Srejović, *Die Lepenski Vir – Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau,* Fundamenta Band 3/II, Köln 1971, 1–19; S. Dimitrijević, *Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim osvrtom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema,* Simpozijum praistorijske sekcije SADJ, Materijali 10 (1972) 59 и даље.

[5] Опширније о културама старијег неолита у континенталним подручјима Балканског полуострва R. Tringham, *нав. дело* 68 и даље.

шума пуних дивљачи. Сточарство се своди претежно на гајење оваца и коза, односно држи се само онолико стоке колико могу да их прехране испаше у непосредној околини насеља. Такав начин живота искључује већа миграциона кретања и сукобе, а омогућује широку размену добара.[6]

Током средњег неолита (око 4800–4400. године пре н. е.), увећава се број насеља на територији Србије. На многим раније ненастањеним подручјима ничу прва села. Живот сад буја и у јужном Поморављу, око Тамиша и у доњем току Тисе. Сеоске заједнице увећавају обим и често се састоје од неколико стотина житеља. Како организовање заједница почива на принципима родовског уређења и на егзогамији, и како је земља која се економски користи трајно, недељиво власништво које наслеђују по очинској или материнској линији сви мушкарци, односно жене једног рода, то се прираштај у оквирима једног насеља регулише делимично женидбено-удадбеним везама, а делимице колонизовањем ненасељених подручја. Тако је током средњег неолита, у време највишег успона старчевачке културе, сва »ничија земља« колонизована: источни Срем, део Славоније, североисточна Босна и Тимочки басен. Територијалним ширењем припадници старчевачке етно-културне групе долазе у непосредан додир са осталим етно-културним групама Балканског полуострва и средње Европе. Археолошка грађа прикупљена на периферији распростирања старчевачке културе показује да ови додири нису довели до сукоба, већ до широке размене добара, па чак и до присних родбинских повезивања.[7] Тако се старчевачка култура у северном Банату и Бачкој прожима с керешком културом, у Македонији – са Сескло културом, у Софијској котлини – са Караново I културом, а у долини Босне и Пиве – с приморском културом типа Црвена стијена III–Смиљчић. Разменом добара, све се ове културе богате, а посебно старчевачка, која, захваљујући свом географском положају, непосредно добија све оно што нуде околне етно-културне групе. Заједнице на територији Србије су и у овом раздобљу најприсније повезане са заједницама југоисточног дела Панонског басена, Олтеније и Македоније, вероватно стога што су раније, током старијег неолита, све ове територије биле етно-културно јединствене.

Археолошка грађа која је прикупљена истраживањем многобројних старчевачких насеља омогућује да се реконструише свакодневни живот у сеоским заједницама овог раздобља.[8] О величини и структури насеља мало се зна; поуздано је установљено да су куће подизане једна покрај друге, на малом растојању, да су имале правоугаоне или трапезоидне основе и вертикалне зидове од плетери, облепљене блатом измешаним с плевом. Подови кућа били су од набијене земље, а двосливни кровови – од прућа и сламе. Поједине куће су кречене и украшаване једноставном рељефном декорацијом испод стрехе

[6] О житарицама и домаћим животињама које су гајене у оквирима старчевачке културе вид. опширније: J. Глишић, *Економика и социјално-економски односи у неолиту подунавско-поморавског басена,* у зборнику Неолит централног Балкана, Београд 1968, 21 и даље; A. Mcpheron – D. Srejović, *Early Farming Cultures in Central Serbia,* Kragujevac 1971, 10 и даље; M. Гарашанин, *Праисторија* I, 42–43.

[7] Антрополошке анализе скелета који су нађени у гробовима старчевачке културе показују да су се њени носиоци мешали са суседним популацијама (I. Schwidetzky, *Menschliche Skeletreste von Vinča,* Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije 8–9 (1971–72) 101–112).

[8] О разноврсним остварењима старчевачке културе опширније: D. Aranđelović-Garašanin, *Starčevačka kultura,* Ljubljana 1954; M. Гарашанин, *Праисторија* I, 17–64 (са целокупном старијом литературом).

или изнад врата. Основни кућни инвентар састојао се од глиненог посуђа разноврсних облика и величине (лонци, зделе, пехари). Посуђе је често украшавано урезима, налепцима глине или сликаним мотивима, и то најпре праволинијским (шрафиране траке и троуглови), а касније и криволинијским (гирланде, спирале). Велика пажња поклањана је и изради алатки од углачаног камена (језичасте секире), кремена (дуги ножеви) и опсидијана (фина, мала сечива), који је добављан из горњег Потисја. За накит су коришћени ретки, из далеких крајева допремани материјали, као што су медитеранска шкољка спондилус, палигорскит, јаспис и опали. Предмети намењени култу и магијским обредима су малобројни; међу њима се истичу глинене антропоморфне фигурине стубастог облика, с детаљном представом људске главе, али без јасних ознака пола и делова тела. Како ове фигуре нису индивидуализоване или окарактерисане посебним атрибутима и како у насељима нису откривена светилишта, извесно је да се током средњег неолита нису развили ни особени мит нити сложенија религија. Вероватно се веровало да извесне силе природе у појединим важним ситуацијама (порођај, болест, смрт), при обављању одређених послова (сетва, жетва) или приликом елементарних појава (глад, суша), задобијају људски лик и да се баш тада на њих може деловати магијским поступцима. Пошто су антропоморфне фигурине из средњег неолита сасвим имперсоналне, оне су могле без сметњи бити употребљене у најразличитијим приликама, тј. њихов религијски смисао и функцију одређивала је тек конкретна пракса. Чињеница да су ове фигурине налажене заједно с предметима за свакодневну употребу, често поломљене и одбачене, јасно показује да су оне губиле вредност чим би ритуал био завршен, тј. кад је помоћу њих отклоњено неко зло или постигнут одређен циљ.

Број ситуација чије разрешење зависи од натприродних сила свакако је био велики у животу људи овог раздобља. Како је њихова пажња, међутим, била усредсређена на многобројне и разноврсне дневне послове на њивама, испашама и у насељу, то се за сваку од ових активности и за свако од ових места везивала одговарајућа натприродна сила, односно ритуал. Силе које владају засејаним њивама, које пуне житнице или увећавају стада бораве на сваком пољу, у сваком амбару и свакој стаји; оне су, у ствари, инкарнације сасвим одређених радњи, појава или места с којима се свакодневно соучавају земљорадник и сточар. Веровање у велики број натприродних сила не подразумева у овом случају и сложеније религијске представе, јер се оне сматрају равноправним и независним, тј. између њих се не претпоставља никаква митска веза нити се оне хијерархијски сврставају у одређене космогонске или теогонске системе. Потпуни недостатак светилишта у насељима старчевачке културе показује да су током средњег неолита натприродне силе поштоване на местима за која су непосредно везане, на њивама, ливадама, у шумама или покрај реке и извора. Однос између верника и ових сила био је стога сасвим непосредан и свако је у кући, стаји или на пољу обављао све оно што су за одређене прилике прописивали обичаји. Религија тог раздобља имала је у целини изразито магијски карактер; циљ ритуала био је да се натприродне силе принуде да људима услише жеље, а не да то учине по својој милости.[9]

[9] О религији земљорадничко-сточарских заједница млађег каменог доба вид. опширније: Д. Гарашанин, *Религија и култ* у зборнику Неолит централног Балкана, Београд 1968, 241–263; Д. Срејовић, *Неолитска пластика централнобалканског подручја,* у зборнику Неолит централног Балкана, 177–232.

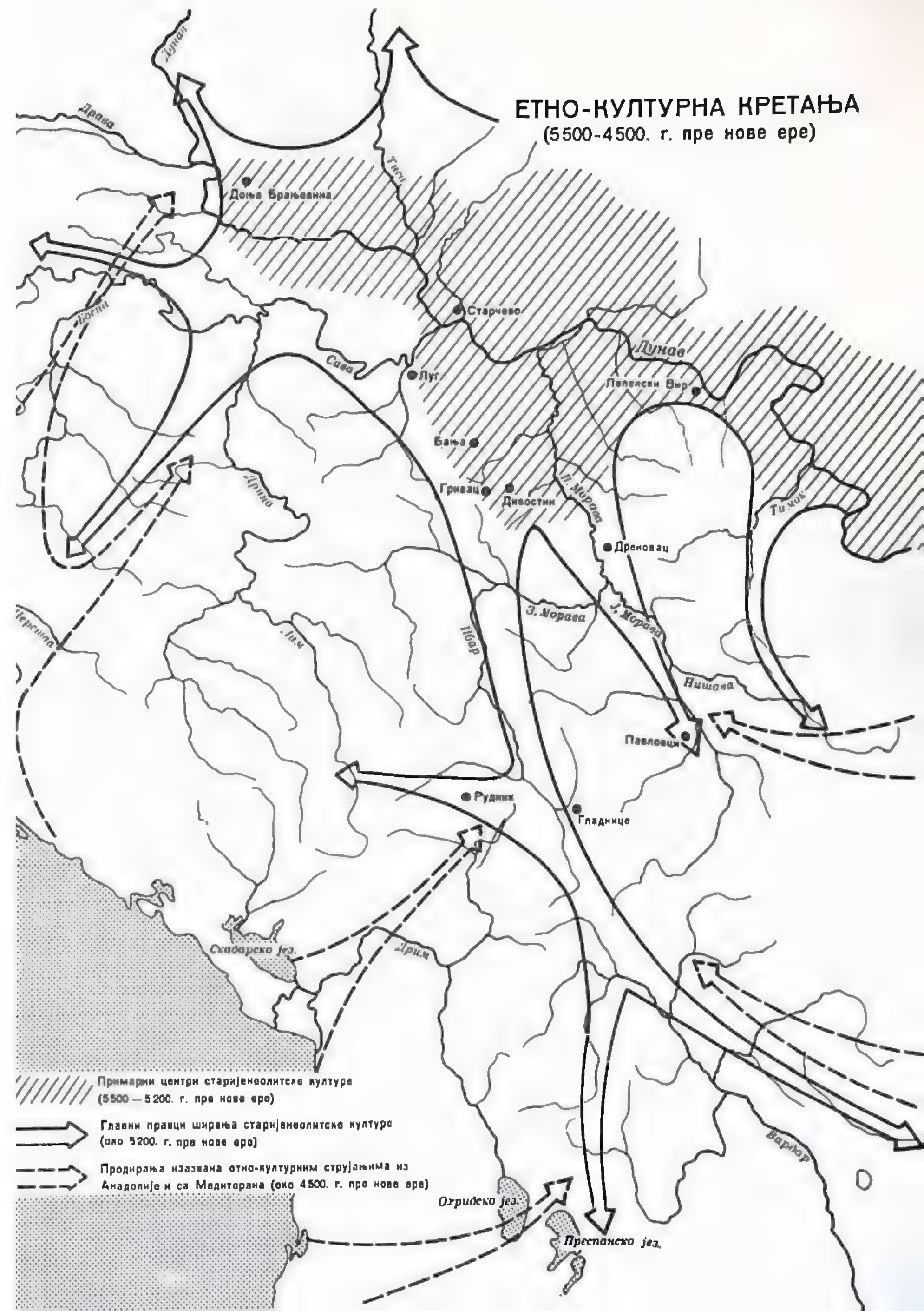

Иако без сложеније религије, великог мита и монументалне уметности, старчевачка култура, посматрана са свим својим одликама, пружа утисак да су њени творци располагали свим добрима која су потребна за сређен, спокојан живот. Земљорадничко-сточарске заједнице на територији Србије мирно су убирале плодове свог труда све до средине петог миленија. Од 4500. године пре н. е. почињу, међутим, селидбене струје у Маричкој долини, Егејској Македонији и дуж Јадранског приморја које су угрозиле периферна подручја старчевачке културе, и које су, временом, и у њеном језгру изазвале немир и кризу. Сеобе су проузроковали етно-културни продори из северозападних и југозападних области Мале Азије, који су се кретали у два смера; сувоземним путевима – од југоисточне Тракије према Егејској Македонији и Подунављу, и маритимним комуникацијама – преко острва у Егејском мору и средње Грчке до обала Јонског и Јадранског мора. Чини се да су малоазијске придошлице колонизовале само нека од егејских острва, ограничене територије у Тракији и неколико места у средњој Грчкој и Тесалији. Њихов долазак на Балканско полуострво изазвао је, међутим, жива превирања у свим културама. У периоду између 4500. и 4400. године пре н. е., услед ланчаног померања становништва, многи елементи анадолске културе – на првом месту посуђе биконичних облика и црних, до високог сјаја углачаних површина – преплављују све области до Панонске низије и северне обале Јадранског мора. Као последица живих етно-културних кретања, при којима се анадолске форме најпре непомирљиво сударају, а затим, у различитом степену, сажимају са облицима локалних култура, настају на целом Балканском полуострву културне групе млађег неолита. Једна од њих је и винчанска култура, која се зачела и достигла свој највиши успон на територији Србије.[10]

Винчанска култура је легитимна наследница традиционалне, старчевачке културе. Настала је под неповољним околностима, као реакција на селидбена струјања изазвана анадолском колонизацијом југоисточних и југозападних области Балканског полуострва. Под притиском заједница приморског појаса које су уз долине река јадранског слива надирале према плоднијем земљишту у континенталном залеђу, старчевачко становништво се повукло ка североистоку и препустило овим туђинцима све своје територије западније од Белог Дрима, Лима и Дрине. Готово истовремено изгубљене су и области југоисточно од Шаре и Скопске Црне горе, које су населиле придошлице из Егејске Македоније. Тако се око 4400. године пре н. е. старчевачка етно-културна група, раније разједињена и расута на широком пространству, опет окупила у својој земљи-матици, на плодним пољима покрај Мораве, Дунава и Тисе, где је нашла довољно снаге да из основе преобрази своју традиционалну културу.[11]

Тај преображај – формирање винчанске културе – подстакнут је низом повољних и неповољних фактора. За разлику од осталих етно-културних

[10] О анадолској миграцији средином 5. миленија пре нове ере и настанку култура млађег неолита на Балканском полуострву вид. опширније: D. Srejović, *Versuch einer geschichtlicher Wertung der Vinča-Gruppe,* Archaeologia Iugoslavica 4 (1963) 4–17; исти, *Данило – Бутмир – Ленђел,* Старинар 18 (1968) 1–9; Б. Јовановић, *Постанак керамичких типова балканско-подунавског неолита и енеолита,* Старинар 13–14 (1962–63) 9–25.

[11] Већина стручњака заступа тезу о миграционом, анадолском пореклу винчанске културе; уп. М. Гарашанин, *Праисторија* I, 123 и даље; Б. Брукнер у *Praistorija Vojvodine* 70 и даље. Недавно је В. Милојчић (Germania 55 (1977) 205) указао на низ елемената који показују да се винчанска култура развија непосредно из старчевачке културе.

група на Балканском полуострву, старчевачка група није се истрошила и проредила у исцрпљујућим сеобама. С друге стране, иако је изгубила део својих територија на југоистоку (северна Македонија) и на западу (Босна, део Метохије), она није остала изолована од Олтеније, Трансилваније и горњег Потисја, од области с којима је била одвајкада етно-културно и привредно повезана. Осим ових повољних околности, на препород традиционалне културе деловао је и један неповољан фактор. Општа ситуација на Балканском полуострву у другој половини 5. миленија пре нове ере – успостављање строгих граница између појединих етно-културних група – потпуно је онемогућавала даља територијална ширења, односно регулисање прираштаја становништва мирном колонизацијом. Та околност посебно је тешко погодила земљорадничке заједнице на тлу Србије, које не само што су изгубиле део старих територија већ су истовремено морале да прихвате велик број избеглица из оних својих подручја која су запосели или угрозили туђинци. Због овог популационог згушњавања, домородачке заједнице у Србији морале су брзо да измене традиционалне друштвено-привредне односе, тј. да успоставе културу новог типа.

Примарна жаришта нове, винчанске културе формирана су на простору од ушћа Саве у Дунав до Вршачких брда и од састава Јужне и Западне Мораве до средњег тока Мориша, тј. на територији најудаљенијој од подручја захваћених сеобама. Пошто су најстарији облици ове културе најпре откривени у селу Винчи, код Београда, и у Тордошу, у горњем току Мориша, то је и култура млађег неолита на територији Србије названа култура Винча–Тордош.[12]

Утемељење, развој и највиши успон винчанске културе могу се детаљно пратити на основу богате археолошке грађе из великих насеља, чији су остаци откривени у околини Београда (Винча, Бањица, Жарково), Вршца (Потпорањ, Месића канал), покрај Тамиша (Баранда), Тисе (Арадац), Велике Мораве (Медведњак) и Груже (Гривац).[13] Сва ова насеља, од којих су нека методом мерења изотопа радиоактивног угљеника С-14 датована између 4400. и 3800. године пре н. е., имају изглед збијених, ушорених села. Куће су у њима надземне, с двосливним кровом, и увек су оријентисане у истом смеру, најчешће североисток-југозапад, а раздвојене су пролазима ширине 1,5 до 2,5 m. Дрво и глина, измешана с плевом, и даље се користе као основни материјал за изградњу кућа, али је грађевински поступак обогаћен низом нових детаља (нивелисање терена, изолација од влаге, дрвене потпатоснице, бојење зидова, украшавање фасада). Основе кућа су, као и у претходном раздобљу, углавном правоугаоне, али се сад уз једноћелијске, подижу и зграде са више одаја. Структура ових насеља указује на збијање родовских заједница, а разлике које се уочавају у изгледу и величини појединих станишта – на већу самосталност домаћинстава.

[12] О периодизацији винчанске културе вид. опширније: M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe,* Ljubljana 1951.

[13] Богату археолошку грађу са ових насеља објавили су: М. Васић, *Праисторијска Винча* I–IV, Београд 1931–1936; Ј. Тодоровић – А. Цермановић, *Бањица – насеље винчанске културе,* Београд 1961; М. Гарашанин – Д. Гарашанин, *Неолитско насеље у Жаркову,* Старинар 3–4 (1952–53) 107–126; B. Milleker, *Vorgeschichte des Banats. Neolithikum,* Старинар 13 (1938) 102–166; Д. Карапанџић, *Арадац,* Старинар 3 (1922) 151–174; Б. Гавела, *Енеолитска насеља у Гривцу,* Старинар 7–8 (1956–57) 237–268.

Поступно напуштање традиције примећује се и у области привређивања. Све заједнице су и даље усредсређене на земљорадњу и сточарство, али се њихов однос према земљи осетно мења. Како су сва насеља млађег неолита на територији Србије збијеног типа и како се у њима трајно живи, то је јасно да свака родовска заједница остаје генерацијама везана за исто тле. Због збијености заједница и ограничености територија које су у њиховом економском захвату, све снаге се улажу у изналажење и брижљиву припрему земљишта погодног за гајење одређених врста житарица или махунастих биљака, у ђубрење и наводњавање, регулисање величине стада и броја крупне стоке, као и строго разграничење њива од испаша.[14] Током млађег неолита настају стога, осетне промене и у производним снагама и у односу према земљи: друштвене производне снаге (колективан рад, људске вештине) потпуно замењују природне (снага људског тела, земљиште неприпремљено за обраду, слободне испаше), а већим улагањем рада, земља постаје драгоценост коју заједница осећа као своје неотуђиво власништво. На тај начин село и земљиште које му припада постају једна велика друштвено-привредна ћелија. У фази формирања винчанске културе, те ћелије су, вероватно, биле и аутархичне, али археолошка грађа из нешто каснијих насеља већ указује на локалне особености у начину привређивања и ширу размену добара. Тако се у неким насељима поклања већа пажња земљорадњи, а у некима сточарству, док се у онима која у својој околини имају ретке сировине, зачињу рударство и занати. Прилагођавање заједница локалним условима, односно разграњавање привредних делатности, ствара погодну климу за развој људских способности, живљу размену добара и ширење комуникација, а тиме и за брз успон културе на појединим подручјима. Тако се на територији једне јединствене етно-културне групе супротстављају напредније и заосталије области, жаришта нове културе (у ужем појасу Подунавља) и периферије (Косово, јужно Поморавље), где се традиционални друштвено-привредни односи још упорно одржавају. Разлике у напону културе проузроковале су преливање становништва и добара како из »метропола« у »провинције« тако и у обратном смеру. Жива струјања омогућила су да релативно брзо, већ у последњим столећима 5. миленија пре нове ере, све заједнице на територији Србије учествују у културном препороду, да постану носиоци винчанске културе, најпрогресивније и најдинамичније млађенеолитске културе југоисточне Европе.

Брз привредно-друштвени успон условио је нагло богаћење старих религијских концепција и даље разграњавање традиционалне магијско-религијске праксе. То показују квантитативан пораст антропоморфних и зооморфних фигурина (у неким насељима нађено их је на стотине и хиљаде), њихова тематска разноликост (наге или обучене фигуре жена и мушкараца у стојећем и седећем ставу, фигуре с маскама на лицу, хермафродитске фигуре), и особени стил (наглашени реализам), као и појава разноврсних култних предмета (ритони у виду птица или фантастичних бића, троножни и четвороножни жртвеници, просопоморфни поклопци). Богатство и разноликост предмета намењених култу сигурни су докази да се од ранијих магловитих општих појмова, везаних углавном за магију (старчевачке стубасте фигурине без полних ознака и атрибута), временом дошло до јаснијих религијских пред-

[14] Вид. напомену 16.

става (реалистички обликоване фигурине), тј. да је током млађег неолита традиционална религија допуњена новим садржајима, а пракса – новим ритуалима.[15]

Због новог начина привређивања – прилагођавања економике локалним еколошким условима, као и деловања спољних периферних фактора – односа према суседним, али несродним заједницама, у оквирима винчанске културе временом су се издвојиле три регионалне варијанте: подунавска, јужноморавска и косовска.[16] Одлике које ове варијанте повезују у једну целину знатно претежу над онима које их раздвајају, што значи да је током целог млађег неолита на територији Србије сачувано популационо јединство. На свим подручјима винчанске културе граде се иста станишта, израђује се једнака врста предмета од камена и кости (калупасте и језичасте секире, длета, тучкови, шила, игле), производи се једнообразно посуђе (биконичне зделе украшене канелурама, пехари на коничној нози, амфоре декорисане урезаним угластим тракама) и свуда се од глине моделују антропоморфне и зооморфне фигурине. Разлике у култури појединих подручја изражене су првенствено на плану привређивања, у размени добара и неким особеностима у начину украшавања керамичких производа.

Заједнице у Шумадији, Банату, Бачкој и источном Срему (подунавска варијанта винчанске културе), брижљивом обрадом земље и негом крупне стоке, убрзо су створиле стабилне вишкове производа, који су им омогућавали да од суседних етно-културних групација добијају сировине којих нису имали на својој територији, на првом месту, ердељски опсидијан, драгоцену сировину за израду српова и прецизних алатки (оштра сечива, сврдла). С друге стране, стабилност привреде омогућила је винчанским заједницама у Подунављу да већи број својих чланова ослободе непосредне производње, односно да их усмере на специјализоване делатности, изналажење локалних сировина или њихову прераду. Тако је заједница која је насељавала Винчу дошла до цинобарита, који је вађен у Шупљој стени, испод Авале, као и до неких других ретких стена и минерала (алабастер, мермер, нефрит). Прибављање и обрада ових сировина сигуран су доказ да су у оквирима подунавских винчанских заједница постојале групе које су већ овладале рударским знањима и занатским вештинама. Ове групе су најпре биле интегрисане у своје заједнице, али су се временом осамосталиле и одвојиле од својих саплеменика. У источној Србији, код Рудне главе, у близини Мајданпека, једна таква група отворила је дубока окна да би дошла до бакарне руде.[17] Прибављање и прерада ове нове сировине остали су, међутим, за све време трајања винчанске културе изолована знања, без икаквог утицаја на производњу. Групације које су бакар откриле, користиле су га искључиво за израду украсних предмета. Како њихово откриће није увећало ефикасност оружја и оруђа, то се ни друштвено-привредно устројство винчанских заједница није изменило. Иако нова сиро-

[15] Вид. напомену 19. За целовитију реконструкцију религије винчанске културе недостају исцрпнији подаци о начину сахрањивања и погребним ритуалима. Досад је откривена само једна некропола винчанске културе, и то у Ботошу; вид. М. Грбић, *Неолитско гробље у Ботошу код Великог Бечкерека*, Старинар 8–9 (1933–34) 40–58.

[16] О регионалним варијантама винчанске културе вид. опширније: J. Glišić, *Neke specifičnosti u kulturi vinčanske grupe na Kosovu i južnom Pomoravlju*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 4–5 (1959) 60, 245 и даље; М. Гарашанин, *Праисторија* I, 97 и даље.

[17] О коришћењу бакра у оквирима винчанске културе и рударској делатности вид. Б. Јовановић, *Технологија рударства у раном енеолиту Централног Балкана*, Старинар 23 (1974) 1–11.

вина није имала употребну вредност, она је, због своје реткости, брзо постала прометна драгоценост која је знатно унапредила размену и омогућила неким заједницама да се осамостале.

Култура винчанских заједница у долини Јужне Мораве и на Косову знатно је архаичнија. Насеља на овим подручјима мања су од подунавских, а у некима, на пример, на локалитету Предионица код Приштине, дуго се живело у примитивним, полуукопаним колибама. У млађем неолиту, ове области нису биле густо настањене, тако да су локалне родовске заједнице располагале релативно великим површинама земље. Та околност је омогућила јужноморавским и косовским заједницама да задуго задрже традиционалне друштвено-привредне односе, због чега и њихова култура носи обележје изразитог конзервативизма. Заједнице на Косову показале су, међутим, изузетну надареност за маштовито декорисање посуђа и реалистичко обликовање људских и животињских фигура. Вазе и антропоморфне фигурине које су откривене на периферији Приштине (локалитет Предионица), Косовске Митровице (локалитет Фафос) и недалеко од Звечана (локалитет Житковац) карактерише особен стил, непознат у осталим областима распрострањења винчанске културе. Овај стил је настао под утицајем етно-културних струјања из приморских области, из оквира такозване данилске културе. Заједнице са Јадрана продрле су долинама Дрима и Лима до средишта Метохије и изворишта Ибра, где су се сусреле с винчанским становништвом. Археолошки налази из Рештана (недалеко од Суве Реке) и са Беран крша (периферија Иванграда) показују да је тај сусрет био мирољубив, односно да се у Метохији и средњем Полимљу образовала једна посебна култура у којој су подједнако биле заступљене и приморске (данилске) и континенталне (винчанске) форме. Због непосредног и сталног додира са овом етно-културном групацијом, винчанске заједнице на Косову временом су изгубиле од своје чистоте и отпорности. Сличну судбину су делиле и винчанске заједнице у долини Јужне Мораве; најпре тесно повезане с матичним областима у Подунављу, оне су се већ после 4000. године пре н. е. нашле под снажним утицајем млађенеолитске културе Маричке долине и Повардарја. Утицаји са стране обогатили су културу јужноморавских заједница, али су је истовремено све више одвајали од културе матичне области и тиме смањивали њене виталне снаге.

Даљу судбину винчанске етно-културне групе одредили су догађаји који су се у међувремену одиграли у њеном суседству. Током млађег неолита, упоредо с развојем винчанске културе, у континенталном делу Балканског полуострва стабилизовале су се још две велике етно-културне групе: култура Данило–Бутмир на западу и култура Веселиново–Марица на истоку. Због разлика у традицијама, друштвено-привредним односима и религијским схватањима, између ових великих етно-културних група брзо су успостављене јасне границе. Тако се винчанска етно-културна група нашла географски уклињена између културе Данило–Бутмир и културе Веселиново–Марица. Упркос неповољном положају, њене границе су током млађег неолита остале мирне јер је пре својих суседа унапредила традиционални начин привређивања и тиме обезбедила водећу улогу у неолитском свету овог дела Европе. Таква ситуација трајала је све до око 3800. године пре н. е., све док се на источним границама винчанске етно-културне групе, дуж Карпатско-балканског планинског лука, нису појавиле заједнице које су развиле нове привредно-друштвене односе, засноване на сточарењу или прибављању бакра и злата.

За ове, претежно номадске заједнице, које су се најпре оформиле на простору од Олтеније до Софијског поља (култура Салкуца–Криводол), највећа добра нису била дом, окућница и предачка земља, већ предмети од метала, велика стада и слободне испаше. Истицањем тих вредности у први план, изграђени су привредно-друштвени односи и менталитет који су се непомирљиво супротстављали тежњама и циљевима винчанских земљорадничких заједница. Појавом номадских заједница на источним границама винчанске етно-културне групе завршава се млађи неолит на територији Србије, односно почиње раздобље финалног неолита, током којег винчанска култура доживљава најпре краткотрајан полет, затим дубоку кризу и, најзад, потпуну дезинтеграцију.[18]

Винчанске заједнице остале су неко време по страни од догађаја који су се збивали у њиховом суседству. Насеље у Винчи и даље је у успону, али, како се тежиште културног развоја ипак помера према југу, то је култура финалног неолита на територији Србије, према великом налазишту у селу Плочнику, код Прокупља, названа култура Винча–Плочник.[19] И у осталим винчанским насељима живот се неометано наставља, на неким подручјима подижу се и нова села, али се свуда појављују предмети прибављени од суседних етно-културних група и све чешће се подражавају туђински узори. Очигледно је да винчанска култура губи виталност и да се с напором прилагођава процесима који се збивају у њеној ближој и даљој околини. У првом тренутку, подстицаји са стране повољно су деловали на винчанске заједнице, тако да њихова култура почетком финалног неолита доживљава краткотрајну ренесансу, окарактерисану новим врстама алатки (камене секире са отвором за држаље, коштани пројектили, бакарне секире, длета и игле), оригиналним формама антропоморфних статуета (људске фигуре приказане с детаљима ношње и накита) и раније непознатим орнаменталним техникама (жигосање, инкрустација). У насељима подунавске варијанте винчанске културе (Бањица, Винча, Дивостин) подижу се куће великих димензија, са основама од сто и више квадратних метара, редовно с већим бројем одаја, које су снабдевене уграђеним пећима, огњиштима и долапима.[20] У појединим просторијама предвиђена су места за смештај жита, постављање разбоја или за обављање култа. Ове простране куће показују да су током финалног неолита у оквирима винчанских родовских заједница поникле велике породице, које су по структури вероватно биле сличне сеоским задругама. Земља је и даље остала неотуђива својина заједнице, али је, можда, већ дељена међу великим домаћинствима, свакако на ограничено време, до нове прерасподеле, коју је изискивало увећавање или смањивање броја чланова здружених породица. Мада је на овај начин и даље одржавана једнакост међу члановима заједнице, појавом великих породица поткопано је традиционално родовско уређење и припремљен терен за укидање принципа заједничке својине. На све веће осамостаљење ових нових ћелија друштва указују и култна места која су откривена у кућама

[18] Општи преглед културно-историјских збивања у југоисточној Европи током 4. миленија пре нове ере даје R. Tringham, *нав. дело* 146 и даље.

[19] О археолошкој грађи из Плочника вид. M. Grbić, *Pločnik, Äneolithische Ansiedlung*, Beograd 1929. О одликама винчанске културе овог раздобља вид. М. Гарашанин, *Праисторија* I, 90 и даље, са целокупном литературом.

[20] Вид. Ј. Тодоровић – А. Цермановић, *нав. дело* 9 и даље: A. Mcpheron – D. Srejović, *нав. дело* 4 и даље.

неких винчанских насеља (Дивостин, Јаково).[21] Док су у раздобљу млађег неолита магијско-религијски обреди обављани под ведрим небом, од тренутка формирања великих породица, које су сачињавали крвно везани сродници са стварним или митским заједничким претком, јавља се потреба да се овај родоначалник посебно поштује, и то покрај кућног огњишта, на месту где се окупљају само његови непосредни потомци. Померање култних места са заједничких њива и испаша у оквире кућа сигуран је знак извесног отуђења од родовске земље и заједнице, односно осамостаљења мањих сродничких група.

Насеља финалног неолита у долини Јужне Мораве и на Косову показују другачију слику привредно-друштвених односа. И овде се неко време наставља живот у старијим насељима (Градац, Плочник, Предионица, Фафос), али се она просторно знатно смањују. Истовремено се подижу нова насеља, каткад на тешко приступачним узвишењима (Валачки крш, код Звечана), с кућама које су димензиониране према потребама једне породице. Очигледно је да се јужноморавске и косовске заједнице током финалног неолита цепају, да само један њихов, и то мањи део остаје на старим местима боравка, док се други део повлачи у заклоњене брдске пределе. Проређене и у покрету, ове заједнице су морале да мењају старе животне навике; сточарење је потисло земљорадњу у други план, а лов, који је у раздобљу млађег неолита био потпуно занемарен, заузео је значајно место у привређивању.

Кризу винчанске културе у долини Јужне Мораве и на Косову проузроковале су сеобе у луку Трансилвански Алпи–Дели Јован–Стара планина. Два готово истовремена удара – један из правца Олтеније, други из Софијског поља – озбиљно су угрозила све јужноморавске заједнице. Туђинци, носиоци такозване Салкуца–Криводол културе, утврдили су се на два истакнута пункта у близини Ниша, на високој тераси Бубањ и стеновитом ћувику Велике хумске чуке. Нешто касније, они су запоселе и винчанско насеље на узвишици Градац, код Злокућана, тако да се цела долина Јужне Мораве нашла под њиховом непосредном контролом. Домородачке, винчанске заједнице повукле су се највећим делом уз долину Топлице и низ Велику Мораву, а оне које су остале на предачкој земљи брзо су асимиловали дошљаци. Тако је у јужноморавској области готово преко ноћи формирана култура Бубањ–Хум, у ствари, огранак Салкуца–Криводол културе. Носиоци ове културе, претежно номади, подигли су насеља дуж важних комуникација, на местима погодним за одбрану, а каткад су живели и по пећинама (Злотска пећина). Њихове куће од плетери и блата, правоугаоних основа, биле су малих димензија (4 × 5 m). Производили су посуђе разноликих облика (зделе са увученим ободом или високим, цилиндричним вратом, тањире задебљалог обода, двоухе лончиће и пехаре), које су украшавали рељефним тракама, канелурама, жигосањем и позлатом или сложеним мотивима, сликаним графитом и пастозном црвеном, жутом и белом бојом. Ове заједнице не показују никакво интересовање за фигуралне представе, што је знак да је њихова религија била заснована на идејама и ритуалима потпуно опречним религији винчанских заједница.[22]

[21] J. Глишић – Б. Јовановић, *Енеолитско насеље у Кормадину код Јакова,* Старинар 11 (1960) 113–142.

[22] Опширније о култури Бубањ–Хум: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 164 и даље, са целокупном старијом литературом.

Придошлице су се неко време задовољавале територијама које су освојили у долини Тимока, Нишаве и Јужне Мораве. Винчанске заједнице у њиховом непосредном суседству, на Косову и око доњег тока Западне Мораве, искористиле су ово затишје да се среде и ојачају. На овим подручјима насеља се утврђују палисадама или сухозидом, сточни фондови се увећавају, стварају се залихе хране и прибављају оруђа и оружје од бакра. С друге стране, да би сачувале етно-културни интегритет, угрожене винчанске заједнице уздижу старе, предачке култове. У косовским насељима овог раздобља нађено је на стотине антропоморфних и зооморфних фигурина које показују изузетну маштовитост како у обликовању тако и у тематици (животињске фигуре с људском главом, фигуре бременитих жена и дојиља, итифаличне фигуре). Стил ових фигурина, статичан и у основи орнаментално-апстрактан, веран је, међутим, одраз психологије једне уплашене генерације која није спремна да призна и прихвати било коју новину у привредно-друштвеним односима нити религијске концепције својих агресивних источних суседа. У новонасталој ситуацији било је потребно традиционалне култове и религијске представе што више уздићи и супротставити их страначким. Фигурине које приказују жену с дететом у наручју или људску фигуру која у мајестетичној пози седи на престолу персонификују оно што је винчанским заједницама у тим временима било највише потребно: обнову живота и трајно поседовање предачке земље. Уколико су винчанске заједнице на Косову више губиле веру у сопствене снаге, утолико су више расле димензије њихових идола, односно нада у помоћ виших сила. Свака помоћ је, међутим, изостала. Само неколико генерација живело је у миру, а онда су се заједнице бубањско-хумске културне групе опет покренуле, запоселе области у доњем току Западне Мораве и свом силином сручиле на Косово.

Тим догађајем започиње распадање винчанске културе, коначна дезинтеграција земљорадничких заједница на тлу Србије. Сва винчанска насеља у Топлици и на Косову планула су у пожару, а они који су се спасли огња кренули су низ Велику Мораву или су се Ибарском клисуром пробили до горњег тока Западне Мораве и Груже. Избеглице су делом прихватиле тамошње винчанске заједнице, а делом су наставиле кретање и подигле нова насеља у северној Шумадији (Јабланица, Мали Друм, Поповићи) и у западној Србији (Пљосна Стијена, Градина у Стапарима, Кека код Свилеуве).[23] Да би ситуација била још тежа, и на северним границама винчанске етно-културне групе – у Банату, Бачкој и Срему – почели су немири. Заједнице горњег Потисја, носиоци такозване Тисаполгар културе, искористиле су слабост својих јужних суседа, спустиле су се низ Тису и запоселе све винчанске територије у Бачкој и Банату.[24] Ни у Срему се није могло дуго опстати, јер су његове западне делове већ одраније чврсто држале у рукама веома отпорне заједнице такозване сопотско-ленђелске културе. Охрабрене невољама које су задесиле винчанску етно-културну групу, ове заједнице су покушале да запоседну цео Срем. Њихова намера није се остварила, али им је, ипак, пошло

[23] За археолошку грађу из насеља овог раздобља вид. M. Vasić, *Die neolithische Station Jablanica bei Međulužje in Serbien*, Braunschweig 1902; исти, *Прилози ка решавању тројанских проблема,* Глас 70 (1906) 89 и даље; А. Јуришић, *Велика градина у Стапарима,* Старинар 9–10 (1958–59) 367 и даље.

[24] О Тиса Полгар култури вид. опширније: Б. Брукнер у *Praistorija Vojvodine* 118 и даље, са целокупном литературом.

за руком да винчанске заједнице потисну са Фрушке горе.[25] Уски појас на левој обали Саве, од Обрежа до Земуна, постао је једини бастион винчанске културе северније од линије Сава–Дунав.

У таквим околностима, окружена са свих страна непријатељским групацијама и збијена на подручју Шумадије и делу територије западне Србије, винчанска култура лагано замире. На основу археолошке грађе, откривене у насељима у којима су живеле последње генерације винчанске етно-културне групе, може се закључити да је у то време традиционална производња свих врста предмета од камена у наглом опадању, да се губи инвенција у обликовању посуђа, да се занемарују предачки ритуали, а да се за све новине у култури (бакрени предмети, бојење посуђа пастозном бојом) дугује странцима. Примећује се и напор да се привређивање допуни риболовом и ловом на јелене и дивље свиње, а да се оскудица у металним предметима надокнади новим врстама алатки од кости и јеленског рога. Повољних услова за радикалније промене друштвено-привредног устројства није било. Згуснута на релативно малој територији, одсечена од металуршких центара, који су се у то време формирали у Карпатима, и стално узнемиравана на северним границама новим продорима из Олтеније (култура Салкуца IV) и Панонске низије (култура Бодрогкерестур), винчанско етно-културна група није могла у свом крилу да развије ни оне друштвено-привредне односе који су већ раније достигнути у њеном непосредном суседству, а још мање да изнађе нека нова решења за превазилажење унутрашње и спољашње кризе.[26] У сложеним збивањима, која су у последња два столећа 4. миленија пре нове ере потпуно изменила етно-културне односе у целој средњој и југоисточној Европи, губе се и последњи трагови винчанских заједница, а њихове територије преплављују странци. Тим догађајем почиње на тлу Србије раздобље употребе метала – бакарно, бронзано и гвоздено доба.

[25] О сопотско-ленђелској култури вид. опширније: S. Dimitrijević, *Sopotsko-lenđelska kultura*, Zagreb 1968.

[26] О продорима Бодрогкерестур и Салкуца културе вид. опширније: Б. Брукнер, у *Praistorija Vojvodine* 129 и даље.

КУЛТУРЕ БАКАРНОГ И РАНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА

У последњим столећима 4. миленија пре нове ере клима се у целој Европи осетно изменила. Због пада температуре и смањења влажности ваздуха, шуме су се проредиле, док су се површи обрасле травом, шибљем или трском знатно прошириле. Промена опште климе снажно је деловала и на основне изворе сировина и хране. Дрво, посебно храст и брест, постаје на неким подручјима реткост, многе животињске врсте мењају место боравка, а раније плодно земљиште претвара се на многим местима у пустаре. Упоредо с крупним променама у природи, из основе су се измениле и традиционалне културе у свим деловима Европе. Ритам, као и смер тих промена није, међутим, био једнообразан. Брзо и успешно изменила се култура само оних подручја чије се привређивање није заснивало на земљорадњи а друштво на родовском уређењу, јер је преображај природне средине изискивао од људских заједница већу покретљивост, те је због тога погодовао једино развоју сточарства, занатства и трговине, тј. номадском или градском животу.[1] Све заједнице које су остале привржене предачкој земљи и традиционалним друштвеним односима нашле су се брзо на маргинама културно-историјских збивања. Њихову судбину делиле су и заједнице на територији Србије током целог бакарног доба.

Више од једног миленија, приближно од 3200. до 2000. године пре н. е., заједнице у континенталним деловима Балканског полуострва налазиле су се у процепу између два новонастала света, подједнако снажна али потпуно различита, између агресивних номада из јужноруских степа и динамичне, већ урбане културе егејског подручја. Полуномади и одгајивачи коња, који су живели између Кавказа и доње Волге, научили су у последњим столећима 4. миленија пре нове ере од становника Грузије и Азербејџана да бакру додају арсен и да од ове легуре, сличне бронзи, производе убојито оружје. Захваљујући овој вештини, они су се са својим стадима и коњима убрзо проширили до Дњепра, а већ после неколико генерација пробили су се Дњестром и Прутом до североисточних делова Панонске низије, а Дунавом – до Гвоздених врата.[2] Становништво ових области, још претежно одано седелачком начину живота

[1] О промени опште климе (атлантик – суббореал) крајем 4. и почетком 3. миленија пре н. е., као и културним приликама овог раздобља у југоисточној Европи, вид. R. Tringham, *нав. дело* 205.

[2] Опширније о овим кретањима: M. Gimbutas, *The Begining of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans*, The Journal of Indo-european Studies, 1–2 (1973) 157–179.

и земљорадњи, није могло да пружи дошљацима озбиљнији отпор; оно се мањим делом повукло даље уз Дунав, а већим делом остало на својој земљи, прихватило културу завојевача и временом постало и само покретљиво и агресивно. Северни делови Србије већ од 3000. године пре н. е. постају њихов плен, док југоисточни делови падају у сенку егејске, посебно тројанске културе (Троја I–II). Популациони продори са североистока (степска и из ње изведене културе), као и културни утицаји са југоистока (тројанска и ранохеладска култура), били су тако чести и снажни да домородачке заједнице на тлу Србије током целог 3. миленија пре нове ере нису могле да се осамостале и остваре културу особених обележја.

Носиоци степске, такозване јамне културе појављују се на територији Србије најпре у Банату и Шумадији, где стижу око 3000. године пре н. е., и то или из доњег Подунавља или из горњег Потисја. Дошли су у мањим групацијама, а за собом су оставили ретке, али јасно видљиве трагове: велике хумке које су насули над гробовима својих поглавара. Увек у покрету и жељни даљих освајања, они су се задовољавали само оним што им није ограничавало слободу кретања, што се могло на брзину направити и натоварити на коња или у кола. У таквим условима живота није постојала потреба за солиднијим становиштима, за уметношћу, производњом квалитетног посуђа или за умножавањем алатки, већ једино за оружјем, скупоценим накитом и добрим коњима. Стога појавом ових степских дошљака култура на територији Србије и у околним областима нагло опада, али друштвено-привредни односи постају сложенији и динамичнији. Више се ни на једном месту не живи генерацијама, свуда се граде привремена станишта у виду полуукопаних колиба, а посуђе, једноставних облика и махом без икакве декорације, израђује се од непречишћене и недовољно печене земље. Одгајивањем коња за јахање и вучу, као и коришћењем точка и кола, омогућено је, међутим, брзо кретање људи, идеја и добара, а тиме и ослобађање од стега традиционалног родовског уређења.

Најстарији гробови номада из јужноруских степа, откривени под хумкама код Српског Крстура (Ђала), у југоисточном Банату (Ватин, Влајковац, Уљма), код Панчева (Војловица) и Крагујевца (Рогојевац), документују обичаје, веровања и друштвене односе који су потпуно страни идеологији и друштвеном устројству домородачких заједница на територији Србије.[3] Већина хумки има импресивне димензије (пречник 35–45 m, висина 3–8 m), а у њиховом средишту сахрањен је у каменом сандуку или јами, обложеној дрветом и асуром, најчешће само један покојник, и то мушкарац, са скупоценим накитом од сребра или злата. Покојник је полаган на леђа, с ногама згрченим у коленима, и посипан је окером. После затварања гроба приређивана је гозба, а затим је насипана џиновска хумка. Овакав погребни ритуал указује на раслојено друштво у коме мушкарац има водећу улогу, односно на патријархалне заједнице с поглаваром на челу. Огроман труд који је улаган при насипању хумки доказ је снажног ауторитета повлашћених појединаца и жеље потчињених да своје вође овековече. Само захваљујући таквој друштвеној организацији, номади из јужноруских степа успели су да се већ у првом

[3] О хумкама степских одлика и осталим облицима степске културе на територији Србије опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 280–285; D. Srejović, *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije*, Godišnjak XIII Centra za balkanološka ispitivanja, 1976, 117–130; Б. Јовановић, *Тумули степске културе гробова јама у Подунављу*, Старинар 26 (1975) 9–22.

налету пробију до средишта Европе и северних области Балканског полуострва. Иако су се кретали у маленим групацијама и скромно опремљени, они су на свом победоносном путу показали многим локалним популацијама да се уз строгу дисциплину и с добрим оружјем могу лако задобијати туђа добра и територије. Заједнице које су дошљаци из јужноруских степа затекли у Банату и Шумадији нису нашле снаге да се прилагоде новонасталој ситуацији, да се ослободе традиционалне непокретљивости и крену у офанзиву, јер су их већ крајем финалног неолита десетковали њихови северни суседи. Отуда, тек што је прохујао први налет номада из јужноруских степа, њихове територије постају плен суседних, успешно прилагођених етно-културних група, и то најпре једне доњоподунавске (култура Черна Вода III), а затим веома хомогене и експанзивне средњоевропске групе, такозване баденске кутлуре.

Култура Черна Вода III, која је настала у доњем Подунављу као реакција локалних заједница на притиске номада из јужноруских степа, као и културне утицаје из анадолско-егејског подручја, пробила се већ у првом столећу 3. миленија пре нове ере кроз теснаце Карпата и захватила Банат од Вршачких брда до ушћа Тисе у Дунав. Са стадима и великим бројем коња, носиоци ове културе задржали су се неколико генерација у јужном Банату, што доказују њихова малена насеља и скромна станишта која су откривена у Вршцу и околини, код Ковина и Зрењанина.[4] Доласком ових странаца прекида се традиционална производња квалитетне керамике, односно започиње израда посуђа од земље измешане с песком, које се украшава налепљеним тракама, отисцима ноктију, чешљастим инструментом и цик-цак или спиралоидним урезима. Керамика с овим обележјима, откривена у Шумадији (Дивостин, код Крагујевца), Поморављу (Бубањ) и на Косову (Гладнице, код Грачанице), показује да се култура Черна Вода III у једном тренутку проширила далеко на југ, вероватно под притиском њој сродне али знатно експанзивније баденске културе.

Баденска култура формирана је на северозападном ободу Панонске низије калемљењем степских елемената на још витално стабло традиционалне културе овог подручја (позна ленђелска култура, култура левкастих пехара). Не заборављајући предачка знања, а преузимајући од степских номада вештину одгајивања коња и запрежна кола, заједнице које су живеле северније од Блатног језера, између Татра и источних огранака Алпа, успеле су да остваре сасвим особену културу и да себи обезбеде водећу улогу у културно-историјским збивањима прве половине 3. миленија пре наше ере. Мада су им коњи и говеда представљали највеће благо, носиоци баденске културе не само што нису занемаривали остале привредне делатности већ су неке и унапредили. Они су први у овом делу Европе користили животињску снагу за вучу, а знали су, чини се, и за плуг. Како околне заједнице нису располагале њиховим знањима и вештинама, баденска етно-културна група брзо је почела да се шири на све стране, посебно ка југу, према ушћу Саве у Дунав.[5]

За разлику од силовитог и брзог продора степских номада, баденске

[4] M. Medović, *Die Černavoda III – Kultur im jugoslawischen Donaugebiet*, Истраживања 5 (1976) 105–110. Опширније о култури Черна Вода: S. Morintz – P. Roman, *Aspekte des Ausgangs Äneolithikums und Bronzezeit in Rumänien*, Dacia 13 (1968) 61–71.

[5] О генези и облицима баденске културе опширније: J. Neustupny, *Zur Entstehung der Kultur mit kannelirter Keramik*, Slovenska Archaeologia 7 (1959); J. Banner, *Die Peceler Kultur*, Archaeologia Hungarica 35 (1956).

заједнице су се споро кретале ка јужном ободу Панонске низије. На територији Србије најпре се појављују у југозападној Бачкој (око Дероња и Каравукова), и то у малим групацијама. Делимично из овог језгра, а делимично новим таласима колониста из матичне области, баденска популација је временом запоседа многа подручја у Бачкој, Банату и Срему, тако да су се у сенци њихове културе нашле све домородачке заједнице северније од линије Сава–Дунав. На основу археолошке грађе није могуће тачно оценити какав је био однос између дошљака и домородаца. Једино је извесно да је у целој Панонској низији прихваћен начин живота баденске популације, као и њихови производи, на првом месту разноврсно посуђе, које је често ефектно украшено канелурама, зарезима и пунктирањем. За разлику од осталих баденских подручја, где су посведочена насеља са солидно грађеним кућама, некрополе с великим бројем гробова инхумираних или спаљених покојника и разноврсни керамички производи (антропоморфне урне, дводелне зделе), у Срему и јужном Банату откривена су само мала насеља, која су се састојала од већих полуукопаних колиба (Добановци, Гомолава, Перлез, Земун), појединачни гробови са инхумацијом (Богојево) и једнолично глинено посуђе (шоље у виду главице лука).[6] Очигледно је да су се баденске заједнице које су населиле јужни руб Панонске низије нашле далеко од матичног подручја, да су на плодном земљишту покрај Саве и Дунава прихватиле од домородаца нове животне навике и да су стога постале конзервативне и инертне. Само захваљујући овој околности, територије јужније од Саве и Дунава остале су поштеђене баденске инвазије.

Док је баденска етно-културна група запоседала равничарске терене Панонске низије, заједнице јужније од Саве и Дунава постепено су мењале традиционалну културу и прихватале нове облике друштвено-привредног живота. У непосредном додиру с носиоцима културе Черна Вода III, као и под посредним али снажним утицајем егејске културе раног бронзаног доба (Троја I–II, ранохеладска култура I–II), домородачке заједнице јужног Поморавља преобразиле су своју културу (култура Бубањ–Хум I), и то на тај начин што су одбациле све елементе везане за традиције финалног неолита (углачане камене секире, керамичке производе печене на високој температури и украшене графитом, пастозном бојом или позлатом), а даље развијале само оне елементе који су одговарали духу новог времена. Тако култура Бубањ–Хум I прераста у културу Бубањ–Хум II, коју претежно карактеришу облици преузети делимично из степске културе (бушени камени чекићи, посуђе од непречишћене и недовољно печене земље), а делимично из егејске културе (тањири и коничне зделе заравњеног обода са превлаком без сјаја, украшени урезивањем или инкрустацијом). Настала под туђинским утицајима, ова култура није могла да зрачи на већим пространствима нити да се самостално даље развија, већ се релативно брзо нашла у изолацији на простору између ушћа Нишаве и Софијског поља.[7]

Заједнице које су насељавале северније области, Шумадију и источну Србију, живеле су у сенци својих моћних суседа на левој обали Дунава – баденске етно-културне групе – све док се из Олтеније није пробила једна

[6] О баденској култури на тлу Србије опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 226–235; Б. Јовановић у *Praistorija Vojvodine* 154–160.

[7] О култури Бубањ–Хум II опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 182–183, са цитираном целокупном стручном литературом.

свежа популација из оквира такозване Коцофени културе. Ови полуномади, који су најрадије боравили на местима погодним за напад или одбрану (узвишице, пећине, високе речне терасе, речна острвца), располагали су каменим бојним секирама и металним бодежима. Њихова снага није била само у оружју већ и у многим добрима која су преузели из култура степских подручја и егејско-анадолске области. Своје посуђе су украшавали, као и степски номади, отисцима врпце или су га обликовали по узору на егејско-анадолске керамичке форме и глачали до металног сјаја.[8]

Заједнице Коцофени културе биле су прве које су облике анадолско-егејске културе раног бронзаног доба пренеле у средње Подунавље. На територији Србије, оне се најпре појављују у близини Гвоздених врата (Доње Буторке, код Кладова) и у Тимочкој крајини (Вељково, Штубик, Злотска пећина), а затим се крећу даље уз Дунав и Тимок, где се стапају с локалним заједницама и заједно с њима остварују, најкасније око 2500. године пре н. е., сасвим особену, такозвану костолачку културу. При овој културној синтези, предност је дата анадолско-егејској компоненти, док су елементи степске културе занемарени. У ужем појасу дуж Дунава, веома брзо ничу многобројна насеља костолачке културе, с пространим и солидно грађеним надземним кућама правоугаоних основа, али са апсидом у зачељу. Ове куће су готово идентичне са кућама какве су у исто време грађене у Егеји, посебно у оквирима ранохеладске културе. Подражавање облика из ризнице егејско-анадолске културе раног бронзаног доба огледа се и у обликовању и декорисању керамичких производа. Посебно су омиљени конични пехари с великим тракастим дршкама који имитирају металне вазе, а за тореутику се повезује и особена техника украшавања костолачке керамике (пунктирање, браздасти зарези, гравирање, инкрустација), као и орнаментални мотиви (шаховска поља, троуглови и цик-цак линије у фризовима или метопским пољима). Да су се припадници костолачких заједница и сами бавили металургијом, показују трагови рударства на Шупљој стени испод Авале, где су откривени стрм ходник и тераса подупрта гредама, као и остаци мањег рударског насеља. Житељи насеља крај Дунава и његових притока бавили су се уз сточарство и земљорадњом, што потврђују налази једноредне и дворедне пшенице у кућама костолачке културе на Гомолави.[9]

Како су костолачке заједнице развиле разноврсне привредне делатности и како су се састојале од припадника различитих етничких групација, то су и на теренима ван ужег појаса Подунавља лако налазиле могућности за опстанак, као и многобројне сроднике. Стога су се ове заједнице веома брзо прошириле, и то на запад – до средишта Славоније и североисточне Босне, на север – до Словачке, и на југ – све до Метохије. Састав костолачких заједница постао је на овим пространствима још сложенији, док је њихова култура постепено губила стара и добијала нова обележја. У Шумадији дошљаци подижу привремена насеља на заравњеним брежуљцима (Комарице и Корићани, код Крагујевца) и производе керамику с поједностављеном декорацијом, док се у јужном Поморављу прожимају с носиоцима културе Бубањ–Хум II, услед чега се на овом подручју формира посебна варијанта костолачке

[8] О Коцофени култури опширније: P. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti 1976.

[9] О костолачкој култури опширније: Б. Јовановић у *Praistorija Vojvodine* 160–169, са целокупном старијом стручном литературом.

3*

културе. Даље на југу, у Метохији, мада подижу велика насеља и граде простране куће (Хисар, код Суве реке), костолачке заједнице не успевају да обогате своје стваралаштво. На кризу костолачке културе у периферним областима њеног распростирања указује и појава некропола с гробовима спаљених покојника у североисточној Босни (Дворови, код Бијељине) и источној Србији (Падина, у Ђердапу).[10] Док су живеле у матичном подручју, у сређеним животним околностима, костолачке заједнице су своје мртве полагале у гроб у згрченом положају и тиме их трајно везивале за завичајну земљу. У време великих покрета, кад су се расуле по туђим крајевима и нашле пред низом проблема, оне су, међутим, почеле да спаљују покојнике, тј. определиле су се за погребни ритуал, који је, иако улива осећање веће слободе и космополитизма, увек мотивисан великим страхом од живота.

Даљи развој костолачке културе прекинут је око 2300. године пре н. е. новим таласом степских номада који је запљуснуо огромну територију и проузроковао не само кризу у локалним културама југоисточне Европе већ и пропаст великих средишта културе бронзаног доба Егеје (разарање Троје II). Сад већ обогаћене многим културним добрима, степске заједнице пробиле су се овог пута далеко на запад, до Алпа и северне Италије, а на југ – до приморја Црне Горе и острва у Јонском мору. Пошто су тежиле да се што пре домогну изласка на Јадранско море, оне су се на територији Србије задржале само да одају почасти онима које је смрт задесила на путу. У селу Барама, код Крагујевца, откривен је под великом хумком гроб неке истакнуте личности. Покојник је сахрањен с богатим накитом од злата какав се среће само у областима које су знатно удаљене од централнобалканског подручја, у Анадолији (Троја IIg) и Закавказју (Тепе Хисар). Готово истовремен кнежевски гроб под хумком у Тиватском пољу, у коме су нађени сребрна секира и златан бодеж, показује да су се из средишта Шумадије ове номадске групације брзо спустиле Дрином и Пивом до Јадранског мора.[11]

Нов продор степских номада имао је далекосежне последице: широко је отворио пут даљим етно-културним покретима, активирао је локалне заједнице западних области Балканског полуострва и изазвао дуготрајну кризу у култури раног бронзаног доба северне Егеје. Изласком на Јадран, степске групације успоставиле су најкраћу комуникацију између Подунавља и Медитерана. Тиме су омогућена жива етно-културна струјања од Трансданубије до обала западне Грчке, из којих су настале динамичне културе такозваног вучедолског културног комплекса. С друге стране, после пропасти Троје II, коју је проузроковао продор номадских групација из Закавказја, почела је криза не само у култури раног бронзаног доба анадолско-егејског подручја већ и културама у југоисточним областима Балканског полуострва зависним од ње, на првом месту, у култури Езеро–Михалић у Маричкој долини. Заједнице на територији Србије, због слабљења својих југоисточних суседа, и саме су изгубиле контакт са егејско-анадолским подручјем и делимично

[10] О некрополама костолачке културе: M. Kosorić, *Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine*, Članci i građa za kulturnu istoriju severoistočne Bosne 6 (1965) 83; Б. Јовановић, *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj kulturi*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 14 (1976) 131–142.

[11] М. Паровић-Пешикан – В. Трбуховић, *Ископавања тумула раног бронзаног доба у Тиватском пољу*, Старинар 22 (1971) 128–141.

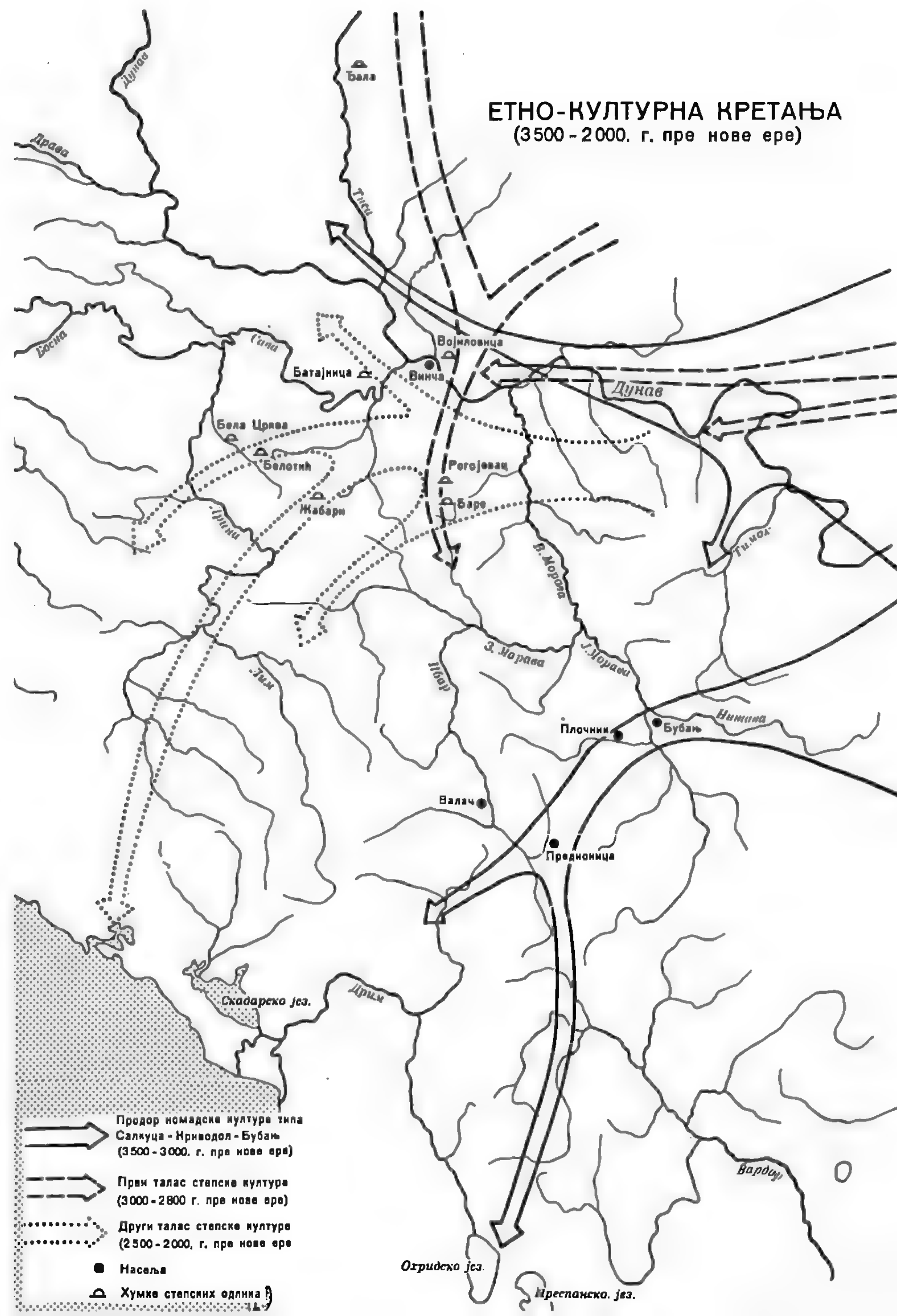

потпале под утицај оснажених популација западнијих области Балканског полуострва, првенствено носилаца вучедолске културе.

Вучедолска култура, са центрима на подручју Славоније, само је најкарактеристичнији представник општег културног препорода оствареног на простору између Трансданубије, Алпа и Јадрана, и то захваљујући комуникацијама које су успостављене између Подунавља и источног Медитерана. Локалне заједнице овог просторног подручја преузеле су од степских популација друштвено уређење и металуршка знања, а до осталих добара су дошле или оживљавањем традиције или под утицајем културе земаља које запљускује Јонско и Егејско море. Жива металуршка делатност, документована локалним ливницама, убрзала је процес друштвеног раслојавања, односно омогућила је да се издвоји слој вештих ратника који се одвојио од земљорадника и занатлија и добио привилегију да живи у пространим кућама на утврђеним ћувицима или стрмим лесним платоима. Вучедолске заједнице појавиле су се најпре у Срему (Гомолава, Шанчине код Белегиша, Пећине код Врдника), а временом су запоселе јужни Банат (Панчево, Вршац), као и већи део Шумадије (Јасик, Ђурђевачка главица). Док у Срему вучедолска култура задржава све одлике културе матичног, славонског подручја (керамички производи раскошно декорисани дуборезном техником и инкрустацијом), у Шумадији и западној Србији она се јавља у осиромашеним формама, што је сигуран знак да су на овим подручјима и домороци били укључени у заједнице дошљака. Гробови под хумкама у Батајници и Војки показују да су се носиоци вучедолске културе и у Срему осећали као странци. Док су вучедолске заједнице у матичном подручју сахрањивале своје старешине и чланове њихових породица у некој врсти подземних одаја, у Срему су мртве спаљивали и засипали великим хумкама. Исти погребни ритуал документован је и у Шумадији (хумка II у Барама, код Крагујевца), али су овде уз спаљеног покојника положене керамичке посуде на којима је једва приметан утицај из вучедолског круга.[12]

Неизвесно је шта се у то време догађало у осталим областима Србије, посебно у брдским пределима Санџака, у јужном Поморављу и северном Банату. На основу културе наредног раздобља – раног бронзаног доба – може се претпоставити да су домородачке заједнице из ових подручја у последњим столећима 3. миленија пре нове ере само притајиле своје снаге, јер су културе раног бронзаног доба у Србији највећим делом њихово дело.

Почетак 2. миленија пре нове ере обележен је етно-културном стабилизацијом у готово свим областима југоисточне Европе. На југу Балканског полуострва, одмах после насељавања најстаријег грчког етничког слоја, започиње, око 1900. године пре н. е., нов културни успон (средњохеладска култура), а у средњој Европи, из судара последњих већих миграционих покрета – степских номада са истока и носилаца културе звонастог пехара са запада – настаје снажна и стабилна уњетичка култура.[13] Заједнице које су живеле на територији Србије за дуго време, све до приближно 1250. године пре н. е., нису непосредно угрожавали њихови ближи и даљи суседи; ову срећну околност оне су најпре искористиле да се осамостале, а тек затим су прихватиле

[12] О вучедолској култури опширније: *Н. Тасић, Баденски и вучедолски културни комплекс у Југославији*, Dissertationes IV, Београд 1967; М. Гарашанин, *Праисторија* I, 235–240; Б. Јовановић у *Praistorija Vojvodine* 169–175, са цитираном целокупном литературом.

[13] О почецима бронзаног доба у Европи вид. опширније: M. Gimbutas, *Bronze Age* 32–47.

разна добра водећих култура – егејске и средњоевропске – и укључиле се у културно-историјска збивања развијеног бронзаног доба.

Процес осамостаљења заједница на територији Србије текао је на приближно исти начин, али је дао различите резултате. У свим областима оживљује прастара традиционална култура финалног неолита, уз покушај да се она усагласи са животним навикама стеченим током бакарног доба. Како, међутим, култура финалног неолита није била јединствена и како су инвазионе културе бакарног доба на разне начине мењале привредно-друштвени живот локалних заједница, на територији Србије ни у освит новог раздобља није могла бити остварена јединствена култура.

Криза минулих столећа пребројена је готово истовремено у свим деловима Србије. Најкасније око 1900. године пре н. е. образују се прва жаришта културе бронзаног доба, и то у северном Банату (моришка култура), Срему (винковачка култура), северозападној Србији (култура Белотић–Бела Црква) и јужном Поморављу (култура Бубањ–Хум III–Доња Слатина). Ове културе имају властита обележја, али како се развијају на територији која повезује средњу Европу са југом Балканског полуострва, све примају утицаје из културних средишта ових области – уњетичке и хеладске културе – због чега их одликује и низ заједничких карактеристика (исте врсте металних предмета, монохромна керамика без украса).

Моришка култура, која је оформљена у мочварним пределима између Златице и Мориша, тешње се везује за давно ишчезли свет финалног неолита него за блиска збивања крајем бакарног доба.[14] Попут својих далеких претходника – носилаца Бодрогкерестур културе – моришке заједнице су сахрањивале покојнике у згрченом положају, а уз њих су стављале богате дарове: керамичко посуђе, оружје и разноврстан, често и златан накит. Бурни догађаји претходних столећа – продори баденске, костолачке и вучедолске културе – нису оставили готово никаквог трага у моришкој култури; њени ствараоци се опет чврсто везују за земљу, негују добре односе са суседима и гомилају богатства. Иако су запоседале релативно малу територију, моришке заједнице су током целог раног бронзаног доба успеле да сачувају етно-културни интегритет.

Историја моришке културе може се реконструисати првенствено на основу налаза са великих некропола које су откривене у међуречју Златица–Мориш–Саразек. Антрополошке анализе скелета са ових некропола показале су да је моришка популација била хетерогена, да су у њој у већем проценту заступљени долихокефали медитеранско-нордијског типа, а у мањем – брахикефали и кромањоиди. Истраживањем велике некрополе у Мокрину, код Кикинде, прикупљени су подаци који омогућују да се наслути структура моришких заједница. На овој некрополи откривено је 312 гробова у виду дубоких правоугаоних рака, које су укопане на приближно подједнакој удаљености једна од друге, и то тако да формирају паралелне редове правца север–југ. Покојници су полагани у гроб увек на бок, у згрченом положају, лица окренутог ка истоку, а при том се строго водило рачуна да мушкарци буду оријентисани главом ка северу, а жене ка југу. Покојници, посебно жене

[14] У старијој стручној литератури, моришка култура најчешће се назива перјамошка или мокринско-перјамошка култура. Опширније о овој култури: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 240–246; Н. Тасић у *Praistorija Vojvodine* 196–207.

и деца, сахрањивани су с разноврсним накитом од бакра, злата, каолина, кости, животињских зуба, шкољки и пужева, а крај главе им је стављано керамичко посуђе, најчешће лончићи и зделе. Само у неколико гробова откривено је оружје (бакарне секире, бодежи) и оруђе (длета, игле).[15]

Погребни ритуал и распоред гробова на некрополи у Мокрину показују да су се чланови заједница које су током раног бронзаног доба насељавале северни Банат строго диференцирали према полу, тј. да су мушкарци и жене различито друштвено вредновани. Како су прилози у гробовима жена разновснији и богатији од прилога у гробовима мушкараца, извесно је да су жене биле цењене, али је мало вероватно да су заузимале водећи положај у друштву. На основу чињенице што су на неколико некропола моришке културе откривени гробови мушкараца чије је груди красила велика и на посебан начин украшена златна плоча (Сунчев диск?) може се претпоставити да је на челу заједница стајао свештеник коме је поверавана сва сакрална и световна власт. На постојање једног снажног ауторитета указује и податак да су покојници, без обзира на имовинско стање, сахрањивани у правилним редовима и увек на исти начин. Једнообразна оријентација покојника (лице увек окренуто ка истоку, мушкарци главом ка северу, а жене – ка југу), проистиче сигурно из сасвим одређених представа о значењима кардиналних страна света. Можда се веровало да је исток, односно Сунце, свеопште исходиште, да мушкарцима припада север и све што се за њега идејно везује, на првом месту небо, а женама – југ и њему идејно припадна земља с вегетацијом. Да се у оквирима моришке културе успоставила једна виша, апстрактнија религиозност, заснована првенствено на симболима, показују и сакрални рогови (симбол уједињавања полова) и јелен (симбол вечне обнове живота), приказани на керамичким посудама које су откривене на некрополи у Мокрину. На овим новим религиозним схватањима, којима је страно све што је овоземаљско и чулно, заснива се религија готово свих култура бронзаног доба.

Упркос преузимању многих добара од ближих и даљих суседа, моришке заједнице су током периода од приближно пет столећа сачувале особеност своје културе. За злато, које је добијано испирањем песка из златоносних карпатских река, прибављане су са југа скупоцене каолинске перле, а са севера, углавном из области уњетичке културе, разноврстан накит и оружје (украсне игле, торквеси, наочарасти привесци, троугаони бодежи и друго). Приливом ових добара временом је, ипак, заустављен развој моришке културе, тако да је она средином 2. миленија пре н. е. постала најконзервативнија култура у Панонском басену.

Заједнице централнобалканског подручја још су брже одбациле терет који су им наметнули носиоци инвазионих култура бакарног доба. Већ почетком 2. миленија пре н. е. у јужном Поморављу и на Косову формира се култура Бубањ–Хум III која је толико слична знатно старијој локалној култури Бубањ–Хум II да делује као њен непосредни продужетак.[16] Иако се развијала у време кад се у средњој Европи и Егеји увелико користи бронза, окарактерисана је традиционалним оруђем и оружјем од камена, кости и јеленског рога. Заједнице културе Бубањ–Хум III дуго су живеле у миру, али и у изолацији; одсечене како од великих металуршких центара у алпско-карпатском простору тако и од културе развијеног бронзаног доба Егеје, оне нису могле да развију сложеније економско-друштвене односе, већ су се вратиле давно превазиђеном начину привређивања – обради земље и узгајању стоке. Присније културне везе успостављене су најпре с југозападнијим, а нешто касније и с југоисточнијим областима. Тако се у старијој фази културе Бубањ–Хум III појављују двоухи керамички лончићи заобљеног дна, који су типичан производ заједница западних делова Егејске Македоније и Пелагоније (Арменохори култура), док млађу фазу, заступљену на локалитету у селу Слатини, код Лесковца, карактеришу шоље и зделе са чепастим украсима на дршкама, какве се у већем броју налазе у насељима бронзаног доба Маричке долине. Како се ови утицаји са југозапада и југоистока везују за културе које су, такође, изоловане и конзервативне, то и култура заједница јужног Поморавља и Косова задржава све до средине 2. миленија пре н. е. архаична обележја.

Знатно сложенији и за будућност значајнији процеси одвијали су се у западнијим областима, дуж комуникације коју су степски номади успоставили крајем бакарног доба између средње Европе и Јадранског мора. Заједнице брдских подручја у Полимљу и Подрињу, као и оне у равницама Срема и Бачке, остале су и у првим столећима 2. миленија пре н. е. везане за ову комуникацију, због чега се и њихова култура развијала како под средњоевропским тако и егејско-анадолским утицајем. Како су подстицаји из нових културних центара били, међутим, посредни, становништво ових области задуго није могло да измени друштвено-привредне односе које је прихватило од степских номада и носилаца вучедолске културе. Из тих разлога се и у култури раног бронзаног доба на подручју Полимља до Трансданубије уочавају опречне тенденције, стално колебање између старог и новог. У забитим, брдским пределима западне Србије, традиција се упорније одржава, док се у Срему, Бачкој и Трансданубији, захваљујући равничарским теренима и многим комуникацијама, брже прихватају разне новине. Културно јединство се из ових разлога брзо нарушава: у западној Србији се уобличава култура Белотић–Бела Црква, а у Срему, Бачкој, Славонији и Трансданубији – култура Винковци–Шомођвар.

Носиоци културе Белотић–Бела Црква били су полуномади који су живели у малим колибама од трошног материјала и производили архаично, махом камено оруђе и оружје (кремени ножеви, камени чекићи), као и једноставно, неукрашено посуђе од недовољно пречишћене земље (крчази, двоухи пехари).[17] Неоптерећени поседом, они су са својим стадима често мењали испаше и места боравка. Најрадије су се кретали по пространим висоравнима Старог Влаха, где су на природно заштићеним теренима подизали насеља, а на истакнутим гребенима и косама сахрањивали своје мртве. Како су дубоко веровали у загробни живот, нису штедели ни време ни труд да сваком члану заједнице обезбеде трајан и надалеко видљив нагробни споменик у виду велике хумке. У ширем појасу Полимља и Подриња, на високим

[15] Резултате археолошких и антрополошких истраживања некрополе у Мокрину објавили су M. Girić, односно G. Farkas и P. Liptak у монографији *Mokrin*, Dissertationes XI, Београд 1971.

[16] О култури Бубањ-Хум III–Доња Слатина опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 184; 293–298: О налазиштима ове културе на Косову вид. D. Srejović, *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians*, Balcanica 4 (1973) 41–43.

[17] О култури Белотић–Бела Црква опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 253–266 (са цитираном старијом литературом).

површима и косама, уочавају се, често на малом растојању, стотине и стотине некропола које се састоје од десетак хумки различитог пречника и висине. Хумке су у већини случајева породичне гробнице: у њиховом средишту сахрањен је мушкарац, а око њега жена и деца. На основу ових некропола може се закључити да су заједнице културе Белотић–Бела Црква биле релативно мале, односно да су се састојале од десетак патријархалних породица. Чини се да су те породице водиле самосталан живот, јер је и у оквирима једне исте некрополе свака хумка индивидуализована или посебним конструкцијама или особеним погребним ритуалима. Покојници су сахрањивани у згрченом положају или су спаљивани. Како су ове разлике у погребном ритуалу свакако мотивисане посебним идеолошко-религијским схватањима, то је извесно да је у култури Белотић–Бела Црква, већ од њених почетака, постојала одређена привредно-друштвена или етничка подвојеност.

Слична подвојеност уочава се и у култури Винковци–Шомођвар.[18] На некрополама ове културе, на пример, на Грацу у Белегишу (источни Срем), откривене су, уз гробове покојника сахрањених у згрченом положају, и керамичке урне са остацима спаљених покојника. Чини се да су заједнице које су своје мртве сахрањивале у згрченом ставу биле и у култури Винковци–Шомођвар и у култури Белотић–Бела Црква заступници архаичних друштвено-привредних односа и традиционалне религије. Примећује се да ова конзервативна струја временом слаби, односно да њени представници или мењају старе животне навике или се повлаче преко Дрине и Лима на подручје између Јавора, Романије, Дурмитора и Сињајевине, где с локалним, такође конзервативним заједницама успостављају тзв. гласиначку културу. Тим догађајем завршава се старија фаза раног бронзаног доба. Током млађе фазе раног бронзаног доба, која отпочиње најкасније око 1600. године пре н. е., заједнице у западној Србији, Шумадији, Срему и већем делу Бачке и Баната, које су столећима, још од времена дезинтеграције винчанске културе биле разједињене и десетковане, опет су се удружиле и оствариле јединствену, тзв. ватинску културу.[19]

Овај етно-културни препород почео је на простору од средишта Шумадије до јужне Бачке, а затим је брзо, за време две или три генерације, захватио и суседна подручја – делове Славоније, западног Срема, Поморавља и готово цео Банат. Археолошка грађа, прикупљена истраживањем најстаријих ватинских насеља (Милића градина у селу Љуљацима, код Крагујевца; Попов Салаш и Феудвар, северно од Новог Сада), показује да је стабилизација нове културе обезбеђена на тај начин што су се заједнице Шумадије, источног Срема и јужне Бачке опет усредсредиле на своје тле и његова богатства. У поменутим насељима, подигнутим на доминантнијим узвишицама, живело се генерацијама, и то искључиво од приноса са околних њива и испаша. Метални предмети били су реткост, али је у пространим кућама четвороугаоних основа, с подовима од набоја и зидовима од плетера, произвођен велик број разноврсних алатки од локалних сировина: кремена, вулканских стена, рожине и кости. На Милића градини нађена је тако велика количина каменог оруђа и предмета везаних за ткачку радиност да је очигледно да су одређени производи били намењени размени.[20] С друге стране, налази житарица, жрвњева, као и велике количине костију дивљачи, указују на оживљавање дуго запостављених делатности – земљорадње и лова. Очигледно је да носиоци ватинске културе одустају од такмичења са оним својим суседима који су располагали сировинама потребним за металургију, односно да се ослањају на богатства сопствене земље. Због такве усмерености они су морали да се определе за седелачки живот и мирољубиве односе са суседима, да успоставе привредно-друштвене односе који у много чему подсећају на оне из времена финалног неолита.

Усредсређивањем на локалне сировине, припадници ватинских заједница постали су изузетно спретни у обради камена, кости и рожине, а и ненадмашни мајстори у обликовању глиненог посуђа. Из тих разлога, керамика, а не предмети од метала, постаје главно обележје ватинске културе. Двоухи, оштро профилисани лончићи, пехари на коничној нози, амфорице с поклопцем и двојни судови из ватинских насеља и гробова имају разигране, барокне форме, а украшени су пластичним ребрима, широким канелурама и урезима. Нов керамички стил прихватиле су не само заједнице већег дела српског Подунавља већ и оне које су насељавале области јужније од Западне Мораве. Ватинске заједнице брзо су приступиле размени добара са околним групацијама. Од својих североисточних суседа, од носилаца тзв. Отомани културе, прихватиле су нове врсте бронзаног оружја и златног накита – секире с дугим цевастим усадником, раскошно декорисане бодеже, украсе за косу и аплике за одећу. Богату декорацију, која је красила прибављено бронзано оружје и златни накит, ватинске заједнице су пренеле на своје производе, на глинено посуђе и разноврсне предмете од кости. С друге стране, разменом добара са северозападним суседима, носиоцима тзв. Сексард културе, на подручју Бачке (Оџаци, Каравуково, Попов Салаш) и Срема (Гомолава, Белегиш) стиже посуђе сасвим нових облика (пехари, урне с левкастим вратом), украшено белом инкрустацијом. Локалне ватинске заједнице нису пасивно преузимале добра из суседних култура већ су их вешто интегрисале у сопствено стваралаштво. Тим плодоносним културним прожимањима обележен је почетак средњег бронзаног доба у српском Подунављу.

[18] О култури Винковци–Шомођвар опширније: Н. Тасић, *Praistorija Vojvodine* 189–196.
[19] О историјату истраживања ватинске културе, као и сложеној проблематици која се за њу везује, вид. опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 319–336.

[20] D. Srejović, *Milića gradina u Ljuljacima*, Arheološki pregled 7 (1965) 54–55. О налазима из Феудвара и Поповог салаша вид. Р. Рашајски – М. Шулман, *Праисторијска градина Феудвар*, Рад Војвођанских Музеја 2 (1953); М. Medović, *Popov Salaš*, Археолошки преглед 5 (1963) 25–26.

КУЛТУРЕ СРЕДЊЕГ И ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА

Током ране фазе средњег бронзаног доба (око 1500–1425. године пре н. е.), заједнице у насељима покрај Дунава почињу да производе керамичке предмете особених облика и декорације, тј. на територији ватинске културе формира се регионална, тзв. дубовачко-жутобрдска културна група.[1] Уместо традиционалног, тектонски моделованог и скромно украшеног посуђа, у оквирима ове нове културне групе обликују се разноврсне вазе знатно блаже профилације (етажне и крушколике урне, двоухи лончићи, цилиндрична постоља, звечке, ритони у виду птице), виртуозно украшене урезивањем, жигосањем и инкрустацијом. На овим керамичким производима развија се посебан декоративан стил, у коме поједини украсни мотиви (спирални увојци, вреже, меандри, концентрични кругови, шрафирани троуглови), посматрани издвојено, делују искидано и без смисла, док као целина стварају арабеске које подсећају на раскошан, минуциозни вез. На основу одлика овог стила може се претпоставити да су његови ствараоци имали мирну и безбедну свакодневницу, да су више ценили скупоцен накит и богато извезене тканине него оружје и успехе у ратним окршајима. Ниједно од насеља дубовачко-жутобрдске групе није подигнуто на стратешком положају нити је било утврђено. С друге стране, са територије ове групе није познато бронзано оружје, али је на више места откривен златан накит (Велика Врбица), као и велике, вероватно вотивне гривне од бронзе, каткад тауширане златом (Дрмно, Велико Црнуће, Лазаревац, Мала Врбица). Ако се суди по глиненом моделу куће, који је откривен у једном гробу на Карабурми, носиоци дубовачко-жутобрдске групе налазили су времена да живописно украсе и фасаде својих станишта.[2]

Велике некрополе, посебно оне које су откривене код села Корбова (источна Србија), показују да су заједнице дубовачко-жутобрдске групе развиле својеврсне привредно-друштвене односе. На основу структуре некропола (гробови распоређени у правилне редове), јединственог погребног ритуала (спаљивање покојника) и готово једнообразних гробних прилога, може се наслутити да је у оквирима дубовачко-жутобрдских заједница опет успостављена нека врста родовског уређења која искључује друштвено или економско истицање појединаца. Овакво устројство је, вероватно, последица оживљавања дуго запостављане земљорадње. На поновно везивање за земљу и сређен живот указује и појава фигуралне уметности. Током ране фазе средњег бронзаног доба у Славонији (Даљ, Бапска) и ужем појасу српског Подунавља (Оџаци, код Бачке Паланке; Кличевац, Жуто Брдо, Ковин), од глине се моделују антропоморфне фигурине, и то по утврђеној иконографској схеми. То су увек представе људске, вероватно женске фигуре у дугој хаљини са огрлицом око врата и дијадемом на глави. Сви анатомски детаљи су крајње стилизовани, али су зато увек истакнуте појединости живописне ношње (хаљина са утканим или везеним шарама, широки појас, ниска капа) и скупоцени накит (разноврсни привесци и аплике, огрлице и наруквице). Фигуре су стављане у гробове, каткад с вазама у облику птица и глиненим моделима раскошно украшеног престола. Како су сви поменути иконографски детаљи на фигуринама (појас, огрлица, дијадема) и симболи који се крај фигурина стављају (престо, птица) главни атрибути великих материнских божанстава у готово свим традиционалним културама, то се сме претпоставити да се религија дубовачко-жутобрдске групе заснивала на поштовању Велике Мајке, господарице свега што је на земљи и под земљом.[3]

Археолошка грађа документује сређен, спокојан живот и у осталим подручјима ватинске културе, и то све до приближно 1425. године пре нове ере. Крајем XV века, међутим, на целој територији ватинске културе почиње криза која је изазвана етно-културним продорима са севера, тј. појавом носилаца тзв. културе гробних хумки у северном Банату и Бачкој. Ови странци су трајно запоселе само крајеве око Тисе, али како су поседовали бронзано оружје (мачеве, кратке бодеже, бојне секире с диском на темену), они су често узнемиравали мирољубиве ватинске заједнице. У северној Бачкој и Банату одмах је прихваћена култура завојевача. Стара насеља се напуштају, а у околини Суботице, Сенте, Кикинде и Иђоша ничу нова. Чини се да је део домородачког становништва укључен у нове заједнице, јер су на једној некрополи из овог времена (Велебит у Бачкој) откривене две врсте гробова – гробови инхумираних покојника с богатим прилозима (вероватно, гробови дошљака) и гробови са урнама који садрже знатно скромније дарове (вероватно, гробови домородаца). Да су дошљаци у мањим групама продирали и даље према југу, показује гроб ратника из Ватина, као и појава нове врсте глиненог, махом неукрашеног посуђа у околини Панчева, Винче и Сурчина.[4]

Притисак носилаца културе гробних хумки најснажније су осећале заједнице око ушћа Саве у Дунав. Овде је традиционална култура најпре почела да губи своја карактеристична обележја, тако да се за кратко време, можда за живота једне генерације, северно од линије Сава–Дунав уобличила једна нова, тзв. сремска варијанта ватинске културе. Како заједнице југоисточних области нису биле изложене непосредном утицају културе гробних хумки, у североисточним деловима уже Србије настављен је развој дубовачко-жутобрдске групе. У средишним и западним областима Србије, традиционална култура се, међутим, осетно изменила (западносрбијанска варијанта ватинске

[1] Већина стручњака сматра да је дубовачко-жутобрдска група посебна култура, независна од ватинске. Уп. М. Гарашанин, *Праисторија* I, 336–352; Н. Тасић у *Praistorija Vojvodine* 229–233.

[2] Уп. J. Todorović, *Praistorijska Karaburma* II, Dissertationes et Monographiae XIX, Beograd 1977, T. XXX.

[3] Уп. Z. Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Dissertationes et Monographiae XVI, Београд 1973.

[4] О одликама културе гробних хумки на територији Србије вид. опширније: Н. Тасић у *Praistorija Vojvodine* 233–240.

културе). Разбијањем ватинске културе на три регионалне варијанте започиње млађа фаза средњег бронзаног доба на територији Србије.

У следећем раздобљу, током млађе фазе средњег бронзаног доба (око 1425–1300. године пре н. е.), заједнице свих регионалних варијанти ватинске културе теже да крену укорак с прогресивним снагама свог времена, а да при том ипак сачувају етно-културни интегритет. Та тежња је остварена, међутим, уз знатне жртве, и то само делимично.

Најодлучнији заокрет у односу на прошлост учиниле су заједнице које су насељавале Срем и јужни Банат. Насеља из млађе фазе средњег бронзаног доба нису систематски истражена, тако да се не располаже подацима за целовитију реконструкцију начина привређивања и друштвених односа, али је испитано неколико великих некропола (Иланџа, Белегиш, Карабурма) које показују да се традиционална култура осетно изменила.[5] Покојници се и даље спаљују и сахрањују у урнама или у плитке јаме, али гробови више нису распоређени у правилне редове, већ образују мање групе. Док су једни спаљивани с богатим накитом, прибављаним од туђина по високој цени, за друге се није могла обезбедити ни најскромнија сахрана у керамичкој урни. Очигледно је да се у оквиру ватинских заједница овог подручја одвијао процес који је водио све изразитијем раслојавању како у економском тако и у друштвеном смислу. Ток овог процеса није довољно јасан, али је резултат познат: неке породице су се осамосталиле и обогатиле, а неке су потпуно осиромашиле; ватинска култура у Срему и јужном Банату добија, на једној страни, обележја напредних култура развијеног бронзаног доба средње Европе, а на другој губи своју особеност. Сада се располаже истим оним врстама оружја и накита које поседују носиоци културе гробних хумки, али у традиционалном стваралаштву у керамичкој производњи, на пример, пресахњује ранија инвентивност. Глинено посуђе, некада маштовито обликовано и виртуозно декорисано, у млађој фази средњег бронзаног доба израђује се немарно, само у неколико облика (урне са цилиндричним или коничним вратом, двоухи пехари, коничне зделе), а украшава се отисцима врпце који образују испрекидане и једноличне мотиве у виду стилизованих гранчица, волута и гирланда. Ова декорација временом све више осиромашује, тако да се у периоду од 1300. до 1225. године пре н. е. (позно бронзано доба) производи посуђе које се само каткад украшава урезаним геометријским мотивима и хоризонталним или вертикалним канелурама.

Слични процеси запажају се у раздобљу од 1425. до 1225. године пре н. е. и на подручјима дубовачко-жутобрдске и западносрбијанске варијанте ватинске културе. Заједнице дубовачко-жутобрдске групе најдуже остају верне традиционалној култури; оне не мењају место боравка и не прибављају бронзано оружје, већ и даље остају везане за земљу и производе посуђе с китњастим украсима. Криза на подручју ове групе приметна је тек почетком позног бронзаног доба, у време кад се територија дубовачко-жутобрдских заједница сужава на области источније од Гвоздених врата и кад се њихова керамичка производња своди на једнолично, махом неукрашено посуђе.[6]

[5] Н. Тасић ову фазу ватинске културе дефинише као посебну Белегиш групу; уп. *Praistorija Vojvodine*, 240–245. Правилније тумачење даје B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn 1968, 133–142.

[6] Уп. B. Hänsel, *нав. дело* 183 и даље.

У западносрбијанској варијанти ватинске културе, традиционални начин живота се изменио већ на почетку млађе фазе средњег бронзаног доба. Најкасније 1400. године пре н. е. прекида се живот у свим старијим насељима, што је поуздан знак да се локалне заједнице ослобађају везаности за земљу и стега родовског друштва. Чини се да луталачки живот постаје уобичајен, јер се даљи развој култура на подручју ове варијанте може пратити једино на основу археолошких налаза који су откривени на привремено насељеним теренима или на малим некрополама расутим по узвишицама и брдским косама Шумадије и западне Србије (Добрача, Белотић, Бела Црква).[7] Некрополе се састоје од неправилног низа већих или мањих хумки, од којих свака махом покрива гробове чланова једне патријархалне породице. Мртви се сахрањују у опруженом, ређе у згрченом положају, или се спаљују и сахрањују у урнама. У гробове је стављан скуп бронзани накит (лунуласти и наочарасти привесци, гривне с проширеним крајевима, дугачке игле, пинцете), прибављен из северозападних крајева Карпатског басена, и скромно глинено посуђе (благо профилисане урне, двоухи пехари), произведено у локалним грнчарским радионицама. Погребни ритуали и керамички производи, везани за традицију, документују етно-културни континуитет, али метални предмети који се стављају уз покојнике показују да се за највеће вредности сматрало оно што је прибављано од туђина, да се достојанство за живота и после смрти обезбеђивало поседовањем бронзаног накита или оружја, тј. приватном својином. Мач нађен у Јошеви и бронзана стрелица која је прекинула живот мушкарца сахрањеног под хумком у Добрачи показују начин на који су заједнице у Шумадији и западној Србији долазиле до својих добара, односно наговештавају велике сукобе који ће на овој територији уследити после 1225. године пре нове ере.

Продори носилаца културе гробних хумки према ушћу Саве у Дунав, који су крајем XV века пре н. е. разбили јединство ватинских заједница, осетно су изменили и традиционалну културу у дубљој унутрашњости Србије, у јужноморавској области и на Косову. Овде је, под посредним утицајем култура Карпатског басена, локална група Бубањ–Хум III–Доња Слатина прерасла током XIV века пре н. е. у тзв. параћинску групу, у културу која се засад може реконструисати једино на основу археолошких налаза са неколико некропола (Параћин, Ћуприја, Батинац, Деспотовац, Рутевац).[8] Иако скромна, расположива археолошка грађа јасно показује да су заједнице јужноморавске области и Косова током млађе фазе средњег бронзаног доба укључене у сферу културе Карпатског басена. Оне су од својих севернијих суседа преузеле не само бронзани накит, оружје и оруђе већ су, по угледу на њих, почеле да спаљују мртве и њихове остатке сахрањују у урнама. Чак се и у локалној керамичкој производњи подражавају облици који су карактеристични за северније области, за Шумадију, источну Србију и Олтенију. Везивање јужноморавских и косовских заједница за поменуте области постаје временом све изразитије, тако да се током позног бронзаног доба на територији Србије остварује културно а, можда, и етничко јединство.

[7] О западносрбијанској варијанти ватинске културе вид. опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 359–380.

[8] О параћинској групи опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 298–306 (са цитираном старијом литературом).

У другој половини XIII века пре н. е., на целом Балканском полуострву, егејским острвима, Криту и у неким областима источног Медитерана појављују се предмети који су произведени у алпско-карпатским металуршким радионицама, и то најчешће опрема средњоевропских ратника. Како су ти предмети углавном нађени на згариштима попаљених насеља, јасно је да се њихова појава на поменутим територијама мора везати за веће етничке покрете мотивисане освајачким подухватима. Већ на египатским споменицима из времена фараона Меремптаха (1229. год. пре н. е.) и Рамзеса III (1189. год. пре н. е.) забележена је велика најезда »народа са мора«, а археолошки налази из Микене, Пила, Кноса и Троје показују да су неки од ових »народа« до 1180. године пре н. е. уништили сва велика средишта културе бронзаног доба у ширем егејском подручју. После неколико деценија, и на Апенинско полуострво почеле су да пристижу групације из алпско-подунавских области. Ланчана померања становништва од алпско-карпатског лука према југоистоку и југозападу, праћена већим и мањим сукобима, документована су и у наредна три столећа, посебно око 1000. и 750. године. Тек кад је у другој половини VIII века пре нове ере настало затишје, у југоисточној Европи и на Медитерану искристалисале су се веће културне и етничке целине.[9]

Назначени немири бацили су дубоку сенку и на заједнице које су насељавале територију данашње Србије, тако да се њихова судбина и стваралаштво у раздобљу од приближно пет столећа, од 1125. до 750. године пре н. е., не могу јасније сагледати нити детаљније описати. Расположиви археолошки документи ипак довољно речито показују да су се у то »мрачно доба« одвијали процеси који су проузроковали успостављање културе новог типа – културе гвозденог доба, и формирање првих историјских познатих етничких групација у континенталним областима Балканског полуострва – Дарданаца, Трибала, Илира и Трачана.

Прве веће немире и прегрупације становништва документују многобројне оставе с бронзаним предметима које су откривене у Срему (Привина Глава, Бингула-Дивош, Сремска Митровица, Јарак, Јаково), јужном Банату (Гај, Велико Средиште, Сечањ, Вршац), северној Шумадији (Винча, Брестовик, Барајево) и западној Србији (Гучево, Брајковић).[10] Оставе, које садрже десетине и десетине бронзаних предмета (мачеви, копља, секире, српови, разноврсни накит), а често и комаде сирове бронзе, брижно су скриване последњих деценија XIII века под земљу, свакако у нади да ће бити коришћене чим мине непосредна опасност. Како су остале нетакнуте, јасно је да су немирна времена дуго трајала, односно да њихови власници нису доживели да се врате на места ранијег боравка.

Превирања су најпре започела у међуречју Дунав–Сава, на славонско-сремском подручју, а одатле су се брзо проширила на јужни Банат и северну Шумадију. Изворишта етничких покрета налазила су се северније, на подручју културе Бајердорф–Велатице (јужна Моравска и доња Аустрија). За ову културу типично посуђе (зделе са фасетираним ободом, лонци украшени

[9] О овим догађајима опширније: V. Milojčić, *Die dorische Wanderung*, Archaeologischer Anzeiger 1948–1949, 12–336; W. Kimmig, *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur*, Studien aus Alteuropa I, 1964, 220–283; M. Gimbutas, *Bronze Age*, 329–339.

[10] О оставама бронзаних предмета опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* II, 419–435; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 77–112.

канелурама) преплављује крајем XIII века целу Трансданубију, а одатле се, преко Славоније, преноси у Срем (Гомолава, Белегиш, Јаково), јужни Банат (Орешац) и дубље у унутрашњост Србије (Параћин, Љушта, код Косовске Митровице, Медијана, код Ниша).[11] Истовремено се на овим подручјима појављују оружје (мачеви, копља, шупље секире), оруђе (српови) и накит (фибуле у виду виолинског гудала, украсне плоче, наруквице) који се везују за металуршке центре у Трансданубији и горњем Потисју. Нешто касније, током XII века пре н. е., покрећу се и заједнице са североисточног обода Панонске низије и из Трансилваније (тзв. Гава група), које, преко Баната (Дубовац, Жидовар, Ковачица), продиру дубоко у Поморавље (Вртиште и Медијана, код Ниша).[12] Како се поменути покрети са северозапада и североистока не ограничавају на јужне области Панонске низије и централнобалкански простор, већ продиру све до Јадранског мора, Апенинског полуострва, Македоније и Тракије, поставља се питање да ли су и у којој мери у њима учествовале и заједнице које су насељавале територије данашње Србије. На ово питање може се одговорити само претпоставкама јер се археолошки документи који се односе на то »мрачно доба« тек последњих година интензивније прикупљају и систематизују.

Расположива археолошка грађа поуздано утврђује да је после бурних догађаја крајем XIII и почетком XII века пре н. е. на целој територији Србије наступило дуже затишје, у коме је успостављено културно, а, можда, и етничко јединство. У претходном »ратничком периоду«, везаном за највећи успон обраде бронзе, поништене су неке старе вредности – на првом месту везаност за предачку земљу, род и породицу, а истакнуте су нове, и то оне које се могу задобити пљачкашким походима, запоседањем туђих територија или трагањем за лежиштима драгоцених сировина и новим тржиштима. У друштвеној структури локалних заједница, таква оријентација истакла је у први план ратнике, путнике-проналазаче, занатлије и трговце, људе смелости и маште, увек спремне да се одвоје од својих саплеменика и завичајне земље, односно проузроковала је живља кретања и уједначавања културе на пространим територијама. Из тих разлога, све локалне културне групе развијеног бронзаног доба на територији Србије губе током XII века пре н. е. своје особене одлике, тј. ранија разједињеност уступа место културном јединству.

У раздобљу од 1200. до 1000. године пре н. е. подижу се, како на Косову и у Поморављу (Љушта, Гладнице, Медијана) тако и у Срему, Бачкој и Банату (Гомолава IVc, Феудвар), једнообразна насеља која се састоје од полуукопаних колиба од лаког и трошног материјала. На свим овим подручјима производи се готово истоветно посуђе, најчешће зделе фасетираног обода и шоље с вертикалном дршком. И погребни ритуал је јединствен, тј. покојници се увек спаљују, а остаци са ломаче полажу се у керамичке урне украшене рожастим дршкама (гробови млађе фазе на некрополама у Параћину, Белегишу, Сурчину, Иђошу и Сечњу).[13] Како и култура већег дела Славоније, северне Босне, Трансилваније и Олтеније има исте или сличне одлике, то се

[11] K. Vinski-Gasparini, *нав. дело* 125–131. М. Гарашанин датује ове појаве у нешто старије време и сврстава их у тзв. Медијана групу (*Праисторија* I, 307–312).

[12] О Гава групи опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* II, 417–419, 560.

[13] Овом раздобљу припадају археолошки налази које М. Гарашанин опредељује у млађу фазу параћинске групе (*Праисторија* I, 305), а Н. Тасић у млађу фазу Белегиш групе (*Praistorija Vojvodine* 240 и даље).

чини да је у последња два столећа 2. миленија пре н. е. на простору од Скопске котлине до средњег Потисја и од средње Посавине до ушћа Искера и Олта у Дунав створен не само један снажан културни већ и етнички блок. Ни два снажнија популациона продора, један око 1000. и други око 750. године пре н. е., нису јаче уздрмала етно-културно јединство, већ су само јасније истакла његове саставне делове, тј. омогућили су да се сагледају особености културе чланова ове велике етничке породице – Трибала, Дарданаца и Дако-Гета.

Из северних области Трансданубије, око 1000. године пре н. е., спушта се десном обалом Дунава једна експанзивна групација (тзв. култура Вал–Даљ), која је из Барање, источне Славоније и западног Срема потисла домородачко становништво, и то већим делом на југ – преко Саве, а мањим, на исток – у Бачку и Банат. Тај догађај проузроковао је свакако и даља ланчана померања становништва, посебно ка југоистоку, јер се током X века пре н. е. на целој територији Србије, а на првом месту у Поморављу и Косову, јавља керамичко посуђе карактеристично за Вал–Даљ културу: зделе канелованог и фасетираног обода, биконичне зделе са чепастим дршкама и веће крушколике посуде са цилиндричним вратом и разгрнутим ободом.[14] Ван Барање, источне Славоније и западног Срема, продор културе Вал–Даљ није, међутим, озбиљније угрозио локалне заједнице, већ их је само покренуо из учмалости, пробудио код њих опрезност и свест о сопственој снази, и тиме знатно утицао на даљи развој њихове културе.

Почевши од X века пре н. е., на територији Србије постепено се уобличавају две велике културне целине, и то једна на Косову и у долинама Топлице и Рашке (група Доња Брњица), а друга на подручју централне Србије, источног Срема, јужне Бачке и Баната (група Босут). Обе ове целине везују се територијално, културно, а, вероватно, и етнички за традиционалне културе развијеног бронзаног доба, и то група Доња Брњица – за параћинску културу, а група Босут – за ватинску културу, односно њене варијанте. То значи да су се у немирна времена између 1225. и 1000. године пре н. е. локалне заједнице на територији Србије објединиле, а да су се у затишју које је наступило после продора групе Вал–Даљ опет осамосталиле и своју будућност почеле да изграђују на прастарим традицијама.

Култура IX и VIII века на Косову и у долинама Топлице и Рашке (група Доња Брњица) документована је готово искључиво археолошком грађом која је прикупљена при истраживањима мањих некропола (Карагач, код Косовске Митровице; Доња Брњица и Бадовац, код Приштине; Горња Стражава, код Прокупља; Делимеђе и Дојевићи, код Новог Пазара). На најстаријој од некропола, оној у Карагачу, откривене су керамичке урне са остацима спаљених покојника, укопане у правилним редовима и без прилога. Својим упрошћеним облицима (крушколике посуде с коничним вратом и хоризонталним ободом) и једноставном декорацијом (брадавичасти налепци), ове урне тако живо подсећају на урне групе Вал–Даљ да се мора претпоставити да су носиоци ове експанзивне културе у свом надирању према југу прешли и преко Косова. На каснијим некрополама (Доња Брњица, Делимеђе) откривене су, међутим, групе од десетак урни, које су положене у толоидне конструкције, брижљиво грађене од облутака. По основној профилацији, и оне подсећају на

[14] K. Vinski-Gasparini, *нав. дело* 150–176.

урне групе Вал–Даљ, али се по облику дршки чврсто везују за традиционалне форме, за керамику културе Доња Слатина–Параћин. Како су и неки метални предмети из гробова (стрелице од бронзаног лима), као и велике зделе којима су урне често покриване, такође карактеристични и за културу развијеног бронзаног доба косовско-поморавске области, јасно је да група Доња Брњица настаје повезивањем туђинских и традиционалних форми у једну нову целину.[15] Мало је вероватно да се ова синтеза заснива и на етничкој асимилацији, јер се у даљем развоју културе типа Доња Брњица туђински облици брзо губе, а преовлађују они који се повезују с локалним традицијама.

Појава издвојених група гробова на млађим некрополама групе Доња Брњица свакако је знак да су заједнице на Косову и у долинама Топлице и Рашке састојале од неколико самосталних породица. Развијен смисао за породични живот документује и обичај да се урне често полажу једна изнад друге и повезују монолитном конструкцијом (етажни гробови). Свака група гробова индивидуализована је и гробним прилозима, јер док су поједине породице сахрањивале мртве с накитом или оружјем, друге нису могле ставити крај њих ни јевтине керамичке посуде.

На готово исти начин – сажимањем традиционалних и туђинских форми – остварена је и нова културна синтеза у централној Србији, Срему, јужној Бачкој и Банату, тј. на подручју тзв. босутске групе.[16] Чим су минуле опасности везане за ланчане покрете становништва почетком X века, на подручју ове групе ничу многобројна насеља, која су готово увек заштићена или природним положајем (тешко приступачна узвишења) или одбрамбеним рововима. У Срему је најгушће настањена Фрушка гора (Сот, Раковац, Нови Сланкамен, Калакача), у Банату – област око Тамиша, Бегеја и Тисе (Сефкерин, Чента, Тител, Перлез), у сливу Велике Мораве – светозаревачко поље (Црвена ливада, Сарине међе), а у источној Србији – подручје од Ђердапа до Прахова (Бољетин, Хајдучка воденица, Банско острво, Мала Врбица). Свакако није случајност што су насеља концентрисана баш на оним територијама на којима су се раније налазила средишта традиционалне ватинске културе, а које су истовремено биле и на удару туђинских, инвазионих култура, и то најпре групе Бајердорф–Велатице, а, нешто касније, и Гава групе. После 1000. године пре н. е., на свим овим подручјима подижу се готово истоветна насеља, са становима у виду кружних или елипсоидних полуземуница и многобројним коничним јамама за смештај зрнасте хране (Калакача, код Бешке; Банско острво, код Гвоздених врата; Сарине међе, код Светозарева). И керамичка производња је једнообразна: свуда се користе велики лонци и питоси, коничне зделе, двоухи пехари и лончићи. Док поједине врсте посуђа, на пример зделе фасетираног или тордираног обода, још задржавају облике Бајердорф–Велатице и Гава групе, велики лонци и питоси, који се производе у великом броју, имају готово исте облике и украсе као и такозвано »кухињско посуђе« традиционалне ватинске културе. Временом се туђинске форме потискују у други план, а све врсте посуђа много чешће се украшавају

[15] D. Srejović, *Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 4–5 (1959–60), 83–129; М. Гарашанин, *Праисторија* II, 438–444.

[16] Ова група је названа према насељу које је истражено на Градини, код Батринца на Босуту. Уп. N. Tasić, *The Bosut Group of the Basarabi Complex and the »Thraco-Cimerians« Finds*, Balcanica 2 (1971) 27–67. Правилну периодизацију ове групе извршио је М. Медовић у својој докторској дисертацији *Хронологија старијег гвозденог доба у Војводини* (рукопис).

мотивима који се везују за декорацију керамике развијеног бронзаног доба (гирланде, стилизоване гранчице, шрафирани троуглови). На основу ових података може се наслутити да група Босут, као и група Доња Брњица, започиње свој развој у сенци културе туђинаца, а да се затим, оживљавањем традиција, постепено ње ослобађа. Почетком IX века, то је већ снажна и самостална култура. Затишје које је наступило омогућило је заједницама Срема, Бачке, Баната и Поморавља да се трајно вежу за земљу и да с поверењем гледају у будућност. Да земљорадња опет оживљава, показују многобројни жрвњеви, силоси и остаци житарица који су откривени у насељима IX и VIII века. На основу налаза из Калакаче може се, међутим, закључити да су чак и на плодној сремској земљи гајене само оне врсте житарица које су отпорне и које не захтевају улагање већег труда, и то једноредни јечам, просо и једноредна пшеница. Од домаћих животиња предност је дата говедима, свињама и коњима, док су стада оваца и коза била малобројна. Велики питоси и силоси, који су откривени у готово свим насељима из овог времена, показују да су локалне заједнице располагале већим резервама хране. Жито и крупна стока били су, чини се, она блага за која су од суседних групација, првенствено оних у Ердељу, прибављани скупоцени метални предмети, као што су, на пример, бронзани котао из Дубравице и бронзана ваза из Алуна.[17]

У раздобљу мира, које је потрајало приближно од средине X до средине VIII века пре н. е., осамосталиле су се и остале заједнице на Балканском полуострву. Југозападније од средњег Подриња, Лима и Белог Дрима створен је, претежно од сточарских заједница, чврст етно-културни блок, а источније од горњег тока Искера, Витоше и Струме стабилизовала се особена култура вештих ловаца, одгајивача коња и ратника. Тако се у континенталним деловима Балканског полуострва већ од почетка VIII века пре н. е. издвајају три посебне етно-културне области које остају у приближно истим границама и у току наредних столећа, све до времена кад се у историјским изворима наводе имена народа и племена који су их настањивали. У становницима подручја која леже источније од Искера и Струме није тешко препознати Трачане, јер је то територија која им никад није оспоравана. С друге стране, област југозападно од средњег Подриња, Лима и Дрима несумњиво је илирска; њу су насељавала племена (Аутаријати, Ардијеји) која антички писци без двоумљења убрајају у Илире, а на једном њеном делу остварена је касније и илирска држава. Одлике културе групе Доња Брњица и групе Босут показују, међутим, да је језгро Балканског полуострва и јужно Подунавље насељавала једна посебна популација која је срднија заједницама насељеним у севернијим (Трансилванија), источнијим (Влашка низија) и јужним областима (Македонија) него оближњим илирским и трачким племенима. Етно-културно јединство овог пространог подручја је прастаро, али је у археолошким документима посебно потврђено почевши од IX века пре нове ере. Свакако није случајно што је то територија чије становништво антички историјски извори често помињу као посебне народе, као Дарданце, Трибале, Мезе или Дачане, и то издвојено од Илира и Трачана.[18] Како се култура на територији Србије од краја IX века до времена римских освајања развијала континуирано, то се у заједницама групе Доња Брњица могу препознати преци историјских Дарданаца, а у заједницама босутске и њој сродних културних група у Трансилванији и Влашкој низији – преци историјских Трибала, Меза и Дако-Гета. Од краја IX века пре н. е. протекло је, међутим, још неколико столећа док се ове етничке групације нису међусобно јасно разграничиле и почеле да учествују у догађајима који су забележени у историјским изворима.

[17] Подаци о насељу у Калакачи преузети су из поменуте дисертације М. Медовића. О бронзаним вазама на територији Србије: Д. Срејовић, *Три праисторијске оставе из источне Србије*, Старинар 11 (1960) 52–53; М. Косорић, *Праисторијски котао из околине Пожаревца*, Старинар 15–16 (1964–65) 191–192.

[18] Са овом посебном етно-културном групом мало се рачунало при реконструкцијама сложених збивања на Балканском полуострву током гвозденог доба и отуд је у стручној литератури често дата претерано велика улога Илирима и Трачанима.

КУЛТУРЕ ГВОЗДЕНОГ ДОБА

Мирна времена на централнобалканском простору и у јужном Подунављу потрајала су до средине VIII века пре нове ере. Најкасније око 725. године из кавкаско-понтских области, вероватно под притиском Скита, започело је расељавање Кимераца ка предњој Азији и средњој Европи. На путу према западу, Кимерцима су се придружиле и друге групације, тако да се они у Панонској низији и на Балканском полуострву појављују етнички и културно знатно измењени, као такозвани Трако-Кимерци.[1]

У надирању са севера Панонске низије према југу, ова хетерогена етно--културна групација најпре се спустила на подручје Барање, Славоније и Срема (Батина, Даљ, Адашевци, Нови Бановци), а одатле се, нешто касније, пробила све до Косова (Јањево).[2] Како су на ове територије Трако-Кимерци пристизали у мањим групама, домороци махом нису били принуђени да напуштају своје домове и земљу. Из тих разлога је у археолошкој грађи, која је прикупљена на територији Србије, долазак Трако-Кимераца документован првенствено појавом нових културних добара: коњском опремом (псалије, крстаста дугмад за провлачење ремења, прапорци, привесци у виду звончића или птичјих протома), разноврсним накитом (гривне са укрштеним крајевима, огрлице од тордиране жице, наочарасте фибуле, фибуле с кугластим проширењима на луку) и оружјем од гвожђа (копља, секире). Највећа и за будућност најзначајнија новина која се везује за долазак Трако-Кимераца свакако је коришћење гвожђа у изради оруђа и накита. Предмети од гвожђа појављивали су се местимице на Балканском полуострву и средњој Европи и пре VIII века, али тек после продора Трако-Кимераца постају омиљени и свуда присутни. Из тих разлога, последње деценије VIII века пре н. е. обележавају почетак гвозденог доба на територији Србије.

Догађаји везани за продор Трако-Кимераца, као и упознавање нове сировине – гвожђа, нису снажније уздрмали домородачке заједнице на територији Србије нити су у први мах осетније изменили њихову културу. Процес етничке стабилизације и културног осамостаљења, започет у претходном раздобљу, није заустављен јер се и током прве фазе гвозденог доба, при-

[1] О Трако-Кимерцима опширније: S. Gallu–T. Horvat, *Un peuple cavalier prescythique en Hongrie*, Budapest 1939; J. Harmatta, *Zum Kimmerierproblem*, Archaeológiai Értesitő 7–9 (1946–48); M. Gimbutas, *Bronze Age 516–517.*

[2] О трако-кимерским налазима на територији Србије опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* II, 456–464.

ближно од 725. до 625. године пре н. е., неометано наставља развој традиционалних културних група, тј. и групе Босут и групе Доња Брњица.

Током VII века пре н. е., група Босут доживљава свој највиши успон. Одмах после трако-кимерског продора, већ крајем VIII века, на територији ове групе појављују се скупоцени предмети од бронзе и гвожђа: велике наочарасте фибуле, фибуле с куглицама на луку, гривне с пребаченим крајевима, огрлице од тордиране жице, разноврсни привесци, копља и секире. Снажење и богаћење локалних заједница документовано је и налазима из гробова. У Срему, на Гомолави, откривена је велика гробница у којој је сахрањено 6 мушкараца, 17 жена и 54 детета.[3] Поред већег броја керамичких посуда, у гробници је нађен разноврстан накит од бронзе, ћилибара, горског кристала и стаклене пасте. Налаз из Жировнице, код Крагујевца, који се састоји од девет наочарастих фибула, спирално увијене наруквице, две огрлице, две украсне плоче и скиптра од бронзе и гвожђа, вероватно треба везати за гроб неког угледног домороца.[4] Слични и скупоцени предмети који су нађени на више места у Шумадији (Рожањци, Родовци, Враново) и у источној Србији (Стари Костолац, Аљудово, Врмца, Шарбановац, Рујиште, Брусник) свакако су део иметка обогаћених појединаца.[5] Ови налази показују да је око 700. године пре н. е. на територији босутске групе у пуном јеку процес економског и друштвеног раслојавања, да је у то време већ било појединаца који су могли да заснују полигамну породицу (групна гробница на Гомолави) или да постану поглавари заједнице (налаз из Жировнице). Археолошка грађа са истовремених насеља (Градина на Босуту; Жидовар, код Вршца; Бољетин, у Ђердапу; Црвена ливада, код Светозарева; Радимља, на Увцу) показује, међутим, да је већина припадника заједница групе Босут и даље скромно живела, углавном у полуземуницама и трошним колибама, и да је економски још увек била зависна од приноса обрадиве земље.

У првим деценијама VII века, култура је једнообразна на целој територији босутске групе. Земљорадњи и сточарству поклања се приближно подједнака пажња, а на свим подручјима производи се керамичко посуђе, које се од посуђа претходног раздобља разликује једино нешто бољом фактуром и разноврснијом декорацијом. Средином VII века равнотежа се, међутим, нарушава. Заједнице које су насељавале Олтенију, Ђердап и северно Поморавље усредсредиле су се на сточарство и почеле да производе керамичко посуђе украшено на особен начин (тзв. »Басараби« стил). Како су нове врсте посуђа очигледно настале опонашањем металних ваза, извесно је да су њихови ствараоци познавали и скупоцене производе тореутике. Посебно су омиљени пехари с тракастим дршкама, као и зделе и амфоре широког, хоризонтално разгранатог обода. Применом разних техника – урезивања, жигосања и инкрустације – ово посуђе добија и ефектну декорацију, која се састоји од маштовитих сложаја праволинијских и криволинијских мотива, најчешће шрафираних троуглова и ромбоида повезаних с дериватима спирале. Овај стил обликовања и украшавања посуђа веома брзо прихватају и заједнице које су насељавале северозападну Србију, Срем и јужну Бачку, тако да већ

[3] Н. Тасић, *Налази гвозденог доба на Гомолави*, Рад Војвођанских Музеја 21–22 (1972–73) 99–124.

[4] М. Валтровић, *Бакарне и бронзане старине из Србије*, Старинар 7 (1890) Т. VIII.

[5] Уп. R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR Supplementary Series 31, Oxford 1977, 9–17.

око 650. године пре н. е. »Басараби« керамика постаје омиљена на целој територији босутске групе.[6] Начин привређивања, међутим, није постао јединствен. Док се становништво источне Србије и Шумадије све више усмеравало на полуномадски начин живота, њихови сродници у Банату, Срему и Бачкој не само да су остали привржени земљорадњи већ су, како то показују истраживања Градине на Босуту, своја насеља проширили и улепшали их пространим, солидно грађеним кућама.[7]

У оквирима друге етно-културне целине, на територији групе Доња Брњица, продор Трако-Кимераца оставио је једва видљиве трагове. Само метални предмети из две оставе, нађене у Јањеву, израђени су у трако-кимерском маниру. Утицај културе Трако-Кимераца огледа се, можда, још једино у појави малих и сасвим ниских тумула, и то најпре у долинама Топлице и Рашке (некрополе у Горњој Стражеви, код Прокупља, и у Дојевићима, код Новог Пазара), а нешто касније, током прве половине VII века, и у Метохији (некропола Широко, код Суве Реке).[8] Велике урне и друге врсте керамичког посуђа које су откривене под тумулима у Горњој Стражеви и Дојевићима имају, међутим, готово исте облике као и керамички производи са старијих некропола групе Доња Брњица. То значи да трако-кимерски продор није прекинуо развој традиционалне културе. Осетније промене у култури типа Доња Брњица настају тек током друге или треће деценије VII века, и то под утицајем културе гвозденог доба у областима северно од састава Западне и Јужне Мораве (култура типа Босут–Басараби) и западније од горњег Подриња и Лима (култура типа Гласинац IVb).

У првим деценијама VII века пре н. е., заједнице групе Доња Брњица биле су принуђене да северозападне делове својих територија препусте полуномадима и ратницима који су се, из подручја омеђеног Романијом, Дурмитором, Таром и Лимом, пробили до Голије. На високим, затрављеним површинама Пештера, које су раније припадале заједницама групе Доња Брњица, ничу насеља ове експанзивне етно-културне групације, а на више места (Глоговик, Делимеђе) откривена су и њихова гробља, која се састоје од по десетак високих камених тумула. За разлику од домородаца, који су мртве спаљивали, ови полуномади и ратници сахрањивали су покојнике у опруженом ставу, и то жене у одећи искићеној ћилибарским перлама, а мушкарце са скупоценим оружјем од гвожђа.[9] Пред добро наоружаним заједницама домороци са Голије и Пештера повукли су се у ниже пределе Рашке. Поучене њиховим искуством, остале заједнице групе Доња Брњица брзо су измениле животне навике и традиционалну културу како би се оспособиле за одбрану завичајне земље. Већ пре средине VII века, на целој територији ове групе подижу се насеља на

[6] У стручној литератури појава тзв. »Басараби« керамике на територији Србије објашњавана је миграционим покретима из доњег Подунавља ка западу (Н. Тасић у *Praistorija Vojvodine* 266 и даље. Међутим, она је стална појава само на подручјима која леже западније од територије босутске групе, на пример, у Славонији (Даљ, Вуковар), северној Босни (Зецови) и горњој Посавини (Подземељ).

[7] Н. Тасић је открио на Градини, код Батринаца, велике куће са чврстим подовима. Непубликовано. Према усменом саопштењу Н. Тасића.

[8] Уп. D. Krstić, *Gornja Straževa,* Arheološki pregled 4 (1962) 73–75; Д. Срејовић, *Праисторијска некропола у Дојевићима.* Новопазарски зборник 1 (1977) 73–81; N. Slavković-Đurić, *Ilirski tumuli kod Suve Reke,* Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 9 (1964) 537–555.

[9] Резултати истраживања праисторијских тумула на Пештеру још нису публиковани. Археолошки налази из гробова изложени су у Завичајном музеју у Новом Пазару.

тешко приступачним положајима са којих се лако контролишу сва кретања у равници (Белаћевац, на ободу Косовске котлине; Горња Гадимља, у долини око Липљана; Хисар, на јужној страни Призренског поља).[10] Истовремено се успостављају присније везе са заједницама босутске групе и од њих се прибављају скупоцени метални предмети. У гробовима који су откривени под малим и ниским хумкама код Суве Реке нађене су готово оне исте врсте металних предмета које су познате и са територија босутске групе.[11] Керамичко посуђе из ових гробова, као и посуђе које је налажено у старијим насељима на Белаћевцу и Горњој Гадимљи, везује се делимично за традиционалне локалне производе (крушколике урне), а делимично за керамику моделовану у »Басараби« стилу (зделе фасетираног обода, орнаменти изведени урезивањем и назубљеним инструментом). Оно што се не мења, а што је, међутим, најчешће главно дистинктивно обележје једног народа, јесу погребни ритуали. Током целог VII века, а и касније, заједнице групе Доња Брњица спаљивале су своје мртве на заједничкој ломачи, а затим су њихове остатке полагале у урне или су само прегршт пепела преносиле у плитке јаме и разноврсне камене конструкције. Упркос притисцима са стране, ове заједнице су сачувале предачке обичаје и етно-културни интегритет. У другој половини VII века, оне су толико ојачале да су чак наметнуле нека добра своје културе, на пример, керамичке производе, и заједницама које су живеле у Скопској котлини.[12]

У следећем столећу, приближно од 625. до 525. године пре н. е., коначно се стабилизује култура гвозденог доба и међусобно се још јасније разграничавају етничке групације на територији Србије. Босутска етно-културна група јасно се у овом раздобљу цепа на два дела. Заједнице које су насељавале источну Србију и Шумадију све више запостављају земљорадњу у корист сточарства и лова, а у њиховим оквирима највећи углед уживају ратници, који се временом потпуно ослобађају рада и образују повлашћен друштвени слој. Због полуномадског начина живота, и даље се живи у полуземуницама, а често се настањују и пећине. Археолошки налази из једне од оваквих пећина (Злотска пећина, код Бора) до те мере су карактеристични да се и култура развијеног гвозденог доба у овом делу Србије често означава као злотска група.[13] Керамичка производња је у наглом опадању: уместо ранијег разноврсног, богато декорисаног посуђа, током VI века израђују се углавном само коничне зделе, једноухи лончићи и крчази, украшени широким канелурама. Погребни ритуал није јединствен, тј. на истим подручјима и у исто време покојници се и спаљују и инхумирају, било у равним гробовима или под маленим хумкама. Највише су цењени предмети од бронзе, гвожђа и сребра. Са разних страна прибављане су нове врсте накита (фибуле с конкавним изрезима на нози, гривне с богато декорисаним крајевима, укоснице, игле с дискоидном главом) и оружје (гвоздена копља, секире, криви ножеви). На

[10] N. Đurić, *Gradina kod Belačevca*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 10 (1970) 281–299; Lj. Dašić, *Praistorijsko naselje na Širokom*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 2 (1957) 249–256. Истраживања на Великом Гадимљу још су у току. На подацима се захваљујем руководиоцу ових истраживања др J. Глишићу.

[11] N. Slavković-Đurić, *Ilirski tumuli kod Suve Reke*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 9 (1964) 537–555.

[12] На пример, керамика са локалитета Вучји Дол. Уп. K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria*, Prächistorische Zeitschrift 50 (1975) T. 56.

[13] Р. Васић, *нав. дело* 19–20.

неколико места (Ритопек, Злотска пећина, Вртиште) нађени су коњска опрема, украси за одећу (велике појасне копче, аплике) и делови бојне опреме (умба), на основу којих се може закључити да је међу ратницима било и коњаника, обучених у искићену одећу и наоружаних копљем и штитом.

Заједнице у Срему, Банату и јужној Бачкој определиле су се за другачији начин живота. Током целог VI века живи се у старим насељима, и то углавном од приноса са околних њива. Керамичка производња је и у овим областима у опадању, тј. при моделовању посуђа монотоно се понављају традиционалне форме, и то без ранијег богатог украса. За разлику од својих сродника у источној Србији и Шумадији, локалне заједнице северно од Саве и Дунава готово да и не познају метални накит и оружје. Седелачки начин живота и опредељеност за земљорадњу очигледно су зауставили процес друштвеног раслојавања. Неразвијени друштвено-привредни односи јасно су разграничавали ове заједнице не само од етно-културних група у Славонији и Босни већ и од њихових најближих сродника у Шумадији и источној Србији. Цепање некад јединствене босутске групе на два дела означава важан моменат у етногенези оних народа које антички историјски извори помињу као становнике централнобалканског подручја и јужног Подунавља. Оне заједнице босутске групе које су у VI веку живеле у источној Србији и Шумадији треба свакако поистоветити с Трибалима, »најмоћнијим и највећим племеном у средњем делу Балканског полуострва«, а оне које су живеле у Срему, јужној Бачкој и Банату – с периферним огранком велике дако-гетске популације.

На подручју западне Србије и Метохије одиграла су се крајем VII и у првим деценијама VI века два важна догађаја који су изменили етно-културне односе у овом делу Балканског полуострва. Заједнице гласиначке групе са Романије и Деветака прешле су у то време Дрину и запоселе долине Ђетиње и Рзава. На више места у околини Титовог Ужица (Ражана, Пилатовићи, Крива Река) истражени су велики тумули, у којима су откривени гробови припадника ове снажне етно-културне групације.[14] Покојници су претежно сахрањивани у опруженом ставу, и то жене с богатим накитом (дискоидни брошеви, гривне, копче), а мушкарци са по два копља у десници или с дугим гвозденим мачем. Продор ових добро наоружаних ратника заустављен је већ на Моравици и Маљену, где су им се супротставиле заједнице босутске, односно злотске групе јер су оне у претходном раздобљу запоселе територију западне Србије, и то све до Увца. Снаге су свакако биле подједнаке и сукоб је остао неодлучен, пошто су и у наредна два столећа Моравица и Маљен разграничавали домородачке заједнице Подунавља од гласиначке етно-културне групе.

У исто време, или коју деценију касније, појавили су се добро наоружани ратници и у југозападним деловима Метохије, на суватима и пашњацима између северних падина Паштрика, десне обале Белог Дрима и Дечанске Бистрице. Њихов долазак и вековно задржавање у овом делу Метохије најпотпуније су документовани археолошким налазима са велике некрополе у селу Ромаји.[15] Некропола се састоји од петнаестак тумула, међу којима се истиче џиновска хумка, чији пречник износи 50 m а висина око 5 m. У хумци су током VI века сахрањивани ратници: крај сваког покојника полагано је гвоздено оружје, и то редовно по неколико копаља, а, ређе, и мачеви,

[14] М. Гарашанин, *Праисторија* II 470–481; Р. Васић, *нав. дело* 20–21.
[15] N. Đurić – J. Glišić – J. Todorović, *Praistorijska Romaja,* Dissertationes et Monographiae XVII, Beograd 1975.

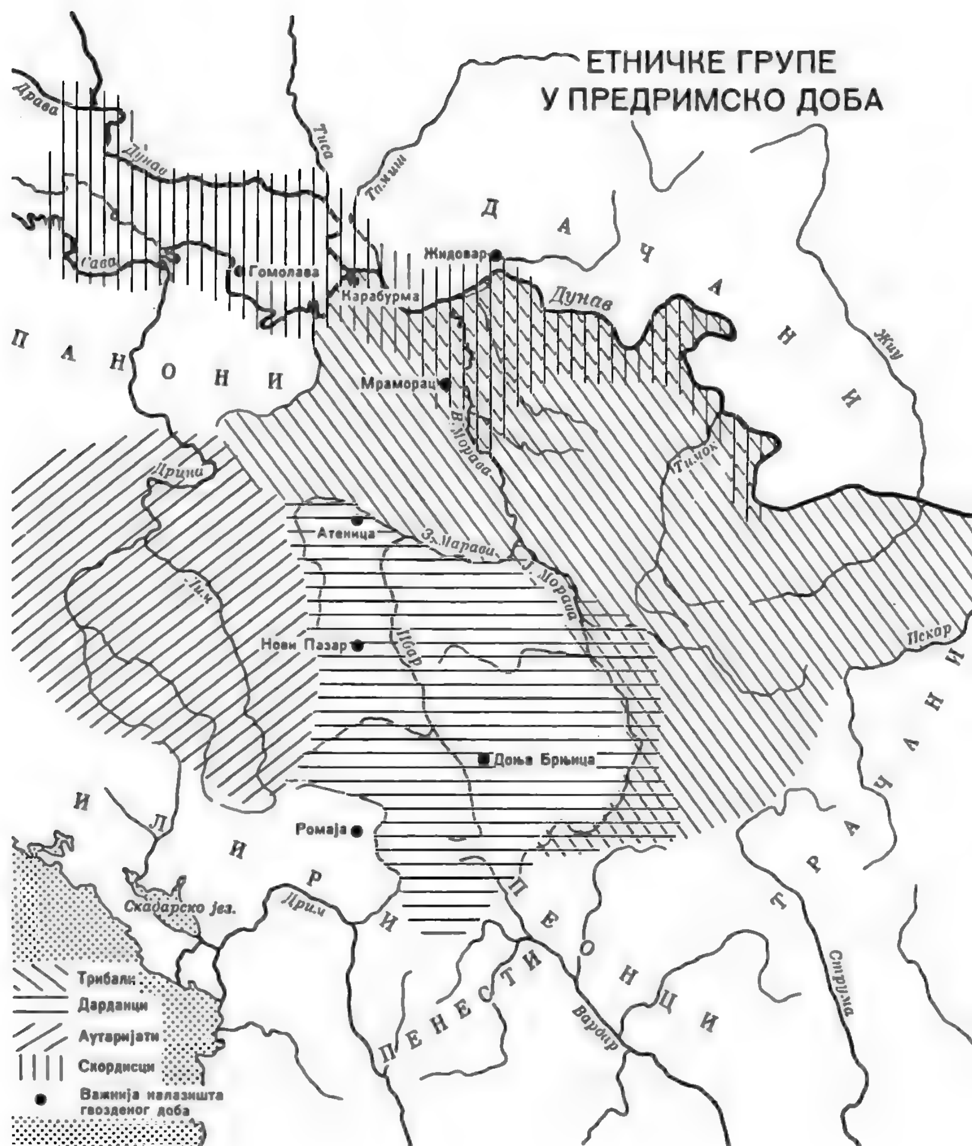

стрелице, ножеви и секире. Керамичкој производњи није поклањана већа пажња, јер је и у гробове стављано посуђе од непречишћене и недовољно печене глине, једноставних облика (двоухи и једноухи лончићи) и, махом, без икаквих украса. Како су истоветни погребни ритуали, оружје и керамички производи посведочени и на већем броју некропола на подручју северне Албаније, посебно око Кукеса, јасно је да су ратници сахрањени у Ромаји приспели у Метохију са југозапада, и то долином Белог Дрима. Ова групација се ни касније није одвајала од долине Белог Дрима, нити је запосела остале делове Метохије. Домороци – стабилизоване заједнице групе Доња Брњица – вероватно су без отпора уступили туђинцима неплодно земљиште и кршевите површи између Белог Дрима, Дечанске Бистрице и Паштрика, али су жилаво бранили своје плодне њиве у Призренском пољу, северној Метохији и на Косову.

Трајно насељавање добро наоружаних заједница дуж десне обале Белог Дрима усмерило је у новом правцу развој традиционалне културе у осталим деловима Метохије, на Косову и у долини Ибра. Током VI века пре н. е., у свим овим областима стара насеља се утврђују каменим бедемима или палисадама (млађа насеља на Белаћевцу и Великом Гадимљу), а ничу и нова, такође утврђена, на тешко приступачним теренима (Валач, код Звечана).[16] Археолошки налази из ових утврђених насеља разликују се од оних из старијих и неутврђених првенствено по присуству већег броја металних предмета и посуђа које је израђивано на витлу. Пошто су облици глиненог посуђа старије фазе и даље доминантни, погребни ритуали исти, а насеља не мењају свој положај, већ се само умножавају, очигледно је да се локална култура неометано даље развија. На Великом Гадимљу јасно се уочава утврђена акропола, а испод ње неутврђено подграђе. Појава овако структурираних насеља свакако је последица друштвеног раслојавања. Упадљиво је да тек гробови из VI века пре н. е. садрже и гвоздено оружје (гробови под хумкама на Дибичаку, код Суве Реке).[17] То је сигуран доказ да је у локалним заједницама било и ратника, способних да бране своје саплеменике или да угрозе суседе и преузму њихова добра.

Заустављањем продора номада и ратника, најпре на Голији и у горњем току Рашке (почетак VII века), касније, на линији Моравица–Маљен (крај VII века) и на линији Бели Дрим–Дечанска Бистрица (почетак VI века), за дуго време се утврђују границе између етно-културних група у овом делу Балканског полуострва. Прву групацију, припаднике гласиначке културе, која је запосела Пештер и области до Моравице, треба, вероватно, поистоветити са Аутаријатима, »најмоћнијим илирским племеном«, а другу групацију, која се из северне Албаније пробила у Метохију, са огранком оне популације коју антички писци означавају Илирима у ужем смислу речи (Illyrii proprie dicti). То значи да су у VI веку пре н. е. територију Србије највећим делом насељавале прастаре, међусобно сродне домородачке заједнице – Дарданци (Косово и подручје омеђено долинама Ибра, Западне и Јужне Мораве), Трибали (Шумадија и источна Србија) и огранак Дако-Гета (Банат, Срем, Бачка), а да су само мања подручја запоседала и илирска племена – огранак Аутаријата (Подриње и Полимље од Повлена и Маљена до Пештера) и

[16] Уп. D. Srejović, Balcanica 4 (1973) 53–54.

[17] N. Slavković-Đurić, *Ilirski tumuli kod Suve Reke,* Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 9 (1964) 537–555.

Илира у ужем смислу речи (југозападна Метохија). Ове границе се нису битније мењале све до пред крај IV века пре н. е., до доласка Келта на Балканско полуострво и сукоба старобалканских племена са македонском државом и хеленистичким владарима.

Раздобље од краја VI до средине IV века, приближно од 525. од 350. године пре н. е., карактерише готово равномеран успон свих етно-културних група у континенталним деловима Балканског полуострва. Границе које су током VI века успостављене између племена да штите њихову независност, обичаје и својину широко су се отвориле током V века ради размене сировина и културних добара. Због широког културног прожимања готово је немогућно разазнати за коју етно-културну групу треба везати нове облике накита, оруђа, оружја или керамике који се појављују на територији Србије од краја VI до средине IV века пре нове ере. С друге стране, у већини етно-културних група окончава се раније започет процес друштвеног раслојавања. Из тих разлога, и култура појединих племена постаје вишеслојна: на једној страни, богата и космополитска, а на другој, сиромашна и крајње архаична. Археолошком грађом је, на жалост, документована углавном култура повлашћених друштвених слојева – племенских старешина, њихових породица и ратника.

У периоду од 525. до 350. године пре н. е., Србију преплављују луксузни предмети који су произведени у занатским радионицама грчког света. Како се ови предмети најпре појављују на територији Дарданаца и Трибала (приближно између 525. и 480. године пре н. е.), и како су ту и касније најбројнији, јасно је да су ове две етничке групације током V и IV века постале главни чиниоци културно-историјских збивања у овом делу Балканског полуострва. Док се култура у оним областима Србије које су запоседале илирске заједнице развија у традиционалним оквирима, у целом Поморављу и на Косову одлучно се прекида с прошлошћу и започиње хеленизација домородачке културе.

Иако се још одликује по којом оригиналном формом, гласиначка култура већ од последњих деценија VI века постепено опада. Њени огранци на територији Србије, у горњем Подрињу и Полимљу, витални су кроз цео V век, али су до те мере конзервативни да је тешко разликовати старија културна остварења од нових.[18] Исти је случај и с културом заједница које су насељавале југозападне делове Метохије. Покојници који су током V–IV века сахрањивани под хумкама дуж обале Белог Дрима (Ромаја, Прчево) полагани су у гробове на исти начин као и њихови преци, са готово истим врстама гвозденог оружја и керамичких производа. Тек током III–II века до ових заједница стижу и луксузни предмети прибављани у хеленистичким занатским радионицама.[19]

Сасвим је друкчија култура на трибалској и дарданској територији. Нагли успон Трибала крајем VI века документован је сребрним и златним накитом, који је откривен на већем броју места у Поморављу, и, можда, налазима из тумула у Атеници, код Чачка. У Мраморцу, Батинцу, Коларима, Милошевцу и Умчарима откривене су скупоцене гарнитуре накита (широки појасеви од сребрног лима, раскошно декорисани палметама и геометријским мотивима; златне и сребрне гривне с крајевима у виду змијске главе), којима су се

[18] Уп. Р. Васић, *нав. дело* 23–24.

[19] Н. Ђурић – Ј. Глишић – Ј. Тодоровић, *нав. дело* 106–109.

китили моћници трибалских заједница.[20] Две велике хумке у Атеници насуте су, вероватно, над гробовима трибалских поглавара: кнеза (хумка II), младог принца и кнегиње (хумка I).[21] Њихова тела, у одећи окићеној златним и сребрним апликама, донета су до ломаче на колима, која су такође спаљена. У кнежев гроб стављено је целокупно наоружање трибалских ратника: копља, стреле и штитови, као и оружје за борбу изблиза. Сва три покојника сахрањена су с предметима који су набављени у удаљеним крајевима: с богатим накитом, металним посуђем и сликаним вазама. Ови предмети, који иначе припадају кругу јонске занатске уметности, вероватно су произведени у грчким колонијама на црноморској обали, а на трибалску територију су доспели дунавским путем, посредством заједница доњег Подунавља или Скита. Да су крајем VI и у првим деценијама V века успостављене непосредне везе између Трибала и Скита, показују како троперне стреле и дводелни гвоздени ђемови из кнежевских гробова у Атеници тако и неколико налаза из ужег појаса српског Подунавља (мачеви и неколико гробова у околини Вршца).[22]

Као контраст овим скупоценим предметима, на многим местима у Поморављу, а чак и у оквирима кнежевских хумки у Атеници, налажене су керамичке посуде од непречишћене и недовољно печене глине, сасвим једноставних облика (коничне зделе, једноухи лончићи). Како на трибалској територији није досад откривено ниједно насеље у коме се дуже живело, чини се да је сређен, седелачки живот напуштен током V века, да је земљорадња занемарена, а добар део потреба подмириван пљачкањем туђих територија. Појава карактеристичног трибалског накита у северној Метохији (Пећка Бања) и доњем Потисју (Тител) можда документује краткотрајне упаде Трибала на дарданске и дако-гетске територије. Њихови нешто каснији ратнички успеси и пљачкашки походи помињу се и у историјским изворима; око 424. године Трибали су продрли на трачку територију и поразили одриског краља Ситалка, а 376–375, у потрази за храном, опустошили су територију далеке Абдере. Да су се са тих и других, у историјским изворима незабележених похода враћали на своју територију с богатим пленом, показује накит који је нађен у околини Ниша, на Јухору и Чукарици (сребрне фибуле са звездицама на луку, трачке фибуле) или зооморфни бронзани предмети из Ритопека и Бараћа, као и халкидски шлем, нађен у околини Вршца.[23] Трибали су вршили снажан притисак и на Македонију, коју су често пљачкали. Филип II их је покорио 344–343. године, али се они брзо опорављају и већ 339. године стижу до Добруџе, где се сукобљавају са скитским краљем Атејем.[24] Тек 335. године Александар Велики успео је да их обузда и заувек сломи њихову силу. У раздобљу III–II века, трибалске заједнице слабе

[20] М. Гарашанин је издвојио ове налазе у посебну групу тзв. типа Мраморац и склон је да их повеже са Аутаријатима (*Праисторија* II, 505–508).

[21] М. Ђукнић – Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници,* Чачак 1966.

[22] О путевима којима је грчки импорт стизао на територију Србије вид. М. Паровић-Пешикан, *О карактеру грчког материјала на Гласинцу,* Старинар 11 (1961) 21–45; В. Поповић, *О пореклу грчких архајских предмета из некрополе код Требеништа,* Старинар 15–16 (1964–1965) 15–29. О скитским налазима на територији Србије вид. М. Гарашанин, *Праисторија* II, 515; Р. Васић, *нав. дело* 26.

[23] Б. Јовановић, *Примерци животињског стила скитског и трачког гвозденог доба у Југославији,* Старинар 27 (1977) 19–29.

[24] О историји, територији и етничкој припадности Трибала вид. опширније: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba,* Sarajevo 1969, 11–68.

и изумиру, тако да им се током I века пре н. е. губи сваки траг и у археолошким и у историјским документима.

Култура на дарданској територији је разноврснија и знатно стабилнија. Податак да се у раздобљу од краја VI века до времена римских освајања стара насеља стално проширују (на пример, Велико Гадимље) и да се уз њих подижу и нова, посебно у горњем току Јужне Мораве и Скопској котлини (Кршевица, код Врања; Скопско Кале), показује да су дарданске заједнице до краја праисторије остале везане за предачку земљу, односно да су остајале на територијама које су преузимале од својих суседа. Седелачки живот омогућио им је да своју привреду разгранају и широко развију размену добара са околним заједницама. Из тих разлога, у дарданској култури овог раздобља, поред луксузних предмета из грчких занатских радионица и њихових јевтинијих имитација, заступљени су и облици карактеристични за илирску, трибалску или трачку културу.

Слично Трибалима, и Дарданци су крајем VI века имали неку врсту класног друштва, али су везе између чланова заједнице биле присније, а сталешке разлике знатно мање. Гробови из последњих деценија VI и првих деценија V века то јасно показују. Испод Петрове цркве, у Новом Пазару, истражена је велика хумка насута над гробом племенског старешине и гробовима његових поданика.[25] Централни, »кнежевски« гроб је права ризница, која се састоји од златног, сребрног и ћилибарског накита, као и скупоцених грчких ваза, док гробови на периферији хумке садрже само локалне керамичке производе. Гробови из истог времена који су откривени у Карагачу, недалеко од Звечана, скромна су имитација ове »кнежевске« хумке: у њима су крај покојника, уместо скупоцених производа грчког уметничког занатства, положени гвоздено оружје и бронзани накит, прибављен од суседних илирских и трибалских племена.[26]

Раслојеност дарданског друштва и композитни карактер дарданске културе још се јасније манифестују у структури насеља V–III века и у одликама предмета који су у њима нађени. У Кршевици, јужно од Врања, откривено је на високом гребену велико насеље које се састоји од три дела: акропоља, опкољеног широким бедемима од великих тесаника, утврђеног подграђа и отвореног насеља на нешто нижем платоу.[27] Како готово исту структуру имају и насеља на Великом Гадимљу и скопском локалитету Кале може се претпоставити да су на свим овим местима акропољ насељавали угледни Дарданци, односно поглавари и њихове породице, а да су у неутврђеном подграђу живели од њих зависни сељаци и рудари, можда и они који су због дуга постали робови.[28] Археолошки налази из ових насеља показују да је дарданска култура око средине V века већ увелико хеленизована. Керамичко посуђе из Кршевице састоји се већим делом од импортованих атичких ваза и имитација разних врста грчког посуђа. И грађевински објекти овог насеља подсећају на ранохеленистичку архитектуру. С друге стране, већ од почетка IV века на дарданској територији почиње жив оптицај новца, најпре илирског

[25] Đ. Mano-Zisi – Lj. Popović, *Der Fund von Novi Pazar,* 50 Bericht der Römisch-Germanischen Komission 1969, 191–208.

[26] D. Srejović, Karagač, Balcanica 4 (1973) fig. 10–12, Pl. IV–IX.

[27] И. Микулчић – М. Јовановић, *Хеленистички oppidum из Кршевице код Врања,* Врањски гласник 4 (1968) 355–375.

[28] О друштвеним односима код Дарданаца опширније: F. Papazoglu, *нав. дело* 337 и даље.

Дамастиона, а касније, у III и II веку, македонских и пеонских краљева, као и Дирахиона и Аполоније.[29]

У другој половини IV века, већина насеља у југоистичном делу дарданске територије попаљена је и порушена. Ово пустошење вероватно треба везати за победу македонског краља Филипа II над Дарданцима око 345. године, а, можда, и за ратове које је Александар Велики водио у Илирији, Пеонији и њима суседним земљама. Извесно је да су се Дарданци убрзо после Александрове смрти опоравили и осамосталили јер се већ од осамдесетих година III века јављају као »значајан фактор у међународним односима овог дела античког света«.[30] На дарданској територији нису још пронађени археолошки документи III–I века, али историјски извори сведоче да су Дарданци у том раздобљу били моћан и самосвестан народ. Да су они и у првим вековима нове ере сачували индивидуалност и остали верни обичајима својих предака, показала су истраживања једне велике хумке, насуте недалеко од некрополе римског муниципија Улпијане. У средишту хумке откривен је гроб неке угледне Дарданке из III века нове ере, која је, попут својих далеких предака, сахрањена у пурпурној тканини протканој и окићеној златом и сребром.[31]

Култура заједница које су у V и IV веку насељавале територију северно од Саве и Дунава документована је малим бројем археолошких налаза. У насељима овог раздобља (Гомолава, Градина на Босуту) откривено је искључиво керамичко посуђе које је, фактуром, облицима и украсом веома слично керамичким производима из средње Посавине (Доња Долина) и Олтеније (тзв. Ферићиле група). Једино у гробовима спаљених или инхумираних покојника налажени су метални накит и оружје.[32] Ови предмети, међутим, нису производ локалних радионица, већ су прибављени било посредством Трибала и Дарданаца (фибуле са звездицама на луку, фибуле са седластом ногом, златне огрлице), било преко заједница које су насељавале Посавину (фибуле типа Чертоза) и источну Босну (астрагалоидни појасеви). Тек у првој половини IV века, у време првих додира домородаца с келтском културом, појављују се у Срему и Бачкој и оригиналне врсте накита: широке гривне чији се крајеви завршавају са по две повијене змијске главе, пръстење и фибуле с ланчићима.[33] На основу ове оскудне археолошке грађе може се једино претпоставити да заједнице северно од Саве и Дунава и у раздобљу од краја VI до средине IV века карактеришу неразвијени привредно-друштвени односи и етно-културна повезаност са заједницама средње Посавине и Олтеније. Тек неустрашива келтска племена, која су се у последњим деценијама IV века са северозапада спустила до ушћа Саве и Дунава, из основа су изменила традиционалну културу и етничке односе у целом средњем Подунављу.

Сусрет келтских изасланика са Александром Великим на Дунаву, 335. године пре н. е., симболично најављује последње раздобље у развоју праисторијске културе на територији Србије – млађе гвоздено доба, раздобље коме основно обележје дају Келти и хеленистичка цивилизација. О овом раздобљу, међутим, више података пружају историјски извори него археолошки документи. Одмах после Александрове смрти (323. године), Келти су у брзом налету освојили територије до ушћа Саве и Дунава, а већ 310. године сукобили су се са Александровим војсковођом Касандром дубоко у унутрашњости Балканског полуострва, на планини Хему. У наредним деценијама, ови сурови ратници опустошили су Дарданију и Македонију, али су у средњој Грчкој, код Делфа, доживели 279. године страховит пораз. Разбијене келтске чете кренуле су разним путевима ка старој домовини. Повлачење је било мучно и дуго: у Македонији и Дарданији чете су уништене или десетковане, али је један њихов део, као и део келтских групација које су се кретале другим путевима, ипак стигао до ушћа Саве и Дунава где се трајно настанио. Вероватно за живота једне генерације заборављен је пораз из 279. године, јер, настанивши се у овом подручју, Келти опет постају агресивни и током III века покоравају не само Трибале већ запоседају и део аутаријатске и гетске територије. Победници и покорени домороци образовали су тада оно моћно племе које се у историјским изворима помиње под именом Скордисци.[34]

Расположива археолошка грађа документује само једну, и то позну етапу историје Скордиска. С раним раздобљем њихове историје, од средине III до средине II века, могу се повезати само гробови који су откривени на периферији Београда (Карабурма, Роспи Ћуприја).[35] Археолошки налази из друге половине II века нешто су бројнији, али тек раздобље опадања моћи Скордиска, почев од осамдесетих година I века, документовано је богатом грађом која је прикупљена истраживањем многих насеља и некропола на подручју од ушћа Драве до ушћа Тимока у Дунав.[36] Поједини, још усамљени археолошки налази из Шумадије (Корићани, код Крагујевца), јужног Поморавља (многобројни локалитети у околини Ниша) и западне Србије (Крајчиновићи, код Прибоја) показују, међутим, да су Скордисци у III и II веку насељавали знатно ширу територију.[37] На основу археолошких докумената може се закључити да је култура Скордиска у целини била еклектична; у току њеног развоја келтско наслеђе је непрекидно присутно (технологија израде керамичких и металних предмета), али је у старијем раздобљу (III–II век) снажно прожимају трибалске и аутаријатске форме, а у млађем, у време ширења Буребистине краљевине, у њу се укључују и многи елементи дако-гетске културе.[38]

Најкасније 9. године нове ере, све територије до Дунава прикључене су римској држави. Дарданци и Скордисци коначно су покорени нешто раније, али њихова култура није уништена. Током прва два века нове ере, упоредо са стабилизацијом римске цивилизације дуж границе и магистралних путева, домородачке заједнице по забитим варошицама и селима и даље чувају предачке обичаје и упорно негују традиционалну културу. Тек током III века, ове разлике нестају, а домороци на територији Србије масовно се укључују у културну и политичку историју Римске Империје.

[29] О циркулацији новца на територији Србије вид. F. Papazoglu, *нав. дело* 355 и даље.
[30] F. Papazoglu, *нав. дело* 101.
[31] Непубликовано. Музеј Косова у Приштини.
[32] Р. Васић, *нав. дело* 28–29. На основу ових налаза М. Гарашанин издваја посебну, тзв. сремску групу гвозденог доба (*Праисторија* II, 511–515).
[33] М. Грбић, *Сребрна остава из Чуруга*, Гласник ИДНС 1 (1928) 10–22.

[34] О Скордисцима у античким изворима, њиховој етничкој припадности и територији вид. опширније: F. Papazoglu, *нав. дело* 209–298.
[35] J. Todorović, *Praistorijska Karaburma* I, Dissertationes et Monographiae XIII, Београд 1972.
[36] J. Тодоровић, *нав. дело;* исти, *Kelti u jugoistočnoj Evropi,* Dissertationes VII, Beograd 1968.
[37] У свим музејима у унутрашњости Србије чува се накит и оружје из III и II века, али је ова археолошка грађа необјављена. О налазима из Крајчиновића вид. М. Зотовић – J. Бућић, Ужички зборник 4 (1975) 17–34.
[38] О основним карактеристикама културе Скордиска, осим наведених радова J. Тодоровића, вид. Б. Гавела, *Келтски oppidum Жидовар,* Београд; М. Гарашанин, *Праисторија* II, 520–539.

РИМСКО ОСВАЈАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА РИМСКЕ ВЛАСТИ

Територија данашње Србије укључена је у римску државу почетком I века нове ере. Нека племена насељена на овом простору дошла су у додир с античком цивилизацијом на југу знатно раније. Када је Македонија у време Филипа и Александра ушла у свет античке културе, илирска и трачка племена средњег Балкана нашла су се на његовим границама. Трибали су се још раније спуштали из Подунавља на југ у походима које су понекад изазивале глад и оскудица, а чешће жеља за пленом. У првој половини IV века пре н. е. доспевали су до трачке Абдере. Дарданци као суседи Македонаца, од којих су се пре Филипа мало разликовали по степену економског и друштвеног развитка, наставили су са упадима у Македонију и у хеленистичко доба. Око 279. године пре н. е. из Подунавља су кренули и келтски Скордисци и у свом налету стигли до Делфа у Грчкој. Тако је и грчки свет, поред примитивних Трибала, упознао ратоборне Дарданце и сурове келтске ратнике.

Освојивши Македонију средином II века пре н. е., Римљани су, бранећи њене северне границе, постепено продирали према средишним областима Балкана и тек седамдесетих година I века пре н. е. први пут стигли до Дунава. Било је, међутим, потребно још готово деведесет година ратовања да би Дунав постао граница римске државе. На леву обалу Дунава Римљани су прешли тек у Трајаново време, почетком II века нове ере.

У време које претходи римском освајању, средњобалкански простор није био земља једног народа нити је улазио у оквир једне политичке заједнице. Политичка превласт коју су повремено остваривала поједина племена није дуго трајала. Између Дунава на северу и Македоније на југу, Дрине на западу и Тимока на истоку живело је неколико племена на различитом ступњу развитка. Нека од њих још нису познавала прави седелачки начин живота, а друга су била на путу да остваре државну организацију. Све до римског освајања њихову историју чине стални међусобни сукоби и ратови, које су на југу водили с македонским владарима, а од средине II века пре н. е., и с Римљанима. Ратови су довели до знатних етничких померања и пресељавања у друге области, понекад и у мочварне пределе на левој обали Дунава. На ток догађаја утицале су и инвазије, келтска са запада, крајем IV и почетком III века, и дачка са севера, у првој половини и око средине I века пре нове ере. Ниједно племе на територији данашње Србије није успело да створи јаку државу која би дуже време држала власт над осталима. У наизменичном уздизању и слабљењу појединих племена антички писци виде основни ритам

историјског развитка на Балкану у предримско доба. Говорећи о догађајима пре коначног пада под римску власт, Страбон, писац Августова времена, закључује да су они који су били најмоћнији, од Галата, Боји и Скордисци, од Илира, Аутаријати, Ардијеји и Дарданци, од Трачана Трибали, на крају ослабили или нестали.

Многобројне ратове предузимали су македонски владари с племенима на северу. Један поход против Трибала водио је Филип II. Његова победа није дала трајније разултате и у време доласка Александра на власт, опасност од Трибала и даље је претила Македонији. На самом почетку своје владавине, Александар је кренуо против њих и 335. нанео им пораз у сопственој земљи, а затим је с војском продужио на север и прешао преко Дунава. Земља Трибала није била окупирана после овог рата нити је била прикључена Македонији; ипак, племе је признавало македонску власт, уз обавезу да победнику даје војнике. Већ у време преласка Александра у Малу Азију, Трибали се срећу у одреду од 7.000 људи који су регрутовани на Балкану пред почетак рата с Персијом.[1]

Међу Александровим непријатељима у време рата на северу Балкана спомињу се и Аутаријати, који су се спремали да га нападну при повратку са похода на Трибале и отму му плен, али их је у томе спречио Лангар, краљ Агријана. Аутаријати су једно време представљали најмоћније племе на средњем Балкану које је победило Трибале и друга трачка и илирска племена. У време свог ширења и моћи, они су се простирали од Таре и Лима до Западне Мораве. Чини се, међутим, да је њихов успон кратко трајао. Већ у другој половини IV века ослабили су и највећи део племена напустио је своју територију. Као разлог сеобе Аутаријата, извори спомињу једну необичну природну појаву: уместо кише, из облака су падале жабе које су убрзо прекриле земљу, испуниле домове и загадиле изворе. Појавиле су се, уз то, и друге невоље: из земље су избијали отровни гасови, почела је да се шири болест, те су Аутаријати били принуђени да се селе. На свом дугом путу нису нашли уточиште све док после двадесет три дана хода нису стигли у земљу Гета, на левој обали доњег Дунава. Ипак, није било у питању цело племе. Један део Аутаријата кренуо је на југ, према Пеонији. Пеонском владару је, пред њиховом навалом, притекао у помоћ македонски краљ Касандар и, плашећи се да Аутаријати не нападну и Македонију, сматрао је да је најбоље да с њима склопи споразум. Том приликом је 20.000 припадника овог племена насељено на планини Орбелу.

У време ширења Аутаријата, Трибали су се, вероватно, померили из Поморавља ближе Искеру. Касније су ратовали с Дарданцима, који су заузели део њихове територије, а и са Скордисцима, који су их победили. У хеленистичко доба, Трибали више нису представљали опасност за македонске границе. После Антипатра вероватно нису признавали власт Македоније, али су

[1] О ратовима хеленистичких владара на територији данашње Србије и римском освајању сачуване су кратке, понекад недовољно јасне и међусобно противречне вести у античких писаца. Највећи број података сачуван је у Страбона (65. пре н. е.–25. н. е.), Тита Ливија (59. пре н. е.–17. н. е.), Плинија Старијег (24–79. н. е.) и писаца II–III века, Апијана и Диона Касија. Сви изворни подаци у ових и других писаца који се односе на племена средњобалканског простора наведени су као додатак студији F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 409–463. Далматско-панонски устанак опширно је изложен у Диона Касија, LV 29,2. Уп. и Vel. Pat. II, 110 и даље.

и сами били ослабљени у ратовима с другим племенима, те у својим походима нису више допирали на југ до Македоније.

Долазак Келта изазвао је крупне промене, етничка померања на доњој Сави и у средњобалканском простору и нову опасност за Македонију. Крајем IV века, Келти су стигли до земље Панонаца и, населивши се између Саве и Дунава, кренули према истоку и југу. Око 280. године датују се три њихова похода: против Трачана и Трибала, против Пеонаца и Илира и против Македоније. Победа над Трибалима и Трачанима донела им је проширење до Мораве и даље на исток. Пут ширења ка југу водио је преко земље Дарданаца. Уплашени надирањем сурових келтских ратника, Дарданци су покушали да нађу савезника у македонском владару, а ради заједничке одбране од Келта, дардански краљ је био спреман да дâ 20.000 војника. Међутим, Птолемеј Кераун, који је убиством Селеука управо био дошао на македонски престо, с презиром је одбио ту понуду. Сам није успео да заустави силовит продор Келта и у сукобу, до кога је дошло 279. године, погинуо је. Огромна келтска војска од 15.000 пешака и 20.000 коњаника прегазила је Македонију и зауставила се тек у средњој Грчкој. Знаменита опсада Делфа несрећно се завршила за Келте, а после самоубиства њиховог вође Брена, војска се поделила. Један део пошао је према Малој Азији, док се други део вратио у Подунавље, где су под својом влашћу држали земље од Славоније до Ђердапског теснаца на Дунаву, подељени на Велике Скордиске, који су настањивали простор између Сисције на Сави и Мораве, и Мале Скордиске, који су живели источно од Мораве, измешани с Трачанима. Походи Келта на југ нису престали после неуспеха код Делфа. Земља кроз коју су пролазили опустела је, а шума је прекрила велика пространства. Побеђени Трибали били су потиснути на исток и леву обалу Дунава, а Дарданци су се, вероватно, повукли у области које нису лежале на путу келтског ширења према југу.[2]

У другој половини III века, унеколико је ослабила експанзивна снага Скордиска. У исто време долази до јачања Дарданаца, у време Филипа V (227–181) и Персеја (181–168), они постају главни непријатељи Македоније на северу. Многи сукоби до којих је долазило између ова два суседа завршавали су се великим губицима и на једној и на другој страни. Број убијених Дарданаца у неким биткама достизао је 10.000; на другој страни, Дарданци су одводили становништво македонских пограничних области у ропство. Приликом једног упада 209. године, одвели су са собом 20.000 заробљеника.

Стална непријатељства с Македонијом довела су Дарданце око 200. године у римски табор. Тада, у такозваном другом македонском рату (200–197), Римљани су први пут дошли у додир с племенима у централном делу Балкана.

Када се римска војска упућена против Филипа V искрцала 200. године на илирској обали и продрла у област Дасарета, који су живели на обали Охридског језера, илирски кнежеви и поглавице (reguli ac principes), међу којима се налазио и Дарданац Батон, син Лонгарев, понудили су своју помоћ у борби против Македоније. Римски конзул је обећао да ће се послужити њиховим снагама када доведе војску у Македонију. Држећи се тог договора,

[2] Питања историје, територијалне распрострањености и развоја Аутаријата, Меза, Трибала, Дарданаца и Скордиска обухваћена су напред наведеном студијом Ф. Папазоглу (са исцрпном библиографијом).

Дарданци су у току насталог римско-македонског сукоба упали у Македонију са севера и пограничне земље су постале њихов плен.

Дардански напади поновили су се и у време ратова с Грчком, те је Филип сачинио план да их угрози у њиховој земљи и у исти мах створи тешкоће Римљанима на северу Италије. Он је позвао Бастарне, народ са доњег Дунава, да се населе у земљи Дарданаца. Намера му је била да их преко земље Скордиска, који су им били сродни, пошаље потом да нападну Италију са севера. Бастарни су прихватили Филипову понуду и под вођом Клондиком упутили су се према Дарданији. Њихова појава изазвала је сукоб у централном делу Балкана. Дарданце су у исто време напали и Скордисци, те су се, притешњени са свих страна, обратили за помоћ Римљанима, у име савезништва из 200. године. Дарданско посланство које се појавило у Риму 177–176. године жалило се сенату на Бастарне, који су се у огромном броју упутили према њиховој земљи, и на келтске нападе, вешто истичући при том да иза свих тих напада стоји римски непријатељ, Македонија. Сенат је донео одлуку да испита ствар и у Дарданију упутио комисију, коју је предводио Аул Постумије. Његов извештај сенату био је кратак: у Дарданији бесни рат. Но Рим није био спреман да војно интервенише на средњем Балкану и помоћ Дарданцима је изостала. Препуштени себи, они су се морали борити против Бастарна, Скордиска и њихових савезника Трачана. Скупивши све снаге у утврђењу које се налазило најближе Бастарнима, искористили су зимско време и кренули у напад. После тешких борби, успели су да заузму логор Бастарна и спрече њихово даље ширење.

Премда су Римљани одбили да се умешају у сукоб, Дарданци су остали њихови савезници и у трећем македонском рату (171–168), у нади да ће им то донети територијално проширење у Пеонији. Ту намеру, међутим, нису остварили по завршетку рата јер је Рим то спречио правдајући се да је вратио слободу свима онима који су се налазили под влашћу Македоније. Иза овог одбијања крила се, у ствари, стрепња Рима да Дарданци не ојачају. Већ тада су се могле предвидети тешкоће које ће им задавати Дарданци и друга племена на северној граници провинције Македоније, те је 168. пре н. е. македонским областима које су се граничиле с варварима било дозвољено да држе војне предстраже.

До првих ратова Римљана са средњобалканским племенима дошло је убрзо. Бранећи Македонију од северних суседа, они су постепено продирали у данашњу Србију. Заштита поседа у Македонији није, међутим, била једини разлог покоравања племена централног Балкана. Рано ће се јавити и тежња Рима да се допре до Дунава као природне границе. Том циљу тежило се и у ратовима вођеним са северозапада, који су започели у II веку пре н. е. ради заштите Италије на североистоку. Освајање у долини Саве, као и оно започето с југа, текло је споро и Дунав је постао граница између римске државе и варвара тек после Августове смрти.[3]

[3] Римским ратовима на Балкану посвећене су студије C. Patsch-a, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* V/1: *Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas*, Wien 1932; V/2: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien 1937. Неколико радова Н. Вулића односи се на ратове хеленистичких владара и Римљана у данашњој Србији. Уп. *Прилози к историји данашње Србије у римско доба*, I: *Поход Александра Македонског на Трибале;* III: *Ратови римски у данашњој Србији до 29 год. пре Хр.*, Глас 82 (1910) 40 и даље; *Октавијанов илирски рат и изгнање Скордиска из Горње Мезије*, Глас 72 (1907) 1 и даље.

Македонија је на северу била отворена и њена граница се, према речима Цицерона, често налазила на оној тачки до које је допирала снага римског оружја. Провинција је основана 148. пре н. е.; убрзо затим извори обавештавају о првим нападима варвара. Главни непријатељи били су у почетку Скордисци, који су имали превласт у Подунављу, а проширивши се даље на југ до »илирских, пеонских и трачких планина«, предузимали су нападе и на Македонију. Римска војска ратовала је с променљивим успехом. Један њен пораз спомиње се већ 141. године пре н. е.; од 120. године пре н. е. започиње низ келтских похода на југ, које прате пустошења и пљачка земаља које су им се нашле на путу. Римски војсковођа Гај Порције Катон, који им је 114–113. године пре н. е. пошао у сусрет, претрпео је тежак пораз и при том изгубио велик део војске. Но убрзо долази до преокрета. Године 112. и 111. Скордисци су побеђени на »својим планинама« у данашњој Србији, а победу над њима 106. године славио је Марко Минуције Руф. Порази и слабљење келтске моћи на другој страни ослободили су Македонију њихових напада у следеће две деценије. Римски успех у борби са средњобалканским племенима, међу којима су били и Скордисци, поново се спомиње 85. године, пре одласка Суле у Малу Азију. Овај датум није раздвајао дуг период времена од године за коју античка традиција везује крај моћи Скордиска. Осамдесетих година I века пре н. е., ратујући против њих, Луције Корнелије Сципион Азиаген однео је победу и принудио их да остану у границама своје земље. После тога, све до 16. године пре н. е., нема вести о њиховим походима на југ.

Слабљењу Скордиска допринела је и појава нове силе у Подунављу. Дачани, који су северно од Дунава створили моћну политичку заједницу под краљем Буребистом, проширили су се на запад све до данашњег Срема обухватајући и области јужно од Дунава. Под њиховом влашћу нашли су се и Келти који су живели јужно од доње Саве и на десној обали Дунава. Пре средине I века пре н. е., они су пустошили илирске и трачке области све до Македоније и изазивали страх и међу Римљанима.

Међутим, осамдесетих и седамдесетих година I века пре н. е., главну опасност за римске провинције на југу Балкана представљали су Дарданци. Није познато које су околности довеле некадашње римске савезнике међу њихове непријатеље. Неочекивано, под годином 97. пре н. е. спомиње се једна римска победа над Дарданцима; они се налазе и међу племенима с којима је ратовао Сула 85. године. Римљани су постепено стицали превласт, те је Апије Клаудије, намесник Македоније 77–76. године, принудио Дарданце да се обавежу на исплату одређене суме Риму. Његов наследник у Македонији, Гај Скрибоније Курион, повео је рат против Дарданаца под изговором да та сума није исплаћена. С војском од четири легије, он је ушао у њихову земљу и после трогодишњег ратовања, 75–72. године, испуњеног нечувеном суровошћу, однео је победу и као први римски војсковођа стигао до Дунава. На Дунаву се римска војска зауставила; на левој обали су се пружале непрегледне шуме, па је Курион, плашећи се њихове тмине, кренуо натраг.

Управници провинције Македоније организовали су у следећим деценијама походе на ослабљену Дарданију ради ратног плена, не штедећи при томе ни оне који су били римски савезници. Држање римских војсковођа у овим догађајима изазвало је негодовање и огорчење у Риму. У Цицероново време одржана су два процеса: Антоније Хибрида, Цицеронов колега у конзулату, био је оптужен да је, изненађен при упаду у земљу Дарданаца и Трачана,

побегао с коњицом а плен и пешадију с бојним знацима препустио непријатељу. Убрзо затим дошло је до новог процеса у коме је Цицерон оптужио управника Македоније из 57–55. године, Калпурнија Пизона, да је Трачанима и Дарданцима најпре продао мир за огромну суму, а затим им препустио Македонију да је пљачкају. Те оптужбе имале су за циљ заштиту угледа римског оружја; интереси племена на римским границама нису имали за њих никаквог значаја.

Карактеристично за римску политику уопште, па и на Балкану, било је извесно оклевање да се територија побеђених народа укључи у римску државу. Дарданија је после Курионовог похода била зона војних акција римских војсковођа из Македоније, али није била под непосредном контролом и управом. Дарданци, који су раније заузели земљу Трибала, били су у почетку Августове владе још слободни. Римску власт нису признавала ни племена у Подунављу, Скордисци, остаци Трибала и Мези око Тимока и у областима источно од ове реке. С Мезима је ратовао Курион у време дарданског похода, али је његова победа остала без последица. Племе је покорено тек у великом походу Марка Лицинија Краса 29. и 28. године пре нове ере. Римску интервенцију у овом случају изазвао је прелазак Бастарна на десну обалу Дунава. После победе над Мезима, Трибалима и Дарданцима, који су живели у земљи Трибала, Бастарни су напали Дентелете (око данашњег Ћустендила) и на тај начин се приближили Македонији. На позив Дентелета, војска из Македоније, под командом Лицинија Краса, унука познатог тријумвира, кренула је на север. Опасност од Бастарна и позив Дентелета били су, вероватно, само изговор управнику Македоније да с војском пређе на територију слободних племена. Рат је вођен не само против Бастарна већ и против Меза и других трачких племена. Резултат двогодишњег војевања био је, поред осталог, и покоравање Меза.

У Августово време коначно су покорена и панонска племена на доњој Сави.[4] У ближи додир с Римом она су дошла још у време Октавијановог рата у Илирику, 35–33. године пре нове ере. Нема сумње да су нека племена пришла Риму тада, после пада Сисције. Покоравање Панонаца с обе стране Саве, источно од Сисције, завршио је Тиберије, будући цар, као Августов легат, у рату 13–9. године. У том походу, о коме нема детаљних података, на страни Рима су се као савезници нашли Скордисци. О њиховој историји после пораза који им је нанео Сципион Азиаген мало се зна. Последњи поход према Македонији, извршен с Дентелетима, одиграо се 16. године пре нове ере. Убрзо после панонског рата, Тиберије је њихову територију прикључио римској држави. Ратовање започето око средине II века ради заштите римске провинције Македоније окончано је тако у Августово време покоравањем свих племена на територији данашње Србије.

Укључивање територије данашње Србије у римску државу текло је постепено. Најпре је област на доњој Сави, а истовремено с њом, вероватно, и

[4] О покоравању Панонаца уп. E. Swoboda, *Octavian und Illyricum*, Wien 1932; R. Syme, Cambridge Ancient History X, 1952, 356 и даље; исти, *Augustus and the South Slav Lands*, Revue internationale des études balkaniques 3 (1937) 33 и даље; С. Јосифовић, *Октавијаново ратовање у Илирику*, ЖА 6 (1956) 138 и даље. Осталу литературу вид. у чланку *Pannonia* у RE Suppl. IX, 1962, 538 и даље (A. Mócsy).

западна Србија, по завршетку Тиберијевог панонског рата укључена у провинцију Илирик, која се простирала од Јадранског мора до Дунава. Земља Дарданаца, Меза и Трибала све до Августовог времена није била организована као провинција. О судбини Меза после Красове победе не зна се ништа. Дарданци су рано у извесној мери постали зависни. Већ око половине I века пре н. е., у њиховој земљи је вршено регрутовање за римске помоћне одреде и заједно с Бесима они се срећу у војсци Помпеја у бици код Фарсале. Организовању провинције претходили су стварање војне команде у Дарданији и померање легија из Македоније на север, као и постављање првих војних предстража на Дунаву у Августово време.

Римска власт је рано изазвала отпор Панонаца. Земља је била изложена безобзирној фискалној и економској експлоатацији. Наметнути трибут, праћен злоупотребама оних који су га прикупљали, био је сувише велико оптерећење за народ који у предримско доба није знао за порез. Томе се придружило и регрутовање омладине у римске помоћне одреде. Када је управник Илирика започео масовно регрутовање за рат против германског краља Маробауда, бунт и огорчење нашли су израза у оружаном устанку, који су истовремено 6. године н. е. подигли панонско племе Бреука у данашњем Срему и Дезидијати у околини Сарајева. Побуна је убрзо прерасла у једну од највећих у римској историји.[5] Како обавештава Тиберијев официр и историчар Велеј Патеркул, савременик догађаја, њоме је била захваћена земља од доње Саве до Јадранског мора, universa Pannonia et Dalmatia. Може бити да у тврђењу о броју учесника који извори наводе, 200.000 пешака и 9.000 коњаника од укупно 800.000 становника Илирика, има и претеривања; нема, међутим, никакве сумње да је устанак био масован и да је довео Рим у тежак положај. Пут према Италији долином Саве био је отворен, и Август је, у драматичном говору који је одржао у сенату, упозорио да устаници за десет дана могу стићи до Рима. Колика је опасност претила од устаника види се по броју јединица које су биле упућене у побуњену област и рангу војсковођа којима је била поверена команда. На вест о побуни, у Панонију је стигао Августов пасторак Тиберије с легијама које су се под његовом командом налазиле у Карнунтуму на Дунаву, спремне за рат против Маробауда; према Сирмију је била упућена и војска из оближње Мезије, под командом Цецине Севера, као и коњица трачког краља Реметалка, који се налазио у клијентелском односу према Риму; прекомандоване су и легије из прекоморских земаља. Рачуна се да се у побуњеној области налазило једанаест легија римске војске. Следеће године Август је упутио у Илирик и свог синовца Германика.

Побуњена панонска и далматска племена кренула су према седиштима римске управе, ка Салони у Далмацији и Сирмију у Панонији, а запретили су и упадом у Италију и Македонију. Напад на Сирмиј није био успешан јер је опсађеним Римљанима притекао у помоћ Цецина Север, који је убрзо затим потукао устанике и на Драви. Један напад сарматских племена с леве обале

[5] Историја далматско-панонског устанка предмет је већег броја студија: R. Rau, *Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Krieges,* Klio 19 (1924) 321 и даље. Н. Вулић је о томе писао у два маха: *Неколико питања из римске старине,* V: Далматско-панонски устанак, Глас 88 (1911) 200 и даље, и у Гласу 121 (1926) 55 и даље. Вид. и новије радове: E. Köstermann, *Der pannonisch--dalmatische Krieg 6–9 n. Chr.,* Hermes 31 (1953) 345 и даље; J. Šašel, ЖА 3 (1953) 263 и даље; E. Пашалић, *Quaestiones de bello dalmatico pannonioque,* Godišnjak istorijskog društva BiH 8 (1956) 297 и даље.

Дунава, изведен, вероватно, у договору с побуњеним Панонцима, приморао га је, међутим, да се врати у Мезију. Борбе у Панонији вођене су с променљивим успехом нешто дуже од две године. Заједно с Дезидијатима, Панонци су заузели планину Alma Mons (Фрушка гора) и успешно се борили код Волцејских бара, у близини данашњих Винковаца. Међутим, дуго ратовање постепено је слабило снагу устаника. Исцрпљени глађу и болешћу, они су се предали на реци Батину, чији положај није познат. Вођа устанка Батон прешао је на страну Римљана, који су му признали власт у племену Бреука, што је подразумевало и његову обавезу да помогне Римљанима у савлађивању отпора. Издају је, међутим, убрзо платио животом. Када је кренуо од тврђаве до тврђаве да скупља таоце за Римљане, по наређењу вође побуњених Далмата, био је ухваћен и убијен. То је изазвало нову побуну Панонаца, али су им недостајале снаге за нов отпор, те су убрзо били савладани. У областима јужно од Саве, побуна је трајала још годину дана, а борбе су настављене у планинама између Саве и Јадранског мора.

Устанак није наишао на одјек у области источно од Сирмија. Скордисци су, вероватно, остали на страни Рима, као и за време Тиберијевог рата с Панонцима. Побуни се нису прикључила ни племена на територији потоње провинције Мезије, чему је, по свој прилици, допринела околност што још нису били директно потчињени Риму и што нису плаћали порез.

Последњи отпор савладан је 9. године. Велики број људи је изгинуо, нарочито при заузимању устаничких тврђава. Римљани су нема сумње, предузели и казнене мере против учесника у побуни и Илирик је умирен. Убрзо се приступило и његовој реорганизацији и подели на две провинције, Панонију на северу и Далмацију на југу, с границом између њих на линији која је ишла нешто јужније од Саве. У оквирима Паноније нашао се данашњи Срем с панонским племенима у западном делу и келтским Скордисцима на крајњем југоистоку; племена у данашњој западној Србији била су обухваћена провинцијом Далмацијом. Неколико година касније, у време Тиберијевог доласка на власт, вероватно већ 15. године н. е., легије су померене на Дунав, а територија Дарданаца, Трибала и Меза ушла је у оквире новоосноване провинције Мезије. На територији Србије био је уведен систем провинцијске управе, који је створен у Августово време. Панонија и Мезија биле су тзв. царске провинције с војном посадом. Њима су у име Августа управљали намесници с титулом legatus Augusti pro praetore. Војна команда је била поверена легатима легија, а одговорност за финансије у провинцији, посебно за прикупљање пореза, преузимао је царски прокуратор.

После далматско-панонског устанка не чује се више о побунама на Балкану. Latrones (»разбојници«) које спомињу извори крајем II и у првој половини III века нису били носиоци отпора против римске власти. Они су угрожавали сигурност на друмовима кроз Дарданију и у тимочкој области и жртве њихових напада били су стражари (stationarii), трговци, а понекад и староседеоци. Организованих устаничких покрета против Римљана, међутим, није више било. Подунавље је постепено укључивано у римски свет; централна власт могла се окренути проблемима границе на Дунаву.

Главну опасност за римске земље јужно од Дунава представљали су у I веку Дачани, који су још у Августово време користили јаке зиме и преко

залеђеног Дунава прелазили на десну обалу и пустошили суседне области. У односу на дачку опасност, римска политика на Дунаву имала је све до Трајановог времена дефанзиван карактер. Већ у почетку Тиберијеве владавине, на мезијском делу Дунава налазиле су се две легије, IV Scythica и V Macedonica, према сведочанству натписа из 33–34. године н. е., који је сачуван на стени Госпођиног вира у Ђердапу.[6]

Рани одбрамбени систем није био ограничен на линију Дунава, већ је укључивао и обезбеђење пролаза према југу, који су се отварали долином Тимока и на ушћу Поречке реке, између Горње и Доње клисуре. Линија утврђења у источној Србији, од Прахова (Aquae), на северу, преко Равне (Timacum minus), на Тимоку, до Наиса, припада најстаријој фази система одбране у Мезији.[7] Тог правца су се, по свој прилици, држали и Дачани у својим продорима, јер лежи према њиховим планинама и у близини центра њихове државе. Северозападна Мезија, између ушћа Саве и почетка великог теснаца Дунава, до које Дачани у I веку н. е. нису допирали, била је изложена нападима сарматских племена, која су средином I века н. е. населила област између Тисе и Дунава и проширила се на западни део банатске равнице. Не зна се где су се налазили стални логори првих мезијских легија, IV Scythica и V Macedonica; легија VII Claudia, која је пребачена у Мезију вероватно око 57. године, била је смештена у Виминацију, у близини ушћа Млаве у Дунав, према области коју су насељавала сарматска племена.

Свако одсуство римске војске користила су племена са леве обале и прелазила на десну обалу. Судбоносна за дунавску границу била је година грађанског рата у Риму, 68–69, када је војска из Подунавља одмарширала према Италији да би учествовала у борби за власт. Када су легије по други пут у току исте године кренуле према Италији, војни команданти су склопили споразум са сарматским племеном Јазига у данашњој Бачкој и њима је препуштена одбрана римске границе на Дунаву. То, међутим, није спречило продор у римске земље и у рукама варвара нашла су се утврђења помоћних одреда, а запретили су и легијским логорима. Катастрофу су у последњем тренутку спречиле трупе са Истока, које су се налазиле на путу према Италији.

По завршетку грађанског рата извршене су смене у војној посади на Дунаву. У Мезију су упућене четири легије, од којих је једино VII Claudia и раније била у Подунављу. У време цара Домицијана, на Дунав је око 86. године пребачена и легија IV Flavia и извршена је подела Мезије на две провинције, јер једна војна команда није могла да реши проблем северне границе, која је целом својом дужином била изложена притиску непријатеља. Провинција Горња Мезија је обухватала највећи део данашње Србије, западну Бугарску до реке Цибрице и северну Македонију до линије која је ишла јужно од Скопља.[8]

[6] A. et J. Šašel, *ILIug.* 60.

[7] Уп. M. Mirković, *Zum Problem der Militärgeschichte Obermösiens im I. Jahrhundert*, ЖА 26 (1977).

[8] О легијама у Мезији писао је B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, Beiheft Klio 6 (1906). Користан је и данас чланак E. Ritterling-a, *Legio* у RE XII, 1924. У новије време појавило се више чланака о војној посади Мезије и Паноније: R. Syme, *Lentulus and the Origin of Moesia*, JRS 24 (1934) 113 и даље, и *The First Garrison of Trajan's Dacia*, Laureae Aquincenses 1 (1938) 267 и даље (= Danubian Papers, Bucarest 1971, 40 и даље, и 84 и даље); H. Nesselhauf, *Die Legionen*

Све те мере нису могле да спрече нове нападе Дачана. На левој обали Дунава створена је велика краљевина под Децебалом и њено ширење на запад повећало је опасност за римске земље. Напад Дачана средином осме деценије I века мезијска војска није издржала; у сукобу је изгубио живот и управник провинције Опије Сабин. Убрзо је дошло до новог римског пораза и погибије префекта царске гарде Корнелија Фуска, који је неопрезно зашао дубоко у дачке земље. Једна легија била је изгубљена, а бојни знаци су остали у рукама непријатеља. Римљани су били принуђени да с Децебалом склопе мир под неповољним условима.

Преокрет у римској политици уследио је с доласком Трајана на власт. Већ 98. године он је започео припреме великог обима за рат с Дачанима: многобројне легије и помоћни одреди пребачени су на горњомезијски лимес; приступило се грађењу утврђења на десној обали Дунава и оспособљавању путева за транспорт трупа. Нисмо лишени података о тим подухватима, иако Трајанов рат у Дакији није нашао свог историчара. Сачувани натпис на стени у близини Текије обавештава да су 100. године завршени радови на усецању пута у Доњој клисури; један нов налаз код Караташа дао је натпис који је 101. био постављен поводом прокопавања канала код Сипа.[9] Тиме је била омогућена пловидба на делу Дунава где је било подводног стења и брзака.

Са огромном војском Трајан је прешао Дунав код данашњег Рама и Текије и продро дубоко у дачку земљу. Већ по окончању првог рата против Децебала, 102. године, под римском контролом остао је јужни Банат с путевима који су водили према центру дачке државе; преко Дунава је саграђен мост, између кастела Pontes (Костол) на десној и Дробете (Турн Северин) на левој обали. Грађење је трајало од 102. до 105. године, по плановима Аполодора из Дамаска, једног од најчувенијих архитеката Царства. Преко моста је пребачена војска у другом дачком рату и освајање Дакије је окончано 107. године. То освајање изазвало је крупне промене на северној граници Мезије. Оснивањем провинције Дакије обезбеђени су за период од више од сто шездесет година мир на Дунаву и несметан привредни развој.

У данашњој Бачкој, међутим, остало је слободно сарматско племе Јазига, које је преко слабо насељеног западног Баната могло да врши упаде у северозападну Горњу Мезију. Вероватно је то био разлог што су Римљани задржали легијске логоре у Сингидунуму и Виминацију и после освајања Дакије. До краја антике легија IV Flavia остала је на ушћу Саве, а VII Claudia у логору у близини ушћа Млаве у Дунав.

Moesiens unter Claudius und Nero, Laureae Aquincenses 2 (1941) 43 и даље; G. Alföldy, *Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I. Jahrhunderts* Acta arch. hung. 11 (1959) 122 и даље. Уп. кратак преглед војне историје Горње Мезије у књизи: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji,* Beograd 1968, 13 и даље. За војну историју Сирмија уп.: иста, *Sirmium, its History from the 1 Century A.D. to 582 A.D.,* Sirmium I, Beograd 1971, 26 и даље. Основна студија за историју помоћних одреда је књига W. Wagner-a, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus,* Berlin 1938. Уп. и рад J. Beneš-a, *Die römischen Auxiliarformationen in unteren Donau,* Sbornik Praci Filosofické fakulty brněnské university 19 (1970) 159 и даље.

[9] Нов натпис је објавио П. Петровић, *Нова Трајанова табла у Ђердапу,* Старинар 21 (1972) 31 и даље. Уп. и J. Šašel, JRS 63 (1973) 83 и даље.

ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНИ РАЗВОЈ У II И III ВЕКУ

Укључивању средњобалканских области у привредни живот Царства допринели су путеви које су Римљани изградили и градови који су се потом развили. Преко територије данашње Србије пролазило је неколико магистралних путева који су повезивали Италију и западне провинције са Истоком; сачувани миљокази и остаци траса путева показују да је и у балканским провинцијама постојала густа мрежа комуникација између појединих насеља, војних логора и рудника.[1] Један од најстаријих путева водио је из северне Италије долином Саве према средњем Подунављу. Код ушћа Саве улазио је у Горњу Мезију, а затим се, нешто источније, код Виминација, делио у два правца: један пут је водио на југ преко Наиса и Скупа према Солуну, а други је продужавао низ Дунав према Црном мору. Саобраћајне раскрснице од већег значаја биле су Сирмиј на доњој Сави и Наис јужно од Дунава. Оба ова средишта имала су у I веку и велики војни значај. Као рани трговачки центар и седиште цара и војног штаба у време ратова на панонским границама у I веку и касније, Сирмиј је био повезан на северу с Дунавом преко пристаништа Бононије. На овој тачки стицали су се и неки други путеви, међу којима је најважнији био пут према великом легијском логору Aquincum, код Будимпеште. Naissus у централној Горњој Мезији стекао је војни значај пре но што је провинција била организована. Од те тачке у унутрашњости водили су путеви према Дунаву долинама Тимока и Мораве, а на истоку је пут преко Сердике и Филипопоља ишао према мореузима. Преко Наиса је пролазио и дијагонални пут од Дунава према Љешу на Јадранском мору. Ова саобраћајница, веома значајна и у економском погледу, пролазила је преко Улпијане и Теранде (Призрен) и на ивици Метохије улазила у провинцију Далмацију. Веза са овом облашћу одржавана је и путем који је ишао преко Новог Пазара ка Пријепољу.

[1] Главни правци путева наведени су у итинерарима (Itinerarium Antonini Augusti из времена Каракале, Itinerarium Burdigalense из 333. и Tabula Peutingeriana). Неки путеви су познати на основу миљоказа и археолошких трагова.

Римским путевима посвећено је неколико чланака: М. Мирковић, *Римски пут Naissus–Scupi и станице Ad Fines,* ЖА 10 (1960) 249 и даље; иста, *Бенефицијарна станица код Новог Пазара,* ЖА 21 (1971) 263 и даље; E. Čerškov, *Oko problema komunikacija i položaja naselja u rimskom periodu na Kosovu i Metohiji,* Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 2 (1957) 78 и даље; исти, *Rimski put Naissus–Scupi i stanica Viciano,* исто 5 (1961) 127 и даље. За пут који је водио из Сирмија према данашњој Босни уп. E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1960, 60 и даље.

Главни римски путеви у данашњој Србији, дуж Саве и Дунава на северу и долином Млаве и Мораве на југу, настали су, по свој прилици, убрзо по римском освајању. Грађење пута кроз Ђердап започеле су 33–34. године легије IV Scythica и V Macedonica; радови су настављени у време Клаудија, Домицијана и Трајана.[2] Комуникације су у почетку служиле првенствено за транспорт трупа, али је постепено растао и њихов економски значај. Повезивање с другим провинцијама и трговачки промет допринели су бржем развитку градова.

У предримско доба, становништво средњег Балкана живело је у селима. Правих градских насеља северно од Македоније није било. Код Дарданаца, који су били најразвијеније племе северно од Македоније зато што су били најближе античкој цивилизацији на југу Балкана, спомињу се polis и urbs, али карактер тих насеља и њихов положај нису познати. Утврђења средњобалканских племена, која антички писци називају oppidum, teichisma или teichos, била су седишта племенских поглавица, привредни центри и склоништа у случају рата. Познат је податак да су Панонци, који нису знали за градове, већ су у сродничким групама живели растурени по пољима и селима, пред појавом римске војске 35. године пре н. е. потражили уточиште у утврђењу Сисцији; у тврђаву, teichos karteron, склонили су се Мези 29. године пре н. е., када је на њих с војском кренуо Марко Лициније Крас. Као племенски центри и утврђења Скордиска, спомињу се Хеорта и Капедунон, за које се не зна где су се налазили.

У недостатку градова, Римљани су се у раној фази ослањали на civitates peregrinae, шире административне јединице на територији староседелаца. Тешко је рећи да ли је та организација била спроведена код свих племена. Досад су потврђене civitas Амантина и Сирмиенса с центром у Сирмију, Трибала и Меза, на Тимоку, Скордиска, на Дунаву код Сланкамена, и две заједнице непозната имена у околини Руме, у Срему, и у југозападној Србији, код Пријепоља. Територија перегриних заједница ретко се поклапала с ранијом племенском; понекад је обухватала и припаднике два племена. Управа је поверавана припадницима локалне аристократије. То, међутим, није било правило; на челу заједнице Трибала и Меза, која се налазила у пограничној области, средином I века био је официр легије V Macedonica.

Већина ових заједница нестаје са стварањем градова и уклапа се у ширу градску територију. У источном Срему, међутим, civitas Scordiscorum постојала је и почетком II века; у околини Пријепоља, трагови ове ране римске организације одржали су се до краја II века.

Римљани су у провинцијама основали известан број градова ради насељавања грађана или ислужених војника. Много чешће, међутим, градски статус колоније или муниципија додељиван је већ постојећим насељима која су постојала у предримско доба или су се формирала постепеним насељавањем римских грађана.[3] На средњем Балкану Римљани нису настојали на урбанизацији, па у Горњој Мезији, Доњој Панонији, као и у планинским областима у унутрашњости Далмације, све до времена династије Флавијеваца није постојао ниједан град. Осим колоније Скупа (данашње Скопље), на југу Горње Мезије није основан ниједан град. Почетке настанка колоније Sirmium (Сремска Митровица), најстаријег римског града на територији данашње Србије, треба тражити у малом насељу римских трговаца који су стигли на доњу Саву убрзо по римском освајању. У време Флавијеваца, највероватније под Домицијаном, већ знатно бројнија заједница римских грађана проглашена је за колонију. Градско становништво је, вероватно, појачано насељавањем извесног броја ислужених ратника у околини. Настанак осталих градова такође није резултат одређене колонизаторске политике римских царева. Римска насеља развила су се на раскрсницама великих путева, поред рудника или у близини старих утврђења и римских војних логора. Нека од њих су већ крајем I века представљала значајније заједнице римских грађана, које су под царевима II века биле проглашене за муниципије.

Највећи број градова развио се на северу, у југоисточној Панонији и подунавском делу Горње Мезије, у области лимеса. Осим Сирмија, у Панонији се налазила и Bassiana (село Путинци, код Руме); у северозападној Горњој Мезији, на релативно малом растојању, настали су градови Singidunum (Београд), Margum, у близини ушћа Мораве у Дунав (Дубравица код Орашја), и Viminacium, на левој обали Млаве, код села Стари Костолац. Насеља Aureus Mons, код ушћа потока Сеона у Дунав, између Сингидунума и Маргума, и Aquae, код Прахова, прерасла су у градове тек у доба позног царства. Прво градско насеље јужно од Дунава, на главном путу, било је Horreum Margi (Ћуприја), а затим је следио Naissus. Градски статус је, вероватно, имала и Remesiana (Бела Паланка), источно од Наиса, на путу према Тракији. У јужном делу Горње Мезије, осим колоније Scupi, у данашњој Македонији, налазила су се само још два града: Ulpiana (Липљан, у близини Грачанице), и Municipium Dardanorum (Сочаница), на Ибру. Munici-

[2] A. et J. Šašel, *ILIug*. 55–63.

[3] Најстарији попис градова садржи Птолемејева Географија, настала у II веку; спомињу се и на итинерарима и у пописима провинција и градова позноцарског времена. Основни извор за проучавање уређења градова, становништва, привреде и романизације чине натписи, новац и археолошки материјал. Већи број натписа је први пут објављен у збирци Corpus inscriptionum latinarum (CIL) vol. III (1873–1902). Касније је Н. Вулић, најпре са A. Premerstein-ом и F. Ladek-ом, а потом са̊м, ревидирао старе и издавао нове античке натписе из Србије у следећим публикацијама: Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien, 4 (1901) – 15 (1912) и Споменик 39 (1903), 42 (1905), 47 (1909), 71 (1931), 35 (1933), 37 (1935) и 98 (1941–1948). Натписи који су објављени после 1940. обухваћени су збирком: A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5 (1963). Раноцарски натписи из Сирмија наведени су као додатак студији M. Mirković, *Sirmium, its History from the I Century A. D. to 582 A. D.*, Sirmium I, Beograd 1971, 60–90. Натписи с територије Србије откривени после 1960. године објављени су у радовима: S. Dušanić – P. Petrović, *Epigraphic Contribution from the National Museum of Niš*, ЖА 12 (1963) 356–385; М. Мирковић, *Нови натписи из области римског лимеса у Горњој Мезији*, ЖА 15 (1966) 381–393; иста, *Iz istorije Polimlja u rimsko doba*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 14 (1975) 98–101; *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Singidunum et le Nord-Ouest de la province*, Beograd 1976 (M. Mirković – S. Dušanić, red. F. Papazoglu).

Литература о градовима: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968; Е. Чершков, *Municipium DD*, Београд 1970; Mócsy, *нав. дела;* М. Гарашанин, *Историја Београда* I, 1975, 51 и даље; M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, *Singidunum et son territoire* 23 и даље. О Ремесијани су писали Н. Вулићу *Неколико питања из историје наше земље и римске старине*, Београд 1961, 24 и даље, и М. Мирковић, *Провинцијски сабор Горње Мезије*, Зборник ФФБ 11-1 (1970) 83 и даље. Литературу за панонске градове до 1962. вид. у RE Suppl. IX, 1962, 601 и даље (s.v. *Pannonia*); A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974; Види и S. Dušanić, *Bassianae and its Territory*, Arch. Iugoslavica 8 (1976) 67 и даље; M. Mirković, *Sirmium, its History from the I Century A. D. to the 582 A. D.*, Sirmium I, 1971, 5 и даље. За градове у Далмацији, поред поменутих синтеза, вид. F. Papazoglu, *Le municipium Malvesatium et son territoire*, ЖА 7 (1957) 114 и даље; M. Mirković, *Iz istorije Polimlja u rimsko doba*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 14 (1975) 95 и даље.

pium Malvesatium, код села Висибабе, у околини Ужичке Пожеге,[4] и веће римско насеље непозната имена у Коловрату, код Пријепоља, налазили су се у оквирима провинције Далмације.

Римски градови развојно се не надовезују на предримска утврђења, премда су често настајали у њиховој близини и преузимали старе називе. Они се формирају у новим условима насталим после римског освајања, и у почетку представљају насеља странаца досељених најчешће ради трговине. Различити чиниоци доприносили су у неједнакој мери њиховом развоју. У настанку градова Сирмија и Басијане пресудна је била околност што су се налазили на главном путу, који је водио од Аквилеје према ушћу Саве. Досељавање римских и италских трговаца у Сирмиј започело је рано и у време избијања панонског устанка они су већ представљали организовану заједницу, conventus civium Romanorum. У време њеног проглашења за римску колонију, под Домицијаном, римско становништво се повећало насељавањем ислужених војника. Басијана, у суседству Сирмија, развијала се спорије и постала је муниципиј тек у Хадријаново време.

Положај на главном трговачком путу допринео је у извесној мери и развоју градова у горњомезијском Подунављу. Рана заједница римских грађана на ушћу Мораве, језгро каснијег муниципија Маргума, настала је захваљујући трговини. У већој мери, међутим, но у југоисточној Панонији, долазак римских легија је посредно утицао на настанак римских насеља. Потреба снабдевања војске више но трговина с локалним становништвом привукла је досељенике из Италије или источних области. Трговци који прате војску били су и у Сингидунуму и Виминацију први становници римских насеља. Поред њих, у околини војних логора крајем I века почињу да се насељавају и ислужени војници. Систематско насељавање ветерана у новооснованим колонијама прекинуто је почетком II века. По одслужењу војног рока, који је трајао и до двадесет пет година, они су се у све већем броју насељавали у околини војног логора и с досељеним трговцима формирали заједнице римских грађана. Такво насеље у Сингидунуму, недалеко од логора легије IV Flavia, проглашено је за муниципиј у Трајаново време; заједница римских грађана у Виминацију, у близини ушћа Млаве у Дунав, стекла је статус муниципија под Хадријаном. Новонастали градови нису обухватали и бараке трговаца и војне објекте, тзв. canabae; оне су остале на војној територији. У градско становништво нису били укључени ни староседеоци, који су живели у селима на широј градској територији.

Настанак градова у Дарданији, Улпијане и Дарданског муниципија, код Сочанице, може се довести у везу с развојем рударства. Напредовању Улпијане допринело је и богато пољопривредно залеђе, где се развио крупни земљишни посед. Велики део становништва ових градова чинили су странци, понекад и по наредби царева пресељени из Далмације, Тракије и малоазијских земаља као рудари. Раније, и у већем броју но у градовима на северу, у та насеља били су укључени и староседеоци.

У урбанизацији области између Дунава и Македоније не може се открити никакав систем. Осим Сирмија, сви остали градови су настали у II веку: Трајан је доделио статус муниципија Сингидунуму на дунавској граници и

[4] Старије мишљење да се код данашњих Ужица налазио град Capedunum напуштено је; уп. F. Papazoglu, *Le municipium Malvesatium et son territoire*, ЖА 7 (1957) 6 и даље. Код Ивањице се, можда, налазио муниципиум Celegera.

Улпијани у аграрној области Косова; под Хадријаном су настали муниципиј Виминациј, у коме се налазило седиште провинцијске управе, и мали град Басијана у југоисточној Панонији; Маргум на Дунаву, по свој прилици, и Наисус стекли су муниципални статус под Марком Аурелијем. Време настанка других градова није познато.

Само два града у Горњој Мезији унапређена су од муниципија у колоније, Виминациј 238. године и Сингидунум у приближно исто време, што је, можда, донело извесна проширења градске територије. У погледу управе, међутим, није било разлике између муниципија и колонија. Заједница римских грађана у оба случаја бирала је колегиј дуовира са судским овлашћењима, и колегиј едила, који су се бринули о реду у граду, одржавању јавних грађевина и путева; финансије су спадале у надлежност квестора. Сваке пете године дуовири су постајали квинквенали и састављали су списак чланова градског већа декуриона. У горњи слој градског становништва спадали су и аугустали, који су често били ослобођеници, и севири, који су се заједно с њима бринули о званичној религији. Локалну аутономију градови су сачували до времена позног царства.

Оно мало трагова што је од римских градова остало у данашњој Србији не омогућава да се реконструишу њихов план и изглед у II и III веку. У Сирмију, који је археолошки најбоље истражен, откривене грађевине углавном припадају позном III и IV веку. Остаци зграда са хипокаустом, улица с канализацијом, темељи храмова и јавних купатила показују да се у градовима ових области живело као и у другим градовима западних провинција.[5]

На главним путевима, често поред утврђења и станица, а исто тако и у аграрној области Метохије и у источној Србији, настао је низ насеља, Taurunum (Земун), на 1,5 миљу од Сингидунума, код моста преко Саве, Tricornium (Ритопек), Taliata (стари Доњи Милановац), Egeta (Брза Паланка), и насеља наспрам дачких градова Dierna и Drobeta, Transdierna, код данашње Текије, и Transdrobeta, у близини Костола; у долини Тимока развило се насеље Timacum Minus поред логора помоћног одреда у Равни; рудничких села било је на Космају, у долини Ибра, у Метохији и долини Тимока.

Велике површине у источној Далмацији, Панонији и Горњој Мезији биле су организоване као царски домени и руднички региони. Они су били изузети из власти провинцијских управника и дати на управу царским прокураторима.

О становништву данашње Србије у римско доба може се на основу сачуваних података, углавном епиграфских, створити само непотпуна представа.[6] У епиграфској документацији претежно је реч о горњем слоју град-

[5] Археолошки налази, случајни и они до којих се дошло систематским обиласком терена или у ископавањима, забележени су у разним публикацијама. Најстарије је дело Л. Ф. Марсилија (L. F. Marsilius, *Danubius pannonico-mysicus II,* Hagae-Amsterdami 1726). A. J. Evans, који је обишао централнобалканске области почетком 80-тих година прошлог века, објавио је извештај о томе под насловом *Antiquarian Researches in Illyricum,* Archaeologia 48 (1883) и 49 (1885). Крајем века Србију је обишао Ф. Каниц (F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892), а пред други светски рат E. Swoboda (уп. његову студију *Forschungen am obermösischen Limes,* Wien 1939). Археолошки налази у Србији до 1951. године забележени су у књизи: Д. и М. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији,* Београд 1951. Уп. и публикацију *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I–II, Београд 1953–1956. Новији налази се нотирају на страницама Arheološkog pregleda 1 (1959) и даље. Археолошка истраживања у Сирмију публикују се у серији Sirmium I, 1971 и даље.

[6] У току последњих деценија објављено је неколико синтеза о балканским провинцијама: A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959; исти,

ског становништва; социјално ниже категорије у граду и сеоско становништво ретко су остављали трага о себи на споменицима. Непосредних података о пореклу лица има мало и основни путоказ за његово утврђивање пружају лична имена. На основу њих, а много ређе на основу података о завичају, може се закључити да се најстарије градско становништво формирало од досељеника из Италије и западних провинција, из грчких земаља, Мале Азије и Сирије. Разлог досељавања била је трговина или служба у римској војсци; по наредби царева вршена су масовна пресељавања у рудничке дистрикте, а ређе и у пољопривредне области опустошене ратом.

Римских трговаца било је у Посавини и пре но што је она била освојена. Значајна тачка у саобраћају између Италије и средњобалканских земаља била је Аквилеја. Аквилејске породице Barbii, Postumii и друге одржавале су трговачке везе с подунавским градовима преко својих ослобођеника. Трговина је у средњобалканске земље довела и многе Грке, Сирийце и становнике Мале Азије.

Насељавање ислужених војника у подунавским провинцијама започело је у другој половини I века. Ретки су подаци о њиховом систематском насељавању које су вршили цареви. Таква мера је предузета у време оснивања колоније Скупа, на југу Горње Мезије, а вероватно је и при настанку колоније Сирмиј, у Срему, Домицијан населио известан број ветерана у околини града. Сачуван је само споменик у Беочину на коме се спомиње додељивање земље на територији села Јосисте једном префекту помоћног одреда. Почетком II века, већ су се многи ислужени војници сами насељавали у околини војних логора, пре свега, у северној Горњој Мезији, у Сингидунуму и Виминацију. Етнички састав војске одражавао се и на становништво градова. Крајем I века, у легијама је још било војника који су регрутовани у Италији и романизованој средини рано освојених провинција на западу. У II веку они ће постепено уступити место регрутима пореклом из балканских провинција. Од Хадријановог времена постало је правило да се војници регрутују у околини војних логора и у суседним провинцијама, па је и проценат градских становника пореклом са Балкана порастао у II и III веку. Занимљиво сведочанство о саставу легије VII Claudia, која је имала стални логор у Виминацију, пружа сачувана листа војника који су служили у њој између 169. и 196. године.[7] Највећи број је водио порекло из Далмације, Македоније, Тракије, Доње Мезије и Мале Азије, Сирмија и других панонских градова, као и из горњомезијских градова Скупа, Рацијарије и Ремесијане. Проценат Италика био је незнатан. У градовима се Италици срећу још једино као потомци раније досељених лица. У војсци, пре свега, у помоћним одредима, било је и припадника балканских племена. Највећи број војника из ових трупа насељавао се у околини утврђења Timacum minus, код данашње Равне на Тимоку.

Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970; исти, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

О романизацији уп. различито мишљење A. Mócsy, *нав. дела*, и M. Mirković, *Urbanisierung und Romanisierung Obermösiens*, ЖА 19 (1969) 239 и даље. За положај домородаца у Горњој Мезији вид. М. Мирковић, *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 6, 1977. О латинском језику у Панонији вид. B. Saria, Historia 1 (1950) 448.

[7] Jahresh. 4 (1901), Beibl. 80 и даље (= CIL III 14507).

Пресељавање по царевој наредби није утицало на формирање градског становништва. У I и II веку, Далмати и Либурни су пресељени у руднике код Пријепоља, на Космају и у Тимочкој крајини; трагови пресељавања из малоазијских земаља могу се открити у околини Призрена и на Космају.

Аграрна колонизација вероватно није спровођена у првим вековима Царства. Проблем недостатка радне снаге појавиће се тек у III веку, с нападима и пустошењима варвара.

У свим градовима Горње Мезије, југоисточне Паноније и источне Далмације, горњи слој становништва чинили су у прво време досељени римски грађани. Том слоју су се у II и III веку прикључили и романизовани староседеоци. Чланови градског већа (ordo decurionum) и магистрати (duoviri, aediles, quaestores) у I и II веку по правилу носе латинска имена. Међу њима је било и ветерана, не само у Сингидунуму и Виминацију, који су се налазили у близини легијских логора, већ и у Сирмију, који није имао сталну војну посаду. Припадници староседелаца, вероватно из слоја локалне аристократије, срећу се пре III века међу декурионима једино у Сирмију; у другој половини III века потврђени су и у другим градовима. На натписима крајем II века и у III веку, све је већи број грађана који су стекли римска грађанска права у време Хадријана, Марка Аурелија и других царева. Старо становништво није се, ипак, масовно укључивало у градски живот. Већина је остала у селима, на широј градској територији и у неурбанизованим областима Дарданије и источне Далмације. Њихов број вероватно није био велики.

Ратови између племена и сукоби с римском војском довели су до смањења броја становника на територији данашње Србије. Римљани су у ратовима с Дарданцима и Панонцима, а по свој прилици и с другим племенима, примењивали сурове казне и масовно поробљавање омладине. После римске победе, нека племена су морала да напусте један део старе територије. Скордисци су још осамдесетих година I века пре н. е. били принуђени да се повуку у област уз Дунав. Преживели припадници средњобалканских племена нису могли да задрже своја утврђења, која су се налазила на истакнутим тачкама. Археолошка испитивања на Косову показала су да су дарданска oppida опустела у време успостављања римске власти. Животни простор староседелаца смањен је и стварањем војних логора и римских градова, као и отварањем рудника. Присуство Дарданаца у дачким рудницима показује да је пресељавање по царевој наредби вршено и у II веку. Но и поред свих тих мера, старо становништво није нестало. Према Птолемеју, географу II века н. е., Дарданци су заузимали читав јужни део Горње Мезије, простор северно од њих припадао је Трикорњанима, на Пеку су живели Пикензи, а на Тимоку Мези.

Разлика између романизованог слоја и староседелаца одржала се у првим вековима Царства; она није сасвим нестала до краја антике. Латински језик, који је према податку у Велеја Патеркула био познат у Панонији још у време избијања великог устанка, говорио се, пре свега, у области уз Саву, која је била укључена у трговински промет с Италијом још у I веку нове ере. У јужној Дарданији, латински је у I веку језик војничке колоније Скупа. Латинска имена се јављају на споменицима пре свега у градовима. Староседеоци, насељени углавном у селима, задржали су свој језик. Елементи илирског, трачког и келтског говора потврђени су у личним именима и називима места све до позне антике. Област јужно од Ниша, из које је потекао цар Јустинијан, сматрана је трачком још у VI веку.

Религија, уколико је оставила трага на писаним споменицима, до краја III века носи печат који су јој дали досељеници.[8] У њој преовлађују римска, грчка и оријентална веровања. Храмови посвећени Јупитеру или капитолском тројству, Јупитеру, Јунони и Минерви, подизани су у градовима, поред војних логора и у рудничким насељима. У истој средини настале су и бројне посвете другим римским боговима, Марсу, Немези, Нептуну, Силвану, Либеру и Либери; у околини Сингидунума, Terra Mater се јавља удружена с божанским паром Liber – Libera у аграрно тројство; на Руднику је имала храм као заштитница рудара и рударства. Дијана је као заштитница рудника сребра поштована у рудничким областима на Космају и у околини Пријепоља. Посредством досељеника, у Подунавље је пренет и култ грчких божанстава Асклепија и Хигије, којима су посвећени многи заветни споменици у Панонији и Горњој Мезији. Ређе посведочена Хеката, заштитница путева и раскршћа, припадала је, такође, грчком пантеону. Преко трговаца и војске, која је често ратовала на Истоку, а исто тако и преко рудара пореклом из Мале Азије, на Балкан су продирала и оријентална веровања. Широки круг верника имали су у II и III веку комагенски бог Долихен, ирански Митра и Sol Invictus. Синкретизам римске религије у II и III веку одражавао се и у веровањима романизованог слоја у данашњој Србији.

Упоредо с продором римског, грчког и оријенталног утицаја, код старог становништва у селима, а често и у околини градова, задржале су се црте предримског развоја у духовној сфери и целокупном начину живота. Археолошка открића у околини Ниша и у Малој Копашници, на Јужној Морави, показала су да се начин сахрањивања, типичан за Илире, одржао у неким областима и у II веку.[9] Трагови старих балканских веровања могу се открити на римским споменицима најпре у аграрним областима, а у другој половини III века и на градској територији. Култ трачког Херона био је раширен далеко ван трачких земаља. У Горњој Мезији наилази се и на споменике трачком Збелтиурду, илирским боговима Андину и Татону и келтској богињи Орцији. Нека стара божанства крила су се под именима римских богова Силвана, Либера и Либере, а у Дарданији је Херкул спајао у себи црте неког старог балканског божанства. У области данашње Куршумлијске бање поштована је Dea Dardania.

Романизација староседелачке средине споро је напредовала. Она није била резултат систематски предузетих мера римске државе, већ лагани процес, који је имао спонтан ток, те је његово дејство у првим вековима Царства било једва осетно. Новом режиму рано се прилагодила племенска аристократија, па и неки њени припадници стичу римско грађанско право као praefecti civitatis. Римски цивитет је додељиван и оним припадницима племена који су служили у римским помоћним одредима. Царска гентилна имена – знак новостеченог римског грађанства – све чешће се срећу после средине II века. Број римских грађана морао је бити знатно повећан у време цара Каракале, који је конституцијом из 212. године проширио римска грађанска права на све

[8] О религији: Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden 1966; иста, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд 1973. За култ трачког хероја уп. A. Cermanović–Kuzmanović, *Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslawien*, Archaeologia Iugoslavica 4 (1963) 31 и даље.

[9] A. et J. Šašel, *ILIug.* 55–63. О томе M. Garašanin, *Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica – Sase*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 6 (1968) 3 и даље.

становнике Царства. Романизација је највише успеха имала у јаче урбанизованој области на доњој Сави и Дунаву. Из околине Сирмија и приобалског дела Горње Мезије потиче неколико царева III и IV века. Средину, међутим, која их је дала римски писци су сматрали заосталом. За цара Максимијана, савладара Диоклецијановог, писац царских биографија каже да је потицао из »дивље Паноније«; Бесе из околине града Ремесијане хришћански писци V века држе за полуварваре.

Економски живот римских провинција на територији Србије тешко се може реконструисати у конкретним појединостима.[10] Нема сумње да је земљорадња била занимање највећег дела становништва. Она је имала и предримске традиције. Већина племена на средњем Балкану налазила су се у последњим вековима пре нове ере већ на оном ступњу развоја на коме је било могућно прихватање земљорадње. Рим је, по организовању провинција, био заинтересован за оживљавање пољопривредне производње ради издржавања војске и управног апарата; вероватно је и порез римској држави, бар у почетку, био плаћан у житу. Ратови су, међутим, довели до смањења броја људи и опадања привреде. Тек шездесетих година I века, у време управе Плауција Силвана, Римљани су први пут извезли веће количине жита из Мезије. Да би повећао број оних који ће Риму плаћати порез, овај провинцијски намесник пресељавао је с леве обале Дунава на римску територију читава племена, с поглавицама, женама и децом.

О земљорадњи има мало података. Имања ветерана и муниципалне аристократије на широј градској територији спадала су у категорију средњег поседа и, по свој прилици, обрађивали су их сами власници уз помоћ робова. Можда је коришћен и рад староседелаца, који су остали у положају слободних сељака. Велика имања на југу Горње Мезије, у области Дарданије, налазила су се у поседу двеју сенаторских породица, Furii и Pontii из Улпијане. Породици Furii припадао је и Гај Фурије Октавијан, vir clarissimus, конзул око 220. године, о чијем је трошку подигнут у Улпијани храм посвећен Fortunae domus Furianae, – Срећи куће Фурија. Преко жене Фурије Цецилије, ова породица је још у II веку била у сродству с породицом Понтијеваца, из које је потицао конзул 144. године, M. Pontius Laelianus Larcius Sabinus. Његов блиски сродник, можда и брат, Pontius Varanus Sabinus, имао је посед у околини Улпијане. Имања ових породица заузимала су велике површине у Метохији, на територији Улпијане и Скупа. Крупни земљопосед постојао је и у источној Далмацији, око Карана, и припадао је једној жени из сенаторског сталежа, затим у околини Пријепоља и у Панонији. У име власника, имањима су управљали ослобођеници.

[10] У изучавању привреде основну тешкоћу представља недостатак претходних археолошких радова и синтеза. Још увек је сачувала вредност књига M. Rostovceva, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926, премда је археолошки материјал далеко богатији но у време када је он писао. Кратак преглед привреде подунавских градова дат је у књизи: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 137 и даље (са лит.). У последње време рудницима је посвећена већа пажња. За руднике на Космају и Руднику уп. S. Dušanić, у *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Le Nord-Ouest de la province*, 95 и даље; о рудницима у Дарданији Душанић је писао у два маха: *Heteroklitičko metalli u natpisima rudničkog novca*, ЖА 21 (1971) 535 и даље, и *Нови Антиноев натпис и metalla municipii Dardanorum*, ЖА 21 (1971) 241 и даље. Вид. и рад у штампи: S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, Aufstieg und Niedergang der antiken Welt II 6 (1977). Старији налази трагова римских рудника забележени су у књизи: O. Davies, *Roman Mines in Europa*, Oxford 1935 и U. Täkholm, *Studien über den Bergbau in der römischen Kaiserzeit*, Uppsala 1937.

На имањима римских грађана, организованим као villae, у производњи је употребљавано оруђе које је било савршеније од оног што су га имали староседеоци; коришћен је у извесној мери и рад робова. Но у целини гледана, пољопривреда централнобалканске области остала је неразвијена. Дион Касије, историчар из времена Севера који је једно време управљао Панонијом, њену привреду обележава као примитивну и заосталу; уље се не производи, а вина има мало и лошег је квалитета. Оцена може бити престрога, али не и нетачна. Из других извора се зна да је у околини Сирмија и на бреговима око данашњег Смедерева винова лоза почела да се сади тек у време цара Проба, у последњим деценијама III века.

Сточарство, које је било занимање великог дела становништва у предримско доба, задржало је свој значај и под Римљанима. Свуда су постојали повољни услови за гајење стада. Као чувени сточарски производ из ових области у изворима се спомиње дардански сир. У Поморављу су гајени коњи. На једном папирусу с почетка Трајанове владе, у дневној заповести кохорте I Hispanorum спомиње се и одред који је упућен у Маргум ради набавке коња.[11] Домаће становништво морало је да снабдева војску и сточарским производима.

Занатство се споро развијало и никад није достигло радионице на Западу или у Грчкој и Малој Азији. Досељено становништво и војска снабдевали су се у почетку производима увезеним из северне Италије, а касније из Галије и рајнских области, Грчке и Мале Азије. Трговачка веза са Италијом била је успостављена још у Августово време, пре но што је завршено освајање, и Страбон крајем I века пре н. е. зна већ за главне тачке на трговачком путу од Аквилеје до ушћа Саве. Радионице северне Италије слале су робу у Подунавље још у I веку; жишци са жиговима AGILIS, ATIMETI, FORTIS, LVCIVS и др. срећу се у великом броју у градовима Паноније и Горње Мезије и у II веку и касније. У исто време се појављују и производи других провинција. Изградњом путева преко Балкана, римска држава је створила услове за трговину у оквиру великих пространстава. Транспорт је обављан и воденим путем, од Црног мора уз Дунав. У Подунавље стижу производи са Истока и Запада: саркофази из Проконеза, стакло и керамика из рајнских градова, жишци и накит из Грчке и Мале Азије. У трговини су нарочито били активни Грци. Увоз из ове земље није престајао ни у време кризе, а у Виминацију се још у V веку срећу грчки трговци. У овом граду коришћен је поред римског и грчки систем мера. Трговачке послове за рачун крупних робовласника често су обављали ослобођеници и робови, излажући се разним невољама на дугим путевима преко Балкана. Од друге половине II века, у Горњој Мезији се појављују разбојници – latrones. На једном натпису из Пећи сачуван је податак о ослобођенику кога су они убили на свиреп начин на путу између Виминација и станице Dasminium.[12]

Увоз из других земаља, међутим, није могао да задовољи потребе све бројнијег становништва, те у градовима и већим насељима релативно рано настају занатске радионице које раде по угледу на увезене примерке, копирајући понекад и марку страног произвођача. На посудама и жишцима појављују се убрзо и жигови мезијских и панонских радионица. Развој каменорезачког заната у тесној је вези са обичајем постављања надгробних споменика, који је продро с доласком Римљана. Рад циглана стимулисала је повећана грађевинска делатност у II и III веку. Прве каменорезачке радионице и циглане настале су, вероватно, на војној територији. Од почетка II века, свако веће насеље већ је имало своје радионице. Оне производе од камена који се може наћи у околини, а дорађују и полуготове мермерне саркофаге и надгробне споменике увезене из других земаља. Типови споменика, преузети најчешће са Запада посредством панонских занатских центара, у начину обраде имају понекад и неке локалне црте; елементи, пак, који би се могли везати за уметност или религијске представе старог становништва недостају на каменим споменицима, али се могу открити на занатским производима од метала. Трагови високоразвијене технике Скордиска у обради метала и хеленистичко-дарданске традиције у јужним областима Горње Мезије срећу се у занатству све до позноцарских векова.[13] Керамичка производња староседелаца наставила је с радом и под Римљанима, снабдевајући првенствено сеоско становништво и ниже друштвене слојеве у граду. Староседеоци су радили и у цигланама, а вероватно и у каменорезачким радионицама. Финијим занатима, као што је обрада сребра или израда бољих споменика, бавили су се углавном ослобођеници грчког порекла.

За римску државу су велики економски значај имали рудници на територији данашње Србије. Њихова експлоатација започиње вероватно у последњим деценијама I века нове ере. Многобројни су трагови римског рударства на територији провинција Горње Мезије и Далмације. Налази натписа рудничких прокуратора и колона, оловни слици са жиговима, руднички новац, галерије и шљакишта показују да је рудника било у околини Пријепоља, код Ужица, на Космају и Руднику, у долини Ибра, Западне Мораве, на Копаонику, код Кучајне, на Пеку и у Тимочкој крајини. Имена рудника нису увек поуздано позната. На рудничком новцу појављују се натписи »Дардански рудници«, рудник Aeliana Pincensia (на Пеку), Metalli Ulpiani, Aureliani и други. Рударска активност у долини Тимока оставила је трага у топономастици, која је у VI веку забележена код Прокопија: Argentares (вероватно Луково, на Белом Тимоку), Aeraria, у области Ремесијане, Ferraria, у околини Ниша, и др. У римским рудницима на територији Србије добијало се сребро, олово, цинк, бакар, гвожђе и злато.

Панонија је била знатно сиромашнија у рудном благу, а њени рудници су лежали јужно од Саве. На Фрушкој гори постојали су каменоломи, чија је активност поуздано потврђена тек у IV веку.

Рудници источне Далмације вероватно су били укључени у велики подрински руднички регион, с центром у Домавији (Сребрници), у којој је резидирао управник далматских и панонских рудника, procurator argentariarum (или metallorum) Delmaticarum et Pannoniarum; у Горњој Мезији постојала су, по свој прилици, два рудничка дистрикта, дардански (metalli Dardanici), и северни, који је, вероватно под називом metalli Ulpiani (касније Aureliani), обухватао руднике на Космају, Авали и Руднику, оне на Пеку (metalla Aeliana Pincensia) и на Тимоку.[14]

[11] British Museum pap. 2851, вид. *Roman Military Records on Papyrus,* ed R. Fink 1971, № 63.
[12] Споменик 77, бр. 47.

[13] О томе вид. магистарски рад А. Јовановића, *Накит римског царског доба у Дарданији* (Београд 1976, рукопис).
[14] Ове рудничке дистрикте издвојио је S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior,* Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 6 (1977).

Већина рудника припадала је цару, а у погледу управе њихова територија је била изузета из надлежности провинцијског управника и поверена царском прокуратору. Поједина окна давана су у закуп рудничким колонима.

Рудари су потицали из разних земаља, па је међу њима, поред мањег броја староседелаца, било Далмата и Либурна, Битињана, Трачана и др. Насеља која су настала поред рудника спадала су, као и она на царским доменима, у категорију села (vici). Нека од њих имала су велик број становника и низ јавних грађевина, међу којима су најважнија купатила и храмови. Рудничко насеље код Висибабе и Сочанице стекла су муниципалну самоуправу у II веку.

Метал из рудника данашње Србије одлазио је у ковнице у Рим. Новац је доспевао у ове области као плата војника или путем трговине. Једина локална ковница бакарног новца радила је у Виминацију између 239. и 255. године, а отворена је у време кад је Виминациј проглашен за колонију.[15] У току шеснаест година рада емитовала је новац малих номинала, с ликом владајућих царева на аверсу и женском фигуром између лава и бика – персонификација провинције или колоније између симбола горњомезијских легија, IV Flavia и VII Claudia – на реверсу, с натписом PMS COL VIM, тј. p(rovincia) M(oesia) S(uperior) col(onia) Vim(inacium). Продукција, значајна у почетку и у дванаестој години, подмиривала је у провинцији и околним областима потребе у ситном новцу. Ковница је понекад коришћена и за емитовање царске сребрне монете. У њој је кован новац Пакацијана који је узурпирао власт на Балкану 248–249. године. Први примерци Валеријановог новца, из 253, израђени су у тој ковници.

Економско опадање и криза у III веку одразили су се и у раду виминацијске ковнице. Од пете године почиње да опада квалитет метала и израде новца; у два маха, 248–249. и 253–254, ковница је престајала с радом; под Галијеном, који је укинуо многе ковнице бакарног новца у Царству, она је затворена.

Најмање познат чинилац у привреди средњобалканских земаља у римско доба остају непосредни произвођачи. Робова је, несумњиво, било јер су Римљани још у почетку свог ширења на Балкану имали развијен робовласнички систем. Они се, међутим, срећу пре свега у поседу досељеника. Рад робова и ослобођеника коришћен је на имањима ветерана и других римских грађана, вероватно и у рудницима, у трговини и занатима, на царским имањима и у управном апарату. По правилу су у питању робови страног порекла или они одгајени у кући, тзв. alumni. Само изузетно се срећу домаћа имена код неких ослобођеника у околини Скупа и Наиса. У целини узето, остаје непознато какав је био положај староседелаца у римском привредном систему.

[15] О раду ковнице у Виминацију и проблемима које покрећу емисије у појединим годинама постоји обимна литература. Уп. новије радове: G. Elmer, *Die Münzprägung von Viminacium und die Zeitrechnung der Provinz Ober Mösien*, Numismatische Zeitschrift N. F. 28 (1935) 35 и даље; С. Душанић, *Новац колоније Виминациум и датуми из римске историје средине III века*, Старинар 12 (1961) 141 и даље; M. Mirković, *Das Jahr XI der Münzstätte Viminacium*, ЖА 19 (1969) 53 и даље; Б. Борић-Брешковић, *Новац колоније Виминацијума у збирци Св. Душанића*, Београд 1976. – О царском ковању у Виминацију: A. Alföldi, *Zur Entstehungszeit der staatlichen Münzstätte in Viminacium, Numizmatikai közleny* 34–35 (1935–36) 4 и даље; В. Кондић, *Београдски налаз денара и антонинијана*, Београд 1969, 47 и даље; J. Lallement, *Les premières émissions de Valerien et Gallien à Viminacium et à Rome*, Arheološki vestnik 23 (1972) 17 и даље.

ЦЕНТРАЛНЕ БАЛКАНСКЕ ОБЛАСТИ У ДОБА ПОЗНОГ ЦАРСТВА

Сигурност на границама и стабилност царске власти у време династије Антонина омогућиле су миран развој и економски просперитет, а такво стање ће се у балканским провинцијама задржати и под Северима. После пада последњег цара из ове владарске куће испољили су се знаци кризе, која је знатно раније почела у Италији и западним провинцијама. Чињеница да је одлучивање о избору царева од времена Севера било поново у рукама војске вишеструко је утицала на спољнополитички положај Царства и унутрашњи развој. Заузета у сукобима око власти, војска се није могла увек ефикасно супротставити спољном непријатељу, који је од средине III века озбиљно угрожавао границу на Рајни, Дунаву и на Истоку. Унутрашњи нереди, непрекидни ратови, повећавање издатака за издржавање војске и опадање производње у свим гранама привреде, разни су видови једне опште кризе.[1]

Трајанови ратови и оснивање провинције Дакије на левој обали Дунава за дуже време су отклонили опасност од напада на Мезију са севера. Међутим, земља Јазига између Тисе и Дунава није била укључена у оквире римске државе и остала је коридор, који је, почевши од последњих деценија II века, служио и другим племенима за упаде у римске провинције Доњу Панонију, североисточну Далмацију и Горњу Мезију. Јазиги су већ после Трајанове смрти предузели напад на Мезију; озбиљан рат је избио у време Марка Аурелија, када је управник провинција Дакије и Горње Мезије, Клаудије Фронто, био поражен и убијен у њиховој земљи. Цар је намеравао да уништи ово племе и између Дунава и Тисе оснује нову провинцију. Но ратови који су избили на Истоку приморали су га да склопи мир, који је обавезивао Јазиге да врате римске заробљенике и дају 8.000 коњаника.

[1] Главни извор за политичке догађаје III века јесте спис Scriptores Historiae Augustae – збирка царских биографија, настала крајем IV или почетком V века. Податке о догађајима на Балкану у IV веку садржи дело Амијана Марцелина (IV век), Зосима (V век) и дела других писаца позноцарског времена, Еутропија, Еусебија, Лактанција и др. Распоред војних јединица у источној и западној половини Царства дат је у спису Notitia dignitatum, чији се настанак датује у крај IV века. Градове позноримских провинција наводи Хиерокле у Синекдему, који је настао у Јустинијаново доба, и писац истог времена Прокопије, у делу De aedificiis. Попис провинција и дијецеза садрже тзв. Веронска листа, настала у Константиново доба, и Laterculus Polemii Silvii из нешто каснијег времена. О хунском освајању обавештавају Приск, који је био савременик тих догађаја, и хроничари рановизантијског времена. Догађаје на Балкану после пада хунске државе описује Јорданис (VI век). Корисне податке за управну, економску и социјалну историју пружају два зборника царских едиката: Codex Theodosianus, настао 437. године, и Codex Iustinianus из VI века.

Напади Јазига и других племена са севера већ су средином III века угрожавали руднике око Крупња и оне на југу, све до обронака Јастрепца.[2] Понекад су племена из мађарских равница узимала правац према Италији и тада су страдале области у Панонији које су се нашле на њиховом путу. Још у време царева Филипа Арапина (244–249) и Деција (249–251), почела је да прети и опасност од Гота са доњег Дунава. Општа несигурност на дунавској граници повећала се после напуштања провинције Дакије и евакуације Римљана на десну обалу Дунава, у време Аурелијана, око 272. године.[3]

Погранична војна посада често није успевала да се супротстави нападима непријатеља јер је велики део трупа био одсутан због ратова на Истоку или на Рајни, или је био заузет у унутрашњим сукобима око власти. Унутрашњи догађаји у III и IV веку дали су посебан значај војсци Подунавља. Илирске легије, регрутоване на Балкану, сматране су за најбоље трупе, па је њихова подршка често била одлучујућа при избору царева. Међу онима које је војска довела на власт било је неколико војника пореклом из неког панонског, мезијског или трачког села. Први цар на римском престолу из балканских провинција био је Максимин Трачанин, кога су 236. године прогласиле за цара подунавске трупе скупљене на Рајни ради борбе против Германа. Деције и Проб били су пореклом из околине Сирмија, а вероватно и Аурелијан; из подунавских земаља потицао је и Клаудије Готски. Као цареви, они су били носиоци идеје јединства римске државе и одбрану њених граница сматрали су својим првим задатком. За своје кратке, двогодишње владавине, Максимин Трачанин боравио је у Сирмију водећи ратове против Сармата и других племена која су нападала границу на Дунаву; Деције је погинуо у борби против Гота. Двадесетак година касније, талас њиховог ширења на Балкану зауставио је Клаудије II у битки код Ниша; убрзо потом умро је од куге у Сирмију.

Почетком седме деценије III века, Римљани су се повукли из Дакије.

Натписи у позноцарско доба немају онај значај за изучавање средњобалканских области као у ранијим епохама. Њихов број опада после средине III века. Сачувани натписи објављени су у раније наведеним збиркама. Опеке са жигом војних јединица, које представљају важан изворни материјал за војну историју IV века, објавила је M. Dušanić, Arheološki vestnik 25 (1976) 275 и даље. Археолошка истраживања у Ђердапу, вршена у току последње деценије, позната су засад једино на основу кратких извештаја у Arheološkom pregledu 6 (1964)–12 (1970). Уп. и публикацију *Старе културе у Ђердапу*, Београд 1969.

[2] О нападима варвара на данашњу Србију 254. године уп. реферат на X Limes – конгресу у Székesféhérvár-у, 1976: M. Mirković, *Ein Barbarenangiff auf Obermösien und nordöstliche Dalmatien im Jahre* 254.

[3] Догађаји на Балкану у III, IV и V веку, с обзиром на значај који су имали за судбину римске државе, обрађени су, често врло детаљно, у општим делима о позноримском царству. Уп. O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Berlin I (1910)–VI (1921); J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire* I–II, London 1923; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* I–II, Amsterdam 1968; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* I–II, Oxford 1973², с настојањем да се размотре питања управе, економике, социјалних односа и војске (с детаљном библиографијом). Уп. и A. Alföldi, *The Crisis of the Empire*, Cambridge Ancient History XII, 1939, 165 и даље. Неколико већих студија A. Alföldi је посветио проблемима периода илирских царева и историји Паноније у позноцарско доба. Вид. његову књигу *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt 1967, и старије дело *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Berlin–Leipzig I–II, 1924. Осталу литературу за Панонију вид. Mócsy, *Pannonia*, RE Supplementum IX, 1962, 565 и даље. Остале позноцарске провинције на територији данашње Србије мање су обрађиване. Монографија H. Vetters-а, *Dacia Ripensis*, Wien 1951, делимично је застарела; позноцарском периоду провинције Далмације посвећено је једно поглавље у књизи: J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 416 и даље.

Аурелијан, један од најспособнијих владара III века, схватио је да се овако истурена провинција, без јасне природне границе на северу, не може бранити и препустио је слободним Дачанима и другим варварима.

Иако је владавина неких илирских царева оставила видног трага у римској историји, сталне побуне и узурпације власти стварале су у балканским провинцијама стање несигурности и нереда. Војска се понекад окретала и против оних који су њеном помоћи дошли на власт. До каквих је хаотичних ситуација долазило најбоље илуструју догађаји из времена владавине Филипа Арапина, средином III века, и Галијена, шездесетих година. Око 249. године на Балкану је проглашен за цара Пакацијан, који је успео да се одржи једно време и кује новац у своје име. Када се у Подунављу с војском појавио сенатор Деције, кога је против узурпатора послао владајући цар Филип, војска се окренула против Пакацијана и прогласила за цара Деција. Премда неки извори тврде да се Деције опирао да прими власт из руку побуњених војника, ипак га убрзо налазимо на челу подунавских трупа, у журном маршу према Италији. У том тренутку долази до нове побуне: све легије на Дунаву нису биле сложне у избору цара Деција и, док се он борио за власт у Италији, одреди доњомезијске војске, који су били остављени у војном логору у Виминацију, побунили су се и одбили да са застава скину ликове Филипа и његова сина. Побуна је окончана тек када су у Виминациј упућени одреди панонске војске из Аквинкума.

Запостављење одбране Илирика у време Галијенове владавине довело је до две побуне, које су имале и подршку становништва Мезије и Паноније. Оклевање Галијена да се окрене проблемима дунавске границе, која је целом својом дужином попуштала под притиском разних народа, изазвало је опште незадовољство, па су на вест да је Валеријан, Галијенов отац и савладар, пао у персијско ропство, легије Мезије и Паноније прогласиле за цара Ингенууса. Овај није успео дуго да се одржи, и када је, после заузимања Сирмија кренуо према Италији, потучен је код Мурсе (Осијек). Но његов пораз није обесхрабрио Галијенове противнике, те је у истим земљама на власт убрзо дошао нов узурпатор, Регалијан. Против њега је Галијен упутио одреде германских и британских легија, који су сузбили нову побуну. По наредби царевој, кажњени су били не само војници већ и становништво, које је стало на њихову страну у нади да ће нови цареви учинити крај упадима варвара у римске земље. Обе побуне одиграле су се у кратком временском размаку, у току 259. или 260. године.

Неке војне побуне биле су резултат самовоље војске, која се опирала сваком покушају увођења дисциплине.[4] Жртва војне завере био је цар Проб (276–282), који је показивао способности обдареног управљача и способног војника. Његов покушај да војнике употреби као радну снагу у великим подухватима на исушивању мочвара на доњој Сави и сађењу винограда у околини Сирмија и Горњој Мезији изазвао је револт. Убијен је 282. године.

[4] О војсци позног царства уп. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920; D. van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris 1952; М. Мирковић, *Нека питања владе Константина и Лицинија*, Зборник ФФ 12-1 (1974) 139 и даље; E. Demougeot, Modalité d'établissement des fédéres barbares de Gratien et de *Theodose*, Mélange d'histoire ancienne, offert à W. Seston, Paris 1974, 142 и даље; M. Dušanić, *Praepositus ripae legionis u natpisima opeka Prve Mezije*, Arheološki vestnik 25 (1976) 275 и даље.

Период војне анархије, један од најтежих у римској историји, завршава се Диоклецијановим доласком на власт. Краткотрајна владавина Илира Кара и његових синова Карина и Нумеријана није оставила виднијег трага. Нумеријан, кога су оставиле сопствене трупе, завршио је живот у сукобу с Диоклецијаном, у битки на Морави, 285. године.

Диоклецијан је у почетку, док задаци одбране још нису били подељени међу савладарима, лично водио ратове на дунавској граници. Касније је тај задатак најчешће повераван његовом савладару Галерију, који је потицао из села Romulianum у Приобалској Дакији. Диоклецијанова владавина донела је низ промена у унутрашњој организацији. Неке од њих су започеле и раније. Подела старих провинција на већи број мањих јединица – процес који чини једну од основних црта Диоклецијановог управног система – започела је у Подунављу још у време цара Аурелијана, после напуштања Дакије. Нове провинције, Dacia Ripensis (Приобалска Дакија) и Dacia Mediterranea (Средоземна Дакија), створене на десној обали Дунава, на територији источне Горње Мезије и западне Доње Мезије и Тракије, потврђене су још у време Кара, Диоклецијановог претходника; Dardania, на југу Горње Мезије, и Moesia Prima, на северу, основане су, вероватно, у Диоклецијаново време и заједно с двема дачким провинцијама и Превалитаном, на југу Далмације, чиниле су мезијску дијецезу, која се касније назива и дачком; Pannonia Secunda, на доњој Сави, с градом Sirmium, улазила је у панонску дијецезу.

Функција нових управника провинција, који се називају praesides, била је ограничена на цивилне послове; војну команду имали су duces. На Дунаву је Диоклецијан задржао принципе традиционалне стратегије и дефанзивне политике. Између 294. и 303. године предузети су многи радови на обнови лимеса и подизању нових утврђења. Војне радионице грађевинског материјала раде веома активно. Опеке са жигом војних команданата Диоклецијановог времена откривене су на многим местима између Виминација и изласка из Ђердапског теснаца. Како су показала археолошка истраживања у Ђердапу, нова утврђења подигнута су код Босмана, у Равни, у Доњим Буторкама, код Кладова, у близини Трајановог моста преко Дунава; новим утврђењима појачан је и одбрамбени систем на ушћу Поречке реке, код старог Доњег Милановца. Радови су предузимани ради трајне заштите римске државе, in aeternum rei publicae praesidium, како је формулисано на новооткривеном натпису из Доњих Буторки.

У политичким плановима Диоклецијанових наследника, Илирик је имао различито место. Галерије је остао на Балкану до своје смрти, у Сирмију или Сердики. У његовом законодавству уочљиво је настојање да се војска Илирика придобије фискалним привилегијама. Бронзана табла откривена 1930. године код римског војног логора Бригециона, у данашњој Мађарској, садржи текст рескрипта којим Галерије непосредно пред своју смрт, 311. године, обезбеђује ветеранима илирских трупа пореске олакшице. У доношењу те одлуке морао је учествовати и Лициније коме је после Галеријеве смрти била неопходна подршка илирске војске у сукобима с другим савладарима. За Лицинија је Илирик био централна област и он је настојао да пре свега у њему задржи власт. Вероватно још од времена именовања за августа, 308. године, седиште му је било у Сирмију. Ван граница Илирика изашао је онда када га је напао Максимин Даја. Смрт противника донела му је власт над Истоком. У сукобу с Константином, међутим, претрпео је пораз, па је после

битке код Цибала, 316, морао да напусти Сирмиј и да се повуче у Тракију. Убрзо потом био је принуђен да се одрекне највећег дела Илирика у корист Константина.

Константин је у почетку посветио пуну пажњу новостеченој области и између 316. и 321. године боравио је углавном у Сирмију или у Сердики. Отварање ковнице царског новца у Сирмију наводило је на мисао да је намера цара била да на овом месту подигне нову престоницу. Наглашено интересовање Константина за Илирик ипак је било привремено и везано за припреме за коначан сукоб с Лицинијем. Када је овај поражен и јединство Царства успостављено под Константином и његовим синовима, нова престоница је била подигнута на Босфору, ближе Истоку.

Одбрани дунавске границе Константин је посветио пуну пажњу. После једног напада Сармата, 322, кренуо је с војском из Паноније и, прешавши преко мочварног Баната, који су насељавала сарматска племена, избио је на горњомезијску обалу код Маргума. После ове победе, која се на новцу слави натписом SARMATIA DEVICTA, подигнуто је утврђење на левој обали Дунава, код некадашњег дачког града Дробете, да би се контролисали покрети племена северно од мезијске границе. Трајније и далекосежније су на даљи ток догађаја деловале Константинове војне реформе. Најбоље војне јединице биле су повучене са границе и укључене у војску која прати цара у ратовима (comitatenses), а гранична одбрана је препуштена другоразредним трупама (limitanei), чији су припадници у мирно доба обрађивали поља у околини војних логора. Од Константиновог времена започиње и разбијање јединства старих легија, чији се поједини делови тактички осамостаљују. Тај процес није био завршен ни крајем IV века. У спису Notitia dignitatum, који садржи попис војних звања и одреда крајем IV века, легија VII Claudia спомиње се у Виминацију и Купама; натписи показују да се један одред налазио и у Талијати. У исто време, легија IV Flavia спомиње се једино у Сингидунуму. Легија XIII Gemina, која се до Аурелијановог времена налазила у Дакији, била је распоређена у пет утврђења Приобалске Дакије, од Егете (Брза Паланка) до Ескуса (Искер, у Бугарској).

У време Константина или непосредно после његове смрти дошло је до стварања првих територијалних префектура. Илирик је са Италијом и Африком у почетку био под управом једног преторијанског префекта. Из овог комплекса, који је чинио централну префектуру, издвојен је први пут и дат на управу посебном префекту 357–358. године. Међутим, већ доласком Јулијановим на власт, 361, Илирик је поново укључен у централну префектуру. Краткотрајна су била и каснија издвајања Илирика под посебним префектима, 364, 376. и 378. године.

У сукобима око власти после Константина, Илирик је задржао војни и политички значај, као област која лежи између две половине Царства. У тим догађајима значајну улогу има Сирмиј у коме се у IV веку налазило седиште војне команде за Илирик, а повремено и седиште префекта преторија. Исходу борбе између Констанција и Магненција и, касније, између Јулијана и Констанција допринело је у великој мери држање војних команданата у Сирмију. За владе Константинових синова, војска Галије је два пута кретала према Илирику ради освајања власти. У време када се узурпатор Магненције, кога је војска у Галији изабрала за цара, прешавши Алпе упутио долином Саве према Сирмију, Констанције се налазио далеко одатле, заузет борбама с Персијом.

Да би спречио прелазак илирске војске на страну узурпатора, Констанције је посредством своје сестре изазвао војну побуну у Сирмију и проглашење војног команданта Илирика Ветраниона за цара. Овај није имао намеру да задржи власт; када је Констанције стигао до Наиса, Ветранион му је предао војску и јавно се покорио. Захваљујући овом догађају, напредовање Магненцијево је заустављено. У битки код Мурсе 350. године, Констанције му је нанео пораз. На бојном пољу остало је 50.000 римских војника.

Једну деценију касније, војска Галије се још једном упутила према Подунављу. Нов противник Констанцијев био је сада Јулијан, кога су трупе у Паризу прогласиле за цара. Озбиљну препреку на његовом путу представљала је војска у Илирику. Он се зауставио у дунавском пристаништу Бононији, на деветнаест миља од Сирмија. Покушај команданта ове области да сакупи војску из околних утврђења и пружи отпор није успео, и после његовог хватања Јулијан је ушао у Сирмиј, свечано дочекан од многобројног становништва. Када је после три дана напустио град и у даљем маршу стигао до Наиса, стигла му је вест да је цар Констанције умро на Истоку. Пошто је принео жртву традиционалним римским боговима и тиме означио повратак паганству, продужио је на Исток, гдје је убрзо погинуо у борби против Персијанаца.

Вест о Јулијановој смрти изазвала је нереде у Сирмију. Када се појавило посланство које је јављало о доласку Јовијана на власт и жељи новог цара да се Луцилијан, који је покушао да организује отпор против Јулијана, поново именује за војног команданта, неки војни одреди су се побунили и посланици, међу којима се налазио и будући цар Валентинијан, морали су да потраже спас у бекству. Кратко време после тога дошло је до нове промене на римском престолу. Нови цареви, Валентинијан и Валенс, пореклом из Цибала (Винковци), у Панонији, кренули су на запад и, после договора у Медијани, крај Ниша, и у Сирмију, поделили су задатке у управи и одбрани Царства. Валентинијан је, бранећи границе од Сармата, умро на Дунаву 376. године, у наступу гнева при преговорима са сарматским вођама; Валенсова смрт у битки код Хадријанопоља и пораз римске војске у борби против Гота изазвали су катастрофу на Балкану. Групе варвара преплавиле су римске провинције.[5] Убрзо се у опасности нашла и територија данашње Србије. Готи, чије је ширење један век раније зауставио Клаудије II, године 270, сада су први пут поново стигли до Горње Мезије. Грацијан, који је од 367. године био Валенсов и Валентијанов савладар, није могао сам да се бори, па је у Сирмију крунисан за цара Теодосије. Победа која је убрзо затим задобијена над Готима није дала трајније резултате. Преко Дунава су прешле нове групе и следеће, 380. године Остроготи су, под вођом Фритигерном, преплавили Тракију, а друга група, у којој је поред Гота било Хуна и Алана, под вођама

[5] Варварским инвазијама посвећени су радови C. Patsch-a, *Die Völkerbewegungen an der unteren Donau in der Zeit von Diocletian bis Heraclius, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* III, 1928, и *Die quadisch-jazygische Kriegsgemeinschaft im Jahre 374/75,* Beiträge IV, 1929. Уп. и P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans,* Revue historique 211 (1954) 265 и даље; М. Мирковић, *Ein Barbarenangriff auf Obermösien und das nordöstliche Dalmatien im Jahre 254,* саопштење на X Limes-конгресу, Szekésféhérvár, 1976, 249–258; F. Altheim, *Attila und die Hunnen,* Baden-Baden 1952 (са лит.); J. Harmatta, *The Dissolution of the Huns Empire,* Acta arch. hung. 2 (1952) 277 и даље; М. Мирковић, *Остроготи у Панонији после 455. године,* Зборник ФФ 10-1 (1968) 119 и даље, Diculescu, *Die Gepiden,* Halle 1922; J. Brunšmid, *Monnais de Cunimundus, roi de Gepides,* Strena Buliciana, Zagreb 1927, 671 и даље.

Alatheus и Safrac предузела је напад на Горњу Мезију и Панонију и стигла до Мурсе и Стридона на панонско-далматској граници. Пред оволиком опасношћу, Грацијан и Теодосије прибегли су преговорима. По уговору који је склопљен, Готима је било дозвољено да се населе у Панонији као римски федерати.

Пракса насељавања варвара у границама римске државе већ је постојала. Константин је после победе над Сарматима 322, део племена населио по римским градовима; слично је поступио и Констанције после ратова 358. године. Ипак, Грацијанов и Теодосијев уговор с Готима представља новину. Њиме започиње нова епоха у историји односа римске државе према другим народима. Готи који су насељени 380. године у Панонији и нешто касније у Тракији нису били ратни заробљеници, већ слободни припадници племена који су и на римској територији задржали своје право и своје краљеве. Њихова обавеза према римској држави била је да бране римске границе и дају одређен број трупа. Као војници, Готи су плаћани и служили су у почетку под командом својих вођа.

У време борбе против Гота извршена је и прва подела Илирика. Префектура Илирик, која је обухватала земље од Норика до Црног мора на истоку и Егејског мора на југу, није могла остати управна целина у време када су војни и политички разлози све чешће доводили до поделе власти међу савладарима.[6] У области које је Теодосије бранио 379. године биле су укључене дачка и македонска дијецеза. Њихово одвајање од префектуре Илирика било је, међутим, привремено и изазвано једино војним разлозима. Теодосије је и касније преузимао одбрану Илирика, у време Грацијанове погибије или пред појавом узурпатора Максима. После смрти Валентинијана II, Илирик је прикључен источној половини Царства. Његова трајна подела извршена је убрзо после Теодосијеве смрти. Дачку и македонску дијецезу Стилихон је 396. године уступио Аркадију, када су конституисане у посебну префектуру. Панонска дијецеза остала је на западу и чинила је део централне префектуре Италије. Западни двор се, међутим, није одрекао права на цео Илирик, па је у време напада Гота, на источни Балкан упућена војска. Тек 437, поводом женидбе Валентинијана III, царица Гала Плацидија уступила је Илирик с панонском дијецезом Источном царству.

Насељавањем Гота мир на Балкану само је привремено успостављен. Још за живота Теодосијева дошло је до раскида уговора. Нови покрети Гота довели су до пустошења поља и опадања градова. У неким областима војске више није ни било и римска власт фактички није постојала. Почетком V века, Готи су под вођом Алариком прешли преко Горње Мезије и Паноније на свом походу према Италији не наилазећи на отпор. До слома граничне одбране на Дунаву и пада градова први пут је дошло у петој деценији V века, при продору Хуна. Тридесетих година V века, они су се већ налазили на левој обали Дунава насупрот ушћа Мораве. После неуспелих преговора око изручења маргумског епископа, који је, према њиховој оптужби, скрнавио гроб неког хунског

[6] Главно питање управе позноцарског периода на Балкану је везано за настанак префектуре и поделу Илирика на Источни и Западни. Основни рад о томе и даље представља студија E. Stein-a, *Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte,* Rhein. Museum 74 (1925) 347 и даље. За новију литературу вид. V. Grumel, *L'Illyricum de la mort de Valentinien I (375) à la mort de Stilichon* (408), Revue des études byzantines 9 (1951) 1 и даље и W. Enßlin, RE XXII, 1954, 2430 и даље.

вође, они су прешли на десну обалу и, на дати знак, заузели ноћу Маргум. Ускоро су пали и други слабо брањени градови Сингидунум, Виминациј и Рацијарија, у Горњој Мезији, и Сирмиј, у Панонији; на југу су заузели Наис и у новом налету 447. стигли до Термопила у Грчкој. Двор у Цариграду морао је пристати на њихове услове мира: граница Царства померена је са Дунава на линију која иде преко Наиса; јужно од Дунава ствара се ненасељена зона, дуга пет дана хода, да би се спречили прелажење хунских поданика на римску територију и њихово регрутовање у римску војску.

Хунско освајање изазвало је дубоке промене и губитке, које је тешко било надокнадити. Подунавље је за дужи период било изгубљено за Римљане. Градови су били разорени, а становништво се разбежало или је било одведено у хунско ропство. Хунске вође су задржале римске занатлије, а камен из Сирмија и других панонских градова употребљен је за изградњу Атилине престонице. Кроз опустели Наис прошао је 448. године историчар Приск, налазећи се у посланству које је источни двор упутио Атили. Сачуван је његов потресан опис разоренога и опустелога града. Од некада многобројног становништва задржали су се једино болесници, који су нашли уточиште у црквама; на обали реке још су лежале непокопане кости оних који су погинули при заузимању града.

Унутрашњи нереди и спољна опасност, који су од III века упоредо исцрпљивали римску државу, убрзавали су и продубљивали економску и социјалну кризу.[7] Она се испољила у већој мери и у оштријем виду у пограничним областима Царства. Многобројне су биле последице честих продора варвара с леве обале Дунава на римску територију. Поља су пустошена, рудници су прекидали рад, саобраћај на путевима, пре свега онима који су водили на запад, постајао је несигуран, а поробљавање становништва остављало је пољопривреду без радне снаге. Опадање броја становника смањивало је државне приходе од пореза и стварало тешкоће при регрутовању војника. На другој страни, расходи римске државе повећавали су се с порастом управног апарата; требало је, осим тога, снабдевати војску и плаћати варваре, који су насељавани ради одбране римске границе.

Царски укази из времена позног царства и подаци у Амијана Марцелина и других писаца IV и V века дају да се наслуте размере опште беде и економског опадања. Кризом је најтеже био погођен ситни земљопосед. Оптерећени порезом и погођени другим невољама, сељаци су били доведени до крајње беде. Томе су се придружиле и злоупотребе царске бирократије. Едиктом из 364. године Валентинијан је налагао префекту преторија за Илирик, Петронију Пробу, да заштити илирски плебс од неправде коју му наносе моћници (potentes).[8] Исти цар је 371. године укинуо главарину у Илирику и на тај начин везао колоне за место порекла и земљу коју обрађују.

[7] За економска питања, поред наведених синтеза, још увек је корисна књига M. Rostovceva, *Social and Economic History of the Roman Empire,* Oxford 1926, 344 и даље. Досад познате позноримске виле у Панонији обухваћене су студијом: *E. Thomas, Römische Villen in Pannonien,* Budapest 1964, 336 и даље. Налазима новца и раду ковница посвећено је неколико радова: M. Alföldi, *Die constantinische Münzprägung,* Mainz 1963, 78 и даље (ковница у Сирмију); В. Кондић, *Београдски налаз денара и антонинијана,* Београд 1969; налаз римских златника код Ушћа близу Обреновца, Старинар 18 (1967) 207 и даље; M. Vasić et V. Popović, *Un trésor de monnaies d'or de Sirmium,* Mélanges de l'école française de Rome 87 (1975) 425 и даље.

[8] Cod. Theod. I, 29,1 (a. 364).

Стварање великих земљопоседа започето у III веку, које је постало карактеристична црта економског развоја у IV веку и касније, допринело је нестајању ситног и средњег земљопоседа. У Панонији се археолошки може пратити настанак великих имања типа villa; у Дарданији и источној Далмацији она су постојала још у II и III веку. Власници таквих имања припадали су у IV веку царској бирократији, која је често користила свој положај да повећа земљопосед. Амијан Марцелин оптужује Петронија Проба да се са својим пријатељима обогатио на рачун илирског плебса.

Недостатак радне снаге у пољопривреди био је проблем с којим се римска држава суочила у пограничним областима у II и III веку. Према неким вестима у изворима, већ је цар Александар Север (222–235) дозволио активним војницима да се баве земљорадњом на парцелама које им је држава додељивала у околини војних логора. Диоклецијан је на опустошена поља Тракије преселио становнике Мале Азије. Иста мера је, вероватно, била примењена и у области горњомезијског лимеса, па су на тај начин становници сиријских села могли доспети у поља у околини Виминација, где се спомињу на натписима позноцарског времена. Од IV века прибегавало се и насељавању варвара у римским провинцијама. У неким случајевима та мера је повећавала фискални терет провинцијског становништва јер су насељени варвари у почетку били плаћани за војну службу. Покушај римске државе да од њих створи и ратаре пада у касније време. Тек од V века припадници разних племена насељавају се у границама римске државе под условима који су важили и за римске пограничне трупе, а земља која им је додељивана била је и плата за војну службу.

Упади варвара и унутрашњи нереди изазивали су и опадање трговине. Размена с другим земљама није престала, али је општа несигурност довела до смањења увоза, па су домаће радионице преузеле снабдевање највећег дела становништва. Жишци и керамичке посуде постају скромнији у изради, без украса и жигова радионице, а производња опеке, услед замирања грађевинске делатности, постепено опада и од краја III века раде једино војне циглане. Задатак снабдевања војске опремом и оружјем лежао је, такође, на локалним радионицама. У IV веку радиле су војне fabricae у градовима Horreum Margi, Sirmium и Naissus. У Наису се у време Константина и Лицинија, а вероватно и касније, производе сребрни тањири са урезаним именима владајућих царева. Заједно с новцем примали су их на поклон високи официри, поводом царских јубилеја.

Пољопривредни и занатски производи из римских пограничних провинција на Дунаву одлазили су у IV и V веку и ван граница Царства. Ипак, то није унапређивало римску трговину. У питању је била размена са светом варвара која је обављана на одређеним тачкама на Дунаву и под контролом државе.

Везивање за позив спроведено је и у занатској производњи. Професионална удружења, collegia, нарочито она која су се бавила транспортом жита, званично су контролисана. Јавни живот у градовима је опадао, премда је становништво било многобројно.[9] Изборне институције градске аутономије,

[9] Позној историји градова посвећени су радови: Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 1 и даље; исти, *Досадашњи покушаји убикације града Iustiniana Prima*, Зборник ФФ 7-1 (1963) 127 и даље (са лит.). О археолошким истраживањима Јустинијане Приме уп. Ђ. Мано-Зиси, *О педесетогодишњици радова на Царичином граду*, Старинар 15-6 (1964–65) 53 и даље (са лит.), и исти, *Царичин град*, Старинар 19 (1969) 113 и даље. За историју и археологију

дуовират и градска већа нестају, а замењују их curatores и defensores civitatis, које постављају цареви и који представљају државну контролу, нарочито у финансијским пословима. Учешће у градској курији постало је принудно за горњи слој муниципалног друштва, а од IV века и наследно. На куријале се преноси одговорност за прикупљање пореза и принос из рудника. Едиктом из 387. цар Теодосије је наредио да се прокуратори рудника у Македонији, Приобалској Дакији, Мезији и Дарданији узимају из редова куријала.

Премда је аутономна управа у градовима почела да се гаси крајем III века, градови су постајали све већи и многољуднији, вероватно отуд што су бедеми пружали заштиту. Међу градовима с великим бројем становника у IV и V веку налазили су се Naissus, Viminacium и Sirmium. Захваљујући околности што је Сирмиј често био краће или дуже време седиште царева, крајем III и у првој половини IV века постао је један од најзначајнијих градова Царства, са царском палатом, хиподромом и другим јавним грађевинама. С хунским освајањем, настаје дужи прекид у историји градова. Они ће касније бити обновљени, али ће променити карактер и постепено се претворити у погранична утврђења.

Упоредо с кризом шири се и хришћанство у Римском Царству. О појави и раном ширењу хришћанства у данашњој Србији има мало поузданих података.[10] Нову религију пренели су са Истока вероватно војници и трговци, као и оријенталне култове у II и III веку. Први хришћани у Подунављу за које зна

Сирмија после средине III века вид. M. Mirković, *Sirmium, its History from the 1. Century A. D. to the 582 A. D.* у Sirmium I, 1971, 33 и даље; V. Popović, *A Survey of the Topography and Urban Organisation of Sirmium in the Later Empire*, Sirmium I, 119 и даље. О појединим откривеним објектима и материјалу уп. Sirmium II и III.

[10] Извори за историју хришћанства у Подунављу наведени су у одговарајућим поглављима у књизи J. Zeiller-a, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes*, Paris 1918. Подаци се могу наћи у Црквеним историјама Созомена, Сократеса, Филосторгија и др., у Актима мученика и Саборским актима. Важнији хришћански натписи обухваћени су збирком E. Diehl, *Inscriptiones latinae christianae veteres* I–III, Berlin 1961². За историју хришћанства још увек једину синтезу представља књига J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes*, Paris 1918. Уп. и старије радове: К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља* (*Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer*, Wien 1897, превод у Зборнику радова Константина Јиречека I, Београд 1959, 463 и даље); H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana 31 (1912) 254 и даље; Н. Вулић, *Sirmium, данашња Срем. Митровица*, Гласник ИДНС 2 (1929) 159 и даље; исти, *Passio Sanctorum IV coronatorum*, Глас 160 (1934) 1 и даље; Ф. Б. Гранић, *Црквени односи на територији Војводине до конца византијске владавине*, Гласник ИДНС 5 (1933–35) 325 и даље. Студија о оснивању архиепископије у граду Iustiniana Prima 535. године после Хр., Гласник СНД 1 (1925) 113 и даље (исто на немачком у Byzantion 2 (1925) 123 и даље, сачувала је до данас своју научну вредност. Проблему настанка култа фрушкогорских мученика посвећен је недавно рад J. Guyon-a, *Les Quatre couronnés et l'histoire de leur culte des origines au milieu du IX siècle*, Mélanges de l'école française de Rome 87 (1975) 504 и даље. Новији радови код нас односе се на археолошка открића: Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, Старинар 5–6 (1954–55) 53 и даље; Lj. Zotović, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu*, Limes u Jugoslaviji I, Београд 1961, 171 и даље. О темељима цркава у Нишу и околини уп. стари извештај А. Оршић-Славетић, Старинар (1933–34) 303 и даље; о базилици у Улпијани вид. Љ. Поповић и Е. Чершков, *Ulpiana, Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije 1 (1956) 319 и даље. О даљим радовима уп.: исти, Glasnik muzeja Kosova i Metohije 2 (1957) 321 и даље. Ранохришћанска лампа с натписом из околине Смедерева посебно је објављена (Л. Павловић, *Римска бронзана луцерна у облику брода из Мезула код Смедерева*, 1969). Уп. о томе и В. Поповић, Старинар 20 (1969) 323 и даље. О најновијим налазима хришћанских гробова и предмета у Сирмију уп. *Sirmium chrétienne dans la Basse Antiquité et le Haut Moyen-age*, red. par J. Guyon, Mélanges de l'école française de Rome 86 (1974) 621 и даље.

литерарна традиција налазили су се у војсци Марка Аурелија у време рата с Јазигима и припадали су легији која је била доведена са Истока. Лица из грчких и оријенталних земаља срећу се међу првим мартирима Сирмија и Сингидунума: Иренеј и Синерот били су Грци, а грчка имена носе и Деметрије и Хермил и Стратоник из Сингидунума; Кирил, који се спомиње у легенди о страдању фрушкогорских мученика, био је епископ сиријског града Антиохије. Већина наведених хришћана припадала је организованој цркви с развијеном хијерархијом, каква крајем III и почетком IV века није могла постојати у српском делу Подунавља и на доњој Сави.

Ново учење могло је најпре имати одјека у срединама у којима је било досељеника из Мале Азије и других источних земаља, и страдање првих мученика везује се за градове и руднике. Подужа је листа оних који су страдали у Сирмију у време прогона под Диоклецијаном. Осим епископа Иренеја и његовог ђакона Деметрија, Секунда и његове жене Басиле, Синерота и фрушкогорских мученика који су радили у каменоломима, у том граду смрт је нашао и Донат, који је побегао из Сингидунума. Хришћана у овим областима ипак није било много. Само се једном спомиње да је у Сирмију, поред мартира, нашло смрт у прогонима још четрдесет хришћана. Сингидунум је имао више мученика; велики градови, међутим, као што су били Виминациј, Наис и други, не спомињу се као места страдања раних хришћана. Један од разлога спорог ширења хришћанства на средњем Балкану по свој прилици је био антихришћански став Галерија и, касније, Лицинија, који су држали ове земље крајем III и почетком IV века. Галерије је био иницијатор прогона у Диоклецијаново време и непријатељски став према хришћанима задржао је и касније. Тек пред смрт, тешко болестан, издао је у Сердики 311. године едикт о толеранцији, позивајући, у очајању безнадежно болесног човека, хришћане да се моле за његово оздрављење. Држање Лицинија, који је остао једини господар балканских земаља после Галеријеве смрти, било је у почетку антихришћанско, а касније је зависило од односа с Константином. Премда је учествовао у доношењу Миланског едикта (313), он се у годинама непријатељстава с Константином окретао и против хришћана. Страдање мученика Хермила и Стратоника у Сингидунуму, мартиролошка литература везује за његово име; епископално седиште у Сердики спомиње се тек 316. године, после Лицинијевог повлачења из већег дела Илирика; у Сирмију, у коме се до 316. налазило Лицинијево седиште, series episcoporum, позната у непрекидном низу до средине V века, не садржи ниједно име после Иренејеве смрти, 304. године.

Мали је био број епископија на територији Србије пре сабора у Сердики, 343. године. Поред Сирмија у Доњој Панонији, спомиње се пре тога још једино Наис у Горњој Мезији. У актима сердичког сабора наводи се, међутим, знатно већи број епископија. Међу потписницима аката појављују се епископи градова Singidunum, Viminacium, Horreum Margi, Aquae и Ulpiana. Обавештења о другим епископијама из каснијег су времена. Први познати епископ Ремезијане био је Никета, чија делатност пада у време између 366. и 415. године, а једини маргумски познати епископ спомиње се поводом напада Хуна 441. године. Из Јустинијановог времена поред епископије Јустинијане Приме, потиче и епископија у панонској Басијани, која је имала да замени стари црквени центар Sirmium, тада под готском влашћу.

Историја хришћанства у Илирику у IV веку нераздвојно је повезана са историјом христолошких расприи јереси, пре свега са аријанством. Илирски епископи Урсацијe из Сингидунума и Валенс из Мурсе били су најистакнутији поборници Аријевог учења и имали су значајну улогу у његовом развоју после Никејског сабора.

Арије у почетку није имао присталица на Балкану, и када је његово учење да Бог-син као творевина Бога-оца није њему једнак већ сличан било осуђено на сабору у Никеји 325. године, међу онима који су гласали за осуду налазили су се и епископи Домније из Сирмија и Дакос из Дарданије. Прогнан у Илирик, Арије је наставио своју активност, а њени резултати показали су се десетак година касније на сабору у Тиру, на коме је његов ученик Валенс из Мурсе, са епископом Сингидунума Урсацијем, највише допринео осуди Аријева противника Атанасија. Но аријанство ни тада нису прихватили сви епископи Илирика. Његов противник је остао Домније из Сирмија, али је под притиском из Мурсе и Сингидунума морао напустити своју епископију; Дарданија је, такође, остала верна одлукама Никејског сабора. Епископ Гауденције из Наиса био је уз Атанасија и на сабору у Сердики, док су се Валенс и Урсације са својим истомишљеницима повукли у Филипопољ. После сердичког концила, Атанасије је остао једно време у Наису.

Нове догматске сукобе изазвао је долазак Фотина за епископа Сирмија, око 345. године. Био је пореклом из Анкаре и, као епископ Сирмија, створио је сопствено учење у коме је доминирала идеја о људској природи Христа. Као обдарен говорник и писац, уживао је изузетну подршку верника. Осуђен у два маха, успео је да се, упркос Урсацијевом и Валенсовом непријатељству, одржи у Сирмију све до 351. године, када, захваљујући пре свега Констанцијевој политичкој подршци, почиње тријумф аријанства.

Склон верском мистицизму, Констанције се активно умешао у христолошке распре и борбу у хришћанској цркви. Околност што је Валенс стекао његову наклоност пред сукоб са узурпатором Магненцијем, прорекавши му победу, допринела је да се цар определи за аријанство, те после битке код Мурсе започиње успон ове јереси. Синод који је непосредно после тога одржан у Сирмију осудио је градског епископа Фотина и на његово место је дошао Герминије. Уследио је низ сирмијских синода, чије одлуке, често доношене у царевом присуству, важе као званичан став двора у црквеним питањима. Подршка царева омогућила је Валенсу и Урсацију да развију живу активност и ван Илирика и да наметну одлуке у духу аријанства и поред отпора западних епископа. Њихово учење је имало успеха и ван граница Царства. Готи, на чијој је евангелизацији радио Улфила, примили су хришћанство у аријанском облику.

После смрти Констанција, присталице Аријева учења остале су без моћног заштитника. Јулијанова кратка владавина значила је повратак паганству; у време Валентинијана и Валенса, аријанство губи стечене позиције, упркос настојању царице Јустине, жене Валентинијанове, да му обезбеди подршку двора. Најпре се поколебао сирмијски епископ Герминије и приближио ортодоксном учењу. Узалудни су били покушаји четворице аријанских епископа, Урсација, Валенса, Гајана и Паула, окупљених на концилиабулу у Сингидунуму 366. године, да га врате аријанству. Сирмиј је био заувек изгубљен. После Герминијеве смрти, за епископа је уз подршку миланског епископа и знаменитог црквеног писца Амброзија постављен Анемије. Одлучан приста-

лица никејског учења, он је 378. године одржао синод у Сирмију и осудио аријанство. Последња упоришта овог учења у Илирику остала су до Валенсове и Урсацијеве смрти Мурса, Сингидунум и Рацијарија, у данашњој Бугарској, са епископом Паладијем.

С поразом аријанства нису престале догматске борбе у Илирику. Убрзо је у Наису никао нов покрет, који се везује за име епископа Боноса. Прихватајући Фотиново учење, он је створио сопствену јерес и, премда је осуђен на синоду 378. године, одржао се до 391. у својој епископији. Делатност ортодоксног епископа суседне Ремезијане, црквеног писца Никете, није сузбила ово учење и оно се одржало у источној Србији и после хунског освајања, све до Јустинијановог времена.

Хунско освајање довело је средином V века до дезорганизације цркве у највећем делу данашње Србије. Цркве су биле порушене, епископи су нестали, а становништво се разбежало.

У протеклих сто педесет година хришћанство је постигло знатан успех, и то пре свега у градским срединама. Велике хришћанске заједнице, међутим, формиране су тек после Константина. Велике хришћанске некрополе у Сирмију, настале уз мартириј Светог Синерота, уз базиликалну гробљанску цркву Светог Иренеја[11] и цркве других мученика, нису настале пре IV века. Истом времену припада и велика хришћанска некропола у Нишу. Гробнице са фреско-сликарством које су ту откривене припадале су већ богатијем слоју. У Наису је било и неколико ранохришћанских цркава, које су у време хунског освајања служиле као уточишта рањеницима и болесницима. Рана базилика откривена је и у Улпијани. Нема сумње да је постојао велик број хришћанских заједница и у другим градовима, Сингидунуму, Виминацију, Аквама и Ремесијани. Хришћански споменици су, међутим, нестали у каснијим рушењима.

Евангелизација неурбанизованих области текла је спорије. Хришћанство се ту сукобљавало не само с римском религијом већ и с веровањима аутохтоних. Према сведочанству црквеног писца Паулина из Ноле, епископ Никета из Ремезијане вршио је покрштавање Беса, који су, премда давно покорени, у првој половини V века још били полуварвари.

Хунска власт у Подунављу није дуго трајала. Убрзо после Атилине смрти, Хуни су на реци Недао изгубили битку против удружених племена која су се дотле налазила под њиховом влашћу. Међутим, горњомезијско Подунавље и Панонија нису после тога били враћени у оквире римске државе, већ су их заузела племена која су се ослободила хунске власти. Гепиди и Херули остали су на Дунаву, а Остроготи су, уз одобрење цара Марцијана, заузели Панонију. Готи су се одржали у Панонији око петнаест година, под управом три брата из породице Амала, Валамера, Тиудимера и Видимера, који су међусобно поделили територије. Као федерати су преузели обавезу да бране границе Царства, примајући за то 300 фунти злата годишње од источног двора. Ратујући против остатака Хуна који су се задржали око града Басијане под влашћу једног од Атилиних синова, Садагâ у унутрашњости Паноније, Ругâ и других племена, Готи су се проширили на запад до Норика и Јулијских Алпа. Границе тако простране области није било лако бранити. Свеви су при једном упаду

[11] Базилика Св. Иренеја спомиње се на једном недавно откривеном натпису (усмено обавештење В. Поповића).

стигли до северне Далмације и на повратку запленили готска стада; у битки против Скира погинуо је Валамер. Готи су углавном успешно одбијали нападе и, после велике победе на реци Bolia, 469. године, над удруженим снагама подунавских народа, Свева, Скира, Руга, Гепида, Херула и Сармата, које је трупама помогао и источни двор, Остроготи су били најмоћнији народ у Подунављу. Прелазећи преко залеђеног Дунава, нападали су Свеве у њиховој земљи.

Остроготи у Панонији под влашћу три брата нису остварили јединствену државну организацију. До заједничких војних акција долазило је једино у време велике спољне опасности. Поједини краљеви такође нису имали пуну контролу над оним што се догађало у њиховој области. Тако је било могућно да Тиудимеров син Теодорик, који је младост провео као талац у Цариграду, скупи око себе одред од 6.000 људи и без знања оца зарати на сарматског краља и заузме Сингидунум. Готи су се на тај начин проширили ван граница области која им је уговором са Источним Царством била додељена. Међутим, убрзо су напустили Панонију, која, коришћена највећим делом као пашњак или обрађивана на примитиван начин, није могла да их исхрани. Почетком осме деценије V века они су кренули у три правца, према Норику, Италији и Византу. На југоисточну Панонију проширили су се Гепиди из Дакије. Њихови владари су имали седиште у Сирмију.

Остроготи који су се под вођством Теодорика упутили на југ остали су дуже време на Балкану и, после низа догађаја, прешли поново преко Паноније на свом путу према Италији. Прво насељени у Доњој Мезији по одобрењу цара Зенона, они су 478. поново у покрету и, после раскида са источним двором, преплавили су Балканско полуострво и стигли до Дирахија; неколико година касније вратили су се и 481. било им је дозвољено да се населе у Приобалској Дакији и делу Доње Мезије. Подстакнут од цара у Константинопољу, одатле је Теодорик 488. године кренуо против Одоакра у Италију, водећи са собом масу од 100.000 људи. Пролазећи преко Паноније, наишао је на јак отпор Гепида и тек после победе на реци Ulca наставио је пут.

Борба у Италији завршена је Теодориковом победом и стварањем готског царства. Панонија, мада се номинално налазила у границама Источног Царства, сматрана је готском земљом, и по освајању власти у Италији, Теодорик је упутио војску да из ње истера Гепиде. Отпор Гепида био је узалудан; њихов краљ се повукао у Дакију, а Панонија је прикључена Италији. На тај начин се у рукама Гота нашао пут који је водио из Италије у Подунавље и средишни Балкан. Сирмијској области, која се граничила са Источним Царством, била је посвећена посебна пажња. Око 505. године, у њој се још налазила готска војска под командом војсковође Пицније; нешто касније, 507. године, управа је била поверена Колосеју, који је носио титулу comes. У једном писму, сачуваном у Касиодора, Теодорик му ставља у дужност да ту провинцију, која је старо готско седиште, правно организује (iure compone) и војно заштити (armis protegere).[12]

Ширење Гота у области доње Саве изазвало је протесте Византије, али до војне интервенције није дошло јер се војска Царства налазила на Истоку, заузета борбом против Персије. Убрзо је и северни део провинције Moesia

[12] Cassiod. Var. III 23 (MGH.AA XII).

Prima постао плен готског савезника Мунда. Према неким изворима, он је био Атилин потомак, рођен у Сирмију. Савезник Гота постао је у време њиховог одласка према Италији. Командант Илирика који је био упућен против њега претрпео је 505. године пораз на Морави. Победи Мунда допринела је помоћ Гота из Сирмија. Непријатељства с Византијом продужила су се до 510. године, када је склопљен мир. Готима је тада била препуштена цела Панонија, осим крајњег југоистока с градом Басијаном. Мезија и Дарданија номинално су остале у оквиру Царства, премда су се на северу, у Подунављу, задржала разна племена све до Јустинијановог времена. Није позната судбина градова јужно од Дунава. Крајем V века забележени су покушаји обнове црквене организације у Дарданији. Дардански епископи обратили су се папи с молбом да их прими у црквену заједницу и реши спорове међу њима. Већ у првим деценијама VI века они су били умешани у спор око монофизитизма и њихова осуда званичног става довела је до компликованих односа с папом, коме су се обратили, а с друге стране са солунским и цариградским епископом, као и с царем. Када је епископ Наиса, позван с другим црквеним поглаварима Грчке и Илирика у Цариград, умро, војска у Илирику се побунила и цар је био принуђен да попусти.

С Јустинијаном (527–565) настаје нова епоха у војном, управном и црквеном погледу. На самом заласку антике он је учинио покушај да бедемима и утврђењима обезбеди мир на северном Балкану; над Готима је однета победа. Његово је дело и стварање јединствене црквене организације на простору од југоисточне Паноније до Македоније; нов град Јустинијана Прима постала је седиште архиепископије; требало је да она буде независна од папе и цариградског и солунског епископа, а у исто време и седиште префекта илирске префектуре. Новелом XI из 535. новој архиепископији потчињени су епископи свих средњобалканских провинција, Moesia Prima, Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Dardania, Praevalitana, Macedonia Secunda и део провинције Pannonia Secunda, са облашћу града Басијане. Област Аква са свим црквама и насељима била је одвојена од меридијске епископије и стављена под јурисдикцију цркве Јустинијане Приме ради ефикасније борбе против Боносове јереси. Као разлог оснивања нове архиепископије, Јустинијан истиче у први план централни положај Јустинијане Приме према Македонији на југу и Панонији на северу. По свом значају она треба да замени Сирмиј, некадашњи главни град Илирика, чији је последњи епископ побегао пред Хунима у Тесалонику и ту остао у сенци преторијанског префекта.

Потпуно осамостаљење нове архиепископије ограничавало је црквени и политички утицај папе на Балкану, а у исто време је стајало на путу тежњи цариградског црквеног поглавара да прошири своју јурисдикцију у Илирику. Узурпирано право цара да искључиво својом одлуком оснује самосталну архиепископију изазвало је протесте и оштру распру с папом. Политички и војни положај у Италији натерали су Јустинијана на попуштање, те је Новелом из 545. признато формално право папе у црквеној јурисдикцији на Балкану и потврђивању архиепископа. То право папа није непосредно остваривао, већ га је пренео на егзарха Јустинијане Приме. Овој црквеној области је тада прикључена цела Panonnia Secunda.

Илирска црква Јустинијановог времена, верна ранијој традицији, није остала по страни у догматским споровима. Цар и илирски епископи нашли су се на супротним странама у сукобу око тзв. »Три поглавља«. Када су списи Теодора Мопсуестијског, Теодорета Кирског и Иве (Ivas) Едеског осуђени царским едиктом, илирски епископи су архиепископу Јустинијане Приме запретили смењивањем ако прихвати званичан став. Они се нису појавили ни на V васељенском сабору у Цариграду. Када је учење »Три поглавља« поново осуђено, дошло је до побуне у граду Улпијани и део војске која је са југа била упућена у Панонију против Гепида морао се задржати у овој области.

Обнова и грађење нових градова и утврђења у Подунављу и у Дарданији започели су тридесетих година VI века. На Дунаву је обновљен Сингидунум, а у његовој близини подигнуто је ново утврђење Октабон; Виминациј, који су Хуни до темеља разрушили, поново је подигнут, а тврђаве Pincus (Велико Градиште), Cuppae (Голубац) и Novae (Чезава) поправљене су и проширене, као и Lederata на левој обали Дунава. Источно од Нова саграђен је или обновљен већи број кастела, међу њима и Pontes, који је некада подигао Трајан у близини моста преко Дунава. Дуга је листа обновљених и новоподигнутих утврђења и јужно од Дунава. Обновљени су градови Наис и Улпијана, која је променила име у Iustiniana Secunda, Timacum Minus и Remesiana. У свом завичају, Јустинијан је код села Тауресија подигао нов град Iustiniana Prima и украсио га трговима и тремовима, црквама, јавним купатилима и фонтанама. Узето у целини, градитељско дело Јустинијаново било је монументално и допринело је да се живот у градовима обнови неколико деценија пре коначне пропасти.

Мање је било успешно дело Јустинијанове обнове у данашњем Срему. Премда су ратови у Јустинијаново време учинили крај готској власти на Балкану, највећи део Паноније није враћен у оквире Источног Царства. Византији је пошло за руком да 535. поново заузме Сирмиј, али га је убрзо изгубила услед немарности својих војсковођа. Град су поново заузели Гепиди, и он је постао седиште њихових владара. Околно ромејско становништво било је принуђено да плаћа порез и служи у војсци. Византија је учинила нов покушај да помоћу Лангобарда, који су се спуштали према Норику и Панонији, успостави равнотежу на северној граници. Тиме је, међутим, само убрзала пад северне границе. Изгубивши битку против Лангобарда 562. године, Гепиди су позвали у помоћ Аваре. Долазак Авара донеће пад Сирмија, убрзо затим и осталих градова на Дунаву.

ДЕО ДРУГИ

ДОСЕЉЕЊЕ СЛОВЕНА И ОБРАЗОВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

ДОСЕЉЕЊЕ СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

Када су се Источни Готи 488. године под вођством свога краља Теодорика у масама повукли у Италију, одбрана северних подунавских граница Источног Царства била је веома ослабљена и изложена многобројним нападима варвара. Сви Готи се нису из провинције Дакије и Мезије повукли у Италију. Заостали Готи, тзв. Gothi Minores, и даље су, као посада у појединим каструмима дуж подунавског лимеса, чинили важан фактор у одбрани границе, али та плаћеничка војска није била довољна за одбрану и граница је била отворена.

Комес Марцелин, чије је дело најопширнији извор за стање у Царству крајем V века, није увек поуздан у идентификовању разних варварских народа који нападају Царство. Тако су, према Комесу Марцелину, године 493. неки варвари, које он назива Скитима, напали и поразили царску војску. Ко се крије иза имена Скита, које је преузето из класичне историографије, не може се са сигурношћу утврдити. Варваре што су 499. године напали Царство исти писац назива Бугарима, као и оне који су исте године не наилазећи на отпор пљачкали по Тракији. Године 505. у Тракију су упали неки варвари на чијем је челу био Мунд, али их је код Ћуприје (Horreum Margi) победио војсковођа Сабинијан. Њих Комес Марцелин назива Гетима, а војска коју је Сабинијан сакупио састојала се од Бугара. Ни порекло самог Мунда није јасно, али је прихваћено да је одрастао међу Гепидима и да је касније ступио у службу Царства поставши magister militum per Illyricum.

За владавине цара Анастасија (491–518), побунила се војска под командом војсковође Виталијана у којој је било веома много Бугара из Тракије. Самог Виталијана извори називају Скитом, Готом или Гетом. Године 517. и 530. у Тракију упадају Getae Equites, који пљачкају по Македонији, Тесалији, све до Термопила и Старог Епира, одакле одводе у ропство мноштво становника. Цар Анастасије је био приморан да шаље новац префекту Илирика ради откупа заробљеника. Против ових варвара бори се поменути Мунд, сада у служби Царства, и у борби с Готима око Салоне гине 535. године.

У свим поменутим продорима варвара преко Дунава не помињу се ни Склавини ни Анти. Стога се они варвари које Комес Марцелин назива Скитима, Гетима, Getae Equites и сл., не могу изједначити са Словенима.

Прокопије је први забележио податак о једном словенском нападу на Балканско полуострво за владавине Јустина I (518–527).[1] У питању су били

[1] Грчки извори који обухватају период од почетка VI до почетка VII века, колико траје досељавање Словена на Балкан, прикупљени су у две збирке: *Виз. извори* I–II (превод на

Анти који су живели »у непосредном суседству Склавина«, у пространим степама северно од ушћа Дунава. Антски напад са успехом је сузбио византијски војсковођа Герман. На левој обали Дунава, поред Анта и Склавина, налазила су се и номадска насеља Бугара, које византијски писци најчешће називају Хунима. Под њиховим притиском дошло је до покушаја продора Склавина и Анта преко Дунава у Тракију. Први напад Анта на Царство лако је сузбијен у унутрашњости балканских провинција Царства, али није био одбијен на самом подунавском лимесу, што значи да лимес није био довољно чврст, да је био отворен за упаде Словена, али исто тако да Словени нису имали довољно снаге и да су у унутрашњости провинција трпели поразе.

Напади Анта и Склавина на Тракију били су још чешћи за владавине цара Јустинијана (527–565). Византијска војска са успехом се борила на левој обали Дунава под вођством Хилвуда све до његове погибије 531. или 534. године. Из Прокопијевих извештаја о овим борбама види се да су се сукоби одигравали уза саму леву обалу реке. На основу тога може се закључити да су у то време Склавини и Анти већ били посели леву обалу Дунава у влашком шумско-степском региону. Ове Анте царска дипломатија је лако ангажовала као плаћенике и они су од 537. године са успехом ратовали у царској војсци против Гота чак и у Италији.

Средином VI века постојао је још делимично очуван византијски лимес на левој обали Дунава, у »варварији«. На левој обали Дунава било је више утврђења за владавине цара Јустинијана. Кaструм на Ади Сапаји, између ушћа Караша и Нере у Дунав, налазио се прекопута великог каструма код Рама. Ова два каструма чинила су античку Ледерату и штитила су прелаз преко Дунава пред самом Ђердапском клисуром. Археолошка истраживања на Ади Сапаји показала су да је каструм настао у постконстантинском периоду и да је био у употреби све до цара Јустинијана. И каструм Дробету код Турн Северина обновио је цар Константин, а уништили су га Хуни, али је доживео нову обнову за време Јустинијана. Оба каструма на левој обали штитила су трговачки пут на прелазу из Царства у унутрашњост старе римске провинције Дакије. Сличну улогу имао је каструм Турис (Турну Магуреле), низводно од Сучидаве, с римским грађевинама, али и с фортификационим системом из V века. Пошто је каструм запустео, а цар Јустинијан није могао да га обнови као Ледерату и Дробету, понудио га је Антима, под условом да бране Тракију од Бугара (Хуна), који су 544. године пустошили балканске провинције.

На основу археолошких налаза керамике типа »Пенковка« може се пратити пут продора Анта од Украјине ка западу све до Ђердапа, док се миграције Склавина могу одредити према налазима урни типа »Праг-Корчек« из области Чешке, Моравске и закарпатских простора све до Влашке и Молдавије. Према данашњем стању испитаности археолошког материјала у Румунији,[2] може се закључити да је лева обала доњег Дунава од ушћа до

српскохрватски и коментар) и *Гръцки извори за българската история* II–III, София 1958–1960 (грчки текст, бугарски превод и коментар). Старија одабрана литература: С. Станојевић, *Византија и Срби* I–II, Нови Сад 1903–1906; J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, London 1912; L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave* I, Paris 1927; В. Златарски, *История на българската държава през средните векове* I 1–2, София 1918–1927.

[2] О словенима (Склавинима и Антима) на левој обали Дунава вид. следећу литературу, која се ослања углавном на археолошке податке и историјску литературу о овом проблему чини

Ђердапа већ у почетку владавине цара Јустинијана била запоседнута склавинским насељима, што не значи да су Склавини били једини становници ових области.[3] У исто време, ту је живело аутохтоно дачко романизовано становништво по насељима с дачком традицијом у организацији, чији је накит био византијског порекла, а керамика израђивана у дачкој и римскопровинциској традицији. Додири Анта и Склавина на левој обали Дунава са аутохтоним становништвом одражавају се у становању у истим насељима или на истим местима где је непосредно пре тога живело аутохтоно становништво.

Пошто су Склавини и Анти посели леву обалу Дунава, створене су могућности за прелазак преко велике реке и пљачкање подунавских провинција Царства. У својој »Тајној историји« (памфлету против Јустинијана и Теодоре), Прокопије даје маха својој срџби. Откако је Јустинијан преузео власт, тврди Прокопије, Хуни (Бугари), Склавини и Анти пустоше по читавом Илирику, од Јадрана до Цариграда, а нарочито Тракију, Хеладу, подручје Херсонеса, и то сваке године. Годишње је гинуло или заробљавано око двеста хиљада Ромеја, а градови су до темеља порушени или оглобљени до последње паре. Али, цар није због тога ослободио градове пореза, изузев оних које су варвари заузели, и то само за једну годину. Прокопије назива балканске провинције »скитском пустињом«, а за све то кривицу баца на »Јустинијаново крволоштво«.[4]

застарелом: I. Nestor, *La nécropole slave de l'époque ancienne de Sarata-Monteoru*, Dacia 1 (1957); D. Theodor, *Contribution archéologique concernant la culture matérielle slave du début sur le territoire compris entre les Carpathes Orientaux et le Prout*, Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protohistoriche III, Roma 1962; I. Nestor, *Problèmes concernants les rapports entre les Slaves et la population autochtone en Roumanie*, Actes du I^{e} Congrès international d'archéologie slave III, Varsovie 1965; E. Zacharia, *Données sur l'archéologie des IVe–XIe siècles sur le territoire de la Roumanie*, Dacia (1971); M. Comşa, *Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VIe–VIIe siècles*, Balcanoslavica 1 (1972); D. Theodor, *La pénétration des Slaves dans la région su S-E de l'Éurope d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie*, Balcanoslavica 1 (1972); M. Comşa, *Quelques données relatives à la chronologie et l'appartenence des nécropoles de type Moreşti et Band*, Actes du VIIIe Congrès international des sciences prehistoriques et protohistoriques III, Belgrade 1973.

[3] Стара теза Л. Нидерлеа о раној појави Словена у Карпатској котлини показала се неодрживом. Ту Словена нема пре VIII века, осим у јужном Банату. Критика старијих теорија: P. Vaczy, *Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern*, Institut archéologique de l'Academie Hongroise des sciences, Congrès de l'archéologie slave, Budapest 1968 (ротапринт). Археолошки аспект тога питања осветљавају: Z. Sekely, *Die frühesten slawischen Siedlungen im Siebenbürgen*, Slavia Antiqua 17 (1964); A. Sos, *Das slawische Urnengräberfeld von Pokaszepek*, Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte, 1968; иста, *Archeologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens*, Studie zviesti 16 (1968); иста, *Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn*, Slavia Antiqua 10 (1963); Д. Димитријевић, *О етничким проблемима Војводине у време досељења Словена*, Предсловенски елементи на Балкану и етногенеза Јужних Словена, Мостар 1969; Z. Szekely, *Slaves anciens dans le sud-est de la Transylvanie*, Balcanoslavica 1 (1972).

[4] О словенском насељавању Балканског полуострва уп. следећу новију важнију литературу која се углавном ослања на археолошки материјал и писане изворе: P. Lemerle, *Phillipes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945; B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naselitve Južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis 4 (1950); P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans*, Revue historique 221 (1954); Ф. Баришић, *Цар Фока (602–610) и подунавски аваро-словени*, ЗРВИ 4 (1956); I. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la péninsule balkanique et la Grèce orientale*, Revue des Études Sud-Est européennes 1 (1963); Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI в.*, ЗРВИ 8–2 (1964). Радови симпозија Предсловенски елементи на Балкану и етногенеза Јужних Словена, Мостар 1968, садрже студије о проблемима насељавања: I. Nestor, *Les éléments les plus anciens de la culture matérielle slave dans les Balkans*; B. Grafenauer, *Proces doseljavanja*

У јесен 545. године, већа маса Склавина прелази Дунав, пљачка и заробљава становнике. Међутим, негде у Тракији претрпели су пораз од једног херулског плаћеничког одреда. Три године касније, продор Склавина преко Дунава сеже све до Драча. Иако је овај одред пратила византијска војска са »илирским архонтима« на челу, она се није усудила да ступи у борбу. Још теже је било страдање становништва Тракије 550. године. Група Склавина прешла је Дунав и Марицу, где се поделила у две групе. Један одред поразио је архонте Илирика и Тракије, а други одред се сукобио с византијском војском под командом Гепида Азбада, кога су победили, заробили и спалили. Овај одред освојио је утврђење Топир у родопском приморју, код ушћа Месте, и том приликом су побијени сви мушки становници, а жене и деца одведени у ропство. С робљем и пленом Склавини су се преко Дунава вратили у своја пребивалишта. Због тога је цар Јустинијан наредио да се Топир опаше новим зидовима. Исте године велике масе Склавина прелазе Дунав и допиру до Ниша. Поједини ухваћени Склавини су тврдили да су се Склавини спремили да нападну и освоје Солун. Царске трупе под командом Германа одустале су, стога, да крену на готско бојиште у Италији и задржале се у Сердики. Склавини су, међутим, одустали од похода на Солун и преко »илирских планина« упали у Далмацију, док је царска војска, ослобођена сумње да ће је Склавини напасти, кренула за Италију. Првој групи Склавина придружиле су се нове масе прелазећи Дунав, где су се поделили у три одреда да би пљачкали »читаву Европу«, тј. области јужно од Саве и Дунава. Прокопије описује дејствовање два одреда – илирског (односно далматинског) и трачког. Трачки одред се сукобио с византијском војском код Једрена, под командом дворског евнуха Схоластика. Одред је за собом вукао многе заробљенике и велики плен. Царска војска је поражена. После ове победе, Склавини су пљачкали византијску територију све до Дугог зида пред Цариградом. Натоварени пленом, повукли су се, а византијска војска је успела да разбије само један мањи одред и поврати део заробљеника, док су се Склавини с масом заробљеника и већим делом плена преко Дунава вратили кућама. На илирски одред пошла је војска под командом Германових синова, али она није смела да се упусти у борбу и само је хватала луталице. Склавини су веома дуго пљачкали по Далмацији и с богатим пленом вратили се кући. Преко Дунава су их превезли Гепиди, вероватно у јужни Банат. Прокопије наглашава да се склавинско пљачкање по Илирику разликује од претходних похода по томе што су се Склавини »задржали у том пљачкању веома дуго« и што су »у пуној слободи вршили походе по ромејском царству«, и то »не путем препада него презимљујући, као у сопственој земљи«. У томе су се изражавале прве тежње ка сталном насељавању и колонизацији. Археолошке трагове овог боравка Склавина на земљишту јужно од Саве највероватније представља насеље у

Slavena na zapadni Balkan i u istočne Alpe; Ф. Баришић, *Процес словенске колонизације источног Балкана;* М. Љубинковић, *Ка проблему континуитета Илири–Словени;* Ј. Ковачевић, *Археолошки прилог прецизирању хронологије словенског насељавања Балкана.* Радови симпозија средњовековне секције Археолошког друштва Југославије објављени су у зборнику Материјали IX, Прилеп 1970: М. Љубинковић, *Односи Словена централних области Балкана и Византије од VII до X в.;* Ј. Ковачевић, *Словени и старобалканско становништво.* Уп. и M. Ljubinković, *Les Slaves du Centre balkanique du VIe au Xe siècle,* Balcanoslavica 1 (1972); V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro slaves dans l'Illyricum byzantin,* Mélanges de l'École française de Rome (Antiquité) 87 (1975); исти, *La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la mer d'Égée: temoignage de l'archéologie,* Academie des inscriptions et Belles Lettres, Compte rendu 1978.

Мушићима, код Вишеграда, и некропола са урнама у Дворовима, код Бијељине. Насеље у Мушићима је сасвим мало, са укопаним малим квадратним кућама и нешто већим овалним кућама. Керамика која је ту нађена одговара ранијој фази словенске керамике VI века.[5]

Може се поставити питање где је било исходиште ових словенских похода на Балкан у првој половини VI века. Изгледа да су Склавини нарочито угрожавали Дунав на сектору Дуросторум–Улметум. Према Прокопију, Јустинијан је код каструма Палматис подигао утврђење Адина, јер су се Склавини ту непрестано крили, нападали из заседе и место учинили неприступачним. У исту сврху подигнут је каструм Тилицион, а поред тога је обновљен Улметум. Старо утврђење из II века опасано је зидом с квадратним и полукружним кулама. У VI веку у каструму су се као посада налазили milites lanciarii iuniores Палатинске легије. Међутим, насељавање Склавина од Дуросторума до Улметума било је сигурно ограничено, јер и поред систематских ископавања на више локалитета у Добруџи и самом Улметуму, рани словенски археолошки материјал није откривен. Стога се Прокопијеви подаци могу сматрати као вести о спорадичним појавама.

Словенске пљачкашке походе 550. и 551. године треба везати за лангобардско-гепидске сукобе у Карпатској котлини. Византијска дипломатија је покушала да се држи неутрално и извуче користи за Царство. Гепиди и Лангобарди су слали посланике у Цариград, где су склопљени савези са обе зараћене стране. Но пошто су Гепиди држали Сирмиј, царска политика је настојала да искористи лангобардско-гепидски сукоб и поврати Сирмиј оптужујући Гепиде да помажу Склавине при прелазу Дунава и пљачкању подунавских и других балканских провинција. Први сукоб између Гепида и Лангобарда избио је 550. године, али је примирје убрзо склопљено. Годину дана касније, Гепиди и Лангобарди поново се спремају за рат. Царска војска помаже Лангобарде, и у рату учествују царске војсковође Јустин и Јустинијан, Германови синови, затим Артије Камсаракан, бивши херулски краљ Сварту и Амалфрид, син тириншког краља Херманфрида и Теодорикове нећакиње Амалберге. Амалфрид се повукао из Тирингије после очеве погибије под зидинама Толбијака 530. године, у сукобу са Балдерихом, и франачке интервенције под краљем Теодориком I. Амалберга је као готска принцеза нашла уточиште на готском двору у Италији. После пропасти Гота, Амалберга и Амалфрид били су заробљени и с готским краљем Витегесом доведени у Цариград, где је Амалфрид као вођа једног одреда царске гарде послат у рат против Гепида. Међутим, војска је била приморана да се задржи у Улпијани, јер је 552. године избила побуна грађана због верског сукоба цара Јустинијана и илирских епископа око »Три поглавља« (Tria capitula). У Улпијани, уз јужни зид базилике, у оквиру градске некрополе из V–VI века, откривен је у

[5] О раним словенским насељима и некрополама са спаљивањем на територији римске провинције Далмације уп. I. Čremošnik, *Nalazi slovenske keramike u Rači,* GZM 4-5 (1949–1950); иста, *Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und der Hercegowina,* Balcanoslavica 1 (1972); иста, *Die Chronologie der ältesten slawischen Funde in Bosnien und der Hercegovina,* Archaeologia Iugoslavica 11 (1970); J. Belošević, *Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar,* Balcanoslavica 1 (1972). Осим урни за спаљивање, као археолошки словенски траг предложене су и фибуле са животињском маском на нози (одређени типови) које се јављају у скелетним гробовима. О томе уп. J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jhrs.,* Reinecke Festschrift, Mainz 1950; исти, *Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Länder,* Germania 38 (1960).

засведеној гробници женски костур с веома луксузним накитом, који је сасвим прецизно датован солидом цара Јустинијана кованим у Цариграду 538–568. године. Накит у гробу (фибуле, прстење, наруквице и сл.) разнородног је порекла: лангобардско-панонског, англосаксонског, меровиншког и касноантичког провинцијског, што говори да је сахрањена женска особа високог друштвеног ранга била у пратњи Амалфрида и да је умрла 552. године у Улпијани. У битки између Лангобарда и Гепида, Амалфрид се са својим одредом придружио Лангобардима. Битка се водила на гепидској територији и лангобардски краљ Албоин и Амалфрид извојевали су значајну победу. За ову помоћ Лангобарди су дали хиљаду ратника за рат против Гота у Италији. Да би се колико-толико супротставили савезу између Царства и Лангобарда, Гепиди су склопили савез са хунобугарским Кутригурима, које 551. године пребацују преко Дунава ради пљачкања балканских провинција. У јесен исте године, када је византијски војсковођа Нарзес повео војску из Цариграда у Италију, »Хуни« су затворили пут код Филипопоља надирући ка Цариграду и Солуну.

Године 558. долази до првог контакта између Авара и Царства посредством аланског кнеза Сарозиока и Јустина, синовца цара Јустинијана и команданта у Лазики. У Цариград је тад стигао аварски изасланик Кандих нудећи помоћ Царству против свих непријатеља. Цар је одобрио савез и аварском кагану дао годишњи трибут и поклоне, које је однео спатар Валентин, али није пристао на захтеве Авара да се населе у Царству. Царство је помоћу Авара покушало да се ослободи притиска неких других номадских народа, Кутригура, Оногура и Сабира у Јерменији.

Према Агатији, највећа опасност од Кутригура запретила је почетком 559. године, када су њихови коњаници под вођством Забергана прешли залеђени Дунав. Са Кутригурима су ишла и друга хунобугарска племена, а према Теофану, и масе Склавина. Преко опустеле Мезије и Скитије упали су у Тракију, где се кутригурска коњица поделила у три одреда. Први одред надирао је преко Македоније у Грчку и продро до Термопила, где је заустављен и приморан да се повуче у Тракију. Други одред се упутио на трачки Херсонес. Ту га је византијска војска под командом Германа сузбила и однела победу и на суву и на мору. Трећи одред, под вођством самог Забергана, кренуо је на Цариград заробљавајући успут војнике, па чак и неке византијске војне команданте. Дуги зид пред Цариградом био је без посаде и још оштећен од земљотреса 557. године. Варвари су лако прешли преко Дугог зида и запосели нека места у близини Цариграда. Војска која је из Цариграда пошла у сусрет нападачима претрпела је пораз, а кутригурска коњица је продрла до села Мелантис и речице Атирас, у непосредној близини Цариграда. Већ остарели војсковођа Велизар преузима одбрану и, после многих тешкоћа и ратних лукавстава, успева да потисне непријатеља, али он и даље пустоши околину престонице и врши нападе на утврђења Цурулон, Аркадиополис и Дризиперу у Тракији. Новосаграђени бродови имали су задатак да спрече прелазак варвара преко Дунава. Стога Заберган склапа мир са Царством и даје, уз откуп, већи број заробљеника, а царска војска му допушта у лето 559. године да пређе Дунав. Царска дипломатија је успела да наговори Утигуре, једно друго хунобугарско племе, да нападну Кутригуре, тако да је дошло до међусобног рата у коме су Кутригури поражени.

После 559. године влада релативан мир на северним границама Царства. До аварског освајања Карпатске котлине забележен је само један упад бугарске коњице у Тракију, 562. године, највероватније без учешћа Склавина. Исте године Авари су послали посланство у Цариград тражећи земљу за насељавање. Царска влада им је нудила Панонију, земљу Херула, тј. простор између Митровице и Београда, док су Авари тражили просторе на десној обали ушћа Дунава. У то време Авари покоравају Кутригуре и Утигуре. Све до пропасти, Кутригури су имали јаке коњаничке посаде међу Антима, у области доњег Дњепра. После 559. године Анти су се осамосталили, али за кратко време, јер већ после 560. подлежу притиску Авара. Анти зато шаљу посланство кагану Бајану, које предводи Мезамир, Идаризијев син а Келагастов брат. Све ове антске вође имају иранска или турска имена, а не словенска. Један кутригурски вођа који се налазио међу Аварима желео је освету над Антима и наговорио је кагана да убије Мезамира. Од тада Авари још више пљачкају антску земљу, одводећи масе заробљеника.

У Малу Скитију, где се 567. године налазило средиште аварског каганата, стигло је лангобардско посланство тражећи савез против Гепида. Лангобардски посланици су тврдили да је Царство, пошто је престало да плаћа Аварима данак, постало њихов непријатељ, да би Лангобарди и Авари удружени могли лако победити Гепиде, што би Аварима омогућило да заузму провинције Скитију и Тракију и отворило им пут ка Цариграду. Савез је био склопљен под веома тешким условима за Лангобарде. Они су били обавезни да пре почетка похода предају Аварима десетину своје стоке, да им после победе припадне само половина плена и, као најтежи услов, Лангобарди су се морали одрећи земље Гепида. Рат је започео изласком из Сирмија гепидске војске под краљем Кунимундом. Негде у Банату, у сукобу с Лангобардима под вођством краља Албоина, Гепиди су изгубили битку. Други део гепидске војске, који је имао задатак да се супротстави Аварима, такође је био потучен. Ова битка имала је великог одјека. Чак је Јован Ефески сматрао за потребно да забележи како су Авари моћан народ који је приликом прелаза Дунава препадом победио други моћан народ – Гепиде. Што се Сирмија тиче, њега нису заузели ни Лангобарди ни Авари, јер је гепидски командант града Усдибад предао град царском војсковођи Бону. Повратак Сирмија прослављен је у Цариграду веома свечано и цар Јустин II (565–578) назвао се Gepidicus. Заузеће Сирмија довело је до петнаестогодишњег рата између Царства и Авара, те су борбе око овога града, као и око Сингидунума, Виминација и других подунавских градова, постале централно питање на северним границама Царства.

На основу археолошких података може се детаљније пратити продор Авара 567–568. и коју годину касније. У мањим некрополама од неколико гробова налазе се одређене врсте археолошког материјала (оружје, коњска опрема и узенгије, гвоздене жвале на прелом и др.) који се може датовати налазима византијског новца, најчешће Јустина II. Географски распоред оваквих аварских коњаничких некропола показује да су аварски коњаници у истом налету заузели међуречје Дунав–Тиса и стару римску провинцију Горњу Панонију, продирући углавном римским саобраћајницама у правцу исток–запад, да су прешли Дунав код Дунасекче и продрли уз Дунав све до Нежидерског језера. У области Балатона остала је бројнија енклава романи-

зованог аутохтоног становништва, док се за Панонију Сирмиенсис морао водити рат.

Менандер је забележио да су 568. године, по наговору кагана Бајана, велике масе Кутригура продрле преко подручја Сирмија у Далмацију. То се, највероватније, односи на Босну, која је била саставни део римске провинције Далмације. Нема доказа да су Кутригури том приликом продрли до Јадрана.

После 568. године, најважнија збивања на северним границама Царства чиниле су борбе и преговори између Царства и каганата око Сирмија. Каган Бајан је, не обзирући се на посланство које му је из Цариграда било послато, одмах опсео Сирмиј, 569. године. Град је бранио царски командант Бон. После преговора, богатим откупом је спречено да Авари крену у пљачку подунавских провинција. Поводом ових догађаја, каган је послао посланство у Цариград које је предводио Таргитије; он је на двору први пут изложио аварско схватање политике према Сирмију. Захтевао је да се град преда Аварима јер су они победили Гепиде, који су дотад држали Сирмиј, те тако имају право на овај град. Таргитије је тражио и данак који је Царство плаћало Кутригурима и Утигурима да би се осигурао мир на Азовском мору, које су Авари били покорили. Царска дипломатија је заснивала свој став на томе да је још цар Јустинијан прихватио Гепиде и дао им дозволу да се настане у околини Сирмија, као и да Царство то право може да им ускрати, тим пре што су Гепиди у рату с Лангобардима изневерили Царство. Неуспех царских трупа у борби са Аварима и рат с Персијом нагнали су престолонаследника Тиберија на преговоре, али се цар Јустин II није сложио да се околина Сирмија уступи Аварима ради насељавања и наредио је војсци да се спреми за одбрану. Мир који је закључен уз богат поклон у злату трајао је у Срему око десет година, а ни Словени нису нападали подунавске провинције Царства.

Године 578–579. напади Склавина из Влашке били су тако снажни да је претила опасност да ће преплавити Хеладу, те је царска влада приступила преговорима са Аварима наговарајући их да зарате против Склавина. Византијска флота пребацила је аварску коњицу на десну обалу Дунава, и она је продирала дуж Дунава све до Мале Скитије, где су се Авари пребацили на леву обалу. Ту су се сукобили са Склавинима, који су одбили да плаћају Аварима данак и побили аварске посланике. У густим шумама, шикарама и гудурама, на језерима и рекама у Влашкој биле су организоване слободне »склавиније« које су у овом походу Авари покорили уз помоћ царске војске под командом квестора Јована, али, како изгледа, не у потпуности, јер пред сам пад Сирмија у аварске руке, Склавини су се поново сакупили у Тракији. Јован Ефески је забележио да су том приликом Словени опљачкали целу Хеладу, околину Солуна и Тракију, и да ту бораве без страха, као да је то њихова земља. Овај боравак Словена на Балканском полуострву трајао је најмање три године, јер исти писац бележи да су они тамо остали све »до данас«, односно 583–584. године. Те године су се тек повукли преко Дунава. Био је то први дужи боравак Словена на тлу Балкана, али то није била колонизација јер су се после пљачке вратили с пленом на леву обалу Дунава. Том приликом, према »Чудима светог Димитрија«, Солун је напао одред од 5.000 ратника, »одабрани цвет читавог племена Склавина«. Борбе су се водиле пред зидинама града и Склавини су били натерани у бекство

Одсудан догађај који је изменио целокупну политичку и војну ситуацију на Сави и Дунаву био је пад Сирмија у аварске руке 582. године. Још 580. године каган Бајан послао је посланство у Цариград са Солахом на челу, који је тврдио да је судбина Сирмија запечаћена јер је река Сава била премошћена и узводно и низводно од града. Он је покушао да докаже како »сремско острво« по праву мача припада Аварима зато што су га они освојили од Гепида. То су понављали Авари и приликом преговора кагана Бајана са заповедником војске за Илирик Теогнисом. Понтонски мостови постављени узводно и низводно од Сирмија онемогућавали су да се дотури граду помоћ Дунавом и Савом. Остаци понтона у облику моноксила откривени су код Хртковаца на Сави. Пред сам пад Сирмија, један Грк циглар записао је на једној тегули молитву у којој се обраћа Богу молећи га да спасе град и њега самог од Авара. Глад је приморала становништво на предају и Теогнис је успео да добије дозволу да становништво слободно изађе из града. Међутим, и Авари су претрпели губитке у борбама око Сирмија. У Манђелосу, у непосредној близини града, сахрањен је један аварски коњаник с коњском опремом с краја VI века, у којој је справа за везивање чворова са урезаном сценом лова.

Последице пада Сирмија биле су далекосежне. У свим подунавским провинцијама, као и у Далмацији, завладала је крајња несигурност. На северним границама, по каструмима похрањују се оставе у којима је скривен новац кован уочи напада Авара. Такве оставе нађене су у Великом Орашју, Пинкуму, Сморни, Трансдијерни. Најмлађе новчане емисије у њима су из 577–581. године. Због пада Сирмија, златни новац цара Тиберија (578–582) и златни накит скривани су чак у Нарони.

О догађајима у самом Сирмију после пада под Аваре забележио је једну вест Јован из Ефеса. По њему, 583. године избио је пожар у граду и Авари су напустили град јер нису били вични у гашењу пожара. Археолошки, овај слој пожара у Сирмију није потврђен. После пожара у Сирмију, под удар је дошао Сингидунум. И поред жестоког отпора на капијама града, Сингидунум је заузет, а затим је пао низ градова, као Виминациј, Аугуста, док је Анхијал на Понту опседнут. Пошто су Авари избили на Црно море, цар Маврикије (582–602) био је принуђен да тражи спас у преговорима, који су се, и поред низа тешкоћа, завршили склапањем мира 585. године. Овај мир није обавезивао Склавине, те је Тракија исте године постала њихов плен. Не обзирући се на склопљени мир, аварски каган је наговорио Склавине да крену према Цариграду. Они продиру до Дугог зида. Царски војсковођа Коментиол ратовао је са Склавинима по Тракији и нанео им значајан пораз на реци Ергинији, притоци Марице. Године 586. каган организује словенски напад на Солун сакупивши »сву неверу из Склавиније« која му се покоравала. Изненадни напад Склавина на Солун 22. септембра затекао је велик број грађана и војника ван града, а команда војске се налазила у Хелади. Опсада је трајала седам дана. Склавини су се поражени повукли, али је у Солуну остала глад.

Године 585–586. избио је сукоб између Царства и Авара због Боколабре, врховног шамана, који је завео једну од кагановиһ жена и са седам гепидских робова прешао Дунав, одакле је под стражом пребачен у Цариград. У престоници се налазио Таргитије, каганов изасланик, кога је цар Маврикије затворио, а Боколабру пустио да оде у Персију. Аварски коњаници су због тога опустошили Скитију и Мезију, и том приликом су страдали градови Рацијарија (Арчар, на Дунаву), Бононија (Видин), Акис (Видовград, код Неготина), Дуросторум (код Силистрије, на Дунаву) и низ других градова. Пошто је цар

Маврикије у пролеће 587. поставио за команданта Коментиола, војска се сакупила у Анхијалу и поделила у три одреда. Једним одредом је командовао Коментиол, друга два су била под командом Мартина односно Каста. Мартин је повео војску ка граду Томи, и нападом тако изненадио кагана да се овај једва спасао побегавши на неко острво. Због неслоге команданата, пропуштена је прилика и Авари су прешли Дунав. Борбе су настављене и царске трупе су претрпеле тежак пораз, а војсковођа Каст је заробљен. То се догодило и другом византијском команданту, Ансимиту. Показало се да византијска војска није била кадра да пренесе бојиште на леву обалу Дунава, већ је трпела поразе и у Тракији. Авари су заузели град Апиарију у Доњој Мезији. Том приликом су заробили официра Бузаса и тражили откуп за њега. Пошто откуп није предат, Бузас је Аваре и Словене научио да граде опсадне справе у облику куле-хелеполе. Према Теофилакту Симокати, то је омогућило варварима да лакше освајају утврђења у градове. Већ идуће године, према подацима Теофилакта Симокате, Авари су пљачкали исте области, али нису заузели Вегоае (Стара Загора), затим Диоклецианополис (између Старе Загоре и Пловдива). Одлучна битка се водила под зидинама Адријанопоља (Једрене). Цар Маврикије је покушао да реорганизује одбрану, па је за главног команданта поставио Јована Мистакона с помоћником Лангобардом Дроктоном. Реорганизована команда је успела да порази Аваре. Враћени су градови Сингидунум и Виминациј, али победа није докраја искоришћена. Према Монемвасијској хроници, године 588. каган је обновио непријатељства продирући у Мезију и Малу Скитију, док је мноштво Склавина прешло преко Дунава у Тракију. Они су заузели Тесалију, Хеладу, Стари Епир, Атику, Еубеју, а затим прешли на Пелопонез да се ту населе. За исти поход зна и Евагрије, који каже да су Авари у два маха стигли до Великог зида пошто су заузели Сингидунум, Анхијал и целу Хеладу. Археолошки доказ ове словенске пенетрације до Пелопонеза представља некропола са спаљеним покојницима у урнама рађеним руком, с типичним гвозденим прилозима у њима, нађеним на локалитету »нови музеј« у Олимпији.

Ситуација на северним границама Царства се мења 591. године, када Персија и Царство склапају мир. Цар Маврикије је сад могао да пребаци војску са персијског ратишта на Балкан; за рат се припремао у Анхијалу и Хераклеји на Мраморном мору. Док је цар боравио у Хераклеји, његови гардисти су заробили три Склавина који су били са »граница западног океана«. Највероватније је реч о Балтичким Словенима. Каган је свуда тражио савезнике, али су га ови Словени одбили. Он је 593. године наредио свим подложним Словенима да код Сингидунума изграде флотилу и омогуће прелаз аварске коњице, али су становници Сингидунума нападали Словене који су градили чамце. Овај податак, који даје Теофилакт Симоката, значајан је због тога што се на основу њега може закључити да су се Словени тада налазили на десној обали Дунава. Словени су опсели град, али је каган после седмодневне опсаде наредио Словенима да се повуку добивши као надокнаду 2.000 златника, сто опточен златом и много хаљина. Код Сирмија се опет подиже аварски логор и Словени поново граде бродове. Аварска коњица под кагановом командом прелази Саву и убрзо заузима Бононију у Мезији (Видин). Аварска војска је, очигледно, заобишла Београд са југа и десном обалом Дунава продрла у долину Мораве. Цар Маврикије шаље овим одредима у сусрет војску под командом Приска, који се улогорио код Маркианополиса,

где су Авари под командом Самура поражени. Следећу битку, која није успешно вођена, царске трупе су изгубиле, а командант Салвинијан је заробљен. Каган тада напада Анхијал, без успеха опседа јако утврђење Дризиперу и надире ка Хераклеји, на Мраморном мору, где је Приск поражен и приморан да се повуче у друго јако утврђење, Цурулон. Византинци су се тада послужили ратном варком. Цар је написао писмо Приску, а градски официр који је носио писмо предао се Аварима. У писму је стајало да је цар послао војску на лађама да нападне и зароби жене и децу Авара. Очигледно, Авари су се уплашили продора дунавске флотиле током Тисе до центра кагината, па је каган склопио мир с Приском и, добивши мању своту новца, повукао војску из Тракије.

У пролеће 594. године, византијска војска је поново кренула на леву обалу Дунава да спречи прелаз Склавина и пљачкање Тракије. Стратегијски план је био да се осигура одбрана на Дунаву, али да се трупе не држе у Тракији и по утврђеним градовима црноморске обале. Из црноморске Хераклеје војска се пребацила у Доростолон (Силистрија, у Бугарској) на Дунаву. Ту је стигао каганов посланик Кох да би протестовао што је византијска војска избила на Дунав. Војсковођа Приск је тврдио да се војска спрема само против Склавина, што значи да су се Склавини у Влашкој 594. године већ ослободили аварске власти. Приликом преласка Дунава, византијска војска је у једној ноћној бици победила Склавине под вођством Ардагаста, опустошила земљу и одвела велик број заробљеника. Када је војска прешла реку Хеливакију (вероватно, река Јаломица у Влашкој), наишла је на Склавине који су се скривали по мочварама и шумама. Један покрштени Гепид пребегао је Византинцима и Присковом команданту Александру показао пут до склавинског скровишта. Гепид је саопштио Александру да ове Склавине предводи Мужок који себе назива краљем. Прешавши реку Паспириј у Влашкој, код Силистрије, војска је напала Склавине и заробила Мужока. Но ускоро се ратна срећа окреће у корист Склавина, који византијској војсци наносе пораз праћен великим губицима.

Царска наредба да Приск с војском презими у Влашкој изазвала је побуну у војсци. Цар Маврикије је 595. године сменио Приска. Овај је вратио војску на десну обалу Дунава јер је боравак војске на левој обали постао неиздржив због хладноће и сталних напада Склавина.

Аварима није био јасан разлог византијског узмицања из »склавинија« на левој обали Дунава, те шаљу изасланика Таргитија да се обавести о томе. После преговора с каганом, које је водио лекар Теодор, Авари су пристали на мир, с тим да се подели плен који је византијска војска задобила у Влашкој. Приск је предао кагану један део плена, а овај је пропустио византијску војску. Плен који је припао Аварима сачињавало је 5.000 заробљених варвара, већином Словена. Цар Маврикије није био задовољан оваквим исходом, па је сменио Приска и за команданта поставио свога брата Петра.

Године 595. почела је већа византијска офанзива против Словена који су опљачкали Залдапу, негде југоисточно од Варне, Акис, код Анхијала, и непознато место Скопис на црноморској обали. За центар операција одређен је Маркианополис. Претходнице су уништиле један одред Склавина и преотеле плен и заробљенике. На четири дана хода од Маркианополиса, војска је наишла на словенска насеља, али се морала задржати у Тракији јер се пронела вест да се Словени спремају за напад на Визант. Сви ови догађаји

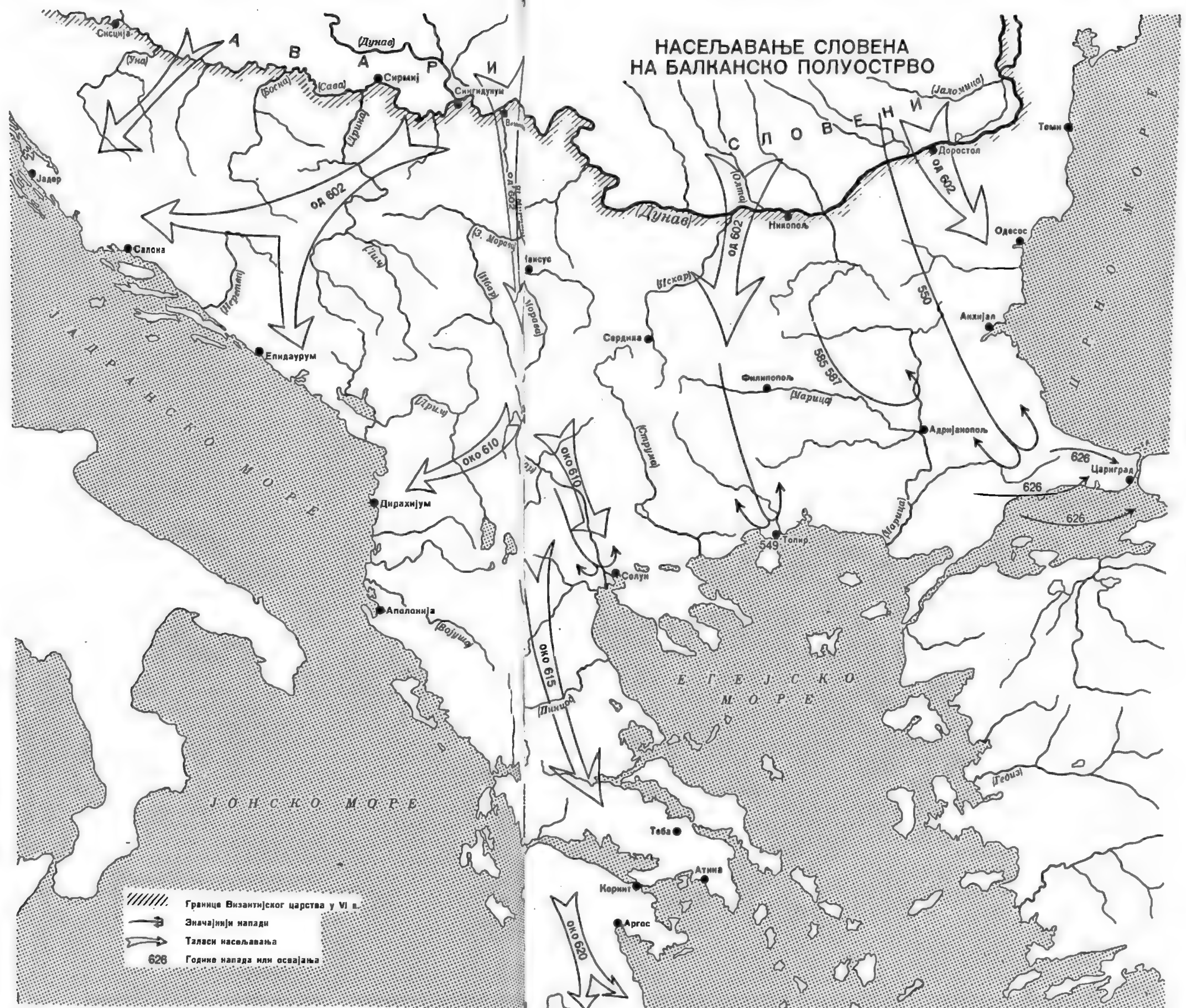

НАСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА
НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО
А В А Р И
С Л О В Е Н И
Сисција
Сирмиј
Сингидунум
Јадер
Салона
Епидаурум
Дирахијум
Аполонија
Наисус
Сердика
Филипопољ
Адријанопољ
Цариград
Анхијал
Одесос
Доростол
Томи
Никопољ
Топир
Солун
Теба
Атина
Коринт
Аргос
(Дунав)
(Уна)
(Босна)
(Сава)
(Дрина)
(Неретва)
(Лим)
(З. Морава)
(Ибар)
(Морава)
(Дрим)
(Војуша)
(Искар)
(Олт)
(Јаломица)
(Струма)
(Марица)
(Гедиз)
Ј А Д Р А Н С К О М О Р Е
Ј О Н С К О М О Р Е
Е Г Е Ј С К О М О Р Е
Ц Р Н О М О Р Е
од 602
око 610
око 615
око 620
550
585 587
549
626
Границе Византијског царства у VI в.
Значајнији напади
Таласи насељавања
626 Године напада или освајања

везани су за десну обалу Дунава, што доказује да је већи број Склавина продро у Тракију и ту формирао насеља. Приликом покушаја преласка Дунава, царска војска се сукобила са Склавинима на чијем је челу био Пирагаст, који је, судећи по иранском корену његовог имена, можда био Ант. Прелаз је грдно коштао царску војску; и поред тога што је Пирагаст погинуо, она је изгубила мноштво војника и једва се спасла бекством у логор на десној обали.

Према Теофилакту Симокати, Авари су 597. године кренули у напад сасвим неуобичајеним правцем. Заузели су подручје Вонке и освојили четрдесет утврђења. Вонке се може с доста вероватноће индентификовати са античким градом Балое, јер каснији писци исти град називају Балкес, Балбес и Балеа. Град се налазио југоисточно од Бањалуке, на магистрали Сервицио–Салона. У овом аварском походу поновио се правац кутригурског напада из 568. године, а сам напад спада у ретке походе на територију римске провинције Далмације. Напад није успео и царска војска је преотела плен.

На Ускрс 599. године, Приск је кренуо с војском на Сингидунум, док су Авари продирали у Мезију све до града Томи. Сазнавши да царев војсковођа Коментиол долази с војском у Никопољ, каган му је пошао у сусрет и поразио га негде у области Ремесијане, где је склопљено примирје које је имало локални значај. Обнова непријатељстава довела је до пораза код каструма Јатерус на истоименој притоци Дунава (данашња Јантра). Овај каструм су, изгледа, бранили готски најамници, што се може закључити на основу једне готске копче са орловском главом нађене у површинском слоју у каструму. Пораз под Јатерусом омогућио је продор аварске коњице ка Цариграду и заузимање тврђаве Дризипере. Због куге међу Аварима, каган се одлучио на мир, који је склопљен у поменутој тврђави, а Царство је задржало право да његова војска прелази Дунав и напада »склавиније« у Влашкој низији.

Године 600. царска влада је прекршила уговор закључен у Дризипери. Приск је у Сингидунуму преузео врховну команду над војском и концентрисао трупе у Виминацију. После многих битака, он је довео војску до Тисе и на Тителском брегу одиграо се одлучујући сукоб у којем су Авари потпуно поражени, а мноштво ратника се са кагановим синовима подавило у језеру, тј. у широким баруштима које чине ушће Тисе у Дунав. Војска је заробила 3.000 Авара, 8.000 Словена и 3.200 Гепида. Ово је први сигурни податак о Словенима у Карпатској котлини. Односи се на јужни Банат, где су Словени доспели приликом даље колонизације леве обале Дунава у Влашкој и Молдавији. Стога се налаз из Дубовца у јужном Банату (фибуле са пет кракова на глави и људском маском на нози) може везати за словенску колонизацију с краја VI и почетка VII века.

Други покушај преласка Дунава ради борбе против Склавина, 602. године, завршио се катастрофално. Трупе под командом царевог брата Петра и његових помоћника Бонуса и Гудуина, уз помоћ флоте, имале су у почетку успеха, али је каган помогао Склавинима тиме што је послао војску против Анта. Анти су у том тренутку били савезници Царства, али их је аварски војсковођа Апсих поразио. Како се ближила јесен, цар Маврикије је инсистирао да војска презими на левој обали Дунава, међу Склавинима, што је опет довело до побуне у војсци, те је она, мимо Петрове воље, препловила Дунав. На место Петра, који је побегао у Цариград, војска је извикала за цара

центуриона Фоку, који је на челу подунавских трупа лако заузео Цариград. Цар Маврикије био је убијен с целом породицом.

Страдање подунавског лимеса 602. године може се археолошки констатовати на два каструма на реци Вит, притоци Дунава. У каструмима Садовец и Големаново кале нађено је више остава новца, у којима је најмлађи новац из емисија цара Маврикија (582–602). На основу тога се може претпоставити да су оба каструма била напуштена 602. године. Утврђење у Садовецу је дотле бранила германска посада, састављена највероватније од остатака Источних Гота. На то упућују налази фибула у стамбеним зградама, откривени у спаљеном слоју. Становништво каструма било је хришћанско јер су откривени остаци базилике, керамичка лампа с крстом, златни крст и други материјал са хришћанским симболима. Сличан феномен откривен је приликом археолошких ископавања у каструму Јатерус, на ушћу реке Јатера у Дунав. У најплићим слојевима, који се датирају новцем цара Јустина II (565–578), нађена је једна типична германска копча са орловском главом.

Напуштање каструма означава крај систематске одбране подунавског лимеса и дотадашње тактике царских трупа, које су успевале да пређу Дунав и на левој обали сузбијају Склавине. У време цара Фоке (602–610), великим годишњим данком у злату обезбеђивано је મировање Авара. То, међутим, није зауставило словенску колонизацију, којој су путеви били отворени после напуштања граничних утврђења. Археолошке трагове те колонизације представљају селишта Словена и некрополе са урнама у источном приобалном појасу Доње Мезије ка граници Мале Скитије и Дунаву као граници Дакије Рипензис.[6]

Словенско насељавање није се ограничило на периферне области Балканског полуострва. У спису о чудима светог Димитрија (Miracula sancti Demetrii II) остало је забележено да је народ Словена, који се састојао од Драгувита, Сагудата, Велегезита, Вајунита и Верзита, као и других племена, направио флоту од чамаца и да је опустошио Тесалију са острвима, Хеладу, Кикладска острва, Ахају, Епир и прешао чак у Азију. Главни циљ напада је био Солун, али су Словени под градом претрпели пораз, а њихов вођа Хацон је погинуо. Последица овог напада било је насељавање Драгувита источно од Солуна и у Родопима, Сагудата западно од Солуна и на Халкидици, Велегезита у Волоском заливу, Вајунита око Јањине и Верзита, вероватно северно од Солуна. У време овог напада, који се датује у период 614–616. године, Солун је био окружен словенским племенима. Нешто касније, око 618. године, ова племена су уз помоћ аварског кагана и аварске коњице поново покушала да освоје Солун. Када су словенски изасланици тражили помоћ од кагана, наводили су да Солун »стоји окружен њиховим насељима и прима избеглице из дунавских провинција и Дарданије, као и из градова Ниша и Сердике«. Каган је племенима из околине Солуна послао у помоћ велик број Склавина и Бугара. У споменутом извору је забележено да су Словени који живе у околини Солуна, вероватно непосредно после 626. године, покушали

[6] О раним словенским насељима и некрополама са спаљивањем у Бугарској и доњем Подунављу уп. Ж. Въжарова, *Славянски и славянобългарски селишча в българските земи от края на VI до XI в.*, София 1965; иста, *Ранославянско и славянобългарско селище в м. Стареца край с. Гарван*, Археология 8-2 (1966); иста, *Славяни и прабългари (тырко-българи) в светлината на археологические данни*, Археология 13-1 (1971); Д. Јанковић, *Средњовековна грнчарија доњег српског Подунавља*, Balcanoslavica 3 (1975).

после земљотреса да на препад заузму Солун. У солунско залеђе дошли су у време цара Ираклија (610–641) и делови српског племена. Према казивању цара Константина VII Порфирогенита, цар Ираклије је Србима доделио земљу у солунској области, која је по њима добила име Сервија. Они ту нису дуго остали. Кренули су да се врате у своју стару постојбину, али су се, прешавши Дунав, предомислили и затражили другу област у којој би се населили.[7]

На јадранску обалу Словени су избили око 614. године, када је пала Салона, центар провинције Далмације. О паду Салоне сачувана је двојака традиција у спису »О народима« византијског цара Константина VII Порфирогенита. Преносећи предање домаћег романског становништва, цар Константин говори о Словенима, »који се и Аварима називају«, као о освајачима Салоне, а у казивању о досељавању Хрвата и Срба, заснованом на предању ових племена, помиње само аварско пустошење римских земаља и градова, приписујући Аварима освајање провинцијске метрополе.

О дубини словенских продора и масовности словенске колонизације сведоче, поред освајања Салоне, и опсаде Солуна и напади на Цариград. Први аварски напад био је највероватније 617. године. Он је био само предигра великог напада Авара са подложним Словенима, Гепидима и Бугарима, који је уследио 626. године, када су престоницу са малоазијске стране притисли Персијанци. Римски подунавски лимес више није представљао препреку за продоре аварске коњице и словенских одреда. Због одласка цара Ираклија на малоазијско ратиште, пут према Цариграду био је отворен.

У току опсаде, Словени су на чамцима издубљеним од стабала (моноксили) имали да одиграју одлучујућу битку код Златног рога. Однос између Авара и Словена патријарх Нићифор означава речју »симахија«, заједнички бој, што указује на важну улогу Словена у аварској војсци. Опсађивачи су под зидинама Цариграда претрпели тежак пораз, који је довео до сукоба између Авара и Словена. Каган је наредио да се погуби велик број Словена који су проузроковали пораз у поморској битки. Поражени Авари и Персијанци нагло су се повлачили, тако да је надмоћ Авара у Карпатској котлини и, нарочито, на Балканском полуострву била уздрмана, што је омогућило несметану сеобу Срба и Хрвата.

[7] Део списа De administrando imperio Константина Порфирогенита о досељењу Хрвата и Срба побудио је бројна тумачења. Од новије литературе вид. B. Grafenauer, *Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata*, Historiski zbornik 5 (1952); исти, *Razmere med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podloge*, Zgodovinski časopis 9 (1955); M. Barada, *Hrvatska dijaspora i Avari*, Starohrvatska prosvjeta 2 (1957); J. Ковачевић, *Авари на Јадрану*, Материјали 3 (1966).

ЈЕЗИК И ЊЕГОВ РАЗВОЈ ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XII ВЕКА

Словенски преци Срба говорили су, у доба пре своје сеобе на југ, језиком који се данас назива прасловенским. Тај језик чини део разгранате индоевропске породице, у коју спадају и балтички језици (литавски и летонски), затим германски, романски (настали даљим развојем из латинског), келтски, албански, грчки, јерменски и индоирански. Истој су породици припадали и многи изумрли језици, антички, а у мањем броју средњовековни, који су били у употреби у разним деловима јужне и источне Европе и западне Азије, и о којима је историја сачувала спомен, а у неким случајевима чак и обимну писмену документацију.

Сви ти језици воде порекло од једног језика, праиндоевропског, којим се говорило неколико миленијума пре наше ере у досад неутврђеном пределу, највероватније негде у источној Европи или западној Азији. Тај језик није забележен. Праиндоевропљани нису знали за писменост; уосталом, лако је могуће да се њихова етничка заједница распала још пре него што се игде у свету почело писати. Оно што се зна о језику те заједнице своди се на закључке, више или мање поуздане, изведене путем поређења језика индоевропске породице. Ти су се језици постепено развили из праиндоевропског: време неминовно доноси промене у језику, а расељавање Индоевропљана је ослабило или чак сасвим раскинуло контакте међу њима, тако да је језички развој међусобно удаљених скупина пошао дивергентним правцима.

Ни прасловенски језик није доживео да буде записан. Писменост је почела захватати Словене тек после њихових сеоба на југ, запад и исток. Стога се и прасловенски мора реконструисати методима компаративне лингвистике, на основу података које пружају историјски засведочени словенски језици.[1] Ту је, међутим, наука у много повољнијем положају него онда кад

[1] У веома обимној литератури која се бави прасловенским језиком и упоредним проучавањем словенских језика централно место данас припада монументалној *Grammaire comparée des langues slaves* A. Vaillant-a (Tome I, Lyon–Paris 1950, II/1, II/2, 1958, III/1, III/2 Paris 1966, IV, Paris 1974, V, Paris 1977). То је дело заменило раније вишетомне компендије Франа Миклошича из друге половине прошлог века и Вацлава Вондрака из почетка овог столећа. Од осталих књига нека овде буду поменуте само A. Meillet, *Le slave commun*, Paris 1924, ²1934, С. Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, I, Москва 1961, II, 1974, G. Y. Shevelov, *A Prehistory of Slavic*, Heidelberg 1964, и H. Birnbaum, *Common Slavic, Progress and Problems in its Reconstruction*, Cambridge Mass. 1975, као и три уџбеника из пера југословенских аутора: R. Nahtigal, *Slovanski jeziki*, Ljubljana, ²1952, Р. Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика*, I Фонетика, Београд 1968, и S. Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 1970. На српскохрватском је приступачна и књига чешког аутора О. Хујера *Увод у историју словенских језика*, превео Х. Барић, Београд 1935.

ствара закључке о праиндоевропском. Од растурања прасловенске заједнице до настанка првих писаних текстова на словенским језицима није протекло више од три-четири столећа. Југоисточномакедонски дијалекат на који су Ћирило и Методије око 863. године превели најважније богослужбене књиге био је још увек врло сличан прасловенском, тако да језик тих текстова, који данас називамо старословенским, у многом погледу служи као добар извор обавештења о прасловенском стању. Могу се донекле реконструисати и фазе кроз које је пролазио прасловенски током свог развоја. Наравно, најпоузданија знања имамо о последњој фази, о његовој »коначној« физиономији из доба непосредно пре престанка заједничког развоја. То је уједно и фаза која нас највише интересује, јер од ње полази историја сваког словенског језика.

У области гласовног система, »позни« прасловенски се од данашњег српскохрватског разликовао првенствено тиме што је имао много више разних самогласника. Осим *а, е, и, о* и *у*, ту су били и слоговно *р* и слоговно *л* (оба у по једној »тврдој« и једној »мекој« верзији), затим два носна вокала, слична данашњем француском или пољском назалном *о* и назалном *е*, два редуцирана и врло кратка самогласника који се данас обично називају тврдим и меким полугласом (ъ и ь), вокал »јери« *ы)*, који и данас живи у руском и пољском, и најзад »јат« *(ѣ)*, у ствари нека врста дифтонгираног дугог *е*, чији нам тачан изговор није познат. Нигде у словенском свету није се одржао овако сложен вокализам. Он је свугде био упрошћен, углавном тиме што су се одређени самогласници изједначавали с одређеним другим самогласницима (нпр., у српскохрватском »јери« са *и*, назално *е* с обичним *е* итд.). Међутим, партнери у тим једначењима били су у сваком словенском језику други; данашње неподударности међу тим језицима настале су великим делом управо на тај начин.

У консонантизму се прасловенски није битно разликовао од данашњег књижевног српскохрватског: имао је, с малим одступањима, исте сугласнике.

У морфологији се прасловенски одваја од садашњих словенских језика првенствено већом сложеношћу деклинације. Код именица сваког од трију родова постојало је по неколико типова промене, с друкчијим низовима падежних наставака. Тако су, нпр., именице мушког рода које данас у српскохрватском гласе *коњ, дом, гост* и *камен* имале у генитиву једнине облике *коња, дому, гости* и *камене.* Придеви су у одређеном виду имали сасвим друкчије форме него у неодређеном, док је деклинација придевских заменица била различита од обе придевске. Осим једнине и множине постојала је и двојина – посебан облик за две ствари: једн. *поље,* множ. *поља,* двој. *пољи,* што се сачувало у словеначком. Категорија двојине била је уткана и у глаголску промену. Иначе, та промена није била много сложенија од оне у српскохрватском књижевном језику у његовом класичном, вуковском виду. Најкрупнију разлику ствара чињеница што је прасловенски место глаголских прилога као *плетући* или *рекавши* имао партиципе, дакле облике промењиве по роду, броју и падежу, слично придевима.

У погледу речничког блага, прасловенски је био знатно сиромашнији од савременог српскохрватског – или било којег другог – књижевног језика. Сасвим природно, тада није било израза везаних за развијенију економику и културу, за усавршену производњу и разгранат друштвени строј, за писменост, науку, администрацију итд. Стога је доцнији развој лексике ишао

углавном у правцу богаћења, дакле проширења инвентара различитих јединица, у контрасту према гласовном и обличком развоју, где доминира тежња ка растерећењу наслеђеног система. Наравно, то не значи да је лексички фонд прасловенског био скучен. Као што је нормално, он је био довољан да обележи појмове познате средини која се тим језиком служила. Штавише, на основу речничких података се закључује, прецизније него на основу било којег другог извора, о начину живота старих Словена. У привреди ту на првом месту видимо земљорадњу. *Жито, пшеница, раж,*[2] *јечам, овас, просо, хмељ, тиква, диња, репа, грах, боб, мрква, хрен* и *мак* прасловенске су речи, а исто тако и називи оруђа као *плуг, рало, брана, коса, срп, мотика, лопата, виле, жрвањ, гумно,* а заједно с њима и терминологија делова плуга (*гредељ, плаз, лемеш, оје* итд.). Обраде земљишта и плодова тичу се глаголи као *орати, копати, сејати, плевити, жети, косити, брати, млатити, врћи* и *млети.* Сточарство је обухватало гајење *коња, говеда, свиња, коза, оваца;* исто тако биле су познате и речи *гус(ка)* и *кокот.* Текстил се израђивао од *вуне, лана* и *конопље;* технику израде текстила показују глаголи као *стрићи, прести, мотати, плести, ткати, шити, кројити.* Из прасловенског се сачувала и детаљна терминологија делова разбоја. Од воћа су били познати *јабука, крушка, шљива, вишња, орах, лешник, оскоруша;* са југа су се шириле *бресква* и *трешња.* О развијеном слатководном рибарству говоре називи риба (*риба, караш, сом, штука, пастрва, лињак, јесетра, јаз, клен, угор* итд.), као и оруђа: *удица, мрежа, врша, ости.* О пловидби сведоче речи као *лађа, чун, весло, крма.* Сачувана терминологија показује и добро познавање пчеларства. Од метала су стари Словени знали за *железо, мёд* (бакар), *олово, сребро, злато.* Био је развијен и ковачки занат, а поготову дрводељски и коларски. Конструкцију кола илуструју термини као *ос(овина), коло* (= точак), *спица;* из области транспорта су и *воз, са(о)нице, седло, товар, јарам, узда, бич* и глаголи као *јахати* или *возити.* Од музичких инструмената били су познати *гусле, бубањ, пиштаљка, свирала;* прасловенски су и глаголи *свирати, плесати, пе(ва)ти.* Језички подаци нас обавештавају и о многим другим странама материјалне и духовне културе старих Словена, а такође и о природној средини која их је окруживала: о пејзажу, о биљном и животињском свету.

Стигавши у крајеве где данас живе Срби, Словени су ту затекли углавном романизовано становништво, дакле такво које је говорило месним дијалектима латинског језика. Додуше, у јужнијим деловима Балканског полуострва био се раширио грчки језик, али је северна међа његове области пролазила углавном јужно од данашње границе српскохрватског језика, кроз северну Албанију и северну Македонију ка западној и северној Бугарској. Асимилујући остатке староседелаца, а понегде и једно време суседујући с њима, Словени су примали поједине речи из такозваног балканског латинитета. Добар део тих речи се односи на биљни свет, тако, нпр., *босиљак* (лат. *basilicum)*[3], *броћ (bractea), цер (cerrus), гуња/дуња (cydoneus), ловор (laurus), лоћика (lactuca), папар (piper;* од облика *папар* изведена је реч *паприка), ротква (radix,* акузатив *radicem).* Други се изрази тичу животињског или

[2] У набрајањима као што је ово полазиће се, ради лакше читаочеве оријентације, од данашњих српскохрватских облика речи.

[3] Подаци о пореклу речи у одељцима о језику најчешће су црпени из јединог нашег етимолошког речника: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974. Тај је речник посмртно издање (Скок је умро 1956). У случајевима потребе вршена

минералног света: *јегуља (anguilla), копун (cappo,* акуз. *capponem), креста (crista), мазга (muscus), паун (pavo,* акуз. *pavonem); мрамор (marmor), сумпор (sulphur).* Појмове из разних области културе, поглавито материјалне, означавају речи као *врт (hortus), врч (urceus), коноп(ац) (canapus), рака (arca), рачун (ratio,* акуз. *rationem), сапун (sapo,* ак. *saponem), уље (oleum).*[4] И народносно име *Грк* преузето је из латинског *(Graecus).* Већина ових позајмљеница означава појмове с којима су се Словени срели, или ближе упознали, тек у новој постојбини и за које, према томе, нису имали исконски својих речи. Упадљиво је, међутим, да таквих израза има сразмерно мало.[5] Њихов удео у речничком благу српскохрватског језика прилично је скроман. Стиче се утисак да одмах по досељењу Словена није било јаког културног утицаја староседелаца[6]: тек нешто касније су се балкански Словени почели отварати према медитеранској цивилизацији, што се огледа у све чешћем усвајању романских и грчких речи.

Док је непосредни додир словенских насељеника са балканским латинитетом на данашњем српском тлу очигледна историјска чињеница, остаје нејасно да ли је и колико било таквог додира с остацима нероманизованих балканских староседелаца, на пример Илира, Трачана или Келта.[7] Ми данас нисмо у

су поређења с материјалом у другим етимолошким речницима, поред осталог у *Russisches etymologisches Wörterbuch* M. Vasmer-a, I–III, Heidelberg 1950–1958 (руски превод: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка,* перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, I–IV, Москва 1964–1973), *Български етимологичен речник,* съставили Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов и Ст. Илчев, София, од 1971 (излази у свескама), *Słownik prasłowiański* pod redakcją F. Sławskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk (излази у томовима од 1974), *Этимологический словарь славянских языков, Праславянский лексический фонд,* под редакцией О. Н. Трубачева, Москва (излази у томовима од 1974) и F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika,* Prva knjiga, A-J, Ljubljana 1977.

[4] Неки од овде наведених латинских облика у ствари су дијалектизми из тзв. вулгарног (народског) латинског језика позног периода. Неки чак нису ни засведочени у античко доба, него представљају реконструкције изведене на основу доцнијих романских форми или на основу позајмљеница у другим језицима. Уз то, међу овим речима има таквих које у самом латинском потичу из других језика, најчешће из грчког. За нас је овде битно да се у науци сматра да су у српскохрватски језик те речи ушле из вулгарног латинског.

[5] Није увек лако разграничити овај слој позајмљеница од претходног и потоњег. Постоје, наиме, и општесловенске речи преузете из латинског још у време док су Словени били мање-више у међусобном додиру: *бресква (persica), вино (vinum), млин (molinus), оцат (acetum), репа (rapa), трешња (cerasea)* итд. Знатан део ових речи ушао је у латински из грчког, а за неке се, опет, не може искључити могућност да су у словенски продрле германским посредством (често прелажење из једног језика у други карактеристично је за речи што означавају појмове који припадају одређеној култури и шире се с њом). С друге стране, за многе речи, углавном дијалекатске, извесно је, или бар врло вероватно, да су у српскохрватски ушле из далматског романског језика, о којем ће овде још бити говора.

[6] Неће бити случајно што многе од речи преузетих из балканског латинитета у српскохрватском имају статус дијалектизма. Међу речима забележеним у Вуковом Рјечнику овакве су, нпр., *клак* »креч« (лат. *calx), клашња* »врста чарапе, врста одеће« *(calcea), комин* »димњак« *(caminus), коната* »некаква винска мјера« *(cannata), костањ (castaneus;* наш књижевни облик *кестен* преузет је много касније из турског), *купа* »чаша« *(cupa), мир* »зид« *(murus), полача (palatium;* облик *палата* је новија позајмљеница), *скудла* »даска што се њом кров покрива« *(scandula).* Није случајно ни то што се већина ових речи говори у југозападним крајевима, ближе мору, тамо где је латински културни утицај био непосреднији и где је романизовано становништво и после досељења Словена наставило да живи не напуштајући своју културу, па задуго ни језик.

[7] Најактуелније дело које се бави језичким стањем у сада српским крајевима у епоси романизације је књига F. Papazoglu *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba,* Djela ANU BiH 30, Sarajevo 1969, а најкориснији општи преглед проблематике античких балканских језика даје

могућности да поуздано одговоримо на питање у којој су мери Словени овде затекли такве остатке. Нема ниједне речи нити другог језичког елемента за који би се са сигурношћу могло рећи да је у српскохрватски преузет директно из таквог извора, без посредства латинског језика, као што нема ни историјских докумената који би изричито сведочили да су Словени игде на овом тлу затекли нероманизовано предримско становништво. Па ипак, врло је вероватно да је таквих сусрета било. У суседству Срба и данас живи албански етникум, о којем, додуше, нема вести из доба насељавања Словена и из неколико следећих векова, али који је за све то време несумњиво постојао. У каснијем средњем веку он се помиње у данашњој Албанији, али и у неким деловима Црне Горе, као и на југозападу данашње косовске покрајине (средњовековна албанска колонизација у Грчкој и јужној Италији за нас овде није од значаја). У науци је раширена претпоставка да се у доба насељавања Словена албански говорило на много ширем земљишту, које се простирало далеко на североисток и исток. Главни аргумент за то пружа промена гласа *с* у *ш* у именима градова *Ниш* и *Штип* (антички *Naissus, Astibos*), што представља паралелу одговарајућој промени у албанском језику. Ово тумачење носи у себи знатну меру вероватноће, али о некој извесности не може бити говора, будући да је претварање *с* у *ш* могло бити и особина доцније ишчезлих романских говора на овом тлу, који су је могли развити и у заједници са својим балканским суседима или под њиховим утицајем. Уосталом, реч је о честој гласовној промени, која се јавља и у многим другим језицима. Питање остаје неразјашњено, утолико пре што је у науци спорно и порекло самих Албанаца – од Илира или од Трачана.[8]

За неколико десетина српскохрватских речи, делимично дијалекатских, изражено је у науци мишљење да у крајњој линији потичу из предримског балканског језичког супстрата. При том углавном остаје несигурно да ли су те речи првобитно припадале илирском или трачком, или можда делимично и једном и другом, или неком трећем балканском језику. Највеће тешкоће ствара оскудица података о самим тим језицима. О њима знамо понешто углавном из натписа постављених у римском периоду, где се појављују лична и породична имена која очито нису ни латинска ни грчка, затим из забележених односно до данас сачуваних географских имена и из ретких напомена

R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans* I–II, The Hague – Paris 1976. За илирски језик од основног су значаја H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier* I–II, Wiesbaden 1955, 1964, и A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I–II, Wien 1957, 1959. О трачком језику обавештавају, од новијих књига, D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Wien 1957, I. I. Russu, *Limba traco-dacilor,* Bucureşti ^{2}1967, И. Дуриданов, *Езикът на траките,* София 1976, и В. Георгиев, *Траките и техният език,* София 1977. Треба, уосталом, напоменути да су схватања о распростирању некадашње илирске и трачке језичке области у последње време доживела брз развој, тако да је данас увелико спорно да ли се илирски односно трачки говорило у свим областима које су неки од наведених аутора сматрали илирскима односно трачкима.

[8] Првобитно се у науци сматрало да Албанци несумњиво потичу од Илира, чија је некадашња постојбина обухватала већину области где Албанци живе данас. Поткрај прошлог века појавило се гледиште (C. Pauli, H. Hirt) по којем је албански језик потомак трачког. У новије време ту су тезу подржавали и развијали, у разним варијантама, Х. Барић, Д. Дечев, В. Георгиев, И. Поповић и други. Њихова извођења су се ослањала на неколико аргумената који нису за потцењивање, иако ниједан од њих нема снагу доказа. У самој Албанији наука данас чврсто стоји на позицији илирског порекла албанског језика, поткрепљујући ту тезу донекле новим разлозима (вид., нпр., E. Çabej, *L'illyrien et l'albanais, questions de principe,* Studia albanica 7-1 (1970) 157–170). Овом гледишту данас нагињу и поједини научници ван Албаније (W. Cimochowski, Р. Катичић и други).

античких аутора, који су ту и тамо записали, нпр., понеку илирску или трачку реч. Све је то довољно да се утврди да су сви ти језици били индоевропски и да се уоче, не баш поуздано, извесне њихове гласовне, ређе и морфолошке особине, али је савршено недовољно за идентификацију извора из којих су потекли сачувани старобалкански изрази. Уосталом, за многе речи из овог циклуса изнесена су и друкчија тумачења, према којима би оне потицале из грчког, латинског или словенског. Расправљање међу етимолозима траје и даље, мишљења су врло несагласна. Па ипак, за неке од ових речи врло је вероватно да су заиста старобалканског порекла. Овамо спадају *балега, баљав/баљаст* »црне главе, нпр., во или коза« (по Вуку), *бач* »планински овчар« (отуда *бачија*), *блавор* »нека велика змија«, *ватра, копиле, струга* »врста тора«, *урда* »грушевина«, *чука* »(стрмо) брдо« и још неке. Карактеристично је да се већина ових речи својим значењем везује за балкански планински амбијент и за пастирски живот у њему. Најчешће се исте речи појављују и у румунском или албанском језику, или чак у оба та језика. Свакако су оне биле продрле и у балкански латинитет, онда кад су староседеоци Балкана примали латински језик. Словени су их могли примити из латинског, а и касније из румунског, што не искључује могућност да је било преузимања и из албанског. За неке изразе, као што су *катун* »планинска сточарска насеобина« или *шиљег* »млад ован«, *шиљеже* »јагње од године дана«, чак је готово сигурно да представљају старе позајмљенице из албанског, док су, нпр., речи *фрула* и *чот* »(заобљен) брег« свакако ушле у наш језик из румунског. Врло много расправљања изазвала је групица речи које се тичу појава из кршевитог динарског пејзажа: *гудура, крас, шкрапа* итд. Многи научници виде у њима остатке из прастарог предилирског језичког слоја, који су затим, приликом сваке смене језика у овим крајевима, преузимани у језик који је освајао земљиште: у илирски, па у латински и најзад у словенски.[9]

Ако се све ово сабере, остаје ипак чињеница да је улог балканских предака данашњих Срба у речничко благо нашег језика прилично ограничен, како по броју речи тако и по обухваћеном значењском кругу. Показује се да Словени од староседелаца у унутрашњости Балкана нису имали тако много да науче.[10] Само у планинском сточарењу ови су били искуснији од Словена. Што се тиче земљорадње, а и разних других области људског живота и делатности, однос је обрнут: и албански и румунски језик садрже многе старе позајмљенице из словенског.[11] Нарочито кад је реч о румунском, овакве су речи уопште кудикамо бројније од оних које су преузете у супротном смеру. Из овог следе јасни закључци. Догађаји у бурној епоси сеобе народа, а

[9] Преглед и анализу географске терминологије у српскохрватском језику садржи монографија J. Schütz-a *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957. У поглављу *Der Karst und einige sog. Reliktwörter* (стр. 86–101), аутор заузима негативан став према схватању већине других аутора о супстратском пореклу речи из поменуте скупине и предлаже словенске етимологије за сваку од тих речи.

[10] Сасвим одвојено треба посматрати приморско романско становништво, вично поморству и риболову, које је сачувало и одређену традицију урбане цивилизације.

[11] Најзначајније студије о словенским речима у румунском: G. Mîhăilă, *Împrimuturi vechi sud-slave in limba româna, studiu lexico-semantic*, Bucureşti 1960, и D. Gamulescu, *Elemente de origine sîrbocroată ale vocabularului dacoromân*, Bucureşti i Pančevo 1974. Основно дело о словенским елементима у албанском је А. М. Селищев, *Славянское население в Албании*, София 1931. Наравно, словенске речи нису улазиле у поменуте језике само из српске средине. Албански је преузимао и из македонских говора, а румунски и из бугарских и украјинских.

посебно аварско-словенски упади, пустошење и насељавање, прекинули су континуитет касноантичке цивилизације у унутрашњости Балканског полуострва. Кад су словенски дошљаци успоставили додире с остацима староседелаца, ти су остаци већ били одвојени од градског живота и од писмености, па чак углавном и од земљорадње, и већином сведени на планинске сточаре. Планине су и у оно време пружале најбољу заштиту од опасности; оне су послужиле као збегови у којима је наставио да живи стари балкански (тј. албански) и романски (тј. румунски) етникум.

Утицај асимилованих староседелаца опажа се и у понеким гласовним и граматичким особинама српскохрватског језика. Међу појавама које се у науци овако тумаче, најважнији је потпуни нестанак словенског умекшавања сугласника, онога које, на пример, руском језику даје тако карактеристичан звук. У овом погледу српскохрватски делује помало као словенски језик изговорен на несловенски начин. Логично је претпоставити да се такав изговор појавио онда кад су балкански староседеоци прихватили језик освајача. Међутим, највидљивији и најзначајнији језички остаци из предсловенских времена живе до данас у географским именима.

Наше веће и средње реке носе претежним делом и данас своја античка имена, очигледно предримског порекла: *Дунав (Danuvius), Драва (Dravus), Вука (Ulca), Сава (Savus), Пек (Pincus), Тимок (Timacus), Купа (Colapis), Уна (Oineus), Врбас (Urbanus)* и његова притока *Плива (Pelva), Дрина (Drinus)*, и с њом *Тара (у области племена Autariates), Босут (Basuntius), Тамиш (Tibissus), Дрим (Drinus), Бојана (Barbanna)*; ту се придружују и понеке мање реке као *Цијевна (Cinua)* и *Буна (Bunnos)*.[12] Имена *Тиса, Морава* и *Неретва* настала су словенском прерадом облика *Pathissus, Margus* и *Naron* (овако се звао антички град близу ушћа Неретве). Иако не располажемо писменим сведочанствима из старог века, можемо са сигурношћу сматрати предсловенским и имена као *Корана, Босна, Пива, Лим, Прача, Рзав, Колубара, Љиг, Ибар, Лаб, Клина, Млава, Рама, Лика* итд. Непрекинут живот ових имена сведочи да се Словени нису населили на пустој земљи, да су ту затекли староседеоце, и то у довољном броју да би њихова саопштења о именима река дошљаци сматрали меродавним.

Судбина имена градова била је сасвим друкчија. Од бројних имена урбаних насеља у континенталним пределима садашње територије српскохрватског језика сачувало се сразмерно мало: *Naissus = Ниш, Ulpiana = Липљан, Arsa = Рас, Delminium = Дувно, Siscia = Сисак;* име *Sirmium* се одржало у обласном називу *Срем*. Поготову је скроман број мањих насеља која носе сачувана античка имена. Тако се, на пример, име села *Товрљане* код Прокупља тумачи као *Tauriana*, а *Врчин* под Авалом као *Orcinum*, док се *Болеч* изводи од *Bolentium*.[13] У погледу неких од ових етимологија, у науци су изражене и сумње. Али, и ако те сумње не би биле оправдане, малобројност оваквих случајева показује да је у животу насељених места словенска најезда најчешће значила прекид. Чак и тамо где су Словени дизали своје градове на рушевинама некадашњих, обично тада није више било никога ко би се сећао

[12] Излагање у овом одељку ослања се претежно на материјал скупљен у књизи A. Mayer-a *Die Sprache der alten Illyrier* II, *Wörterbuch*, Wien 1959.

[13] Видети о овоме нпр. рад И. Поповића *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien*, Zeitschrift für slavische Philologie 28 (1959) 101–114.

имена разореного града. Ипак, овде морамо издвојити једну област где су прилике биле битно друкчије. То је јадранско приморје, у којем многа насеља до данас чувају имена из доба Римског Царства, понекад и из још раније епохе. У јужном делу обалског појаса овакав је, нпр., случај *Улциња (Ulcinium), Будве (Butua), Рисна (Risinum), Молунта (Maluntum)* и *Стона (Stamnes);* имена *Макарска* и *Башка вода* изведена су од *Макар* и *Баст*, која, опет, потичу од *Mucurrum* и *Bistum*. Име *Пераст* се изводи из античког племенског назива *Pirustae, Цавтат* је одавно идентификован као *Civitas*, а за име предела *Грбаљ* се претпоставља да је изведено од *Acruvium*. По свему судећи, предсловенска су и имена *Бар, Кртоле, Тиват, Прчањ, Котор, Шумет, Бргат, Груж* и многа друга. У области око Скадарског језера одржали су се називи као *Scodra (Скадар), Doclea (Дукља), Medeon (Медун)*. И готово сва јадранска острва носе и данас своје античке називе: *Лопуд (Elaphopoda?), Мљет (Melite), Ластово (Ladesta), Корчула (Kerkyra), Хвар (Pharos), Вис (Issa), Брач (Brattia)* итд.[14] Као што је нормално, континуитет у именима овде иде напоредо с континуитетом насеља, њиховог становништва и културе. Чак се и романски говор сачувао у знатном броју приморских градова још неколико векова после досељења Словена. Стога није извесно да су сви набројени називи у приморју преузети у словенски говор одмах по досељењу Словена; неки можда представљају касније позајмљенице из тзв. далматског романског.

У прво време по досељењу, језик Словена на Балкану мало се разликовао од прасловенског. У седмој деценији IX века, Константин (Ћирило) и Методије превели су најважније хришћанске обредне књиге са грчког на словенски дијалекат којим се тада говорило у солунској околини. Ти се преводи нису сачували у оригиналима, него у преписима, од којих најстарији потичу из доба око 1000. године, дакле из епохе четири столећа млађе од пресељења. Упоредна словенска лингвистика углавном је тачно утврдила списак не тако бројних иновација којима се језик тих списа, који данас називамо старословенским, разликовао од прасловенског. У тим појавама откривамо почетке језичке диференцијације и гранања словенског света. Ни у једној од ових особина старословенски језик није усамљен; с њим се сваки пут слажу пространи делови словенске језичке територије. Неке од ових промена зачеле су се, по свој прилици, још у доба док су Словени били на окупу. Као и сви други језици на свету, и прасловенски је имао своје дијалекте. Друге су разлике настале свакако нешто касније, док су се словенске масе кретале ка југу, или можда већ онда кад су се оне усталиле на Балканском полуострву. Није увек лако одредити у коју од ових трију категорија спада нека иновација. У расправљању о овоме, наука се креће помало у магли, без сигурних података на које би се могли ослонити аргументи. Сналажење је сразмерно најлакше тамо где географска распрострањеност појаве сугерира да је она старија од прекида додира између Јужних Словена и главнине Словенства,

[14] Топонимији на јадранском острвљу посвећено је фундаментално дело П. Скока *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Toponomastička ispitivanja* I–II, Zagreb 1950. Скок је иначе најплоднији и најзначајнији међу проучаваоцима топонима у српскохрватској језичкој области. Топонимијом отока у Дубровачком приморју бави се посебно M. Karaś, *Toponimia wysp elafickich na Adriatyku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

која је остала на северу (и коју делимо на источнословенску и западнословенску скупину). Тако сви јужни и сви источни словенски језици имају две заједничке иновације у сугласничким групама. Групе *кв* и *гв* испред вокала јат (*ѣ*), које су се сачувале у западнословенској области (пољски *kwiat*, *gwiazda*, чешки *květ*, *hvězda*[15]), прешле су у *цв* и *дзв* односно *зв* на словенском истоку и југу: руски *цвет, звезда,* старословенски *цвѣтъ, ѕвѣзда,* буг. *цвят, звезда,* макед. *цвет, ѕвезда,* српскохрв. *цвет/цвијет, звезда/звијезда,* словен. *цвет, звезда*. Исто тако, старе групе *тл* и *дл,* неизмењене у западнословенским језицима (пољски *plotła, radło,* чешки *pletla, radlo*) свеле су се на *л* у источнословенској области (руски *плела, рало*) и у јужнословенским језицима (старослов., буг., мак., српскохрв. *плела, рало,* словен. *plela* поред *pletla* с обновљеним *тл, ralo*). Извесна обавештења о старини појединих појава црпемо и из словенских месних имена заосталих у простору кроз који су се Јужни Словени некад кретали ка југу, а који је касније престао бити словенски. Кад се у том простору – а то значи у садашњој Аустрији, Мађарској или Румунији – нађу трагови неке јужнословенске особености, то очигледно значи да је та појава постојала још док се у тим земљама говорило словенски. Слично сведочанство о старом језичком стању пружају словенска имена места у Грчкој и јужној Албанији. Те је области у VII веку запљуснуо снажан талас словенског насељавања, али кад су касније тамошњи Словени били асимиловани, многа насеља задржала су имена која обавештавају о њиховом језику.

У славистици се много расправљало о проблему прајужнословенске језичке заједнице. Јесу ли Јужни Словени сачињавали посебну дијалекатску – а то унеколико значи и етничку – формацију још пре своје сеобе на југ, или су се издвојили тек фактом те сеобе? Формулисан лингвистички, проблем се своди на питање да ли постоји знатнији број језичких иновација које би задовољавале истовремено ове услове: да су општејужнословенске, да су непознате Словенима који су остали на северу, и да су уз то довољно старе да би се могле сматрати прасловенским дијалектизмима. Одговор на овако заоштрено питање није једноставан.[16] Очевидно је да има, и то у приличном броју, особина познатих свим или скоро свим јужнословенским говорима, а туђих свим или готово свим севернословенским, али је јасно и то да се добар део тих појава развио тек накнадно, током каснијег заједничког живљења Јужних Словена, док понеким иновацијама није лако одредити доба настанка. Ипак, има и таквих за које је врло вероватно да су се јавиле већ у прасловенским дијалектима, или је тада створен бар њихов заметак, који је предодредио

[15] У чешком се сугласник *g* претворио у *h*.

[16] О овом питању изражавали су се на разне начине многи аутори. У начелу позитивне одговоре, додуше неједнако нијансиране и често са значајним оградама, давали су поред осталих V. Jagić, *Einige Streitfragen. – 2. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen*, Archiv für slavische Philologie 20 (1898) 13–53, Р. Бошковић, *Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници*, Јужнословенски филолог 15 (1936) 1–154, N. van Wijk, *Les langues slaves, de l'unité à la pluralité*, 's-Gravenhage 1956, А. Белић, *Периодизација српскохрватског језика*, Јужнословенски филолог 23 (1958) 1–15, I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, F. Sławski, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warszawa 1962, и П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971. Са много скепсе односили су се према проблему нпр. F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936, и К. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София [2]1963. (Радови набројени у овој напомени сви су тематски шире постављени; они се убудуће неће наводити сваки пут кад буде реч о неком предмету о којем они говоре, већ само тамо где ставови изражени у њима имају посебан значај.)

даљи развој, чији се крајњи исход налази данас пред нама. Набројаћемо овде најважније појаве из тог циклуса.

На словенском југу налазимо почетно *ра-* односна *ла-*, а не *ро-* или *ло-* у речима као старослов. *равьнъ, лакъть*, буг. *равен, лакът*, мак. *рамен, лакот*, српскохрв. *раван, лакат*, словен. *raven, lakat* према руском *ровный, локот*, пољском *równy, łokieć*, чешком *rovný, loket*.

Неки падежни облици имали су на југу друкчије наставке него на северу.[17] Разлике у овом погледу, јасно видљиве у средњовековним текстовима, доцнијим развојем су увелико замагљене.

Везник *да* се употребљава и у зависним реченицама на југу, али не и на северу.

На југу су у творби именица у неким категоријама обичнији наставци са сугласником *ц*, а на северу са *к*. Тако према старосл. *градьць*, буг. *градец*, мак. *градец*, сх. *градац*, словен. *gradec* имамо рус. *городок*, пољ. *grodek*, чеш. *hradek* и *hradec;* слично томе према старосл. *рыбица*, буг. *рибица* и *рибка*, мак. и сх. *рибица*, словен. *ribica* стоји рус. *рыбка* и *рыбица*, пољ. и чеш. *rybka*.

Има и иначе приличан број речи чија је област распрострањености ограничена на словенски југ. Овамо спадају поред осталих *божур, веђа/вјеђа, газити, гуска* (са суфиксом *-ка*), *десни* (придев), *додијати, дрпати, јарам* (а не *јармо*), *кућа, лош, лубеница, лутати, млак, опанак, охол, пазити, пипати, ступа* »степеница«, *топао* (а не *тепао*), *шупаљ* (речи су овде наведене у српскохрватском облику; оне редовно имају и словеначке и бугарске еквиваленте, а најчешће и македонске).[18] Понеке су речи на јужнословенском тлу развиле значења друкчија него што их имају на северу. Тако *бистар, брати* и *јак*, на северу, уколико се употребљавају, значе »брз«, »узимати« и »какав«. Јужнословенску особеност чини и придев *вредан* »способан, достојан, радљив«, упор. руски *вредный* »штетан«.

Судећи по остацима у географским именима у Аустрији, Мађарској и Румунији, као и по позајмљеним словенским речима у данашњим језицима тих земаља, углавном су јужнословенски били и изумрли словенски говори у тим земљама. То је и природно: живаљ заостао у областима кроз које су Јужни Словени пролазили пут југа и сам је припадао јужнословенској грани.[19] Анализа расположивих података, додуше, често двозначних и спорних, води нас и ка закључку да је на земљишту Аустрије и Мађарске било и прелазних говора, таквих који су се одликовали истовремено неким северним и неким јужним особинама. Штавише, и у централнословачким дијалектима уочљиве су појаве, обично зване југославизмима, каквих иначе нема на словенском северу. Ови су говори некада свакако сачињавали ка северу истурени клин прелазне зоне, с територијом данашње Мађарске као залеђем. С друге стране,

[17] Ово се односи на инструментал једнине већине именица мушког и средњег рода, на генитив једнине и номинатив и акузатив множине именица типа *душа*, на акузатив множине именица типа *крај*, као и на номинатив једнине мушког и средњег рода партиципа презента.

[18] Ово, наравно, не значи да се свака од ових речи обавезно јавља у свим јужнословенским дијалектима. Битно је то да свака од њих на словенском југу заузима широко земљиште које се простире преко територија већине јужнословенских језика, и да их нема на словенском северу или да се тамо јављају само по изузетку, евентуално у друкчијим значењима.

[19] Проблематици некадашњег односа између јужнословенских и северногловенских језичких типова посвећена је студија И. Поповића *Die Berührungen des Südslavischen und des Nordslavischen in Noricum, in Pannonien und in Dazien*, Die Welt der Slaven 7 (1962) 68–96, 113–145.

у словеначким говорима, па и у северозападним хрватским – кајкавским и чакавским – има врло старих особина чија се подручја продужују на западнословенском, првенствено на чешком земљишту, што би значило да су ти говори чинили крајњи јужни део прелазног појаса на његовом западном крилу. Насељавање Мађара у Панонији, као и Немаца у Аустрији, раскинуло је географски континуитет словенског живља и одредило доцнији историјски пут ових дијалеката. Следећих десет векова једностраних контаката било је довољно да се првобитни прелазни говори у Словачкој укључе сасвим одлучно у круг западнословенских, а они у словеначким и хрватским крајевима у круг јужнословенских.

Недавна истраживања у карпатским пределима Украјине показала су да се тамо употребљавају многе речи које су иначе распрострањене само на словенском југу, или чак само у неким јужнословенским говорима, обично српскохрватским или бугарским. Међу тим речима налазе се и *доста, загртати, кућа, навиљак, наште срце, полазник, слепи миш, стаја, уштипак, чедо, читав* – разуме се, све у ликовима који одговарају гласовним особинама тамошњих дијалеката.[20] Очигледно су се те речи тамо употребљавале, као прасловенски дијалектизми, већ у време кад су преци Јужних Словена оданде кретали на југ, па су се задржале и кад су исељеници отишли.

Језичке споне између словенског југа и севера огледају се и у распрострањености српског и хрватског етничког имена. Прво од тих имена и данас је живо код Лужичких Срба у Немачкој. Међутим, језици Лужичких Срба, горњолужички и доњолужички, немају неких посебних сличности са српскохрватским или са његовим српским дијалектима. Ово значи да дијалекатска диференцијација прасловенског језика још није била извршена у доба док су Срби, у ширем смислу тог имена, били на окупу. Уосталом, трагова српског имена налазимо, у географским називима и у историјским изворима, и на другим странама где Словени живе или су живели: у деловима Пољске и Чешке, у некадашњим словенским крајевима у Немачкој и Грчкој, у Егејској Македонији, па и у имену места Срб у Лици, које је старије од досељења садашњег српског живља у том крају. Слично стоје ствари и са хрватским именом, које пратимо такође по деловима Пољске, Чехословачке и Немачке, као и далеко на југу у Грчкој. Међутим, у тим земљама се нигде није сачувало хрватско име као жив етнички назив који би био пандан имену Лужичких Срба. Што се тиче порекла имена Срби и Хрвати, оно је у науци спорно, што, уосталом, важи и за име Словени.

Византијски цар Константин Порфирогенит забележио је у X веку предање о томе да су Срби и Хрвати дошли из закарпатских предела тек после 626. године, умећући се између других Словена нешто раније насељених на Балкану. Језичке чињенице не дају сигурну потврду за овај податак.[21] У

[20] Најзначајнију збирку оваквог материјала пружа *Карпатский диалектологический атлас* I–II, Москва 1967 (ауторски колектив: С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Т. П. Клепикова, Т. В. Попова, В. В. Усачева). Анализу те грађе са гледишта јужнословенских паралела садржи приказ П. Ивића у Зборнику за филологију и лингвистику 13-1 (1970) 276–284.

[21] Закључке који су били извлачени из далекосежних интерпретација Константинових саопштења уверљиво је побио В. Јагић, *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen*, Archiv für slavische Philologie 17 (1895) 47–87 (превод на српскохрватски *Jedno poglavlje iz povijesti južnoslavenskih jezika* у књизи: V. Jagić, Izabrani kraći spisi, Zagreb 1948). На основу нових аргумената, које је пружио географски распоред јужнословенских термина за делове плуга,

језику Срба и Хрвата нема севернословенских особина којима би се они издвајали међу својим јужнословенским суседима.[22] Постоје, додуше, многобројне заједничке српскохрватске или штокавско-чакавске особености, али се не може доказати да су те језичке одлике донете са севера. Највећим делом то су очигледне иновације из доцнијих епоха. Ипак, неколико речничких појединости могле би бити прасловенски дијалектизми.

Констатовали смо да су јужнословенски језици повезани одређеним заједничким фондом особина и да међу тим особинама има и несумњиво старих. Из тога не треба закључити да су Јужни Словени стигли у своју садашњу постојбину као јасно обележена језичка група, са мање-више једнаким говором. Напротив, по свему судећи, они су још пре доласка на Балкан били издељени значајним дијалекатским разликама. Пажњу истраживача привлачи нарочито једна језичка међа која Јужне Словене предваја на западнојужнословенску и источнојужнословенску грану. Та линија иде од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку кроз североисточну Македонију до Овчег поља и Скопља и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој територији око Шар-планине. Овим се правцем протежу границе многих језичких појава, наравно, с мање или више одступања у појединостима, нарочито на македонском земљишту. Западно од поменуте црте изједначила су се два словенска полугласа, тако да имамо исти вокал у речима као *дьнь* и *сънъ* (сх. *дан* и *сан*), док је на истоку такво једначење углавном изостало (буг. *ден*, али *сън*).[23] На западу се носни вокал *ǫ*, губећи назалност, претворио у *у* или сличан глас, а на истоку се од њега развио тврди полуглас (старо *рǫка* гласи у сх. *рука*, а у буг. *ръка*). Прасловенско умекшавање сугласника *т* и *д* дало је на западу *ћ* и *ђ* или сличне гласове, а на истоку групе *шт* и *жд (ноћ: нощ* [= ношт], *међа: межда)*. На западу је некадашње *-го* у завршетку заменичког генитива замењено са *-га*, што је на истоку изостало (сх. *њега:* буг. *него*). На западу су у множини садашњег времена уведени облици на *-мо* у првом лицу и без *-т у* трећем лицу; на истоку се чува *-м* и *-т* (сх. множина *тресемо, тресете, тресу*, буг. *тресем, тресете, тресът*). Све ове различитости потичу из дубоке старине, свакако не мање од једног миленијума, а бар неке од њих су постојале, макар само у рудиментарној форми, још у доба кад су Јужни Словени наступали ка југу.[24]

Имена места у данашњој Румунији садрже трагове који говоре да су источнојужнословенске гласовне особине захватале и највећи део некадашњих словенских дијалеката у тој земљи, а да се западнојужнословенски говорило само у њеним најзападнијим крајевима.[25] Стиче се утисак да су језичке неподударности већ постојале у време кад су се Јужни Словени у паралелним струјама кретали ка југу – западна грана кроз Панонију, а источна кроз Дакију, захватајући ту и подручје у луку Карпата, данашњи Ердељ. Изгледа да су те две струје на византијску границу избиле одвојено, једна западно од Ђердапа, а друга источно од њега, и то зато што су их раздвајале планине које се са северне стране надносе над Ђердап. Са својим равничарским и земљорадничким навикама и умењима, тадашњи Словени су имали довољно разлога да избегавају задржавање у висинским пределима. Прешавши тако преко Дунава као засебне скупине, западни и источни Јужни Словени су наставили да продиру ка Јадрану и Егејском мору, што би значило да данашње оштре језичке разлике на црти ушће Тимока–Осогов–Шар-планина сведоче о некадашњем размеђу између двеју етничких лавина. Уосталом, изгледа да и после насељавања обеју грана Јужних Словена на Балкан између њих у почетку није било приснијег додира. Најстаријим језичким разликама окупљеним око поменуте линије придружиле су се и многе друге, такође старе, али ипак сигурно млађе од стабилизације словенског етникума на Балкану. Рекло би се да је насељавање захватило испрва углавном равнице и речне долине, остављајући висинске пределе за каснију експанзију, која је дошла на ред тек онда кад се словенски живаљ по низинама намножио толико да се појавио популациони вишак, и кад су Срби већ били довољно прилагођени поднебљу и балканском начину сточарења. У међувремену су по планинама и висоравнима боравили једино остаци староседелаца, влашки, а понегде свакако и албански пастири, који су се испред освајача били повукли у мање приступачне крајеве. Има индиција да је овакав живаљ испрва испуњавао простор између двеју грана Јужних Словена. Топонимија источне Србије и западне Бугарске пружа обилате податке о некадашњем живљењу Румуна у тим крајевима. Имена као Бербатово, Букуровац, Бучум, Валуниш, Корбевац, Маржини, Мерџелат, Сврљиг, Сурдулица, Тумба, Џепа у сливу Јужне Мораве и Горњег Тимока, а такође и Банаиз, Банишора, Бов, Вакарел, Гавнос, Пасарел, Урсул и др. у софијском крају, несумњиво су румунског порекла. Доцније су у овај простор ипак ушли и Словени, претежно они западнојужнословенске гране, а староседеоци су делом одлутали са својим стадима, а делом постепено усвојили словенски језик. Хронологију ових збивања нисмо у могућности да пратимо, а и многе појединости остају неосветљене или спорне. Па ипак, очигледна је чињеница да се на линији ушће Тимока–Осогов–Шар-планина налази дубока бразда која дели јужнословенске дијалекте. У словенском језичком свету само једна географска црта надмаша ову линију по броју и значају језичких разлика концентрисаних на мање-више истом

покушао је да обнови стару теорију Б. Братанић, *Uz problem doseljenja Južnih Slavena, Nekoliko etnografsko-leksičkih činjenica*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1 (1951) 221–250. Братанићеве опсервације заслужују пажњу, али он своју тезу није успео да докаже.

[22] Нема лингвистичких доказа ни за схватање, чији је најистакнутији поборник Реља Новаковић (вид. његову књигу *Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво*, Београд 1977), о томе да су се Срби доселили из области Лужичких Срба. У кругу словенских језичких типова лужички и штокавски говори спадају у међусобно најудаљеније по особинама.

[23] Примери се на овом месту наводе само из данашњих књижевних језика, српскохрватског и бугарског, који су узети као типични представници двеју језичких грана Јужних Словена.

[24] Подробни спискови ових појава и анализе њиховог настанка и значаја налазе се у неколико радова П. Ивића, поред осталог у следећим: *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и штокавско наречје*, Нови Сад 1956, *Die serbokroatischen Dialekte, ihre Entwicklung und Struktur, Erster Band, Allgemeines und Die štokavische Dialektgruppe*, 's-Gravenhage 1958, и *Значај лингвистичке географије за упоредно и историјско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима*, Јужнословенски филолог 22 (1957–58) 179–206. У свим тим радовима говори се и о другим разликама и повезаностима међу јужнословенским језичким типовима, као и у кругу српскохрватских дијалеката. Сличне су теме обрађене, додуше друкчијим, статистичким методом, и у раду истог аутора *Hijerarhija srodstva među jezičkim i dijalekatskim tipovima na slovenskom jugu*, Филозофски факултет у Новом Саду, Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави, Нови Сад 1973, 15–38. – Ни ови радови неће бити навођени систематски сваки пут кад је реч о неком проблему којим се и они баве (уп. напомену 16). Исто важи и за друге радове са ширим темама који ће се даље наводити у одељцима о језику у овој *Историји*.

[25] Радови најзаслужнијег истраживача у овој области Емила Петровича скупљени су у књизи: E. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti 1970.

месту. То је међа између западнословенске и источнословенске језичке области, другим речима, црта која одваја пољске и словачке говоре од белоруских и украјинских. Може се без претеривања рећи да су већ у најраније доба по досељењу Јужни Словени били у већој мери издељени језичким разликама него повезани заједничким особеностима.

Овај се утисак само појачава ако узмемо у обзир и не баш тако малобројне старе појаве које спајају најсеверозападније јужнословенске говоре са западнословенским језицима, пре свега са чешким. Сваки од ових феномена има друкчију област распростирања. Један од њих (остатак изговора *дл* у типу *модлити* место *молити*) јавља се, уколико је реч о словенском југу, само у најсевернијим словеначким говорима. Неке друге особине захватају западне словеначке и најсеверозападније чакавске дијалекте, а има и појава још раширенијих, таквих које заузимају цело словеначко и хрватско кајкавско земљиште, као и део чакавског. Неподударање граница ових језичких црта показује да се не ради о некој оштрој дијалекатској међи из давних времена, као што је она на потезу од ушћа Тимока преко Осогова до Шар-планине, него о широком појасу прелаза од једне језичке стварности ка другој. Ипак се на том подручју сразмерно јасно оцртава прелом на линији која одваја словеначки језик, заједно са хрватским кајкавским говорима, од чакавско-штокавске области. Наравно, за нас је овде од првостепеног интереса ова друга област: српски етникум се у њу цео уклапа.

Неподударности међу јужнословенским дијалектима, знатне од самог почетка, током времена су расле и нагомилавале се. И данас су јужнословенски језички типови међусобно различитији од западнословенских, а ови од источнословенских.

У најстаријим сачуваним преписима старословенских текстова, с краја десетог века или из почетка једанаестог, затичемо прве трагове крупних промена које су се тада вршиле у словенским говорима на Балкану.[26] Од тих најранијих преписа за српскохрватско земљиште се везују, са мање или више вероватноће, две глагољицом писане пергаментне књиге: Маријинско јеванђеље,[27] за које је изражена претпоставка да је настало негде у близини српско-македонске границе, и Клочев зборник, по свој прилици из чакавских предела.[28] О тадашњем језику у нашим крајевима из тих извора сазнајемо сасвим мало, и то на основу понеких писарских одступања од старословенског језичког узуса. Још мање обавештења о језику пружа ћирилички Темнићки натпис из XI века на једној каменој плочици нађеној 1900. године у селу

[26] Аутори најзначајнијих граматика старословенског језика су A. Leskien, V. Vondrák, P. Diels, N. van Wijk i N. S. Trubetzkoy (на немачком), А. М. Селищев (на руском), A. Vaillant (на француском) и H. G. Lunt (на енглеском). На српскохрватском језику имамо четири приручника: С. Куљбакин, *Старословенска граматика*, Београд 1930 (скраћени превод с француског); J. Hamm, *Staroslovenska gramatika*, Zagreb, ^{2}1958; П. Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад 1975; С. Николић, *Старословенски језик* I–II, Београд 1978, 1976.

[27] Издање с расправом: V. Jagić, *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*, Берлин–Санктпетербург 1883 (фототипско ново издање у Грацу 1960).

[28] Издање и расправа с преводом на чешки и с текстовима грчких и латинских изворника: A. Dostál, *Clozianus, staroslověnský hlaholský sborník*, Praha 1959.

Горњем Катуну у Поморављу.[29] Из врло кратког текста, који се готово сав своди на набрајање несловенских имена десет севастијских мученика, не види се чак ни то да ли се ради о старословенском језику (што изгледа вероватније) или о домаћем дијалекту. Натпис не садржи ниједну реч у којој би та разлика могла доћи до изражаја. Више података нашло се у латинским и грчким списима из оног доба у којима се помињу имена наших људи или географска имена с нашег тла. Додуше, и тај материјал има мноштво слабих страна. Ни латински ни грчки алфабет нису садржали сва слова потребна да се обележе словенски гласови, те је њихова репродукција најчешће остајала непрецизна чак и онда кад су писари добро познавали словенски језик. Осим тога, многи од тих докумената допрли су до нас у много каснијим преписима, што значи да су имена могла бити деформисана. Најзад, по својој природи ти су подаци неизбежно фрагментарни и сасвим једнострани. Због свега тога они досад нису у потпуности искоришћени за историју српскохрватског језика. Ипак је и површан увид у податке довољан за констатацију да се и на овом земљишту прасловенски вокалски систем чувао углавном комплетан, тј. да су се још увек изговарали и они гласови који ће доцније ишчезнути из језика.[30] Примери као Μουντίμηρος (= *Мǫтимиръ*, данас *Мутимир*) и Τζέντινα (= *Цęтина*, данас *Цетина*) показују да носни вокали још нису били изгубили свој носни изговор, облици као *Nemusclo* = *Немыслъ* потврђују да се глас *ы* разликовао од *и*, форме као *Tirpimirus* = *Тр'пимиръ* сугерирају да се »меко« слоговно *р* разликовало од тврдога, итд. Нарочито јасан доказ да су се носни вокали некад изговарали и у нашим крајевима налазимо у именима цркава, брда и насеља, углавном у Приморју, која данас почињу слогом *су-* или *сут-*, а некада су почињала латинским придевом *sanct-* »свети«: *Сутоморе* од *Sancta Maria*, *Сутвара* од *Sancta Barbara*, *Сушћепан* од *Sanctus Stephanus* итд. Самогласник *у* је могао постати од романског *ан* само преко словенског носног вокала ǫ.

У X и XI веку наилази талас великих промена у вокализму. Полугласници ь и ъ једначе се међу собом, а у неким положајима, пре свега на крају речи, просто се губе: *даръ* се претвара у *дар*, што доводи до разних других процеса. »Меко« слоговно *р* изједначило се са »тврдим«; паралелно једначење је остварено код слоговног *л*. Носни вокали се престају изговарати кроз нос. При том ę прелази у *е*, а ǫ у *у*. Тако су се, нпр., облици *мęсо* и *рǫка* претворили у *месо* и *рука*. Збир ових промена одредио је основну карактеристику штокавско-чакавској области. Ниједан други словенски језички тип нема исту комбинацију особина. Ово се односи и на суседне говоре, словеначке, па углавном и кајкавске с једне стране, и македонске и бугарске с друге. Од тренутка кад су се ове промене завршиле, а то је било свакако негде у XI веку, можемо говорити о посебном српскохрватском језику. Све до тада

[29] Издање и расправа: Љ. Стојановић, *Темнићки натпис, X–XI* век, Јужнословенски филолог 1 (1913) 4–20.

[30] У малобројне радове о језичким појавама на српскохрватском тлу које се огледају у најстаријим изворима (на страним језицима) спадају: V. Jagić, *Woher das sekundäre a*, Archiv für slavische Philologie 4 (1879–80) 397–411; P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*, Starohrvatska prosvjeta, Nova serija 1 (1927) 60–76 и 161–196; исти, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetes*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4-3 (1928) 213–244; Р. Бошковић, *Евентуални трагови депалатализације р вокалнога у јужнословенским језицима*, Јужнословенски филолог 30 (1973) 251–259.

прасловенски је настављао да живи пресељен на ново тле, а тада је почињао самостални живот српскохрватског, као и других словенских језика. Од тога времена стално ће се повећавати разлике између прасловенског и тих језика, а такође и њихове међусобне разлике.

Ниједан језик није без дијалеката; тако су и у српскохрватском одмах од почетка постојале неподударности између говора у разним пределима. О тим првобитним разликама не знамо много, али је извесно да оне нису биле дубоке. Најважније појединости можемо и именовати: на западу, у чакавским крајевима, па и у неким западнијим штокавским, говорило се већ тада *ј* место прасловенског јотованог *dj* (нпр. *меја*), док се другде изговарало *ђ (међа)*. Исто тако западним облицима са *шћ* као *огњишће* или *гушћер* супротстављају се источни са *шт*. Сами називи »штокавски« и »чакавски« новијег су порекла, али су засновани на једној врло старој појави: место заменице *што* чакавци од давнине говоре *ча;* кајкавци употребљавају у истом значењу облик *кај*.

У средњем веку се чакавска дијалекатска област углавном поклапала с подручјем тадашње хрватске државе (regnum Croatiae), које код аутора нашег времена често носи име Далматинске Хрватске, за разлику од »Панонске Хрватске« у севернијим крајевима (у средњем веку regnum Slavoniae), где се развио кајкавски говор. Тематски оквир ове књиге захтева да се даље не задржавамо на чакавском, а ни на кајкавском језичком типу. Додаћемо ипак толико да све до наиласка Турака између чакавштине и штокавштине није стајала оштра граница, већ појас постепеног прелаза и да су у том периоду обе те дијалекатске области још увек заједно преживљавале многе језичке промене.

ОБРАЗОВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Када су се око средине VII века племена у свом великом кретању зауставила пошто су Словени на свим странама дошли до рубова балканског копна, Балканско полуострво се нашло у потпуно измењеној ситуацији. Основно обележје давало му је ново становништво са особеном друштвеном организацијом и културом и другачијим односом према тековинама античке цивилизације. Започињала је нова епоха историје Балканског полуострва, али је његова будућност била сасвим неизвесна. Отворене су биле многе могућности, а нису се дали назрети ни најопштији обриси будућег развоја. Само је присуство Словена у великим масама и на великом простору могло наговештавати да ће даљем развитку Балкана они ударити неизбрисив печат. Међутим, делови античког света, потиснути и разбијени, били су још жилави и способни да прикупе снаге и да се упорно боре да дошљаке потчине своме политичком и културном утицају. Живот испуњен у исти мах борбама и прилагођавањем, сударима и приближавањем, праћен најпре изузетним и повременим, а затим све чвршћим облицима прожимања старих и нових елемената, карактерише следећих пет столећа развоја Балканског полуострва. У том преломном раздобљу лежи исходиште историје српског народа.

Римско Царство, ограничено на свој источни, христијанизовани део, за који се доцније усталио назив Византија, достигло је у својој кризи најнижу тачку баш у време када су словенске масе запоседале територије Балканског полуострва. Његова егзистенција била је доведена у питање 626. године, када су престоницу Константинов Град – за Словене Цариград – са европске стране притиснули Авари и Словени а са азијске Персијанци. Одолевши тада најтежим искушењима, Царство је за време владавине цара Ираклија (610–641) доживело унутрашњи преображај који обележава прелаз од касноантичког универзалног Римског Царства ка хеленизованој средњовековној монархији. Реформисан је одбрамбени систем, који се почео ослањати на »стратиоте«, ратнике што су поседовали имања и били обавезни на војну службу. Измењена је државна организација, у којој је спроведена доследна милитаризација образовањем »тема«, војно-административних јединица на челу којих су стајали »стратези« у чијим рукама су биле уједињене војна и цивилна власт.[1] Реорганизовани и ојачани, преостали слободни делови Цар-

[1] О почецима тематског уређења вођене су у византологији дуге дискусије. Кратак преглед и резиме даје Г. Острогорски, *Историја Византије* 112–115.

ства представљали су полазне тачке са којих су Византинци кретали у своје акције усмерене ка поновном освајању изгубљених провинција. У први мах, за време цара Ираклија, ти ратнички напори нису били управљени против Словена на Балкану, већ против Персијанаца. Борећи се с њима, Византија је постигла сјајне успехе. У односима с досељеним Словенима, у време Ираклија морала су, силом прилика, претезати дипломатска средства, али већ за време његових наследника, ратне акције доносиле су и на тој страни значајне резултате.

На европском тлу остаци Царства били су сведени на Цариград с најближом околином, на Солун, притиснут до самих зидина и опседан у више махова, затим на поједине утврђене градове на црноморској, егејској, јонској и јадранској обали и многа острва. Византијска власт над морима остала је и у најтежим тренуцима у том периоду неуздрмана омогућавајући да се неповезана и раштркана упоришта очувају и повежу у целину.[2] У тим местима одржали су се остаци романизованог или хеленизованог касноантичког живља. Један део је тамо доспео из области у унутрашњости Балканског полуострва, повлачећи се пред нападима и опсадама Словена и Авара. Сви се, ипак, нису могли склонити, тако да се значајан део касноантичког балканског становништва одржао и у унутрашњости Полуострва. Насељавањем Словена, ови остаци становништва изоловани су као острва и одвојени од слободних делова Царства. Њихови потомци сусрећу се касније у лику Влаха, Арбанаса, Аромуна и других група које се јављају под различитим именима у историјским изворима доцнијих столећа. Све те групе старог балканског становништва претрпеле су мањи или већи утицај римске власти, која је трајала пола миленија, латинског језика и римске цивилизације.[3] После насељавања Словена, ти дојучерашњи поданици Римског Царства одсечени су били од његовог центра, те касније нису учествовали у његовом развоју. Док су се Грци и Романи из обалских градова убрзо повезали с престоницом и били укључени у организацију Царства, староседелачко становништво копнених области остало је трајно одвојено, и када је, много касније, Византија у своме продирању у унутрашњост Балканског полуострва сусрела њихове потомке, сматрала их је за исто тако туђ и варварски живаљ као и досељене Словене.

Према садашњем стању истраживања, не могу се ближе одредити делови балканске територије на којима су се одржали бројнији остаци касноантичког становништва. Планинске области данашње северне Албаније пружиле су уточиште прецима Албанаца, који се у изворима јављају тек од XI века. Негде у њиховом суседству живеле су дуже време веће масе Влаха, које су се касније раселиле, па је тако један део прешао преко Дунава и суделовао у образовању Румуна. Вероватно су се у планинским областима динарског масива местимично одржали остаци староседелачког становништва. Односи између староседелаца и Словена у првим столећима после досељења остају

[2] H. Ahrweiler, *Byzance et la mer, La marine de guerre*. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles, Paris 1966.

[3] О остацима староседелаца у градовима на јадранској обали још увек је најважније дело К. Јиречека, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962. О почецима Албанаца: G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Albanische Forschungen 2, Wiesbaden 1966[2]. О Власима нема свеобухватне студије. Још увек имају вредност Јиречекова излагања у књизи о Романима и расправи *Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 191–204. Преглед литературе даје P. Skok, *Vlah, Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971, 514–516.

сасвим непознати; пошто писаних извора нема, а археолошки методи нису дали резултате. За осветљавање раних додира Словена са староседеоцима једино су могли послужити трагови међусобних језичких утицаја и топономастички подаци. Показало се да су Словени нека имена градова и река примили од староседелаца. У језичким подацима одражава се утицај словенских земљорадника на остатке староседелаца који су били сточари и утицај староседелаца сточара на земљораднички словенски живаљ.[4]

Делови територије Балканског полуострва насељени Словенима нису били повезани у веће целине. Уједињавању је, на једној страни, стајала на путу природа земљишта, испресецаног планинским масивима и ненасељеним шумовитим просторима, а на другој, друштвена организација Словена у време сеоба. Још док су под крај VI века живели на границама Византијског Царства, када су их на левој обали Дунава ближе упознали византијски ратници, Словени су били подељени на безброј малих целина, слабо повезаних и несложних. Византинци су ту разједињеност подржавали купујући наклоност појединих словенских вођа јер су се плашили да би Словени могли створити »монархију«, тј. јаку државну власт.[5] У време напада на Византију и сеоба, услови за уједињавање и повезивање нису били ништа повољнији, тим пре што није познато да су компактне групе, читаве племенске заједнице, образоване и учвршћене на ранијој територији, организовано учествовале у сеобама. Јединствен ток већих ратних операција повремено су наметали Авари као покретнији и чвршће организован елеменат.[6]

Раштркани на великом простору Балканског полуострва, повезани само у уским територијалним оквирима, одвојени у великом броју самосталних области, Словени су Византинцима деловали као мноштво појединачних територија, па су читав простор насељен Словенима називали карактеристичним именом »склавиније«.[7]

Колико је таквих »склавинија« било и како су биле распоређене, данас је немогуће рећи. Донекле су познате само оне словенске кнежевине које су биле у видокругу византијских градова и с којима су византијске власти долазиле у додир. Оне које су лежале дубље у унутрашњости нестале су оставивши трага само у ретким случајевима. Највише спомена остало је о »склавинијама« на територији данашње Грчке, нарочито о онима у залеђу Солуна. Њихове вође, забележене у византијским текстовима, умеле су да се удруже, да ускладе своје акције, потраже помоћ са стране, а уз то су били кадри да нападну византијски град, али и да воде преговоре с градским властима, па и с византијским царем.[8]

[4] О узајамним језичким утицајима уп. излагање П. Ивића на стр. 127–132 ове књиге.

[5] Политичку организацију Словена уочи насељавања Балканског полуострва осветљава унеколико спис тзв. Псеудомаврикија, најприступачнији у преводу: *Виз. извори* I, 127–141, где је наведена и старија литература о аутору.

[6] О односима Авара и Словена уп. B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, ZČ 4 (1950) 23–126.

[7] Право значење термина »склавиније« схватио је већ Јиречек, *Ист. Срба* I, 63–64; уп. и *Виз. извори* I, 177, 222. Неоправдано је ограничавање »склавинија« на солунско залеђе или јадранску обалу. Вид. S. Antoljak, *Unsere »Sklavinien«*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines II, Beograd 1964, 9–13.

[8] Примере пружа византијски текст о чудима светог Димитрија, заштитника Солуна, *Виз. извори* I, 173–216 (превод и коментар Ф. Баришића, који је написао и монографију о овом извору: *Чуда Димитрија Солунског као историски извори*, Београд 1953).

Имена појединих »склавинија« односно њихових становника сведоче да су се досељени Словени у новим просторним оквирима формирали у нове групе. Отуда сразмерно велик број нсловенских племенских ознака, које су потицале од географских назива затечених на простору који су Словени населили. У ширем солунском залеђу сусрећу се Стримонци (Струмљани), названи по античком имену реке Стримон, и Ринхини, по старом имену реке Рихиос; у залеђу јадранске обале, Неретљани, названи по реци Нарон (Неретва), и Дукљани, чије име води порекло од града Доклеје. Карактеристичан је случај словенске групе Конављана која је своје име добила по остацима римског водовода – canale – који су вековима доминирали плодном равницом. Дубоко у унутрашњости образовала се група Тимочана, која је име понела по античком имену реке Timacus.

Уз та, несумњиво нова имена, широм територије Балканског полуострва сачувана су и стара словенска племенска имена, устаљена још у »прадомовини« и позната у другим деловима великог словенског простора. У Македонији се столећима одржавало племе Другувита, чије је име несумњиво повезано с именом Драговича, познатим у Русији. Међу словенским племенима између планине Балкана и Дунава посебно се спомињу Северци, свакако сродни са источнословенском групом Северјана. Негде уз Дунав живео је део Ободрита, чија је главнина остала далеко на северу и неколико столећа учествовала у борбама с немачким владарима и феудалцима. Стара словенска племенска имена сусрећу се и у топономастици Балканског полуострва. На више места наилази се на име Дуљеба, што је, вероватно, траг мањих група племена Дуљеба, захваћених таласима сеоба. У топономастици су остали и трагови имена Хрвата и Срба.[9] Хрватско име забележено је на више места у словеначким областима, затим на Пелопонезу и у долини Ибра. Срб у Лици је свакако везан за старо племенско име Срба. Једна скупина Срба зауставила се северно од Олимпа. Центар јој је био у Србици (Сервија, Серфице). Од те или неке друге групе Срба Византинци су врло рано отргли један део и преселили га у Малу Азију, где је у имену града Гордосервон у Витинији, забележеног 680–681, сачуван најранији помен српског племенског имена.

Поред дела Срба и Хрвата, који су се кретали заједно с деловима других словенских група, на Балканско полуострво су дошле и велике, компактне и организоване групе које су запоселе већи простор и постале кристализациона језгра око којих су се образовале веће етничке скупине Хрвата и Срба. Ближе околности везане за њихово досељавање нису познате из савремених извора, већ из домаћег предања које је доспело међу Византинце и било забележено у спису »О народима« (О управљању царством) цара Константина VII Порфирогенита (913–959).[10]

[9] Као и друга племенска и народна имена, српско име нема поуздану етимологију. Критику ранијих покушаја и ново тумачење значења имена Србин дао је М. Будимир, *О старијим поменима српског имена*, Глас 236, Одељ. лит. и јез. 4 (1959) 50–58. Првобитно значење речи било би »саплеменик, сродник, савезник«. Отуда је оно било раширено на великом делу словенског простора.

[10] О проблемима сеобе Срба и Хрвата настала је обимна литература. Преглед до 1959. године дао је Б. Ферјанчић у коментарима који прате превод одломака списа цара Константина VII Порфирогенита о Јужним Словенима у *Виз. извори* II. Нешто касније објављени су коментари уз целокупан царев спис: Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Commentary, R. H. J. Jenkins, F. Dvornik et alii, London 1962. Уп. приказ Б. Ферјанчића, ЈИЧ 2 (1964) 110–119. Осврт на новију литературу дају: H. Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen,* Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978, 127–129; Б. Ферјанчић, *Структура 30. главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978) 67–79.

Учени византијски владар знао је да Срби који су се доселили на Балканско полуострво воде порекло од Срба што су живели далеко на северу и који у његово време још нису били крштени, а називали су се Бели Срби. За владавине византијског цара Ираклија, дакле између 610. и 641, два брата су наследила владара Белих Срба. Један од њих повео је »половину народа« и пошао на далеки пут, у земљу византијског цара. Цар Ираклије је примио Србе и дозволио им да се населе у солунској области, у крају који је прозван Србица (Сервија). Ту се они, међутим, нису дуго задржали. После неког времена зажелели су да се врате, и већ су у повратку били прешли Дунав кад су се још једном предомислили и поново од цара затражили земљу где би се населили. Ираклије им је тада препустио опустеле простране области између Саве и динарског масива, где су живели још средином X века. Населили су се у непосредном суседству области насељене Хрватима, који су такође дошли из Беле Хрватске за време владавине цара Ираклија.

На планинској страни, дуж динарског масива, област насељена Србима граничила се с кнежевинама Неретљана (између Цетине и Неретве), Захумљана (између Неретве и Дубровника), Травуњана (између Дубровника и Боке), који су средином X века сви убрајани у Србе, и Дукљана (у подручју око Скадарског језера и на потезу обале од Боке которске до Бојане).

Сав овај простор, и сви делови Балканског полуострва где су биле »склавиније«, од самог почетка су се нашли на удару оних снага које су желеле да их потчине својој власти. Са севера су их угрожавали Авари, са југоистока их је постепено заузимала Византија.

Авари су се наметали као господари скупинама Словена још у другој половини VI века. Њихову водећу улогу приликом напада на Цариград и Солун уочили су већ византијски савременици. Али, за разлику од Словена који су насељавали области у које су их водили ратнички походи, Авари су се враћали у своја средишта између Дунава и Тисе, одакле су кретали у нове пљачкашке походе покушавајући да наметну и одрже власт над Словенима. Њихово насиље и груба експлоатација словенских група које су биле у њиховом домашају изазивали су жесток отпор и огорчене борбе. Против Авара је деловала држава настала у устанку који је предводио Само (623–658); против њих су енергично ратовали тек досељени Хрвати и онемогућили су аварску врховну власт над новопоседнутим територијама. Пред крај VII века, аварски каганат доживео је још један период успона, који су морали осетити нарочито Словени што су се населили ближе аварском центру. Из VIII века има вести о њиховим продорима ка западу, али франачки походи крајем VIII и почетком IX века довели су до уништења каганата, чиме се окончао сваки утицај Авара на Словене.[11]

У сужавању простора »склавинија« најупорнија је била Византија, иако се у својим настојањима да непосредно потчини словенски простор сукобљавала с многим тешкоћама. Тек у другој половини VII века почела је постепено да шири простор око градова стварајући услове за организацију тема на европском тлу. Када се цар Јустинијан II године 688–689. пробио копненим

[11] J. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд 1977, 82–100.

путем од Цариграда до Солуна, крчећи пролаз оружјем, тај догађај је слављен као велика победа.[12] Ипак, до краја века биле су организоване теме Тракија и Хелада. Један од најважнијих извора византијске снаге лежао је у флоти и превласти на мору, што је омогућавало одржавање веза са удаљеним градовима и острвима, а захваљујући томе, Византија је одржавала и јачала упоришта на јадранским, јонским и црноморским обалама. Из тих упоришта ширио се византијски политички утицај на околне Словене, одатле им се у повољним приликама наметала врховна власт и, кад би се указале могућности, заводила тематска организација. Период постепеног, али упорног враћања изгубљених позиција на Балканском полуострву донео је Византији, после заузимања цариградског и солунског залеђа, значајне успехе на тлу Грчке (Хелада и Пелопонез), затим на обалама Епира, где су основане тема Никопољ и почетком IX века тема Драч, која је одиграла важну улогу у развитку Срба јер се налазила у близини њихових територија, а касније служила као ослонац при ширењу византијске власти. За Србе су, исто тако, била значајна византијска упоришта у старим градовима на јадранској обали и на острвима.[13]

Раздвојени међусобно и слабим нитима повезани с престоницом Царства, економски нејаки, ти ослонци византијске власти постали су значајнији политички чинилац тек у другој половини IX века, када су успешно одбрањени, уједињени у тему Далмацију и непосредније потчињени Цариграду.

У својој политици поновног освајања Балканског полуострва, којом је лагано, али упорно сужавано подручје слободних Словена, Византија се рано сукобила с јаким и енергичним супарником, државом Бугара, која је настала из споја сразмерно малобројне, али добро организоване и ратоборне групе Протобугара и словенских племена настањених између планине Балкана и Дунава. Прешавши Дунав 680. године, коњаници и номади Протобугари наметнули су се као господари затеченим Словенима, који су живели у осам племенских области.[14] Упркос етничкој подвојености и повременом антагонизму између словенског и протобугарског живља, нова држава се показала стабилном и способном за експанзију. Већ у другој половини VIII века њена војска је прешла гребен Балкана и сукобила се с Византијом борећи се за превласт над Словенима у Тракији. После пола века ратовања, у коме су и једна и друга страна славиле победе и трпеле поразе, усталила се дуга гранична линија између Византије и Бугарске; некадашње шаренило »склавинија« замениле су две велике и моћне државе.[15] Бугарска експанзија, привремено заустављена на југу, од почетка IX века управљена је била у другом правцу, где је наилазила на мањи отпор. Једна освајачка струја продирала је ка северозападу допирући до Срема, до Тисе и Драве, где се 827.

[12] *Виз. извори* I, 226, 241, 248.

[13] Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, ЈИЧ 1 (1963) 3–13 (= *Сабрана дела* IV, 3–14); J. Ферлуга, *О неким аспектима изградње тематског уређења*, Зборник ФФ 8-1 (1964) 131–142; Г. Острогорски, *Постанак тема Хелада и Пелопонез*, ЗРВИ 1 (1952) 64–77; М. Рајковић, *Област Стримона и тема Стримон*, ЗРВИ 5 (1958) 1–6; J. Ferluga, *Sur la date de la creation tu theme de Dyrrachium*, Actes du XIIe Congrès International des études byzantines II, Beograd 1964, 83–92 (= *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, 215–224).

[14] Осврт на новију литературу о почецима балканске бугарске државе даје *H. Ditten*, *нав. дело* 140–145.

[15] Г. Острогорски, *Историја Византије* 140–141, 154–155, 173–177, и карта 3.

године сукобила с Францима који су надирали са запада. Бугарски ратници сменили су старешине Словена које су Франци раније поставили и на њихова места довели своје управљаче. Под бугарску власт тада су свакако доспела и словенска племена око Мораве и Дунава и Тимочани, који су још 823. самостално одржавали везе с Францима и упућивали посланства њиховом владару.[16]

Византијско-бугарско супарништво, које је ударило печат развоју источног дела Балканског полуострва, продужавало се и преносило на централне области у којима су били насељени Срби. То супарништво је одређивало политички положај најстарије српске државе и у највећој мери утицало на њен развој. Бугарска је била ближе, те је непосредније угрожавала простор на коме су живели Срби; Византија је била просторно удаљена, па се само преко својих упоришта на Јадрану могла мешати у односе словенских кнежевина, али је она имала неупоредиво више ауторитета и разноврснија средства за остварење својих политичких циљева.

Кратак и веома уопштен опис најранијег политичког развитка Срба налази се у већ споменутом спису цара Константина VII Порфирогенита. Владарски син који је довео Србе у нову постојбину умро је још пре но што су се доселили Бугари, што значи пре 680. године. После њега је завладао његов син, па унук, па редом архонти (кнежеви) од истог рода – казује цар Константин. Томе роду припадали су и Вишеслав, Радослав, Просигој и Властимир, најранији по имену познати српски кнежеви.[17] Из времена владавине прве тројице нису познати никакви одређени догађаји. Свакако је један од њих био на српском престолу када је Људевит Посавски 822. био присиљен да се, после трогодишњег отпора Францима, напустивши Сисцију (Сисак), склони код Срба, вероватно негде у западном делу њихове територије.[18] Ту је на превару убио локалног жупана чије је гостопримство уживао, за кратко време загосподарио његовим подручјем, а затим прешао у Хрватску, где је и сам био мучки убијен. Епизода с Људевитовим бекством дала је повода писцу »Анала Франачког Краљевства« да забележи како »Срби држе велики део Далмације«, разуме се, Далмације у античком смислу, која се простирала дубоко у унутрашњост, све до близу Саве на северу и Ибра на истоку.

Тек о кнезу Властимиру цар Константин VII Порфирогенит пружа податке који омогућавају да се његова владавина хронолошки ближе одреди. Док су по царевом казивању, за време Властимирових претходника Срби и Бугари живели мирно, без сукоба, »покоравајући се царевима Ромеја и примајући од њих доброчинства«, у Властимирово време је против српског кнеза заратио бугарски кан Пресијам, и ратовао је три године, али није

[16] B. Ferjančić, *Sirmijum u doba Vizantije*, Sremska Mitrovica, Sr. Mitrovica 1969, 47–49, са старијом литературом.

[17] *Виз. извори* II, 47–50.

[18] N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 211, нап. 115, оспорава да се податак Анала односи на племенску област Срба и везује га за Срб, који је у средњем веку »od XIV st. dalje posebna plemićka opština i castrum«. Уколико чак и прихватимо да је Срб био жупанија, ипак је немогуће с тим малим простором ускладити податак Анала »quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur« и саму садржину казивања по којем је Људевит убио једног од српских »duces« (et uno ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum interfecto ...). Оправдано је претпоставити да је писац Анала поводом жупе или предела Срб узгред споменуо пространу српску племенску област, али није ни најмање вероватно да је у оквиру жупе или предела Срб било више српских »duces«, од којих је један примио Људевита и био на превару убијен.

постигао ништа, већ је само изгубио »већину своје војске«. Тај трогодишњи српско-бугарски рат вођен је, свакако, око средине IX века, негде између 836. и 852, и сведочи о отпорној снази тадашње Србије.[19]

У време Властимира, власт српских кнезова проширила се на другу страну динарског масива. Травунија, област у залеђу Дубровника, ограничена на крашка поља, једино погодна за живот и привређивање, била је до тог времена под влашћу локалног жупана, а обухватала је и плодну жупу Конавли. Пре средине IX века, травуњански жупан повезао се с владалачким родом Србије на тај начин што се Крајина, син жупана Белоја, оженио кћерком кнеза Властимира. Своме зету Властимир је дао титулу кнеза и тако је основана локална травуњанска династија, чији су каснији кнезови Хвалимир и Чучимир само по имену познати. Ова промена била је могућа само у условима врховне власти кнежева Србије и имала је за циљ да ту врховну власт трајно обезбеди.

Када је Властимир умро, наследила су га тројица синова: Мутимир, Стројимир и Гојник. Они су поделили државну територију, али је Мутимир, свакако најстарији међу браћом, остао главни владар, а млађа браћа су му била подређена. Дељење државе између чланова владалачког рода није била ретка појава у европским државама раног средњег века. Држава тада није схватана апстрактно и одвојено од личности владареве, већ су у владању и управљању примењивани обичаји и поступци из народног права уобичајени у господарењу наслеђеном имовином. Економска неразвијеност онемогућавала је редовне изворе прихода који би могли бити предмет поделе, те није ни преостајало друго до да се деле земља и људи којима се владало. Дељење државне територије, уз стварање посебних удеоних кнежевина, дуго се одржавало у развоју словенских држава, што је, због честих сукоба међу члановима владарског рода, било извор непрекидне нестабилности.

Рат између Бугарске и Србије наставио се и у следећој генерацији, јер је Бугарска и даље освајала, а Србија се налазила на путу њене експанзије. Овога пута је против Србије заратио кан Борис, који је дошао на власт 852. године. Али, ни он није постигао успех. Војска коју је послао била је потучена, а његов син Владимир и дванаест великих бољара пали су у српско ропство. Борис је због те невоље био присиљен да склопи мир са Србима.[20] Угледни бугарски заробљеници били су ослобођени, а Мутимирови синови испратили су их »до границе до Расе«. Предаја заробљеника пропраћена је разменом дарова. Одужујући се за велике дарове кана Бориса, Срби су дали два роба, два сокола, два пса и 80 крзнених хаљетака. Тај поклон су Бугари касније тумачили као српски данак. Мир склопљен с Борисом обезбедио је период затишја у односима с Бугарском. Међутим, проблеми су остали, јер се експанзија Бугара није зауставила. Продором у Македонију и према јонској обали, Бугари су касније у још већој мери опколили Србију.

[19] О тешкоћама у вези с местом Пресијама у списку бугарских владара уп. Б. Ферјанчић, *Виз. извори* II, 50–51. Сви даљи наводи из списа Константина VII Порфирогенита ослањају се на већ споменуто издање и превод с коментарима Б. Ферјанчића, па се неће у сваком појединачном случају цитирати.

[20] Хронологију Константинових података утврдио је Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци* ИЧ 1 (1948) 24–29. Време Борисовог похода покушао је да прецизира Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, Зборник ФФ 14-1 (1979) 69–75.

У то време дошло је до унутрашње кризе у Србији јер су се Властимирови синови међусобно завадили. Као победник је изашао најстарији брат Мутимир, који је ухватио два млађа брата и, да би их онемогућио, предао их бугарском владару Борису. Задржао је Петра, сина Гојниковог, али је тај његов синовац убрзо побегао у Хрватску. Хрватски двор је у то доба, а и доцније, пружао уточиште члановима српског владалачког рода када су били присиљени да се склоне бежећи од својих рођака или од бугарске и византијске руке. У изгнанству у Бугарској Стројимир је провео остатак живота. Имао је сина Клонимира, који је у браку с неком Бугарком добио сина Часлава који ће касније играти значајну улогу у српском политичком животу. Разгранавање српског владалачког рода и његово расипање одласком у суседне земље имало је касније неповољне последице. Изданци владајуће династије били су погодно оруђе страних сила у борби за утицај и врховну власт над Србијом.

За време Мутимирове владавине, која је трајала до 891/892, Византија је повела активнију политику на западу, учврстила своја упоришта на јадранској обали и створила могућности да јаче утиче на развитак Срба. Изазов Царству дошао је од стране Арабљана са Сицилије који су 841. освојили Бари и покушавали да прошире своју власт на јужну Италију и на другој обали Јадрана потчине градове који су у залеђу имали непријатељске словенске кнежеве, а уживали слабу заштиту византијских царева. Арабљанско бродовље нападало је и пустошило Будву, град Росе, на улазу у Боку которску, и Котор, а затим је почело да опседа град Рагузион (Дубровник). Тај град настао на хриди одвојеној од копна настањивањем живља разореногa и напуштенога града Епидаура (на месту данашњег Цавтата), био је довољно утврђен и снабдевен да је могао пружити дуготрајан, вишемесечни отпор у очекивању помоћи затражене од Цариграда (876). Цар Василије I, који је управо започео своју владавину, послао је заповедника царске флоте са сто бродова.[21] Већ на вест о приближавању византијске флоте, Арабљани су одустали од опсаде.

Потребу за царском заштитом и спремност градова да се непосредније повежу с престоницом искористио је цар Василије I да учврсти своју власт над градовима и острвима. Од Кварнера до Котора, градови и острва организовани су као тема под стратегом чије је седиште било у Задру.[22] Тему Далмацију сачињавала су неповезана насеља распоређена на широком простору, те је због тога била веома непогодна за контролу и одбрану. У залеђу византијских градова пружао се низ словенских кнежевина, од Хрватске преко кнежевине Неретљана, Захумља и Травуније све до Дукље. Стога је један од најважнијих задатака византијске власти био да осигура миран живот и безбедност у залеђу, јер је скоро сваки обалски град имао веће или мање површине земљишта које су у сваком тренутку могли угрозити суседи. Цар Василије I увео је велике промене тиме што је препустио словенским кнежевима данак који су ови градови били дужни да плаћају царевом наместнику, стратегу. Градови и острва на северу и у централним деловима далматинске

[21] Податке о арабљанским нападима на далматинске градове даје Константин VII Порфирогенит у глави 29. свога списа, која је у целини посвећена Далмацији, *Виз. извори* II, 14–17.

[22] J. Ферлуга, *Време постанка теме Далмације*, Зборник ФФ (3 (1955) 53–67; исти, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 68–86. Ревидирано и проширено издање ове књиге: *L'amministrazione byzantina in Dalmazia*, Venezia 1978, 165–183.

обале плаћали су кнезу Хрвата непуних 10 литара злата (710 номизми, златника), а Дубровник, у чијем су се залеђу граничиле кнежевине Захумљана и Травуњана, плаћао је 1 литру злата (72 номизме), половину захумском а половину травуњанском кнезу.[23]

Та новина могла се спроводити само у условима кад су словенски кнежеви били у добрим односима са Царством и кад су признавали врховну власт византијског цара. Цару Василију I приписује његов унук цар Константин VII Порфирогенит и снажан захват у унутрашње прилике јужнословенских кнежевина. Он је потврдио кнежеве који су били на власти, а припаднике њиховог рода одликовао тиме да и убудуће дају владаре. Поштовао је, при томе, затечени ред и легализовао оне лозе које су већ имале изузетан положај, дугу традицију и велики ауторитет. Код Срба је то био род који је непрекидно владао од досељења из старе постојбине. Цар Василије, уосталом, није ни био у могућности да друкчије поступи, да евентуално поставља људе који би били цареви намесници. Компромис који је постигао слављен је као израз цареве великодушности. Цар Василије, по речима његовог унука, није хтео на власт да поставља »оне који више дају и његове поданике гуле«, већ је наредио да њима владају »они које они сами изаберу и као на неки начин рукоположе«. Преко домаћих кнезова, »архоната« у византијској терминологији, цар је посредно владао словенским досељеницима и њиховим областима и на тај начин у извесној мери остваривао циљеве византијске политике да се у свим провинцијама које су некад припадале Римском Царству обнови царска власт. Тај облик византијске врховне власти није сметао ни словенским племенима, јер није у њихову средину доводио странце, нити је дирао у њихове обичаје и начин живота. Користи од таквог односа имали су припадници владарских родова, којима је цар својим потврђивањем, именовањем и даровима дизао ауторитет, издвајајући их од жупана и других потенцијалних супарника.[24]

Политички догађаји показују да византијска врховна власт у време Василија I није имала само симболичан карактер. Цар је успевао да словенским кнежевима наметне одређене обавезе и да их користи као оруђе своје политике, што најбоље показује ратовање у Италији. Византијски бродови превезли су Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане и становнике византијских места из Далмације на другу обалу Јадрана, где су заједно с војском Лудвига Немачког учествовали у борбама око Барија, који је пао 2. фебруара 871. године.[25]

О делотворности политике цара Василија I говори на свој начин и преокрет у животу Срба изазван христијанизацијом. Иако је, по казивању

[23] Већ је Јиречек, *Ист. Срба* I, 108, с Порфирогенитовим подацима о данку словенским кнежевима повезао касније вести о »могоришу« у Дубровнику. Уп. М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конаваоски доходак, Провижијун браће Влатковића,* Глас 168 (1935) 207–223.

[24] J. Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава,* ЗРВИ 11 (1968) 55–65. Као и друге, већ цитиране студије, објављена је у преводу у: J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIIth Centuries,* Amsterdam 1976, 245–259; T. Wasilewski, *Bizancjum i Slowiane w IX wieku. Studia z dziejow stosunków politycznych i kulturalnych,* Warsawa, 1972, 188–195.

[25] Податке о учешћу Срба у ратовању око Барија даје Константин VII Порфирогенит, *Виз. извори* II, 17–19, 80. И овај пример показује да је византијска власт утицала на повезивање двеју обала Јадранског мора. Вероватно је и она допринела пресељавању словенских група у јужну

Константина VII Порфирогенита, још цар Ираклије преко свештеника из Рима покрстио тек досељене Србе, о ширењу и учвршћењу хришћанства у њиховој средини нема никаквих других вести. Прва хришћанска светачка имена, поуздан знак прихватања хришћанске вере, јављају се у српском владалачком роду у генерацији унука Властимирових; носе га најмлађи Мутимиров син Стефан и најстарији Гојников син Петар, који су, по свој прилици, рођени приближно у исто време, између 870. и 874. године. Очеви ових кнежевића били су, дакле, хришћани у првим годинама владавине цара Василија I.[26] Та околност потврђује казивање цара Константина VII Порфирогенита да су Словени из кнежевина у залеђу јадранске обале тражили од цара Василија I да покрсти оне међу њима који још нису били хришћани. Прихватању хришћанства најдуже су се опирали Неретљани, који су због тога били прозвани и Паганима, али и њихово преобраћење завршено је за владавине цара Василија I.

Византија је била у највећој мери заинтересована за христијанизацију племена и народа с којима је долазила у додир. Поред општих мотива који су проистицали из схватања да су хришћански владари дужни да шире хришћанство и повећавају број верника, у том правцу су деловали и сасвим практични интереси: преобраћење у хришћанску веру широко је отварало врата византијском утицају на културу и начин живота народа и стварало услове за његово васпитавање у духу византијског идеала. Примањем хришћанства прихватала се и представа о свету као хришћанској васељени на чијем челу стоји византијски цар као Христов намесник на земљи.

Стицајем околности, мисионарска делатност у околним земљама доспела је у другој половини IX века у жижу византијске политике. Великоморавски кнез Ростислав затражио је 863. године од византијског цара способне мисионаре који би радили на учвршћивању хришћанске цркве у његовој земљи. Он је свакако био руковођен жељом да смањи утицај франачког свештенства, а Византија није хтела да пропусти прилику да прошири свој политички и културни утицај. Мисија у Моравској била је поверена Методију и Константину, ученим синовима византијског високог чиновника Лава. Они су знали језик Словена и темељито су се припремили за своју мисију стварајући посебно писмо прилагођено особеностима словенског језика и приређујући преводе најважнијих богослужбених текстова. Успешан рад у Моравској био

Италију. Остатке најстаријег таласа словенских сеоба открио је у византијским и латинским документима A. Gouillou, *Migration et présence slaves en Italie du VIe au XIe siècles,* Actes du XIVe Congrès International des études byzantines II, Bukarest 1975, 332–338; исти, *Migration et présence Slaves en Italie du VIe au IXe siècle,* ЗРВИ 14–15 (1973) 11–16.

[26] Đ. Sp. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes,* Byzantion 22 (1952) 253–256. J. Ковачевић, *Историја Црне Горе,* 1, 354, покушао је да помери време покрштавања Срба у период 830–840, полазећи као и Радојичић од појаве хришћанских имена у српском владарском роду. Насупрот Радојичићу, који је сматрао да је Гојников син Петар (почео да влада 892. и, према томе, рођен око 874) први добио хришћанско име, Ковачевић је истицао Мутимировог трећег сина Стефана, који се с братом појављује као пратилац Борисовог заробљеног сина Владимира. Пошто нам нису познате ближе околности, у својим хипотетичним резоновањима морамо оперисати са истим елементима вероватноће. Поступајући тако, морамо прихватити да се најстарији син (Петар) трећег брата (Гојника) вероватно родио у исто време кад и трећи син (Стефан) најстаријег од тројице браће (Мутимир). Као што је показао Љ. Максимовић (у раду цит. у нап. 20), нема разлога да се Борисов поход датује око 860, а из чињенице да је Стефан са старијим братом пратио бугарске заробљенике не може се извести закључак о томе колико је имао година.

је прекинут путовањем у Рим ради правдања код папе. Мисионарски рад је био одобрен, али је у Риму 869. умро Константин као монах Ћирило, а каснији Методијев рад у Доњој Панонији и Моравској наилазио је на све веће сметње и отпоре немачког свештенства.[27]

Још у време кад се припремала мисија Солунске браће, распламтела се борба за црквену јурисдикцију над Бугарском. Из истих разлога као Ростислав, али руковођен супротним интересима, бугарски кан Борис, спреман да прими хришћанство, затражио је мисионаре из Рима. Тада је Византија ипак успела да христијанизацију Бугара спроведе својим снагама. Покрштени Борис добио је хришћанско име Михаило по тадашњем византијском цару који му је био кум. Међутим, борба се тиме није завршила. Борис-Михаило поново је ступио у везу с папством тежећи да добије црквену организацију која би била независна од Византије, од које се осећао угроженим. Пошто у Риму није постигао успех, Борис-Михаило је питање бугарске црквене организације препустио црквеном сабору у Цариграду, 869–870, који је нове хришћане у Бугарској потчинио Цариграду одредивши да Бугарска има посебног архиепископа, који је добио највише место међу византијским црквеним достојанственицима.

О мисионарској делатности међу Србима и најранијој хришћанској црквеној организацији нема података из тог времена. Како је Византија у време цара Василија I имала приступ до Србије само из својих упоришта на Јадрану, могућно је да су мисионарски рад обавили свештеници из приморских црквених центара у којима је богослужбени језик био латински. Отуда је у старој хришћанској црквеној терминологији приметан романски утицај. Црквена средишта византијске Далмације добила су и црквену јурисдикцију над христијанизованим словенским областима у залеђу. Архиепископија у Сплиту као наследница провинцијске метрополе Салоне имала је црквену власт и над областима које су лежале дубље у унутрашњости. Почетком X века, на црквеним саборима у Сплиту учествовали су и представници Срба.[28] У један мах, на самом почетку хришћанског црквеног живота Срба, као да је дошло до неке врсте спора око јурисдикције. Папа Јован VIII (872–882) тражио је од словенског кнеза Мутимира да се врати под панонску дијецезу, имајући у виду нешто пре тога обновљену Методијеву панонско-сремску архиепископију. Уколико је овај Мутимир био српски кнез који је заиста савременик папе Јована VIII, могло би се претпоставити да је Србија, »Крштена Србија«, како је назива цар Константин VII Порфирогенит, осетила непосредне резултате Методијевог мисионарског рада.[29] Са севера су, по свој прилици, у Србију

[27] О мисији Солунске браће постоји велика литература. Критички преглед дао је T. Wasilewski, *нав. дело* 147–172. Уп. и излагање Д. Богдановића на стр. 212, 213 и 216 ове књиге.

[28] О питањима најраније црквене јурисдикције над српским земљама уп. Đ. Sp. Radojičić, *Srpsko Zagorje, das spätere Rascien*, Südosforschungen 16 (1957) 271–273. Као доказ дубоког продора латинских црквених утицаја навођен је латински натпис откривен у селу Дренови код Пријепоља. Недавно је, међутим, И. Николајевић, *Пријепоље и околина у рановизантијско доба*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3 (1976) 206–208, показала да тај натпис потиче из VI века. О проблему аката сплитских сабора уп. нап. 9 на стр. 159–160.

[29] Писмо папе Јована VIII, чији понтификат почиње 872, упућено је »Montemero duci Sclavinicae« (Rački, *Documenta* 367–368). Већина научника је мишљења да се односи на српског кнеза, сина Властимировог. Преглед мишљења пружа Љ. Максимовић, *нав. дело* 73. Хронолошки он би свакако долазио у обзир, а пошто се територија српске државе, вероватно, простирала на север до Саве, права обновљене панонске дијецезе, чије је седиште било у Сирмију, била су

продирали најстарији словенски текстови и словенско богослужење. Рад на ширењу словенског књижевног језика у српској средини настављен је касније деловањем мисионара из јужних области, из македонских обласних центара где су се задржали прогнани Методијеви ученици.

Веома је тешко данас проценити колико је успеха имала ова рана хришћанска мисионарска активност, у којој мери је тадашње преобраћење Срба изменило њихова веровања и начин живота, и да ли су христијанизацијом били захваћени широки кругови живља или је она остала ограничена на владарски род, жупане и њихову околину. Подаци из каснијих столећа говоре да су свештеници и црквене старешине морали да улажу много напора да сељачке масе приближе идеалу хришћанске паства. Судећи по томе, христијанизација IX века није дубоко продрла нити темељито преобразила живот и веровања Срба. То, уосталом, и не изненађује кад се има у виду колике су људске и материјалне снаге потребне да се на великом простору изгради црквена организација.

Готово је сигурно да је под окриљем хришћанских владара у држави која се званично сматрала за христијанизовану и даље живео религијски свет словенског паганства. Он је, међутим, тако слабо познат да се о њему једва може нешто одређено и поуздано рећи. О времену досељавања Словена имамо само једно веома уопштено, али вредно сведочанство из пера Прокопија, историчара Јустинијанових ратова. Овај писац је био обавештен како Словени верују »да је један од богова, творац муње, једини господар света, и жртвују му говеда и остале жртвене животиње« и да »обожавају и реке и друга нека нижа божанства и свима њима приносе жртве и по њима врачају«.[30] Других савремених текстова нема, археолошка истраживања нису дала резултате, тако да се верске представе старих Срба реконструишу на основу трагова у језику, обреда, обичаја и веровања познатих из много каснијих времена, уз обилно коришћење података о другим словенским областима у којима је паганска религија нешто боље позната. У таквој ситуацији много штошта мора да остане непознато, а и оно што се чини да је познато, великим делом остаје спорно.[31]

основана. Ипак се не може искључити ни могућност да је писмо упућено неком, иначе из других извора непознатом Мутимиру који је могао владати делом Паноније између Саве и Драве, како је претпостављао известан број ранијих истраживача. Траг о једном византијском посланству из IX века, за које се не може рећи када је ни одакле кренуло, остао је у Животу светог Германа. У граду Драми пустиножитељ је срео Николу и Неофита, који су били у посланству код Трибала. То име каснији византијски извори везују за Србе. Уп. I. Dujčev, *Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle*, ЗРВИ 7 (1961) 53–60.

[30] *Виз. извори* I, 26–27, с наведеном старијом литературом у коментару Ф. Баришића.

[31] Од времена Јиречека и писаца које он цитира у глави о погаништву и хришћанству (*Ист. Срба* I, 91–103), напредак у проучавању старе религије код Срба везан је за напоре В. Чајкановића, чији су радови прикупљени у књизи: *Мит и религија у Срба. Изабране студије*, приредио В. Ђурић, Београд 1973. Наглашавајући да се »уобичајеним историјским методом« не може решавати питање о старим српским боговима, јер о њима нема »никаквих непосредних докумената«, Чајкановић је покушавао да методима науке о религији »дође до потребних сазнања и реконструише нашу митску прошлост« (*нав. дело* 305). Владајући методима компаративне науке о религији и поседујући јединствену ерудицију, Чајкановић је својим реконструкцијама дошао до великог броја претхришћанских и нехришћанских религијских представа, веровања и култних радњи. Тај материјал је, међутим, хетероген и односи се на огроман временски распон од неолита до XX века, али у њему нема ослонаца за хронолошку артикулацију или оцртавање племенских или регионалних особености. Отуда је тај материјал веома тешко употребити кад се ради »уобичајеним историјским методом«. Немогуће је, нпр., издвојити оно што припада времену

Нагађања да се религија старих Словена није уздигла до представа о вишим антропоморфно замишљеним божанствима нису се показала основаним, али резултате нису дала ни супротна настојања, везана још за хуманистичке писце, да се, наиме, у целини реконструише »словенски Олимп« полазећи од образаца које су дале религије старих Грка и Римљана. »Творац муње« о коме говори Прокопије био је, по свој прилици, Перун, бог повезан с муњом и громом, познат и међу другим Словенима. Његово име се не спомиње у средњовековним текстовима о Јужним Словенима, али је остало сачувано у топономастици.[32] Српски »врховни бог« и племенски родоначелник био би Дабог, црно и хромо божанство доњег света, господар мртвих, заштитник ситне стоке, али и вукова. Он је располагао подземним благом и одређивао људима судбину. У језику и веровањима познатим из каснијих времена сачувала се успомена на Вида, који је био или посебно божанство, блиско Свантовиду Западних Словена, или сам Дабог у другом облику и с другим именом.[33] Од виших божанстава познатих међу Словенима остало је у топонимима трагова о Велесу.

Сва остала божанства су заборављена током столећа хришћанског живота. Под утицајем хришћанских проповедника, паганска божанства су преобраћена у зле демоне или ђавола (»хроми Даба«) или су неке своје атрибуте и функције уступили најпознатијим хришћанским свецима (св. Јован, св. Ђорђе, св. Никола, св. Илија, а касније од XIII века надаље, и св. Сава).

Упркос томе што су у старом језику, како је већ одавно запажено, сви називи за идоле (кумир, кап, капиште, балван, истукан) страног порекла, закључак да су Срби знали за идоле изведен је на основу старих слојева у каснијим обичајима и обредима. Док су Источни и Западни Словени оставили трагове о оваквим идолима у облику статуа, код Јужних Словена ти симболи божанстава потпуно су непознати.[34] У сваком случају, нема ни најмањег наговештаја да су Словени у време досељавања на Балканско полуострво и у време пре примања хришћанства имали светилишта и специјализоване групе или појединце који су се бавили култом.

Нижа божанства, која је споменуо Прокопије, била су у мањој мери под ударом критичког утицаја хришћанског свештенства, па су се у народним веровањима каснијих столећа у већој мери очувала. Ипак, и тај слој словенског паганства у време христијанизације опире се реконструкцији. Веровање у духове имало је важну улогу у старој словенској религији. Они су насељавали целокупну човекову околину (изворе, реке, шуме, планине, дрвеће, итд.) и мешали се у живот људи, који су морали да их, с једне стране, приношењем жртава одобровоље, или, с друге стране, да их магијским обредима учине безопасним. О приношењу жртава изричито говори Прокопије у раније споменутом спису: »Судбину нити познају нити иначе признају да међу људима врши неки одлучнији утицај него, чим им се смрт сасвим приближи, или их болест свлада, или се нађу у рату, одмах се заветују да ће ако то избегну, истог тренутка принети богу жртву за свој живот, и, ако су добро прошли, приносе жртву коју су обећали и верују да су том жртвом искупили свој спас.«[35] У средњовековним текстовима налазе се сведочанства о веровању у виле, рожданице и вукодлаке. Судећи по старим слојевима који се могу распознати у каснијим обичајима и обредима, посебно су били поштовани духови предака. Култ умрлих предака очувао се и после покрштавања; унеколико измењен и прилагођен хришћанским схватањима, представљао је битан саставни део религијског живота куће и породице.[36]

распадања прасловенске заједнице и сусрету словенског паганства са хришћанством. Отворено остаје и темељно питање да ли је унутар веома рашireног и разуђеног словенског света VI–IX века религија била у тој мери диференцирана да је оправдано говорити о специфично српском паганству и српским боговима. Одлучан одговор на то питање не даје ни традиционална литература о словенском паганству. Уп. S. Urbańczyk, *Religia pogańska Slowian,* SSS IV, 487–489; исти, *Mitologia slowiańska,* SSS III, 265–266 (са старијом литературом). Цитирани речник садржи и чланке о појединим боговима и религијским појавама, које овде не можемо појединачно наводити.

[32] М. Филиповић, *Трагови Перунова култа код Јужних Словена,* ГЗМ Н. с. 3 (1948) 63–80.

[33] В. Чајкановић, *О српском врховном богу,* Пос. изд. СКА CXXXII, Филоз. и филол. списи 34, Београд 1941, под насловом: *О врховном богу у старој српској религији* (*Мит и религија у Срба,* Београд 1973, 307–462). Према Чајкановићу, Дабог је био српски »национални бог«, али у исто време идентичан са општесловенским Дабогом, који је сматран за родоначелника руских кнежева (*нав. дело* 456).

[34] М. Филиповић, *Капиште,* ИЧ 3 (1952) 261–263; В. Чајкановић, *Да ли су стари Срби знали за идоле? нав. дело* 46–56. Нема ни најмањих индиција да су ови стари идоли имали облик крста. Томе нагађању противречи све што се зна о идолима код других Словена.

[35] *Виз. извори* I, 27. Уп. T. Seweryn, *Manizm,* SSS III, 161.

[36] Из времена примања хришћанства потиче, по мишљењу које је веома раширено и које су заступали поједини писци, српска породична светковина »слава«, »крсно име«, »свети« или »празник«. Иако је »слава« у нашој литератури много пута описивана, а њени главни елементи тумачени, порекло њено још увек није јасно. Подручје распростирања »славе« приближно се поклапа с подручјем јурисдикције аутокефалне Српске архиепископије, основане 1219, па је већ због тога вероватније да су њени корени у преображају црквеног живота у време архиепископа Саве I (свети Сава). Истраживачи су сагласни да је у основи »славе« култ предака, било породичних предака уопште, било предака који су први примили хришћанство. Уп. R. Grujić, V. Čajkanović, *Slava (sveti, krsno ime), Narodna enciklopedija* IV, 145–146.

СРБИЈА ИЗМЕЂУ ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРСТВА И БУГАРСКЕ

Снажно ангажовање Византинаца у западном делу Балкана имало је у време цара Василија I карактер офанзиве која је чинила противтежу бугарском притиску на Србију. Међутим, успостављање равнотеже било је само привремено јер се византијско-бугарска борба за превласт над Балканским полуострвом настављала и Србија је све чешће била поприште на коме су Византија и Бугарска одмеравале снаге. Оба супарника непосредније су управила пажњу на Србију и с већим интересовањем пратили њен унутрашњи развој тежећи да искористе сваку повољну прилику да ојачају своје позиције. Унутрашњи сукоби и честе борбе за власт међу члановима владалачког рода давали су им повода за уплитање и наметање свога утицаја.

Кнез Мутимир је умро 891. или 892, оставивши за собом тројицу синова, Прибислава, Брана и Стефана. Завладао је Прибислав, који је, по свој прилици, био најстарији, али је на престолу остао једва годину дана, јер му је владавину прекратио брат од стрица Петар Гојниковић, који је раније побегао у Хрватску.[1] У Хрватској су сад нашли уточиште протерани Прибислав и његова браћа. Како је Петровом узурпацијом (892–893) већ био поремећен редослед у наслеђивању, појавили су се и други претенденти који су покушали да њега збаце и сами завладају Србијом. Долазећи из Хрватске, Петра је већ после три године, дакле 895. или 896. напао Бран, други син Мутимиров и брат збаченог Прибислава. Бран, међутим, није имао успеха. Петар га је поразио, заробио и ослепио да би га онеспособио односно одстранио из даљих борби за српски престо.

Две године касније, дакле 897. или 898, појавио се други рођак супарник, Клонимир, син Стојимиров, који је одраније живео у Бугарској. Иза његовог подухвата вероватно су стајале амбиције Бугара. Клонимир је, изгледа, у већој мери него ранији претенденти успео да уздрма положај Петра Гојниковића. Долазећи са истока, он је заузео град Достинику, чији положај није познат, и одатле се борио да завлада целом државом, али је на крају Петар ипак изашао као победник. Убио је свога супарника, одржао се на престолу и обезбедио мирну владавину током пуне две деценије.

[1] Изворна подлога за познавање историје Срба у првој половини X века није се променила неким значајним открићем. Темеље представљају данас као и пре једног столећа подаци из дела *О народима* (De administrando imperio) цара Константина VII Порфирогенита. Напредак се најчешће постиже поузданијим тумачењем и прецизнијим хронолошким одређивањем вести садржаних у том спису. Преглед свих битних интерпретација и мишљења даје у својим коментарима Б. Ферјанчић, *Виз. извори* II. Коментари су укључили и расправу Г. Острогорског, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци,* ИЧ 1 (1948) 24–29, која представља прекретницу у проучавању оног дела Порфирогенитовог текста који се односи на Србе. Ради поједностављивања критичког апарата, у овој глави Порфирогенитова казивања неће се посебно наводити у сваком појединачном случају.

Околност што је дуже време трајало затишје у византијско-бугарским односима била је веома повољна за Петра. У својој политици, он се ослањао на Византију и у време цара Лава VI (886–912) признавао је њену врховну власт. То га, ипак, није спречавало да одржава добре односе и с Бугарском, која је прошла кроз тешку кризу због реакције пагана, коју је завео Борисов син Владимир (889–893), некадашњи српски заробљеник. Владимиров напад на хришћанску цркву у Бугарској нагнао је Михаила-Бориса да за кратко време изађе из манастирских зидова и одлучно се обрачуна са својим старијим сином. Владимир је 893. био уклоњен, а Михаило-Борис је на престо поставио свога другог сина, Симеона (893–927).[2] Са Симеоном је Петар Гојниковић склопио кумство, али то, свакако, није било на почетку његове владавине, већ касније, у периоду добрих византијско-бугарских односа.[3]

Симеон је, наиме, убрзо пошто је узео власт (894), напао Византију, а цар Лав VI је тада покушао да се одбрани подижући против Бугара Мађаре, који су тада живели на обалама Црног мора. Симеон се послужио истим маневром, па је против Мађара дигао њихове суседе Печенеге. Обезбеђен с те стране, он је нанео пораз византијској војсци 897. и присилио Царство на плаћање данка. Ти војни и дипломатски обрачуни имали су далекосежне последице утолико што су изазвали страдање Мађара и њихову сеобу преко Карпата у панонске равнице, где је образована мађарска држава, веома значајна у даљем развоју Јужних Словена.[4]

Византијским данком обезбеђени мир трајао је до 913. године, када је, управо због ускраћивања годишњег трибута, плануо нов рат између Византије и Бугарске. Обнова непријатељстава осетила се убрзо и у Србији. Српски кнез Петар састао се негде на обали Неретљана, дакле између Цетине и Неретве, с византијским стратегом теме Драча. О томе састанку био је обавештен кнез Захумљана Михаило Вишевић, који тада није био у добрим односима са српским кнезом Петром Гојниковићем. Михаило је јавио Симеону, који је у међувремену у Цариграду изнудио крунисање царским венцем, како византијски цар подмићује кнеза Петра да би се овај удружио с Мађарима и устао против Бугара. То се десило 917, уочи битке код Анхијала у којој је Симеон нанео тежак пораз византијској војсци и започео пустошење византијских територија продирући дубоко у Грчку.[5] Ова појединост која говори о сталном супарништву између Византије и Бугарске узгредно

[2] В. Златарски, *История* II, 249–254.

[3] Константин Порфирогенит каже да се Петар Гојниковић потчинио цару Лаву VI (886–912) и да му је покорно служио, а такође да »склопи мир и са Симеоном, архонтом Бугарске, који му и кум постаде«. Како је истакао Б. Ферјанчић, *Виз. извори* II, 53, нап. 176, то је било могуће у периоду 897–913, када су између Византије и Бугарске владали мирни односи. О једном другом обећању кумства говори се касније, када се прича како је Петар био на превару ухваћен.

[4] Г. Острогорски, *Историја Византије* 248–249.

[5] Датум битке код Анхијала, 20. август 917, поуздано је посведочен и он служи као основа за приближно датовање састанка Петра Гојниковића и драчког стратега Лава Хиросфакта. Сумње у овакво датовање отклонио је Г. Острогорски, *Лав Равдух и Лав Хиросфакт*, ЗРВИ 3 (1955) 29–36.

обавештава о важној чињеници да се српска кнежевина за владе Петра Гојниковића проширила на земљу Неретљана, која је раније била самостална кнежевина и имала свог архонта. Пошто је захумски кнез Михаило Вишевић остао самосталан, власт српских кнежева могла се проширити на Паганију једино из Травуније, али, и у том случају, на штету кнеза Михаила, чија је област раздвајала област Неретљана и Србију.[6] Можда је у тим територијалним променама лежао узрок Михаиловог непријатељства.

На Михаилово обавештење Симеон је реаговао шаљући на Србију бугарску војску с Павлом Брановићем, чланом српског владалачког рода, сином ранијег претендента. Бугарски заповедници ступили су у преговоре с кнезом Петром, обећали му безбедност, и то обећање потврдили заклетвом и склапањем кумства, али им све то није сметало да га заробе чим се састао с њима. Петар Гојниковић је био одведен у Бугарску и тамо је као затвореник завршио живот.

Павле Брановић дошао је на власт као бугарски штићеник и свакако је признавао Симеонову врховну власт. У току своје владавине, која је трајала само три године (917–920), Павле је био изложен нападу свога брата од стрица Захарије Прибислављевића, који је живео у Цариграду и био оруђе у рукама Византије, погођене променом коју су Бугари изнудили. Павле Брановић одолео је том нападу; успео је да зароби претендента Захарију и преда га Бугарима. Међутим, и сам Павле је касније прешао на страну Византије, признао врховну власт византијског цара, а тиме постао непријатељ Бугарске. Симеон није пропустио прилику да ранијег византијског штићеника Захарију употреби као свога човека. Подршка бугарског владара била је тако снажна и делотворна да је Захарија овога пута дошао на престо пошто је прогнао Павла Брановића.

Учврстивши се на власти, Захарија је пошао стопама свога претходника, окренуо леђа Бугарској и пришао Византији »сетивши се доброчинстава ромејског цара«. Оваква промена оријентације често се понављала, тако да се мора помишљати да је имала дубље корене, о којима извори не говоре. Готово је сигурно да је византијски цар имао у српској средини већи углед од бугарског владара и да је византијска дипломатија располагала разноврснијим средствима да српске владаре веже за Царство, а у исто време помогне легализовање и јачање њиховог положаја у земљи. То је било нарочито потребно онима који су превратом дошли на власт.

Реакција с бугарске стране није изостала ни овога пута. Против неверног Захарије упућена је војска, коју је он успео тако да потуче да је одсечене главе бугарских заповедника, који су и раније водили походе на Србију, могао послати византијском цару као трофеје. Следећа бугарска експедиција била је много јача или, у сваком случају, тако застрашујућа да је Захарија пред њом напустио земљу и склонио се у Хрватску. Из даљег тока догађаја може се закључити да је Симеон одлучио да примени према Србији радикалније мере. Као и раније, послао је 924. с војском једног припадника српског владарског рода. Био је то Часлав, син Клонимиров, који је скоро сав живот провео у Бугарској у изгнанству. Изданак српске владајуће династије овога пута није

[6] Из Порфирогенитовог податка да Рагуза (Дубровник) »лежи између две земље Захумљана и Травуњана« и набрајања градова у земљи Захумљана (Стон, Ошље), *Виз. извори* II, 36, 60, 61, произлази да је територија Захумљана одвајала Србију од Паганије и да непосредан додир међу њима није био могућ без захватања дела земље Захумљана.

био доведен да би био постављен на српски престо, већ да би послужио као мамац да бугарски заповедници похватају све оне који су били од утицаја у Србији. Жупани који су били сазвани да приме новога кнеза, на превару су похватани и одведени у Бугарску. Том приликом су у Бугарску одведене и масе српског становништва. Део живља побегао је у Хрватску, а други део је потражио заштиту под византијским окриљем.

Насилне промене у Србији оставиле су снажан утисак на савременике. Проносили су се гласови, које налазимо забележене код цара Константина VII Порфирогенита, савременика ових збивања, да је Србија сасвим опустела, да је у земљи остало само педесет људи без породица који живе од лова. Ту, свакако, има претеривања, али сведочи о одјеку који је изазвало бугарско освајање Србије. После готово читавог столећа успешног отпора, Србија је 924. подлегла бугарском притиску. Од времена првих бугарских напада до Симеоновог освајања, прилике су се биле знатно измениле. Симеонова Бугарска била је неупоредиво већа и моћнија од Пресијамове и Борисове државе, а Србија је за то време остала приближно једнаког обима и снаге. Освајањем Србије, Симеонова Бугарска је дошла у непосредан додир с Хрватском, која се нашла на путу бугарских освајачких похода. Напад на Хрватску, предузет после освајања Србије, завршио се неуспешно по бугарску војску.[7]

Од бугарског освајања остале су поштеђене српске кнежевине у Приморју. Њих је штитио динарски планински масив, тешко проходан за бугарске коњанике. Неретљани су се тада поново осамосталили. Иако су приморске кнежевине биле ближе византијским центрима у Далмацији и подложне њиховим утицајима, ипак се и у њима осећао снажан Симеонов утицај, што показује већ споменути случај захумског кнеза Михаила Вишевића који је у време битке код Анхијала био бугарски савезник. После бугарског освајања Србије, његов став се мењао. Нападајући 926. византијски град Сипонт, на другој обали Јадрана, он је још потврђивао непријатељство према Царству.[8] Пре тога се са хрватским краљем Томиславом обратио папи и подстакао долазак папиних изасланика у византијски Сплит и сазивање црквеног сабора 925. године. Сабору су присуствовали и кнежеви представници, јер је на територији Захумља била стонска епископија, која је била потчињена Сплитској архиепископији.[9] И њој су, као и другим дијецезама, гарантоване гра-

[7] После бугарског пораза дошло је до посредовања папског легата Мадалберта који је успео да се постигне мир између Томислава и Симеона још пре другог црквеног сабора у Сплиту (927). Уп. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 283, 302.

[8] Hoc anno (926) comprendit Michael rex Sclavorum civitatem Sipontum, mense Julio, die sancte Felicitatis, secunda feria, indictione XV. F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illusstrantia*, Zagrabiae 1877, 393.

[9] Акта сплитских сабора, сачувана у рукописима XVI века, приступачна су сада у новом издању: N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, Посебна изд. САНУ CCCXCIX, Од. друшт. наука 55, Београд 1967, 95–105; уп. и уводну студију, стр. 15–65. Иван Лучић и Константин Јиречек сумњали су у аутентичност ових аката, док је Ф. Шишић, *Priručnik izvora hrvatske istorije*, Zagreb 1914, 211–214, бранио њихову исправност наглашавајући да је текст непажљивим преписивањем у приличној мери искварен. Јиречек је (*Ист. Срба* I, 115) као једини разлог наводио супротне оријентације Томислава и Михаила, један је био бугарски а други византијски савезник, и из тога закључивао да на сабору у Сплиту они нису могли сарађивати. Међутим, између 916–917. и 926 (напад на Сипонт) ми немамо никаквих података о Михаиловом односу према Византији да бисмо могли закључивати о континуираном непријатељству. С друге стране, краљ Томислав, кнез Михаило и архиепископ у Сплиту имали су довољно самосталности да би се могли обратити папи поводом црквених питања за која су били заинтересовани, без обзира на разлике у ставовима о другим стварима. Али, далеко важнија од тога је околност што су подаци аката сплитских сабора

нице, али је кнез Михаило морао прихватити саборске одлуке уперене против службе на словенском језику и традиције створене деловањем Ћирила и Методија. Озбиљан преокрет настао је тек после Симеонове смрти, када се Михаило Вишевић толико приближио Византији да је добио високе титуле антипата и патрикија.[10]

Травуњански кнезови су после 924. неко време били сасвим самостални. Они су, иначе, преко данка који им је Дубровник плаћао били везани за византијску власт. Из оквира травуњанске кнежевине изгледа да су се у првој половини X века издвојили Конавли. У своме осврту на географски положај и историју јужнословенских кнежевина, цар Константин VII Порфирогенит изричито каже да је земља Конавли под земљом Травунијом. Из његовог времена је, међутим, сачуван попис владара којима пишу цареви Роман и Константин, у којем се, поред архонта Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана и архонта Дукље, помињу и архонт Конавала и архонт Моравије.[11]

Страдање Србије није трајало дуго. Само неколико година после освајања стекли су се услови за ослобођење, обнову државе и сређивање прилика у њој. Велики освајач и цар, Симеон је умро 927. године и ситуација на Балканском полуострву се за кратко време из темеља изменила. Његов наследник Петар није имао ни амбиције ни снагу свога оца, па је у односима с Византијом дошло до преокрета: бугарски владар који је бацио на колена Цариград био је сада под трајним и јаким утицајем византијског цара Романа Лакапина, савладара Константина VII Порфирогенита.

У таквим условима јавиле су се могућности да се збаци бугарска власт и отклоне последице бугарског освајања. Прилику је искористио један бугарски штићеник, коме је већ једном била стављена у изглед власт над Србијом, Часлав, син Клонимиров, коме су смутње после Симеонове смрти омогућиле да побегне из Бугарске и врати се у Србију. Часлављеве напоре око обнављања српске државе кратко и уопштено описује цар Константин VII Порфирогенит, његов врховни господар и заштитник. Завладавши земљом уз помоћ малог броја присталица, Часлав је признао врховну власт византијског цара и затражио од њега помоћ. Расељени становници Србије враћали су се из Бугарске, Хрватске и суседних земаља. Један део је чак из Бугарске пребегао у Цариград, а византијски цар је ту групу избеглица лепо примио и послао Чаславу у Србију. Цар Константин каже да је Часлав, благодарећи, наравно, царевим богатим даровима, »средио и населио земљу« и да се »као архонт у њој учврстио«.[12]

Нема, на жалост, могућности да се тврдње византијског цара провере и да се макар наслути како је била насељена и организована српска држава у

у погледу хронологије, територијалних односа и политичких прилика у таквом складу с подацим[а] других извора, првенствено списа De administrando imperio, да би се код евентуалног фалсифика[] тора морала претпоставити таква обавештеност и култура какве нису биле могуће у периоду д[о] XVI века.

[10] Титула антипата је врло стара, потиче од титуле проконзула, а није била везана з[а] одређену службу. За оцену њеног ранга и почасти која је указана Михаилу Вишевићу битно је д[а] су намесници теме Далмације крајем IX и почетком X века били антипати, патрикији и стратези. Уп. J. Ферлуга, *Византијска управа* 107.

[11] Налази се у *Спису о церемонијама*, који је такође приписан цару Константину VI[I] Порфирогениту. Уп. *Виз. извори* II, 77–78.

[12] То су последње вести о српском кнезу, па се може претпоставити да су се добри односи [с] Византијом очували све до времена редиговања поглавља о Јужним Словенима у спису D[e] administrando imperio, тј. до 949. године.

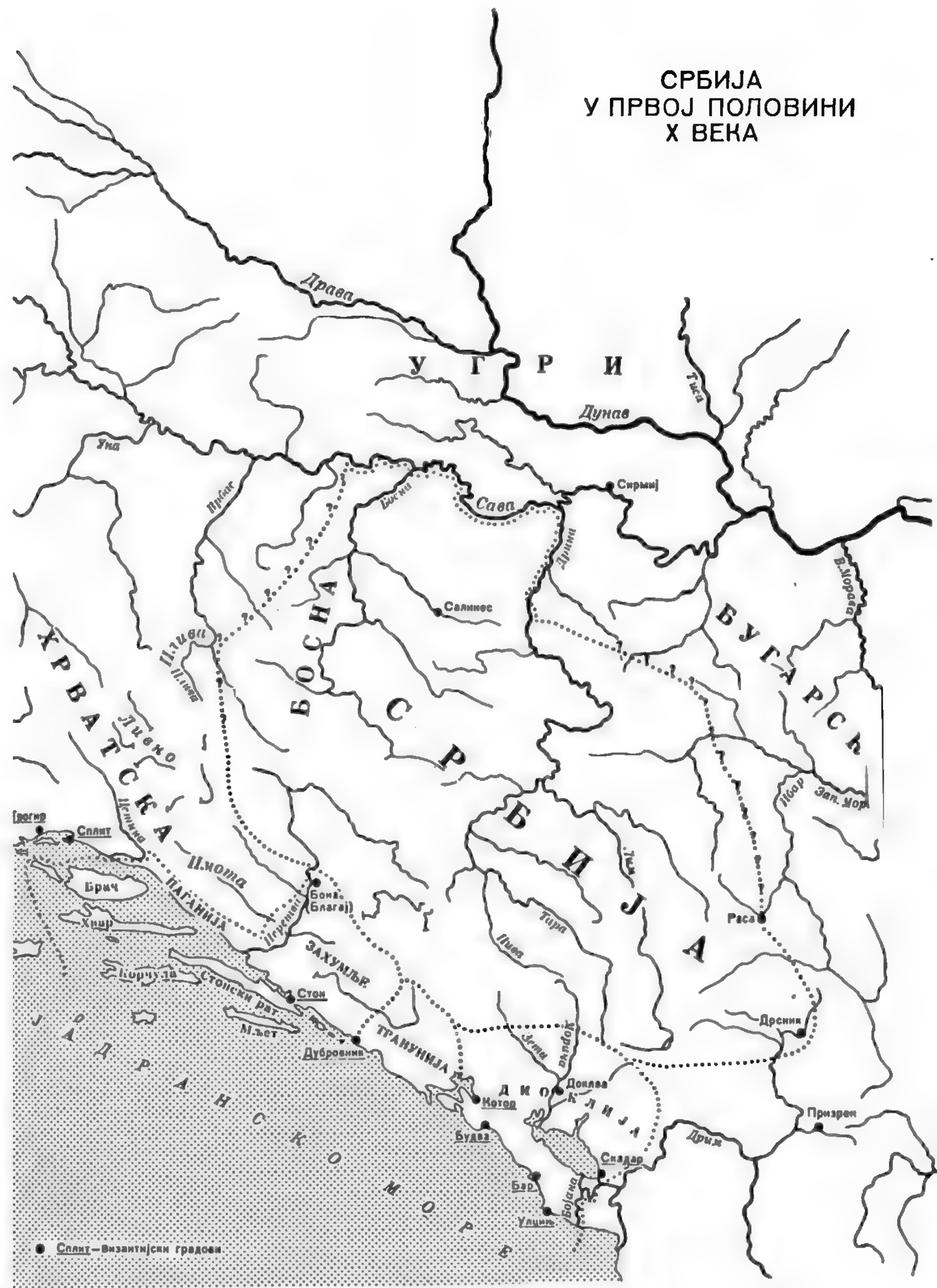

Часлављево време, али се представа о њеном пространству може створити захваљујући томе што Константин VII Порфирогенит наводи један део њених граница.[13] На западу се Часлављева Србија граничила с Хрватском. Њена територија почињала је негде од рубова граничних жупанија Хрватске, Цетине, Пливе, Ливна и Имоте. За Хрватску цар Константин каже: »према Цетини и Ливну граничи се Србијом«. У време слабе насељености, каква је била у раном средњем веку, границу су чинили читави појасеви земљишта, а не линије, као у касном средњем веку и у модерно доба. Кнежевина Захумљана се својом планинском страном у унутрашњости додиривала и с територијом Хрватске и с територијом Србије. Кнежевине Травуњана и Дукљана својом планинском страном граничиле су се са Србијом. Како је планинска страна широк динарски масив, тешко је прецизно одредити којом се линијом тачно протезао гранични појас. Ако се узму у обзир каснији подаци о простирању Травуније и Дукље, може се закључити да су Невесиње, Гацко и Оногошт (данас Никшић) припадали оновременој Србији.[14] На истоку, једини ослонац представља податак да је средином IX века гранична област била око Раса. Није познато да ли је до Часлављевог времена било неких промена, те због тога остаје отворено питање да ли је Србија на тој страни обухватала целу долину Западне Мораве или само један њен део. О северним границама нема савремених података. У саставу Србије свакако је био предео данашње Тузле, јер се град Салинес, чије је идентификовање са средњовековним градом Соли и данашњом Тузлом неоспорно, код Константина Порфирогенита наводи као један од насељених градова Србије. У оквиру српске државе била је у првој половини X века и Босна, ограничена тада на долину истоимене реке.[15] Територија Часлављеве државе на северу се, вероватно, простирала до реке Саве. У његово време провањивали су у Србију Мађари, настањени у Панонској низији. Отуда је поприште борби било у равним областима данашње северозападне Србије и североисточне Босне.

[13] Иако су географски подаци Константина Порфирогенита јасни и конзистентни и мада добијају потврду у изворима из каснијег времена, ипак се непотребно проблематизују. Уп. Р. Новаковић, *О неким питањима границе Србије, Хрватске и Босне у X в.*, Зборник ФФ 7-1 (1963) 153–183; исти, *О границама Србије и српске државе у X веку,* Зборник ФФ 8-1 (1964) 153–181; исти, *Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X veka,* Historijski zbornik 19–20 (1966–67) 265–293; исти, *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века,* Зборник ФФ 10-1 (1968) 141–181.

[14] Барски родослов (Летопис попа Дукљанина; вид. напомену 20) даје податке о жупама Хума, Травуније и Дукље. Те жупе су идентификоване, па су се могли извести закључци о простирању појединих области у XII веку; уп. *Историја Црне Горе* 1, 313–346 (J. Ковачевић), са освртом на старију литературу и с врло инструктивном картом уз стр. 320. У овом извору, међутим, налазимо и област Подгорје са жупама које се простиру од Раме и Неретве (горње), преко Невесиња, Гацког, Пиве и Комарнице, до Оногошта и Мораче. Поставља се питање да ли су ове жупе у X веку припадале Србији или су се у периоду од X до XII века издвојиле из приморских области. Питање је утолико умесније што се назив »Подгорје« иначе не јавља у изворима, јер је, вероватно, књишког карактера. Описијући границе Дукље, у Порфирогенитовом тексту се каже (*Виз. извори* II, 34) да »лежи према кастелима Драча тј. до Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом«. Пошто су Горска жупа и Лушка жупа најдаље копнене жупе Зете у Барском родослову, мора се претпоставити да су најближе суседне жупе Подгорја, Оногошт и Морача, биле у саставу Србије. Између њих би била граница »планинским странама«. Уколико је то закључивање тачно, јужне границе Србије у X веку требало би тражити на гребенима Вележа, Бјелашнице, Његоша и Прекорнице.

[15] То се поуздано изводи из чињенице што подручје града Салинис (данас Тузла) није рачунато у Босну и из околности што се у Порфирогенитовом спису Хрватска и Захумље граниче са Србијом. Нема никаквог основа за мишљење, које је и данас присутно, да је Босна била суседна област Србије која је повремено укључивана у састав српске државе. Босна је била област унутар Србије, ограничена на долину истоимене реке, и тек касније, највероватније почев од XI в., име Босне раширило се на западни део некадашње Србије.

Поред прецизних и тачних, али непотпуних података о границама словенских кнежевина, цар Константин VII Порфирогенит пружа и податке о »насељеним градовима«, живим насељима словенског становништва, којима учени цар супротставља старе римске градове који су опустели. У оквиру сваке кнежевине даје имена насељених градова, често у искривљеном облику. Већина тих насеља ишчезла је без трага у догађајима који су уследили, тако да се имена забележена у спису Константина Порфирогенита само у ретким случајевима могу поуздано везати за одређена места. Ниједан од српских »насељених градова« није откривен ни археолошки испитан. Скоро је сигурно да су у тим градовима била седишта кнежева и жупана, одакле су владали околним подручјима. Историја борби српских кнежева показује да су и претенденти, тежећи да завладају читавом државом, стварали упоришта у појединим градовима, о чијем се распореду не може ништа рећи. У спису цара Константина VII Порфирогенита забележена су имена осам градова у Србији, од којих су два града била у оквирима тадашње Босне. Кнежевине у приморском појасу имале су на сразмерно мањим територијама већи број градова: у Паганији (кнежевини Неретљана) забележена су четири града, у Захумљу пет градова, у Травунији такође пет, а у Дукљи три града.[16]

Насељени и утврђени градови, као центри политичке моћи, и жупани, као носиоци власти над деловима државне територије, једини су познати елементи унутрашње организације српске државе до средине X века. Из најранијег периода њеног развоја нема сачуваних домаћих докумената, а страни извори пружају само оскудне и уопштене податке. Услови живота, друштвени односи и облици материјалне културе на тлу које су населили Срби не могу се реконструисати полазећи од каснијих, боље познатих раздобља, нити се могу утврђивати на основу поређења с другим, боље познатим територијама. Једини увид у друштвено-економско стање овог раног периода дају резултати археолошких истраживања, али су и они, из више разлога, фрагментарни и недовољни.[17] У неповољним климатским условима слабо се очувао трошни и сиромашни материјал раног средњег века, а и од онога што се у земљи очувало, само је мали део обухваћен археолошким ископавањима доспео на светлост дана.

Археолошки материјал је потврдио да су досељени Словени били земљорадници и допринео је да се отклони дуго присутна недоумица. У насељима раног средњег века нађен је знатан број металних делова земљорадничких

[16] Имена градова и покушаје идентификације дају коментари Б. Ферјанчића, *Виз. извори* II, 58, 60–61, 63–65.

[17] Археолошка истраживања раног средњег века добила су замах у последњим деценијама, али су и поред тога ограничена на мали број локалитета. Знатан део ископаног материјала још није објављен, а део је саопштен у виду извештаја са појединих налазишта. Ретки су радови који приказују резултате критичког претресања, упоређивања и класификовања материјала са већег броја локалитета; уп. М. Гарашанин – J. Ковачевић, *Преглед материјалне културе Јужних Словена,* Београд 1950; Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века,* Београд 1977 (необјављена докторска дисертација); В. С. Јовановић, *Словенске некрополе у Србији, Македонији и Бугарској* I–III Београд 1974 (рукопис докторске дисертације). Захваљујем Д. Минић и В. С. Јовановићу што су дозволили да користим њихове још необјављене радове.

алатки (метални окови ашова, мотике, рала, српови, косе), у облицима који ће остати карактеристични и за следећа столећа. На нашем тлу нису се очували алати који су у целини израђивани од дрвета, као виле, грабуље, лопате. О земљорадничкој основи привређивања сведоче и житне јаме, које су налажене у становиштима или у њиховој непосредној близини. Брижљиво израђене и добро изоловане, те јаме су биле погодне за дуготрајно чување зрнасте хране. Камени жрвњеви малих димензија такође су везани за земљорадничка станишта. На основу типова и врста алата могу се извести неки најопштији закључци о елементима аграрне технике, али преко њих се не може утврдити на који је начин обрађивана и обнављана земља нити какви су били приноси. Не може се утврдити ни које су биљке претежно гајене, ни када се са проса, као основне културне биљке и намирнице, прешло на остале житарице. Тој промени која се свакако десила и код Срба приписују се значајне последице, пре свега, пораст становништва, а посредно и јачање словенских држава.[18]

Археолошки материјал са нашег тла осветљава и гајење домаћих животиња. Налажене су кости оваца, свиња, говеда, коња и живине, али се не могу извести закључци о релативном уделу појединих врста домаћих животиња у привређивању и исхрани становништва. У сваком случају, гајење стоке уз насеља битно је друкчије од сточарења балканских староседелаца, који су, зависно од годишњег доба, кретали са својим великим стадима. На основу археолошког материјала, нарочито налаза удица и великих количина рибљих костију, може се извести закључак о великој улози риболова у допуњавању исхране и обезбеђивању основних животних потреба. Коришћење дивљачи за исхрану потврђују налази костију дивљих свиња и јелена. Пчеларски прибор није налажен, али заједничка словенска терминологија потврђује да је и та делатност спадала у традиционалну културу Словена.

Налази већих количина згуре, особених врста алата, грнчарских пећи, сведоче о почецима сложеније поделе рада и специјализованим врстама производње. Најранији мајстори су, по свој прилици, били грнчари и ковачи, од којих су се, можда, већ у X веку одвојили златари. Подела рада је постепено узимала маха. Подстицај су томе давале нарасле потребе за појединим израђевинама, а границе је постављао степен развоја земљорадње, која је морала створити неопходне вишкове да би се део људи могао посветити другим пословима. Обрада дрвета, камена и кости, затим обрада коже и израда текстила, потврђене остацима алата или израђевина, остајале су у оквирима привређивања породице, али се временом и ту наметнула потреба за специјализацијом. У писаним изворима XIII–XIV века не налазимо само грнчаре и коваче већ и дрводеље и »шавце« кожних и текстилних израђевина.

У тим далеким временима, породице и шире заједнице морале су бити способне да задовоље све своје основне потребе, од грађења станишта, преко израде оруђа, до прављења обуће и одеће. Па ипак, иако су потребе услед сиромаштва и једноставног начина живота биле веома ограничене, није се могло потпуно и искључиво ослонити на сопствене снаге. Међу најосновнијим потребама било је и таквих као што су со, метали, камен који се нису могли наћи у непосредној близини, већ су се набављали у удаљеним областима

[18] Уп. преглед мишљења и аргументацију за земљорадњу као основну привредну грану код Словена у: H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowianskich*, Warszawa 1953.

прибегавањем неком виду размене (трампа, поклони) или пљачки. На основу досад откривеног материјала, не може се ништа рећи о томе како се Србија раног средњег века снабдевала металом. Сигурно је да су Словени још у старој постојбини познавали основе примитивне металургије и да су донета искуства могли примењивати у областима богатим рудама, искоришћавајући налазишта близу површине земље.

Анализе откривеног материјала показују да је размена већ у XI веку продрла до села импортујући накит и финију византијску керамику. Остатака такве керамике има више у налазиштима из каснијег времена, што говори о постепеном укључивању наших области у трговину. Њени носиоци и путеви остају за сада непознати. Захваљујући развоју градских центара, после византијског освајања у XI веку јавља се и размена у ужим оквирима, између сеоских подручја и градских насеља, из којих долазе оружје, делови коњске опреме, поједини алати, итд. Тек од XI века јављају се и примерци византијског и угарског новца, који у нашим областима има веома ограничену улогу.

Земљорадња као основни вид привређивања утицала је и на избор места где ће се подићи насеља и на њихов распоред у простору. Словенска насеља тог периода настају у ниским пределима, у близини текућих или стајаћих вода. Такав положај је повећавао безбедност и омогућавао да се привређивање допуни риболовом. На новом тлу, Словени су, очигледно, своје навике и традиције прилагођавали условима које су затекли. Још док су били на другој обали Дунава, тврдило се да им села »леже на рекама једно до другога и у узајамној вези«. Тежња да се насеља групишу уз веће реке може се докучити и из мреже насеља каснијег периода. Та тежња је водила стварању првих већих повезаних насељених површина уз реке и подударности између имена река и жупа, које су представљале и основу политичке организације. Словени су заузимали пределе који су раније били култивисани, али су се ретко насељавали поред остатака античких градских рушевина. Словенски градови, као што је већ речено, нису откривени и археолошки истражени, а о величини сеоских насеља не могу се доносити поуздани закључци. У појединим насељима опажа се тежња да се куће приближе и збију. У првом периоду раног средњег века, најчешћи тип станишта имао је облик полуземунице четвороугаоне основе. Као материјал за грађење употребљавани су дрво, у виду коља и оплетеног прућа, и земља којом су лаки зидови били облепљени. Једноставне земљане пећи, набијени под и усечени банак дуж једног или више зидова били су саставни делови станишта у коме је човек тога доба налазио заклон и заштиту. Временом се куће уздижу на површину земље и већу улогу играју брвнаре.

Непотпун и неједнак увид у основне елементе привређивања и материјалне културе не пружа могућности за закључке о друштвеним односима. Не може се, на пример, докучити како је расподељивано оно што се скромним снагама стицало у земљорадњи, лову или риболову. На основу археолошког материјала није могуће реконструисати обичаје и норме на којима је почивао друштвени поредак, нити се може открити ко су били носиоци моћи и утицаја.

Досадашњим ископавањима откривена су само станишта таквих димензија да су могла задовољити потребе малих породица. У сеоским насељима нису нађени објекти који би се димензијом, материјалом, начином градње или посебним функционалним обележјима издвајали из своје околине. Гробови у некрополама раног средњег века дају такође једноличну слику, али се у

материјалу нађеном у њима огледају и извесне значајне социјалне разлике. Гробови су сви једнако окренути у правцу исток–запад, али неки покојници нису сахрањивани у обичне раке већ у озидане гробнице; разликује се и материјал нађен уз покојнике. Прилози богатије и луксузније израде откривени су у малом броју гробова једне некрополе. Такви подаци представљају сигуран доказ о неједнакости, која је природна и неизбежна у друштвима на таквом степену развоја. Са сигурношћу се може претпоставити да се хијерархијски поредак који је уочљив у односу жупана и владарског рода био присутан и у структури широке основе друштва.

Без великог ризика може се претпоставити да је у српској држави раног средњег века било неслободних људи. Словенске заробљенике спомињу извори из времена насељавања, наглашавајући да су Словени понекад благо поступали са заробљеницима, да су их ослобађали и примали у своју средину.[19] Људе који су власништво својих господара, који се могу продати, али и ослободити, спомињу под именом отрока и писани извори XIII–XIV века. Било би готово невероватно да их није било у раздобљу од досељења до XIII века. Ипак, о њиховом положају и улози у привређивању у најранијем периоду српске државе не може се ништа рећи. Поседовање отрока и могућност да се присвоји оно што они привреде омогућавали су њиховим господарима да још више економски ојачају. Насељавање отрока на господаревој земљи и искоришћавање њиховог рада био је, вероватно, најчешћи облик формирања властелинства, које ће остати карактеристично за друштвени и привредни систем целе феудалне епохе.

Крај Часлављеве владавине познат је само по легендарним казивањима сачуваним у Барском родослову (Летопису попа Дукљанина) из друге половине XII века. У Босну, која је била саставни део Часлављеве државе, провалио је мађарски кнез Киз, пљачкајући и пустошећи земљу. Часлав му се супротставио, сачекао га у дринској жупи и тешко поразио, тако да је мађарски војсковођа изгубио живот. То је на мађарској страни изазвало жељу за осветом, па је покренут нов поход. Овога пута поприште борби било је у Срему (у средњовековном смислу), у равницама јужно од Саве. У изненадном ноћном нападу, Часлав је био заробљен и заједно с неким својим рођацима, по наговору удовице раније погинулог мађарског главара, удављен у Сави.[20]

Општи оквир ове приче одговара приликама Часлављевог времена. Мађари су заиста населили области у Панонији, везали се за то подручје и почели предузимати многобројне походе, о којима је остало доста података у изворима Западне Европе. Они су, међутим, предузимали пљачкашке походе и према југу и стизали све до територије Грчке. Били су заиста суседи тадашње српске државе, тако да је вероватно долазило до напада на њену територију.

[19] Два роба са соколима, псима и крзненим хаљецима била су међу поклонима које су Срби као уздарје дали Борису-Михаилу; *Виз. извори II*, 52.

[20] Барски родослов (Летопис попа Дукљанина) значајан је текст који је настао у Бару у другој половини XII века. Издање свих његових очуваних верзија дао је Ф. Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928, 292–416. Преглед литературе после 1928. и српскохрватски превод додао је V. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950. Сажет осврт на литературу и мишљења о овом извору дала је N. Klaić, *Ljetopis Popa Dukljanina, Enciklopedija Jugoslavije 5*,

Са Чаславом се прекида низ познатих владара из најстарије српске династије, али не због тога што је она изумрла, већ стога што о њима више нема вести. Већ спомињано дело цара Константина VII Порфирогенита завршено је средином X века, а оно што се о наводним Часлављевим наследницима казује у Летопису попа Дукљанина (Барском родослову) фантастично је и не одговара општим приликама тога времена.[21]

Иако се не зна шта се дешавало на територији дотадање српске државе, познати су извесни општи догађаји који су неизбежно морали утицати на положај Србије. Равнотежа снага Бугарске и Византије, успостављена још крајем владавине Симеона и одржавана у току дуготрајног мира за владе његовог наследника Петра, постепено се мењала у корист Византије. У току петнаест година (944–959) личне владавине цара Константина VII Порфирогенита, промене се још нису осећале јер је овај науци и књижевности одани владар следио мирољубиву политику на Балкану свога таста и савладара Романа Лакапина, што је омогућавало Византији да постигне значајне успехе у борбама са Арабљанима. Цар Нићифор Фока (963–969), прослављени војсковођа, после значајнијих победа на Истоку није се више у односима с Бугарском задовољавао условима успостављеним у време Симеона, када је однос снага био сасвим друкчији. Он је 965. ускратио плаћање данка Бугарској, изложио понижењима бугарске посланике и повео рат против Бугарске. Желећи, ипак, да своје снаге првенствено употреби у борбама са Арабљанима, наумио је да се у рату против Бугарске послужи снагом кијевског кнеза Свјатослава који је нешто раније срушио хазарску државу. Руски кнез је 969. за кратко време потчинио Бугарску, али није могао да искористи плодове свога успеха јер су Печенези били напали Кијев. Тек у другом походу против

Zagreb 1962, 565–566. Неуједначен и често противречан садржај овога извора дао је повода за различита мишљења и оцене његове вредности, од потпуног прихватања до потпуног одбацивања. Одавно је запажено да се у њему, уз поједине податке који хронолошки, географски и садржајно одговарају ономе што се зна на основу других извора, налазе и очигледне конструкције, заблуде и грубе нетачности. Исконструисана је, пре свега, династија јужнословенских владара која почиње са готским краљем Тотилом из V а завршава се краљем Градихном из XII века. Далеко је од реалности и тобожња власт над територијом која се простирала од Истре до Драча у почетку, да би се касније сузила на подручје између Котора и Скадарског језера. Нереална је и хронологија, јер су личности које су по другим изворима савременици, овде одвојене неколиким генерацијама владара. Поред тога, сусрећу се имена која никад више нису поновљена, чак и веома необична с језичке тачке гледишта. По ономе што се до сада могло утврдити, Барски родослов (ЛПД) склопљен је од различитих елемената и могућност његове употребе зависи од вредности грађе којом се састављач служио, а та вредност се може оцењивати на основу сагласности информација с подацима других извора. Један од релативно поузданих и корисних делова овога извора јесте *Житије светог Јована Владимира*. Одломак о Чаславу допро је до писца вероватно посредством етиолошке легенде која објашњава настанак имена места Цвилин и Кисково, а уметнут је врло неспретно јер Часлав ту долази после Трпимира, Светозара и Радослава, оца кога је збацио с власти. У прилог историјском језгру приче о Чаславу могу се навести: околност да је Часлав заиста живео у време мађарских продора у суседне земље, чињеница да се предео јужно од Саве заиста називао Сремом и да се у каснијим изворима јавља мађарско племство de genere Chys (Шишић, *нав. дело* 440–441).

[21] Између Часлава, који је савременик Константина VII Порфирогенита (913–959), и Јована Владимира, који је савременик цара Василија II (976–1025), у Барском родослову је наведено десет генерација владара! Краљевством су завладали потомци Часлављевог полубрата (пошто се прогнани отац Радослав поново оженио у Риму), а у Рашкој потомци Тихомила, зета »бана« Рашке. Сам Тихомил, иначе миљеник Часлављев, није се усудио да се назове ни краљем ни баном, него само великим жупаном. На тај начин је, по његовом казивању, настала титула великих жупана у Рашкој!

Бугарске, у току исте године, он је збацио Бориса II, сина ранијег цара Петра, и потпуно завладао Бугарском.[22]

Показало се, међутим, да је руски кнез ове походе водио ради својих интереса и да Византија тиме није ништа добила. Како је исте године убијен цар Нићифор Фока, његов супарник и наследник на престолу у Цариграду, исто тако прослављени војсковођа Јован Цимискије (969–976), морао је или да се нагоди с руским кнезом или да поведе борбу против њега. Пошто се Свјатослав није показао спремним на попуштање, спор око власти над Бугарском морао се решити оружјем. Цар Јован Цимискије предузео је 971. велики поход, који је после огорчених борби, нарочито око града Дрстра (Силистрија), довео до потпуног потискивања кнеза Свјатослава и његових Руса из Бугарске. Византијски цар се том приликом послужио и наследником Петровим, Борисом II, да би Бугаре одвојио од Руса, али га није вратио на бугарски престо.

Најјачи супарник Византијског Царства био је покорен и границе су померене далеко на север, све до Дунава. Та велика промена је, разуме се, морала утицати и на положај словенских кнежевина у западној половини Балканског полуострва. Србија је била у непосредном суседству територија које је Византија освојила, и где је довела своје гарнизоне, и први пут се дугом линијом непосредно граничила с моћним Византијским Царством. Међутим, такво стање је трајало сасвим кратко, исувише кратко да би цареви могли да искористе плодове победа из 971. године.

Већ 976, када је умро цар Јован Цимискије, избиле су борбе око византијског престола, а у Македонији је у једном делу некадашњег Симеоновог и Петровог царства избио устанак »комитопула«, синова »комиса« Николе, локалног властодршца у пределу Преспе и Охрида. После кратког времена, на челу устанка остао је Самуило, пошто су му браћа изгинула у борбама или била уклоњена.[23] Он се прогласио за цара показујући на тај начин да својом борбом жели да обнови Симеоново и Петрово царство. Наруку му је ишла околност што је тадашњи цар Василије II (976–1025) морао да се ангажује у борбама са супарницима, тако да није могао своје снаге да употреби против устанка који се незадрживо ширио. Предузимајући успешне походе и наносећи поразе византијским војним одредима и локалним властима, Самуило је проширио своју власт на Македонију, Тесалију, Епир, старе бугарске земље између Дунава и планине Балкана и територије освојене на западу до Београда и Сирмија. Србија је тако поново добила динамичног, експанзивног и јаког суседа и опет се нашла на путу његове експанзије.

О односима Србије и приморских кнежевина, међу којима се Дукља налазила најближе путевима Самуилових освајања, сачувано је веома мало вести. Посредно сведочанство о политичкој активности Срба пружа несрећна судбина једног српског посланства које је 992. пловећи бродом путовало цару Василију II и пало у заробљеништво Арабљана. Ослобођено тек 993. године, стигло је да се поклони византијском цару.[24] Није тачно познато какав је био циљ овога посланства ни из које је српске области долазило. Али, како су тих

[22] Г. Острогорски, *Историја Византије* 277–282.

[23] О датуму устанка, колебању између 969. и 976. године, о наводној Западној Бугарској, која би остала слободна, уп. коментаре Ј. Ферлуге уз Јована Скилицу, главни извор за ове догађаје: *Виз. извори* III, 55–79.

[24] Г. Острогорски, *Српско посланство цару Василију* II, Сабрана дела IV, 147–158.

година и Византија и приморске кнежевине биле угрожене од Самуила, претпоставља се да је мисија била повезана са организовањем заједничке борбе и да је долазила из Дукље, где је крајем X века владао кнез Јован Владимир.

О дукљанском владарском роду ништа се иначе не зна. Међу претходницима Јована Владимира био је свакако архонт Дукље Петар, чије је име сачувано на једном оловном печату.[25] Јован Владимир је био у добрим односима с византијским намесницима у Драчу и свакако је признавао врховну власт византијског цара. Он није био спреман да се добровољно потчини Самуилу. Пред сам крај X века (вероватно, око 998), Самуило је предузео против Дукље војни поход. Владимир је био присиљен да се повуче на планину Облик код Скадра, али није имао снаге да се у отвореној битки супротстави далеко надмоћнијем противнику, па се предао да би поштедео своје људе.[26] Потчињавање Дукље било је повезано с другим освајачким подухватима Самуиловим: са освајањем Драча, нападима на Улцињ, Котор и Дубровник. Касније су уследили продор на запад, у Далмацију, и пустошење Босне и Србије при повратку. Није познато да ли су ове области том приликом биле трајно освојене или се Самуило задовољио само успостављањем своје врховне власти.

Као владар, Самуило се и на другим странама ослањао на локалне кнежеве који би му се покорили. Поново је у Дукљи дао власт Јовану Владимиру, кога је у међувремену оженио својом кћерком. На сличан начин поступио је и према ранијем византијском наместнику у Драчу, који је, такође, постао Самуилов зет и поново добио своју област на управу.

[25] Натпис са врло кратким текстом (К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 70, нап. 39) веома је тешко ближе датирати. M. Lascaris, *Influences byzantines dans la diplomatique bulgare, serbe et slavo-roumaine*, Byzantinoslavica 3 (1931), оспоравао је схватање да печат припада српском кнезу.

[26] О Јовану Владимиру нема посебне монографије. Оно што се о њему зна почива на изводу из Житија сачуваном у Барском родослову (ЛПД) и на узгредним саопштењима Јована Скилице; уп. коментар Ј. Ферлуге, *Виз. извори* III, 117–119.

ТРИЈУМФ ВИЗАНТИЈЕ ПОЧЕТКОМ XI ВЕКА

Почетком XI века српске земље налазиле су се под врховном влашћу цара Самуила, који је на измаку претходног столећа успео да завлада великим делом Балканског полуострва. Иако детаљи нису познати, нема сумње да су се ове земље, са сопственим кнежевима на челу, налазиле у зависном положају према новом царству, али нису биле непосредно укључене у његову државну структуру.[1] Међутим, већ у том тренутку, на самом почетку столећа, почео је да се назире низлазни пут Самуилове славе. Низ успешних офанзива између 1001. и 1004. године, крунисаних освајањем Скопља, и задобијање Драча издајом 1005. године, учинили су премоћ Византије очигледном. Територија Самуилове државе била је готово исечена на неколико делова, а њене снаге распарчане. Тиме је, у ствари, започела њена агонија, и било је само питање времена кад ће уследити последњи ударац. На жалост, потпуно је непознато шта се у том раздобљу дешавало с појединим српским кнежевинама – Дукљом, Рашком, Травунијом и Захумљем – односно у којој мери је уопште полазило за руком Самуилу да над њима одржи своју власт.

Последњи чин драме почео је 1014. године и потрајао је прилично дуго, све до 1018. године. Започео је одлучним поразом војске македонског цара на Беласици (јула 1014) и његовом смрћу, која је готово непосредно уследила (6. октобра 1014), а завршио се потпуним покоравањем државе његових наследника четири године касније. Било је то доба унутрашњих превирања у македонској држави, доба размирица између Самуилових наследника. У тим обрачунима пао је и зетски кнез Јован Владимир (1016), ожењен још за живота Самуила његовом кћерком. Можда случај Јована Владимира, царског зета, па тиме и члана породице у којој је беснела борба за власт, представља изузетак у односу на друге српске кнежеве. Ипак, с доста сигурности може се претпоставити да су та борба и расуло које је, као њена последица, захватило македонску државу морали имати одјека у свим српским земљама. Карактер и праве размере тог одјека не могу се, међутим, ни наслућивати.

[1] Модерна синтетична дела не заузимају увек недвосмислен став поводом овог питања; уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 118, 120; Г. Острогорски, *Историја Византије* 287. Према *Ист. народа Југославије* I, 236, 278, излазило би да је Самуило успоставио непосредну власт у свим српским земљама. Међутим, на основу расположивог изворног материјала и општег развоја догађаја, највероватнијима се чине закључци Ст. Антољака, *Самуиловата држава*, Скопје 1969, 36 и даље, 40, према којима су Дукља (о којој се највише зна) и остале српске земље биле под врховном Самуиловом влашћу, у некој врсти вазалног положаја.

Почетком 1018. године пао је под зидинама Драча последњи македонски цар Јован Владислав. Његова удовица је релативно брзо после тога, са осталим члановима породице, покорно дочекала византијског цара на капијама Охрида. Византија је, после неколико стотина година опет била господар Балканског полуострва све до Дунава, а на доњем току Саве њена власт се чак ширила и изван строго географских граница Балкана. Али, док је дугогодишњи рат против Самуила водио са суровошћу која му је донела надимак Бугароубица, византијски цар Василије II (976–1025) током ових месеци коначног запоседања остатака македонске државе наступао је на сасвим другачији начин, у условима који су, у поређењу с ранијим стањем, такође били битно друкчији. Наиме, мали број обласних управитеља и локалних војних заповедника пружио је Византинцима неки јачи отпор. Готово свуда, па и у самој Самуиловој престоници, освајачи су дочекивани изјавама покорности, у већини случајева, чак и знацима наклоности. Василије II је, заузврат, широке руке делио достојанства и поклоне припадницима горњег друштвеног слоја који су у великом броју прелазили на његову страну, везујући их тако чвршће за себе. За средњовековне појмове то није била необична појава.[2]

У светлости описаних околности, нужно се постављају питања како се Василије понео према српским кнежевима, поглаварима појединих земаља, на овај или онај начин донедавно потчињеним Самуилу, и како су они прихватили велику промену из 1018. године. На ова питања немогуће је дати прецизне одговоре, али се са знатном сигурношћу може закључити да су се, уопште узевши, поновили призори из некадашњих централних области Самуилове државе: понегде су употребљавани мачеви, а негде су, и то много чешће, налажена решења прихватљива за обе стране. Аутор Барског родослова (Летопис попа Дукљанина), на пример, каже да је цар Василије с великом војском и флотом посео Рашку, Босну и целу Далмацију, али се из његовог излагања не види да ли је то била само демонстрација победоносне војне силе којој није пружен стварни отпор или је до неких борби ипак дошло.[3] Индикативно је да су хрватска племена, како сведочи византијски хроничар Јован Скилица, мирно признала византијску врховну власт, а њихови поглавари »...примише почасти и достојне награде«.[4] Нема разлога да се ситуација међу српским племенима, која су била ближе свим превирањима и променама власти у централним деловима Балкана, сматра битно другачијом тим пре што Скилица, говорећи о збивањима из 1018. године у западнијим областима Балкана, изричито напомиње да је једино намесник Сирмија пружио отпор Византинцима.[5] Међутим, много је битније установити како је

[2] Главни изворни опис догађаја у вези с рушењем Самуиловог царства доноси Јован Скилица, *Synopsis historiarum, ed.* I. Bekker II, 466–476 (ed. H. Thurn, 357–366); српскохрватски превод и коментар Ј. Ферлуге у: *Виз. извори* III, 123–140; уп. и Б. Прокић, *Јован Скилица као извор за историју маћедонске словенске државе,* Глас 84 (1910) 137 и даље; И. Снегаров. *История на Охридска архиепископия* I, Софиа 1924, 52 и даље; В. Златарски, *История* I, 2, 771–790; К. Јиречек, *Ист. Срба* 119; *Ист. народа Југославије* I, 280 и даље; Г. Острогорски, *Историја Византије* 295.

[3] *Летопис попа Дукљанина,* изд. Ф. Шишић, 344.

[4] *Synopsis historiarum,* ed. Bekker II, 476 (ed. Thurn, 365). О томе шта стварно значи ова Скилицина вест и да се заиста односи на Хрвате, уп. Ј. Ферлуга, *Виз. извори* III, 136, нап. 195.

[5] *Synopsis historiarum,* ed. Bekker II, 476 (ed. Thurn 365); о контроверзама око личности овог намесника и византијским акцијама око Сирмија уп. Ј. Ферлуга, *Виз. извори* III, 137, нап. 196; 138, нап. 197.

изгледала успостављена византијска власт него којим путевима је дошло до њеног признавања.

После успостављања византијске власти, територија некадашње Самуилове државе била је највећим делом подељена на теме.[6] Тиме је византијски управни систем био заведен на свим територијама које су непосредно и формално биле припојене Царству. Граничне области и крајеви које је Самуило раније био освојио од Византије прикључени су постојећим, суседним темама, које су на тај начин увећане. Ако је, пак, Самуилова инвазија практично означила уништење неке старе теме, таква тема је обично успостављана у свом некадашњем обиму (Драч).

Међутим, огромни простори Самуилове државе, у првом реду, њени централни делови, или се нису налазили под влашћу Византинаца стотинама година пре Самуила или су били кратко под влашћу Цариграда почетком седамдесетих година X века, непосредно по уништењу Првог Бугарског Царства. Од таквих територија образоване су две веома велике, сасвим нове теме: Паристрион (Парадунавон) и Бугарска. У састав Паристриона, чије је седиште било у Силистрији, ушли су крајеви између доњег Дунава и планине Балкана. Тему Бугарску, која је добила висок ранг катепаната, сачињавале су централне области некадашњег Самуиловог царства, укључујући и његове престонице. Тако је ова тема, са средиштем у Скопљу, обухватала данашњу југословенску, а делимично, вероватно, и грчку Македонију, делове западне Бугарске и највећи део данашње Србије који се, северно од Македоније, протеже ка Дунаву и доњем току Саве.

Мање је позната судбина неких других територија, оних уз доњи ток Саве и оних где су раније биле образоване прве српске државне творевине, јер не постоји извор који би изричито потврђивао постојање тематске организације у тим областима после 1018. године. Међутим, питање његовог постојања не може се тиме ипак аутоматски решити у негативном смислу.[7]

У науци је било снажно заступаних тврђења, с немалим одјеком, да је Василије II несумњиво основао једну тему на Сави и Дунаву, чији је центар најпре био у Сирмију, а затим у Београду.[8] Данас преовлађује мање одлучно мишљење о вероватном постојању ове теме, тзв. теме Сирмиј, у првој половини XI века, наравно, од времена цара Василија.[9] На овакав закључак

[6] Г. Острогорски, *Историја Византије*, 296 и даље; 296, нап. 2; 297, нап. 1. Ради потпуног прегледа управне поделе новоосвојених територија, уп. J. Ферлуга, *Виз. извори* III, 121, нап. 145; 125, нап. 165; 140, нап. 199; 157, нап. 250. Временом су постали потпуно неодрживи неки ставови, као Златарског, *Историја* II, 1–41, који је развијао тезу да је читава територија бившег Самуиловог царства образовала једну једину административну јединицу, или Б. Прокића, *Први охридски архиепископ Јован*, Глас 88 (1911) 287, 301, који је сматрао да је катепанат Бугарске имао аутономну унутрашњу организацију, различиту од осталих византијских тема, и тако више представљао вазалну област него провинцију.

[7] Међу познатим научницима који одлучно одричу постојање теме на Сави и Дунаву после 1018, са упориштима у Сирмију и можда у Београду, треба навести Златарског, *Историја* II, 16, а нарочито румунског историчара Н. Банескуа који је овом питању посветио велики број радова. У најзначајнијем и последњем раду ове врсте, докраја је развијена теза да се тек од Манојла I Комнина (1143–1180), у склопу угарске политике династије Комнина, на Дунаву појављује једна тема чије постојање свакако не сеже уназад до 1018. године: *Les duchés byzantines de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest 1946, 27, 42 и даље.

[8] Н. Скабаланович, *Византийское государство и церковь в XI в.*, С.-Петербург 1884, 228–230; P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia 1932, 345, 346; исти, *История на български народ* II, София 1944, 1–10.

[9] Laurent, *Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle*, Revue des études byzantines 15 (1957)

упућују две чињенице: а) у позном XI веку и током XII века постојала је административна јединица Sirmium као велика погранична област Византијског Царства (с рангом дуката у XII веку), што вероватно указује на то да је већ од успостављања византијске власти 1018. године на том простору морао постојати неки облик управне организације; b) Јован Скилица подробно описује како је византијски војсковођа Константин Диоген на превару убио последњег македонског намесника Сирмија и за награду био »... постављен да управља новоосвојеном облашћу« (1018).[10] Диоген се и касније код Скилице спомиње са истом функцијом, све до царевања Романа III Аргира (1028–1034).[11] Теоријски, његова област није нужно морала да буде тема, него једна од нижих административних јединица, али је, ипак, највероватније да је тај ранг добила с обзиром на значај који је Сирмиј имао за Византинце.

Знатно сложенији проблем представља тзв. тема Србија коју је Василије II, наводно, такође основао после победоносне реокупације Балканског полуострва.[12] У прилог његовог постојања говорила би околност што се у изворима чак три пута спомињу заповедници Србије с рангом управника теме. Нарочито су занимљива два оловна печата чија је аутентичност несумњива. Један је припадао антипату патрицију Константину, дуксу Солуна, Бугарске и Србије, а други Константину Диогену, стратегу Србије.[13] Обично се сматра да је у питању једна личност, уз то идентична са поменутим Константином Диогеном, управником Сирмија. Трећа индиција о постојању теме Србије је, међутим, веома сумњива. Она се заснива на два латинска преписа исправе којом извесни Љутовид (Litouitus, Lotavitus), протоспатар, ипат и стратег Србије и Захумља, дарује бенедиктинцима са Локрума цркву Светог Панкрација на Мљету.[14] Захумски кнез Љутовид је историјска личност из прве половине XI века, али је ова исправа, по свој прилици, готово двеста година млађи фалсификат.[15] То свакако није доказ на основу којег би се Василију II могло приписивати оснивање теме Србије. Али ни два Диогенова печата, иако аутентична, не представљају недвосмислен доказ, јер се њихови подаци тешко могу довести у везу с каријером овог достојанственика.

Животни пут Константина Диогена[16] у државној служби добро је познат захваљујући хроничару Јовану Скилици, тако да нема неких значајнијих

188; Г. Острогорски, *Историја Византије* 297; уп. и немачко издање: *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, 259, нап. 1, где су наведена слична мишљења; J. Ферлуга, *Виз. извори* III, 140, нап. 199.

[10] *Synopsis historiarum*, ed. Bekker II, 476 (ed. Thurn, 366).

[11] *Исто*, ed. Bekker II, 483, 487 (ed. Thurn, 373, 376). Византијски намесници у Сирмију свакако постоје још извесно време, али дукс Никита (1072–73), последњи византијски намесник који држи град, више нема седиште у њему; уп. T. Wasilewski, *Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle*, ЗРВИ 8-2 (1964) 480.

[12] Овим често претресаним питањем, последњи се систематски бавио J. Ферлуга, *Виз. извори* III, 157, нап. 250, који доноси и комплетан библиографски материјал. За Ферлугу, као и за Острогорског, *Историја Византије* 298, нап. 1, питање остаје још увек отворено и чека на коначно решење.

[13] Први печат издао је I. Swiencickyj, *Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow*, Сборник въ паметъ на проф. Петъръ Никовъ, София 1940, 439 и даље, а други печат Laurent, *нав. дело* 189–190, где се брани исправност оваквог читања.

[14] *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 189, 190.

[15] О живој дискусији око вредности овог документа уп. J. Ферлуга, *Виз. извори* III, 157, нап. 250.

[16] Cf. Laurent, *нав. дело* 190; G. Ostrogorsky, *Geschichte* 259, нап. 2; J. Ферлуга, *Виз. извори* III, 138, нап. 198.

нејасних места. Био је један од војних команданата пред крај рата против Самуилових наследника, а по његовом завршетку, постављен је за намесника Сирмија. У време великог упада Печенега на Балкан 1026. године, именован је за дукса Бугарске, при чему није напустио свој стари положај. Тек у почетку владавине Романа Аргира напустио је Сирмиј, 1028. године, јер је добио положај управника Солуна, који је десетак година пре тога већ заузимао. Међутим, под новим царем, Константин Диоген је врло брзо пао у немилост; премештен је за стратега малоазијске теме Тракесион, а затим лишен свих јавних функција. Током тих десет последњих година каријере, он очевидно није био чак ни краће време на положају управника неке теме с називом Србија. С друге стране, значајно је што се Диогенов печат с разгранатом титулатуром, која пре евоцира ауторов cursus honorum него што сведочи о спајању различитих функција у његовим рукама, подудара са излагањем Скилице у свим тачкама осим у погледу Србије.

Постоје само две могућности при покушају да се објасни појава заповедника (теме) Србије, јер с обзиром на ток каријере Константина Диогена и вредности тзв. Љутовидове повеље, морају се одбацити раније потраге за темом Србијом у Дукљи или Захумљу, које су инсистирале управо на овим личностима као њеним стратезима.[17] Прва могућност би, управо због изворне вредности Диогенових печата, била да се под Србијом, која је на њима спомепута, подразумева област Сирмија. Практично, то би значило да је тема Сирмиј била позната и под именом Србија.[18] Тако би била успостављена логична веза између службовања Константина Диогена и његових печата и избегнути узалудни покушаји убикације теме Србије у планинама Дукље или у близини Јадранског мора. Међутим, мало је вероватно, и то би био јединствен случај, да се називом Србија већ у XI веку обележавају земље које се налазе чак на Сави, дакле веома далеко од било ког тадашњег средишта српских племена. Друга могућност би била да је у Рашкој, као симбол присуства Цариграда, постојао византијски војни гарнизон под заповедништвом дукса теме Бугарске, који стога у своју титулатуру уноси и Србију.[19] Али, у том случају је тешко објаснити појаву печата Константина Диогена на коме се помиње само Србија. Сем тога, ова претпоставка би подразумевала постојање преседана у византијској управној структури, у којој није постојала пракса да се гарнизони држе у суседним вазалним земљама и, сходно томе, ни да се сопствени погранични команданти називају стратезима дотичних земаља.[20]

[17] На основу Љутовидове повеље, такве су још биле комбинације Скабалановича, *нав. дело* 219 и даље, које је први оспорио Јиречек, *Ист. Срба* 133, нап. 71. Касније је Laurent, *нав. дело*, 185 и даље, комбинујући све досад наведене изворне податке, упорно стављао тему Србију у Захумље, Дукљу, па чак и Рашку, те покушавао да одреди више њених стратега. Теофил Еротик, кога спомиње хроничар Скилица и за кога не знамо ни да ли је носио титулу стратега, свакако је кратко управљао Зетом у време заробљеништва кнеза Стефана Војислава (1034–35) као командант окупационог одреда, а не као управник посебне новоосноване административне јединице: *Synopsis historiarum*, ed. Bekker II, 526 (ed. Thurn, 408).

[18] Ову идеју заступају H. Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe–XIe siècles*, Bullettin de Correspondence Hellenique 84 (1960) 60 и даље (*Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, VIII, 60 и даље); Wasilewski, *нав. дело* 475 и даље, који подвлачи да је у Византији било много тема с двоструким, алтернативним именима.

[19] Banescu, *нав. дело* 124 и даље.

[20] Оригиналну идеју о некој врсти диархије у српским кнежевинама тога времена изнео је

Преглед целокупног изворног материјала о византијским заповедницима области која се назива Србија показује да су у српској историји прве половине XI века морале постојати неке околности које измичу погледу данашњих посматрача. Данас је немогуће закључити ни какав је статус, у ствари, имала ни где се налазила тзв. тема Србија. Као што је нејасан карактер ове појаве, нејасни су и њени хронолошки оквири. С тих разлога, неопходно је враћање Барском родослову (Летопису попа Дукљанина), чије релативно оскудно излагање о овом добу заслужује поверење.

Према споменутом извору проистиче да су већ средином прве половине XI века жупан Рашке, бан Босне и кнез Захумља били савезници Византијског Царства у борби против кнеза Дукље.[21] Одавно је већ примећено да овај податак обележава постојање државности наведених земаља, иако је исти писац спреман да земљу рашког жупана чак и нешто касније назива »провинцијом«.[22] После 1018. године, дакле, Захумље, Дукља и Рашка биле су државе са сопственим кнежевима који су обично били у некој врсти вазалног односа према Византијском Царству.[23] Домаћа унутрашња управа у класичним српским земљама раног средњег века остаје тако нетакнута. У односу на ово језгро, византијски управни систем, оличен у тематском уређењу, обухвата периферне српске области: слив Мораве, Београд и, можда, област Сирмија.[24] Тиме се, у основи, поновила ситуација из времена цара Самуила, с том разликом што су кнежеви српских државица, у првом реду, Дукље и Рашке, добили новога моћног суседа – византијског цара. Није познато да ли је истовремено дошло и до неких измена граница, а уколико их је и било, политичка карта овог подручја у односу на доба пре 1018. године није могла бити битно друкчија.

Иако се према наведеним подацима то не би морало одмах закључити, слом Македонског Царства 1018. године утицао је да се битно измени положај српских земаља. Оне су се нашле са три стране окружене Византијом, која је тада била на врхунцу моћи. Запретила је опасност потпуне превласти Цариграда, с недогледним историјским последицама. Једино околност што се Византијско Царство током XI века суочавало с мноштвом искушења на другим странама, укључујући и унутрашње тешкоће и кризе, спречила је да се тај притисак потпуно испољи и добије сувише опасне размере. Штавише, политички утицај Византије у Рашкој повремено је морао бити врло слаб, јер је Цариград само великим даровима успевао да придобије рашког жупана за савезништво против Дукље.[25] Иако се, дакле, непосредни политички утицај Византије током XI века испољавао с промењивом снагом, то није могло битно изменити чињеницу да је велики преокрет из 1018. године значио дуготрајну промену политичког и стратегијског положаја српских земаља, јер је византијски утицај оствариван на разне начине. Посебан значај имала је

Wasilewski, *нав. дело* 472, сматрајући да су оне биле административно повезане са суседним византијским темама, као и да су њихови кнезови носили титуле стратега сопствених земаља (нпр., кнез Љутовид, стратег Србије и Захумља). Међутим, J. Ферлуга, *Виз. извори* III, 156, нап. 244, с разлогом је указао на неодрживост те претпоставке.

[21] *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 346 и даље.

[22] Уп. Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку према Барском родослову*, Гласник СНД 15 (1935) 6.

[23] Г. Острогорски, *Историја Византије* 297 и даље.

[24] За слично тумачење уп. Banescu, *нав. дело*, passim; *Ист. народа Југославије* I, 236 и даље.

[25] Уп. *Ист. народа Југославије* I, 237.

околност што је победнички цар Василије II на великом делу Балканског полуострва спровео крупну промену у организацији цркве.

Преузимајући својевремено бугарске државноправне традиције, Самуило није само себе прогласио царем него је на тим истим традицијама засновао и Патријаршију у Охриду. То је учинио сасвим у духу схватања која су владала у земљама византијског културног круга, где су царство и патријаршија сматрани нераздвојним символима аспирације на највише место у тадашњој сложеној хијерархији држава. Сматрало се да је Охридска патријаршија наследник цркве из времена Првог Бугарског Царства (X век), која је своје средиште постепено премештала из Дрстра, преко Средца (Софија), у Охрид. Још за постојања македонске државе, други по реду и последњи патријарх у Охриду био је Јован (1015–1019), некадашњи игуман манастира Свете Богородице у Дебру, одакле је, изгледа, и био родом.[26] После предаје државе Самуилових наследника, Василије II је с Јованом ступио у преговоре о будућем положају његове цркве. Било је јасно да у Византијском Царству не може поред цариградске постојати и патријаршија побеђене и ишчезле државе. Али, с друге стране, Василије је с великом далековидошћу схватио да охридску цркву не треба ни једноставно укинути и њену територију прикључити Цариградској патријаршији. Тако је у његовим преговорима с патријархом Јованом закључено да се примени једно оригинално решење које је постепено употпуњавано, а обнародовано је у три знамените повеље подарене охридској цркви.[27]

Темељите и широке реформе у правом смислу речи није било, али је огромна промена извршена већ тиме што Охрид више није био седиште патријаршије него архиепископије (вероватно, од 1019. године). Нова архиепископија је проглашена аутокефалном, што значи независном од Цариградске патријаршије, са свим правима која је једна самостална црква могла имати у средњем веку.[28] Њен поглавар добио је виши ранг од осталих византијских архиепископа. Али, истовремено, нова архиепископија је постала и инструмент политике цариградске владе, јер је била подређена цару на видљив начин – у његовим рукама остало је право да поставља архиепископа.[29] У свему осталом задржана је стара структура охридске цркве, њен стари начин живота и стицања прихода, њене старе привилегије.[30] Тим мерама Василије II успео је да постигне истовремено више циљева: задржао је контролу над црквом која је окупљала највећи део Јужних Словена, избегао повећање и иначе огромне цариградске патријаршије, задовољио утицајно словенско свештенство и припаднике словенског владајућег слоја, који су прихватили византијску власт.[31] Последњи циљ постигнут је утолико лакше што је бивши патријарх Јован остао на челу нове цркве.

Оснивање Охридске архиепископије и благонаклон став који је Василије II према њој заузео били су у складу с његовом политиком подржавања старих односа и обичаја, старе економске и друштвене структуре у областима које су раније улазиле у састав Самуилове државе. Из истог разлога, у прво време нису предузимани никакви значајнији кораци да се промени словенски карактер Архиепископије, чије су највише достојанственике, почев од самог архиепископа Јована, највећим делом чинили свештеници словенског порекла. За живота Василија II (умро 1025), за владе његових непосредних наследника и Јовановог понтификата (1018–19 – око 1037), овакве прилике, у појединостима, на жалост, готово сасвим непознате, очигледно се нису битније мењале.[32] Смрт архиепископа Јована и формално је најавила ново доба које се већ извесно време осећало у оним провинцијама Византијског Царства које су биле претежно насељене Словенима. На архиепископску столицу долази Лав, пореклом Грк из Пафлагоније и дугогодишњи високи достојанственик цркве Свете Софије у Цариграду, с којим започиње епоха постепеног, али брзог грецизирања охридске цркве, што је имало огромних последица за словенске народе обухваћене њеним границама.[33]

Све описане околности, почев од оснивања Охридске архиепископије, биле су од велике важности и за српске земље, мада не свуда у подједнакој мери. Јер архиепископија, на основу повеља Василија II, није обухватала само оне територије које су тек знатно касније постале српске, а које су 1018. године биле непосредно укључене у византијски управни систем (тема Бугарска), него и територије где је већ одавно постојала власт домаћих, српских кнежева.

Првом повељом Василија II, подареном Охридској архиепископији, било је одређено које епископије улазе у њен састав, а затим је тај списак допуњен двема новим повељама. Тако се под архиепископском столицом Охрида нашла огромна територија од Дунава до Тесалије и од планине Риле до Јадранског мора. Њене границе биле су, с мањим изузецима, утврђене више у складу с територијом бугарске цркве из времена царева Симеона (893–927) и Петра (927–969) него према границама охридске патријаршије из Самуиловог доба.[34] У тим оквирима, знатан број епископија налазио се на просторима који су касније, неки чак много касније, доспели под власт српских владара.

[26] Због неслагања изворних података, у старијој научној литератури вођена је дуга расправа о томе да ли је последњи охридски патријарх био Давид или Јован, који је затим од Василија II добио архиепископски штап. Чини се да је Б. Прокић, *Први охридски архиепископ Јован* 272–284, коначно решио ово питање (Јован), упркос каснијем покушају Снегарова, *нав. дело* 29–31, да оповргне његове доказе; уп. и Ј. Ферлуга, *Виз. извори* III, 118, нап. 134.

[27] Досад најбоље и најприступачније издање дао је H. Gelzer у *Byzantinische Zeitschrift* 2 (1893) 42–46. За датуме издавања ових повеља (око 1019, 1020, пре 1025) вид. С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века,* Глас 76 (1908) 4; Й. Иванов, *Епархиите на охридската архиепископия през началото на XI в.,* Списание на Бълг. Акад. на науките 1 (1911) 95.

[28] Уп. B. Granić, *Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien,* Byzantion 12 (1937) 402 и даље, 406. Заобилажењем традиционалних црквених центара, Василије II је прекршио неке од најважнијих канона о устројству цркава; *исто* 396 и даље.

[29] *Ист. народа Југославије* I, 282; Г. Острогорски, *Историја Византије* 296; Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI–XII вв.,* Москва 1960, 358; о заблуди да су архиепископа бирали месни епископи вид. Г. Острогорски, *Историја Византије* 296, нап. 1.

[30] Уп. Новаковић, *нав. дело* 1, 6 и даље; Снегаров, *нав. дело* 58, 60; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 126.

[31] Гранић, *нав. дело* 398; Г. Острогорски, *Историја Византије* 296. Све је то била чиста политичка рачуница Цариграда, тако да у овим одлукама не треба тражити искључиве заслуге архиепископа Јована, као што чине Б. Прокић, *нав. дело* 286, Гранић, *нав. дело* 399, и Снегаров, *нав. дело* 59.

[32] Уп. Б. Прокић, *нав. дело* 268; исти, *Постанак* 236 и даље; Снегаров, *нав. дело* 219 и даље.

[33] Вид. Б. Прокић, *Први охридски архиепископ Јован* 293 и даље; Снегаров, *нав. дело* 195 и даље, 263; *Историја македонског народа* I, Београд 1970, 138 и даље.

[34] С. Новаковић, *нав. дело* 2; Снегаров, *нав. дело* 59 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 282. У саставу нове архиепископије није се нашло чак седам епископија, од Драча преко Ларисе до Загоре, које раније, углавном у Самуилово време, нису припадале цариградској патријаршији, а сада су јој биле прикључене; уп. Снегаров, *нав. дело* 61.

Ако се узму у обзир само оне епископије које су се нашле у границама српске државе пре великих освајања у Македонији од времена краља Милутина (1282–1321), а које су од 1219. године постепено улазиле у састав посебне српске архиепископије, онда је таквих епископија било 6 од укупно 31, колико их је 1018. године бројала новоустановљена Охридска архиепископија. Биле су то, у XI веку још увек на територији Византијског Царства, епископије: 1) Ниш, с местима Ниш, Мокро (Бела Паланка), Компло (негде на путу Прокупље–Ниш), Топлица (Куршумлија), Сфелигово (Сврљиг); 2) Браничево, с местима Браничево, Морависк (Моравиште, на ушћу Мораве у Дунав), Сфентерон (очигледно, у околини Смедерева), Гронша (Гружа или Гроцка), Дивисиск (Левче или Темнић), Истаагланга (Сталаћ), Бродариск (Ћуприја?); 3) Београд, у чији су састав улазили Београд, Градац (око Ваљева), Омцон (Ужице), Главентин (?) и Бела Црква (?); 4) Трамон (Сремска Митровица); 5) Призрен, с местима Призрен, Хвосно, Лесковац (на ушћу Книне у Дрим), Врет (село Брути или село Врмница, оба југозападно од Призрена); 6) Липљан.[35] Наведеним епархијама додата је, другом повељом цара Василија, епископија Рас, и то је једина епископија охридске цркве за коју нисмо сигурни да ли се у целини налазила под византијском влашћу или у српским областима изван територије Царства. Могуће је да је донекле сличан био случај са епископијом Орej, чије се средиште, како изгледа, налазило у северној Албанији, а чија се територија могла простирати и даље на север.[36]

Нема сумње да се све оно што се збивало у првим деценијама постојања Охридске архиепископије није могло на истоветан начин одразити у њеним епископијама на византијској територији, с једне, и у рашкој епископији, с друге стране. На жалост, разлике у развитку појединих епископија потпуно су остале непознате, тако да се о њима, на врло несигуран начин, дознаје понешто тек на основу ситуације у којој су се нашле у каснијим временима. Постоје, међутим, знаци да су те разлике биле мање него што би се могло очекивати с обзиром на чињеницу да је рашку епископију од осталих епископија у XI веку раздвајала не увек пријатељска државна граница. Пре свега, приликом оснивања архиепископије у Охриду, према свакој њеној епископији, укључујући и рашку, поступљено је у организационом погледу на исти начин. То се може закључити из околности што је сам цар Василије својим повељама свуда, па и у Рашкој, одредио број клирика и парика који припадају појединим епископијама.[37] И доцније, током XI и XII века, социјално-економски односи између свештенства и зависног сељаштва били су у рашкој епископији уређени према византијским узорима, истим онима који су владали у читавој охридској архиепископији.[38] Штавише, може се наслутити да су током XI века и у рашку епархију упућивани свештеници грчког порекла, будући да су остала забележена провизантијска расположења дела тамошњег клера у бурној последњој деценији тога столећа, деценији првих значајних оружаних сукоба између Рашке и Византије.[39]

На основу наведених података, ма како оскудни они били, проистиче да је византијска реокупација Балканског полуострва 1018. године имала веома велик значај за верске, а, следствено томе, и за културне прилике у Рашкој. Много пре оснивања сопствене цркве која ће припадати византијском културном кругу, Рашка је добила црквену организацију која је земљу увела у тај круг. Коначно је било окончано дуго раздобље колебања између Рима и Цариграда, тако карактеристично за верске прилике раних српских држава. Када је 1054. године дошло до великог раскола и поделе хришћанског света на православну и католичку сферу, унапред је већ било одређено на којој ће се страни наћи Рашка. Та околност била је касније од великог значаја за све српске земље, будући да је Рашка од XII века постала стожер њиховог окупљања.

[35] Транскрипција наведених назива дата је према: С. Новаковић, *нав. дело* 33–51, и њихова идентификација извршена је према истом делу, уз исправке које дају Иванов, *нав. дело* 111, и Снегаров, *нав. дело* 181–184. За списак свих епархија охридске цркве уп. Новаковић, *нав. дело* 7–62, Снегаров, *нав. дело* 163–187. Како је истакао још Новаковић, ови подаци имају необично велику важност за топографију јужнословенских земаља у средњем веку будући да су настали у време кад су већ била створена стална насеља, а географска номенклатура добила трајнији карактер. Значајно је да је грчки аутор прве повеље цара Василија очевидно имао пред собом некакав старији словенски списак епархија и важнијих места, тако да његов списак представља само грчку, уосталом веома добру, транскрипцију тих назива; уп. (с примерима) С. Новаковић, *нав. дело* 4 и даље.

[36] Према идентификацији Снегарова, *нав. дело* 185.

[37] За Рашку вид. текст друге повеље: Gelzer, *Byzantinische Zeitschrift* 2 (1893) 45, 12–13.

[38] Уп. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 61.

[39] *Исто* 62.

ОСАМОСТАЉИВАЊЕ И УСПОН ДУКЉАНСКЕ ДРЖАВЕ

Победа над Самуиловим царством и потчињавање великог простора којим је Самуило некада владао представљају највећи успех у византијској политици поновног освајања изгубљених територија на Балканском полуострву. Тај успех, постигнут великим ратним напорима и жртвама, наметнуо је исто тако тежак задатак очувања пространих области чије становништво није познавало византијску власт, где су се трагови Римског Царства и његове цивилизације скоро затрли, а сећање на борбе против Византије било још веома живо. Непосредно после свога великог тријумфа, Василије II показивао је да је свестан тежине задатака у организовању освојеног простора који су лежали пред Царством. Упоредо са организационо-политичким мерама које су, проширењем тематске организације, имале да обезбеде трајност византијског режима, као и са стварањем особеног облика црквене организације, чији је циљ био да се освојене области повежу у целину и истакне њихов изузетан положај, цар Василије II је и својим фискалним мерама покушавао да олакша нови режим становништву освојених крајева и њиховим немирним вођама, с којима је Царство у својој политици морало и даље рачунати.

Освојени простор био је тако велики да се тешко могао завести режим који је владао у областима освојеним у претходна два или три столећа. Такав подухват је изискивао велик број гарнизона с војницима, чиновника и свештеника којима Царство сигурно није располагало. Посебан положај ових области у византијском систему цар Василије II обезбедио је одлуком да се у њима државни намети не сакупљају у новцу, како је то иначе било уобичајено, већ у натури: на сваки пар волова давао се по модиј жита, модиј проса и врч вина.[1]

У складу са најопштијим принципима своје политике и урбаним карактером своје цивилизације, Царство је после 1020. године највећу пажњу посвећивало градовима, који су били центри војне и политичке власти и значајан чинилац у привредном животу. Из рушевина су поново оживели Сирмиј, Београд, Ниш, Средац, Скопље и други градови. Величина успеха Византинаца на томе пољу може се приближно проценити ако се упореди број градских насеља у XII веку у оном делу Балканског полуострва који је био под византијском влашћу и делу који је остао изван њеног домашаја. Западно од линије Сирмиј–Рас–Призрен нема помена о градским насељима све до средине XIII века, изузимајући јадранску обалу.

[1] *Виз. извори* III, 151–152; уп. излагање Љ. Максимовића у претходној глави.

У византијском управном систему после 1018, слабу карику представљале су аграрне области без градова и добрих комуникација. Ту су пред византијском влашћу стајале несавладиве препреке, јер сама, без ослањања на домаћи старешински слој, није могла продрети до најширих слојева становништва и прожети их својим утицајем, те тако чврсто везати за себе. У тим подручјима византијски режим деловао је на површини, лишен чврстог ослонца. Значајне су, ипак, биле разлике између подручја у областима обухваћеним тематском организацијом, где се у непосредној близини осећала снага власти Византије, и оних области које су царску власт признавале само посредно, преко локалних кнезова, некад више, некад мање лојалних и послушних.

Границу између те две врсте територија данас је тешко реконструисати. Врло је вероватно да је у саставу тематске организације био целокупан велики простор који је био потчињен јурисдикцији Охридске архиепископије. То би значило да се подручје непосредне византијске власти простирало до западних граница епископија чија су седишта била у Сирмију, Расу и Призрену, односно, приближно до Дрине, Лима и Проклетија. Простор на коме су Срби дотад живели био је делимично изван тема, а делом у оквирима теме Србије и теме Сирмија, уколико те две теме нису биле идентичне.[2] Није познато да ли су византијске приморске теме, чија су седишта била у Дубровнику и Драчу, захватале и подручја у залеђу. Чини се да су равни предели Дукље у појединим раздобљима долазили под византијску власт.

Промене које су се збиле од 1018. до 1020. довеле су до вишеструке поделе простора на коме је текао дотадашњи развитак Срба: на део с тематском организацијом и део с домаћим кнежевима, део под црквеном влашћу Охридске архиепископије и део у сфери утицаја архиепископија у далматинским приморским градовима. Томе треба додати и коначно одвајање западних делова некадашње Часлављеве државе, који се развијају самостално, чиме се шири и учвршћује име Босне.

Северним равничарским областима наметао је своју власт византијски центар у Сирмију. Средишњи део у планинама западно од Раса и у Полимљу дошао је тек пред крај XI века у видокруг византијских писаца који су пратили царску политику. Најнепосредније везани за византијске центре, а тиме имајући и највеће изгледе да о њима остане трага у византијским изворима, били су Срби у приморским кнежевинама које су преживеле буре с краја X века.

Неретљанска кнежевина нашла се на путу ширења хрватске државе и знатним делом ушла је у њен састав.[3] Тек много касније, крајем XII и у XIII веку, из Захумља се повремено ширила власт до Цетине. Некадашња самостална кнежевина постала је гранична област добивши карактеристично име: Крајина. Развој осталих приморских кнежевина у XI веку, Захумља, Травуније и Дукље, веома је слабо познат. Сигурно је да је у њима повремено било покрета против византијске власти, да су се, с времена на време, приближавале и уједињавале и да је међу њима Дукља – Диоклитија у српским изворима XIII века – цело једно столеће играла водећу улогу.

[2] Решење проблема теме Србије, приказаног на стр. 172–175, има значајне последице по историју Дукље утолико што се у случају изједначавање теме Србије са Сирмијем полазна тачка у осамостаљивању Дукље мора тражити у борби против власти стратега у Драчу.

[3] N. Klaić, *Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran*, Makarski zbornik 1 (1971) 141–151.

Услови за активнију политику према Византији створени су променама до којих је дошло у Царству после смрти цара Василија II (1025). Након великих победа Василија II и његових претходника, у центру пажње византијске политике нису више били ратови, већ проблеми организовања управе над освојеним територијама. Тежиште се померило од војних ка административним чиниоцима, те је превагу добила чиновничка аристократија са одлучујућим утицајем у држави. Положај је погоршавала околност што су се на престолу у Цариграду смењивале једна за другом слабе личности, неспособне за државничке послове. У унутрашњем развитку Царства све изразитија је била феудална дезинтеграција, у спољној политици офанзиву је смењивала дефанзива.

Отпори према византијској власти и покушаји да се она збаци јављају се током XI века у централним деловима византијског подручја на Балкану и на њиховој периферији. У централним деловима они су прерастали у устанке који су се као пожар ширили и захватали велики простор, али их је углавном брзо гушила византијска војска, која ни тада још није била изгубила снагу. Покрети на периферији, напротив, остајали су ограничени на мали простор, користили су, кад год је то било могуће, снагу византијских непријатеља, прилагођавајући се ситуацији и постижући трајне успехе.

Први такав покрет везан је за име Војислава или Стефана Војислава, кога византијски извори називају Србином, Травуњанином и Дукљанином. Он је, свакако, родоначелник дукљанске династије, али није сигурно да је и са̑м био пореклом из Дукље.[4] Први пут се одметнуо од византијске власти непосредно после смрти цара Романа III Аргира (11. априла 1034), али је његов покрет трајао кратко и био угушен још пре краја августа 1036. године. Војислав је том приликом пао у руке Византинаца и нашао се као заточеник у Цариграду. Ни ту није дуго остао, уграбио је погодну прилику да побегне и дигне нов устанак против византијске власти, вероватно пред крај 1037. или у првој половини 1038. године. Овога пута постигао је знатне успехе: »заузео је земљу Срба« или, како се на другом месту каже, »заузео је илирске планине«, протерао је Теофила Еротика, вероватно византијског стратега у Драчу, и нападао оне Србе и друга племена у суседству који су се покоравали византијском цару. Па ипак, тадашњи византијски цар Михаило IV Пафлагонац није могао ништа предузети, већ се помирио с таквим развојем догађаја. На одлучне мере решио се тек после новог Војислављевог изазова. У зиму 1039–40, један византијски брод с драгоценим товаром од 10 кентенарија злата разбио се негде на »илирским обалама« у Војислављевом домашају, и Војислав је узео то велико благо.[5] Цар Михаило IV је у писмима захтевао од

[4] T. Wasilewski, *Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zeta et Byzance au milieu du XIe siècle,* ЗРВИ 13 (1971) 109–126, истакао је нереалност Дукљанинове династије »Свевладића« и супротставио је реалности одвојеног политичког живота Захумља, Травуније и Дукље, али је ишао предалеко у покушају да реконструише регионалне династије ослањајући се на податке самога Дукљанина. Могуће је да Војислав није пореклом из Дукље, али није могуће, на основу извора којима располажемо, раздвојити Војислава и сина Михаила и родоначелника зетске династије тражити у неком другом Доброславу, који у Барском родослову ипак замењује Војислава.

[5] Подаци Јована Скилице, елементи потребни за датовање и осврт на ранију литературу у *Виз. извори* III, 156–162 (превод и коментар Ј. Ферлуге). Остало ми је неприступачно: D. Metcalf, *A Shipwreck on the Dalmatian Coast and some Gold coins of Romanus III Argyrus,* Greek – Roman and Byzantine – Studies 3 (1960).

Војислава да врати злато претећи ратом. Кад није добио задовољавајући одговор, он је, вероватно у пролеће 1040, упутио против Војислава војску на челу које је био евнух Георгије Проватас. Поход није дао повољне резултате; византијски заповедник, »запавши у гудуре, јаруге и беспутна места«, изгубио је сву војску и једва се и сам спасао. На нову експедицију, која би спрала љагу овога пораза, није се могло ни помишљати јер су цару биле везане руке због великог устанка који је плануо у лето исте године.

Покрет против византијске власти почео је у Београду и области Мораве и на чело је изнео Петра Одељана,[6] који се издавао за Самуиловог унука, сина Гаврила Радомира. За кратко време побуна је захватила Ниш и Скопље и нагло се ширила према југу. Снагу и ширину овом покрету нису давали толико планови да се обнови Самуилово царство колико тешко незадовољство и огорчење изазвани неродним годинама, завођењем дажбина у новцу и злоупотребама чиновника. За кратко време византијска власт је сасвим запоставила умерена настојања цара Василија II. Кад је Одељанов устанак захватио Македонију, покушао је да му се супротстави стратег драчке теме Василије Синадин, али је због сплетке за време похода свргнут с положаја и бачен у затвор. Његов заменик у функцији и наследник био је толико озлоглашен због злоупотреба да се на вест о његовом унапређењу и становништво драчке теме дигло на устанак. На чело новог покрета дошао је неки Словен по имену Тихомир, кога су устаници такође извикали за цара. Као некада Самуило, и Петар Одељан је освојио Драч, безуспешно нападао Солун и продирао у Грчку. Неко време устанак је имао два центра и двојицу вођа, али на једном састанку Петар је дигао устанике против Тихомира, који је каменован. Одељан је као цар остао са̑м на челу устанка, али само кратко време. Проблем вођства искрснуо је поново када се почетком септембра 1040. устанку прикључио Алусијан, син Јована Владислава, бивши византијски намесник у Јерменији. Као несумњиви потомак Самуиловог рода, он је добио положај Петровог савладара. После неуспеле опсаде Солуна, мучки је ослепио Одељана и пребегао византијском цару. Устанак је после тога нагло изгубио снагу и за кратко време био угушен.

Нема вести о Војислављевом односу према овим устанцима, од којих се онај у драчкој теми распламсао у непосредној близини Дукље, али је готово сигурно да је он користио сваку повољну прилику да напада суседне византијске територије и прошири своју власт према областима у унутрашњости. Тек је следећи цар, Константин IX Мономах (1041–1055), био кадар да покрене знатније снаге Царства како би покорио Војислава. По обавештењима којима је располагао византијски историчар Јован Скилица, војска је сакупљена не само у драчкој већ и у околним темама, и бројала је 60.000 људи. Та велика војска поверена је била патрикију Михаилу, који није имао већег војничког искуства и није био дорастао задатку. Михаило је с византијском војском 1042. продро дубоко у Војислављеву државу пустошећи и пљачкајући пределе кроз које је пролазио. Веровало се да га је српски кнез пропуштао кроз кршевите и врлетне крајеве запоседајући теснаце кроз које ће византијска војска морати да прође у повратку. Када се патрикију Михаилу учинило да је

[6] У старијој литератури он је погрешно називан Дељан. М. Динић, *Из наше раније прошлости,* Прилози КЈИФ 30 (1964) 310–312, показао је да је правилан облик који се налази у додацима Михаила Деволског у бечком рукопису Јована Скилице. Име Одељан посведочено је у каснијим изворима и има исто значење као латинско име Виктор.

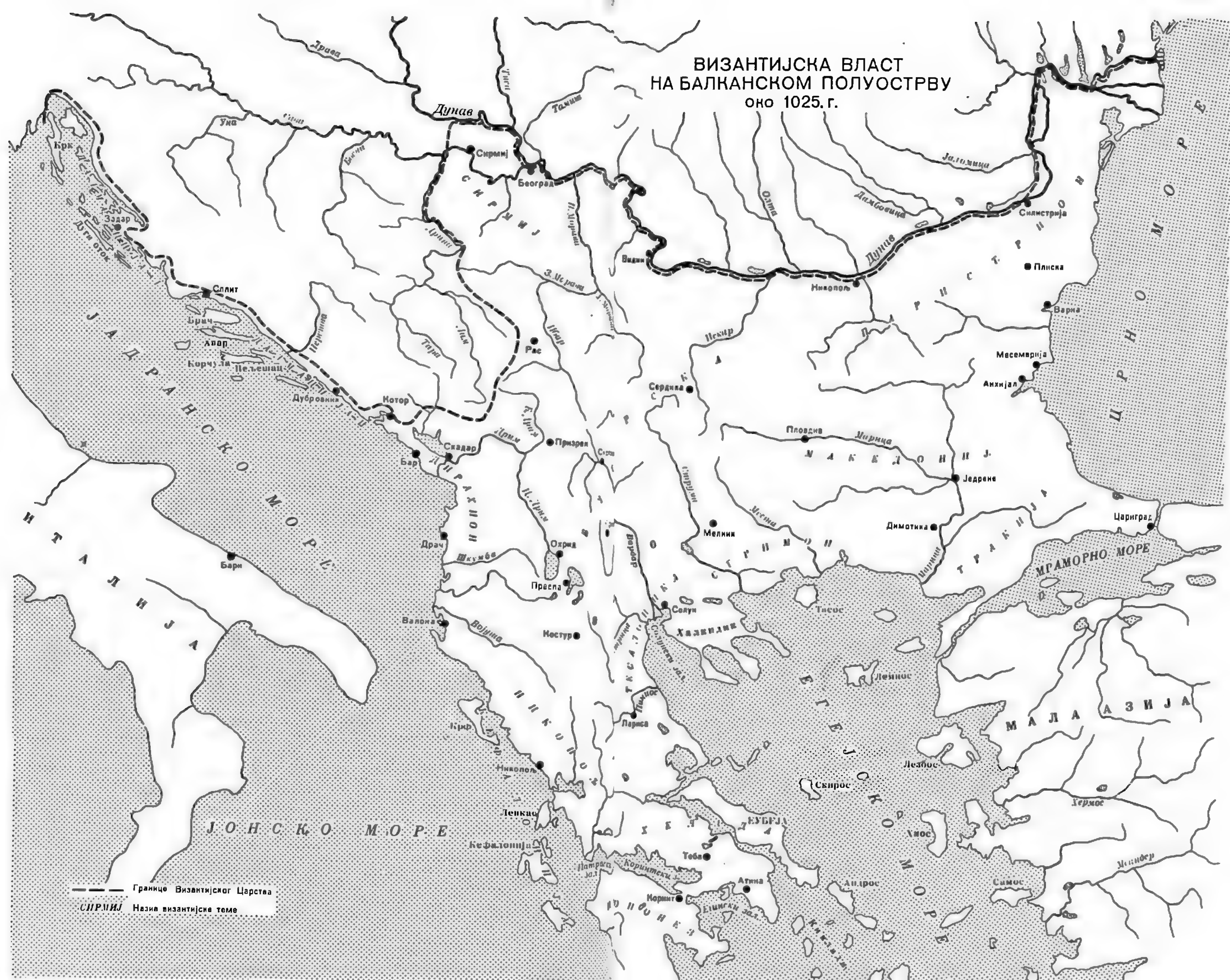
ВИЗАНТИЈСКА ВЛАСТ
НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ
око 1025. г.
Дунав
Драва
Тиса
Тамиш
Уна
Сирмиј
Београд
Крк
Задар
Дуги оток
Сплит
Брач
Хвар
Корчула
Пељешац
Дубровник
Котор
Бар
Скадар
Дрим
Рас
Призрен
Видин
Никопољ
Силистрија
Плиска
Варна
Месемврија
Анхијал
Јаломица
Дамбовица
Олт
Искар
Сердика
Пловдив
Марица
Једрене
Димотика
Цариград
МРАМОРНО МОРЕ
Мелник
Охрид
Преспа
Драч
Шкумба
Валона
Војуша
Костур
Солун
Халкидик
Тасос
Лемнос
Бари
Лариса
Никопољ
Левкас
Кефалонија
Крф
Теба
Атина
Коринт
Скирос
Лезбос
Хиос
Андрос
Самос
Хермос
Мендер
Ј А Д Р А Н С К О   М О Р Е
И Т А Л И Ј А
Ј О Н С К О   М О Р Е
Ц Р Н О   М О Р Е
М А Л А   А З И Ј А
Границе Византијског Царства
СИРМИЈ Назив византијске теме

сакупио довољно плена и заробљеника, кренуо је натраг и упао у српску заседу у једном кланцу, где му је војска стрелама и камењем готово уништена. Две трећине војника је изгинуло, а остатак је побегао преко гудура, пружајући »тужан и суза достојан призор онима који гледају«.[7]

Према свим сачуваним вестима, Војислав је успео да остане самосталан и наметне своју власт на великом простору од Бојане до Неретве. Под њим су, без сумње, биле територије некадашњих кнежевина Захумља, Травуније и Дукље, а повремено се његов утицај ширио на области Срба настањених дубље у унутрашњости балканског копна. Пошто снагом оружја није могла да збрише тековине Војислављевих борби, Византија је била присиљена да се помири с његовом самосталношћу и задовољи његовим симболичним потчињавањем и укључивањем његове државе у систем вазалних територија. Византијска дипломатија располагала је опробаним средствима да створи такве односе који ће Царству обезбедити превласт у хришћанском свету.[8] Војислав, опет, није могао избећи компромисе јер је био сувише слаб за дуготрајну борбу с неупоредиво моћнијом државом византијских царева.

О раздобљу мира и покоравања византијском цару сведочи епизода коју је још у XI веку, као пример неуспелог ратног лукавства, забележио византијски писац Кекавмен.[9] Њени јунаци су Стефан Војислав и дубровачки стратег Катакалон Клазоменац. Били су у добрим односима: стратег је даривао Војислава, а Војислав је испољавао знаке поданичке оданости византијском цару захваљујући заслугама стратега. Била је то позната врста привидног пријатељства које су и једна и друга страна биле спремне да наруше чим би се учинило да то може донети користи. Када се Војиславу родио син, дубровачки стратег је понудио да му буде кум на крштењу, али ипак није био спреман да оде у Војислављеву земљу. Договорили су се, стога, да се сретну на половини пута између својих средишта. Катакалон је на тај састанак кренуо с планом да зароби Војислава, а Војислав је, како развој догађаја показује, пошао крајње неповерљив или са сличним планом. Када су се сусрели, изљубили и поседали, Војислављеви људи, који су били бржи, везали су стратега, његовог сина и пратњу и бродовима их одвели у Војислављев град Стон. Поучна прича о кажњеном лукавству ту се, на жалост, завршава, па не знамо како се догађај окончао ни какве је последице имао по Војислављеве односе с Византијом.

Око средине XI века, свакако још за владавине цара Константина IX Мономаха, дакле пре 1055, Војислава је наследио син Михаило, који је, обновивши уговоре с византијским царем, био »уписан међу савезнике и пријатеље Ромеја« и одликован достојанством протоспатара. Додељивање византијских титула страним владарима широко се примењивало у византијској дипломатији с циљем да се владарева личност и његова земља тешње вежу за Царство. Странац би на тај начин био уврштен у хијерархију византијских дворских достојанственика, из руку царевих примао би знаке свога достојанства и дарове, »доброчинства« царева, уз обавезу на лојалност. Титула протоспатара није била у врху дворске хијерархије,[10] али је имала угледно место, водила је порекло од звања заповедника царске гарде, а није била везана за неку одређену службу.

Такво решење је било знак обостраног мирења са ситуацијом створеном још у Војислављево време: Царство је признавало унутрашњу самосталност Михаилу остављајући му слободне руке у његовој држави, а он, са своје стране, није избегавао симболично потчињавање власти византијског цара. Овако сређеним односима вероватно треба приписати околност што се у византијским изворима дуже време не срећу подаци о Михаилу и његовој држави. Иако је наследио велику територију у којој су били Стон и залеђе Дубровника, центар Михаилове државе био је на југу, у непосредној близини градова који су раније припадали драчкој теми. Један његов двор, каже се, био је у Котору, други у жупи Прапратни, која се простирала равницом између Бара и Улциња.

У време Михаилове владавине десиле су се у европским односима промене које су утицале на даљу судбину дукљанске државе и српских земаља. Из јужне Италије истиснута је Византија и образована снажна држава Нормана. Када је Роберт Гвискард заузео Калабрију и, касније, Апулију и Бари, Срби у Приморју више нису имали на наспрамној обали Јадрана Византинце, већ њихове љуте и ратоборне непријатеље, који су били погодни савезници у борби против Царства. Нормани нису остајали у оквирима својих новостечених поседа, већ су се залетали ка балканској обали, према Хрватској, Дубровнику и Драчу. Освајање византијских земаља било је неко време првенствени циљ норманске политике.

Коначни расцеп међу црквама, који се одиграо 1054. године, представља такође значајну промену, иако савременици нису били свесни њеног значаја, јер су се последице тек много касније осетиле. Узајамно анатемисање папе и цариградског патријарха 1054, у српским земљама није донело никакве промене, јер је до расцепа дошло раније, образовањем Охридске архиепископије. Њене западне границе пресецале су српске земље и као разводје раздвајале области које су преко Охрида биле повезане са источноправославним Цариградом од области које су преко приморских црквених средишта биле повезане с католичким Римом.

И с једне и с друге стране те важне црквено-политичке међе, изграђивање хришћанског црквеног живота текло је уз велике тешкоће. Византијски црквени центри лежали су као острва у мору пастве која није могла да разуме грчку јерархију и свештенство, и која је имала разлога да у њима види експоненте туђинске власти. Писма охридског архиепископа Теофилакта, млађег савременика Михаиловог, откривају дубину јаза који је делио учену грчку црквену јерархију од њене варварске пастве.[11] Ништа боље стање није било ни у областима које су само номинално биле под јурисдикцијом архиепископија у Приморју. Одвојени језиком црквене службе, немоћни да шаљу

[7] *Виз. извори* III, 159–161. За овај поход везују се казивања Кекавмена (*Виз. извори* III, 210–211), који изричито спомиње Михаила, сина логотетовог, док Војислава назива само »Травуњанин Србин«, и Барског родослова (ЛПД) (изд. Ф. Шишић, 348–351), где се Војислав уопште не спомиње, већ његову улогу, колико се може распознати, игра иначе непознати Доброслав; уп. J. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века,* ЗРВИ 8-2 (1964) 123–126.

[8] Уп. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453,* London 1974, 287–291.

[9] *Виз. извори* III, 211–213, где је J. Ферлуга навео разлоге за датовање после 1042. Ту се налази и сигуран доказ да је Дубровник био седиште стратега теме која је, вероватно, била издвојена из Далмације почетком XI века; уп. J. Ferluga, *L'amministrazione* 236–239.

[10] И почетком XI века та титула се често давала стратезима, царским намесницима у темама. Као да се тежило да се положај владара малих суседних држава што више приближи положају царевих намесника и изједначи с њим.

[11] Приступачна су она која се односе на Македонију и суседне области, у преводу и с коментарима Р. Катичића, *Виз. извори* III, 262–358.

људе и образују свештенство, ти центри су сасвим запустили пастирски рад у областима у залеђу, али су зато много енергије трошили у међусобним борбама око граница своје јурисдикције. У ситуацији коју обележава одсуство упорног и сталног рада свештенства, нимало не изненађује дуго одржавање паганских схватања и обичаја у српској средини. Христијанизација није ухватила дубљег корена све до великих црквених реформи после 1219. године.

У то време се католички црквени центри у градовима на јадранској обали боре за виши ранг у црквеној хијерархији и што веће јурисдикционо подручје. Првенствено им је стало да подигну значај града тиме што ће постати седиште архиепископа. Једни су полагали право на то као наследници античких градова који су били црквене метрополе у античко доба, други су настојали да мрежу црквене хијерархије ускладе са државном организацијом и њеном хијерархијом. Обе тежње биле су у сагласности с црквеном традицијом.

Док су дуж јадранске и јонске обале биле само две теме, Далмација и Драч, које су се граничиле негде код Котора, постојале су две архиепископије, једна са седиштем у Сплиту као наследнику римске Салоне, и друга у Драчу, наследнику античког Дирахиона. Када је у оквиру промена извршених после победе над Самуиловим царством уведена и друга тема Далмација, са седиштем у Дубровнику, појавила се могућност да и дубровачка црква постане архиепископија. Из 1022. сачувана је папска була којом се дубровачком епископу додељују уобичајена права архиепископа.[12] Црквена власт Дубровачке архиепископије простирала би се на три државе у залеђу, Захумље, Србију и Травунију, и градове Росе (на улазу у Боку которску), Будву, Бар и Улцињ, по привилегијама, истинитим и лажним, које је поседовао Дубровник. Уздизање Дубровника смањило је јурисдикционо подручје Сплитске архиепископије и због тога изазвало отпор Сплита, а у исто време наишло и на противљење градова на које је дубровачки архиепископ претендовао, пре свега, Бара.

У Сплиту се сачувало сасвим друкчије предање о одвајању јужних епископија. Одлазећи на провинцијски сабор у Сплит 1045, на истом броду нашли су се епископи Котора, Бара, Улциња и Свача. Код острва Хвара доживели су бродолом у изненадној бури и сви су изгинули. После тога су становници јужних градова предочили папи како је за њихове епископе опасно да посећују тако удаљену метрополу. Тадашњи папа је показао разумевање за њихове невоље, одвојио је градове јужно од Дубровника и потчинио их новооснованој метрополи у граду Бару. У самом граду Бару, архиепископију нису сматрали за нову творевину, већ као продужетак живота старе римске архиепископије у Доклеји. Као дукљанско-барски архиепископ ословљен је Петар у спорној були папе Александра II из 1067. године, којом се барском прелату допушта да о великим црквеним празницима носи палиј (огртач), знак архиепископског достојанства.[13] Вероватно је већ тада започело супарништво између Бара и Дубровника, које је трајало скоро два столећа и фабриковањем докумената замрачило слику стварних догађаја. Сигурно је да су дукљан-

[12] Уп. дискусију о њеној оригиналности и аутентичности у *Acta Albaniae* I, 16–17.
[13] *Acta Albaniae* I, 17–19.

ски владаоци били заинтересовани за црквени ранг обалских градова. О томе су сачувана поуздана мада не увек јасна сведочанства.

Сачувано је тако писмо папе Гргура VII упућено на самом почетку 1077. године »Михаилу краљу Словена«. Папа поручује Михаилу да папски легат Петар још није стигао у Рим, али да је послао писмо које се толико разликује од краљевог да папа не може решити »ваш спор или дубровачке цркве«. Потребно је, стога, писао је папа, да се у Рим пошаљу барски епископ Петар или дубровачки или подобни посланици да би се могла испитати и канонски пресудити парница између »сплитског архиепископа и дубровачког«.[14] Од тога решења зависило је да ли ће папа признати »црквени ранг краљевства« Михаиловог.[15] После тога, обећавао је папа, услишиће краљеве молбе у погледу даровања заставе и додељивања палија. Михаило се, нема никакве сумње, том приликом залагао за права дубровачког архиепископа, вероватно због тога што је био под његовом влашћу. Једино у том случају је црквени статус његове државе (honor regni) могао зависити од исхода парнице између Сплита и Дубровника.

У папином писму Михаило је титулисан као краљ, а стављено му је у изглед и даривање заставе, из чега се најчешће изводио закључак да је Михаило управо тада добио од папе краљевску титулу, а затим и краљевске знаке.[16] У ствари, уопште није познато када су дукљански владари почели да носе краљевску титулу, а застава светог Петра, коју је Михаило тражио од папе, била је знак стављања под заштиту папе, можда и ступања у вазални однос. Још за време претходника Гргура VII, додељивање заставе светог Петра било је једно од средстава папске политике.[17]

Титула »rex«, којој одговара српска реч »краљ« у споменицима XIII века и доцније, употребљавала се у раном средњем веку без одређеног реда. Ту титулу носиле су вође племена у време сеобе народа. Латински термин употребљавали су и рани византијски писци за локалне словенске властодршце.[18] Захумски кнез Михаило Вишевић забележен је као »rex« у једном италијанском извору.[19] Посебно значење и одређено место у хијерархији држава хришћанске Европе та титула је добила тек кад су је почели додељивати римско-немачки цареви и папе угледајући се на владаре Римског Царства. Носиоци титуле претендовали су на велику самосталност, били су

[14] Издавано је више пута. Најновије критичко издање у оквиру регистра Гргура VII: E. Gaspar, *Das Register Gregors VII*, MGH Epistolae selectae t. II, fasc. II, Berolini 1955, 365.
[15] Текст то изричито каже: ... de lite que est inter Spaletanum archiepiscopum ac Ragusensem, iustitia possit inquiri ac canonice diffiniri tuique regni honor a nobis cognosci. K. Јиречек, *Ист. Срба* I, 122, нап. 4, добро је разумео текст и упозорио да је Рачки, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku*, Београд 1931, 225, то место тумачио као да је реч о краљевском достојанству. Но израз honor regni тако се често налази у документима папске курије да нема сумње да значи ранг државе у црквеној хијерархији, односно да се не односи на краљевску титулу и краљевско достојанство.
[16] То се понавља у многим текстовима, нарочито у уџбеничкој литератури, и наметнуло се као сигурна чињеница; Вид. *Ист. народа Југославије* I, 240 (И. Синдик). Насупрот томе, *Историја Црне Горе* 1, 393–394 (J. Ковачевић) истиче сумњу у то да су краљевски знаци уручени и да је папа признао краљевство.
[17] Примери у: C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stutgart 1935 (репр. 1965) 166–184.
[18] Примери из Теофилакта Симокате, Псеудомаврикија, Miracula s. Demetrii, и Теофана у *Виз. извори* I, 114, 138, 201, 210, 224.
[19] *Annales Barenses* ed. G. Pertz, MGH SS 6, 52: Michael rex Sclavorum. Уп. нап. 8 на стр. 159.

потчињени само ономе ко им је титулу доделио, а тај је, бар у начелу, имао универзалну власт. Римско-немачки цареви и папе су у време борби за инвеституру у другој половини XI века своју врховну власт над хришћанском Европом доказивали додељивањем краљевских титула. Михаило је титулу могао добити раније, од папе Гргура VII или некога његовог претходника, или од тадашњих царева из салијске династије, а могао ју је узети и са̂м и настојати да обезбеди њено санкционисање предајући се заштити папе.[21] Михаило је у то време одржавао везе са Италијом.

После отприлике две деценије мира, Михаило је почео да води активну непријатељску политику против Византије, и тада је, у ствари, био увучен у крупне догађаје. После тешког пораза који је Византија претрпела 1071. код Манцикерта у борби са Селџуцима, незадовољство владавином цара Михаила VII Дуке (1071–1078), а нарочито фискалном политиком његовог логотета Нићифорице, претворило се у огорчење. Незадовољници из Македоније, припремајући устанак против цара, тражили су савезништво дукљанског владара. Његовог сина Константина Бодина намеравали су да поставе за владаоца државе која би се родила из устанка. Избор је пао на Михаиловог сина вероватно због тога што је био краљевског рода, а и довољно одрастао да је могао учествовати у борбама. Потомци Самуилови су у међувремену или ишчезли или нису били пожељни због искустава из 1040–41. године.[22]

У сваком случају, Михаило је био спреман да преузме ризик, те је и свога сина са триста ратника и војводом Петрилом послао у Призрен, где су се окупиле вође покрета, међу њима и Ђорђе Војтех из Скопља, најугледнији међу завереницима. Бодина су ту прогласили за цара под именом Петар и тиме потврдили своје одметништво. Било је то почетком јесени 1072. године.[23] Византијски намесник теме Бугарске, чије је седиште било у Скопљу, скупио је војску и кренуо на Призрен да устанак угуши у самом почетку. Међутим, у току припрема био је смењен, а његов наследник није се показао као способан војсковођа. Вероватно се неопрезно упустио у битку, претрпео тежак пораз и изгубио живот. Устаници су, пак, успех искористили да загосподаре Скопљем и прошире своју територију. Поделили су се у две групе, тако да је Бодин, сада као цар Петар, пошао према Нишу, док је Михаилов војсковођа Петрило, који је дотад био уз Бодина, кренуо ка југу, заузео Охрид и Девол и напао Костур. Поход на Костур, где су биле сакупљене знатне византијске снаге, није успео. Петрило је био поражен, те се морао спасавати бекством преко планина и побећи у Дукљу, краљу Михаилу. Тако је један крак устанка био онемогућен и одсечен.[24]

21 Пред очима му је био пример хрватског краља Димитрија Звонимира, кога је 1075. папски легат прихватио као папског вазала и увео у краљевску власт уручујући му заставу, мач, скиптар и круну. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku,* Zagreb 1971, 387, тумачи заставу као знак вазалства.

22 Главни извор који говори о учешћу Срба из Дукље у устанку против византијске власти јесте непознати Скиличин Настављач, *Виз. извори* III, 177–185 (превод и коментар J. Ферлуге).

23 Аргументе за датовање у 1072. навео је J. Ферлуга, *Виз. извори* III, 178, нап. 11. Бодин је звао и Константин, вероватно по цару Констатину IX Мономаху (1042–1055), савременику његовог оца, који је такође добио царско име једног од двојице Михаила, или Михаила IV (1034–41) или Михаила V (1041–42).

24 У причању Скиличиног Настављача сусреће се наизменична употреба имена Срба и Хрвата, не само у општим исказима као »народ Срба, које и Хрватима називају« (*Виз. извори* III, 177), већ и у конкретном излагању. Дамјан Даласин је заметнуо битку »са Србима«, али онај део који се под Петрилом одвојио назван је Хрватима (заробљен је био онај »који је у Хрвата био

Бодин је за то време постизао успехе у Нишу и његовој области. Међутим, византијска војска освојила је Скопље, пошто је Ђорђе Војтех предао град уз јемство да му се неће ништа десити. Он је и поред тога остао непријатељ византијске власти, те је Бодину поручивао да пође на Скопље и уништи византијску војску и њене заповеднике. Бодин је заиста кренуо према Скопљу и на Косово стигао по снегу и хладноћи, јер је већ био децембар, време када се обустављају ратне операције. Обавештени о Бодиновом приближавању, Византинци су му из Скопља пошли у сусрет и тешко га поразили код места Пауни. Одред који је краљ Михаило послао у помоћ под Италијаном Лонгивардопулом, који је у међувремену постао краљев зет, прешао је на страну византијског цара. Бодин је пао у руке Византинаца и био послат у Цариград. Неко време био је затворен у манастиру Светог Сергија, а затим је послат у Антиохију. Није познато колико је трајало Бодиново заточеништво, али је Михаило успео да га ослободи потплативши млетачке трговце, који су крадом отели дукљанског престолонаследника и вратили га у земљу.[25]

Слом устанка у Македонији, Бодиново заробљавање и одметање зета који је пришао византијском цару, све је то пољуљало Михаилов положај. Међутим, о његовим односима с Византијом после 1072. нема сачуваних вести. Када је успео да ослободи сина, »поново му повери ранију власт«, каже византијски извор који је забележио муњевити успон и пад Бодинов. Остаје нејасно каква је то била власт, да ли је у питању била посебна територија и где се она налазила. Поуздана слика о величини државе Михаилове не може се створити без података о њеном простирању према земљама у унутрашњости.

Рђави односи с Византијом владали су још у време када је на челу драчке теме стајао Нићифор Вријеније (приближно 1075–1077). Овај способни

одмах после Петрила«). Михаило је у једном рукопису забележен као владар »поменутих Хрвата«, али војска коју је он слао у помоћ састојала се од Лангобарда (Италијана) и Срба! Слично мешање се среће још код неких византијских писаца, што је анализирао Н. Радојчић, *Како су називали Србе и Хрвате византијски историци XI и XII века, Јован Скилица, Нићифор Вријеније и Јован Зонара?,* Гласник СНД 2 (1927) 1–15. Овој забуни су допринели велика сличност и једнак положај у залеђу византијских градова на Јадрану. Ипак, из тога се често изводи закључак да је у Дукљи живела нека скупина Хрвата. С тим се повезује исконструисана географија Барског родослова (ЛПД) у коме се на два места јавља Црвена Хрватска (Croatia Rubea, изд. Ф. Шишић, 306, 324). На измишљеном сабору у Далми (град од кога би требало да води порекло име Далмације), краљевина Светопелека је подељена тако да су земље кроз које теку реке са планина у Море називане »Maritima«, а земље кроз које теку реке што се уливају у Дунав назване су »Surbia« или »Transmontana«. Ове две велике области поново су подељене, и то приморски део на Белу Хрватску или Доњу Далмацију (од Далме до Винодола, са Сплитом као архиепископским седиштем), и Црвену Хрватску или Горњу Далмацију (од Далме до Драча, с Баром и дукљанском архиепископијом). Загорски део је подељен на Босну од Дрине на запад и Рашу од Дрине на исток. На другом месту се каже да је краљ Предимир владао Црвеном Хрватском. Он је земљу поделио четворици синова, тако да је сваки добио по једну област: Зету, Травунију, Хум и Подгорје. Наведене су и жупе у свакој овој области. Док су имена жупа и ранијих кнежевина Хума, Травуније и Зете потврђена многим другим изворима, Подгорје и Црвена Хрватска нису више нигде споменути, јер су, вероватно, плод ауторове конструкције.

25 У Барском родослову веома су мутна казивања о Бодиновим борбама. Краљ Михаило је освојио целу Бугарску и дао је на управу сину Бодину. Овај се почео називати царем, што је разгневило грчког цара, који је заратио против Бодина, победио га, заробио и послао у Антиохију. У међувремену је умро Бодинов отац Михала, а завладао је његов брат краљ Радослав, који је послао људе да ослободе Бодина. Стриц је Бодину дао на управу Будву и Грбаљ. Иза Михаила треба да је остало једанаест синова, а иза Радослава осам! Међусобне борбе њихових потомака испуњавају остатак Барског родослова и у њима Бодин игра важну улогу: *Летопис попа Дукљанина,* изд. Ф. Шишић, 354–364.

војсковођа који је касније покушао да се попне на византијски царски престо ратовао је против Дукљана и Хрвата. Њему се приписује да је свим градовима наметнуо византијску власт и да је преузео успешан поход уз врло опрезно рашчишћавање путева да би се војска могла безбедно вратити. За време тога похода, Врјеније је гонио сељаке да секирама чисте кланце и проширују пролазе. Резултати офанзивне политике и победа које је извојевао нису могли бити трајни јер је већ у јесен Врјеније дошао у сукоб с царем Михаилом VII Дуком. У новембру 1077. Врјеније се у Једрену прогласио за цара и покушао да загосподари Цариградом.[26]

Врјенијев одлазак из Драча и унутрашње борбе које су неко време потресале Византијско Царство пружили су могућност Михаилу да се окрене против византијских градова. По свој прилици је тада потчинио Дубровник својој власти.[27] Извесно време Михаило се није морао плашити византијске реакције јер су беснеле борбе за царски престо, у којима се после свргавања Михаила VII Дуке (марта 1078) надметало неколико претендената. Као победник је на крају изашао Алексије I Комнин (1081–1118). У годинама унутрашњих борби, намесник у Драчу био је извесни Мономахат, који се првенствено бринуо о својим интересима. Није се мешао у борбе међу претендентима и настојао је да одржава добре односе са суседима. Писмима и поклонима обезбеђивао је наклоност Михаила и Бодина, који се тих година редовно помиње уз оца. У то време се Михаило тешње повезао с византијским противницима у јужној Италији. Априла 1081. оженио је сина кћерком Архирица, који је био истакнути нормански присталица у Барију.[28] Када се Алексије I крунисао, учврстио на власти и послао новога намесника у Драч, Мономахат се склонио код Михаила и Бодина. То ипак није сметало цару Алексију да дукљанске владаре прими као своје савезнике. Иако је овај цар од самог почетка настојао да обнови снаге Царства и поврати му углед, морао је наступати опрезно јер је био угрожен са више страна. Једна од највећих опасности претила је од Роберта Гвискарда, који се, после рушења византијске власти у јужној Италији, спремао да нападне византијске територије на Балкану. Као место напада изабрао је византијски Драч, одакле је ка Солуну водио познати антички пут via Egnatia.

У току припрема за инвазију, Нормани су стекли савезнике у неким далматинским градовима, међу којима су сигурно били Дубровник и Сплит. Није познато у каквим околностима је дошло до оваквог опредељивања далматинских градова. Можда је и ту, као у јужноиталијанским градовима, било норманских присталица.[29] Уз цара су се нашли Венецијанци, чија је флота играла значајну улогу у рату, затим вође Албанаца и Бодин. У време сукоба око Драча, од искрцавања Нормана до велике битке у октобру,

[26] *Виз. извори* III, 240–241 (превод и коментар Б. Радојчића). К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 136, нетачно је овај поход датовао после 1080.

[27] Михаилову власт над Дубровником на почетку 1077. изводим из држања Михаила према спору црквених центара Сплита и Дубровника, о коме говори писмо папе Гргура VII. Уп. текст на стр. 189 и нап. 15.

[28] Служећи се неким старијим издањем Лупа Протоспатара, Јиречек је као и Рачки сматрао да је брак Бодина и кћерке Архирица склопљен у октобру и датовао га у 1080. У издању Pertz-a (MGH SS 6, 60) стоји месец април 1081.

[29] Није јасно који су градови поред Дубровника учествовали у Гвискардовом походу; уп. J. Ferluga, *L'amministrazione* 240–243. Дубровник је у међувремену збацио Михаилову власт.

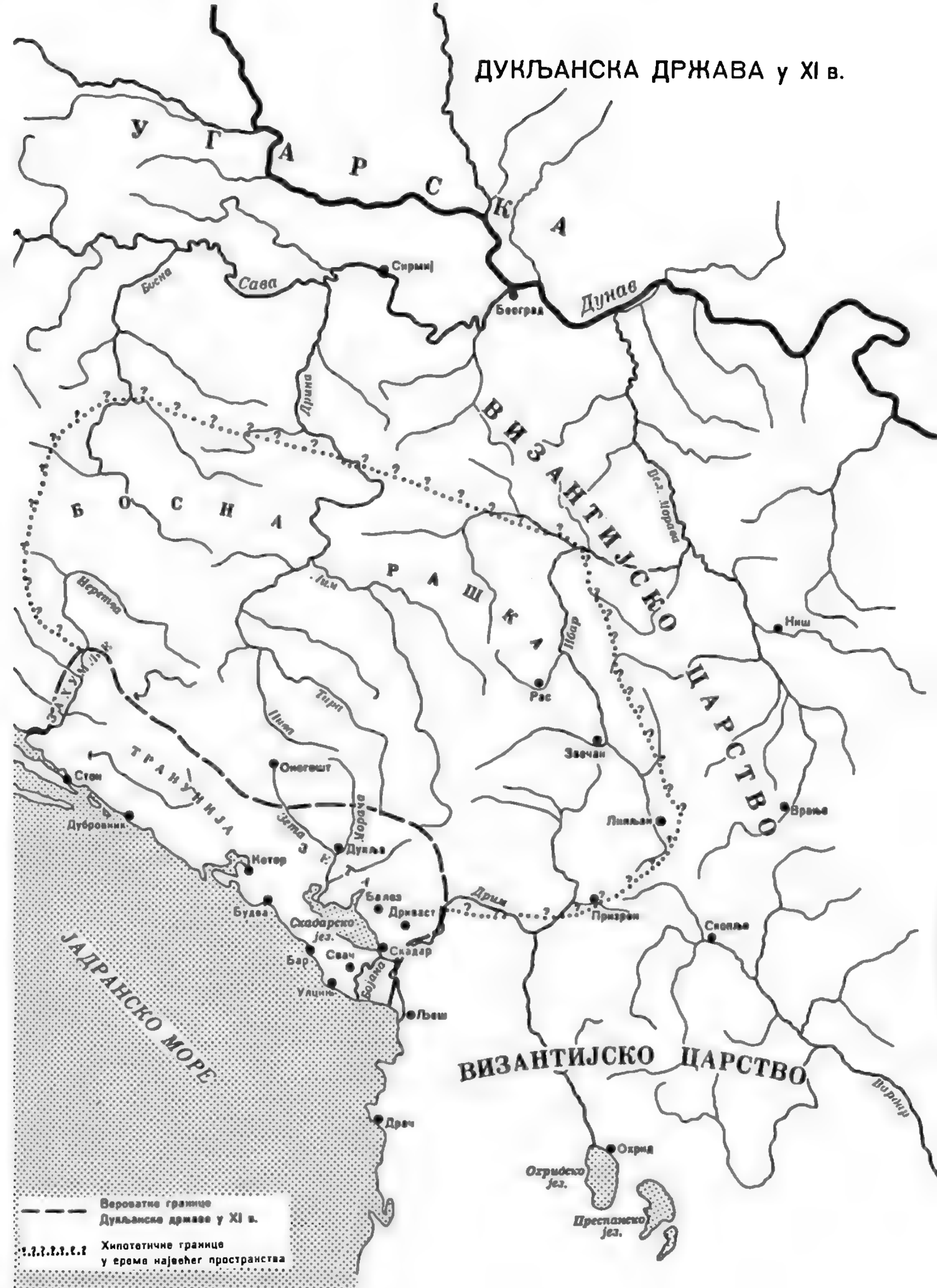

Бодинови одреди су истовремено са Албанцима нападали Нормане и наносили им штете.[30] Један део византијских војсковођа сматрао је да је такав начин ратовања погодан да се одбије напад Нормана. Преовладала је, ипак, струја која је захтевала одлучну битку. Царевој војсци се прикључио и Бодин лично са својим одредом. Он је добио место и улогу у византијском плану битке (18. октобра 1081), али се није укључио у борбу. Држао се по страни чекајући да види која ће страна почети да побеђује, и кад је сазнао да Нормани имају успеха, повукао се са својом војском. То је утицало на рањеног и пораженог цара Алексија да напусти бојно поље.[31]

Бодинова нелојалност остала је некажњена јер је цар Алексије Комнин запао у велике тешкоће. После заузимања Драча, Норманима је био отворен пут према Македонији, Тесалији и Епиру, те су они за кратко време продрли дубоко освајајући византијске територије. У њихове руке пали су Полог и Скопље, а нападали су Охрид и друге градове. Можда је тадашње византијске невоље Бодин искористио да збаци цареву врховну власт и, идући стопама својих претходника, осваја области у унутрашњости. У веома непоузданом Барском родослову се каже да је Бодин заузео Рашку и Босну и да је за жупане поставио два своја дворанина, Вукана и Марка, а у Босни кнеза Стефана.[32] Уколико ово казивање има реалну основу, власт Бодинова над земљама у унутрашњости није могла дуго трајати.

Норманска офанзива била је кратког даха. Већ 1082. Роберт Гвискард се морао вратити у јужну Италију због побуне која је тамо избила. Његовог сина Боемунда Византинци су потискивали са освојених територија, а Венецијанци су заузели Драч. Поновни напад Роберта није имао ранији замах, а када је 1085. он умро, избили су нереди у јужној Италији и Нормани су били потпуно потиснути са балканског копна. Нема никаквих података о томе какви су били Бодинови односи с Норманима у време њиховог ратовања с царем Алексијем Комнином. Могло би се очекивати да је раскид с Византијом упућивао на зближење с Норманима, утолико пре што је Бодин с јужном Италијом и раније одржавао врло блиске везе. Извесне проблеме у односима с њима, као, уосталом, и раније и касније у односима с Византинцима, представљали су приморски градови. У позносредњовековним текстовима у којима је забележено локално предање, затим у Барском родослову, налазе се приче о Бодиновим нападима на Дубровник, освајању града и подизању једне куле

[30] Ана Комнина (*Виз. извори* III, 376–380, превод и коментар Б. Крекића) у два маха говори о ставу једног дела византијских достојанственика да се не улази у велику битку с Норманима, већ да треба ометати снабдевање норманског логора и непријатеља исцрпљивати малим сукобима. Први пут се каже да у такав начин ратовања треба укључити и Бодина и Далмате, а други пут (стр. 383, нетачно датирано у 1083. годину) говори се да су Арбанаси и »они из Далмације«, које је послао Бодин, стално узнемиравали Роберта Гвискарда.

[31] О Бодиновом држању извештава једино Ана Комнина (*Виз. извори* III, 379), која се труди да оправда свога оца цара Алексија.

[32] Од свих владара споменутих у Барском родослову (ЛПД), Бодин је највише историјска личност по томе што је тачно смештен у времену (живео у време првог архиепископа Петра и смрти Роберта Гвискарда) и простору (столовао у Скадру), и што се о њему говоре појединости познате из других извора (носио титулу бугарског цара, као заробљеник боравио у Антиохији, био ожењен кћерком Архирица из Барија). Међутим, као што је речено у нап. 25, Бодин је укључен у сасвим нереалан генеалошки оквир и стављен у скоро невероватан политички контекст. Владавина му је протекла у искорењивању стричевића по наговору његове зле жене Јаквинте. Освајање Рашке и Босне долази после склопљеног мира са синовима краља Радослава, а пре освајања Драча и драчке области, што сигурно није тачно.

која се и много касније називала »кула краља Бодина«.[33] Нема могућности да се провери колико је реална основа ових легендарних казивања.

У сваком случају, византијска власт над далматинским градовима веома је ослабила у другој половини XI века. Теме као административне јединице потпуно су се расточиле, а о царским намесницима нема спомена читаво столеће (1069–1165). Сваки град делује издвојено, у складу са својим интересима. Византијска власт се поштује симболично у помену царева у литургијским похвалама (laudes) и навођењу царског имена у формули датума у јавним исправама.[34] У таквим условима, Дубровник је 1081. пристао уз Нормане и неко време свакако признавао њихову врховну власт. Докле се она одржала и ко је њу заменио, Бодин као владар залеђа или византијски цар, не може се рећи на основу извора којима располажемо.

У Бодиновој политици важнију улогу имао је град Бар. То се може закључити из његових настојања да епископија у Бару добије ранг архиепископије. Ситуација је била сасвим друкчија него онда када је краљ Михаило настојао да обезбеди архиепископско седиште у својој држави. Више није било енергичног и доследног Гргура VII који је у своје време брижљиво испитивао заснованост захтева и с највећом пажњом пресуђивао спорове око јурисдикције. Папство је сада било подељено. Под окриљем цара Хенриха IV, признат само од једног дела католичког света, у Риму је столовао Климент III Виберт, који је био противпапа током пет последњих година Гргуровог понтификата. Бодин се обратио њему, а не Гргуровом наследнику Урбану II (1088–1099), који је тек започео понтификат. На молбу »Бодина, преславног краља Словена«, Климент III је почетком 1089. издао Петру, дукљанском архиепископу, булу којом је одобрио употребу надбискупског палија (огртача) и одредио које су му епископије подређене (Дукље, Бара, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Пилота, Србије, Босне и Травуније).[35] На неке од тих епископија (Србија, Травунија, Бар, Котор, Улцињ) полагао је право дубровачки архиепископ, остале су биле отргнуте архиепископу Драча. Упркос ранијим папским одлукама, Котор се сам потчинио архиепископу Барија и папа Урбан II је то потврдио исте, 1089. године.[36] Несагласне и недоследне папске одлуке и упорна тежња градова да сачувају што виши ранг и што веће црквено јурисдикционо подручје биле су све до средине XIII века повод за многобројне сукобе, парнице и кривотворења.

После протеривања Нормана и обнављања византијске власти у Драчу, Бодин се нашао суочен са енергичним царевим намесником, великим дуксом Јованом Дуком. Врло близак цару, способан војсковођа и царев шурак, Јован Дука је добио значајне војне снаге да би могао не само бранити Драч већ и повратити градове и територије које је Царство изгубило за време унутрашњих борби и рата с Норманима. Спомињући његову службу у Драчу, Ана Комнина изричито оптужује Бодина да »није хтео да остане унутар сопстве-

[33] Предање из касног средњег века прикупио је М. Медини, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935, 259–262. И у Барском родослову (ЛПД) Бодин је освојио Дубровник и подигао »castellum«. И то је у оквиру приче о обрачуну с рођацима, који су се склонили у Дубровник, и нема никакве потврде у савременим изворима.

[34] J. Ferluga, *L'amministrazione* 242–246.

[35] О тој були и њеној вези са тобоже раније издатим булама (1067), уп. *Acta Albaniae* I, 21–22.

[36] К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962, 55.

них граница«, већ да је освајао околна византијска насеља. Јован Дука имао је успеха у својој офанзивној политици. Повратио је и неке од градова у унутрашњости који су били под Вуканом, заробљавао је Србе и слао их цару. У већој битки с Бодином победио је и заробио дукљанског владара.[37] Није познато када се та битка одиграла ни како се Бодин ослободио овога другог византијског ропства. То се свакако десило између 1085. и 1090, док је Јован Дука боравио у Драчу. Исто тако је сигурно да се Бодин после пораза и заробљеништва вратио на власт у Дукљи, јер је Византија и 1091, после велике победе над Печенезима (29. априла), зазирала од тога да би Бодин могао прекршити уговоре и напасти византијске територије.[38]

Нема никакве сумње да је Византија наметала услове користећи Бодинов пораз, да је повратила градове које је желела и обновила цареву врховну власт над Дукљом. Бодин је из овог периода борби са Царством морао изаћи ослабљен, са смањеном територијом и окрњеним угледом. У последњој деценији XI века, он више није био у центру византијске балканске политике. Та улога је припала Вукану, за кога се изричито каже да је »држао сву власт у Далмацији«.[39]

Бодин се само још једном помиње у својим приморским областима. У Скадру је дочекао и пријатељски примио онај део крсташа који су у првом походу кренули на Исток преко Далмације. Непогодно годишње доба, зима 1096–97, тешко проходни путеви и непријатељство домородаца загорчали су четрдесетодневно напорно путовање крсташа. Становници крајева кроз које су пролазили нису им хтели да продају храну и друге потребе, нападали су их из заседа и пљачкали оне који би заостали и одвојили се од групе. Долазило је до правих војних окршаја у којима су крсташи сурово кажњавали и сакатили ухваћене домороце. Утолико је за крсташе значајнији био сусрет у Скадру. Вођа похода, гроф Рајмон Тулуски, побратимио се с краљем Бодином и обасуо га поклонима да би обезбедио што боље снабдевање и што лакши пролазак крсташке војске преко његове територије. Ипак, ни остатак пута до Драча није протекао у бољим околностима. Краљ очигледно није могао да присили своје поданике да крсташе прихвате онако како их је он сам примио.

[37] *Виз. извори* III, 383.
[38] *Виз. извори* III, 384, 386.
[39] F. Rački, *Documenta* 461–465.

СРПСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАНИ У БОРБИ С ВИЗАНТИЈОМ

У другој половини XI века тежиште борбе против Византије помера се из приморских области у српске земље у унутрашњости.[1] Стицајем околности, цео привредни и друштвени развој тих области у XI веку остаје готово потпуно непознат. Видљив је само његов исход, и то само онај део који је залазио у хоризонт византијских писаца. Ојачали српски жупани појављују се у последње две деценије тога века са својим четама на византијским границама, прелазе их и ремете давно успостављен систем односа. Њихово подручје деловања је веома широко, а обим мера које Византија предузима за своју одбрану открива бар делимично снагу противника и размере опасности које је он стварао.

Томе су свакако допринеле прилике у Византији у XI веку. После смрти цара Василија II (1025. године), у земљи се запажају знаци дубоке друштвене кризе. Чиновничко племство Цариграда није било дорасло задацима које је наметало време. Слабости друштвеног система испољавале су се на разним странама. Устанци Петра Одељана 1040–1041. године и Ђорђа Војтеха 1073, затим тежак пораз у сукобу са Турцима код Манцикерта 1071. и привремени губитак Срема и Београда 1071–1072. године, само су најизразитији знаци малаксавања византијске моћи. С великом муком је Цариград савлађивао своје противнике, а тешко се мирио са изгубљеним. Власт ојачале Дукље је, према подацима Барског родослова, управо у то време проширена и на земље у дубљем залеђу.[2]

Од осамдесетих година XI века, догађаји у српским земљама планинског залеђа постају јаснији. Ту је своју делатност развио жупан Вукан, који је с братом Марком, уз помоћ краља Бодина, добио власт у Рашкој. Њихову везаност за дукљанску династију истиче нарочито писац Барског родослова.[3] Жупан Вукан је личност која сигурно напушта легенду и сведочи о новим просторима на којима Срби развијају своју борбу против Византије. Од

[1] J. Kalić, *Zur Bezeichnung »Raška« (Raszien) für den serbischen Staat bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts,* Balcanoslavica 6 (1976); М. Благојевић, *Историјско-географски развој Србије. Средњи век,* Географски зборник (у штампи).
[2] *Летопис попа Дукљанина,* изд. Ф. Шишић, 357, 360–361, 85; F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku,* Beograd 1931[2], 135; *Ист. народа Југославије* I, 240 (И. Синдик); К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 124; *Историја Црне Горе* 1, 392 (Ј. Ковачевић). О папским привилегијама за барску цркву: *Acta Albaniae* I, 17, 21; Ј. Калић, *Црквене прилике у спрским земљама до стварања Архиепископије,* Сава Немањић – Свети Сава 27–48, где је дат преглед литературе.
[3] *Летопис попа Дукљанина,* изд. Ф. Шишић, 360–361.

његовог времена, они почињу да освајају област Косова и да се постепено шире према југоистоку, преко линије коју означавају Рас–Звечан–Пећ.

Прве борбе жупан Вукан је водио упоредо са операцијама краља Бодина. Њему се тада супротстављао намесник Драча Јован Дука. Иако поприште борби није наведено у сачуваним изворима, изгледа да је реч о Косову, куд су се српске чете залетале и касније.[4] Када је краљ Бодин заробљен у једном сукобу с Византијом, борбу је с несмањеном жестином наставио сам Вукан.[5] Цар Алексије I Комнин био је принуђен да излази на бојиште и организује отпор. Прилике су захтевале и знатно више војске но што су имали одреди појединих византијских заповедника. Читава српско-византијска граница била је пробијена, а Срби присутни у равничарским пределима косовске области. Однос снага је на том подручју први пут измењен у корист Србије, а жупан Вукан је наговестио правац даљег ширења српске државе.

Цар Алексије I је 1091. године кренуо с војском из престонице према Филипопољу (Пловдив) у намери да се супротстави српским нападима. Снаге и прилике ипак нису дозвољавале шире акције. Обавештен о завери драчког дуке Јована Комнина, цар се ограничио на утврђивање власти у Драчу и прикупљање података о даљим Вукановим плановима, обезбеђујући и границу према Србији.[6]

Борбе су се, међутим, разбуктале убрзо. Године 1093. Вукан је са својим одредима продро до Липљана на Косову, спалио га, а успутне области опљачкао. Био је то повод да цар лично крене против њега. Вукан се повукао у Звечан, а на вест о доласку цара Алексија у Скопље, понудио је преговоре. Пошто су они успостављени, српски владар је обећао да ће обуставити нападе на византијске пограничне области. Поред тога, прихватио је да се повуче са византијске територије и преда таоце који ће гарантовати остварење постигнутог споразума.[7] Већ сама чињеница што византијски цар на Косову преговара са српским жупаном показује да Византија тада није била кадра да спор реши оружјем. Био је то један од првих уговора српског жупана с Византијом. Међутим, није био дугог века. Вукан је обновио нападе и на Косову је тешко поразио војску под вођством Јована Комнина. Србима је та победа отворила пут за даље нападе. Њихове чете су напале област Скопља и Полога (тетовски крај), затим и подручје око Врања.[8] Тек поновни долазак цара Алексија I Комнина у Липљан и преговори с Вуканом 1094. године довели су до смиривања борби. Међу таоцима што их је Вукан лично предао цару том приликом, налазила су се и два његова синовца, Урош и Стефан Вукан.[9]

Убрзо затим Балканско полуострво захватају и шири међународни дога-

[4] Anne Comnène, *Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118)*, ed. B. Leib, II, Paris 1945, 115; *Виз. извори* III, 383 (Б. Крекић); уп. и С. Новаковић, *Српске земље X и XII века*, Гласник СУД 48(1880) 120–121; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 137; *Ист. народа Југославије* I, 246 (М. Динић); Р. Новаковић, *О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века*, Прилози КЈИФ 34(1968) 12–13.

[5] Anne Comnène, *нав. дело* II, 147–148, 166–169.

[6] Anne Comnène, *нав. дело* II, 147–148, 157; F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku*, Beograd 1931[2], 313; уп. нап. 10.

[7] Anne Comnène, *нав. дело* II, 166–167; Б. Крекић, *Виз. извори* III, 386–387.

[8] Anne Comnène, *нав. дело* II, 167–169; уп. С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1920,[2] 73–75.

[9] Anne Comnène, *нав. дело* II, 184; *Виз. извори* III, 388–389; F. Rački, *Borba Južnih Slovena... 317.*

ђаји. Када се у Западној Европи развила идеја о крсташком рату против муслиманских држава на Блиском истоку и кад су се почеле окупљати масе људи спремних да се томе позиву одазову, Византија се нашла пред великим искушењима. Већ почетком 1096. године почеле су се балканским друмовима сливати гомиле ратника који су ратовали и да прибаве мало хлеба и других намирница којих није било довољно. Немирни путници су користили приморске путеве, али чешће и масовније пут преко средње Европе, Београда, Ниша и Сердике (Софија) према Цариграду и Малој Азији. Византија је сва била заокупљена решавањем проблема које је изненадна бујица крсташа собом донела. Српски напади, ако их је и било, нису имали одјека. Сигурно је да тада још нису угрожавали главни међународни пут који је својом деоницом од Београда до Ниша спајао европске просторе с Цариградом. Тек када се Срби буду и на њему појавили, привући ће пажњу западноевропских путописаца и њихових читалаца.

Жупан Вукан то није доживео. Његова политика била је још окренута према непосредном противнику, Византији. Обновио је 1106. ратовање, које је трајало више месеци, од пролећа до новембра те године, и донело још једну победу над византијском војском Јована Комнина. Византија се задовољила склапањем мира, изгледа, без већих војних операција, што значи и без битнијих промена на граници.[10]

Иако је делатност Вуканова најбоље позната по траговима које је оставила у грчком свету, она се није само ту исцрпљивала. Друго важно подручје његових интереса била је Дукља. После смрти краља Бодина 1101. године, Дукља се нашла у вртлогу унутрашњих сукоба у којима су се чланови владалачке породице смењивали на власти и ослањали на суседе. Међу њима се помиње и жупан Вукан као врло утицајна личност. Слику о његовој делатности у Дукљи предање је живо очувало.[11]

После Вуканове смрти, власт је у српским земљама у унутрашњости преузео Урош I, синовац Вуканов, који је 1094. године био упућен цару Алексију I Комнину као један од српских талаца. Његова делатност, иако само фрагментарно позната, показује да је у његово време настављена борба за самосталност Србије, додуше, у измењеним околностима.

Почетком XII века, Угарска показује све веће интересовање за прилике у балканским земљама. Иако то није био нов правац њене политике, нове су биле размере које је она добила. Угарска је најпре 1102. године успела да се наметне Хрватској, затим приморским градовима и, најзад, да потчини и Босну, најкасније у трећој деценији XII века.[12] Отада је она стално присутна

[10] Anne Comnène, *нав. дело* III, 65–66; за хронологију уп. Б. Крекић, *Виз. извори* III, 390, нап. 44; о српско-византијској граници вид. С. Новаковић, *Српске области* 120–123; К. Јиречек, *Ист. Срба.* I, 124, 137; Н. Радојчић, *Вести Ане Комнине о Србима*, Гласник СНД 3 (1928) 16–22; исти, *Природа византиско-српске границе од* XI–XIII века, Зборник радова III конгреса словенских географа и етнографа у Краљевини Југославији, Београд 1930 (изд. 1933), 361; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène* (1081–1118), Paris 1900, 141; В. Јовановић, *Средњевековни град Звечан*, Старинар 13–14 (1962–63), 137–150.

[11] *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 365–366: претпоставља се да је Вукан умро између 1112. и 1115. године: В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве*, Годишњица НЧ 49 (1940) 16–18; Р. Новаковић, *Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања?* ИГ 3–4 (1958) 174–175.

[12] N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 513–537; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 42.

као балканска сила, а њени односи с Византијом постају изузетно важни за Србију. У великој мери од односа снага тих двеју сила зависила је судбина српских земаља. Њихово надметање увлачило је Србију у међународну политику и чинило је зависном од исхода догађаја на далеким бојиштима. Тако су успеси Србије бивали већи, али и страдања тежа, јер су пограничне сукобе из Вукановог доба заменили велики ратови. Догађаји XII века то јасно показују.

Године 1127. избио је велики угарско-византијски рат. Операције је започела угарска војска нападом и разарањем Београда, који се налазио под византијском влашћу. Затим је продрла до Ниша и Сердике, потом и до Филипопоља. Борбама су се придружили и Срби који су напали византијску тврђаву Рас. Војну посаду града са заповедником Критоплом на челу приморали су да се повуче, а сам Рас је тада спаљен.[13] Даљи ток операција није познат. За Византију је главно поприште борби било оно на дунавској граници, око Београда и Браничева, где су се борбе водиле две године. Лично је цар Јован II Комнин предводио своју војску у тим походима и тек уз велике напоре сузбијена је угарска офанзива. Две државе су се споразумеле о склапању мира на основу стања пре избијања борби. Тако је рат окончан 1129. године, а устанак Срба осуђен на неуспех. Појединости византијске офанзиве против њих нису познате, већ само њен резултат: Срби су поражени, њихова земља опљачкана, а већи број заробљеника је по изричитој наредби цара Јована II Комнина пресељен у Малу Азију и размештен у области Никомедије. Још почетком XIII века помињу се њихова насеља у томе крају. Дворски беседници тога доба, величајући царске подвиге, нису пропуштали да помену и оне у борби против Срба.[14]

Управо у то време долази до успостављања тешњих српско-угарских веза. Заједнички интереси у борби против Византије, поред осталог, утиру путеве споразумевању. Као што је то у средњем веку уобичајено, савезничке односе оснажују сродничке везе. Угарски краљ Стефан II(1116–1131), који је водио рат против Византије, одлучио је да свога наследника на престолу, Белу II (1131–1141), ожени кћерком српског великог жупана Уроша I. Преговори су успешно окончани и 1129. или 1130. године Урошева кћи Јелена удала се за Белу II и постала угарска краљица, затим и врло утицајна личност у новој средини.[15] Тај савез је битно утицао на даљи ток догађаја. Пружио је жупану Урошу подршку у борби за самосталност у време када је Византија обновљеном снагом успешно гушила сваки такав покушај. Много штошта изменило се у првим деценијама XII века. Док је Србија под Вуканом на Косову преговарала с византијским царем још 1106. године, двадесетак година касније она је у борби око Раса била тешко поражена. Реформа византијског друштва коју су Комнини извршили показала је војничке резултате брзо и недвосмислено

[13] Cinn. 12; Chon. 23. За хронологију догађаја уп. J. Калић, *Виз. извори* IV, 6, 14–15, 115–116.

[14] G. J. F. Tafel – G. M. Thomas, *Urkunden zur Älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig* (Fontes rerum Austriacarum, Abt. II), I, Wien 1856, 475–476; о победи над Србима вид. Теодор Продром, PG 133, col. 1383; Mihailo Italik: G. Mercati, *Gli aneddoti d'un codice Bolognese*, Byzantinische Zeitschrift 6 (1897) 128; вест у типику манастира Пантократора: А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного Востока*, Киев 1895, 656.

[15] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 22–23, где је дат преглед извора и литературе.

управо у балканским земљама. Српско-угарска сарадња била је за рашке жупане вид опирања тим новим околностима.

У првој половини XII века, Дукља није могла да пружи већу помоћ борби српских жупана у залеђу. После смрти краља Бодина, 1101. године, трошила је своје снаге у узајамном сатирању несложних група властеле и била мало способна да се сучели са измењеним приликама у своме суседству. У сплету прича сачуваних у тексту Барског родослова, општа слика стања у земљи изгледа истинита. Било је то незадрживо опадање моћи дукљанске државе које је водило губитку самосталности и пре но што су се рашки жупани уплели у њене унутрашње односе. Својеврсне трагове многоструких и тесних веза између Зете и Рашке сачувао је Барски родослов. Међу њима је и податак да је зетски краљ Ђорђе у један мах с војском продро у Рашку и тамо ослободио жупана Уроша I заточеништва у које су га бацили сродници.[16] Блиске сродничке везе о којима у више махова говори предање само су средњовековни начин исказивања стварних веза између појединих области, како то богато сведочи европска историографија.

Међународне прилике средином XII века биле су веома сложене. На византијски престо попео се 1143. године Манојло I Комнин. Захваљујући делатности његових претходника и преображају друштва, Византија је доживљавала период успона и снаге. Њена спољна политика, углавном ослобођена притиска на источним границама Царства, усредсређује се на европске просторе. Српске земље су се тада нашле на подручју снажног притиска ојачале Византије. Једном започета, борба за самосталност није ни тада замрла, али је изискивала веће снаге и пространија попришта борби. Средином XII века Србија је први пут у својој историји приступила једном европском антивизантијском савезу. Чинило се да су предуслови за такву политику врло повољни.

Византија је пренела у XII век свој велики сукоб с Норманском Краљевином у јужној Италији. Око два непомирљива противника окупљале су се друге европске државе образујући два јасно супротстављена табора. Односи су се нагло заоштрили 1147. године, када је у Западној Европи покренут нови крсташки рат који је већину учесника водио преко византијске територије, углавном путем преко Београда, Браничева, Ниша и Сердике. Велика немачка војска с краљем Конрадом III Хоенштауфовцем на челу изазивала је нереде дуж пута, а када се на истим просторима појавила француска војска, предвођена краљем Лујем VII, који је био савезник Нормана, стање се још више погоршало за Византију. Претила је опасност да неповерење добије размере отвореног сукоба. Цариградска влада настојала је што пре да пребаци крсташе у Малу Азију. У јесен 1147. године, Нормани су напали Византију: најпре су освојили Крф, а затим Коринт и Тебу. Рат на Балкану је почео.[17]

Византија се припремала за обрачун. На повратку са крсташког похода, Конрад III склопио је у Цариграду савез са царем Манојлом I, јасно уперен против Норманске Краљевине, којем се убрзо придружила и Венеција. Почело је живље окупљање и међу византијским непријатељима. Нормански краљ Рожер II (1101–1154) потражио је савезнике у самој Немачкој да би онемогућио делатност Конрада III на међународном плану. Тако се споразу-

[16] *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 370–371, 89.

[17] F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie* II, Paris 1907 (репр. 1969), 122–148; Г. Острогорски, *Историја Византије* 358–359.

мео с моћним војводом из породице Велфа, давнашњим противником породице Хоенштауфоваца, а затим се приближио Угарској.[18] На угарском престолу налазио се тада краљ Геза II (1141–1162), син Беле II и Јелене, кћери српског великог жупана Уроша I. Врло утицајан на угарском двору био је тада Белош, брат краљице Јелене и жупана Уроша I. У почетку је био васпитач младога краља, затим бан и најзад палатин. Он је у Угарској оставио дубоког трага, био је ратник признатих способности.[19] И управо тада Угарска склапа савез с Норманима за борбу против Византије, којем се прикључује и Србија.[20] Од 1149. године Угарска се налазила у рату с Византијом.[21]

Две велике коалиције временом су проширене новим члановима. Рожера II и његове савезнике подржавала је Француска, а борбе су касније плануле и на тлу међусобно оштро завађених руских кнежевина. Рат је захватио, међутим, само нека подручја. Борбе су вођене углавном између Нормана и Византије око јонских острва, затим између Велфа и Хоенштауфоваца у Немачкој и између Срба и Византије.[22]

У Србији је на власти тада био велики жупан Урош II, син Уроша I и брат палатина Белоша у Угарској и краљице Јелене. Сродничке везе биле су плод политичких интереса и омогућиле су најтешњу српско-угарску сарадњу. Урош II је, свакако, умногоме захваљујући управо тим везама, и ступио у отворену борбу против цара Манојла, чији је вазал био још пре 1146. године.[23] У Цариграду су знали да вредност силом изнуђених вазалских заклетви није велика. Исказао је то сликовито писац Никита Хонијат тврдећи да Срби изражавају своју добронамерност према цару само у време његове сигурне власти, гајећи у дубини душе сасвим супротна осећања.[24]

Године 1149. уследили су догађаји које је Никита Хонијат тачно предвидео. Борбе су поново букнуле у Србији. Урош II је напао суседне византијске територије, које савремени писци нису именовали. С обзиром на брзу и жестоку одмазду Византије, због које је цар одустао од похода на Сицилију, изгледа да су акције Срба имале веће размере и биле успешне.[25] Убрзо се, међутим, показало да савезничка помоћ неће на време стићи на српско бојиште; разлози који су до тога довели могу се само наслућивати. Брзина којом је цар Манојло одговорио на вести о догађајима у Србији, како сведоче савремени извештаји, могла је бити у томе погледу пресудна. Без обзира на све појединости, чињеница је да је Србија остала усамљена у тренуцима када се велика царска војска приближавала њеним границама.

Урош II је на време био обавештен о царском походу. Пред несразмерно јачим непријатељем, он се повукао у брда. Главнина византијске војске

[18] H. v. Кар-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels,* Strassburg 1881 (Amsterdam 1966), 37. О преговорима Рожера II са Угарском вид. G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus Continuatus I,* Pest 1860, 63–64; В. Г. Васильевский, *Союз двух империй (1148–1155),* Труды В. Г. Васильевского IV, Ленинград 1930, 44.

[19] Жупан Урош I имао је три сина, Уроша II, Белоша и Десу, и кћер Јелену. О бану и палатину Белошу преглед извора и литературе: J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II,* ЗРВИ 12 (1970) 23–24.

[20] Cinn. 101–102.

[21] *Ипатьевская летопис,* Полное собрание русских летописей II, 1908, 384.

[22] P. Lamma, *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bizanzio e l'Occidente nel secolo* XII, I, Roma 1955, 85–115; уп. и 149–151; H.v. Kap-Herr, *Die abendländische Politik* 31–37.

[23] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II* ЗРВИ 12(1970) 25–27.

[24] Chon. 119; *Виз извори IV,* 122–123.

[25] Chon. 119; Cinn. 101–102; *Виз. извори IV,* 22–23.

упутила се према Расу, који је разорен, а све успутне области су опустошене. Цар је оставио за собом у Расу јак војни гарнизон са оданим Константином Анђелом на челу, а његова војска је наставила поход кроз Србију. Пошто је освојена област Никава, Манојло I се упутио према тврђави Галич, око које се заметнула вишедневна борба. За то време је још Урош II нападао поједина одељења византијске војске. Покушај заробљавања Уроша II није успео, само је спаљен његов двор.[26]

Иако је византијска војска 1149. године успешно оперисала против Срба, борба није била окончана. То најбоље показују размере новог, још већег похода, који је лично Манојло I водио следеће године против Уроша II. Приближавали су се пресудни тренуци којима се за дужи низ година решавао однос Србије према Византији. Обе стране су вршиле обимне припреме. Цар Манојло је крајем лета 1150. године код Ниша окупио велику војску. У њој су се налазиле најпознатије војсковође комнинске епохе, и цареви сродници. Међу њима су били протосеваст Јован Комнин, Јован Дука Каматир, Јован Кантакузин, Михаило Врана, Гифард. Пошто се сазнало да Срби очекују војну помоћ из Угарске, одлучено је да се предузму мере које би спречиле спајање српских и угарских чета. Први сукоб са угарским снагама имало је једно одељење византијске војске недалеко од данашњег Параћина. Главнина царске војске наставила је напредовање према области у којој се налазио Урош II са својим одредима. До одлучујуће битке дошло је на речици Тари, у близини данашњег Ваљева.[27]

Читав ток ратовања 1150. године показује да су у Србији обављене опсежне припреме за борбу. По речима Јована Кинама, Урош II окупио је мноштво добро наоружаних Срба, међу којима су се налазили и одреди жупана Грдеше и Вучине. Срби су, према казивању победника, пружили отпор преко очекивања и смело су ступили у отворену борбу.[28] Борбе су вођене око два месеца, а савезничке снаге из Угарске стигле су на време. Предводио их је заповедник Вакхин, који се, такође, истакао изузетном храброшћу у одсудним тренуцима боја.[29]

Битка на Тари била је жестока. У њој је лично учествовао цар Манојло I, покушавајући тактички да изненади Србе, који су добро познавали византијски начин ратовања. Исход сукоба је био неизвестан. У садејству са угарским одредима, војска Уроша II је пружила огорчен отпор. Борба се водила прса у прса. Једна група византијских старешина, међу којима су били Михаило

[26] Cinn. 102–103; Chon. 119–120; F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118–1143)* et *Manuel I Comnène 1143–1180),* Paris 1912, 385–386; С. Новаковић, *Српске области X и XII века,* 123; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 142; за убикацију Никаве и Галича, као и за ток операција уп. J. Калић, *Виз. извори* IV, 23–26.

[27] Cinn. 103–113; Chon. 121–122; уп. *Виз. извори IV,* 26–37; 124–125; М. Благојевић, Сеченица (Σεττενίτζα), Стримон, (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама, ЗВРИ 17 (1976) 65–75.

[28] Chon. 121–122; *Виз. извори* IV, 125.

[29] Cinn. 108–112; међу одредима које је предводио Вакхин налазили су се у Халисију (Cinn. 107). За преглед литературе о Халисијима уп. J. Калић, *Виз. извори* IV, 31. О муслиманском живљу у Срему пружа драгоцене податке арапски писац Abu-Hamid, ed. C. E. Dubler, *Abu-Hamid el Granadino y su Relación de viaje por terras eurasiaticas,* Madrid 1953, 27, 31, 65 и 68; уп. I. Hrbek, *Nový arabský pramen v východni a strední Evropě,* Československa Etnografie 2 (1954) 160 и даље; уп. и J. Калић, *Подаци Абў-Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века*, Зборник МСИ, 4 (1971) 25–37. О Вакхину: J. Калић, *Виз. извори* IV, 35.

Врана и Гифард, једва је избегла погибију. Сам цар Манојло се, судећи по савременим описима боја, упустио у двобој са заповедником угарских чета, док је његов пратилац Јован Кантакузин био рањен. Па ипак, Срби су поражени, многи заробљени, међу њима и жупани Грдеша и Вучина. Битку је добила Византија. Жупан Урош II био је принуђен да преговара. Поражен на бојишту, он је морао да прихвати »двоструко већи јарам покорности него пре«, како то усхићено бележи дворски беседник Комнина.[30]

У суштини, посреди је било обнављање вазалских обавеза. Као и раније, поред изјаве о потчињености византијском цару, било је предвиђено и обавезно упућивање помоћног одреда војске цару Манојлу I у случајевима када он ратује било у источним провинцијама Царства, било у Европи. У јесен 1150. године, та обавеза је само појачана слањем већег броја ратника. Србија је раније била дужна да упути цару одред од 300 војника у случају рата у Азији, а после битке на Тари, тај број је повећан на 500 војника. За операције у европским деловима Царства, Урош II је, као и раније, био дужан да пошаље 2000 ратника.[31] У току преговора с византијским царем, српски владар је успео да се одржи на власти. Пораженог Уроша II цар Манојло није уклонио са положаја великог жупана. У том споразуму, који је склопљен у сенци догађаја на бојном пољу, многе појединости остају непознате. Регулисањем односа с Византијом, Србија је добила предах после двогодишњег тешког ратовања.

Борбе у Србији за Византију су биле само део једног ширег сукоба који је она имала са Угарском. Ратовање је зато 1151. године пренето на угарско тле. У Цариграду су истицали да је повод рата савезничка помоћ коју је краљ Геза II упутио Србији претходне године.[32] Византијска војска се кретала старим војничким путем преко Ниша према Браничеву и Београду, а затим је пребачена преко Саве у Срем. Мета напада том приликом је био Земун. Браниоци су се предали после дуге опсаде, у тренутку када је изгубљена и последња нада да ће појачања благовремено стићи. У то време се угарски краљ с војском налазио ван земље, на руском ратишту, где је као савезник кијевског кнеза Изјаслава Мстиславича (1146–1154) водио борбу против византијског вазала галицијског кнеза Владимирка и наследника кнеза Јурија Долгоруког.[33] Стога се војсци цара Манојла I у Срему супротставио бан Белош, брат рашког жупана Уроша II. Он је брзим маневром према Браничеву настојао да пресече пут византијској војсци у повлачењу и тако нагнао непријатеља да напусти Срем.[34] Убрзо потом склопљени угарско-византијски мир 1151. године само је потврдио стварно стање на граници: Срем су задржали Угри, а Београд и Браничево остали су најважније византијске пограничне тврђаве. У Цариграду се очекивао напад Угарске 1152. године, али, и поред покрета трупа обеју земаља, до рата тада није дошло.[35]

[30] W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum* I, Petropoli 1892, 143. Уп. G. Škrivanić, *Bitka na Tari*, Vesnik Vojnog Muzeja JNA 6–7(1962) 27–35.
[31] Cinn. 113.
[32] Cinn. 113; Chon. 122.
[33] В. Г. Васильевский, *Союз двух империй* 44; Г. Острогорски, *Историја Византије* 360–361; G. Vernadsky, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle*, Byzantion 4(1927–28) 269 и даље.
[34] Cinn. 113–118; Chon. 122–123. О борбама око Земуна вид. Ј. Калић, *Земун у XII веку*, ЗРВИ 13 (1971) 27–56; иста, *Подаци Абу-Хамида*, Зборник МСИ 4 (1971) 25–37.
[35] Cinn. 119–120.

Надгробни натпис требињског жупана Грда, 1173–1189. год., Требиње, Завичајни музеј.

У таквим приликама, Урош II је још једном покушао да поведе борбу за самосталност земље. Његова делатност је, као и раније, позната углавном по последицама које је изазивала, и то махом оним које су покретале царску акцију.[36] Када је 1153. године био на помолу нов угарско-византијски рат, цар Манојло I је похитао према северним границама своје државе. Стигао је у Сердику, где су га пресрели посланици угарског краља. Убрзо је утаначен мир. Тада је одлучено да се крене у борбу против српског жупана, коме се нарочито замерало што одржава везе са Угарском. Урош II није имао услова да организује отпор. До борби тада није дошло јер је Урош II поново признао врховну власт цара Манојла I и пружио уверавања да ће раскинути уговор који има са Угарском.[37] Тешко је веровати да је то и остварено, јер су догађаји у областима надомак српских земаља убрзо кренули путем који је ишао наруку Манојловим непријатељима.

Исте године (1153) поверио је цар Манојло своме сроднику Андронику Комнину на управу пограничну област према Угарској. Она је обухватала Браничево и Ниш, а по сведочењу Никите Хонијата, и Београд.[38] Није позната позадина овог наименовања, али су се убрзо испољиле драматичне последице. Чим се нашао на тако важном положају, Андроник Комнин је искористио све могућности да поведе борбу против централне власти. Ступио је у преговоре са угарским двором тражећи помоћ у борби за византијски престо. У случају повољног исхода своје завере, краљу Гези II нудио је заузврат читаву област која му је била поверена. С истим циљем упутио је своје посланике и немачком цару Фридриху I Барбароси (1152–1190). Припремао је и тајно окупљао цареве противнике. Нема података да се обратио и српском жупану. Међутим, чак и да до тога није дошло, његова делатност је, свакако, морала бити позната у Србији, вероватно и посредством угарског двора, необично блиског Урошу II. У сваком случају, покушај Андроника Комнина да се домогне царске власти на штету Манојла I подривао је положај византијског цара.[39]

Угарска је у то време припремала велику офанзиву. Прикупљане су савезничке снаге из суседних држава, као и одреди најамника.[40] Андроникове понуде стављале су у изглед оно што је Угарска одавно желела.

[36] J. Kalić, *Idéologie impériale et histoire serbe au XIIe siècle*, Actes du XVe Congrès International d'études byzantines, Athènes 1976.
[37] Chon. 132.
[38] Cinn. 124; Chon. 133.
[39] Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 36–37.
[40] Cinn. 130–131; о најамничким одредима који су врбовани преко руског кнеза вид. Abū-Hamid al Andalusi, ed. C. E. Dubler, 38–39; Ј. Калић, *Подаци Абӯ Хамида*, Зборник МСИ 4 (1971) 34–35.

У Цариграду се није оклевало, те су на вест о завереничкој делатности Андроника Комнина предузете одлучне мере. Завереник је откривен и затворен. Уследио је силовит угарски напад на Браничево 1154. године. Цар Манојло је одмах одговорио брзим покретом трупа према бојишту. Преко Сердике и Ниша стигао је у област Смилиса (недалеко од данашњег села Смиловца, код Параћина), где се улогорио. Угарска војска је убрзо натерана на повлачење према Београду. Гониоци су се недалеко од Београда упустили у борбу с противницима, али су поражени. Тада се сазнало и за антивизантијску заверу у Београду. Тек уз велике напоре Византија је 1154. године одбранила своју северну границу.[41] Вишегодишње угарско-византијско ратовање окончано је 1155. године склапањем мира којим је Византија сачувала Београд и Браничево односно границу на Дунаву. Тиме је борба Уроша II била јасно ограничена. Више од десет година његове владавине (1146–1156) само је потврдило сву сложеност борбе за самосталност и њену зависност од прилика у суседним државама.

Жупан Урош II је збачен с власти 1155. године, за време немира који су захватили земљу и саму великожупанску породицу. Његови противници довели су на власт његовог брата Десу, али пошто се знало да свргнути владар и даље ужива подршку византијског цара, коначног решења у тај мах није могло бити без сагласности цара Манојла I. Када су српски жупани изашли пред цара 1155. године, овај је своје поверење поново указао Урошу II.[42] Није познато колико се он после тога одржао на власти, јер му се убрзо губи траг у историјским изворима. Године 1160. у Цариграду су очекивали одред српских ратника за поход на Исток.[43] Да ли их је још Урош II стигао да упути, или његов наследник, данас се не може поуздано рећи.[44]

Животни пут жупана Десе оставио је трага у разним срединама. Према подацима Барског родослова, он је владао приморским областима. Уплео се у сукобе који су раздирали дукљанску државу. Прикључио се противницима кнеза Радослава, штићеника цара Манојла, и уз њихову помоћ преузео управу над Зетом и Требињем. Изгледа да је управљао и Захумљем. Познији фалсификатори тзв. Мљетских повеља његово су име обилато користили ради добијања великих поседа.[45]

[41] Cinn. 130–133; Chon. 133–134; J. Калић, *Београд у средњем веку* 48–52; иста, *Област Смилис у XII веку*, ЗРВИ 14–15 (1973) 29–39. Београд, Браничево и Ниш су у више махова утврђивани у време цара Манојла I: Cinn.12, 118; Chon. 177–178. О траговима те градитељске делатности вид. M. Birtašević, *Beogradska tvrđava, Gornji Grad*, Arheološki pregled 10 (1968) 195; J. Калић, *Нова сазнања о прошлости Београда*, ИГ 1 (1971) 55.

[42] Теодор Продром помиње несложне жупане у Србији који се не покоравају власти великог жупана; вид. I. Rácz, *Bizánci költemények Manuel császár magyar hadjaratairól* (Magyar-görög tanulmányok 16), Budapest 1941, 32–33; Cinn. 113. За хронологију догађаја уп. J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 28–32.

[43] Cinn. 199.

[44] Кинам помиње два српска велика жупана после Уроша II: Примислава и Белоша (Cinn. 203–204). Преглед извора и литературе: J. Калић, *Виз. извори* IV, 56–58.

[45] *Летопис попа Дукљанина* изд. Ф. Шишић, 375. О повељама кнеза Десе вид. *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 192–193, 200–255; V. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu 1151. godine*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 1 (1952) 63–72; G. Čremošnik, *Isprave zahumskog kneza Dese*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 3, (1954) 71–74; M. Динић, *Повеље кнеза Десе о Мљету*, Прилози КЈИФ 28 (1962) 5–16; N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, Arhivski vjesnik 10 (1967) 185–234. О цркви Св. Марије на Мљету вид. В. Кораћ, *Црква св. Марије на Мљету*, Зборник ФФ 7-1, 1963, 213–226.

Мало се зна о Десиној делатности после неуспелог покушаја да се домогне великожупанске власти у Рашкој 1155. године. По Кинаму, управљао је богатом облашћу Дендром, у суседству Ниша.[46] Касније, 1162. године, цар Манојло га је довео на власт у Рашкој, уз услов да напусти Дендру.

Иако поражени у више махова, Срби се нису мирили са стањем које им је наметала Византија. У томе велики жупан Деса само наставља политику својих претходника. Угарско-византијско супарништво умногоме је утицало и на прилике у српским земљама. Оно је подстицало или гушило тежњу Србије да разбије традиционалне оквире вазалских односа према Византији.

Шездесетих година XII века дешавају се крупне промене у односима између Угарске и Византије. Марта месеца 1162. године умро је краљ Геза II, сестрић жупана Десе. За живота је власт пренео на свога сина Стефана III, али у држави у којој ни браћа владарева нису изгубила сва права на престо, то је био само повод да се развију унутрашње борбе. Њих користи Византија, која је прихватила двојицу браће преминулог владара – Стефана (IV) и Ладислава. Они су у Византији уживали гостопримство, а подржавао их је у Угарској још врло утицајни бан Белош, брат жупана Десе.[47]

Византија је ратом 1150–1155. године у суштини бранила status quo у преосталим балканским поседима. Она је тада у дефанзиви према Угарској. Једну деценију касније, цар Манојло I има и знатно шире планове у погледу старог противника. Стање се из основа изменило и цар Манојло тежи потчињавању Угарске било на који начин. Тако је почео нов рат, с другчијим циљевима.

Жупан Деса је у таквим приликама покушао да се осамостали. Убрзо после преузимања власти у Србији, он је одбио да напусти Дендру (област код Ниша), што је византијски цар изричито захтевао, и потражио савезнике на другој страни. Његове везе са угарским двором биле су старијег датума. За њих се знало још у време немира у Србији 1155. године.[48] Касније, када се цар Манојло 1163. године, на путу према Београду задржао у Нишу, требало је да се жупан Деса са својим одредом придружи царској војсци, али, како је он то одлагао, позван је на одговорност. О својим везама са угарским краљем говорио је он тада отворено у Нишу.[49] Имао је он и ширих планова. Сам је покушавао да успостави родбинске везе у Немачкој, а познат је и податак да се његова кћи удала за осорског кнеза Леонарда, сина млетачког дужда Витала II Микијелија (1156–1172).[50] Византија се таквој политици оштро противила. По Кинаму, Деса је за време боравка цара Манојла у Нишу 1163. године био принуђен да се брани од низа оптужби које су подигнуте против

[46] Cinn. 204. О Дендри постоје различита мишљења; неки су помишљали на нишавску област, други на Топлицу, затим на Шумадију или Дубочицу: Синиша, *Порекло Стевана Немања* Летопис МС 142 (1885) 52 и Летопис МС 170 (1892); P. Safarik, *Slovanske starožitnosti* II, 617; С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*. Годишњица НЧ 1 (1877) 35; Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*. Глас 58 (1900) 78–83; В. Г. Васильевский, *Союз двух империй* 67, *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 100; Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*. Београд 1914, 15, 18; Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века*, Зборник ФФ 9–1 (1967) 124.

[47] Rahewin, *Gesta Friderici imperatoris*, MGH SS XX, 423; уп. J. Калић, *Виз. извори* IV, 60.

[48] W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum* I, 163.

[49] Cinn. 213–214.

[50] Cinn. 212–214; Љ. Ковачевић, *Неколика питања* 79; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве* 50–51; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 144–145; *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 100–101.

њега, а међу њима су посебно истицане везе које је успостављао са Угарском и Немачком. После истраге на лицу места, недалеко од Ниша, Деса је затворен и упућен у Цариград у затвор.[51] Изгледа да се касније избавио затвора и вратио у Србију. Један познији писац забележио је да је жупан Деса умро у Требињу и да је сахрањен у манастиру Светог Петра у Пољу.[52]

После свргавања Десе са власти, Србија се налазила под великим притиском Византије. Одреди српских војника које је велики жупан био дужан да шаље византијском цару на основу вазалских обавеза учествују у обема великим офанзивама против Угарске: најпре, у борбама око Земуна 1165. године, а затим у походу 1167. године.[53] Управо тих година дошло је до важних промена у унутрашњим односима у Србији. Тада се први пут јавља име Стефана Немање.

О породичним приликама Стефана Немање зна се мало. Његова породица била је, изгледа, у сродству и с породицом рашких великих жупана и са зетском династијом. У немирним околностима прве половине XII века, Немањин отац, Завида, избегао је с породицом у Зету, где му се у Рибници родио син Немања.[54] Касније се, у измењеним приликама, породица враћа у Рашку. Немања, кога су у Зети крстили латински свештеници, по повратку у Рас је у цркви Светог Петра и Павла био по други пут крштен, тада по православном обреду.[55]

Према устаљеном систему владања, Немања је, када је одрастао, добио део српских земаља на управу. Биле су то источне области: Топлица, Ибар, Расина и Реке. На великожупанском престолу тада је био Немањин најстарији брат Тихомир, чију су врховну власт признавала остала браћа.[56]

Као обласни господар земаља на граници према Византији, Немања је показивао жељу да ојача своју власт и учини је самосталнијом у односу на великог жупана. Томе је допринео и цар Манојло I Комнин. За време једног боравка у области Ниша, он се сусрео са Стефаном Немањом. По речима српског биографа, Манојло I га је одликовао »царским саном«, изгледа, дворском титулом, и обдарио земљом. Тако је Немања добио Дубочицу (крај око Лесковца), уз услов да право уживања те области припадне само Немањи,

[51] Cinn. 213–214; уп. J. Калић, *Виз. извори* IV, 62–63.

[52] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 245; уп. превод дела М. Орбина, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 15. Манастир Св. Петра и Павла, који се налази 7 km југоисточно од Требиња, систематски је истражен. Један ктиторски гроб могао би бити Десин: M. Popović, *Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja*, GZM 27–28 (1973) 313–338, где је прикупљена старија литература.

[53] Cinn. 236 и 271.

[54] О Немањином оцу прикупљена је старија литература код: Љ. Ковачевића, *Неколика питања* 1–32; Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914; С. Новаковић, *Неколика тежа питања српске историје*, Годишњица НЧ 31 (1912) 16; С. Станојевић, *Немања*, Годишњица НЧ 42 (1933) 93–132; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве* 1–69; о години рођења Стефана Немање прикупљена је литература код Р. Новаковића, *Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања?* ИГ 3–4 (1958) 165–175. О Рибници вид. П. Мијовић – М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд–Улцињ 1975, 128–130.

[55] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, 18–19. О цркви у Подгорици (Титограду) вид. J. Нешковић, *Црква св. Ђорђа у Титограду*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966).

[56] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 19, 22–23. Уп. С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине* 172–177; *Ист. народа Југославије* I, 328 (М. Динић); J. Алексић, *Жупе у сливу реке Ибра у средњевековној српској држави*, ИЧ 7 (1957) 333–344.

односно његовим потомцима.[57] Тиме су јасно искључена Немањина браћа, како то и иначе бива у вазалским односима. О позадини овога чина може се само нагађати. Нема сумње да је приближавање Немање Византији мимо остале браће подизало његов углед и будило узајамно неповерење, које се временом само повећавало и најзад претворило у отворени сукоб с браћом. Сачуван је само један траг тога раздора. Оспорена је Немањина црквена политика, и то његова ктиторска делатност. Браћа су Немањи замерала што без њихове сагласности приступа градњи цркава у својој области. Реч је о двема црквама које су тада изграђене у Топлици: о манастиру Светог Николе, код данашње Куршумлије, и цркви Свете Богородице, на ушћу реке Косанице. У суштини, оспорено је право самосталног деловања. Тиме је, у основи, избио сукоб око делокруга власти обласних господара. По речима Доментијана, Немања је указивао да свако у својој области може чинити што му је воља,[58] а то се, изгледа, косило с дотадањом праксом или је прелазило њене границе. У сваком случају, Немањина ктиторска делатност била је колико верска толико и политичка. Отада па током целога живота Немања је усрдно помагао цркву и уживао њену велику подршку. Она му је утирала пут до власти, стварала углед. У време организовања државне власти, удео црквене организације био је велики.

Немања се затим умешао у борбу за великожупански престо. Према казивању Никите Хонијата, настојао је да своју власт прошири на све српске земље и дошао у сукоб са својим саплеменицима. Оружана борба завршила се свргавањем Тихомира с власти. У унутрашњим немирима који су томе претходили, изгледа да је Немања једно време био заточен од своје браће и држан у каменој пећини, из које се ослободио уз помоћ својих присталица. У домаћим текстовима забележено је да се избавио тамнице на чудесан начин. У сваком случају, у преврату је Немања победио. Од обласног господара он је постао велики жупан, а свргнути владар и његови истомишљеници потражили су уточиште и помоћ у Византији. Време тих важних догађаја може се само приближно одредити. Зна се да је Немања био на власти 1168. године, а претпоставља се да је велики жупан постао већ 1166. године.[59]

Земља се нашла у врло сложеним приликама. Раздирана унутрашњим сукобима, требало је да се супротстави Византији, која очигледно није одобравала Немањину акцију. Сигурно је да се без њене сагласности она није могла сматрати трајном. Изгнаници из Србије тражили су у Византији помоћ у даљој борби за власт. Успели су да је добију. Прикупивши најамничку војску, кренули су према Србији. До одлучујуће битке дошло је на Косову, недалеко од села Пантина. У жестоком боју који се ту заметнуо, погинуо је један од Немањине браће, изгледа Тихомир, а његова војска је тешко поражена. Немања је још једном победио своје противнике, али тек пошто је

[57] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 20. О Дубочици: С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине* 182–186; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 148. В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве* 50, 54, ставља добијање Дубочице у 1162. годину, а Р. Новаковић, *Када се родио Стеван Немања* 182–184, опредељује се за 1158. годину. Нема података да је цар Манојло долазио у област Ниша 1158. године.

[58] Доментијан, *Живот св. Симеуна*, изд. Ђ. Даничић, 7–8.

[59] Chon. 206–207; за хронологију догађаја уп. J. Калић, *Виз. извори* IV, 144; Р. Новаковић, *Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања*, ИГ 3–4 (1958) 185, где је дат преглед старије литературе.

успео да среди своје односе са царем Манајлом I, могао је своју победу сматрати коначном.[60]

Када је Немања преузео власт, Србија је већ имала за собом дуг пут борбе за потпуну независност. Скучени политички и јасно омеђени територијални оквири које је Византија наметала спутавали су даљи развитак земље. Нови владар се, стога, брзо нашао међу противницима цара Манојла. Знало се то и у Византији и ван ње.

Међународна ситуација је већ 1171. године пружала услове да се обнови борба. Манојлова политика према Западној Европи, веома широко замишљена и надахнута универзалистичким погледима Царства, наилазила је на велике препреке. Поред отпора у самој Италији, на коју се добрим делом и односила, она се сукобљавала са интересима снажног Немачког Царства, које је имало сличне планове на истим просторима. С тадашњим немачким царем Фридрихом I Барбаросом (1152–1190), цар Манојло никада није успео да се споразуме јер су се њихови планови укрштали на више страна. Када је 1171. године избио велики млетачко-византијски рат, букнуле су борбе и у Србији. Добро обавештени византијски историчар Јован Кинам помиње да су их подстакли Млечани, а Никита Хонијат замера Немањи да је одржавао везе с Немцима и Угарском. Изгледа да је Немања тада обезбедио и савезничку војну помоћ за своје операције.[61] Зна се да су 1172. године српске чете нападале област дуж пута Београд–Браничево–Ниш. Мање су познате прилике у приморским пределима. Никита Хонијат зна за један Немањин напад на Котор и неке друге крајеве.[62]

Србија се убрзо нашла пред великом опасношћу. Млеци су у свом ратовању на мору у пролеће 1172. године запали у озбиљне тешкоће. Велика епидемија је силно проредила војску нападача, а успешно дејство византијске флоте само је убрзало почетак преговора међу зараћеним странама. На другој страни, у Угарској, марта 1172. године умро је краљ Стефан III. Према уговору који је постојао с Византијом, требало је да престо наследи Бела III (1172–1196), штићеник Византије, који је и живео у Цариграду. Србија је тиме губила драгоцену угарску помоћ. Тако је исход борбе у Србији био познат и пре но што су се византијске трупе упутиле према њеним границама. Озбиљност ситуације најављивало је присуство самог цара Манојла у походу. Немања је имао доста разлога да страхује за свој положај.

[60] Chon. 206–207; Guillelmus Tyrensis, *Historia rerum i partibus transmarinis gestarum*, PL 201, 782–783; Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 25–27; С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине* 193–194; преглед литературе: J. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 193–204.

[61] Cinn. 286–287; Chon. 207; Константин Манасије; Е. Курц, *Ещё два неизданных произведения*, Византийски Временик 12 (1906) 89; Б. Ферјанић, *Византија и Јужин Словени*, Београд 1966, 69–70; о току рата вид. F. Chalandon, *Yean II et Manuel Ier Comnènes*, 587–592; H. v. Kap-Herr, *Die abendländische Politik* 92–109; P. Lamma, *Comneni e Staufer* II, 210–237.

[62] Arnoldus Lubecensis, *Chronica Slavorum*, MGH SS XXI, 116–119. О Немањином нападу на Котор и Хрватску постоје различита мишљења. Хонијат то уклапа у излагање о догађајима 1168. године: J. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 196–197; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве* 58–59. Многи научници су тај податак везивали за позније догађаје; вид. С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине* 201–202; Љ. Ковачевић, *Неколика питања* 94; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 149–150; *Ист. народа Југославије* I, 329 (М. Динић). О познијим вестима о Немањиним нападима на Дубровник, које су сачуване у дубровачкој традицији вид. С. Ћирковић, коментар уз дело М. Орбина, *Краљевство Словена* 15–18 и 296–297.

Према Кинаму, цар Манојло се с војском упутио из Сердике према Србији. Узалуд је настојао да свог противника порази на бојном пољу. Пред надмоћним непријатељем Немања се повукао и затражио преговоре с царем. Приликом њиховог сусрета, морао је потврдити своју потчињеност, а затим је заробљен и одведен у Цариград. Према речима византијских беседника, својом појавом и држањем падао је у очи свим присутним.[63]

Стефан Немања је успео да се врати у земљу и на власт, свакако обновивши вазалске обавезе према цару Манојлу. Поштовао их је до смрти византијског владара. Зна се да су одреди српских ратника били у византијској војсци 1176. године, када је она кретала на азијско бојиште.[64] Било је јасно да су за успешно окончање борбе за самосталност потребни повољнији услови.

[63] Cinn. 287–288. Преглед литературе: J. Калић, *Виз. извори* IV, 102–104; сведочанства Јевстатија Солунског и Константина Манасија вид. Б. Ферјанчић, *Виз. извори* IV, 213, 218–220, уп. С. Станојевић, *Немања*, Годишњица НЧ 42 (1933) 108–110. Jean Kinnamos, *Chronique*, traduction J. Rosenblum, Publications de la Faculté des Lettres et de sciences humaines de Nice 1972, 238, понавља стару грешку којом се тај податак везује за Десу и идентификује с Немањом.

[64] Cinn. 299.

ПОЧЕЦИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Са оживљеном политиком Византијског Царства према Словенима, шездесетих и седамдесетих година IX века, стекли су се услови за тешње повезивање словенских народа с византијском цивилизацијом. Почеци српске књижевности налазе се у том раздобљу.[1] Срби су примили хришћанство између 867. и 874, десетак година после Бугара (864), најпре у додиру са свештеницима латинске цркве у приморским градовима под врховном влашћу византијског цара, а потом са словенским мисионарима из Доње Паноније, ученицима Константина и Методија.[2] Са књигама и богослужењем на словенском језику, утемељена је и стара српска књижевност.

Константин и Методије су рођени у Солуну и, по свој прилици, нису Словени него Грци. Као и сви Солуњани, они су добро знали језик македонских Словена из солунске околине.[3] Обојица високог образовања и положаја, Константин са дипломатским и мисионарским искуством, а Методије као учени монах и познавалац словенских прилика и обичаја, упућени су у Моравску на тражење великоморавског кнеза Ростислава, 863. Одлуку о томе донели су византијски цар Михаило III и цариградски патријарх Фотије. Константин је тада изумео словенско писмо, глагољицу, и утврдио основну граматичку норму словенског књижевног језика. Снабдевени неопходним књигама, које су са грчког превели на словенски, они су у Моравској увели

[1] За последњих сто година објављено је неколико прегледа, али ниједно систематско научно истраживање старе српске књижевности. Први такав преглед: P. J. Šafarik, *Geschichte des serbischen Schriftthums,* Prag 1865, а потом важнији: V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. I. Staro doba,* Zagreb 1867; С. Новаковић, *Историја српске књижевности,* Београд 1867, 1871[2]; M. Murko, *Geschichte der älteren südslawischen Literaturen,* Leipzig 1908 (репр. München 1971); П. Поповић, *Преглед српске књижевности,* Београд 1909, 1919[3] (са обимном библиографијом). Веома инструктиван је оглед Ђ. Сп. Радојичића, *Развојни лук старе српске књижевности,* Нови Сад 1962; радови истог аутора, који садрже изузетно богате податке, сабрани су добрим делом у књигама: *Творци и дела старе српске књижевности,* Титоград 1963, и *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба,* Нови Сад 1967. Највеће и до сада најзначајније дело: М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку,* Београд 1975.

[2] О времену покрштавања Срба: Đ. Sp. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes,* Byzantion 22 (1952) 253–256; уп. исти, *Творци и дела* 31–33. Светскоисторијске околности у којима долази до словенске мисије приказане су одлично у расправи Г. Острогорског, *Моравска мисија и Византија,* Сабрана дела IV, 59–78.

[3] О пореклу Константина и Методија расправља у одличној студији A. E. Tachiaos, *L'origine de Cyrille et de Méthode,* Cyrillomethodianum 2 (1972–1973) 98–140, с богатом библиографијом. Уп. библиографски преглед I. Petrović, *Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1100. jubileja slavenske pismenosti,* Slovo 17 (1967) 136–188 и 18–19 (1969) 233–382.

словенско богослужење, развили организацију словенске цркве, наставили и проширили свој рад на превођењу књига, али су се морали носити и са снажним отпором франачког латинског свештенства. Ради потврде права на употребу словенског језика у богослужењу ишли су у Рим. Приликом првог боравка браће у Риму, 869. године, умро је Константин – пред смрт замонашени Ћирил. Методију, пак, предстоји тешка борба: без обзира на начелну подршку Рима (869, 880), он није успео да створи трајнију словенску црквену организацију чак ни када је 870. године постављен за архиепископа панонско-сремске дијецезе. Ни после његовог путовања у Цариград 881–882. стање се није изменило. Изложен сталном притиску франачког клера, утамничен и злостављан (870–873), на крају ограничен и у својим признатим правима и функцијама, Методије је умро у великоморавској држави кнеза Сватоплука 885. године, а његово дело је бар на том простору сразмерно брзо уништено.

После смрти Методијеве, његови ученици су подвргнути жестоком прогону, те су морали да напусте моравску територију. Прешли су у јужнословенске земље, које су се тада налазиле делимично под бугарском и византијском влашћу, а делом су биле независне. Највише се зна о судбини оне групе Методијевих ученика која је прешла на територију Бугарске 885. године. Примљени од бугарског заповедника (»боритакана«) у Београду, упућени су у престоницу Преслав. Неки су тамо и остали (вероватно Константин Преславски), а други су, на челу с Климентом, послати у Охрид, у област Кутмичевицу (југозападна Македонија).[4] Тамо је Климент, можда и сам – Словен, развио врло живу и плодну мисионарску делатност. Створена је школа у којој је негована глагољица, прво словенско писмо: то је данас у науци позната »охридска књижевна школа«. Захваљујући епископском чину који је добио 893. године, Климент је организовао величку епархију и поставио темеље организацији словенске цркве у Македонији, а сопственим књижевним радом, оригиналним делима и преводом византијских текстова, створио онај фонд старословенске књижевности који ће после његове смрти (916) постати основа књижевности македонских и српских, а потом и других јужнословенских земаља.

О другим Методијевим ученицима зна се далеко мање. То су они ученици који су из Моравске и Паноније пребегли непосредно у хрватске и српске земље све до Приморја. Контакт српских земаља са панонском дијецезом још за живота Методијева наговештен је писмом папе Јована VIII из 873, које је упућено српском кнезу Мутимиру. Јован VIII позива Мутимира да се потчини панонској дијецези – тада управо у рукама Методијевим. Први словенски мисионари, са глагољичким словенским књигама, могли су доћи у српске земље већ тада, одмах после 873.[5] Њихов долазак и стално настањење у већем броју после 885. потврђује се не само глагољском књижевношћу са веома старом традицијом превода библијских и богослужбених књига у Приморју него и непосредним казивањем извора. У Житију светог Наума стоји да су се ученици Методија Солунског после његове смрти »расејали једни по Мизији, други по Далмацији и Дакији те реч Божију умножише свуда сто-

[4] Богата библиографија радова о Клименту Охридском у критичком издању целокупних Климентових дела: Климент Охридски, *Събрани съчинения,* I–III, София 1970–1977.

[5] С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари,* Београд 1893; уп. Ђ. Радојичић, *Творци и дела* 35–36.

Мокропољско четверојеванђеље, трећа четвртина XIII века, Манастир Крка.

струко.«[6] За неке се зна да су их, продате у ропство, откупили у Венецији посланици цара Василија I Македонца и довели на северна јадранска острва.[7] Каснија историја борбе за словенски језик и глагољицу у Хрватској, на подручју сплитске митрополије, посредно сведочи и о дејству ове, западне дијаспоре Методијевих ученика на ширем подручју Далмације.[8]

Главни ток словенске књижевности, којим је она ушла у српске земље, ипак није тај, западни огранак ћирилометодијевске традиције, него онај први, источни, потекао из Охрида и разгранат мрежом климентовске словенско-грчке црквене организације. У том погледу, пресудно ће за постанак српске књижевности бити раздобље X–XI века, мада се из тога времена није сачувало скоро ништа: нема ни извора који би говорили о томе раздобљу, ни рукописних књига из самог раздобља. Оно се открива сасвим посредно, преко српских рукописа XII и XIII века, па чак и преко знатно млађих преписа оних старих текстова који су настали, без сумње, радом Солунске браће и њихових ученика у првој, другој или некој од каснијих генерација словенских преписивача и књижевних посленика. Историја текста српских рукописа ствара могућност да се реконструише основни и почетни фонд српске књижевности X–XII века, да се утврди исходиште ове књижевности и пут којим се она кретала. Ова се сазнања повезују са чињеницама из историје јужнословенских језика.

Мисионарска по намени, старословенска књижевност је могла да изврши своју улогу међу Србима само под условом да се прилагоди језику српског народа, језички измењена и читљивија за становнике српских области, које су се по језичким особинама доста разликовале од оних земаља у којима је та књижевност настала. Ако је исходиште старе српске књижевности охридска област са сплетом словенских скрипторија на територији данашње Македоније, онда је пут у српске земље и народ водио само преко својеврсног посрбљавања старословенских текстова. Тако се настанак и развој српске редакције старословенског језика јавља и као битна околност у настанку и развоју српске књижевности. Кретање, пак, старословенске књиге ка Србима има своје природне путеве, који од Охрида воде ка Скопљу, а одатле, са широке линије додира западних и источних јужнословенских језика (Тетово–Скопље–Кратово) на север и северозапад ка Липљану и Расу, Призрену и Скадру, Дукљи и Хуму, а североисточно ка Нишу. Читав сноп ових древних комуникација северно од Скопља води преко етничког и језичког подручја које је можда већ у X веку српско.[9] Са становништвом, сразмерно гушће насељеним на линији ових комуникација, чија се мрежа поклапа и с мрежом црквене организације, нарочито у XI веку (Скопље, Призрен, Липљан, Ниш одн. Рас, епархијска су седишта охридске цркве 1018. одн. 1020. године), испуњено, уз то, већим бројем манастира, ово је подручје северно од Скопља а ван граница прве српске државе било у правом смислу речи »зона трансмисије« или »контактна зона«, област у којој се остваривао онај стални додир

[6] Друго житије св. Наума, изд. Љ. Ковачевић, *Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена,* Гласник СУД 63 (1885) 3; уп. Й. Иванов, *Български старини из Македония,* София 1931², 313.

[7] E. Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost,* Povijest hrvatske književnosti 2, Zagreb 1975, 16.

[8] E. Hercigonja, *Srednj. književnost* 16–24.

[9] П. Ивић, *Српски народ и његов језик,* Београд 1971, 45–46; уп. И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика,* Београд 1975, 27–39.

српског народа са старословенском књигом преко којег се једино и могло, у једном постепеном процесу, преузети старословенско књижевно наслеђе.

Стара словенска књижевност се посрбљавала и тако постајала основом српске средњовековне књижевности управо на томе свом путу из Охрида преко Скопља и преко тога широког трансмисионог подручја ка западу и северозападу. Све што је стигло у Дукљу, Хум и Босну, као и све оно што је могло да буде у Рашкој до XII века, морало је да пређе преко тога српског и већ у својој раној фази рашког подручја, његовим активним посредовањем. Оно што се сачувало, испрва само са хумског, а онда и рашког подручја, тек је периферни остатак књижевног стварања чији је матични ток ишао другим областима, али, на жалост, није сачуван у рукописном наслеђу.

Мисли се да су глагољске и ћириличке књиге из централних јужнословенских области које су писане у току X, XI и XII века нестале крајем раздобља византијске реокупације Балкана, последњих деценија XII века, у планској и оштрој акцији »погрчивања«, уништавањем словенске писмености.[10] Празнина у јужнословенском рукописном наслеђу је за тај период заиста упадљива. Познато је само мало старословенских глагољских споменика из Македоније с краја X или из XI века, сачуваних ван македонских области (Асеманово, Зографско, Маријинско јеванђеље, Синајски псалтир, Синајски требник, Клочев зборник), и још мање ћирилских споменика из истог времена, али из Бугарске (Супрасаљски кодекс, Савина књига), или нешто млађих, из Македоније (Добромирово јеванђеље с почетка XII века). Томе ваља додати још неколико мањих одломака, глагољских као и ћирилских, и то је заправо све.[11] Тек из последњих година XII века, са подручја независних или полузависних српских земаља сачувана су два знаменита ћирилска рукописа српске редакције: Мирослављево јеванђеље, писано око 1185,[12] и Вуканово јеванђеље, настало око 1197–1199. године.[13]

Одсуство већег броја јужнословенских рукописа из X–XII века у данас познатим рукописним збиркама не значи, међутим, да је у том раздобљу или при његовом крају настао нагли прекид у континуитету рукописне традиције старословенских текстова. Већ и оволико сачуваних споменика сведочи да је постојала непрекидна и аутохтона јужнословенска традиција ћирилометодијевских охридских текстова, да су постојале матице с којих су све ове књиге преписане. Писарска делатност, оживљена већ почетком XIII века, како у Македонији и Бугарској тако и у српским земљама, надовезала се, очигледно, на довољно богато наслеђе. Библиотеке светогорског бугарског манастира Зографа (основаног у X веку) и руских манастира Ксилурга (XI век) и старог Пантелејмона или Русика (основаног 1169) сачувале су тада сав онај фонд

[10] V. Mošin, *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza,* Slovo 11–12 (1962) 58–59.

[11] Исцрпан преглед старословенских споменика, са библиографијом, у новијим граматикама старословенског језика: J. Kurz, *Učebnice jazyka staroslověnského,* Praha 1969, и др. Све старословенске ћириличке одломке издала је недавно А. Минчева, *Старобългарски кирилски откъслеци,* София 1978.

[12] О Мирослављевом јеванђељу постоји веома обимна литература. Главни радови: С. Кульбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу,* Сремски Карловци 1925; Л. Мирковић, *Мирослављево јеванђеље,* Београд 1950; J. Vrana, *L'Evangéliaire de Miroslav,* 's-Gravenhage 1961. Фотолитографско издање приредио Љ. Стојановић, Беч 1897.

[13] Фототипско изд. са расправом J. Врана, *Вуканово јеванђеље,* Београд 1967. Уп. критику O. Nedeljković, *Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa,* Slovo 18–19 (1969) 41–90, и одговор J. Vrane, *Istina o podrijetlu i postanku Vukanova evandelja,* Јужнословенски филолог 28 (1970) 453–473.

старословенске књижевности који се могао сматрати основним. То се најбоље види из инвентара манастира Ксилурга из 1142. године, где се наводи скоро педесет књига на словенском језику, претежно богослужбених, али и других: јеванђеља, апостола, паримејника, параклитика, октоиха, ирмологија, синаксара (пролога), патерика, часослова, требника, служабних минеја, номоканона, Поука Јефрема Сирина и Житија Панкратија Тавроменијског у посебној књизи.[14]

Текстови из дукљанско-зетског краја, макар и оскудни, сачували су традицију текстова насталих у X и XI веку на том терену, а ступањ образовања, писмености и књижевног укуса првих познатих српских писаца следећег раздобља, Саве и Стефана Првовенчаног, сведочи о сразмерно богатим библиотекама које су им стајале на располагању. Њихови извори и уџбеници најбоље показују да се све до њихова доба без битних сметњи преноси старословенско књижевно наслеђе. Појава руских књига XI века на Балкану, које се у генеалогији неких јужнословенских текстова с краја XII и током XIII века могу открити у улози матица или протографа, условљена је више општим и узајамним културним везама крштене Русије са Византијом и Јужним Словенима него апсолутном празнином у јужнословенским библиотекама до које би дошло у току византијске реконквисте.

У сваком случају, сачувани континуитет словенског свештенства, монаштва и литургијског живота претпоставља и континуитет словенске црквене књижевности макар и у преписивању онога што је наслеђено из златног века климентовске мисије у Македонији и из Симеонове царске Бугарске у X веку. Литургијски живот Срба у раздобљу од X до XII века не може се ни замислити без одређених књига и књижевних жанрова. То је византијска књижевност у старом словенском преводу, прилагођеном српском језику. По каснијим преписима (XIII–XIV век), као и по старословенским и руским рукописима X–XII века, може се тачно установити шта је на јужнословенском терену преведено са грчког језика и шта је ушло у духовни и књижевни живот српског народа. При томе се мора имати у виду да је територија од Неретве до Ниша била културно повезана са охридском, па и са преславском традицијом у тој мери да се, у то доба, још мора говорити о заједничкој словенској књижевности, која ће се национално диференцирати мање формирањем посебних редакција старословенског књижевног језика, а више сопственим стварањем, код Срба развијеним углавном тек у XIII веку. Књижевно дело из X и XI века, преводно или оригинално, било је опште добро свих Јужних Словена, али је оно управо због тога ушло у генезу и сваке посебне, националне јужнословенске књижевности.

Основу српске књижевности, према томе, чини старословенска преведена или оригинална књижевност, углавном из X и XI века. То су, пре свега, библијски текстови: јеванђеља – апракоси и тетра, апостоли одн. праксапостоли, псалтири и паримејници. Сви српски рукописи библијске садржине из XIII века имају у својој генеалогији старословенске и глагољске, и то првенствено охридске и западномакедонске матице, и усходе ка протографима најстаријих превода прве или друге генерације. Тако су у српским пуним

[14] *Акты Русского на Святом Афоне монастыря св. Пантелеимона,* Киев 1873, 50–67; уп. В. Мошин, *Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв.,* Byzantinoslavica 11 (1950) 36.

апракосима (изборним јеванђељима у којима је текст изложен по литургијском реду читања за све дане у години) заступљене обе главне редакције старог превода; исто у апостолима и четворојеванђељима. Веома су значајни у том погледу они српски рукописи који су у комбинацији изборног апостола и јеванђеља сачували, како изгледа, управо онај најстарији, ћирилометодијевски превод »кратког апракоса«, којим је започето стварање словенске књижевности 863. године: један одломак Народне библиотеке Србије из средине XIII века или Бјелопољски апракос с краја XIII века, данас у Новом Саду. Група српских апракоса у Хиландару из XIII и XIV века, заједно са Црколешким апракосом из средине XIII века у Дечанима, придружује се Вукановом јеванђељу и везује за руску традицију пуног апракоса, али је Мирослављево јеванђеље (око 1185) пуни апракос другог, вероватно глагољског охридског порекла. Најстарије четворојеванђеље које се може сматрати и српским, а не само старословенским, глагољско Маријинско јеванђеље из X–XI века, настало је без сумње у »зони трансмисије«, северној Македонији или југоисточној Србији. Старословенског су и глагољског порекла и друга српска, ћирилска четворојеванђеља, писана иначе рашком ортографијом средином XIII века (Хиландарско и Мокропољско јеванђеље).[15] Матичин апостол, пун апостол из треће четвртине XIII века, сада у Новом Саду, има велики значај за реконструкцију старословенског превода апостола, какав је потекао од Константина и Методија и њихових ученика; то је представник најстаријег превода. Један глагољски одломак из XII века, тзв. Гршковићев фрагмент апостола, преписан је са текста који узлази према глагољској традицији из Македоније, која се највише сачувала у босанским и неким хрватским глагољским рукописима. Кратки изборни апостол XIII века у Даблину сачувао је традицију најстаријег превода у његовој првој верзији, а исте је старине и текст знатно млађег преписа, Шишатовачког апостола из 1324.[16] Најстарији српски псалтир, ћирилски рукопис из средине XIII века, сачувао се на Синају, где и синајски глагољски псалтир XI века.[17] Поготову се српски паримејници (Београдски из прве четвртине XIII века, Хиландарски из прве половине XIII века и други) јављају као веома значајна етапа у историји старословенског, вероватно још Методијевог превода старозаветних богослужбених читања.[18]

Библијски текстови одиграли су пресудну улогу не само у евангелизацији српског народа него и у формирању естетике, поетике и читавог погледа на уметност код Срба. Преко тих текстова српска књижевност преузима наслеђе једне у правом смислу речи светске књижевности: на њима се први и сви каснији српски књижевници средњег века уче књижевном изразу и стилу, поетском начину мишљења. Псалтир је од свих библијских књига највише утицао на стил српских, као и осталих словенских писаца. Приручна књига монаха и лаика, научен напамет, псалтир се својим стиховима, фигурама и

[15] О старословенским и међу њима српским јеванђељима вид.: Л. П. Жуковская, *Текстология и язык древнейших славянских памятников,* Москва 1976.

[16] Матичин апостол, изд. Д. Стефановић – Р. Ковачевић, Београд 1979; уп. V. Jagić, *Zum altkirchenslavischen Apostolus* I–III, Wien 1919–1920. Шишатовачки апостол, изд. F. Miklosich, Wien 1853. О старословенском преводу апостола O. Nedeljković, *Problem strukturnih redakcija staroslavenskog prijevoda Apostola,* Slovo 22 (1972, обј. 1973) 27–40.

[17] Фототипско изд. M. Altbauer, *The Oldest Serbian Psalter (13th Century Sinaitic Slavic Ms. No 8),* Jerusalem 1973.

[18] Б. Јовановић, *Значај српских паримејника за текстолошко разврставање словенских преписа и реконструкцију првобитног ћирило-методског оригинала,* Зборник ИК 10 (1976) 1–20.

Патерик, крај XIII века, Пећка патријаршија.

својим расположењима уградио у стару српску књижевност као њен главни праобраз и најомиљенији узор. Српска књижевност XIII–XIV века не може се разумети без старословенске библијске и посебно псаламске књижевности, која је усвојена управо у овом првом раздобљу.[19]

Упоредо с библијском, превођена је и брзо усвојена сва остала литургијска књижевност, која је у Византији до IX века остварила своје главне жанрове и текстове. Три главне источне литургије, Златоустова, Василијева и Григорија Двојеслова (»преждесвештених дарова«), састављене од молитава и песама различитог жанра, обједињене у нарочитим књигама – служабницима, преведене су у првој фази стварања старословенске писмености и међу првима пренете на српско подручје. Српски служабници сачували су се тек из XIV века, али они у својој основи имају традицију старословенских служабника. То важи и за требнике са чиновима парохијске и манастирске праксе, а можда и за часослове. Најстарији сачувани српски требник, у рукопису треће четвртине XIII века (Грујићев у Београду), има веома архаичан састав.[20] Није се могло ни без великих кодекса литургијског песништва – октоиха, минеја, триода, стихирара, ирмологија, где је свод византијске химнографије, па и таквих врхунских остварења као што су песме Јована Дамаскина, Јосифа Химнографа, Теофана Грапта и других. Преко тих књига и текстова, који се у српском рукописном наслеђу XIII века надовезују, без сумње, на предлошке чија старина сеже бар до XI века, српска књижевност упознаје и усваја све византијске песничке жанрове (тропар, кондак, стихира, канон, служба итд.), а у њима добија оквир и за сопствено стварање: српски текстови XIII и XIV века уклапаће се управо у те кодексе, равнајући се према византијским текстовима и досежући њихове одлике.[21]

Исту улогу су одиграли старословенски преводи византијске хагиографске и панегиричке књижевности. За литургијски, посебно за манастирски духовни живот потребно је било имати житија светих. Отуда стари преводи византијске житијне књижевности – у пролозима, синаксарима, хомилијарима, патерицима. Сачувани су српски преписи XIII века. Неки од ових житијних зборника су преведени можда у Русији (нпр. Пролог Константина Мокисијског),[22] а неки су сигурно јужнословенског, па чак и методијевског порекла; словенски патерик је, на пример, сигурно настао крајем IX, а има га у српским рукописима XIII века: Пећки патерик из последње четвртине XIII века је скитски патерик у преводу Методија Солунског.[23] Уз то су веома рано преведена дела многих црквених отаца – Јована Златоустог, Василија Великог (Шестоднев), Атанасија Александријског, Григорија Богослова (Слова), Епифанија Кипарског – углавном црквене проповеди и беседе, хомилије, на којима су се словенски аутори учили реторској прози колико и теологији. Симеонов Златоструј из X века познат је у каснијим српским преписима (Хиландарски рукопис с краја XIII века), али је сигурно био преузет још

19 V. Mošin, *O periodizaciji* 95–97.

20 П. Симић, *Требник српске редакције XIII века*, Зборник ИК 10 (1976) 53–87.

21 Д. Богдановић, *Византијски књижевни канон у српским службама средњег века*, О Србљаку, Београд 1970, 95–125; исти, *Стара српска библиотека*, Нови Сад 1971.

22 V. Mošin, *Slovenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, Zbornik HI [illegible] (1959) 17–68.

23 Новији радови о словенским патерицима: Slovo 24 (1974, обј. 1975). Тамо и чланак B. Stipčević-Jovanović, *Pećki paterik*, 139–188.

раније.[24] То се може рећи и за многе друге текстове византијске теолошке и мистичке прозе. Поуке Теодора Студита, чувеног цариградског игумана из VIII–IX века, налазе се већ у најстаријем српском рукопису на папиру, Хиландарском, из друге четвртине или средине XIII века.[25] Лествица Јована Синајског (Лествичника), преведена вероватно у X веку у Бугарској или у Македонији, читала се на српском двору седамдесетих и осамдесетих година XII века; наводи је дословно Стефан Првовенчани, а у делу св. Саве приметан је њен дубљи идејни и књижевни утицај.[26] Настанак српске житијне књижевности почетком XIII века и цео њен даљи развој не могу се објаснити без ове старословенске и старосрпске подлоге. Према њеном се књижевном канону и на њеним идејама гради сва српска хагиографско-биографска проза средњег века.

Српска књижевност овог раздобља примила је и значајне полемичке текстове против богумила – Козмина беседа, писана у Бугарској у X веку, прерађена је у Србији почетком XIII века[27] – мада су били доста раширени и апокрифи, неканонски и одбачени текстови различитог жанра, углавном на теме библијског предања. У Зборнику попа Драгоља, српском пергаментном рукопису XIII века, који је настао по свој прилици у зетској области али према неком северномакедонском предлошку, има и таквих апокрифа, као и полемичких, противјеретичких текстова.[28] Међу ученим саставима старословенске књижевности код Срба, према познијим преписима, морамо претпоставити већ у XI–XII веку Шестоднев Јована Егзарха (српски препис из 1263)[29] и Беседе Константина Презвитера (српски препис из 1286).[30]

Сва ова, углавном преводна књижевност из општег старословенског фонда IX–X века одредила је круг и правац књижевног рада код Срба, који ће се без битних промена држати до краја средњовековне епохе и кроз турско доба, све до појаве црквенословенског и славеносрпског барока. Отуда је раздобље X–XII века значило епоху рецепције византијске културе у неким њеним основним изворима и видовима. Када је реч о књижевности, то је рецепција претежно рановизантијске литературе, уз то – литературе црквене, ван чијег су оквира остали многи световни, нарочито историографски жанрови књижевности. Избор није случајан; у опредељивању за одређене врсте и дела византијске књижевности крије се опредељење за хришћанство као идеални лик ове цивилизације.

Из овог се раздобља сачувало и нешто трагова оригиналног српског

24 К. Иванова-Константинова, *Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XIII век*, Зборник ИК 10 (1976) 89–107.

25 Хиландарски cod. slav. 387; уп. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* I, Београд 1978, 152.

26 Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968.

27 Критичко изд. Козмине беседе са опширном студијом Ю К. Бегунов, *Козма Пресвитер в славянских литературах*, София 1973. Српску редакцију изд. Д. Богдановић, *Српска прерада Козмине беседе у Зборнику попа Драгоља*, Balcanica 7 (1976) 61–90.

28 Потпуни приказ садржаја са издањем појединих текстова: П. Срећковић, *Зборник попа Драгоља*, Споменик 5 (1890); V. Kačanovskij, *Njekoliko spomenika za srbsku i bugarsku poviest*, Starine 12 (1880) 230–259.

29 Критичко изд. R. Aitzetmüller, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes* I–VI, Graz 1958–1971.

30 Изд. V. Jagić, *Nedjeljna propovjedanja Konstantina prezvitera bugarskog po starosrpskom rukopisu XIII vjeka*, Starine 5 (1873).

Празнични минеј, средина XIII века, Београд, САНУ.

књижевног стварања, а пред крај XII века наговештавају се и прави почеци самосталне књижевности.

У Зети је настало дело, несумњиво аутохтоно, за које се, ипак, не може са сигурношћу тврдити да припада словенској традицији. То је Летопис попа Дукљанина, познат и под називом Барски родослов, сачуван само у латинској верзији из XVII века одн. у хрватском преводу латинске верзије из XVI века.[31] У уводу, наиме, писац, који се представља свештеником града Бара (»свете надбискупске столице Дукљанске цркве«), излаже побуде за настанак овог дела, које би по томе требало да буде латински превод словенског »списа о Готима« (libellus Gothorum), што се латински зове Regnum Slavorum. Према свом садржају, спис припада жанру летописа, латинских хроника, латинске срењовековне историографије. Ту се налазе »готско-словенска« генеалогија до X века, затим легенда о дукљанском кнезу св. Јовану Владимиру (997–1016) и, најзад, дукљански летопис XI–XII века. Састављен из три дела, Летопис попа Дукљанина је књижевна целина, настала у том облику свакако крајем XII века. Поједини делови су ранијег датума: Libellus Gothorum можда већ с краја X века, а легенда о Владимиру двадесетих година XI века. Извори дела су углавном латински – хагиографски и историографски. Латинска је по свом књижевном карактеру и легенда о св. Јовану Владимиру, Житије св. Јована Владимира.[32]

Дукљанин помиње опширнију верзију Житија Владимировог (librum gestorum eius) из које је његово казивање само извод или сажетак. Сиже овог житија је не само легенда о мученичком свршетку дукљанског кнеза, којега је охридски цар Владислав на превару убио у Преспи 1016, него и повест о љубави Владимира и Косаре, кћери »бугарског« цара Самуила, док је Владимир као сужањ лежао у преспанској тамници. То је, дакле, житије владара-мученика, и припада мартиролошком житијном жанру са извесним специфичностима западноевропске, латинске хагиографије, мада се не може рећи да је то забележена епска песма, инспирисана западноевропском витешком поезијом (chanson de geste). Сам Летопис, у своме првом и трећем делу излаже легендарну историју јужнословенских и посебно дукљанских владара. Неупотребљив као историјски извор, он је и по својим књижевним особинама и нарочито по својој идеологији сасвим по страни од главног тока средњовековне српске историографије и хагиографије. Дело има изразито политички циљ: да образложи потребу за уједињењем читавог Приморја одн. Дукље, Далмације и Хрватске, а потом и Загорја (Рашка, Босна), под заштитом византијског цара Манојла I Комнина. Актуелна ситуација и политичка тежња пребацују се у далеку прошлост без икаквог стварног историјског

[31] Критичко изд. Ф. Шишић, *Летопис Попа Дукљанина,* Београд–Загреб 1928; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina,* Zagreb 1950. Фототипско изд. Ватиканског рукописа с новим преводом на српскохрватски језик: С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина,* Титоград 1967. Спорне ставове око Летописа темељно расправља Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина и народна предања,* Београд 1971.

[32] Може се сумњати у исказ састављача Летописа да књигу преводи, макар и делимично, са словенског језика, те и закључак да је књига у целини написана на словенском језику. Уколико би то заиста били словенски текстови, у Житију Владимирову и у Летопису односно Краљевству Словена могу се видети и најстарија и једина сачувана дела тзв. »јужне приморске књижевности«, српске књижевности у Дукљи. Прво је дело, у том случају, писао анонимни Дукљанин из Крајине двадесетих година XI века, а друго Дукљанин из Бара крајем XII века – негде после 1167; уп. Đ. Radojičić, *Antologija* 311–312.

основа. Причање је фантастично, али сухо, концизно и безживотно, сведено на прост и докраја шаблонизован исказ.

Далеко значајнији споменик од овог латинског дела нејасног порекла, и поузданији знак некаквог књижевног живота у дукљанско-хумској области, представља Мирослављево јеванђеље, писано за хумског кнеза Мирослава, Немањиног брата, око 1185. године.[33] Преписан са предлошка који води порекло од македонских глагољских матица, овај споменик је уједно, по своме правопису, први и скоро једини представник тзв. »зетско-хумске школе«. Он је нарочито значајан као доказ претходне, развијене писарске, калиграфске традиције у Захумљу, али још више као споменик који открива и разјашњава порекло безмало све ћирилске писмености у средњовековној Босни. Сви ћирилски рукописи из Босне XIII–XV века конзервирају с веома малим разликама неке особине онога правописа који је заступљен у Мирослављевом јеванђељу, и текстолошки се изводе из македонско-глагољске традиције. То су такође библијски текстови: додуше, ниједно изборно јеванђеље, али седамнаест четворојеванђеља, три апостола, једна апокалипса. Специфично у њима је одступање од литургијског обликовања кодекса, какав је познат у источној цркви, »читачки« спој свих новозаветних и неких старозаветних, па и апокрифних списа у једном кодексу (нпр. Хвалов рукопис из 1404), као и појава Апокалипсе Јована Богослова, самосталне (Апокалипса крстјанина Радослава) или здружене са осталим новозаветним текстовима. Књижевност средњовековне Босне – ако не рачунамо дипломатичку грађу (акта и повеље) – на томе се и завршава.[34] Она је тек крајњи западни, периферни и сасвим непродуктивни домет изворне, македонско-глагољске традиције у српској редакцији, у хумској варијанти и под већим, непосреднијим утицајем народног језика.

Мирослављево јеванђеље је важно и као споменик који у једном свом делу, у секцијама дијака Григорија, открива већ развијене особине једне нове српске ортографије – рашког правописа, који је ту, без сумње, плод једнога продуктивног књижевно-преписивачког круга. То је она спона која везује Хум, а преко Хума – Босну, са осталим српским земљама и књижевним центрима који су се морали наћи дуж читаве линије главних комуникација, преко Раса или Призрена на Косово и у сплет манастира северно и источно од Скопља, чак до у Свету Гору на југу, на чији се посебно руски утицај такође помишља приликом објашњавања настанка овога правописног система.[35]

Област између Косова и Риле, са обе стране садашње српско-бугарске и српско-македонске границе, посведочена је и као аутохтоно књижевно средиште општега јужнословенског карактера још у X и XI веку. Насељена словенским пустињацима, чији се култ брзо раширио на све стране, област између Косова и Риле дала је једну не богату, али занимљиву и значајну књижевност пустињачко-манастирског порекла у вези с култовима Јована

[33] Видети нап. 12.

[34] Питање карактера босанске књижевности разматра веома темељно J. Šidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu,* Zagreb 1975. Уп. Đ. Daničić, *Hvalov rukopis,* Starine 3 (1871) 1–146; исти, *Apokalipsa iz Hvalova rukopisa,* Starine 4 (1872) 86–109; J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana,* Slovo 9–10 (1960) 43–104; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице,* Београд 1971, 129–132; H. Kuna, *Radosavljev rukopis i bosanska srednjovjekovna književnost,* Годишњак Одељења за књижевност (1977) 9–25.

[35] А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика,* Светосавски зборник 1, 211–276; уп. V. Mošin, *O periodizaciji* 75–78.

Рилског (X век), Јоакима Осоговског или Сарандапорског, Прохора Пчињског и Гаврила Лесновског (XI век). Њихова житија, позната тек у каснијим редакцијама, сигурно се заснивају на усменим и писменим предањима. Житије Јована Рилског је настало у своме првом виду пре 1183, вероватно у Рилском манастиру (тзв. Народно житије Јована Рилског), а из тог су времена и прва кратка житија остале тројице анахорета. Њихов култ је прихваћен и у српским земљама, а књижевност тога култа, »и српска и бугарска и македонска«, ушла је у фонд старе српске књижевности.[36]

Вероватно је посредством овог сплета писарских радионица између Косова и Риле, тога правог расадника старословенске књижевности, доспело у стару српску литературу и неколико књижевних дела ћирилометодијевског и климентовског круга, која су настала знатно раније, свакако још у X веку. То су: Житије Константиново (за које се мисли да је могло бити донето и директно из Паноније), које је врло много утицало на Стефана Првовенчаног као писца;[37] Житије Климентово и Житије Наумово, али нарочито – опсежно дело самога Климента Охридског, његова поученија, похвална слова, житија и песме,[38] чији утицај на српску књижевност још није довољно проучен и оцењен. На стару српску књижевност дела св. Климента имала су знатно већи утицај него далеки рефлекси западноевропске књижевности и књижевности романских градова у Приморју. Томе се морају додати и списи водећих књижевника тзв. преславске бугарске школе: Константина Презвитера-Преславског (Учитељно јеванђеље, Азбучна молитва и Проглас светог јеванђеља) и Јована Егзарха (Шестоднев), а ту је и спис Црнорисца Храбра (О писменех), за којег се не зна тачно да ли је преславски или охридски аутор, али припада томе најстаријем раздобљу старословенске књижевности. Сви ови текстови сачувани су и у српским преписима XIII–XV века.[39]

Нема много разлога за веровање да из овога краја потиче и скоро сва апокрифна јужнословенска књижевност.[40] Апокрифни текстови старозаветног или новозаветног садржаја (нпр. Виђење Исаијино, Никодимово јеван-

[36] Ђ. Радојичић, *Књижевна збивања* 21. Народно житије Јована Рилског изд. Й. Иванов, *Житня на св. Ивана Рилски*, Годишник на Софийский университет. Историческо-филологически факултет 32 (1936) 28–37. О житијима остале тројице вид. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 26–33.

[37] Ц. Радојичић, *Творци и дела* 36–37.

[38] Житије Наумово изд. Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1908, 51–55 (1931², 306–307). Житија Климентова писана су на грчком и преведена на словенски; изд. Й. Иванов, *Български старини*² 316–332, и Г. Баласчев, *Климент епископ словенски*, София 1898, 23–30. Целокупна дела Климентова издата су недавно: Климент Охридски, *Събрани съчинения* I–III, София 1970–1977.

[39] О Константину Преславском вид. *История на българската литература* 1, София 1962, 112–126 (Е. Георгиев), са библиографијом на 428–429. Учитељно јеванђеље још није критички издато, до сада најбоље изд. архим. Антонин, *Константин епископ Болгарский и его Учительное евангелие*, Православный собеседник, Казань 1882–1885. Азбучну молитву издао К. Куев, *Азбучната молитва в славянските литератури*, София 1974. Проглас јеванђеља, према хиландарском рукопису XIII в., изд. Ђ. Радојичић, *Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености*, Нови Сад 1963. За литературу о Шестодневу Јована Егзарха видети нап. 29. О Храбру монографија с критичким издањем К. Куев, *Черноризец Храбър*, София 1967; уп. V. Mošin, *Još o Hrabru, slavenskim azbukama i azbučnim molitvama*, Slovo 23 (1973) 5–71.

[40] Одличан преглед јужнословенских апокрифа са литературом: Đ. Radojičić у *Enciklopedija Jugoslavije* 1 (1955) 137–139; уп. A. de Santos Otero, *Das Problem der kirchenslavischen Apokryphen*, Zeitschrift für Balkanologie 1 (1963) 123–132. О жанровима апокрифа најновије систематско истраживање. Д. Петканова-Тотева, *Апокрифна художествена проза*, Старобългарска литература 3 (1978) 13–33.

ђеље, Сказаније Варухово итд.), једним су делом сигурно из раног периода стварања јужнословенских литература, али је већина каснијег датума. Мада у некима од њих има македонизама, а неки су сачувани управо у македонској редакцији, не може се говорити уопштено о македонском пореклу јужнословенских апокрифа, поготову када се за апокрифе веже доста неисправна представа о богумилском карактеру те књижевности. У постојећим апокрифима има сразмерно мало богумилских идеја, и сви су они, као религиозни текстови, познати још из првих векова хришћанства, а неки су, они јеврејски, још и старији. Апокрифи нису обележили српску средњовековну књижевност чак ни тамо где би се то могло највише очекивати: у Босни. Широко, али не и превише распрострањени, они су уопште били књижевност другог реда, сапутник прворазредне, канонске и »високе« литературе, често и сами примљени као друга, полуфолклорна и легендарна верзија канонског текста. Апокрифе на јужнословенском терену треба посматрати много пре као изданак и књижевно-фолклорну варијанту библијског предања него као одређену јеретичку литературу. У многим од њих нема ничег јеретичког, поготову не дуалистичког и богумилског. У систему средњовековне књижевности, апокриф и није посебан жанр већ само варијанта канонске библијске литературе са више елемената фантастике, у разноврсним жанровима.[41] Примећен је непосредан утицај апокрифа на народну књижевност: мотив Хођења Богородице по мукама, на пример, развијен је у народној песми »Огњена Марија у паклу.«[42]

Даљи развој српске књижевности у XIII веку показаће у пуној мери да се као његова претпоставка већ у овом, првом раздобљу формирала јединствена културна основица од Неретве до Риле и Осогова, са истоветним или сличним процесом рецепције византијске књижевности, редиговања старословенског рукописног наслеђа и осамостаљивања књижевног стварања. Зетско-хумска територија није у историји српске књижевности одиграла битну улогу. Она је посредно сведочанство једнога ширег процеса и стања, а не матично подручје наше књижевне културе средњег века. Српска књижевност се није конституисала у тој области. До Дукље и Хума допире само талас који се заметао у југоисточним крајевима српске језичке и етничке области, на граници према Македонији. На дукљанској, зетској територији, а поготову у Босни, овај се талас гасио удаљен од својег извора. Сачувани су само трагови старих веза.

[41] A. Naumow, *Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.

[42] Ђ. Радојичић у *Enciklopedija Jugoslavije* 1 (1955) 139.

ПОЧЕЦИ УМЕТНОСТИ КОД СРБА

Примање хришћанства, стварање одређених облика државности и виши степен друштвеног развитка постали су битни услови за појаву црквене уметности у IX веку код свих Јужних Словена. Српска племена на Јадранском мору или у непосредном залеђу преузела су је, као и Хрвати, из приморских градова, од романског становништва које се на том простору одавно населило или је избегло пред словенском најездом. Српски житељи из дубље унутрашњости Балканског полуострва, слично Бугарима или Македонским Словенима, прихватали су уметност од Византинаца: упознавали су дела из њихових уметничких метропола или су гледали њихове цркве у својој средини. Ма колико био природан, тај проток уметности из културно уздигнутије средине староседелаца ка словенским придошлицама још увек је тешко пратити. Историчари с муком утврђују границе Византијског Царства према словенским државама на обалама источног Јадрана и у унутрашњости Балкана, а археолозима измичу могућности тачног одређивања старине споменика и порекла ктитора већине цркава. Нема сумње, међутим, да је уметност једног дела грчког становништва, романских житеља и српских и хрватских племена, у времену од IX до XI века била истоветна, посебно на подручју које је у погледу културе зависило од византијских јадранских градова. Српску уметност тог времена за сада је тешко сасвим излучити из целине којој је припадала. Многа дела на подручју које су тада трајно или повремено насељавали Срби могла су настати њиховом заслугом, али исто тако и романских или византијских поручилаца и мајстора. Најцелисходније је, стога, целокупно уметничко стваралаштво у земљама између река Бојане на истоку и Цетине на западу, које су већином биле насељене Србима, посматрати као нераздвојиву целину. Међутим, нешто је лакше одвојити српске споменике од византијских у унутрашњости Балкана.

Док не буду ископани средњовековни утврђени градови и дворови владара и властеле, и у њима пронађени остаци здања из времена од IX до XI века, црквена архитектура остаће најпоузданији водич у расветљавању знања, вештине и схватања ктитора, градитеља и мајстора. За сада је она и једно од изразитих сведочанстава о уметничким утицајима на новохристијанизовану српску средину. Историја архитектуре, међутим, не може се још у потпуности васпоставити. Делимично је само осветљавају ретки сачувани натписи ктитора, легенде о настанку или намени цркава из средњовековних летописа, ренесансних анала и историја, као и неједнаки остаци неколико десетина

здања, очуваних у првобитном облику или археолошки откривених с оштећеним зидовима. Међутим, све то није довољно да се утврди потпуни редослед у подизању храмова, те се стога сређивање целокупне грађе према архитектонским плановима и облицима још увек показује као поузданији поступак. Тако се, бар, откривају владајуће уметничке идеје међу Србима, оно што их чини сличним или различитим од схватања околних народа, а самим тим и степен културног развитка Срба у том добу.

Најједноставнија и општеприхваћена је подела црквених грађевина на две скупине: на цркве с централним и оне с подужним основама. Обе скупине садрже здања разноврсних планова: у првој су округле цркве или ротонде, осмолисти, шестолисти и тролисти, а у другој су једнобродни и тробродни храмови, али и грађевине с основама у облику издуженог слободног крста.[1]

Најстарија позната црква централнога плана подигнута је у Котору 809. године, када је у град пренесено тело његовог будућег патрона св. Трипуна. У XII веку на њеном месту изграђена је нова катедрала. За старију цркву знао је византијски цар Константин Порфирогенит, који је забележио да је била округла. Ктитор је био которски властелин Андреаци с породицом.[2] Истих година је и Задар добио сложену ротонду Свете Тројице, доцније посвећену св. Донату, која се очувала и према којој би се могао замислити изглед старог Светог Трипуна.[3] Задарски храм почива на решењима која су била позната и у Италији у VII веку (Света Марија in Pertica у Павији, крстионица на Торчелу код Венеције, итд.),[4] али је градитељ у план и просторно решење унео значајне измене. Колико су которска и задарска црква биле сличне, показаће тек будућа археолошка истраживања.

Централни план има и храм Светог Петра у Расу (код данашњег Новог Пазара); саграђен је у IX или X веку, ваљда одмах као седиште рашких

[1] Проучавање градитељства у тзв. Горњој Далмацији и њеном приобалном појасу, између Цетине и Бојане, нема тако дугу историју као истраживање те врсте у Доњој Далмацији и хрватским областима. Многа дела откривена су тек у последњим деценијама, а општи прегледи, који у целини или делимично обухватају материју, доста су ретки. Најважнији су: М. Васић, *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века*, Београд 1922, 22–25, 26–29, 32–34, 36–39, 40–44, 69–103; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1962, 178–186; Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 11–29; J. Ковачевић у књизи *Историја Црне Горе* 1, 367–380, 431–436; П. Мијовић, *Вјечно на Крајини*, Зборник Вирпазар, Бар, Улцињ (1974) 11–57, местимично; исти, *Преглед умјетности Црне Горе*, Београд 1976, 383–390; V. Korać, *L'architecture du Haut Moyen Age en Dioclée et Zeta, Programme de repartition des espaces et origine des formes*, Balcanoslavica 5 (1976) 155–171.

[2] I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 3–4; J. Ковачевић, *Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске*, Споменик 103 (1953) 41–45; исти, *Котор и црква св. Трипуна у IX веку*, Старине Црне Горе 4–5 (1965–66) 101–105; *Историја Црне Горе* 1, 374–375. У сведочанству Константина Порфирогенита стоји да је црква била округла, под чим се могу подразумевати различити типови грађевина централног плана. Тако се и у Теофилактовом Житију Климента Охридског, с краја XI или с почетком XII века, тврди да је Климент подигао у Охриду две мање округле цркве. Ископавања једне од њих, Светог Пантелејмона, показала су да је у питању триконхос; уп. *Виз. извори* I, 302. И придворна дванаестолисна црква у Преславу, саграђена по својој прилици у X веку, по традицији се назива округлом (К. Миятевъ, *Кръглата църква въ Преславъ*, София 1932).

[3] О Светом Донату у Задру уп. N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976, 123–127 (са старијом литературом и најновијим резултатима истраживања).

[4] Уп. E. Arslan, *Remarques sur l'architecture lombarde du VIIe siècle*, Cahiers archéologiques 7 (1954) 134; C. L. Ragghianti, *L'arte in Italia* II, Roma 1968, 311–312 (где су тачнији планови). Из таквог типа развила се и дворска капела у Ахену, за коју се обично сматра да је најсличнија Светом Донату, или округла црква Светог Михаила у Фулди, из истог времена. Разлике, наравно, између свих тих цркава постоје, али је њихов тип необично сродан.

епископа. Предање забележено у Летопису попа Дукљанина, у XII веку, казује да су га саградили Римљани, присталице краља Бела-Павлимира, после победе над рашким жупаном Љутомиром. Брег изнад цркве краљ је утврдио градом који је назвао својим именом.[5] У језгру здања је ротонда с уписаним четворолистом, својеврсног нацрта, са оштрим угловима у основи, али са сводовима у виду полукалота. Над средишњим простором уздиже се изнутра округла, споља осмострана купола неједнаких страна. Прелази ка сводовима и куполи извршени су помоћу тромпи. Средишњи део је са северне, западне и јужне стране обухваћен ниским, кружним ходником, изнад којег се налази галерија местимично отворена према унутрашњости храма.[6] Градитељ Светог Петра решавао је свој сложени задатак користећи се узорима из старијег градитељства, које је преиначавао и допуњавао, тако да је грађевину учинио јединственом. У Јерменији и Грузији, између VII и XI века, настао је знатан број цркава с четворолисним планом уписаним у ротонду.[7] Вероватно их је било и у земљама које су ближе Србији.

Посебну подгрупу међу црквама централнога плана чине осмолисти и шестолисти, чије су конхе зракасто распоређене око кружног простора над којим се диже купола. Осмолисту у Ошљу зидови су очувани скоро до висине полукалота над конхама,[8] док су шестолисту у Рогачићима, код Сарајева, откопани само темељи. Непознато је време њиховог подизања;[9] остаци исклесаног украса сведоче да су сазидани између IX и XI века. Ошље, као град Захумљана, помиње Константин Порфирогенит средином X века, а остаци утврђења још се назиру на брду изнад цркве. Храм у Ошљу је на западној страни имао једно правоугаоно здање, како изгледа, са звоником и степеништима која су водила у просторију на спрату, можда посебну ложу за великодостојнике. Осмолист у Ошљу је по својој октоконхалности усамљена појава на источној обали Јадрана, док је шестолист у Рогачићима сличан низу црквених грађевина у средњој Далмацији, на некадашњем подручју романских градова или хрватске државе (Стоморица у Задру, Свети Кршеван са Коловара код Задра, остаци у Придрази и Кашићу у задарском залеђу, Света Тројица на Пољуду у Сплиту, црква у Брназима, код Сиња, и Света Марија у Трогиру).[10] Одавно се трага за пореклом типа храма у којем се око кружне основе образује венац од шест, осам или дванаест радијално распоређених апсида, какав се између VI и XIII века градио у Византији, Јерменији, Грузији,

[5] *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. F. Šišić 320–321; J. Ковачевић, *Етничка и друштвена припадност ктитора у Дукљи и Поморју од краја VIII до краја XIII* века, ИГ 2 (1955) 121–122.

[6] J. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник Архитектонског факултета 5 (1961) 3–33 (са старијом литературом).

[7] В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, *Памятники армянского зодчества*, Москва 1951, 43–45; R. Mepisaschwili – W. Zinzadse, *Die Kunst des alten Georgien*, Leipzig 1977, 65–66. То су Бана из прве половине VII века, Ишхани прерађен у IX и XI веку, Ликити из VIII или IX века, Звартноц из средине VII века, као и његови следбеници у Јерменији, настали између IX и XI века. И у Азербејџану је ископана једна црква истог типа. Ђ. Бошковић, *нав. дело* 274–275, већ је, узгред, забележио сличности између Светог Петра у Расу и неких од њих.

[8] T. Marasović, *Ranosrednjovjekovna crkva u Ošlju kod Stona*, Peristil 2 (1957) 85–89. План, после нових ископавања, донео је В. Кораћ, *L'architecture du Haut Moyen Age* 160.

[9] И. Чремошник, *Извјештај о ископавањима у Рогачићима код Блажуја*, ГЗМ 8 (1953) 303–307, 313–314, датује је, чини се, прекасно, у крај XII или почетак XIII века.

[10] Уп. J. Marasović – T. Marasović – M. Marasović, *Crkva Svete Trojice u Splitu*, Split 1971 (који доносе и низ паралела за њих); N. Klaić – I. Petricioli, *нав. дело* 128–130 (са старијом литературом).

Бугарској и на источном Јадрану.[11] Највероватније је мишљење да је он створен по узору на свечане дворане касноантичких и рановизантијских палата.[12] Сам Цариград пружа доказе о претварању дворана за пријеме у цркве: шестолисти триклинијум у палати препозита Антиоха (V век), на Хиподрому, постао је црква Свете Јефимије,[13] а у хрисотриклинију царске палате, Василије I је у IX веку изградио осмолисну цркву Светог Илије.[14] Храм Светог Виталија у Равени, из Јустинијановог доба, садржи осмолисно језгро обухваћено олтарским проширењем и седмостраним ходником.[15] Тај тип храма је из ризнице знања византијских градитеља допро и до источног Јадрана крајем IX или у X веку.

И тролисни планови цркава припадају централним грађевинама, иако се оне на западној страни обично продужавају мањим или већим правоугаоним простором. Нема их из тог времена много, а нису увек ни добро очуване. Један мали триконхосни храм остао је испод утврђенога града Дриваста, у близини Скадра,[16] док је други, нешто већи, Свети Јован у Затону, на реци Лиму, археолошки откривен.[17] Они имају три здружене конхе око централног квадратног простора, над којим је некада могла бити и купола или слепа калота. Такве су и две старохрватске црквице са самог краја XI века, Свети Никола код Нина и Свети Кршеван на Крку, над чијим се средишњим квадратом уздизала слепа калота ојачана укрштеним луковима. Улазни правоугаони крак у Светом Николи био је засвођен полукалотом, као и три конхе, тако да је црква изнутра била конструисана као четворолист.[18] Могућно је да су и

[11] О Јерменији вид. В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, *нав. дело* 45–46 (осмолист из Зоравара из друге половине VII века), 53–54 (шестолисти и осмолисти у престоници Ани из X и XI века: црква породице Абугамренц и храм Христа Спаситеља), 65 и т. 163 (шестолисна црква у Богородичном манастиру у Ани с почетка XIII века). Старији храмови имају апсиде утопљене у кружни зид или обухваћене четвртастом облогом; млађе су с конхама полукружним и споља и изнутра. О Грузији вид. R. Mepisaschwili – W. Zinzadse, *нав. дело* 65 (Чамхуси из VIII века – осмолист споља, изнутра четворолист с четири посебне капеле између апсида), 110–111 (низ шестолисних храмова из X и XI века с конхама изнутра полукружним, споља тространим, петостраним или вишестраним). У Бугарској је очуван дванаестолист у некадашњој престоници Преславу, који је, по свој прилици, настао у првим деценијама X века: К. Миятевъ, *нав. дело;* Уп. и Ð. Stričević, *L'église ronde de Preslav et la problème des traditions paléobyzantines dans l'architecture balkanique du Moyen Age,* Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines I, Београд 1963, 212–223. У Риму, на гробљу Претекстат на Via Apia, налази се један антички шестолист с планом сличним далматинским шестолистима: J. Marasović – T. Marasović – M. Marasović, *нав. дело* 12, 14 (са старијом литературом).

[12] Уп. C. Mango, *Architettura bizantina,* Venezia 1974, 89, где је изнето сажето мишљење ранијих истраживача.

[13] R. Naumann und H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken,* Berlin 1966, 13–53. Слична је била и црква у цариградском манастиру Богородице Одигитрије, али су њене апсиде, распоређене око осмостраног средишта здања, биле утопљене у полигоналну спољашњост (*Исто* 43).

[14] К. Миятевъ, *нав. дело* 237; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin I, Les églises et les monastères* III, Paris 1953, 143–144; S. Miranda, *Justification du plan de reconstitution du Palais des empereurs byzantins,* Limoges 1969, 109–110 и план I.

[15] Уп. F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes,* Kommentar II, 2, Wiesbaden 1976, 48–135, Abb. 1–60.

[16] А. Дероко, *У Бодиновој престоници,* Старинар 5 (1930) 138 и сл. 9.

[17] V. Jovanović, *Sv. Jovan, Zaton, Bijelo Polje,* Arheološki pregled 3 (1961) 129–132 (са старијом литературом).

[18] I. Petricioli, *Osvrt na ninske gradevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, Povijest Nina,* Zadar 1969, 327–329 (са старијом литературом). У Апулији постоји слична, али у

цркве у српском подручју имале слично решење. Тек покрштени Македонски Словени употребљавали су га, међутим, од почетка X века; такве су задужбине Климента, Наума и њихових сарадника у Охриду и његовој околини.[19] Тип је наслеђен из старохришћанске и византијске архитектуре.[20]

Посебан спој триконхоса са благо искошеним квадратом централног дела основе обележје је цркве Светог Томе на Прчању у Боки которској. Четири стуба која су носила кубе делила су храм на девет травеја. Пошто су конхе биле уписане у правоугаоне масе зидова, а излазиле упоље, изван основног коцкастог здања, црква је споља изгледала као да је зидана у облику слободног крста. Чини се да је и храм Светог Петра Старог у Дубровнику имао сличан изглед. Нема сумње да је план Светог Томе једнак с плановима цркве из истог времена у Жермињи де Преу, код Орлеана у Француској, и Светог Сатира у Милану.[21] Међутим, бочне конхе су у француској цркви изграђене можда чак после подизања Светог Томе. Са потоњим додацима, Жермињи де Пре је стекао изглед четворолиста повезаног са квадратом од девет травеја, што је навело истраживаче да ту цркву упореде са старијим јерменским црквама сродних планова.[22] Међутим, на Јадрану, у Нину и Задру, са црквама Светог Крижа и Светог Вита, појавила се у раном XI веку грађевина с основом слободног крста и куполама. У основи су њихови краковн крста правоугаони, али имају полукалотасте сводове окренуте ка средишњем квадрату над којим се диже купола,[23] те се може сматрати да је у питању спој крстоликог плана и четворолисне композиције простора. Однос ових нинско-задарских и прчањско-дубровачких храмова испољава се, заправо, као однос сажетог типа према развијеном типу истородних здања.

Првој половини XII века требало би да припада храм Светог Павла, код села Чичева, у близини Требиња. Градитељ је на правоугаоник с апсидом

својој основи четворолисна црква, са осмостраним кубетом. То је Света Катарина код Конверсана (C. A. Willemsen, *Apulien, Kathedralen und Kastelle*, Köln 1973, 157, Abb. 93).

[19] Уп. Д. Коцо, *Триконхалните цркви во Климентово време*, Словенска писменост (1966) 91–98. V. Korać, *L'architecture du Haut Moyen Age en Dioclée et Zeta* 165–166, због сличности планова охридских и зетских триконхоса, и претпоставља да су зетски триконхоси настали крајем X или почетком XI века, у доба цара Самуила, а под утицајем охридских словенских мисионара, док су далматински, који су касније изграђени, плод зетских утицаја. И у бугарској престоници Плиски ископан је један триконхос, али је његов план много једноставнији: К. Миятевъ, *Архитектурата на средновековна България*, София 1965, 103–105. Јужнословенски триконхоси су мање сложени од грчких из истог времена, који се такође граде у Македонији (уп. Панагију Кубелитису у Костуру: Х. Мавропулос–Џјумис, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κουμπελίδικη τῆς *Καστοριᾶς*, Солун 1973, 23–29), као што су једноставнији и од ранороманичких, византијским плановима инспирисаних триконхоса из Венета и Немачке (Портогруаро код Аквилеје и њему сасвим сличан триконхос у Регенсбургу: G. Brusin – P. L. Zovatto, *Monumenti romani e cristiani di Iulia Concordia*, Pordenone 1960, 142–144, 156–159).

[20] Уп. Ђ. Stričević, *Eglises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition de l'architecture paléobyzantine*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines I, Beograd 1963, 224–240 (са старијом литературом).

[21] В. Кораћ – J. Ковачевић, *Црква Св. Томе у Прчању у Боки которској*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 107–114.

[22] A. Khatchatrian, *Notes sur l'architecture de l'église de Germigny-des-Pres*, Cahiers archéologiques 7 (1954) 161–170 (катедрала у Ечмиадзину и црква у Багарану, из VII века). Због тога је план Светог Сатира у Милану био много сроднији прчањској цркви.

[23] Уп. T. Marasović, *Tipologia delle chiese preromaniche in Dalmazia con la cupola construita su baze quadrata, Stucchi e mosaici alto medioevali* I, Milano 1962, 347; I. Petricioli, у: *Povijest Nina* 320–327 (за Свети Криж – са старијом литературом); N. Klaić – I. Petricioli, *нав. дело* 132 (за Свети Вид – са старијом литературом).

додао уз северни и јужни зид и две конхе које су споља тростране, и на тај нагин спојио триконхос с подужним планом. Са западне стране је припрата с главним улазом на јужном зиду.[24] Све те цркве које споља имају изглед слободног крста а у чијој је унутрашњости на различите начине примењена просторна композиција триконхоса или тетраконхоса средњовековни су извод много сложенијих рановизантијских апостолиона, какве су биле велике цркве Светог Јована у Ефесу и Светих Апостола у Цариграду, под чијим су се утицајем касније на Западу појавили слично изведени храмови (Свети Марко у Венецији, Свети Фронт у Перигеу, итд.).[25] Из измене, поједностављења и сажимања, наместо купола над краковима крста, које су биле обележје византијских и западних апостолиона, грађене су конхе или полукалоте. Прелаз ка нашем типу представља атинска црква Светих Апостола на Агори, изграђена у XI веку.[26] И наше цркве су својеврсни апостолиони: већина је посвећена некоме од апостола.

Друга велика скупина споменика, она с подужним основама, заступљена је на српском подручју и у суседним романским градовима или у њиховој непосредној околини у далеко већем броју него цркве централнога плана. Груба подела одваја међу њима једнобродне храмове од тробродних базилика. Међутим, и у оквиру тих основних типова појављују се знатније разлике у разуђености плана, рашчлањености зидова и просторном склопу.

Једнобродне, једноставне црквице с нерашчлањеним зидовима, с полуобличастима сводом и једном апсидом могу имати полукружну или правоугаону апсиду или, пак, полукружну изнутра, а правоугаону споља. Неки једнобродни храмови имају изнутра, уз подужне зидове, дубоке прислоњене лукове који почивају на пиластрима; то је био начин да се сузи распон свода и олакша његово изиђивање. Понегде је брод подељен на три или више травеја помоћу пиластара и из њих израслих ојачавајућих лукова свода. Вертикално рашчлањавање фасада лезенама које су повезане луковима чест је случај не само на овом типу грађевина. Овакав тип цркве подједнако је распрострањен у приморју некадашње Зете, по бившим романским градовима и острвима Далмације, као и у областима старе хрватске државе.[27]

[24] *Историја Црне Горе* 1, 334, 436; M. Popović, *Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja*, GZM 27–28 (1973) 323–329, 334–337.

[25] В. J. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1 (1975) 16.

[26] A. Frantz, *The Middle Ages in the Athenian Agora*, Princeton–New Jersey 1961, fig. 46–59.

[27] О тим црквицама на подручју јужно од Цетине вид.: M. Васић, *нав. дело* 28–29, 32–34, 36, 39, 42–44; N. Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb 1929, 38–55. V. Lisičar, *Koločep nekoć i sad*, Dubrovnik 1932, 76–113, 170–181; исти, *Lopud, historički i savremeni prikaz*, Dubrovnik 1932, 10–16; J. Posedel, *Predromanički spomenici otoka Šipana*, Starohrvatska prosvjeta 2 (1952) 113–128; С. Пухиера, *Средњовековне цркве на острву Шипану код Дубровника*, Старинар 5–6 (1956) 227–233, 238–242; C. Fisković, *Lastovski spomenici*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16 (1966) 49–52; I. Fisković, *Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 19 (1972) 15–49 (са старијом литературом). Нужно је додати да је ово градитељство имало одјека на црквицама у долини Требишњице и у околини Сарајева: M. Vego, *Arheološka iskopavanja u Zavali*, GZM 14 (1959) 180–183, 187–188 (где су откопани темељи једнобродне цркве са апсидом правоугаоном споља и изнутра, посвећене св. Петру, која се, с обзиром на стил пластике, датује прекасно, у другу половину XII века); M. Popović, *Crkvina u Paniku*, GZM 27–28 (1972–73) 352–353, 357–359 (где су такође пронађени темељи црквице истог типа као у Завали, али са зидовима оживљеним пиластрима, чије време настанка одређују остаци првобитних фресака, несумњиво из средине XII века). Мала подужа црква с правоугаоном апсидом ископана у Врујцима, близу врела Босне, припада можда XI веку, о чему би сведочили фрагменти преплетне пластике који су јој припадали (још није објављена). И стари Бар има црквице из тог времена: Ђ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, 147–149, 162.

С већим уметничким тежњама подизане су једнобродне цркве с куполама, и то искључиво у области између Цетине и Бојане. Највише их је у Дубровнику (Свети Никола на Пријеком и Преображење) и на околним елафитским острвима (на Колочепу: Свети Антун Падовански, Свети Срђ и Свети Никола; на Лопуду: Свети Илија, Свети Никола и Свети Иван; на Шипану: Свети Михаило Пећински, у Пакљени, и Свети Петар, близу Шипањске Луке). Најизразитији и најлепши су међу њима Свети Михаило у Стону (коме је био сличан Свети Тома у Кутима код Херцег-Новог, у Боки которској, чији су само темељи очувани) и Свети Петар на Приком, код Омиша; најдаље на југу је Свети Ђорђе, у старој Подгорици (Титоград). Већином су то цркве с три травеја над чијим се средишњим пољем уздиже слепа купола помоћу тромпи, а понекад и посредством пандантифа. Кубе им је, са спољашње стране, коцкасто и има четворосливни кров. Зидови су и споља и изнутра најчешће рашчлањени лезенама или пиластрима, који су спојени луковима. Није ретка појава да се на спољним странама кубета налазе плитке нише. Већом разуђеношћу основе и живљом разиграношћу унутрашњих површина одликују се оне цркве у чијим су зидовима, уместо ниша између лезена, изведене плитке конхе (зачетак ове појаве налази се у Прику код Омиша, а потпуно разрађена решења срећу се у Светом Михаилу у Стону, Светом Томи у Кутима и Светом Петру на Шипану).[28] Због своје градитељске посебности и ограниченог распрострирања добиле су назив јужнодалматински тип или зетско-захумска скупина.

Време настанка једнобродних куполних цркава јесте XI век. Већину за то доба везује систем рашчлањавања фасада помоћу лезена повезаних једноставним или дводелним луковима, што се сматра ранороманичком особеношћу. Само једна црква, Свети Михаило у Стону, тачније је датована, у осму деценију XI века, и то захваљујући ктиторском портрету и натпису. Реч је о зетској владарској задужбини коју је подигао и живописао краљ Михаило. Настанак друге цркве, Светог Николе на Пријеком у Дубровнику, везује се, такође, за последње две деценије XI века. Према легенди забележеној у доба ренесансе, њу су Дубровчани подигли из захвалности, после неуспеха зетске опсаде града, на месту на којем се налазила кула краља Бодина.[29] Без обзира на извесне непоузданости у одређивању старине ове врсте споменика, чињеница је да њихов географски распоред указује на Дубровник и градске насеобине Неретљана, Захумљана и Дукљана (Омиш, Стон, Дукља) као средишта која су их прихватила а потом разрађивала и ширила њихове облике.

У трагању за пореклом једнобродне цркве с куполом – чији је тип имао

[28] Обрадио их је посебно, дао им назив и истраживао њихово порекло T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka (tipološki osvrt),* Beretičev zbornik, Dubrovnik 1960, 33–47 (са старијом литературом). Набројаном низу код Т. Марасовића треба додати и храм Светог Ђорђа у Титограду: Ј. Нешковић, *Црква св. Ђорђа у Титограду,* Старине Црне Горе 3–4 (1965–66) 113–123, и Светог Тому у Кутима: Ј. Ковачевић – И. Пушић, *Ископавања на рушевинама цркве Св. Томе у Кутима – Бока Которска,* Археолошки преглед 1 (1959) 156–159 (са старијом литературом). Претпоставља се да је таква била и црквица код капије доњег града у Улцињу: *Историја Црне Горе* 1, 378. Новије студије о неким од поменутих храмова доприносе њиховом бољем познавању: N. Bezić, *Crkva sv. Petra na Priku u Omišu,* Prilozi povijesti umjetnosti 12 (1960) 50–59; иста, *Novi nalaz u crkvi sv. Petra na Priku u Omišu,* Prilozi povijesti umjetnosti 13 (1961) 45–59.

[29] G. di Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa,* Ragusa 1790, 26–27.

одјека и у градитељству XII и XIII века – дошло се до закључка да је њена појава на источном Јадрану последица раније раширености једноставних једнобродних храмова, као и утицаја византијског храма с планом сажетог уписаног крста с куполом.[30] Нема сумње да је нешто старије, па и истовремено византијско градитељство том, јадранском облику цркве пресудно одредило изглед. Зависност од византијских храмова типа уписаног крста може се посебно пратити на црквама које имају конхе на подужним зидовима. Здања развијеног типа с оваквом основом сачувала су се у Дубровнику (крипта у Светом Петру Старом), Задру (Свети Ловро) и Сплиту (Свети Микула у Белом Варошу). У Задру и Сплиту куполу су носила четири средишња стуба, а у сва три развијена споменика бочни травеји су засвођени полукалотама окренутим ка главном броду.[31] То решење се према једнобродној куполној цркви с конхама на подужним зидовима (Свети Михаило у Стону, Свети Тома у Кутима и Свети Петар на Шипану), представља као развијено према сажетом. Тиме се открива и византијска суштина склопа оваквих здања.

По својој величини међу свим црквама истицале су се тробродне базилике. Није их се сачувао велики број, а све су, углавном, пронађене у темељима и датују се у XI век. Бродови катедралне цркве Светог Теодора, у зетској престоници Бару, одељени су са три пара стубаца; бенедиктинска црква Светог Петра на Шурању у Котору, са главном апсидом изнутра полукружном, споља правоугаоном, и с бочним полукружним апсидама, као да је имала бочне бродове издвојене зидовима; унутрашњост храма у Мартинићима, недалеко од Даниловграда, с три полукружне апсиде и припратом, била је слично решена као у Светом Петру на Шурању. Бенедиктинска опатија Светог Михаила на Превлаци, чији су ктитори били грађани Котора, имала је тробродну цркву с три апсиде: средњу полукружну, бочне изнутра полукружне, а споља правоугаоне. Била је изидана црвеним коцкастим каменом.[32] Колико год да су бенедиктинци заслужни за ширење тробродног плана цркве током XI века на читавом подручју источног Јадрана, и грађани су се – као у Мартинићима – не само залагали да се, у мањим размерама, опонашају веће базилике из рановизантијског доба него да се примене и извесна урбанистичка решења преузета из рановизантијских градова.[33]

Напоредо са чистим једнобродним или тробродним црквама грађени су у исто доба храмови подужних основа с нешто друкчијим плановима и просторним склопом. Света Марија у Дукљи, која је, како се претпоставља, изграђена

[30] T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip* 42–47; исти, *Tipologia delle chiese preromaniche* 350.

[31] Крипта у Светом Петру у Дубровнику, коју је откопала Д. Беретић, још није објављена. О Светом Ловри у Задру вид. N. Klaić – I. Petricioli, *нав. дело* 138–142 (са старијом литературом). О Светом Микули у Сплиту вид. C. Fisković, *Istraživanja o srednjovjekovnoj crkvi sv. Nikole u Splitu,* Historijski zbornik 2 (1949) 211–220. У Светом Николи бочни травеји уз поткуполни простор знатно су већи и имају полуобличасте сводове, што је условило појаву трансепта у крову.

[32] За Светог Теодора у Бару: Đ. Bošković, *Stari Bar* 9–12. О Светом Петру на Шурању у Котору: П. Мијовић, *Acruvium–Декатера–Котор у светлу нових археолошких открића,* Старинар 13–14 (1965) 27–39 (који га датује у средину IX века). О Светом Михаилу на Превлаци вид. I. Stjepčević, *Prevlaka,* Zagreb 1930, 2–7 (храм су откопали В. Кораћ и Ј. Ковачевић, али још није објављен: уп. В. Кораћ, *Превлака у Црној Гори, средњовековна црква,* Старинар 9–10 (1959) 388–389. За цркву у Мартинићима: V. Korać, *L'acrhitectura du Haut Moyen Age en Dioclée et Zeta* 167–169.

[33] V. Korać, *L'architecture* 167–169.

у IX веку – а за коју поп Дукљанин тврди да је била крунидбена црква дукљанских краљева – била је једнобродно здање с припратом и апсидом изнутра полукружном, споља правоугаоном. Међутим, она је са северне и јужне стране проширена двема правоугаоним просторијама, можда трансептима, тако да у основи делује крстообразно.[34] Ако су кровни покривачи над бочним испустима некада били једносливни, споља је могла изгледати и као тробродна базилика. Знатно сложенији план имала је црква бенедиктинског манастира Светог Петра in Campo код Требиња, подигнута у другој половини XI века, позната од првих дана свог постојања као гробница неких зетских владара и рашких жупана. Била је великих размера. Њен издужени главни брод, с полукружном апсидом, укрштао се с трансептом, док су се у угловима, између кракова крста, налазиле четири капеле. На западној страни била је припрата.[35] Некада се, свакако, над кровним покривачима различите висине истицао крст основног тела грађевине. Ако су јој бочне просторије биле наткривене једносливним крововима, споља је морала имати облик тробродне базилике с трансептом, као византијске базилике подигнуте између IX и XI века (Скрипу, Света Софија у Охриду, итд.) у којима се осећао одјек старохришћанског или рановизантијског градитељства. Свети Петар је по унутрашњем распореду просторија био сличан црквама уписаног крста у којима су зидовима издвојене бочне капеле (Свети Петар и Марко у Цариграду, Нерези и др.), где се такође осећао утицај старијег византијског наслеђа (Свети Давид у Латомском манастиру у Солуну).[36] Али, ни у плану ни у распореду просторија цркве у Требињу нису примењена сводна и куполна решења која одликују византијске храмове. Танки њени зидови носили су дрвену конструкцију покривача.

Мада је развој градитељских схватања код Срба и Романа у градовима на јужном Јадрану, између IX и средине XII века, у појединостима још увек немогућно представити, ипак постоје разлози – историјски и археолошки – за тврђење да су цркве централнога плана биле више заступљене у градитељству старијег раздобља (IX–X век), док су се оне с подужном основом више градиле касније (X–XII век). Једнобродне црквице су грађене непрекидно, али изгледа да су здања с разуђенијим плановима и с куполама настајала крајем наведене епохе.

Без обзира на промене током времена, црквена здања су се ослањала, у целини или у појединостима – кад су у питању план, распоред простора, начин засвођавања, конструкција и композиција маса – на градитељско предање старохришћанске, рановизантијске, па и истодобне или нешто старије архитектуре у Цариграду, Грчкој, Јерменији, Грузији, Италији и западној Европи. Неки од типова цркава сличних онима које су грађене од IX до средине XII века живели су и на источном Јадрану од V до почетка VII века. У трагању

[34] I. Nikolajević-Stojković, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea*, Actes du Ve Congrès international d'archéologie chrétienne, Città del Vaticano–Paris 1957, 567–572.

[35] M. Popović, *нав. дело* 313–323, 331–338.

[36] Уп. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, 253, 328–332 (за Светог Давида, Скрипу и Свету Софију – са старијом литературом); A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, 191–195 (за цариградску цркву Светог Петра и Марка, чија се обнова, у новијој литератури, ставља у време између IX и XI века); Đ. Bošković, *нав. дело* 133 (за план Нереза).

за пореклом архитектуре цркава насталих између IX и XII века заступани су често опречни ставови: од мишљења о самониклом настанку и непрекинутом грађењу између V и XII века на источном Јадрану до тврђења да је после прекида између VII и IX века дошло до повратка старим типовима са истог тла. Постепено се учвршћивало становиште да су источнојадрански градитељи били надахнути примерима из уметничких метропола суседних земаља, али да су их стваралачки прерађивали, сходно својим знањима, занатском образовању и потребама, уносећи извесне новине и посебности.[37]

Долазак Словена на Балканско полуострво и њихово продирање према Јадрану заиста су разорно деловали на уметничко стварање старог становништва. Прекид у грађењу у VII и VIII веку, све до почетка покрштавања Словена, био је неминовна последица дубоко измењених прилика. Покрштавање је приближило Словене романском и грчком становништву и њиховој започетој градитељској обнови. Поп Дукљанин и каснији дубровачки аналисти казују да су, после покрштавања Словена, људи латинског језика, вративши се из својих скровишта, прегли да обнове старе градове и порушене цркве и изграде нове. И те њихове цркве по градовима, подигнуте у првим деценијама IX века, понекад и на темељима великих рановизантијских здања, старије су од првих словенских хришћанских храмова. Очевидно, романско становништво нашло се на челу уметничке обнове, док су њихови градови постали средишта градитељских радионица и расадници нових типова храмова. Словени су постепено усвајали исте облике грађевина, да би њихови великодостојници, заједно с византијским, постали касније најпознатији ктитори цркава.

После дугог прекида у грађењу, није се могло наставити тамо где се почетком VII века стало. Градитељство у развијенијим и мање уздрманим срединама – Византији, Закавказју, Италији – прошло је, надовезујући се на епоху Јустинијана, кроз даље етапе развоја. У IX и X веку, у време »ренесансе« македонске династије у Византији а каролиншке на Западу, приступило се својеврсној обнови рановизантијске уметности. Тада су никле многе грађевине које су по много чему подсећале на стару и славну епоху Царства. Баш у то време оспособљени за уметничко стваралаштво, Романи и Словени на источној обали Јадрана укључили су се у градитељске подухвате који су били плод општег и новог полета. За њих Цариград није био само политичка престоница него и уметничка метропола, као што је то био и за италске

[37] Начелан значај у том погледу имају студије које се не односе само на споменике на српском подручју већ на њима блиске споменике у јадранским градовима: Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930; E. Dyggve und R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Marusinac*, in *Forschungen in Salona III*, Wien 1939, 119–148; E. Dyggve, *O crkvi sv. Petra u Priku, stilska i konstruktivna istraživanja*, Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku 51 (1940) 52–64; исти, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 125–143; M. Prelog, *Između antike i romanike*, Peristil I (1954) 5–14; T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip* 42–47; исти, *Tipologia delle chiese preromaniche in Dalmazia* 345–358; Đ. Bošković, *Les premiers Etats slaves du Sud-Ouest des Balkans et la naissance de l'architecture monumentale*, I Congrès international d'archéologie slave III, Wroclaw–Warszawa–Kraków 1970, 251–266; исти, *Tradition et innovation dans l'architecture byzantine*, у Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-Est Européen, Bucarest 1969, 97–103; исти, *L'art entre l'Antiquité et l'époque romane sur la litoral de l'ancienne Zeta*, Старинар 27 (1977) 71–82; П. Мијовић, *Преглед умјетности Црне Горе* 383–390; V. Korać, *L'architecture du Haut Moyen Age en Dioclée et Zeta* 155–171; V. Grozdanović, *Starohrvatska arhitektura*, Zagreb (без године издања); S. Gunjača – Đ. Jelovina, *Starohrvatska baština*, Zagreb 1976.

народе Апенинског полуострва. Тек када су савладали савремени уметнички језик, могли су и на свом тлу бирати узоре, из затеченог античког или византијског градитељства и, слично развијенијим срединама, опонашати их у складу са способностима којима су располагали.[38]

Да је Византија била расадник грађевинских типова, па и оних који су се појављивали на источном Јадрану, знали су савременици, али се успомена о томе сачувала и код хуманиста, па и у народном предању. Задарска катедрала Свете Анастасије, у облику у којем је била у X веку, личила је византијском цару Константину Порфирогениту на цариградску цркву Богородице Халкопратијске.[39] Дубровачки канцелар Филип де Диверсис забележио је да је црква Светог Петра у граду, она што личи на Светог Тому на Прчању, »...била саграђена са сводовима и у облику крста, као што је обичај код старих грчких верника«.[40] Једнобродне црквице с куполом служиле су у доба ренесансе као узор приликом изградње капела у дубровачким дворцима, очевидно због тога што су сматране за старо грчко наслеђе; њихов тип су крајем XV века и у XVI веку раширили по старој Херцеговини дубровачки градитељи, вероватно на захтев православних ктитора да им цркве буду подигнуте »more greco«. Неке од храмова изграђених између IX и XII века народ и данас назива грчким.[41]

Занатске и стилске одлике грађевина биле су у знатном раскораку са разуђеним планом и сложеним просторним склопом. Оне су црпле подстицаје са других извора; њихова матица је преромаичко градитељство Апенинског полуострва. Све цркве су грађене ломљеним или тек притесаним каменом, повезаним лепом, а поређаним често у неправилне редове. Само изузетно, и то углавном пред крај раздобља, зидало се пажљивије, камен клесао брижљивије, а слагање у редове обављано је доследније. Добар број грађевина има само зидове вертикално рашчлањене лезенама или пиластрима, повезаним на горњој страни луковима; између њих су плитке нише, а понегде и конхице. Што се више приближавао крај ове епохе, све изразитије је бивала тежња ка рашчлањавању. Све те грађевине су биле премалтерисане, тако да се извесни зидарски недостаци нису могли уочити.

Засвођавање различитим врстама сводова – полуобличастим, крстастим, куполастим или полукалотним – на висини је општих занатских знања мањих мајстора. Поуке великих градитеља они су знали да следе само кроз прилагођавање и поједностављивање сложених конструктивних елемената. По техничком образовању, зидарским знањима и стилском схватању, били су прави представници тзв. преромаике, и то у оној варијанти која се, само неколико деценија раније или у исто време, остваривала на Апенинском полуострву. Истина, апенинска преромаика оставила је знатан број градитељских дела која су по размерама већа од источнојадранских грађевина, мада им је стил истоветан.[42] Кад је реч о занату и стилу, преузимања су се вршила тако што је

[38] Уп. на пример: C. Fisković, *Utjecaj Dioklecijanova mauzoleja na kasnije graditeljstvo*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 53 (1952) 181–195. Исти је случај и са појавама сличне врсте.
[39] О том храму вид. N. Klaić – I. Petricioli, *нав. дело* 118.
[40] Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, s latinskog preveo prof. dr Ivan Božić, Dubrovnik 1973, 23.
[41] В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство*, Зборник ФФ 8 (1964) 561–596.
[42] C. L. Ragghianti, *нав. дело* 312–320, 425–447, 549–566, 623–637, 670–684 (са старијом литературом).

италска преромаика, преко црквених институција, зрачила и деловала на источнојадранску. Понекад је Апенинско полуострво давало и готова решења до којих се раније дошло прерадом византијског плана и склопа цркава.

Источнојадранска средина је, преко својих ктитора и установа, налазећи у Византији или у Италији узоре за своје цркве, извесним типовима поклањала већу пажњу; прерађивала је преузето у складу с локалним занатством и на тај начин дала регионални печат својој црквеној архитектури.

Иако је сваки јужнословенски народ имао у то доба понешто друкчију историјску судбину, ипак су у њиховом градитељству видљиве и неке заједничке црте. Срби и Хрвати заступали су, у основи, иста схватања; имали су, заправо, јединствену, недељиву уметност. Удеоници у њој су били и Романи и Грци из источнојадранских градова. Код Македонских Словена и Бугара јављали су се, на византијском наслеђу засновани, извесни типови храмова какви су се градили и на Јадрану, иако је међу њима најраспрострањенији био облик грађевине репрезентативније природе и сроднији византијским престоничким обрасцима. Они су имали и моћније државе које су омогућавале веће градитељске подухвате.

Изван овог слоја споменика, с чијом су се архитектуром Срби присно сродили, у средишњим областима Балкана, које су они претежно или делимично настањивали, јављало се градитељство које је било израз друкчијих схватања; углавном је остваривано заслугом грчких ктитора и византијских установа. У питању су грађевине много веће од оних које су Словени градили, а и техника њиховог зидања била је знатно савршенија. То су, пре свега, тробродне базилике – чији су трагови и већи остаци сачувани у Призрену (базилика под Богородицом Љевишком), у Прокупљу (Свети Прокопије), у Нишу (Свети Пантелејмон), у Старом Нагоричину (црква византијског цара Романа Диогена, коју је краљ Милутин обновио), и неке друге – чији настанак пада у време између IX и XI века. Исте такве базилике Византинци су градили и дубље на југу (Охрид, Сер, Сервија, итд.); прихватили су их и први бугарски цареви и Самуило. Много више него у оним на источном Јадрану, њихови градитељи су се поводили за старохришћанским и рановизантијским узорима.[43] Поред базилика, Византинци су у истим областима и у исто доба подизали и храмове мањих размера и друкчијих планова, који су сећали на старија и знаменитија светилишта у њиховим политичким и црквеним средиштима (Стара Павлица – сажети уписани крст с кубетом обухваћеним са три стране ходником; Горњи Матејевци код Ниша и Кацапун код Врања – једнобродне цркве с куполом; Ђунис и Марково Кале код Врања – слободан крст, итд.).[44] У доба када су изграђени, нису били прихваћени у српској средини; стајали су издвојени и страни. Тек знатно касније, од краја XII до почетка XIV века, српски владари су им почели поклањати пажњу: обнављали су њихове рушевине, у њихово ткиво уклапали своја здања или на њиховим темељима, као на местима старог култа, подизали нове цркве.

[43] Уп. Đ. Stričević, *La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe–XIe siècles*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines I, Beograd 1963, 165–211 (са старијом литературом).
[44] Уп. G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 41–46; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953, 49–57; Đ. Bošković, *L'église de Ste Sophie de Salonique et son reflet dans des monuments posterieurs en Macedoine et en Serbie*, Archaeologia Jugoslavica 1 (1954) 109–115 (о Старој Павлици и Дренови).

Ушавши, тако, у видокруг словенских ктитора, условили су понеку појединачну појаву у старој српској архитектури.

Верна пратиља преромаиничког градитељства била је декоративна, плиткорељефна пластика. Њоме су, на првом месту, прекривани камени иконостаси једноставног облика: њихове преградне плоче (парапети), четири стубића с капителима, горња греда (епистилион) и троугаони или полукружни забати над царским дверима, а потом и греде које су уоквиравале прозоре и портале, камене решетке отвора (транзене) или капители стубова у наосу. Понегде је украшавала часну трпезу, а редовно кивorије, уколико су постојали: капителе њихова четири стуба, чело аркада у горњем делу и акротерију у врху. Могла се наћи и на другим каменим црквеним предметима и намештају: посудама за освећену воду, крстионицама, престолима, саркофазима.

Најистакнутији и најособенији њен мотив био је преплет с најразличитијим нацртом, сачињен од трочланих трака чији су чланови били једнаке ширине, а само понегде су траке биле двочлане или вишечлане. Користила се, каткад, античким наслеђем употребљавајући орнамент астрагала или киме; уводила је, изгледа упоредо са развитком, биљне мотиве: лозице с листовима у прегибима, палмете, срцолике и гроздолике плодове, цветове са зракасто распоређеним латицама, стилизовано растиње. У исти мах су и најразличитије животиње постајале предмет њене обраде, птице, најчешће паунови, али и оне фантастичних облика, као и звери, лавови, пси, зечеви, антилопе. Перје, гриве или репови бивали су подвргавани орнаменталној стилизацији; животиње су често симетрично распоређиване по површини, чеоно сучељене или леђима окренуте једне према другима. Људска фигура јављала се ређе, на крају овог раздобља, у виду површински обрађеног лика неког светитеља или анђела.

Рељеф је клесан на тај начин што је у равној површини камена, према нанесеном цртежу, плитко дубљена позадина, да би потом лаким усецањем по горњој равни пластике извођени орнаменти или појединости на тракама, биљкама, људским или животињским фигурама. На тај начин су добијане две површине, једна изнад друге, од којих је доња представљала позадину горње, оне обрађене. Тек у другој половини XI или у првим деценијама XII века брижљивије се заобљавају ивице рељефних представа, волумен нараста, прикази преузети из природе су реалнији, а уводе се и неки нови мотиви. Пластика преромaнике је тако прерастала у нови романички стил.

Скоро да нема ниједне цркве у којој је сачуван сав пластични украс. Како су излазиле из култа или се претварале у рушевине, тако су њихови рељефи преношени у нове цркве, а многи су се и погубили. Сабирање одломака у збирке и музеје ишло је упоредо са новијим развитком историјске или археолошке науке. Са подручја између Цетине и Бојане највише их има у музејима и збиркама Стона, Лопуда, Колочепа, Дубровника, Херцег-Новог, Тивта, Котора, Бара и Улциња, а оних из залеђа – у Требињу, Даниловграду и Сарајеву.[45] Некада се често сретала у приморском појасу, а проређивала се што се ишло дубље у унутрашњост земље. Околност што се не знају налазишта многих пластичних украса и што још увек није могућно установити тачно време настанка сваког од њих, омета сагледање историјског и уметничког развоја кроз који је пластика прошла у раздобљу од IX до раног XII века. Једино се поузданије могу распознати примерци који носе прве ознаке романичког стила, односно они што су настали на крају наведеног раздобља.[46]

Између више стотина камених делова некадашњих целина издваја се, изразитошћу и лепотом, неколико десетина примерака црквеног намештаја и архитектонског украса. До сада су, на пример, пронађени делови четири киворија: у Котору, Улцињу, Рогачићима и Мартинићима. Од которског и улцињског киворија остала је по једна аркада (у Светом Трипуну у Котору и у Народном музеју у Београду). Они су врло слични по свом украсу; на обома, поред трочланих преплета, астрагала и киматиона, налазе се у угловима симетрично постављени лавови који гоне мање звери. У оштећеним натписима помињу се и историјске личности из времена њиховог настанка (на которском киворију сачувало се име неког Никифора, а на улцињском византијских царева Лава и Константина). Сва је прилика да је реч о делима из IX века. Теже је одредити старину скулптура кад на њима нема натписа, што је најчешћи случај. Мартинићки киворij свакако је млађи, док делови трију аркада из Рогачића, с преплетима у византијском духу, који су уоквирени увртеним ужетом, већ испољавају особине пластике раног XII века.[47]

У которском лапидарију чува се једна велика каменица, с представама које својим стилским особинама и мотивима показују велике сродности с киворијима из града св. Трипуна и Улциња. Украшена је само с две стране јер се некада налазила у углу неке цркве. На широј страни су два пауна декоративних репова, који пију из украшене посуде. На ужој страни су лав и птица, између којих је дрво с гранама и срцоликим плодовима. Очевидна је њихова евхаристичка симболика. Мисли се да је у питању крстионица, али могла би бити и каменица за обредно уље.[48]

По бројности и вредности истакнуто место заузимају делови иконостаса. Поред оних с орнаменталним и биљним украсом – као што су добро очувани и пажљиво исклесани парапети из Стона и Котора[49] – има их и са животињским представама: у Завали с птицама, на Превлаци с лавом, у Сушћепану с грифонима.[50] Дела која одликује велико мајсторство и изузетна лепота чине остаци иконостаса из Светог Томе у Кутима и из Доњег Чела на острву Колочепу. На колочепском иконостасу једна од парапетних плоча била је

[45] Не постоји њихов потпуни инвентар, иако је већи број студија и књига њима посвећен. Најважнија су дела: N. Z. Bjelovučić, *нав. дело* 46–55; J. Ковачевић у: *Историја Црне Горе* 1, 367–380, 437–438; Đ. Bošković, *Stari Bar* 238; I. Pušić, *Preromanska dekorativna plastika u Kotoru*, Бока 3 (1971) 39–51; J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 13–48 (са свом старијом литературом).

[46] Расправе о настанку појединих дела и токовима развитка пластике између IX и XI века још увек се воде; уп. о тим питањима J. Максимовић, *нав. дело* (с много примера), и S. Gunjača – D. Jelovina, *нав. дело* (с литературом).

[47] В. Кораћ је ископао камени намештај у Мартинићима, али га још није објавио. О которском и улцињском киворију и питањима њиховог датовања, са свом старијом литературом, вид. J. Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века*, Зборник ФФ 7-1 (1963) 148–150; J. Максимовић, *нав. дело* 24–26. Фотографију одломка которског киворија с натписом у којем се помиње Никифор објавио је I. Pušić, *нав. дело* сл. 9. Нема никакве сумње да је у питању део истог киворија. Киворij из Рогачића објавила I. Čremošnik, *нав. дело* 308–311, датујући га прекасно, у крај XII века.

[48] J. Максимовић, *О средњовековној скулптури Боке Которске*, Споменик 103 (1953) 105; I. Pušić, *нав. дело* 48–50.

[49] J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 23, 28–29 (са старијом литературом).

[50] Иста, 26–27, 38–39 (о Завали и Превлаци, са старијом литературом); иста, *Неколико прилога историји уметности у Боки Которској*, Споменик 105 (1956) 49–50 (о Сушћепану); M. Vego, *нав. дело* 188–192.

украшена грифоном, псом који гони звер и двојицом нагих дечака што трубе. Они су уписани у поља круга, између орнамената сачињених од трочланих трака. Истом иконостасу припадао је, вероватно, и забат с рељефним попрсјем арханђела, иначе једним од најистакнутијих дела епохе. Почетак моделовања волумена већ је сасвим уочљив.[51] Даљи степен развитка пластичности видљив је на иконостасу у Кутима. Горњи део парапетне плоче садржи, у трочланој изувијаној лози, приказе птица и змајева, а на главном пољу тему Обожавања крста. Ту су два стојећа анђела у молитвеном ставу окренута ка крсту, украшеном трочланом траком, док су испод кракова два орла раширених крила. У Кутима се орнамент повлачи пред приказом животиња и фигура; површинску обраду замењује заобљеност рељефа.[52] У првим деценијама XII века, када су ови иконостаси исклесани, у презрелом преромaничком стилу појавила су се обележја следећег стила – романике.

Преромaника није била усамљена појава, везана само за скулптуру Срба и њихових романских суседа. Исти ток развоја имала је и пластика околних народа. Богате плодове дала је на подручју хрватске државе и у византијским јадранским градовима,[53] ширила се кроз Истру, а њена дела налазила су одјека, истина местимично, у северној Хрватској, Срему и међу Словенцима.[54] Њене матичне области налазиле су се на Апенинском полуострву, а средишта су јој била у Риму, по Венету и Ломбардији, где је оставила истородна, али нешто старија, па и репрезентативнија дела.[55] Отуд се ширила не само према источном Јадрану него и по немачким областима, јужној Француској, па и Шпанији.[56] Показивала је одређене сличности с византијском скулптуром истог времена, која је, такође, познавала употребу трочланог преплета, палмета под луковима, мотиве с птицама, грифонима, лавовима и светачким фигурама. Истина, византијски клесари владали су длетом мање круто, тананије су исцртавали своје теме и чистије обликовали; склоп целине био им је знатно друкчији.[57] У подлози и једног и другог схватања лежала је

[51] Уп. Н. З. Бјеловучић, *нав. дело* 49–50, сл. 21–24; K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, Starohrvatska prosvjeta (1954) 88–89; I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960, 53, 65.

[52] J. Ковачевић у: *Историја Црне Горе* 1, 437; J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 27.

[53] Уп. само нека од најважнијих дела: Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti;* I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji;* S. Gunjača – D. Jelovina, *нав. дело.*

[54] Уп. Lj. Karaman, *O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre*, Historijski zbornik 2 (1949) 117–118; исти, *O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*, Historijski zbornik 1 (1948) 104, 109–110; E. Cevc, *Slovenska umjetnost*, Ljubljana 1966, 11–13; W. Frodl, *Kärntner Kunststätten,* Klagenfurt –Wien (1965) 12, 64; V. Vătăşianu, *Arhitectura şi sculptura romanică în Panonia medievală,* Bucureşti 1966, fig. 33, 93 (за Мађарску); J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 55 (за Срем и Банат).

[55] E. Schaffran, *Die Kunst der Langobarden in Italien,* Jena 1941, 64–129, 159–170 (са старијом литературом); P. Toesca, *Storia, dell'arte italiana, Il Medioco,* I, Torino 1965, 278–294, 431–440; C. L. Ragghianti, *нав. дело* 353–387, 448–494, 731–757; H. Belting, *Beobachtungen an vorromanischen Figurenreliefs aus Stein.* Kolloquium über frühmittelalterliche Skulptur, Mainz 1969, 43–63, Taf. 38–43; P. Vercone, *Od Teodoriha do Karla Velikog,* Novi Sad 1973, 212–216; Baldass–Buchowiecki–Mrazek, *Romanische Kunst in Osterreich*, Wien–Hannover–Bern 1962, 46, Abb. 28; *Suisse romane,* éd. Zodiaque 1967², pl. 9; W. Braunfels, *Die Welt der Karolinger und ihre Kunst*, München 1968, 94, 374–375, Abb. 61–66.

[56] P. de Palol i M. Hirmer, *Španija, Umetnost ranog srednjeg veka od vizigotskog doba do kraja romanike,* Beograd 1976, сл. 7–10, 17, 52.

[57] Уп. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, Paris 1963, 86–87 (pl. XXXVIII/3), 95–99 (pl. XLIV/1, XLV/3; исти, *Sculpture byzantine du Moyen Age*, Paris 1976, 41–45 (pl. IV–XI),

уметност из времена цара Јустинијана и његових непосредних наследника.[58] Два велика подручја Средоземља, Византија и Апенинско полуострво, пошла су, у VII веку, својим путевима, да би почетком IX доспели и до свога израза. И онда када је у Италији створен нови стил у скулптури, ипак се осећало да с византијским има заједнички корен. Преромaничка скулптура и градитељство, у чијем је окриљу живела, имали су истоветно порекло и судбину.

Извесно је да су у своје доба преромaнички храмови били украшени зидним сликарством и иконама. Ниједна од икона није очувана, а врло је мали број цркава чије су фреске макар и делимично остале на својим местима. Археолошка ископавања су показала да је сликање на зиду широко примењивано, али је међу пронађеним одломцима веома мало оних који су речитији. Упркос слабој очуваности, ипак се могу сагледати владајућа схватања у сликарству српских ктитора и њихових непосредних романских суседа.

Најстарији ће, свакако, бити живопис првог слоја у цркви Светог Петра у Расу, код данашњег Новог Пазара. Настао је, нема сумње, убрзо после изградње цркве; прекрива тамбур и горње површине поткуполног простора. Неуобичајено је што је у тамбур смештено пет сцена из Христова живота: Благовести, Сусрет Марије и Јелисавете, Рођење Христово, Поклоњење мудраца и Сретење. Истина, било је то време када се у византијском свету још није усталио обичај, важећи од XI века, да се у кубету сликају пророци. Остаци фигура из појединих композиција само су делимично очувани у нижим појасевима испод куполе. Распознају се једино Крштење Христово и Издајство Јудино у двема тромпама, као и мањи делови Распећа на западном зиду поткуполног простора. Сликар је распоред сцена прилагодио веома рашчлањеним зидовима и сводовима цркве, пажљиво уоквиравајући композиције црвеним тракама и жутим линијама. На двопојасној позадини – белој и жутој – уравнотежено је разместио фигуре, које су класичних размера и вешто нацртане танким линијама. Топлим бојама попуњавао је површине, не наглашавајући светло и тамно, тако да фигуре немају волумена. До истих исхода у површинској обради, употреби боје и изгледу позадине дошли су и неки грчки сликари из провинције чија се дела датују у X век (Свети Стефан у Костуру, црква Преображења у Коропи на Атици).[59]

Највише је фресака остало у црквици Светог Михаила у Стону, чији је ктитор био један од зетских владара, највероватније краљ Михаило. Настале су, сва је прилика, око године 1080. Натписи на њима су латински. У апсиди је сачувана сцена Првог греха, у своду олтара Христос у слави, у полукалотама четири бочне нише, јеванђелисти, на горњим површинама зидова понеки лик светитељски, а у доњем појасу неколико стојећих фигура: Јован Претеча, архиђакон Стефан, св. Ђорђе. У западној ниши на северном зиду насликан је

50 (pl. XVII), 55–60 (pl. XXV), 60–61 (pl. XXVIII–XXIX), 64–65 (pl. XXXVI–XXXVII) (pl. LIV) и др.

[58] J. Максимовић, *Јустинијански модели у скулптури од* IX до XI века, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 163–171 (са сродном литературом); P. Vercone, *нав. дело* 214–216.

[59] М. Лађевић, *Резултати испитивачких радова на фрескама цркве Св. Петра и Павла крај Новог Пазара*, Саопштења 4 (1961) 149–154; М. Ћоровић-Љубинковић, *Живопис цркве Св. Петра код Новог Пазара,* Старинар 20 (1970) 35–41; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 25–26, 188–189 (са старијом литературом).

Ктиторски натпис краља Михаила нађен крај цркве Св. Михаила, Стон, око 1080. године.

краљ-ктитор, у свечаном оделу, с круном на глави, с моделом храма у рукама. Он је свој дар приносио Христу, некада насликаном у сцени Страшног суда на западном зиду. Чинио је то вероватно уз посредство арханђела Михаила, свог имењака, једног од важних учесника у збивањима на судњи дан. Грех и искупљење, обележени главним сценама на источном и западном крају цркве, били су основна идеја целокупног живописа. Сликар ју је саопштио језиком ранороманичког стила: јаким цртежом уоквирио је фигуре и извео појединости на лицима или наборе на драперијама. Риђокоси светитељи жутог лица имају велике, изражајне очи подвучене зеленим дубоким сенкама и по две зелене кружне површине на образима уместо руменила. Осветљена места наглашена су белим тачкама или низом упоредних цртица. Издужен, танак врат налик је на опругу: на жутој основи, зелене упоредне линије сенки иду с једне стране врата и прожимају се с белим линијама које полазе с друге, осветљене стране. Већина светитеља, као и краљ-ктитор, насликана је у одећи украшеној разнобојним орнаментима сачињеним од ромбова и укрштених линија. Кад нема украс, одећа је прекривена густим цртежом, у којем тамне и беле линије на широкој површини драперије обележавају осветљена и осенчена места набора. У тој стилизацији фигура има нечега од начина који су употребљавали преромантички вајари на својим плочама; плитки облици дати су у две површине. Пренаглашеност извесних делова тела – неких очију, прста, врата – увек је у служби посебне идеје. Светле фигуре на тамној позадини делују експресивно својим покретима и сугестивним, најчешће изобличеним изразом лица. Био је то начин обликовања до којег је дошао домаћи уметник који је познавао знатно вреднија дела. Заправо, фреске у Светом Михаилу су настале упрошћавањем оних раноромантичких сликарских решења која су се, у то доба или нешто раније, јављала у Риму и његовој околини.[60]

Крају XI века припада живопис у малој цркви Јована Претече на острву Шипану. За разлику од фресака у Стону, које садрже раноромантички програм и распоред тема, шипанске следе византијски систем украшавања цркава. У полукалоти апсиде је Деисис, испод њега су медаљони с попрсјима, а у најнижем појасу апсиде четворица чеоно окренутих архијереја. На странама свода олтара очувао се један од двојице фронтално постављених арханђела који су припадали композицији Деисиса. На јужном зиду остао је, у ниши уоквиреној полукружном дугом, велики светитељ који седи и благосиља. Пренаглашена изобличеност и простосрдачност стонских фресака нису поновљене на Шипану. Шипански сликар је искуснији и одмернији; његово ликовно образовање очевидно је било темељније. Цртеж му је пажљиво изведен, описан, колорит уздржан, углавном топао, сенке на лицима и драперијама нешто шире него у Стону, а покушаји да се обликују облине фигура су очевиднији. Светитељи су риђокоси као у Стону, а очи, иако мање него у Стону, истичу се својом изражајношћу. Целина је раноромантичка, али су извесни облици светитељске одеће позајмљени из византијског сликарства, као што и неки типови лица издалека сећају на ликове у византијским црквама. Натписи су латински, а позадина плава. Извор овог сликарства налази се у грчком живопису у црквицама и пећинама јужне Италије.[61]

Две цркве у дубровачком подручју, с нешто остатака фресака из времена око 1100. године – Свети Илија на Лопуду и Свети Никола на Пријеком у Дубровнику – обележавају нову појаву у сликарству која ће се касније укоренити на далматинском и српском подручју. Реч је о романичко-византијском стилском прожимању чије особености указују на јужноиталске узоре. У Светом Илији је у тромпи апсиде сачуван лик једног архијереја из низа архијереја који је ту постојао, какав је онај на Шипану, а у Светом Николи на Пријеком су приликом археолошких ископавања нађене неколике светитељске главице које су врло слично урађене. Византијски тип светитеља ту је изведен јаким романичким цртежом, али је пластичност лица – иначе знатно заступљенија него на претходним споменицима – остварена у византијском духу.[62]

Археолози су пронашли главице светитеља и у рушевинама црквице у Панику код Требиња и у Светом Томи у Кутима. Мада мајстори фресака у ова два споменика поседују извесне особености, ипак оне припадају оном роду којем и дубровачке. Рељеф светитељских лица у Панику знатно је плићи него на дубровачким примерцима, али је цртеж тананији и лик још више византијски. Фреске су некада имале грчке натписе. У Кутима је у раном XII веку радио свакако најбољи сликар целе скупине. Он је обликовао форму с највећом вештином, тако да је она најизразитија у том раздобљу. С умећем је правио меке прелазе између осветљених и осенчених делова лица, али је очи ипак истицао дубоким сенкама, а јаким цртежом наглашавао појединости на главама. Боја му је једра, звонка. И као што рељефи иконостаса у Кутима припадају крају преромантичке скулптуре, тако живопис из исте цркве означава да је једно раздобље у сликарству било окончано.[63]

Дуго се Срби нису определили за јединствен сликарски језик, нити су се угледали само на једну од великих метропола: они у средишњим областима

[60] Lj. Karaman, *Crkvica sv. Mihaila kod Stona*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 15 (1928) 81–116; исти, *Deux portraits des souverains yougoslaves sur les monuments dalmates du Haut Moyen Age*, Byzantion 4 (1929) 321–336, C. Fisković, *Ranoromaničke freske u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12 (1960) 33–49, исти, *Dalmatinske freske*, Zagreb 1965, 9–10, т. 1–18; R. Ljubinković, *Quelques observations sur le problème des rapports artistiques entre Byzance, l'Italie méridionale et la Serbie avant XIIIe siècle*, X Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1964, 195–204; исти, *Представа Првог греха у апсидијалној конхи у цркви Светог Михаила код Стона*, Зборник Народног музеја 4 (1964) 223–229; П. Мијовић, у: *Историја Црне Горе* 2/1, 224–227.

[61] Нису објављене. Открила их је Дубравка Беретић, директор Завода за заштиту споменика културе у Дубровнику.

[62] Фреске из Светог Николе на Пријеком, које је ископао Завод за заштиту споменика културе у Дубровнику, још нису обрађене. О онима у Светом Илији на Лопуду уп. C. Fisković, *Dalmatinske freske* 11–12, t. 25.

[63] О фрескама са Паника: М. Поповић, *Новооткривене фреске са црквине у Панику*, Зограф 3 (1969) 56–57; исти, *Crkvina u Paniku*, 354–364; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 96–98. За фрагменте из Светог Томе у Кутима уп. J. Ковачевић – И. Пушић, *нав. дело* 157.

Балкана били су, природно, више упућени на византијске узоре, а они у Приморју на западњачке. Тек у деценијама на прелазу из XI у XII век створен је посебан стилски израз спојем византијског и романичког схватања. Упоредо с таквим током, напуштана је површинска обрада фигура, а облици се постепено заобљавали. Поређења дела из суседних области и земаља и делâ са источне обале Јадрана показала су да она нису непосредно слична, што је знак да су постојале домаће сликарске радионице, по свој прилици, у приморским градовима Дубровнику и Котору. Оне су на тадашњим уметничким схватањима суседних земаља изградиле сопствени језик. Догодило се исто што и у градитељству и вајарству: домаћи мајстори су се на својеврстан начин уклопили у европску уметност свога времена.

ДЕО ТРЕЋИ

ОСАМОСТАЉИВАЊЕ И СНАЖЕЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

БОРБЕ И ТЕКОВИНЕ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Последње две деценије XII века означавају важну прекретницу у историји српског народа. Тада је Србија стекла независност, међународно признање и нове, размакнуте границе. Из старог језгра држава се битно проширила на нове просторе. У кратком периоду збиле су се крупне промене, од којих су познатије оне на границама. Знатно је теже утврдити токове унутрашњег развоја српског друштва које ће зрелошћу свог уметничког израза на пољу градитељства и књижевности већ на измаку XII века открити резултате тога развоја, и то само један његов део.[1] Биће одједном јасно да су српско-византијски односи само делом били ратнички. Онај други њихов део који је Србију приближио византијској култури и вери, који је подстакао домаће стваралачке снаге, обелодањују прве српске биографије колико и сводови цркава Светог Николе код Куршумлије, Светог Ђорђа у Расу или манастира Студенице. У византијски замишљеном простору и романичком поимању облика и скулптуре, Студеница је на уметнички начин сажела историјске проблеме Немањине епохе, у време када је Србија битку за самосталност већ била добила. А пут до тога није био једноставан.

После смрти цара Манојла I Комнина, септембра 1180. године, Византија је дуго била заокупљена унутрашњим немирима који су захватили земљу. Старе слабости унутрашњег развоја појачале су борбе око власти у Цариграду и довеле до великих потреса. У те борбе се уплео царев сродник Андроник Комнин, најпре у улози заштитника, савладара, а затим и убице малолетног Алексија II. Подвојено друштво није прихватило реформе које је он предузео. Превратничка атмосфера Цариграда брзо се пренела на најосетљивије тачке одбране земље, на границе.

Одмах на почетку доживела је слом брижљиво и дуго вођена угарска политика Комнина. Разрешен обавеза према Византији, краљ Бела III (1172–1196) напао је њене границе. Он је већ 1181. године успео да потчини својој власти део Хрватске, Далмацију и Срем. Убрзо затим се и византијски вазал у Босни, бан Кулин, придружио борби против Царства.[2] Када се рато-

[1] Преглед развоја привреде и друштва: *Ист. народа Југославије* I, 1953, 229–251; С. Ћирковић у делу *Историја Југославије*, Београд 1972, 55–68.

[2] N. Radojčić, *Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolju*, Zagreb 1907, 25; F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)* Zagreb 1944, 102–105; J. Ферлуга, *Византијска управа* 147; N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar 1976, 158; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 46–47.

вање потом пренело и на дунавску границу и у Поморавље, цео систем византијске власти на том делу Балканског полуострва доведен је у питање. Резултати политике Манојла I Комнина изгубљени су у току неколико година.

Већ 1182. године угарска војска је напала византијске пограничне тврђаве Београд и Браничево. Повод за ту акцију савремени писац Никита Хонијат приписао је царици Марији, која је, угрожена делатношћу Андроника I Комнина, потражила помоћ од свог сродника краља Беле III. Ако је подстицај за напад и био упућен из Цариграда, чињеница је да је Угарска на том простору одавно имала своје рачуне. Није успевала раније да их оствари једино због војне премоћи Комнина. Када се узурпацијом Андроника I Комнина однос снага променио, старим правцима угарске експанзије кренуле су поново њене чете. Борбе око Београда 1182. године биле су жестоке. Оставиле су трага у разореним бедемима, који задуго нису могли бити обновљени. Када су немачки крсташи са царем Фридрихом I Барбаросом на челу туда пролазили у лето 1189. године, Београд је на њих оставио утисак полуразрушеногa града.[3]

Сламању византијског одбрамбеног система допринеле су затим трзавице до којих је дошло између војних заповедника распоређених у области Браничева и Ниша. Један од њих, Андроник Лапарда, не само што је напустио свој положај када се сазнало за насилничку акцију Андроника Комнина у Цариграду него је отворено кренуо путем одметништва.[4]

Даљим борбама против Византије у Моравској долини придружио се Стефан Немања. Српско-угарска војска је успешно оперисала 1183. године. Удруженим снагама савезници су опустошили област око Ниша и продрли до Сердике (Софија). Угарски краљ Бела III вратио се затим са похода, а борбе је наставио сам Стефан Немања.[5] Био је то први тако дубок продор српске војске на византијску територију.

На другој страни, Немања је започео да осваја Дукљу и приморске области. Сам Немања је био рођен у Дукљи, његова породица је била у сродству с дукљанском династијом, па су он и његови наследници борбу за Дукљу сматрали, како то Стефан Првовенчани изричито и наводи, борбом за »дједину«, противу византијске власти.[6] Отпор су пружали углавном утврђени градови у којима су се налазиле присталице Византије. Сачувани текстови при свођењу постигнутог увек посебно истичу градове. Тако у Немањиној Хиландарској повељи стоји да је Немања освојио »од морске земље Зету и с градови«, што се наводи и у биографији коју је написао Сава Немањић. Исту мисао разрађује и други Немањин син, Стефан, који међу освојеним градовима посебно именује Дањ, Сарду, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ, Бар и Котор. Разарања која он помиње свакако нису доводила до пустоши насеља, јер он сам у истом тексту додаје да су Немањине присталице остале неповре-

[3] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 57.

[4] Chon. 347; 359–360; преглед извора и литературе: J. Калић, *Виз. извори* IV, 150–153.

[5] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, 30–31; G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise*, Byzantion 8 (1933) 560–562; исти, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1975, 92; W. Hecht, *Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180–1185)*, Neustadt–Aisch 1967, 39–41; *Ист. народа Југославије* I, 329 (М. Динић).

[6] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, 31. О значењу речи »дједина«: К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 54.

ђене и да служе новој власти. Котор је од почетка имао посебан положај. У току борби био је поштеђен пустошења, а затим је утврђен и ту је смештен владарев двор. Ток самих операција није познат, као ни тачна хронологија. Поуздано је само то да су борбе окончане пре јануара 1186. године, јер се приликом доношења једне одлуке у Котору наводи да је донета у време Немање, великог жупана Рашке.[7]

Ови догађаји потиснули су стару дукљанску династију. Кнегиња Десислава, жена последњег дукљанског владара Михаила, склонила се 1189. године у Дубровник. У њеној пратњи налазио се барски архиепископ Гргур, који је одраније био познат као противник Немањин. Није се више враћао у своју дијецезу. »Дукља и Далмација« улазе у састав државе Немањића и помињу се у владарској титули Немањиног сина Вукана, посведоченој већ у натпису на цркви Светог Луке у Котору 1195. године. Њему је Немања поверио Дукљу на управу.[8]

У то време пада и покушај да се освоји Дубровник. Град је био тешко освојив са копнене стране јер је положајем и утврђењима био добро заштићен, те је за напад са мора била неопходна добро организована флота. Према описима који су сачувани у познијим дубровачким хроникама, борбама су руководила Немањина браћа кнез Мирослав и кнез Страцимир. Они нису располагали довољним бројем бродовља, а са оним снагама које је прикупио хумски кнез Мирослав није се могло са успехом упустити у веће операције. То је искористила дубровачка флота и у сукобу до којег је дошло 18. августа 1184. године, код села Пољица, северно од града, прекопута острва Колочепа, она је савладала противника. Пораз бродовља кнеза Мирослава био је потпун. По истим изворима, неуспех на мору доживео је и кнез Страцимир при нападу на Корчулу. Острво је, по традицији, припадало хумским владарима и, према казивању познијег писца Орбина, острвљани се нису покоравали Немањином брату, који је стога и предузео напад. Он је своје одреде бродовима пребацио на Корчулу. Међутим, када су уз помоћ Дубровчана спаљене лађе нападача, усидрене уз обалу, био је одлучен исход читавог подухвата. Страцимир је био принуђен да се повуче и преговара. По Орбину, он је тада, с браћом Немањом и кнезом Мирославом, ослободио Корчулу потчињености владарима Хума.[9]

Борбе око Дубровника обновљене су 1185. године. Напад је извршио кнез Мирослав са копнене стране. Дубровачки писци познијег доба приписивали су нападачима огроман број војника, на десетине хиљада коњаника, што, очи-

[7] С. Новаковић, *Зак. споменици* 22; исти, *Земљиште радње Немањине* 207–213; И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, ИГ 12 (1950) 100–101; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 34, 77; *Историја Црне Горе* 2/1, 3 (С. Ћирковић); преглед истраживања Боке Которске: Споменик 103 (1953); уп. и Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962; Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота у XIV столећу*, ИЧ 7 (1957) 323–332; за остале градове: П. Мијовић – М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд–Улцињ 1975.

[8] А. Соловјев, *Од. споменици* 4–5; о везама барског архиепископа са сплитском црквом: *Acta Albaniae* I, 33; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави*, Београд 1912, 64–65; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 153; *Историја Црне Горе* 2/1, 4 (С. Ћирковић); Вуканова земља се помиње у Немањиној повељи Сплиту: М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69–70.

[9] М. Орбин, *Краљевство Словена* 18, и коментар С. Ћирковића, 296–297; уп. V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420*, Zagreb 1940, 40–41; исти, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad 283 (1951) 58–59.

гледно, треба схватити као утисак опседнутих житеља, или, још вероватније, као размере које су сукобима давале потоње генерације. Велике штете претрпела је незаштићена околина града, али сама опсада није имала изгледа на успех. И поред постојања опсадних машина које помињу хроничари, град се није могао освојити. После недељу дана борби, кнез Мирослав је напустио бојиште 7. јула 1185. године а да његова војска није успела да продре у Дубровник. Када је касније, 1186. године, дошло до склапања мира између Стефана Немање и његове браће с Дубровником, као нови заштитник града помиње се нормански краљ Виљем. Могућно је да су Нормани још у току борби притекли у помоћ опседнутом граду.

Непријатељства су коначно обустављена уговором о миру, који је сачињен 27. септембра 1186. године. Услове су у Дубровнику утаначили изасланици српског владара с представницима Дубровника, а сам текст уговора потписали су Стефан Немања и кнез Мирослав Хумски. Две стране су се споразумеле да регулишу читав низ питања из области међусобних односа. Сагласили су се да се прекину сва непријатељства, без права на обештећење било које стране. Дубровчанима је признато право на област око града коју су и раније држали, а затим им је потврђено право слободног трговања у српским земљама »по старом обичају«. Том приликом је посебно истакнуто да се то односи и на луку Дријева на доњој Неретви, где су Дубровчани и раније имали своје пословне интересе. На тесне привредне везе указују и друге одредбе. Дубровчанима је одобрено право испаше у земљама под влашћу Немање и његове браће, затим право коришћења шума. С друге стране, Србима је обезбеђена слобода трговања с Дубровником. Они су могли долазити у град и ту пословати, а у случају спорова био је предвиђен судски поступак. Највише интереса за такву делатност имали су људи из залеђа, па су посебно именовани они из Захумља.[10] Нешто касније је Немања и грађанима Сплита уговором зајамчио слободу трговања у српским земљама.[11]

Ма колико да су догађаји у западним деловима српске државе били важни, опстанак свега стеченог зависио је од стања на бојиштима на Истоку, где је Византија најжилавије бранила своје позиције. Нови догађаји у суседним областима наговештавали су озбиљне промене. У лето 1185. године, Нормани из јужне Италије започели су нов рат против Византијског Царства. Стара непријатељства су обновљена у опасним размерама. Поред успешне акције норманске флоте, започела је офанзива и у балканским земљама. Нормани су најпре напали Драч, освојили га и упутили се копненим путем према Солуну. За неуобичајено кратко време појавили су се пред Солуном. Вишеструко опседнути град подлегао је у борби августа 1185. године, што је убрзало расплет и у Цариграду. Давно наталожено незадовољство становништва у Византији оборило се у часовима велике опасности на власт цара Андроника Комнина, који је убијен на улици престонице. Власт је преузео Исак II Анђео (1185–1195). Стање у земљи нагнало је новог владара да умногоме мења политику свога претходника, да попушта, преговара, узмиче.[12]

[10] Текст уговора: V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika* 52–53; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* 1/1, Београд 1934, 7–9; M. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13-ог века*, Глас 123, (1927) 1–10, 54–65.

[11] M. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића* 69–70.

[12] Г. Острогорски, *Историја Византије* 370–377.

Када је норманска опасност ипак некако савладана у новембру 1185. године, Исак II Анђео потражио је споразум са Угарском. Велики територијални губици нису се више могли надокнадити на бојишту, тим пре што се број непријатеља непрекидно повећавао. Да би борба против Срба, а затим и против Бугара, имала изгледа на успех, требало је из тог реда опасних издвојити Угарску. Преговори с угарским двором успешно су окончани и непријатељства су обустављена, а мир оснажен браком који је цар Исак II уговорио са кћерком краља Беле III. Овај породични савез с јасном политичком садржином донео је византијском цару и знатне територијалне добити. Угарска му је уступила неке земље, Београд и Поморавље.[13] Био је то покушај да се византијска власт обнови на подручју које се све теже бранило оружјем. Чињеница је, међутим, да ни Угарска више није могла сама да одлучује о тој области. Прилике су се у међувремену битно измениле. Србија је настојала да своја повремена освајања у Поморављу учини трајним. Тако је борба око Ниша постала мерило односа снага Византије, Угарске и Србије, касније и Бугарске.

У таквим околностима, Византија је добила и новог противника. Тек што је бујица Нормана заустављена 1185. године, букнуло је ново жариште сукоба. У бугарским земљама између Дунава и планине Балкана притајено незадовољство економски исцрпљеног становништва лако се претворило у општи устанак. Двојица локалних вођа, Асен и Петар, ставили су се на чело покрета. После неуспеха у почетку, они су 1186. године обновили борбе у знатно већим размерама. Након пораза 1187. године, Византија је била принуђена да призна фактичко стање – постојање нове државе у областима северно од планине Балкана, што је довело до битних промена у балканским политичким приликама. Интереси су налагали да се удруже снаге противника Византије, те је Стефан Немања потражио савезнике међу бугарским вођима. Траг о томе оставио је један немачки писац који у склопу догађаја из 1189. године помиње и савез између српског владара и Петра. Када је он склопљен, да ли тек 1189. године или раније, остаје нејасно.[14]

Стефан Немања је са својом браћом искористио неприлике у које је запала Византија после 1180. године. За борбу против ње он је најпре користио подршку суседа (Угарска 1183. године, бугарски устаници 1185), а затим и Немачке. Изненада се пружила веома повољна прилика да се знатно прошире границе већ освојених византијских подручја.

Када је у Европи оживела идеја о покретању крсташког рата против муслиманских држава на Блиском истоку, знатно ојачалих у међувремену, своје оружје понудили су тада највећи владари Западне Европе – енглески краљ Ричард I Лавово Срце, француски краљ Филип II Август и немачки цар Фридрих I Барбароса. Већ у првим плановима показало се да једино немачка војска намерава да се пребаци до ратишта копненим путем преко Угарске и затим познатим Војничким путем преко Београда, Браничева, Ниша и Софије до Цариграда. Стефан Немања је одлучио да се приближи немачком цару и потражи савезника у даљој борби против Византије. Први корак у том

[13] A. Theiner, *Mon. Slav.* I, 36; преглед литературе: J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 56–57.

[14] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928, 33; В. Н. Златарски, *История* III. 2–3.

правцу учињен је крајем 1188. године, када су српски посланици стигли на двор Фридриха I у Нирнбергу (децембра 1188. године). Према добијеним упутствима они су немачком владару изразили велико задовољство Стефана Немање поводом предстојећег царевог пута који води кроз његову земљу. Немања је писмено известио цара да му припрема свечан дочек у најпознатијем од својих градова, који намерава да учини престоницом своје државе. Био је то Ниш. Српски посланици су у Нирнбергу наишли на свечан пријем и, пошто су обавили своју мисију, с даровима за свога владара напустили су Немачку.[15] Изгледа да су понудили и повољне услове снабдевања за немачку војску, како су то показали каснији догађаји.

Огромна војска крсташа са царем Фридрихом I на челу упутила се у лето 1189. године према Угарској и затим путем који је водио низ Дунав. Последњих дана јуна стигла је у Београд. После краћег задржавања у околини насеља, крсташи су наставили пут према Браничеву, где их је 2. јула 1189. године дочекао византијски војни заповедник. Речи добродошлице које је упутио немачком цару и његовој пратњи, по казивању очевидаца, нису могле прикрити његово право расположење. Велико неповерење које је гајио према наоружаним путницима незнаних намера показало се убрзо на делу. Уместо уговорених олакшица на путевима и обезбеђеног снабдевања, Немци су наилазили на свакојаке препреке, чак и на непролазне деонице главног друма, које ни угарски водичи нису успевали да избегну. Међу крсташима се веровало да делатност браничевског заповедника почива на јасним упутствима из Цариграда.[16] Како су тегобе путовања бивале веће, тако је и огорчење међу Немцима расло. То је у извесном смислу олакшало преговоре које је Немања намеравао да поведе у Нишу са својим гостима.

Српски посланици су изашли у сусрет немачкој војсци док се она приближавала Нишу, а затим је цару Фридриху I и његовој пратњи, у самом граду, приређен веома свечан дочек. Српски владар се постарао, према тврђењу једног немачког писца, да свога госта дочека са изразима највеће радости, како су то својевремено обећавали његови људи у Нирнбергу.[17] Немања је са својим братом Страцимиром и великом пратњом изашао пред најмоћнијег европског владара с великим плановима. Пошто су размењени уобичајени дарови и пошто је Немања достојно примљен, по речима савременика, почели су преговори. Обиље понуда изнели су домаћини пред своје госте. У току преговора, који су почели 27. јула 1189. године у Нишу, Немања је обавестио саговорника о својим успесима у борби против Византије. При томе је истакао да је са својом браћом Мирославом и Страцимиром освојио Ниш и читаву нишку област, као и подручје до Сердике. Изразио је спремност да настави ратовање, а уколико Немачка започне непријатељства против Византије, понудио је војну помоћ. Говорило се о 20.000 ратника које ће Србија у том случају ставити на располагање. Немања је, даље, понудио вазалски однос немачком цару да би добио потврду свих територија које је освојио од Византије и које ће убудуће освојити.[18]

[15] Annales Colonienses Maximi, MGH SS XVII, 795–796.

[16] Ansbert, *Historia* 27–28; *Historia peregrinorum*, ed. A. Chroust, o. c. 132; Arnoldi Lubecensis *Chronica*, MGH SS XXI, 172. О Браничеву: М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 12 (= *Српске земље* 84–112).

[17] Annales Colonienses Maximi, MGH SS XVII, 797.

[18] Ansbert, *Historia* 46; M. Paulova, *Učast Srbu pri treti vyprave križove*, Byzantinoslavica 5

Да би српско-немачке везе биле трајније, током разговора је било утаначено да се Тољен, син Немањиног брата кнеза Мирослава Хумског, ожени кћерком истарског маркгрофа Бертхолда од Андекса, који се налазио у царевој пратњи у Нишу и који је одиграо значајну улогу у српско-немачким преговорима. Том приликом било је договорено да кнез Тољен наследи свога оца пре своје браће.[19] Тих дана појавили су се у Нишу и представници бугарског вође Петра, који су, такође, нудили немачком владару војну помоћ за борбу против Византије.[20]

Немачки цар је прихватио само један део српских предлога. Тада, у Нишу, он није био спреман да започиње рат на балканском простору јер је то могло у знатној мери да омете основни циљ похода. Стога није дошло до успостављања вазалског односа између Стефана Немање и Фридриха I, који је имао да буде залога антивизантијске политике двојице владара.[21] Савремени извори бележе да су двојица владара склопила пријатељство у Нишу. Вести о томе стигле су до Цариграда и дубоко узнемириле Византију.[22]

Догађаји у Нишу су, ипак, омогућили да се оствари добар део Немањиних намера, јер је неповерење које су у Византији осећали према Немцима после њихових преговора с Немањом добило размере отвореног рата. Договарање немачког цара са српским владарем у Цариграду је оцењено као непријатељски чин, који је само оснажио гласине да можда толикој војсци и није циљ борба на Истоку него борба против Византије. Цар Исак II Анђео је то отворено пребацивао немачким вођама,[23] а своје негодовање због насталог стања недвосмислено је показао крсташима, који су после Ниша наилазили на напуштена насеља, празне тргове, закрчене путеве, препреке у клисурама и на низ сукоба с мештанима. Тако је приближавање Немање Немачкој увелико допринело стварању атмосфере у којој су се чарке са житељима успутних насеља претварале у необјављени немачко-византијски рат. Ништа друго Немања није могао ни желети у тај мах. Када је општи сукоб у пловдивској котлини и око Једрена (новембар 1189. године) постао неизбежан, посланици цара Фридриха I потражили су своје саговорнике из Ниша. У немачком табору помишљало се тада и на напад на Цариград, па су били потребни помоћни одреди Срба и Бугара. У томе договарању је посредовао Бертхолд од Андекса. Први покушај да се сусретне с Немањом није успео јер је овај сам кренуо у даља освајања. Затим су гласници наставили посреднички посао.[24] План о заједничкој борби против Византије, за који се Немања у Нишу живо

(1933–34) 282–287, где је дат преглед старије литературе; R. Guilland, *Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185–1196)*, Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines II, Beograd 1964, 132–133.

[19] Ansbert, *Historia* 31; К. Јиречек, *Тољен, син кнеза Мирослава Хумског*, Глас 35 (1892) 13–15; брак није остварен: *Ист. народа Југославије* I, 330 (М. Динић).

[20] Ansbert, *Historia* 33.

[21] У низу појединости у опису Арнолда из Либека има мање прецизности но код Ансберта. Код њега је забележен податак да је вођ Срба изашао пред цара Фридриха I и »fecit domno inperatori hominium suscipiens ab ipso terram suam iure beneficiario«: MGH SS XXI, 172.

[22] Писмо пасавског епископа Дитполда аустријском војводи: MGH SS XVII, 510.

[23] У писму пасавског епископа стоји да цар Исак II Анђео »preterea dixit quod amicitia, quam inter domnum inperatorem (sc. Фридрих I Барбароса) et magnum comitem coadunatam audierat, sibi valde gravis et suspecta esset«: MGH SS XVII, 510.

[24] Ansbert, *Historia* 60–62; K. Zimmert, *Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189* bis Februar *1190*. Byzantinische Zeitschrift 12 (1903) 42–77; M. Paulova *Učast Srbu* 292–294.

залагао, осујећен је још једном када је фебруара 1190. године ипак дошло до споразума између немачког цара и Исака II Анђела. Помирење завађених страна пропраћено је договором о пребацивању крсташа у Малу Азију. Када је то у марту 1190. године и остварено, нестало је силе у коју су биле полагане велике наде. Оне нису могле бити све оживотворене. Па ипак, показало се да је присуство велике немачке војске било од користи за балканске народе јер је нанело велике штете Византији и сигурно одложило њену офанзиву против Срба, који су протеклим догађајима добили и широко поље деловања.

Стефан Немања је у раздобљу од 1180. до 1190. године огромно проширио територију српске државе. Он је освојио области које су лежале на правцима ширења Србије. На југу је то била област Метохије (Патково, Хвосно, Подримље, Кострц, Дршковина) с призренском облашћу, затим Косово поље (Лаб, Липљан, Ситница), Скопље и предео око горњег тока Вардара (Горњи и Доњи Полог). За време офанзиве према Дукљи запосео је Горњи и Доњи Пилот, област између Скадарског језера и планина у залеђу.[25]

У свом продору према истоку имала је Србија да савлада највећи отпор. У Поморављу је Византија најдуже бранила своје позиције и, у случају губитка, настојала да их поврати првом приликом. За та подручја је Немања нудио немачком цару вазалски однос 1189. године. Највећи притисак имала је Србија ту да издржи. Зна се да је Немања с браћом освојио област око Ћуниса (Загрлата), затим Ниш и целу нишку област, Дубочицу, жупе Врање и Мораву (Бинчка Морава), земље које су лежале источно од Јужне Мораве и област Реке.[26] Важно територијално проширење представљало је припајање области између Западне Мораве и Велике Мораве (Левач, Белица, Лепеница).[27]

Осамдесетих година XII века, Стефан Немања је нападао или освајао и друга подручја. Тако се зна да је продро у област око горњег тока реке Тимока и разорио византијске градове Сврљиг, Равни и Кожељ.[28] Вероватно у време проласка немачке војске 1189. године, напао је градове у долини реке Струме. Забележено је да је освојио градове Перник, Землн (Земен), Велбужд (Ћустендил), Житомиск и Стоб.[29]

Немањино ратовање донело је Србији нове границе. Освајање најважнијих градова у Поморављу и долини Вардара Немања је настојао да учини коначним. Већ је 1188. године тврдио да Ниш намерава да учини престоницом

[25] Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија*, Гласник СНД 12 (1932) 33–40; А. Дероко, *Средњовековни град Скопље*, Београд 1971; J. Трифуноски, *Полог. Антропогеографска проучавања*, Београд 1976; M. Dinić, *The Balkans* 1018–1499, Cambridge Medieval History IV, Cambridge 1966, 520–522; М. Николић, *Средњовековна жупа Патково*, ИЧ 18 (1971) 207–214. Много домишљања: Р. Новаковић, *О неким питањима подручја данашње Метохије крајем* XII *и почетком* XIII *века*, ЗРВИ 9 (1966) 195–215; исти, *О неким питањима граница Србије крајем* XII *и почетком* XIII *века*, Зборник ФФ 9-1 (1967) 121–161.

[26] Списи св. Саве I, изд. В. Ћоровић, 1; F. Miklosich, *Mon. Serbica* 4; Сава, *Живот Симеона Немање* 151–2; Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 31–2; уп. С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, passim; по Никити Хонијату, Бугари су једном приликом, пре битке на Морави, опленили Ниш: Chon. 568–569; уп. J. Калић, *Виз. извори* IV, 155; О жупама Врању и Морави: М. Динић, *За историју рударства* II, 35–6; О положају Ушке: С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине* 228–229.

[27] Сава, *Живот Симеона Немање* 152.

[28] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 31–32; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 119, 134, 144.

[29] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 31–32.

своје државе, а његова црквена политика је следила државне интересе. Међу храмовима које је богато даривао током живота налазе се и они у Нишу и Скопљу. По речима његовог биографа, он је у Нишу сазидао цркву Светог Пантелејмона, а у Скопљу цркву Светог Арханђела Михаила, док је манастиру Светог Ђорђа, код Скопља, потврдио поседе.[30]

Стечено велико пространство српска држава је могла очувати само под одређеним међународним околностима. Византија се није могла помирити с губитком тако важних територија. Било је само питање времена када ће она прећи у офанзиву. На то се није дуго чекало.

Већ 1190. године цар Исак II Анђео је повео борбу против Бугара, али без успеха. Затим се упутио против Срба. Вест о погибији немачког цара на походу у Малој Азији, свакако је била добродошла цариградском двору. Византијска војска кренула је против Србије у касну јесен 1190. године.[31] До одлучујуће битке са српском војском дошло је код реке Мораве. У жестоком окршају, у коме је учествовао цар Исак II, Срби су поражени уз велике жртве. Ако у реторски искићеној беседи Никите Хонијата поводом цареве победе на Морави има и део истине, онда је јасно да је Немања на бојишту храбро пружио отпор.[32]

После битке на Морави византијски цар се упутио према Нишу, а затим према Београду. То јасно оцртава правац византијске реокупације. Византија је битком на Морави грчевито бранила осу своје власти у преосталим балканским земљама, међународни пут од Београда до Ниша. У Београду се 1190. године Исак II Анђео сусрео са угарским краљем, својим тастом, у намери да оснажи своје везе с том земљом и бар са те стране одбрани долину Мораве.[33] Били су то последњи тренуци присуства Византије у Београду и на дунавској граници. Убрзо се показало да исход једне битке не може зауставити процес повлачења Византије. Она је још могла да извојује појединачну победу над противником, Стефаном Немањом, али не и да битније измени стање у односима са Србијом. Тако је привремено обнављање византијске власти у Београду, вероватно и у Браничеву и Нишу, било највише што је Исак II још могао да изнуди.

Преговори до којих је дошло између српског двора и Византије показују у сажетом виду све успехе Немањине политике. Уместо вазалне зависности, Немања је остварио самосталност своје земље. Византија је нудила свом дојучерашњем противнику нов положај. Било је предвиђено да се Немањин син Стефан ожени синовицом цара Исака II Анђела. Према схватањима времена, било је то велико признање за Србију, очигледно, само део споразума који је претходно морао бити склопљен. Као и другде, Византија је такве

[30] Annales Colonienses Maximi, MGH SS XVII, 795–796; Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 34; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 241; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 64; Р. Грујић, *Властелинство св. Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник СНД 1 (1925) 45–77.

[31] Преглед литературе о хронологији битке на Морави: Б. Ферјанчић, *Виз. извори* IV, 221–222; уп. и J. L. Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971, 81–87.

[32] Беседе Никите Хонијата, ed. Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs II, Paris 1881, 738 и даље. Превод и коментар: Б. Ферјанчић, *Виз. извори* IV, 225–231.

[33] Chon. 569; преглед литературе: J. Калић, *Виз. извори* IV, 156–157, и *Београд у средњем веку* 57.

везе успостављала када других средстава потчињавања више није било. Родбинске везе са царском династијом биле су израз измењених односа. Симболично су потврђивале врховну власт византијског цара, а ослобађале су дотадашњих тешких обавеза. У очима савременика огромно је порастао углед Немањића. Било је то својеврсно међународно признање српске државе, која је тиме ступала у нову етапу свога развитка.

Поред тога, Стефан Немања је задржао највећи део територија које је током дугих борби био заузео. На северу је то била област између Западне и Велике Мораве (Левач, Лепеница, Белица), на истоку Загрлата (око Ћуниса), Дубочица, крај око Врања, на југу Косово и Лаб, затим Хвосно и Горњи и Доњи Пилот, на Дриму.[34] На западу су границе Србије обухватале Зету, Требиње и Хумску земљу.[35] Под влашћу Немање тако су се нашле простране територије од Јадранског мора до долине Мораве. Створена је велика држава, према којој је Византија и даље гајила извесно неповерење. Када је 1192. године Дубровник затражио заштиту цара Исака II Анђела и признао његову врховну власт, у документу који је у јуну те године издат са циљем да се утаначе међусобни односи, цар је тражио од Дубровчана обавезу да се никада неће удружити с Немачком, Норманском Краљевином у јужној Италији, Угарском и српским великим жупаном.[36]

Последња деценија XII века донела је велике промене у политичким односима на Балканском полуострву. Србија, која је тако дуго и упорно водила борбу против Византије, успела је да извојује и обезбеди независност. Српско-угарска сарадња која је током XII века у великој мери омогућила борбу српских жупана против превласти Комнина, заувек се раскида. Савезништво се претвара у супарништво, а затим у непријатељство. Угарска је из основа променила своју политику према балканским земљама и Византији. Краљ Бела III (1172–1196), који је дошао на власт у Угарској уз помоћ Византије, и који се ородио с новом династијом Анђела 1185. године, напушта пријатељску политику према цару Исаку II. У ствари, династичка политика Беле III и везивање за цариградски двор нису одговарали давнашњим освајачким плановима Угарске према југу. Они су више затварали но отварали њену границу према долини Мораве и стога су напуштени. На удару угарске експанзије брзо су се нашли и Срби и Византија. Пред крај своје владавине, Стефан Немања је тако први пут имао да ратује и на северним границама своје државе. Траг о томе ратовању и угарском нападу на Србију сачуван је у писму што га је цар Исак II упутио папи Целестину III године 1192. или 1193. Византија је тада послала војну помоћ српском владару у

[34] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 157; *Ист. народа Југославије* I, 330 (М. Динић); Б. Ферјанчић, *Када се Евдокија удала за Стевана Првовенчаног?* Зборник ФФ 8-1 (1964) 217–224; *Виз. извори* IV, 164–165, 246–247; J. Darouzès, *Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès*, Revue des études byzantines 23 (1965) 164–165; Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968 168–171, где је дат преглед литературе. Уп. М. Благојевић, *Историјско-географски развој Србије. Средњи век*, Географски зборник (у штампи), који мисли да су Врање и долина Биначке Мораве остали Византији.

[35] М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69–94; уп. В. Трпковић, *Хумска земља*, Зборник ФФ 8-1 (1964) 225–260; Б. Ферјанчић, *Византија и Јужни Словени* 71–72; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Београд 1956, 52 (= *Српске земље* 55–67); К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 228.

[36] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* II, 256.

борби против непријатеља, а и дипломатским путем је настојала да заустави напредовање Угара. Цар Исак II обратио се писмено и папи и краљу Бели III са захтевом да се покренута офанзива оконча.[37] Није познато поприште тадашњих борби, као ни исход догађаја. Међутим, они су на делу показали сву сложеност међународног положаја Србије. Тек изборена самосталност могла се очувати само уз велике напоре. Слабљење Византије отварало је пут угарском продору, а тиме је најављена читава следећа епоха српске историје.

О развитку српског друштва у другој половини XII века мало је поузданих података. Међу онима који су ипак сачувани, издвајају се вести о управним приликама у земљи. Немања није уносио неке значајније измене у систем који је у својим основама изграђен у претходном периоду. На челу државе налазио се велики жупан, а већим територијалним целинама управљали су сродници владареви, браћа и синови Немањини. Тако се зна да је у Захумљу владао Немањин брат кнез Мирослав до 1190. године, а затим најмлађи син Немањин Растко пре но што се повукао у Свету Гору. Кнез Мирослав је држао и један део Полимља, где је у данашњем Бијелом Пољу подигао манастир Апостола Петра и Павла и обдарио га поседима. Био је ожењен сестром босанског бана Кулина. Његово деловање оставило је нарочито трага у приморским областима.[38]

Други брат Немањин, Страцимир, помиње се у пределима око Западне Мораве. Њему се приписује подизање манастира Моравског Градца, данас црква у Чачку.[39] Најстарији Немањин син Вукан добио је на управу Зету с Требињем, а зна се да је држао и Топлицу и Хвосно, и то још за време очеве владавине.[40]

Догађаји друге половине XII века окончали су један процес који је дуже време постепено узимао маха. Средиште државе, за разлику од прилика у XI веку, пренело се и учврстило у српским земљама у унутрашњости. Оно се из Дукље и медитеранског света повукло у континенталне области залеђа. Превагу су добиле земље православног света над онима у Приморју. Иако је улога католичких области Приморја одувек била велика, Немања је у византијском свету тражио и налазио изворе и узоре верског живота и црквене организације. Епископија у Расу постала је верско средиште земље. Рашки епископи Јевтимије и Калиник били су изванредно утицајне личности у свакодневном животу и на државним саборима на којима су доношене најважније одлуке за земљу.[41] То се недвосмислено показало за време истраге о јереси која се појавила у Србији. Сматра се да је реч о богумилима, који су постали нарочито опасни када су почели стицати присталице и поборнике и

[37] V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, Revue Historique du Sud-est européen 18 (1941) 129–130; исти *Rome et Byzance sous le pontificat de Célestin III (1191–1198)*, Échos d'Orient 39 (1940–42) 26–58; Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас 214 (1954) 1–21; R. Guilland, *Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185–1195)*, Actes du XIIe Congrès International d'etudes byzantines II, Beograd 1964, 135–137; Б. Ферјанчић, *Виз. извори* IV, 250–252.

[38] В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве* 34; М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69–94; А. Дероко, *Црква св. Апостола Петра у Бијелом Пољу*, Гласник СНД 7–8 (1930) 141–146.

[39] В. Марковић, *Православно монаштво* 65; В. Петковић, *Преглед црквених споменика* 72.

[40] М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 88; И. Руварац, *Вукан*, Годишњица НЧ 10 (1888) 3; Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 331–336; В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976.

[41] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 28–29, 39.

међу властелом. Управо та околност нагнала је Немању на одлучне мере. На сабору који је тим поводом сазван, донета је одлука да се јеретици прогнају и казне. Махом су растерани, а њихова имовина је попаљена или раздељена.[42] Поςле тога нису више представљали значајнију опасност за Србију.

Стефан Немања је целог живота тесно сарађивао са црквом. Већ у првим годинама своје владавине, док је још био обласни господар у источним пределима Србије, он је започео своју плодну ктиторску делатност. Дубоку побожност снажио је и државничким разлозима. Тек уз помоћ мреже цркава и манастира, као и другде у свету, увлачили су се простори у државни организам. Немања је изградио низ цркава, а многе обновио или издашно помагао. Подршка свештенства и монаштва огромно му је помогла у борби за великожупански престо, а и током читавог живота. Није случајно управо ктиторска делатност Немањина у српским биографијама наведена као разлог спора између Немање и његове браће.

Укупна делатност Немањина оставила је дубоког трага у свести савременика и потомства. Створена је велика држава која је по много чему превазилазила све дотад постигнуто. По схватању средњовековних писаца, Немањино дело није имало узора на домаћем тлу, оно је засенило његове претходнике. У сачуваним биографијама, летописима, родословима, у иконографији, Немања се ставља на чело приповедања или у средиште уметничког казивања.[43] Ако је таквом начину саопштавања подстицај и свесно дат, чињеница је да је одговарао духу времена. По томе посматрању догађаја кроз делатност човекову и посебно, владареву, српска средина се није разликовала од европске тога доба. Она јој се битно приближила.

[42] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 27–30; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 65–67; Д. Богдановић, *Старе српске биографије*, коментар, Београд 1968, 269–270, са резервом прима закључке о богумилској јереси.

[43] J. Калић, *Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар*, објављено у књизи *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 151–152. За старе српске биографије од новијих дела уп. St. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964; исти, *Die Nemanjidenideologie und knez Lazar, О кнезу Лазару*, Београд 1975, 162–169; Франк Кемфер, *О неким проблемима старосрпске хагиографије*, ИГ 2 (1969) 29–51.

УНУТРАШЊЕ И СПОЉНЕ КРИЗЕ У ВРЕМЕ НЕМАЊИНИХ НАСЛЕДНИКА

Владавина Стефана Немање завршила се његовим превременим, добровољним повлачењем с власти. О томе одступању сачувана су драгоцена сведочанства његових синова Саве и Стефана. По њиховом казивању, Немања се одрекао власти на једном од уобичајених сабора, на коме су поред чланова породице, затим рашког епископа Калиника, били окупљени и кнезови, војводе, војници, властела, велика и мала. Немања је тад саопштио своју жељу да се посвети монашком животу, на што су окупљени учесници сабора изразили жаљење и тугу, али се нису противили нити покушавали да измене владареву одлуку. Немања је истовремено објавио да на своје место, на српски престо, поставља свога сина Стефана, »зета кир Алексија, цара грчскаго«, како примећује Сава казујући укратко о промени на српском престолу.

Смена је симболично извршена Стефановим доласком на очев престо и Немањиним благосиљањем синова, које је у тадашњим околностима имало посебно значење. По Савином казивању, Немања је свога најстаријег сина Вукана поставио за »кнеза велија« и доделио му »довољно земље«. Од њега је Немања тражио да буде послушан и повинује се брату који је дошао на престо, а Стефану је наложио да владајући земљом држи брата у почасти и да га не увреди.[1] Ове речи и данас подсећају на оно што је савременицима још више падало у очи, наиме, да је Немања својим избором заобишао прворођеног сина и да је за наследника престола одредио млађег. Нама, додуше, нису позната правила везана за наслеђивање престола у томе раном периоду српске историје. Примећујемо да је смена неретко вршена насилним путем и да је одлучујућу улогу имао однос снага. Ипак, можемо бити скоро сигурни да се, по општом схватању, предност давала најстаријим синовима, као у приватном наслеђивању.

Ниједан од сачуваних старих извора не пружа нам објашњење Немањиних побуда да се одвоји од дубоко укорењених схватања и за владаоца постави свога млађег сина Стефана. Та одлука је, вероватно, била повезана с тадашњим односом српске државе према Византији. Већ је споменуто да је Стефан био ожењен Јевдокијом, кћерком Алексија Анђела, у време кад је његов брат

[1] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 38–40; Сава, *Живот Симеона Немање* 155–160; А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног), из године 1200–1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 66–68.

Исак Анђео био на византијском престолу. Превратом 1195. Алексије је постао цар, а Стефан је постао царев зет, што му је давало право на високо дворско достојанство, које је, у виду високе титуле севастократора, од Алексија III и добио.[2] Стефан се, додуше, том титулом поносио само кратко време, али му је она, ипак, давала велика преимућства. Византинци су редовно захтевали да мужеви византијских принцеза и њихови потомци имају предност у наслеђивању престола. Прави циљ оваквих почасти било је увршћивање владалаца у ред византијских дворских достојанственика и непосредно и отворено признавање врховне власти византијског цара.

У сваком случају, Стефан Немањић је у тренутку доласка на престо имао подршку Византије и моралну снагу која је проистицала из очеве одлуке, његових завета и благослова. Ипак, идеалну равнотежу, успостављену Немањиним очинским саветима, било је тешко очувати, тим пре што су браћа имала посебне делове државе с различитим традицијом и неједнаком привредном и друштвеном структуром. Док је Стефан био тесно повезан с Византијом, Вукан, чије је државно тежиште било на територијама некадашње дукљанске државе, »краљевства Далмације и Дукље«, био је више оријентисан према католичким земљама Запада. Неко време је Немањин ауторитет представљао јемство одржавања несигурне равнотеже.

После повлачења са престола, Немања се замонашио и добио име Симеон. Према заједничкој одлуци, у исто време се замонашила и његова жена, која је постала монахиња Анастасија. Стефан Немања, сада већ монах Симеон, није се ни у манастиру потпуно одвојио од земље којом је четврт столећа владао. Као монах, у дубокој старости створио је дело које је надживело и његове најдаље потомке. Прво уточиште нашао је у манастиру Студеници, који је подигао две деценије раније. Ту је остао само кратко време, а затим пошао у Свету Гору, идеално место монаха подвижника, које је у своје време тако неодољиво привукло његовог најмлађег сина Растка.

Симеон се придружио сину Сави у манастиру Ватопеду и заједно с њим обишао најугледније светогорске манастире. Бивши српски владалац и његов син били су несвакидашњи калуђери и уживали су изузетну пажњу светогорског монаштва. За време боравка у Светој Гори, Симеон и Сава дошли су на мисао, или су прихватили савет, да оснују српски манастир на Атосу. Њихов биограф Доментијан прича како их је неки богобојажљиви Светогорац упозорио да они нису ту само ради сопственог спасења већ и да би били предводници у спасењу свога отечества. Он им је саветовао: »створите манастир на Светој Гори да буде прибежиште вашег отечества«. Пред очима су им као примери стајали манастир Грузијанаца Ивирон, руски манастир Светог Пантелејмона, амалфитански манастир монаха из јужне Италије и бугарски манастир Зограф.

Од замисли до оснивања манастира пут је био дуг и пун препрека. На једној страни, биле су потребне значајне материјалне жртве за подизање грађевина, опремање манастира и обдаривање поседима, а на другој, требало је решити многа правна питања у Светој Гори и Цариграду. Место је одабрао сам Немања, предузевши још једно путовање по Светој Гори, овога пута на носилима због слабости и исцрпљености. Највише му се допао манастир Хеландаров опустошен од гусара, који се клонио »последњем пропадању у

[2] Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 168–170.

пределу који се звао Милеје«. Тај манастир са земљиштем које му је припадало измолио је Сава од цара Алексија III приликом једне своје мисије у Цариграду. Преузео је обавезу да ће обновити манастир, који је био потчињен Ватопеду, где су Симеон и Сава живели као монаси. Још у току радова, на подстицај прота Свете Горе и старешина других манастира, Хиландар је изузет из власти Ватопеда и предат Симеону и Сави да његову обнову приведу крају.

У обнављању Хиландара пружио је Симеону и Сави пуну материјалну подршку велики жупан Стефан Немањић. Сам Немања је поклонио села и Влахе у призренском крају, створивши на тај начин језгро властелинства, које је проширио Стефан, а касније и његови наследници. Ти поседи с приходима које су давали били су драгоцени, али сувише удаљени од Свете Горе. За издржавање монашке заједнице били су потребни и поседи у Светој Гори или у непосредној близини, где српски владари нису имали власт. Сава је успео да добије од византијског цара разрушени манастир Зиг с поседима на самој граници Свете Горе. У Кареји – Ораховици – где је већ тада било седиште прота Свете Горе, Сава је купио виноград и подигао пирг са ћелијом за испоснике, где је касније сâм живео, и у коју ће се после њега повлачити и други истакнути чланови хиландарског братства.[3]

Симеон Немања доживео је да види довршење свога дела и да у обновљеном манастиру »за примање људи од српског народа што се одају монашком животу« проведе своје последње дане. Ту је и умро 13. фебруара 1199, ожаљен од монаха Хиландара и целе Свете Горе.[4]

Веома је мало познато шта се у међувремену дешавало у Србији. Византијска подршка, која је, свакако, допринела Стефановом доласку на српски престо, све је мање значила и као ауторитет и као реална политичка снага. Због притиска Бугара и римско-немачког цара Хенриха VI, Алексије III уопште није могао да води активну политику. Угарска противтежа византијском утицају, осетна и у Немањино време, постала је још изразитија. Убрзо после Немањиног повлачења, умро је његов некадашњи савезник краљ Бела III, а наследили су га синови Емерик као угарски краљ и Андрија као херцег Далмације и Хрватске. Још раније, у време Немањине владавине и за живота краља Беле III, цар Исак II Анђео био је присиљен да се жали папи због планова угарског краља да поседне градове на обали Дунава. До промена границе дошло је, вероватно, већ на почетку Алексијеве владавине, када је, како се чини, Београд доспео у угарске руке. Браничево, Ниш и Велбужд били су византијски градови још 1198. године.[5] Између Угарске и Србије вероватно се већ тада усталила граница у планинском појасу који са севера затвара долину Западне Мораве. Угарске амбиције биле су првенствено управљене ка византијским градовима на путу за Цариград. Србија је, међу-

[3] О оснивању Хиландара уп. кратак преглед Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 36–37, и посебне студије: Д. Анастасијевић, *Првобитни постанак имена и манастира Хиландара*, Богословље 2 (1927) 50–57, 134–138; М. Живојиновић, *Манастири Хиландар и Милеје*, Хиландарски зборник 4 (1978) 7–14, где су наведени сви извори и старија литература.

[4] Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2 (1971) 31–58, с прегледом ранијих мишљења и аргументацијом за 1199. годину.

[5] О Београду: Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 56–59. Велбужд, Ниш и Браничево наведени су међу византијским градовима у хрисовуљи Венецији од новембра 1198. Уп. Dölger, *Regesten*, N°. 1647.

тим, имала део границе према Угарској и у пределима између Цетине и Неретве где су се Хум и Крајина граничили с Хрватском. На тој страни су отворена непријатељства избила у пролеће 1198. године или нешто раније. Херцег Андрија је напао државу Стефана Немањића и у једној својој повељи се хвалио да је победио Рашку и Хум.[6] Изгледа да су унутрашњи сукоби отворили пут овом продирању Угарске. Међу потомцима Немањиног брата Мирослава избио је раздор. Стефан је подржавао кнеза Андрију, а његов супарник Петар потражио је помоћ и подршку у Угарској.[7]

Непријатељство између Србије и Угарске у последњим годинама XII века илуструје и једна епизода из Стефанових односа с папством. Изгубивши ослонац у Византијском Царству, које је трпело поразе и чија је моћ незадрживо опадала, Стефан се окренуо папству. Када је на папски престо дошао Иноћентије III (1198–1216), Стефан му се обратио молбом да му пошаље краљевску круну. Очекивао је свакако да ће крунисањем добити краљевски ранг међу владарима и да ће на тај начин и формално бити санкционисана самосталност извојевана у дотадањим политичким борбама. Папе су се још од XI века служиле додељивањем краљевских знакова као политичким средством, изражавајући тиме супериорност папства над световним владарима. Иноћентије III показао је спремност да изађе у сусрет Стефановој молби и био је одредио легата који је имао да обави крунисање. План је, ипак, остао неостварен због противљења угарског краља.[8]

С папом Иноћентијем III ступио је у везу и Вукан, кога су с католичком црквом спајали приморски градови којима је владао. Он је однекуда веровао и тврдио да је у сродству с папом Иноћентијем III и у својој држави и суседству представљао се као ревносни заштитник католичке цркве. Папи је достављао извештаје о ширењу јереси у Босни и подршци коју јеретицима пружа бан Кулин. Као и Стефан, и Вукан је затражио од папе краљевске знаке, иако је краљевску титулу носио од почетка, откако му је Немања поверио на управу »краљевство Далмације и Дукље«. Тражио је, такође, и легате који ће присуствовати црквеном сабору и помоћи да се побољша положај цркве. Тај сабор је, можда, заиста сазван с првенственим циљем да се побољша верски живот »у клеру и пуку« Далмације и Дукље, али је, сигурно, имао још један задатак, да обезбеди егзистенцију и јурисдикционо подручје Барске архиепископије. Дубровник је, наиме, кроз цео XII век оспоравао барским прелатима архиепископски ранг и успео да потчини епископије у Улцињу и Дривасту. И папи Иноћентију III стизали су из Дубровника протести и тврђења да је барска црква потчињена Дубровачкој архиепископији и да се то може видети из папске књиге прихода. Папа је, међутим, више вере поклонио порукама »предрагог нам у Христу сина Вукана, светлога краља Дукље и Далмације«; послао је палиј (огртач) за архиепископа, наложивши ипак својим легатима да се претходно увере да ли су и претходници тадашњег прелата носили знаке архиепископског достојанства.

Ствари су се развијале по Вукановој жељи: архиепископ је добио палиј, синод је одржан »на месту где је од старине уобичајено да се сабори одржа-

[6] T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* II, 296.

[7] То се може наслутити из извора које је користио М. Орбин, *Краљевство Словена* 21, 190 и коментар 299.

[8] То произлази из папиног одговора на једно писмо краља Емерика: A. Theiner, *Mon. Slav.* I, 6.

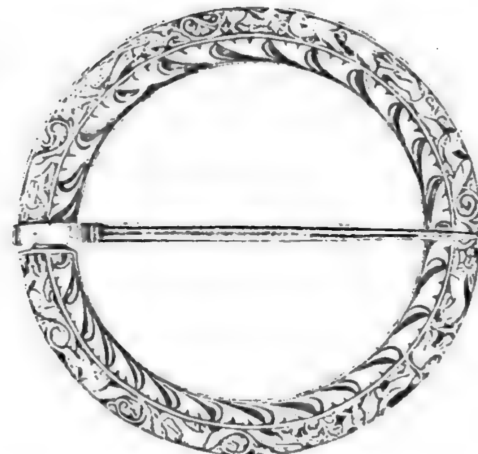

Запон хумског кнеза Петра, злато, прва половина XIII века, Београд, Народни музеј.

вају«.[9] Барска архиепископија је тиме, уз пуну краљеву подршку, постигла значајну победу. Сабор се, иначе, бавио питањима која су у крилу католичке цркве била актуелна још од почетка велике реформе у XI веку. Многи захтеви те реформе остали су неостварени, нарочито у периферним областима, каква је била Дукља. Настојало се, пре свега, на остварењу »слободе цркве«. Под тим се, у ствари, подразумевало ослобађање цркве од утицаја световних власти. Стога се и у Бару говорило о строгим забранама примања и одржавања црквене службе и милости за новац (симонија). Из истих разлога се тражило изузимање клерика из надлежности световних судова, а посебно се забрањивало извођење клерика на тзв. »божји суд« усијаног гвожђа и вреле воде, уобичајен у то време у Србији, као и у већини европских држава. Забрањивало се, такође, световњацима да дигну руку на клерике. У складу с реформом биле су и саборске мере које су се односиле на живот верника, пре свега, на сређивање брачних односа путем старих забрана бракова међу сродницима, као и забрану да се супружник отера без црквене пресуде. У центру пажње су била и питања дисциплине клера. На сабору је нарочита пажња била посвећена забрани свештеничког брака (целибат), бријању браде, реду при рукополагању и економисању црквеним добрима. Колико је било недисциплине међу клером показује случај једног од учесника сабора, улцињског епископа, против кога су подигнуте тешке оптужбе, али је свргнут тек после сабора, и то на заузимање краља Вукана.

[9] О Вукановим односима с папом и сабору код Бара писало се највише у склопу историје Барске архиепископије: I. Marković, *Dukljanskobarska Metropolija*, Zagreb 1902, 180–189; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањићској држави*, Београд 1912, 77–88; *Историја Црне Горе* 2/1, 15–18 (С. Ћирковић).

Владајући одвојеним областима, водећи сваки своју политику, браћа Стефан и Вукан су се постепено разилазили. Први нама познати знаци тога раскида везани су за 1200. или 1201, када се Стефан развео од своје жене Јевдокије. Брак није био складан, супружници су се узајамно оптуживали због неверства.[10] Стефан се одлучио на крајњи корак у време када му је таст, цар Алексије III Анђео, био у великим тешкоћама и кад он није морао водити рачуна о његовим реакцијама. Вукан је тада упутио прекоре брату, а почастима примио бившу снаху, која је преко његове територије отишла у Драч, а одатле касније у Цариград.

Сукоб између браће добио је драматичан ток већ 1202. године, када се Вукан удружио са угарским краљем Емериком против свога брата. У пролеће или лето те године, угарски одреди упали су у Србију и протерали Стефана.[11] Он се касније жалио на брата да се оглушио о очеву заповест и да је довео »иноплеменике на отечество своје«. Вуканово уздизање плаћено је скупом ценом. Краљ Емерик је своју интервенцију схватио као враћање »земље великог жупана« под своју власт. Том приликом унео је Србију у угарску краљевску титулу, која је уз имена угарских владара понављана вековима, све до 1918. године. И папа Инођентије је приписивао краљу Емерику одлучујућу улогу у променама у Србији, по његовој изјави, Емерик је уклонио Стефана и поставио Вукана.

Као владар целокупне српске државе, Вукан је носио титулу великог жупана, прилагођавајући се, вероватно, затеченом стању, а његов заштитник и врховни господар, угарски краљ, заузимао се код папе да Вукан буде крунисан за краља. У једном савременом запису забележено је да је владао »српском земљом и зетском страном и поморским градовима и нишевским пределима«.[12] То је једино што се зна о његовој краткој владавини, јер подаци о догађајима нису сачувани, сем уопштених вести о борби међу браћом и страдању земље.

Прогнани Стефан није остао скрштених руку. Он сам касније у житију свога оца казује да се уздао у благослов и молитве очеве и да је захваљујући њима победио своје непријатеље и успео да се врати у »отачаствије своје«. То је, свакако, једнострано и уопштено сведочанство заинтересованог учесника у догађајима, али се једва може допунити подацима из савремених извора. С поузданошћу се може рећи да су и Стефанове акције имале ширу спољнополитичку позадину.

Угарски упад у Србију и насилне промене које је краљ Емерик извршио изазвали су реакцију у непосредном суседству, и на западу и на истоку. Босански бан Кулин, који је две деценије био вазал угарских краљева, одметнуо се од краља Емерика због преврата у Србији. Кулин није био само

[10] О рђавим односима у Стефановом првом браку извештава Никита Хонијат (*Виз. извори* IV, 164–166), где је у коментару Ј. Калић навела ранију литературу. Предлоге за датовање у 1200–1201. дао је М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 30–32. Он је упозорио да је још у јулу 1199, у повељи цара Алексија III Сави, родбинска веза између две династије на снази. Папа Инођентије III писао је те године браћи истоветна писма, а Стефан је у свом одговору исте године поздрављао папу »као свога духовног оца« и захваљивао што »није заборавио нас синове своје«. На основу тога се с правом закључивало о слози међу браћом: A. Theiner, *Mon. Slav.* I, 6; С. Станојевић, *Стефан Првовенчани*, Годишњица НЧ 43 (1934) 8–9.

[11] С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас 153 (1933) 96–99, где су наведени сви извори о овим догађајима.

[12] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, бр. 7; Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967.

сусед Немање и, касније, његових синова, већ је и родбински био повезан с њима. Немањин брат Мирослав био је ожењен Кулиновом сестром. С Вуканом је био у рђавим односима још од 1199, када га је овај оптуживао код папе да прима и штити јеретике, из чега су проистекли неугодни заплети. Наиме, у јесен 1200. папа је затражио од краља Емерика да присили бана Кулина да прогна јеретике и конфискује им имања. Кулин је тврдио да он жели да поштује учење папске столице, али је уверен да осумњичени људи нису јеретици него католици. Понудио је да папски изасланици дођу у земљу и извиде ствар. Док се припремао одлазак папских легата, Кулин је напао земљу која је била подложна угарском краљу. То је, према тврђењу краља Емерика, омело краља да у новембру 1202. пође у крсташки поход, како се заветовао. Незадовољан краљевим држањем, папа му је пребацивао што је узевши знак крста дигао оружје против хришћана.[13] Хронологија ових догађаја показује да су у питању Емериков поход на Србију и довођење Вукана на српски престо, а затим Кулинов напад на Вукана, који је захтевао нову интервенцију угарског краља. Не може се утврдити да ли је и у којој мери Кулин нашкодио Вукану и, евентуално, помогао Стефану у настојању да се врати на српски престо. Вукан је био на власти у марту 1203, када је папа дао налог калочком архиепископу да оде у Србију, да владара и епископе разреши обавезе покоравања цариградском патријарху и учврсти их у католичкој вери.[14]

Вуканов положај су знатно више уздрмали угарско-бугарско непријатељство и напад бугарског цара Калојана (1197–1207). Узрок сукоба биле су византијске области и градови у долини Велике Мораве и Дунава. У ратовима 1183. године, Угри су заузели Сирмиј, Београд и Браничево. Касније су пристали на компромис, па су освојене области препустили Царству као мираз уз Маргариту, кћер краља Беле III, сестру каснијег краља Емерика, која је као жена Исака II Анђела постала византијска царица. После његовог свргавања, спорне земље су остале везане за бившу царицу и њене рођаке.[15] Међутим, према тим областима усмерили су своје амбиције и владари обновљеног Другог Бугарског Царства. То се посебно односи на Калојана, који је настојао да загосподари свим земљама које су држали ранији бугарски цареви. Калојан је још 1200. започео преписку с папом Инођентијем III тражећи да, као његови далеки претходници, буде крунисан царском круном. Папа се упустио у преговоре сматрајући то погодном приликом да прошири свој утицај и црквену власт. Он је утицао на ублажавање супарништва између Угарске и Бугарске и у један мах приволео краља Емерика да распусти војску припремљену за поход против Калојана.

[13] С. Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, ИЧ 9–10 (1959) 71–77.

[14] A. Theiner, *Mon. Slav.* I, 19.

[15] Није јасно шта је у почетку обухватао овај Маргаритин мираз. Уп. G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972, 30–35, 180–181. Почетком XIII в. спадао је ту Срем јужно од Саве. Уп. М. Динић, *Јован Ангел »dominus Syrmiae«*, Гласник ИДНС 4 (1931), 436–437. Из чињенице да су 1198. Браничево, Ниш и Велбужд византијски, могло би се закључити да је мираз обухватао само Сирмиј и Београд са областима, али у том случају би се морало прихватити да је 1203. и те области освојио Калојан јер се 1204. краљ Емерик жали да овај бесправно држи земље које су дате у мираз његовој сестри. С друге стране, Калојан се те исте године жалио да угарски краљ држи пет епископија које припадају његовој држави. Ту се подразумева и Београд; уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 58–59.

То ипак није омело Калојана да у лето 1203, када је Емерик био заузет ратом против чешког краља, ојача своју војску одредима Кумана, упадне у спорне области и истовремено нападне и опустоши Србију. Кумани су тада као плен одвели и многе Вуканове поданике, а Калојан је посео Ниш и његову област. Повратак Стефана Немањића на власт у Србији најчешће се повезује са овим бугарским нападом. Али, промене се нису десиле тако нагло као у време угарског напада годину дана раније. Калојанов поход није довео до уклањања Вукана с власти, већ је, вероватно, само створио услове да се Стефан почне борити да се врати на изгубљени престо. У јесен 1203, дакле, после бугарског напада, папа је саветовао бугарског владара да склопи мир с Вуканом да не би због њихове неслоге земља једног или другог претрпела ненадокнадиве штете. Вукан ни 1204. није био уклоњен с власти, јер је у преписци између папе Иноћентија и краља Емерика још актуелно питање његовог крунисања.[16] Међутим, већ околност што је папин налог калочком архиепископу остао неостварен показује да Вуканов положај није био сигуран. Сукоби између краља Емерика и брата Андрије и смрт краља Емерика у јесен 1204, још више су погоршали то стање. У исто време, Вукановог противника Калојана крунисао је у Трнову папски легат за краља.

Ништа се, међутим, не зна о томе како је Стефан на другој страни постепено узимао власт и најзад потпуно загосподарио целом српском државом. Он сам спомиње страдање државе за време унутрашњих борби: »оскврни се земља наша од безакоња наших и падосмо у плен иноплеменика«. После ратних пустошења наступила је глад »и сатвори свој други плен већи од првог, веома не волећи род наш, стрељајући без стреле и бодући без копља, и секући без мача и убијајући без шиба, и просто рећи гонећи без ногу, и хватајући без руку, и кољући без ножа« (Доментијан). Борбе су, вероватно, окончане крајем 1204. или у току 1205. обнављањем стања које је у своје време успоставио Немања: Стефан је постао велики жупан и владар целе државе, а Вукан »вели кнез« са удеоном облашћу.[17] Немања је и том приликом био призван да санкционише стање којим се окончала унутрашња криза.

Стефан и Вукан су писмима замолили свога најмлађег брата Саву, који је као јеромонах живео у Хиландару, да мошти њиховог оца пренесе у Србију. Из гроба монаха Симеона почело је у међувремену на чудесан начин »да тече

[16] Споменути подаци налазе се у преписци папе Иноћентија III: A. Theiner, *Mon. Slav.* I, 22, 36. Али, у изворима нема ни најмањег наговештаја да је Калојан довео Стефана на власт у Србији. Њихова сарадња је могућна с обзиром на Вуканову зависност од краља Емерика. Није искључено, међутим, да је Стефан с неке друге стране, из Босне, на пример, започео своју борбу за повратак на престо.

[17] Измирење Стефана и Вукана пада у време преношења Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу, али година тога догађаја не може се прецизно утврдити; уп. преглед извора и мишљења у литератури: Р. Новаковић, *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу*, Хиландарски зборник 1 (1966), 91–113. До измирења је, свакако, дошло после априла 1204. године (пад Цариграда под власт Латина) а пре априла 1207, када се Стефан и Вукан заједно спомињу у уговору склопљеном између Дубровника и Котора: J. Resti, *Chronica Ragusina... item Joannis Gundule*, ed. S. Nodilo, Zagreb 1893, 75; уп. *Историја Црне Горе* 2/1, 8 (С. Ћирковић). Тело Немањино лежало је у гробу осам година, а сахрањено је у Студеници 19. фебруара 1206. или 1207. године. Откривањем натписа у тамбуру куполе у Студеници добијен је сигуран terminus ante quem: година 6717 (септембар–децембар 1208 – јануар–август 1209), када је завршено живописање трудом све тројице Немањиних синова: С. Мандић – М. Лађевић, *Откривање и конзервирање фресака у Студеници*, Саопштења завода за научно проучавање споменика културе Србије 1 (1956) 38–41.

миросно уље« (миро), што се сматрало знаком посебне Божје милости и посвећења покојника. Његово тело је Сава после неколико година лежања у гробу нашао очувано, што је, такође, тумачено као чудо. С групом хиландарских монаха, Сава је очеве мошти пренео у Србију. У Хвосну су Немањине реликвије и Саву поздравили Стефан и Вукан са свештенством и племством. На свечан начин мошти су пренете у манастир Студеницу и положене у припремљени гроб. У току једне године од полагања у гроб поновило се »чудо« с точењем мира, што се сматрало за сигуран знак да су Срби добили новог светитеља мироточца.[18]

По приказу Немањиних синова, све се десило тако као да је нека невидљива рука обезбеђивала оно што је потребно за успостављање светитељског култа: после побожног живота и монашког подвижништва, чудо на гробу, очувано тело, затим дизање из гроба, преношење и друго сахрањивање, поновљена чуда на гробу. У сваком случају, установљивање култа светог Симеона допуњено је и овековечено житијима које су његови синови написали.[19]

Можда у стварању Немањиног култа и нема тако много спонтаности. Стефан је дао подстицај за преношење »добромирисних моштију«, с једне стране, због метежа који су настали у околини Свете Горе после латинског освајања Цариграда, а с друге стране, »да се благослов његов [Немањин] јави испуњен на нама«. Благослову Немањином Стефан је захваљивао што је дошао на престо, његовом заузимању и молитвама он је приписивао своје избављење из невоља, па и победу над братом који је погазио очев благослов и заповести. Очигледно, Стефан је имао све разлоге да јача и учвршћује поштовање према оцу јер је самим тим јачао и учвршћивао темеље своје власти. Он је Немању приказивао као заштитника и помоћника и у догађајима који су уследили доцније током његове владавине. Из свих тешкоћа које је сматрао достојним да се забележе спасла су га »чуда« светог Симеона. Подстицањем и стварањем светачког култа Немањиног, Стефан је своме оцу придао и мисију небеског заступника и заштитника свег српског рода.

Стефану и његовим савременицима били су пред очима примери владара светитеља код других народа. Најближи су им били култови Руса, Угара и Чеха.[20] Увођење нових светитељских култова задовољавало је различите

[18] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 165, а према њему и многи други писци тврде да је браћу измирио Сава доносећи очеве мошти. Из текста Савиног и Стефановог произлази, међутим, да су се браћа већ била измирила кад су упутила позив Сави да пренесе Немањино тело. Ипак, није вероватно да је између та два догађаја протекло много времена, јер их и савременици приказују повезано. Немањин повратак у Србију треба да обезбеди земљи заштиту после страдања у унутрашњим борбама. Одавно су запажене разлике у казивању Саве, Стефана и Доментијана. Док Сава о точењу мира уопште не говори, Стефан чудо с миром везује тек за Студеницу, али у својој посланици говори о »добромирисним моштима«, што подразумева чудо у Хиландару; Доментијан, *Житије св. Саве* 85–92, прича о точењу мира у Хиландару, наводећи уз то да су Светогорци записали Немању »у ред светих великих и преподобних отаца« и одредили дан празновања; уп. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 42–51.

[19] S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964, 27–39, приказао је словенске и балканске традиције на које су се Стефан и савременици могли ослонити установљујући култ Немањин. О улози житија уп. излагање Д. Богдановића на стр. 333–340 ове књиге.

[20] Најближи им је био пример дукљанског светог кнеза Јована Владимира, чији је култ, међутим, био локално ограничен. О политичким функцијама владара-светитеља уп. M. Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myts*, New Haven–London 1961.

потребе црквеног и политичког живота у младим хришћанским државама образованим тек у средњем веку. Прихватајући хришћанство углавном касно, када је оно већ имало дугу, скоро хиљадугодишњу историју, млади народи нису имали своје место у хришћанској традицији. Пошто се не спомињу у Библији и нису дали ни апостоле, ни мученике, ни црквене оце, остали су по страни од општег тока хришћанске историје, с безначајном улогом, која најчешће није одговарала њиховом положају у тадашњем свету. Отуда се наметнула потреба да се борбе вођене за политичку и црквену самосталност наставе у идејној сфери напорима да се стекну сопствени заступници и патрони на небесима, да се изгради део своје традиције у оквиру опште хришћанске традиције, да се прибаве особени симболи. Тиме се црква у исти мах приближавала народу, који је могао видети иконе својих светитеља, а у литургијском календару слушати службе и житија својих светитеља. Култ нових светитеља био је везан за мошти појединих пустињака подвижника, али је најчешће остајао локално ограничен. Култ владара-светитеља ширио се по целој држави, не само зато што га је подржавала јача и утицајнија црквена организација већ и стога што се у њему општехришћанско поштовање светаца и реликвија спајало с култом предака владалачког рода. И у Србији је култ владара-светитеља снажно утицао на јачање ауторитета династије. Култ светог Симеона, коме се придружио култ Саве, а касније и култ »светога краља« Милутина, дао је повода Немањиним потомцима да се сматрају »светородном« династијом и да то наглашавају у великом броју докумената. »Светородност« је чланове династије високо издизала изнад других људи, чак и моћних господара, па су сви каснији владари осећали потребу да се генеалошки вежу за Немањиће да би се на тај начин у пуној мери легитимисали као владаоци. Међутим, наглашена улога династије имала је за последицу потпуно занемаривање свега онога што се у српској историји дешавало пре Немање. Тек у XVIII веку, с почецима модерног историјског истраживања, српска историја је нашла свој заборављени почетак.

ПРЕОКРЕТ У УМЕТНОСТИ НЕМАЊИНОГ ДОБА

Појавом Стефана Немање и уједињењем Рашке са Зетом, прошириле су се границе, учврстиле управне и црквене институције, док је српска држава стекла нове ктиторе храмова, а уметност шире подручје распростирања. У земљама од Западне и Јужне Мораве, с једне стране, до мора између Неретве и Бојане, с друге, ширила се власт двеју цркава, православне и католичке: грчка Охридска архиепископија била је надлежна за православно становништво у унутрашњости, а Барска и Дубровачка надбискупија за католике у Приморју. Највећи српски приморски град, Котор, још пре но што га је Немања освојио, прикључио је своју дијецезу прекоморском Барију. Верска припадност ктитора и уметника у српској држави одиграла је одлучујућу улогу у одређивању природе и токова уметности, не само у овом раздобљу него и у ранијим и каснијим временима. На граници двеју вероисповести – које су често имале опречна предања, литургијске обичаје и различит црквени језик – уметност у српској држави није дала само битно подвојене скупине дела него, још чешће, таква остварења у којима су се укрштала схватања Византије и Западне Европе.

Некако у исто време, пред крај седме деценије XII века, подигнуте су две значајне цркве, једна на подручју Рашке – Свети Никола у Топлици, задужбина жупана Немање – а друга, у још увек византијском Котору – катедрала посвећена заштитнику града, св. Трипуну – које су означиле коренит прелом у историји српске архитектуре. Оне су се, свака на свој начин, уткале у будућу црквену архитектуру у Србији одређујући јој токове и обележавајући јој задуго планове или изглед у појединостима.[1]

[1] Педесетак година живота овог градитељства прилично је обрађено, како у већим прегледима тако и у монографијама. Прегледи и студије општијег значаја: G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises,* Paris 1919, 49–55, 73–88; исти, *Etudes sur les églises de Rascie, L'art byzantin chez les Slaves I,* Paris 1930, 147–166, 184–188, 191–193; М. Васић, *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века,* Београд 1922, 36–39, 131–143; исти, *Жича и Лазарица,* Београд 1928, 14–33; Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji,* Zagreb 1952, 34–35; C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora,* Споменик 103 (1953); В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора,* Споменик 105 (1956) 147–159; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века,* Београд 1962², 223–224, 273–280; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији,* Београд 1962², 48–68; Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју,* Београд 1963, 48–53; В. Кораћ, *Архитектура,* у: *Историја Црне Горе* 2/1, 117–155: исти, *Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XIe et XIIe siècles,* Зограф 8 (1977) 10–14.

Свети Трипун је био освећен 1166. године у присуству великог броја католичких прелата и византијске властеле. Није то био мали догађај: после Задра, у којем је још стајала стара византијска катедрала, Котор је био први град на источној обали Јадрана који је подигао катедралу у новом, романичком духу. Пред очима грађана стајала је тад велика тробродна базилика, с куполом над средњим травејем главног брода и с два звоника и тремом на прочељу, пажљиво изидана тесаницима. Светлост је у њу допирала кроз лучно завршене прозоре на бочним бродовима и богато украшену трифору на главној апсиди. Била је грађена дужи низ година на месту на коме је, пре тога, порушена старија округла црква.[2]

У тробродну романичку базилику без трансепта биле су уклопљене појединости – звоници на прочељу, кубе, крстасти сводови с ребрима, раскошна трифора на апсиди – таквог склопа какав се није могао често срести у западноевропској архитектури. Њене особености, које су допрле до Котора са нешто раније или у исто време изграђених цркава у јужној Италији, биле су једним делом из западне, и другим делом из византијске архитектуре.[3] Из Котора су новине допрле и до рашких градитеља, који су их применили било тако што су их додали организму сасвим друкчијег порекла, било што су га њима прожели.

Када су се у Котору освећивала три олтара у Светом Трипуну, жупан Стефан Немања довршавао је у Топлици цркву Светога Николе. Непосредно пре тога обновио је рановизантијски храм Свете Богородице. Задржао је његов триконхосни план, а прерадио поједине делове и дорадио припрату и два ступца олтарске преграде. Немањине везе са царем омогућиле су додире са византијским духовним средиштима: први пут је један српски великодостојник прихватио цариградски образац цркве.

Свети Никола је једнобродна црква типа сажетог уписаног крста, подељена по дужини на три дела. Источни, олтарски простор је троделан: од поткуполног простора одвајају га два слободна ступца повезана луковима између себе и с бочним пиластрима; завршава се трима апсидама, изнутра полукружним, споља четвоространим. Стране главне апсиде постављене су тако да се на средини спајају у шиљак. Између средишњег дела олтарског простора и проскомидије и ђаконикона изидани су такође лукови који се пружају од стубаца ка пиластрима између апсида. Над квадратним средишњим травејем уздиже се, на луковима и пандантифима, изнутра полукружно и кришкасто а споља осмострано кубе. Западни правоугаони травеј има полуобличасти свод, док се на бочним зидовима налазе прислоњени лукови. Уз јужну страну поткуполног простора је једна правоугаона просторија са тзв. кугластим сводом, повезана вратима само са црквом. Њена првобитна намена још није јасна. Припрата са звоницима, на западној страни, и капела на северној, призидане су у XIII односно XIV веку.

² Најважнија литература о архитектури Светог Трипуна: I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938; C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora* 73–79; Lj. Karaman, *O slijedu gradnje katedrale u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9 (1955) 5–16; M. Milošević, *Arhitektura romaničke bazilike iz 1166. i nastale promjene tokom vjekova*, 800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru (1166–1966), Kotor 1966, 21–31; C. Fisković, *Stilska zakašnjenja na stolnoj crkvi u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16 (1966) 219–250; В. Кораћ, *Првобитна архитектонска концепција которске катедрале XII века (њено порекло и њен значај за архитектуру у Зети и Рашкој)*, Зборник за ликовне уметности 3 (1967) 3–27; исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 120–127.

³ Уп. C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora* 73–79; В. Кораћ, *Првобитна архитектонска концепција которске катедрале* 7 и даље. За набројане сродне јужноиталијанске цркве уп. и G. di Stefano, *Monumenti della Sicilia normana*, Palermo 1955, 8–9, tavv. 9–11 (за катедралу у Мацари), 35–40, tavv. 66–77 (за катедралу у Чефалу-у), 48–51, tavv. 94–102 (за катедралу у Монреалу), са старијом литературом; R. Jurlaro, *Storia e cultura dei monumenti brindisini*, Brindisi 1976, 82–84 (за Светог Бенедикта у Бриндизију – са старијом литературом); F. Scheltini, *La basilica di San Nicola di Bari*, Bari 1967 (такође са целокупном старијом литературом).

Најстарији део грађевине има камене темеље, али је изидан једино опеком. Сваки други ред опеке мало је увучен према језгру зида, те је празнина према лицу попуњена чврстим малтером, тако да црква споља изгледа као да је грађена редовима опеке и лепа исте ширине. Сви отвори су лучно завршени. Поткуполни простор, чија је коцка споља снажно истакнута, рашчлањен је, са сваке стране, великим прислоњеним луковима, испод којих су по три прозора: средњи има облик полукружног лука, а облик два бочна прозора је четвртина круга. Западна и источна фасада су са калканима издигнутим изнад кровних покривача.

По свим својим обележјима, Свети Никола улази у оквир цариградског градитељства XI и XII века. Његова основа настала је из развијеног плана уписаног крста, какав је имала већина цариградских храмова у XI и XII веку, с том разликом што је – а то се иначе ретко дешавало – задржан троделни олтарски простор.[4] Цариградска је и техника зидања само помоћу опеке, као што су то и издигнути калкани на источним и западним прочељима. У питању је искусно градитељство које одликују складна целина и савршено мајсторство у појединостима. Захваљујући пресудној историјској улози Стефана Немање и угледу престоничког типа цркве, Свети Никола је постао родоначелник нове градитељске скупине споменика, у науци назване рашком школом.

Ступивши на великожупански престо, Немања је, из захвалности што се избавио из тамнице и због победе код Пантина, одмах прегао да подигне цркву Светог Ђорђа – Ђурђеве Ступове. У натпису изнад портала уклесано је да се то збило 1170–71. године. Изграђујући је на врху једног купастог брда, изнад нове престонице, протомајстор је морао подзиђивањем изравнати источну страну виса, а план цркве прилагодити скученој површини; уздужну осу је скратио, олтарски део положио на изидану подлогу, а приступ западном порталу обезбедио свечаним степеништем. Заправо, он је план Светог Николе Топличког подредио друкчијим условима, али му је додао и нове архитектонске елементе. Са северне и јужне стране поткуполног простора отворио је улазе, испред којих је поставио засвођене ниске ходнике, тзв. вестибиле. Уз бочне стране западног травеја – донекле одвојеног од поткуполног простора истакнутим пиластрима повезаним луком, тако да изгледа као да је припрата – подигао је две четвртасте куле. Троделни олтарски простор изнутра је нешто проширио према источној страни. Над средишњим, правоугаоним травејем подигао је моћну куполу, споља осмострану, изнутра елиптичну, с тамбуром украшеним стубићима на конзолама, који подржавају прислоњене лукове, чиме је сужен распон калоте. Ђурђеви Ступови су били изграђени каменим квадерима па премалтерисани; зидови су споља били

⁴ Б. Вуловић, *Црква светог Николе код Куршумлије*, Зборник Архитектонског факултета 3 (1957) 3–21 (са старијом литературом).

оживљени пиластрима, повезаним прислоњеним луковима; у поткровљима се налазио фриз аркадица; портали су били разуђени, профилисани, с луковима и прозорима у романичком духу.[5] Очевидно, због поремећених односа између Стефана Немање и Византије, српски владар више није могао доћи до грчких градитеља, па се обратио приморским мајсторима, највероватније Которанима, који су византијски план и композицију простора заоденули романичким облицима. За разлику од градитеља Светог Николе Топличког, створили су дело монументалне композиције маса око средишњег куполног мотива, које је грубо у обради, а снажно у општем утиску. Два звоника на прочељу преузета су са Светог Трипуна у Котору, мада су својим западним странама постављени у раван фасаде и немају између себе галилеју.[6]

Градитељи Ђурђевих Ступова су, преузимајући план Светог Николе Топличког и уносећи измене у духу романике, остварили нов тип рашког храма; спрегом двају градитељских токова византијског и романичког, створили су пример за будуће градитељство Стефана Немање и његових наследника. За појаву новог беочуга у низу рашких споменика треба захвалити измењеним политичким приликама и приморским уметницима, али и духовној припремљености средине да прихвати и сама укрсти два европска уметничка схватања. Иако су у српским земљама у раздобљу прероманике већ постојале цркве с византијским и западноевропским одликама, преко Ђурђевих Ступова се рашко градитељство не само освежило новинама с оба источника већ је показало и стваралачке способности давши му сопствено обележје.

Као синтеза таквог става и уметнички врхунац, појавила се трећа Немањина задужбина – Богородичина црква у Студеници. Била је саграђена после 1183. године, али није добила живопис ни до Немањиног силаска с престола (1196), што је знак да се и тада још нешто на њој радило. Већи део посла обавили су градитељи са Запада. Они су – очевидно, по захтеву ктитора или црквених достојанственика – засновали план и просторни склоп нове цркве опонашајући старије Немањине задужбине. Студеница је, због тога, једнобродна црква с три травеја, у којој је олтарски простор троделан, поткуполни скоро квадратан, а западни правоугаон са уздужним сводом. Са Светог Николе Топличког преузети су још облици коцкастог постоља и кришкастог кубета, а од Ђурђевих Ступова бочни вестибили. Одбачени су, као необични, ранији полигонални или шиљати облици апсида (у Студеници су све три полукружне), а искључене су куле на западној страни које су увели Ђурђеви Ступови. Студеница је донела још једну новину: на западној страни је била подигнута правоугаона припрата, одвојена од наоса зидом, а покривена полуобличастим сводом. Корак даље учињен је и тиме што су сви велики лукови и уздужни сводови благо преломљени у темену, као на црквама из истога времена на Западу. Ипак, више но у Ђурђевим Ступовима, у Студеници су преовладала византијска обележја у основи и устројству простора.

Изузев кубета, грађевина има романичко лице: изидана је белим и сивкастим тесаницима мермера с оближњег Радочела, а сви отвори и фриз аркадица у поткровљу изведени су у чистом романичком духу. Западно односно

[5] J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу,* Рашка баштина 1 (1975) 149–158, укратко је саопштио исходе својих истраживања и дао старију литературу.

[6] В. Кораћ, *Првобитна архитектонска концепција которске катедрале* 21–27; О. Марковић-Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII–XIV века,* Зборник за ликовне уметности 14 (1978) 11–15 и местимично.

Натпис синова Немањиних – Стефана, Вукана и Саве – о завршетку украшавања фрескама Богородичине цркве у Студеници, прстен тамбура, 1208–1209. године.

источно чело храма завршавају се троугаоним калканима с фризовима романичких аркада. Облици и вајани украс на порталима, прозорима и аркадицама производ су, као и начин зидања, неке западњачке градитељске скупине. Својом композицијом и појединостима указују, у начелу, на Апулију као матичну земљу, али су везани и за извесна которска решења (трифора и делови украса на главном порталу), пре свега за она у Светом Трипуну.

Изгледа да је неки посебан разлог приморао ктитора да промени мајстора кад се изграђивало дванаестострано, кришкасто кубе. Изидано на византијски начин, тесаницима и опеком, оно је добило цариградски облик, сличан ономе у Светом Николи Топличком. Одмах је било премалтерисано, као и источна и западна страна кубичног постоља, и обојено црвено. Једино су прислоњени лукови и стубићи били обојени бело. Тиме се студеничко кубе по свом изгледу везало за светогорске куполе, као што су оне у Лаври и Ватопеду. Појава овог облика у Студеници уследила је у тренутку појачаног интересовања чланова куће Немањића за везе с монаштвом на Атосу.

Одлике византијског плана и устројства простора прожете су романичким стилским особинама, што је Богородичиној цркви дало посебан печат. Упркос разнородном пореклу здружених елемената, створена је жива и складна целина. Односи делова у целини савршено су решени, распоред светлости и сенки на фасадама тако је подешен да подвлачи монументалност грађевине, колористички нагласци стављени су на најистакнутија места – на кубе и пластику на порталима. Племенитост и истанчаност обраде, као и углед ктитора, допринели су да Студеница задуго остане споменик који ће се на различите начине опонашати.[7]

[7] Литература о архитектури Студенице је врло обимна. Најважнија су следећа дела: G. Millet, *L'ancien art serbe* 55; В. Петковић, *Манастир Студеница,* Београд 1924, 1–31; М. Васић,

Три Немањине задужбине обележиле су почетно раздобље у развитку рашке градитељске школе. Најстарија је озаконила присуство престоничког типа, а две млађе су утрле пут приморским мајсторима у рашку средину и увеле обичај уклапања романичких стилских обележја у византијски план цркава и православну литургичку намену простора. Тиме су се укоренила решења која су дала посебан печат српском градитељству, а нарочито оном у XIII столећу.

Посебно поглавље у историји српске архитектуре Немањиног доба и времена које је непосредно уследило, почиње проширивањем његове власти на Приморје с Боком которском, у деветој деценији XII века. На том простору је затечена добро устројена католичка црква с надбискупијом у Бару, која је имала неколико бискупија, и с бискупијом у Котору, подложном надбискупији у прекоморском Барију. Друкчији црквени и литургички обичаји од оних који су владали у унутрашњости земље, латински језик обреда и наталожено предање у уметности добрим делом су утицали на природу новог градитељства. Уласком Зетског приморја и Боке у оквире државе Немањића појачало се прожимање византијског и западњачког схватања уметности.

Најзначајнију скупину грађевина с краја XII и из почетка XIII века представљају једнобродне цркве с куполом, које су све биле у католичком култу. То су такозвана црква *Ц* на полуострву Ратцу у Спичу, Свети Лука, Света Ана и Света Марија Колеђата у Котору, као и Света Марија на острву Мљету. Ти храмови имају по три травеја међусобно одвојена пиластрима и луковима, осим цркве *Ц*, која има четири травеја. Два травеја су правоугаона, а средишњи је квадратан и над њим се, помоћу четири лука, од којих су два бочна прислоњена, диже, преко пандантифа, купола која нема коцкасто постоље. Једино Света Ана никада није имала кубе. Травеји су увек са прислоњеним луковима уз бочне зидове, од којих су они у поткуполном простору знатно виши. Код свих су уздужни сводови и лукови мало преломљени у темену, а апсиде полукружне.

Изгледа да је, у том низу, најстарија црква *Ц* на Ратцу. Подигнута је као храм бенедиктинског манастира, али се не може утврдити тачно време њеног настанка. Очувана је у рушевинама, понегде са зидовима високим један и по метар. Изгубила је апсиду, али се претпоставља да је била такође полукружна. Над другим травејем са источне стране, који је, за разлику од остала три, једини квадратан, морала је некада бити купола. Ако се изузме западни травеј, њена основа се, величином и нацртом, готово поклапа с основом Светог Луке у Котору, који је настао крајем XII века, те стога не може бити много старија од Светог Луке.[8]

нав. дело 28–33; M. L. Burian, *Die Klosterkirche von Studenica, Ein Beispiel für die Begegnung armenischer, byzantinischer und italienischer Formen in der Architektur und Plastik des mittelalterlichen Serbiens*, Zenlenroda 1934; А. Дероко, *нав. дело* 64–74 и местимично; W. Sas-Zaloziecky, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen*, München 1955, 20–34; С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, Саопштења 3 (1957); Ђ. Бошковић – Б. Вуловић, *нав. дело* 173–180; В. Кораћ у књизи: М. Кашанин – В. Кораћ – Д. Тасић – М. Шакота, *Студеница*, Београд 1968, 29–50 (где је, на стр. 163, обимнија литература); М. Радан-Јовин, *Студеница*, Саопштења 12 (1979) 115–154. О сачуваној плочи на једном студеничком прозору: R. Ljubinković, *Sur un exemplaire de vitraux du monastère de Studenica*, Archaeologia iugoslavica 3 (1959) 137–141, pl. XLVII–XLVIII.

[8] Ђ. Бошковић – В. Кораћ. *Ратац*, Старинар 7–8 (1958) 41–45 (са старијом литературом).

На западној фасади Светог Луке остао је очуван у камену исклесан латински натпис о ктитору и времену настанка. Према њему, цркву је подигао, 1195. године, Мавро Казафранка са женом Боном, у доба великог жупана Немање и његовог сина Вукана, краља Дукље. Купола је ниска, с тамбуром изнутра неправилног елипсастог облика а споља ваљкастим. Изидана тесаницима у правилним редовима, она има фасаде које су рашчлањене угаоним пиластрима, једним пиластром по средини јужне фасаде и са четири веома уска на апсиди, од којих два пиластра имају профилисане полустопе.[9]

Некако у исто време или непосредно после изградње Светог Луке подигнута је црква Свете Ане, у средњем веку посвећена св. Мартину. Припадала је градском бенедиктинском манастиру. Мањих је размера него Свети Лука и нема кубе. Од њена три правоугаона травеја, издвојена пиластрима и ојачавајућим луковима, највећи је западни. Композиција западне фасаде преписана је са Светог Луке, а зидарским и клесарским радом може се скоро поистоветити са црквом Мавра Казафранка. Остали зидови су немарније урађени.[10]

Највећа међу которским грађевинама овога типа је Света Марија Колеђата, после катедрале, друга у граду по значају и намени. У једном документу из каснијег времена тврди се да је освећена 1221. године, али би могла бити и нешто старија. Свакако представља виши ступањ у развитку ове врсте цркава у Котору. Њена три неједнака травеја различито су засвођена: источни, најмањи, полуобличастим сводом, мало преломљеним; средњи, квадратан, с куполом на пандантифима, изнутра полукружном, споља осмостраном и украшеном прислоњеним луковима који се ослањају на прислоњене стубиће; западни има правоугаону, скоро квадратну основу и крстасти свод, ојачан ребрима правоугаоног пресека, као онај у главном броду катедралног храма Светог Трипуна. Унутрашњи распоред простора обележен је плитким пиластрима на фасадама. Четири декоративна уска пиластра изведена су на апсиди, слично као на Светом Луки. Изидана је наизменичним редовима црвених и белих тесаника. Зидови се завршавају низом аркадица на конзолама. Већина прозора је једноставна, с полукружним луковима; једино су се на западној фасади и апсиди налазиле романичке бифоре; на бифори на апсиди очуван је клесани украс. На јужној и западној страни су романички портали са по два српаста лука над лунетама и трећим над њима, са украсом у облику акантусова листа. Величином, начином изградње и украсом надмашила је Светог Луку и цркве истога плана у Котору.[11]

Најзначајнији споменик у овоме низу јесте црква Свете Марије на острву Мљету. Подигнута за бенедиктинце – чија је матица била у Светој Марији у

[9] G. Millet, *Etudes sur les églises de Rascie*, 154–156; I. Stjepčević, *нав. дело* 58 (где је кратка историја цркве); C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora* 79–80; В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора* 147–151 (код двојице последњих писаца старија литература); исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 127–129; Р. Новаковић, *Око натписа на цркви св. Луке у Котору*, Зборник за ликовне уметности 5 (1969) 15–21.

[10] I. Stjepčević, *нав. дело* 61–62 (с кратком историјом); C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora* 82–83; В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора* 157–159 (са старијом литературом код све тројице писаца).

[11] G. Millet, *Etudes sur les églises de Rascie* 156–157; I. Stjepčević, *нав. дело* 57–58; C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora* 80–82; В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора* 151–157 (са старијом литературом).

Негде крајем XII или почетком XIII века била је саграђена и православна црква Ризе Богородице у Бијелој. Пошто је порушена у XIX веку, њен план није познат. Остала је само

Пулсану, на полуострву Гаргану у Апулији – вероватно бригом Немањиног сина Стефана, који јој је, у трећој деценији XIII века, доделио имања, била је посвећена Богородици Благодетељници (Евергетиди), као и Студеница.[12] Иако се планом надовезује на которске цркве с краја XII и с почетка XIII века, она се од њих и битно разликује. Њен троделни олтарски простор, с полуобличастим сводовима, указује на Немањине задужбине, понајпре на Студеницу, иако јој се бочне просторије у олтару завршавају равним зидом, а не малим апсидама. То рашко обележје цркве на Мљету још више наглашавају размере грађевине и истакнути средишњи травеј у композицији. Остале саставнице здања припадају приморском и апулијском романичком стваралаштву. Над средишњим травејем постављена је полукугласта купола која је утопљена у коцкасту зидну масу наткривену пирамидалним кровом. Као на Колеђати у Котору, распоред простора означен је на фасадама плитким пиластрима; на полукружној апсиди су уске лезене; главна апсида је отворена романичком бифором. Зидови се у поткровљима завршавају низовима аркадица на конзолама. Приморски зидари и клесари савршено су обликовали Свету Марију тесаницима и местимично је украсили скулптурама. Целина је нешто измењена ренесансним и барокним додацима.[13]

Једнобродне цркве с куполом у приморској области српске државе, на размеђи XII и XIII века, не садрже сва својства рашке градитељске школе. У суштини, планови цркава ових двеју скупина су подударни, као што их је и већина обликована у романичком стилу. Међутим, порекло им је различито, па стога и неке црте друкчије. Грађевине рашке школе изворна су дела средишњих области Србије, створена прожимањем византијских схватања плана и простора са романичким стилом и појединостима, док су се на црквама у Приморју ретка покрајинска обележја стопила с целином непосредно преузетом из Апулије. Преношењу утицаја преко мора погодовала су, изгледа, два битна услова: припремљеност средине, кроз старије градитељско предање, да прими нове подстицаје и подложност которске католичке епархије дијецези у апулијском Барију, оснажена папском одлуком 1172. године.[14]

У XI веку на подручју између река Цетине и Бојане биле су распрострањене једнобродне цркве с три травеја и куполом; штавише, главно су обележје тадашњег градитељства. Неке међу њима изграђене су, по свој прилици, и на самом почетку XII века. Чињеница је да је, из непознатих разлога, наступио прекид у њиховом подизању, који је потрајао скоро читав век. Потом је исти тип, увеличан и нешто измењен, одевен у савремено романичко

дубока апсида, споља рашчлањена уским пиластрима као апсида на Светом Луки и Светој Марији Колеђати; уп. С. Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, Споменик 103 (1953) 55 и сл. 1 (где се архитектура цркве сматра нешто старијом); V. Đurić, *Bijela, Enciklopedija likovnih umjetnosti* I, Zagreb 1959, 376.

[12] Уп. А. Соловјев, *Од. споменици* 24–26, где се помиње да је Стефан Првовенчани све своје дарове принео »пресветој Богородици благодетељници« (стр. 25).

[13] Марија Мљетска је својим облицима побудила необичну пажњу историчара уметности, те је о њој веома много писано. Основна су дела: C. Fisković, *Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu*, Ljetopis Jugoslavenske akademije 55 (1949) 19–29; исти, *Samostan i crkva sred jezera na Mljetu*, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU 6 (1958) 1–14; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* II, Zagreb 1964, 441–450 (са историјским изворима и старијом историјском литературом); В. Кораћ, *Црква св. Марије на Мљету*, Зборник ФФ 7/1 (1963) 213–224 (са свом старијом литературом која се тиче историјскоуметничких, па и историјских питања).

[14] И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик 103 (1953) 11 (са старијом литературом).

XIII Архиепископ Сава I, Милешева, источни зид припрате, пре 1228. године.

стилско рухо, поново прихваћен. Изгледало је да је старије домаће градитељство претежно било заслужно што је тај тип изнова усвојен и што су се опет појавиле неке појединости какве имају, на пример, Свети Петар на Прику код Омиша и њему сродни споменици: велики чеони лук (као на Светом Луки и Светој Ани у Котору) или споља коцкаста купола с пирамидалним завршетком и прислоњеним троугаоним забатима (као на Светој Марији на Мљету).[15] Празнину између последњих преромaничких споменика у приморском појасу и првих једнобродних куполних цркава романичког стила у Котору – која, очевидно, није настала потоњим уништењем споменика – попуњавају многобројне цркве истог типа, грађене у Апулији од краја XI века до почетка XIII века.[16]

Спајање византијског плана грађевине и романичке обраде – у виду битном за приморске споменике на размеђи XII и XIII века – одиграло се око Барија. Још се траже извори и разматрају услови који су до тога довели, иако су на грчким острвима и на Атици пронађена здања која имају једнаке планове. Средоземне области на граници Византијског Царства су се, између XI и XII века, са сваким новим раздобљем стила, из различитих узрока враћале византијској једнобродној цркви с куполом, додајући јој обележје свога времена и простора. Тако су створене посебне скупине споменика: преромaничка на подручју између Цетине и Бојане, барийска у XII веку, которско-дубровачка на прелазу из XII и XIII век и рашка у XII и XIII столећу. Мада су се међусобно укрштали, основни утицаји су ишли: један из византијских уметничких метропола непосредно ка Рашкој, други из византијских јегејских провинција ка Апулији и Јужном приморју, а њиховим посредством и ка унутрашњости Србије.

О значајнијој улози приморских мајстора, највероватније которских, у градитељству загорских области Србије сведоче споменици с краја XII века и са самог почетка XIII века у долини Лима: Богородица Бистричка, Свети Петар у Бијелом Пољу и Ђурђеви Ступови у Будимљи. Они су настали на главном путу који је водио од Котора, Дубровника или Бара у управна средишта земље. На њима су, више но на Немањиним задужбинама, дошла до изражаја суштинска схватања црквене грађевине каква су се у исто доба неговала у Зетском приморју.

Богородица у Бистрици (или Вољавац) била је завршена већ у доба Стефана Немање; велики жупан ју је обдарио имањима. Њене рушевине откривају да су три једнака, правоугаона травеја, полукружна апсида и припрата (првобитно трем са западне стране) били изидани на романички начин. Црква је имала уздужне сводове мало преломљене у темену. На западним крајевима уздужних зидова налазе се два снажна пиластра. Када је, кратко време по подизању, трем био затворен зидом, добијена је западна фасада врло слична прочељу Светог Луке и Свете Ане у Котору: зид је био

[15] Иако је знао за сличности ове скупине споменика с апулијским, Ц. Фисковић је, највише, нагињао мишљењу да су домаћи чиниоци били пресудни у њиховом настајању: *O umjetničkim spomenicima grada Kotora* 79, 80, 82; *Samostan i crkva sred jezera na Mljetu* 3–8.

[16] E. Berteaux, *L'art dans l'Italie méridionale*, Paris 1904, 122–123; E. Venditti, *Architettura bizantina nell' Italia meridionale*, Napoli 1967, 879–892; P. Belli D'Elia, *Puglia XI secolo*, Bari 1975, 242–244. Учено разматрање о распростирању овог типа цркава од Грчке ка Апулији и Србији извршио је В. Кораћ, *Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XIe et XIIe siècles* 10–14 (са старијом литературом).

мало увучен, тако да се истицао велики чеони лук.[17] Овакав тип храма, с три травеја, ојачавајућим луковима на пиластрима и с уздужним сводом, али без которских особености на западној фасади, раширио се по Србији као образац за капеле и параклисе у великим манастирима.[18]

Црква Светог Петра у Бијелом Пољу, задужбина Немањиног брата кнеза Мирослава, подигнута је, сва је прилика, између 1195. и 1199. године. Иако је изузетно малих размера, по много чему је врло необична. Једнобродна је, с три травеја и са апсидом правоугаоном споља и изнутра, на којој је полукалота што се уздиже на угаоним тромпама. Средњи травеј је много краћи, и док су друга два засвођена полуобличастим сводовима, он има попречни, уски бачвасти свод, који га надвисује. На његовој средини, без икаквих конструктивних прелаза, почива куполица, четвртаста споља и изнутра, наткривена пирамидалним кровом. Међутим, спољашњи изглед грађевине не одговара

Натпис кнеза Мирослава о подизању цркве Св. Петра у Бијелом Пољу, крај XII века, лунета западног портала.

унутрашњем. Надзиђивањем над сводовима, она је добила облик мале тробродне базилике с трансептом и куполом. По унутрашњим својствима могла би се укључити међу цркве са издигнутим попречним сводом, какве су се на десетине сретале у јужној Грчкој, на Пелопонезу и острвима у XIII и XIV веку, а пред крај средњега века и у Охриду. Свети Петар је најстарија датована грађевина овог типа у православном свету. Облик велике романичке базилике са издигнутим трансептом – који је својствен многим катедралама

[17] А. Дероко, *Немањина црква Свете Богородице у Бистрици,* Гласник СНД 5 (1926) 305–318; Ј. Илић, *Црква Богородице у Бистрици и Вољавац,* Зборник за ликовне уметности 6 (1970) 203–208 (са старијом литературом).

[18] Слична је, на пример, црквица Светог Николе (Никољача) у Студеници, која је, по свој прилици, настала у првим деценијама XIII века, као и неке друге студеничке црквице: уп. А. Дероко, *Неколико црквица приморског типа,* Гласник СНД 24 (1935) 214–216 (где је уврштена и жичка капела Светог Петра и Павла, која је знатно касније изграђена); М. Кашанин – В. Кораћ – Д. Тасић – М. Шакота, *нав. дело* 32, 59–60; С. Ненадовић, *Студенички проблеми* 85–89; М. Радан-Јовин, *Црква Св. Николе и стари конак у Студеници,* Саопштења 8 (1969) 75–80; иста, *Студеница* 38–49. Црквица кичавска изграђена је у исто време кад и Вољавац, такође у лимском крају; иначе је сличног плана (сада у рушевинама): Ј. Илић, *Црквица кичавска,* Зборник Народног музеја 8 (1975) 453–457.

на Западу, па и онима у јужној Италији – вероватно је био повод за појаву, у малим грађевинским размерама, оваквих цркава у Грчкој за време латинске власти. Приморски мајстори кнеза Мирослава остварили су га непосредно пре но што је продро на грчко тле. Они су облике споља тако подесили да храм још више личи на свој праузор. Слично су урадили и сплитски мајстори када су, приликом подизања цркве из истог времена, Светог Микуле у ВеломВарошу, један сасвим друкчији простор заоденули облицима који су је приближили спољашњем изгледу Светог Петра у Бијелом Пољу. Изузетност бјелопољске цркве сведочи и о неким усамљеним и важним струјањима у српском градитељству у том преломном времену. Средином XIII века, када је Свети Петар постао катедрални храм, дозидани су припрата и два звоника, што је још више истакло његове приморске корене.[19]

Од свих споменика на Лиму, најсроднији су которским црквама с краја XII и из почетка XIII века Ђурђеви Ступови у Будимљи. Њихов ктитор је био жупан Првослав, син Немањиног брата Тихомира. Већ 1219. године претворени су у катедрални храм будимљанских епископа, поводом чега су дозидани припрата и два звоника. Најстарији део могао би бити са самог почетка XIII века. По плану су најсроднији которском Светом Луки и цркви *Ц* на Ратцу, с том разликом што су Ђурђеви Ступови знатно шири од которских цркава. Да би лакше извршили пресвођавање широког наоса полуобличастим сводовима, мајстори су, у источном и западном правоугаоном травеју, удвојили бочне прислоњене лукове, а у средишњем, да би створили квадратно постоље за куполу, толико су проширили бочне лукове да изнутра изгледају као попречни сводови. Средишњи део се због тога споља истиче висином и делује као закржљало коцкасто постоље за кубе. Купола је изнутра округла, споља осмострана, као на которској Колеђати, и на свакој страни има по један прозор и по две нише испод венца. Сви прозори на цркви су с полукружним луковима. Иако су изидани каменом, као сличне которске цркве, Ђурђеви Ступови, за разлику од њих, немају попут цркве *Ц* на Ратцу, лезене, као што немају ни романичке аркадице у поткровљима.[20]

Поред слоја споменика који су били толико значајни по свом утицају у унутрашњости Србије, Котор и Ратац су сачували још један тип мале црквене грађевине, из истог времена, чија је намена била надгробна. Једна црква се налази у селу Шкаљарима изнад Котора и посвећена је св. Дујму, а друга је на Ратцу и носи назив црква *А*. Обе имају у приземљу мало укопане правоугаоне крипте, а над њима, као на постољу, једнобродне црквице с полукружним апсидама. У Светом Дујму крипта је удвојена, а шира је и дужа од цркве;

[19] Основна дела о цркви Светог Петра у Бијелом Пољу су следећа: G. Millet, *Etude sur les églises de Rascie* 149–154; Р. Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква св. Петра у Бијелом Пољу,* Старинар 9–10 (1959) 97–123 (где су размотрени и многобројни историјски проблеми повезани с овом црквом); Ј. Нешковић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви св. Петра у Бијелом Пољу,* Старине Црне Горе 1 (1963) 97–111; *Историја Црне Горе* 2/1, 143–148 (В. Кораћ); D. Nagorni, *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje (Montenegro), Ihre Stellung in der Geschichte der serbischen Architektur,* München 1978 (исцрпна монографија с добрим запажањима, али и са основном тезом да је најстарији део цркве изграђен много пре времена кнеза Мирослава).

[20] Важнија литература: G. Millet, *Etude sur les églises de Rascie* 159–166; А. Дероко, *На светим водама Лима,* Гласник СНД 11 (1931) 123–125; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* Београд 1950, 50; *Историја Црне Горе* 2/1, 148–151 (В. Кораћ); Ђ. Бошковић, *О једном рељефу са натписом са Ђурђевих Ступова у Будимљи,* Зборник Народног музеја 7 (1975) 409–415.

засвођена је, као и храм изнад ње, полуобличастим сводом који је у темену преломљен. У цркви *А* на Ратцу крипта и горња капела су исте величине, а сводови су полуобличасти. Црквица *А* разликује се од Светог Дујма по томе што има рашчлањену унутрашњост: један пар пиластара с ојачавајућим луком дели унутрашњост на два травеја, док се уз подужне зидове налазе два пара плитких прислоњених лукова. Оваква здања, с доњим просторима за сахрањивање, а с црквом на спрату, градила су се, од времена раног хришћанства до XIV века, у Јерменији, Грузији, Цариграду, Грчкој, Бугарској, Србији, Мађарској, Словенији, Италији, Далмацији итд.[21] Шкаљарска и ратачка црквица с криптом припадају романичком добу, а њима најсличнији храм налази се на острву Мркану крај Дубровника.[22] Изгледа да су бенедиктинци најзаслужнији што се крајем XII или на почетку XIII века овакав тип храма појавио и у приморским областима средњовековне Србије.

Српско градитељство из друге половине XII и с почетка XIII века, са своја два тока – рашким и приморским – чији су извори били у Византији и Апулији, створило је на самом почетку сасвим различите цркве. Одмах затим у Приморју је усвојен тип једнобродног храма с куполом, а у Рашкој прихваћен романички стил. Сродне црте здања у унутрашњости земље и приобалном појасу тиме су постале готово бројније од разлика. Ипак, заједнички византијски план и просторни склоп цркава, једнак стилски језик и исти мајстори, све то није могло посве да одстрани месна обележја и градитељство учини једнообразним. Преко Немањиних задужбина православна Рашка одлучно је изналазила сопствена решења, која су прерасла у посебну градитељску школу. Католичанство у Приморју, увек отворено према струјањима с мора, определило се за једнобродне и тробродне цркве, што је, уз которска преиначења, пресудно утицало на потоњу архитектуру у Поморју. Кретања уметника из приморских градова у средишње области Србије, уобичајена у Немањино доба, и све већа улога ктитора из највишег сталежа и из црквених кругова пресудно су утицали на стваралаштво током читавог средњег века. На тим основама, изграђеним у другој половини XII века, настала је нова српска архитектура, распознатљива по посебностима у оквирима средњовековне уметности.

Као украс портала, прозора, капитела, конзола или каменог намештаја, пластика је и у том раздобљу била неразлучиво повезана с архитектуром. Порекло им је било исто, мајстори су им били сарадници, а стилска својства неодвојива. И као што су, у Немањино време и у годинама које су непосредно

[21] О овом питању уп.: А. Грабар, *Болгарскія церкви-гробницы*, Известия на Бѫлгарскія археологически институт I/1 (1922) 103–132; Н. Брунов, *К вопросу о болгарских двухетажных церквах-гробницах*, исто IV (1927) 135–144; G. Bals, *Contribution à la question des églises superposées dans le domaine byzantin*, Actes du IVe Congres international des études byzantines, Sofia 1934, 156–167; E. Dyggve und R. Egger, *Der altchristiche Friedhof Marusinac, Forschungen in Salona* III, Wien 1939, 80–128; A. Grabar, *Martyrium* I, Paris 1946, passim; C. Striker, *A new Investigation of the Bodrum Camii and the Problem of the Myrelaion*, Annual of the Archeological Museums of Istanbul, 13–14 (Istanbul 1966) 210–215; E. Cevc, *Typologische Kontinuität des altchristlichen Mausoleums in der romanischen Zeit und die Anfänge des Doppelkapelle auf Mali Grad in Kamnik*, Arheološki vestnik 23 (1972) 397–405.

[22] Уп. E. Dyggve und R. Egger, *нав. дело* 101–102, 107–128 (где су дате хронологије споменика и историја овог типа грађевина на источном Јадрану – Капључ, Ратац, Шкаљари, Мркан – и у Мађарској – Печуј. Ту је настанак наших црквица датиран у нешто раније време.

следиле, у градитељству напоредо живела, укрштала се или прожимала предроманичка, романичка и византијска схватања, тако су и у скулптури долазила до изражаја иста стилска својства. Средњовековна српска држава је у том раздобљу ипак добила више дела из радионица приморских клесара него оних што су изашла испод длета византијских уметника.

Немањино доба представља и у скулптури преломно време, када се раскидало с преромaничким облицима и прелазило на романику. Старије и значајније цркве, пре оних млађих и малих, добиле су стилски напреднији и уметнички вреднији вајани украс. Уз то, Хиландар на Атосу и неке цркве у Рашкој прихватили су декоративну пластику у чистом византијском духу или ону у којој су се измешале особине романичког и византијског стила.

Котор је – колико се по остацима може закључити – био главно средиште клесарских радионица у држави. Још у доба Византије, док се градила катедрала Светог Трипуна, свакако су се ту окупили мајстори који су је богато украсили. Трагови њихове делатности очували су се само на апсидалној трифори и капителима, који су пренети у которски Поморски музеј.

Клесани украс которске катедрале даје могућност да се прате промене у схватању пластичности у граду св. Трипуна у другој половини XII века. Несумњива је зависност капитела с трочланом стабљиком, разлистаном на крајевима, од преромaничког украса на порталу Светог Луке у Котору, на порталу Светог Бартола у Дубровнику или на неким плочама у Стону. Дубљи рељеф на њему и продор лишћа у простор знаци су одвајања од преромaнике и приближавања романичкој рељефности.[23] Сродно прерастање се одиграло и у пластици Светог Николе у Барију, где се налазе мотиви који су сродни онима на которској катедрали.[24] Сва је прилика да сав украс на которској катедрали није настао у исто време: један део је, вероватно, уграђен у току изградње, а онај други је настао знатно после њеног увођења у култ.

Зависност которских клесарских радионица од система украшавања цркава и мотива из Апулије још је очевиднија на Светој Марији Колеђати. Трака с ромбовима и ниска рељефних куглица налик на бројанице на њеној апсидалној бифори апулијског су порекла: украс у виду бројаница налази се на прозорима цркве из XII века у Барију, на катедрали, Светом Николи и суседном Светом Григорију, а трака с ромбовима на чувеном апулијском каменом намештају (престолима и проповедаоницама) или на северном порталу Светог Леонарда код Сипонта.[25]

[23] Ову пластику је обрадила J. Максимовић, *О средњовековној скулптури Боке Которске*, Споменик 103 (1953) 107–110; *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 34–37 (са старијом литературом).

[24] F. Schettini, *нав. дело*, figg. 78, 79, 81 (капители из крипте с разлистаним лозицама, обрађени, истина, у површини, а не у простору као на капителу за који се мисли да је с јужне трифоре Светог Трипуна), 103 (капител из цркве с главицом између волута), 140 (лавља врата с архиволтом и палметама, сличним онима на которској трифори). Сродне мотиве имају и неке друге цркве у Апулији. Уп. P. Belli D'Elia, *нав. дело* 55 (главица између волута на капителу у Сипонту), 59 (лав који избацује из чељусти двочлану траку, мотив, иначе, чест у романици), 77 (капител с главицом у катедрали у Каноси), итд. Најбољу фотографију олтарског прозора у Светом Леонарду, код Сипонта, доноси C. Ricci, *L'architettura romanica in Italia*, Paris 1925, 198.

[25] Бифоре и монофоре с »бројаницама« на Светом Николи и на Светом Григорију у Барију: F. Schettini, *нав. дело*, figg. 19, 178 (Свети Никола); A. Petrucci, *нав. дело*, figg. 99, 100 (Свети Григорије). Има их много више но што то показују објављени снимци: на западној и бочним фасадама, као и на унутрашњем украсу прозора у катедрали у Барију, на попречном броду у

И суседни Дубровник био је тада у сенци апулијске уметности. Започињући, пред сам крај века, катедралу Свете Марије, Дубровчани су позвали за протомајстора једног градитеља из Барија. Вероватно су дубровачки клесари допринели да изглед Свете Марије на Мљету буде толико апулијски: њени зупчасти камени венци позајмљени су с нешто раније изграђених цркава у Апулији, капители су обликовани у истом духу, као што је и портал с рељефним светитељима компонован слично неким порталима из околине Леће. Један анђео, можда из лунете портала, изваjан у дубоком рељефу, по истанчаности обраде спада међу најлепша дела из овог доба у Приморју.[26]

Док је у приморском појасу државе постепено напуштана преромоника уступајући место романичком поимању пластике, у Рашкој су, све до последње деценије XII века – када је Студеница добила скулптуру – владали заосталост и нехат у вајарском украшавању цркава. На романичким порталима у Ђурђевим Ступовима у Расу били су, судећи по очуваним одломцима, плитко изрезани »вучји зуби«, розете, храстово лишће и гране с петељкама на којима виси срцолико лишће. Иако су неки од ових украса постојали и у романичкој декоративној пластици, они су, у ствари, наслеђени из знатно старије византијске уметности;[27] приморски мајстори који су их исклесали сасвим су их наивно протумачили.

И у Светом Петру у Бијелом Пољу, портал из последње деценије XII века носио је сва обележја романике, мада није имао скулптуру, док су на иконостасу, уколико је заиста настао у време кнеза Мирослава, били исклесани преромански рељефи.[28]

Тек с пластиком Богородичине цркве у Студеници Рашка се коначно определила за најсавременија решења и за најбоље клесаре епохе. Они су се укључили у рад када је зидање грађевине већ било поодмакло, па су зато били у могућности да нацрте за горње делове портала, кровић над северним улазом и облик поткуполног лука конструишу на мермерним фасадама, урезавши их шиљком металне алатке. Гдекад једва одступајући од мера на цртежима,

Светом Николи и на западној фасади Светог Григорија. Траке с ромбовима: на епископским каменим престолима у Монте Сант Анђелу и Каноси, као и на проповедаоници у Каноси (P. Belli D'Elia, нав. дело 32, 33, 82, 83, 87). Окружују и архиволту северног портала у Светом Леонарду код Сипонта, из друге половине XII века, и портал на Светом Стефану у Монополију (A. Petrucci, *нав. дело* 43, 44, 190).

[26] Ц. Фисковић је открио пластику у Светој Марији на Мљету и указао на њене паралеле у Апулији: *Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu* 21–22; *Samostan i crkva sred jezera na Mljetu* 3, 4. За зупчасте венце на апулијским црквама сличне венцима на Мљету уп. A. Petrucci, *нав. дело*, figg. 49, 87, 88, 91, 104, 113, 114, 122, 124, 125, 142, 156, 162, 179, 184, 209.

О фрагментима романичке скулптуре у Дубровнику из XII и раног XIII века вид. C. Fisković, *Fragments du style romane à Dubrovnik*, Archaeologia iugoslavica 1 (1954) 117–124.

[27] Прво саопштење о пластици у Ђурђевим Ступовима дао је J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу* 155–157, сл. 11, 12, 14, 15.

О мотиву »вучјих зуба« или дентикула у преславској пластици вид. Н. Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, София 1959, 195. Гранчице са срцоликим лишћем, обрађене у површини, у друкчијој композиционој целини налазе се на кубету Богородичине цркве у Светом Луки у Фокиди: A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age* II, Paris 1976, pl. XVII.

[28] Остатке пластике објавили су: Р. Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква светог Петра у Бијелом Пољу* 108–10 (с паралелама из Приморја); J. Нешковић, *Стари камени иконостас цркве св. Петра у Бијелом Пољу*, Зборник заштите споменика културе 19 (1968), 85–94 (који је успео да реконструише иконостас). Уп. такође: J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 40; D. Nagorni, *нав. дело* 188–197 (с различитим предлозима за смештај првобитног иконостаса).

обезбеђивали су се од грешака у коначном извођењу сложених композиција.[29] Северну страну цркве нису украсили, јер би скулптура брзо страдала од планинских киша и оштрих налета зимских падавина. Рељефи су израђени на западном и јужном порталу, апсидалној трифори, бифорама на западној фасади и конзолама испод поткровног венца са западне и јужне, а мање с источне стране.

Пластика је најбоље очувана на западној фасади, пошто ју је, тридесетих година XIII века, наткрилила Радослављева припрата. Најупечатљивија је јер је и замишљена да буде најраскошнија. Средишње место заузео је романички портал, рашчлањен пиластрима и стубићима с капителима, и надвишен архиволтама. Главни украс се налази на спољашњем и унутрашњем оквиру и у лунети. Идејно средиште представља Богородица у лунети, приказана на престолу с Христом у крилу, поред које стоје, њој окренути, арханђели Михаило и Гаврило. Симбол оваплоћења, посредница између људи и Христа и патрон храма, Богородица је ту у композицији у каквој се најчешће среће у зидном сликарству у полукалотама апсида; фигуре су биле обојене и местимично позлаћене.

Изучавање садржаја и значења студеничких рељефа тек је у зачетку, док је испитивање стила и порекла више одмакло.[30] Иако се у многим мотивима и темама могу наћи појединачне сличности с делима целе романичке или византијске уметности, програмске целине портала и трифоре, као и одређен спој византијског предања и романичког укуса, указују на Апулију као подручје одакле је потекло надахнуће за студеничку пластику.

Врсноћу клесарских радова Студеница је остварила домет дела најбољих апулијских радионица из друге половине XII века, а у понечему их је и превазишла. Она је надмашила и најбоља дела што су у исто доба изишла испод длета которских или дубровачких клесара. Очевидно, Котор, Дубровник и друга зетска средишта припремали су српску средину – увођењем нових типова портала и прозора и уношењем романичких мотива – да и у унутрашњости земље прихвати романички начин украшавања цркава, и то у оним облицима и целинама које су биле својствене Апулији. Велики жупан Србије могао је, попут Дубровчана, да непосредно из Апулије позове гласовите клесаре и да им повери израду пластичног украса на свом будућем маузолеју, заобилазећи мање способне приморске мајсторе.

Сасвим је усамљена остала појава чистог византијског клесарства у манастиру Хиландару. Иако задужбина српских ктитора, Хиландар, тада доста удаљен од српске државне територије, није улазио у целину рашког градитељства и вајарства, него се својим облицима и украсом уклопио у грчку средину у којој је настао. Главна црква и капела Хиландара, које је обновио Стефан Немања са сином Савом, пред сам крај XII века, нестале су под доцнијом градњом. Само неколико парапетних плоча с украсом на цркви краља Милутина и три капитела могли су настати у доба Немањине обнове.

[29] С. Ненадовић, *Студенички проблеми* 17–27.

[30] Студеничком пластиком највише се у последње време бавила J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 65–75 (где су изнета старија схватања: Г. Мијеа, В. Петковића, М. Васића, М. Л. Буријиан, А. Дерока, М. Кашанина, Ђ. Бошковића, С. Радојчића и других). У ствари, тек предстоји обиман монографски рад о овој, свакако најзначајнијој целини српске скулптуре средњег века. Уп. такође: М. Ћоровић-Љубинковић, *Естергонски западни портал и Студеница*, Зборник Народног музеја 8 (1975) 395–405.

Они имају типична обележја византијске пластике из XI и XII века.[31] Није сасвим извесно која су од ових старијих дела урађена за српске ктиторе, а која су они затекли преузимајући Хиландар. У сваком случају, у Немањино време још нису биле успостављене чвршће уметничке везе између Хиландара и земље-матице.

Византијска скулптура у Хиландару, прероманичка у Бијелом Пољу, романичка у Котору и на Мљету, мешавина апулијско-византијске пластике у Студеници – главни су представници различитих схватања у украшавању цркава у другој половини XII и на почетку XIII века. Ваљда се никад као тада није у српској средњовековној уметности сабрало толико разноликости у кратком временском распону. Обухватајући границама земље широке области, Немања је оживио и месна уметничка предања, која нису била једнаке снаге ни истог порекла. Упоредо с тим, прероманику је смењивала романика, што је у стилском погледу значило напуштање површинске обраде, а у темтаском – замењивање геометријске пластике флоралном: садржај је допуњаван новим животињским и фигуративним мотивима. У исти мах су израстале нове иконографске идеје које су се уклапале у веће програмске целине са обележјима романичког стила. Када је Стефан Немања одлучио да свом главном манастиру да романичко лице с апулијским печатом, колебањима, кроз која је дотад пролазила скулптура у Рашкој, био је крај. До прелома у скулптури дошло је нешто касније него у архитектури. Студеница је постала образац, а путевима који су до ње довели користиће се Немањини наследници приликом подизања и украшавања својих најважнијих задужбина. Све до половине XIV века скулптура Студенице служиће у унутрашњости државе као пример за углед и дело за равнање.

Више подложна пропадању неголи неимарска и клесарска остварења, сликарска дела из овог раздобља сачувала су се у знатно мањем броју. Довољно их је, међутим, да би показала да је Немањино време у многом погледу било исто толико судбоносно за сликарство колико и за друге уметничке врсте. Тада су, пре свега, рашка и приморска средина коначно изабрале свој пут: једна се заувек окренула, имајући за следбенике православне вернике у свим областима, искључиво византијском сликарству као покретачу промена и мерилу православности слике, друга је византијско-романичке спојеве пригрлила као израз који највише одговара католичанству у српској држави. Православна црква је, у складу с литургичким схватањима, могла прихватити западњачке облике грађевина и њихов клесани украс јер су црквени прописи предвиђали да свештеник може служити свуд ако има освећени антиминс.[32] Кад би подизао какву цркву, градитељ је једино морао њен план прилагодити богослужбеној сврси. Друкчије је било са сликарством. Увек у средишту пажње учених богослова, оно је бивало предмет разматрања, па и узрочник дуготрајних криза. Теологија слике посебно је разрађивана у доба иконоклазма и одмах после њега. С одредбама о важности црквеног сликарства дошле су и практичне мере заштите његове православности. Епископ је био одговоран за идеје саопштене сликом; уметник је добио слободу у избору облика, која је, разумљиво, увек била условљена стилом времена. Одступања од решења из Цариграда била су повезана с могућношћу изневеравања правоверности; кад су и чињена, у помесним црквама, усклађивана су с општим прописима. Католичка црква није у толикој мери обавезивала и условљавала сликарство, па су се уметници слободније односили према утицајима који су допирали из друге верске средине.

У италијанским уметничким средиштима, од Сицилије до Венеције, већ се у XI и XII веку у програмима црквених декорација увелико среће мешавина византијских и западњачких иконографских образаца; у њима је, такође, долазило до прожимања двају стилова, византијског и романичког. Католици у Зети су најпре пригрлили схватања раширена међу апулијским верницима, а потом и она којима су одисала венецијанска дела. Уметничке радионице на другој страни Јадрана постале су и у сликарству њихов трајни ослонац.

Најистакнутији представник зидног сликарства XII века у Рашкој био је, донедавно, живопис у Немањиним Ђурђевим Ступовима; од њега су, после ратова, остали само ретки фрагменти и старе фотографије фресака пре уништења. Настао је око 1175. године, после коначног Немањиног учвршћења на владарском престолу. Непосредно пре почетка живописања Немања се вратио из Цариграда, где је био заробљеник цара Манојла II Комнина. Као сужањ је имао прилике, према византијским изворима, да разгледа у царској палати циклус слика на којима су приказане битке против варварских народа или победе византијског оружја, па и оне над Србима које је он предводио. Сличне слике биле су у то време урађене и у нартексу Богородичине цркве у манастиру који је подигао магистар Георгије Палеолог.[33] Измирење Срба и Византинаца погодовало је уметничким везама, а Немањино упознавање с тадашњим сликарством у византијској престоници и укусом високог друштва – појави образованих грчких сликара у Србији. Живопис у Ђурђевим Ступовима био је непосредан одјек новог политичког и културног стања у односима између Србије и византијског двора. Иконографски програм и стилска схватања преузети су из тадашњег цариградског сликарства. У Ђурђевим Ступовима је остварен јединствен декоративни систем помоћу уоквиравања свих фресака. Систем се постепено развијао од времена првих Комнина, достигао врхунац у доба Ђурђевих Ступова, да би се одмах затим распао остављајући потоњем сликарству у наслеђе само нека од својих правила.[34] И начин обраде фигура потпуно је у духу византијске уметности из епохе Комнина, и то њеног најкласичнијег раздобља – из треће четвртине XII века. Композиције с издуженим фигурама међусобно су повезане; драперије, строго стилизоване, с разуђеним наборима, редовно немирне или залепршане, заједно са смелим покретима фигура и подвученим изразом лица исказују повишено расположење. Удари светлости, изведени помоћу

[31] Хиландарска пластика захтева посебну студију. Најстарији слој покушао је да издвоји С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, ЗРВИ 3 (1955) 186–189. У том материјалу нашли су се и неки млађи споменици. Каснији истраживачи, с малим разликама, ослањали су се на истраживања С. Радојчића. Уп. Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 75–76; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара, Цркве и параклиси*, Хиландарски зборник 3 (1974), passim.

[32] Уп. Л. Мирковић, *Православна литургија* II, Срем. Карловци 1920, 44–45.

[33] Уп. В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 8–2 (1964) 69–70 (где су, поново, размотрени извори који о томе извештавају и где је дата старија литература).

[34] О том систему: исти, *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècle, XVe Congrès international d'études byzantines*, Rapports et Co-rapports III, Art et Archéologie, Athènes 1976, 16–17.

густо распоређених дебелих белих линија и мрља, разграђују чврстину облика и сливеност волумена, стварајући напон. У поређењу са десет година старијим живописом у Нерезима, где су усклађене све силе које обележавају класичан споменик једног стила, Ђурђеви Ступови се представљају као његов »барокни« степен; фигуре су снажније, чвршће, контрасти између светлих и осенчених делова тела су појачани, покрети су одлучнији, силовитији, а боја нешто сиромашнија него раније, није онолико светла ни у нежним хармонијама. Тежиште се померило: склад и лепота више нису превасходни циљеви сликара и ктитора као у Нерезима; форма се више не повинује стилској доследности; садржина се ослобађа суздржаности осећања. Колико год био повезан с ранијим сликарством, живопис у Ђурђевим Ступовима, као и њему најсроднији у Бачкову, обележавао је прелаз ка новим појавама које ће се испољити на фрескама у последњој четвртини XII века.[35]

Када је двадесетак година касније осликаван Свети Петар у Расу, други међу ретким сачуваним споменицима из Немањиног времена, већ су се стишавале буре кроз које је пролазио позни комнински стил. На стојећим фигурама у апсиди и на пиластрима уз иконостас – где се, на светлоплавој позадини, издваја од осталог живописа слој из краја XII века – покрети су се смирили, драперије се више не ковитлају око тела, контрасти светлог и тамног су ублажени, а линије којима су обележавани одсјаји светлости разређене су да би уступиле место белим мрљама на најистакнутијим деловима главе и тела, или су се повукле на власи косе и браде. Упоредо с тим, сликар је избрисао осећајност са лица светитеља. Иако није био међу најбољим мајсторима свога времена, у стилском погледу није заостајао. Иконографски програм је био прилагођен катедралној намени храма, најстаријег и најугледнијег међу саборним црквама у тадашњој Србији, и посвети двојици најистакнутијих апостола.[36]

Пошто се владавина Стефана Немање окончала на државном сабору у Светом Петру, у цркви у којој је био и крштен по православном обичају, Стефан Немања се замонашио и, после краћег задржавања у Србији, отишао у Свету Гору, где га је очекивао најмлађи син, монах Сава. Тамо су заједно подигли и живописали неколико храмова, капела и трпезарија, од којих једва да су остали трагови. Пред крај Немањиног живота обновили су манастир Хиландар, где су се коначно задржали. За освећење манастира, 1198. године, вероватно је био готов и живопис. Зна се једино да је био с позлатом, али од њега није ништа остало јер је црква порушена крајем XIII века. Од првобитних предмета у унутрашњости храма очуване су само царске двери, украшене

[35] Основна дела: Н. Окуневъ, *Столпы святаго Георгія,* Seminarium Kondakovianum I (1972) 234–245; G. Millet – A. Frolow, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie* I, Paris 1954, IX, pl. 22–30, 89–90 (где су снимци многих фресака које су касније пропале); В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 27–28, 190 (где је старија литература).

[36] Најважнији текстови о овом слоју живописа: М. Лађевић, *Резултати испитивачких радова на фрескама из цркве св. Петра и Павла крај Новог Пазара,* Саопштења 4 (1961) 154–156; R. Ljubinković, *Quelques observations sur le probleme des rapports artistiques entre Byzance, l'Italie Méridionale et la Serbie avant XIIIe siècle,* X Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1963, 188–195; М. Ћоровић-Љубинковић, *Живопис цркве Св. Петра код Новог Пазара,* Старинар 20 (1970) 40–42; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 28, 190 (са старијом литературом); исти, *Influence de l'art vénitien sur la peinture murale en Dalmatie jusqu'à la fin du XVe siècle,* Venezia e il Levante fino al secolo XV, II, Firenze 1974, 141–143 (о пореклу иконографије апостола у апсиди); R. Hamaan–Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien,* Giessen 1976, 208–214.

рељефима светитеља и орнаментима од слоноваче, и главна манастирска икона – Богородица Одигитрија. Висока више од пола метра, Богородица Одигитрија је изведена у мозаичкој техници, али не зрнцима стаклене пасте, као што су рађене тзв. минијатурне византијске мозаичке иконе, већ већим коцкицама, какве су се употребљавале за зидни мозаик. Поручујући, једини пут у средњем веку, дело у раскошној мозаичкој техници, српски ктитори су желели да славска икона Хиландара по скупоцености буде једнака славским иконама грчких светогорских манастира. У иконографском погледу реплика чувене цариградске иконе, која је била паладијум Византијског Царства, настала на граници два уметничка раздобља, она је преко густих набора на драперијама донела особине стила XII века, кроз широко отворене очи – духовност доба Комнина, а будући да приликом обраде лица и власи није употребљавана линија – чистији пластични израз и утисак монументалности, чему је стремила нова уметност. Ктитори су је, по свој прилици, поручили у некој од мозаичких радионица у Цариграду или Солуну. Када је Немања, 1199. године, склапао у Хиландару очи, затражио је – како тврде његови синови – да му се донесе икона Богородице. Врло је могућно да му је била принета управо манастирска славска икона.[37].

Стање у сликарству у Приморју, којим је непосредно владао Немањин старији син Вукан, било је нешто друкчије него у унутрашњости земље. Док су се у Рашкој, преко ктитора из владарске куће, који су једини били у стању да подижу и живопишу цркве, почињала да укорењују византијска схватања слике, дотле су у Боки богати градски слој и црквени људи, украшавајући задужбине фрескама, следили своја, различита, верска опредељења. Живопис у Светом Луки у Котору, с краја XII века, и у Ризи Богородице у Бијелој, с почетка XIII века, ретко су сведочанство о уметничким уверењима приморске средине на смени двају векова.

У Светом Луки фреске су, судећи по стилским својствима, биле израђене непосредно после подизања цркве, 1195. године, вероватно заслугом породице Мавра Казафранка и његове жене Боне, који су били ктитори грађевине. Иконографија је подешена за католички култ који се обављао у Светом Луки, док су одступања од византијског стила мала. На комнинским типовима светитеља – изведеним без употребе белих линија за одсјаје светлости – романичке црте се осећају у подебљаном цртежу на смиреним драперијама. Орнаменти на одећи такође су из ризнице комнинске уметности. Једино орнамент с крстићима на оквирној траци фреске представља изузетак: истоветан је с онима што се налазе на ивичним тракама на многим сликама из истог времена у пећинским црквама у Апулији и Луканији, или с орнаментима на нешто раније насталим сицилијанским мозаицима. До веома сродног споја византијских и романичких иконографских и стилских црта долазило је у то доба највише управо у пећинском сликарству на суседној јадранској и јонској обали, и то подједнако у светилиштима православног и католичког култа. Одакле год да је био уметник из Светог Луке, извесно је да без остварених сличних решења у јужној Италији не би могла бити насликана фреска у истом духу у Котору.[38]

[37] В. Ј. Ђурић, *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара,* Зограф 1 (1966) 16–20 (са старијом литературом).

[38] Исти, *Византијске фреске у Југославији* 28–29, 190 (са старијом литературом); исти, *Freska u Sv. Luki u Kotoru,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21 (1980) 225–240.

Православни житељи у Боки, а, изгледа, и у читавом српском Поморју, нису подлегли искушењу, као Грци у јужној Италији, да прихвате сликарство које је слично католичком. То доказују фреске у апсиди цркве Ризе Богородице у Бијелој, и потоње, настале током XIII века.[39] Грчки текстови на фрескама и портрет оновременог епископа Данила потврђују да се живописање Ризе Богородице одиграло пре 1219. године, када је српски архиепископ Сава успоставио Зетску епископију на суседној Превлаци у Боки, од ког тренутка нису више употребљавани грчки натписи на живопису. Изгледа да је епископ Данил, представљен изнад престола, био први, а можда и једини епископ на некој, историји непознатој црквеној столици, коју је, као привремено решење, образовала под српском влашћу византијска митрополија у Драчу.

Сликар из Ризе Богородице отишао је најдаље од свих живописаца у Србији са самог почетка XIII века у напуштању начела комнинске уметности: главе његових светитеља више не подсећају на типове из XII века, линија му је служила само за основни цртеж фигура, не учествујући у акцентовању облика; покретима светитеља желео је да нагласи њихову достојанственост. Контрасте светлог и тамног ублажио је, а осенчене површине сузио, тако да фигуре немају истакнутију пластичност. У широко отвореним очима, зачуђеног погледа, остали су трагови душевног живота личности, који је, нешто раније, у комнинској уметности, био богатије изражен. Мајстор је већ кренуо путем новог, монументалног сликарства. Извесна сировост у боји и понека слабост у цртежу показују да је дошао из некога локалног грчког уметничког средишта.

За тридесетак-четрдесетак година, зидно сликарство и иконопис прошли су кроз све текуће стилске промене – од зрелог комнинског израза, преко промена које су допринеле његовом раслојавању и ишчезавању, до првих уобличених начела новог пластичног изражавања. Дешавало се то управо у време када су две верске скупине утврдиле своја становишта према сликарском стварању: православна византијско, а католичка западњачко. На таквим опредељењима почивао је развитак сликарства у средњовековној Србији све до пред крај средњега века.

Друга половина XII века донела је српској књизи неке битне новине: српскословенска редакција језика и писмености заменила је старословенску, украс и минијатура издвојили су се из општесловенске целине, а раскош материјала је знатно порасла. Сликарство у литургијским књигама – ни у Немањино доба, као ни раније – није делило судбину осталог црквеног сликарства. С друге стране, још од времена Ћирила и Методија, оно није следило књижни украс из престоничких царских и манастирских радионица, него је – будући да су прве словенске књиге преведене, исписане и украшене у Солуну и околини – попримило локалне црте. По ретким очуваним листовима може се само наслућивати да је и српска илуминација, служећи се старим и признатим словенским предлошцима, била у њиховој сенци. Тек је у Немањино време обезбеђена већа слобода у избору узора, што је допринело да се оствари извесна самосвојност, али ни тада се, сем изузетно, минијатурно

39 Основна дела: П. Шеровић, *Црква »Риза Богородице« у Бијелој у Боки Которској*, ГЗМ 32 (1920) 273–294; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 21, 190–191 (с литературом).

сликарство није приближило сликарству на зидовима цркава или на иконама. Много касније, све сликарске врсте су почеле да се развијају упоредо.

Два свечана, пергаментна рукописа – Мирослављево (сада у Народном музеју у Београду) и такозвано Вуканово јеванђеље (данас у лењинградској Публичној библиотеци), настала заслугом најближих Немањиних сродника – осветљавају стање које је владало при крају XII века у преписивачким и илуминаторским радионицама, како у средишњим тако и у југозападним крајевима земље. Они припадају оним малобројним српским рукописима из тога доба који су се сачували.

Мирослављево јеванђеље је стекло име по своме ктитору, кнезу Мирославу, брату Немањином.[40] Претпоставља се да је писано и украшено у цркви Светог Петра и Павла у Бијелом Пољу, његовој задужбини. Један од писара мањег дела текста био је дијак Григорије, који је, изгледа, живео на Мирослављевом двору, јер у запису моли Бога да му помогне да буде »у господина у милости«. Он није учествовао само у писању већ је допринео и украшавању иницијала и минијатура. Будући да је поменуо »застављање златом«, а не и сликање, а и да је запажено да златни листићи негде, услед непажње приликом наношења, прелазе преко обојеног цртежа, мисли се да није био илуминатор, сликар.

Сем заставице на почетку књиге, с попрсјима јеванђелиста под насликаним луковима, и понеке независне минијатуре и вињете, сав остали сликани украс везан је за иницијале. Они су врло високи: захватају осам до дванаест редова исписаног текста. Има их близу три стотине, а размештени су уз две колоне рукописа. Међусобно се разликују једино по мотивима. Једни су сачињени од геометријског преплета обогаћеног лишћем, другима су саставнице разлистане гране с дивљим животињама и птицама, па чак и са фантастичним зверињем, док је у треће, најраскошније и најсложеније, уграђена и људска фигура. Геометријски преплети, као и биљне лозице, могу бити једночлани, али и вишечлани, а лишће није пресликано из природе, већ је плод маште.

40 Литература у Мирослављевом јеванђељу је веома обимна. Стара публикација Љ. Стојановића, *Мирослављево еванђеље*, Беч 1897, још увек је најпотпунија по репродукцијама минијатура у боји. Монографију о садржају текста и о тематици минијатура написао је Л. Мирковић, *Мирослављево јеванђеље*, Београд 1950 (са старијом српском литературом). Нешто пре издавања монографије почела су испитивања посебних проблема повезаних с илуминацијом, која трају до данас. Вид. J. Ковачевић, *Белешке за проучавање Мирослављевог јеванђеља и материјалне културе XI–XII века*, ИЧ (1949) 3–18. Уп. исти, *Око Мирослављевог јеванђеља*, ИЧ (1951) 90–101. Осврт на илуминацију, са старијом, посебно руском литературом о минијатурама, написао је V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa*, Radovi Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine, VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 3 (1957) 43–52. Особинама стила бавио се S. Radojčić: *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 23–29; *Elemente der westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen*, Actes du XVIIIe Congrès international d'histoire de l'art, La Haye 1955, 199–206; Ђ. Стричевић, *Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља*, ЗРВИ 1 (1952) 181–200, покушао је да расправи улогу појединих илуминатора, да одгонетне њихово порекло и доведе их у везу с богумилством, али је на више места успео да успешно разреши иконографију неких представа. У последње време, највише је J. Максимовић допринела бољем познавању иконографије и стила минијатура, пратећи њихове романичке и византијске црте. Своје *Студије о Мирослављевом јеванђељу* штампала је у четири наврата: 1. *О западњачком карактеру минијатура*, Зборник Народног музеја 4 (1964) 201–217; 2. *Жван Батиста, Марија Магдалена*, Зборник за ликовне уметности 6 (1970) 3–11; 3. *Ликови јеванђелиста у Мирослављевом јеванђељу*, Зборник за ликовне уметности 8 (1972) 41–50; 4. *Византијски елементи у иницијалима Мирослављевог јеванђеља*, Зборник Народног музеја 8 (1975) 383–392. Уп. и П. Мијовић у *Историји Црне Горе* 2/1, 227–242.

Људска фигура увек има посебну улогу: бори се са змијом или фантастичном животињом, лови дивљу свињу или курјака, носи почетно слово, или се на њега пење, седи на врху или се за њега са стране држи, лети на крилатој звери, јаше на чудовишту, па чак као циркуски акробат, на стубу слова, у смелом покрету, стојећи на једној нози, држи савладану животињу у подигнутој руци. Декоративна природа иницијала у Мирослављевом јеванђељу далеко је надмашила приповедну, илустративну.

Сав украс исцртан је пером, црвеним или мрким мастилом, а боје – црвена, жута и окер – нанесене су на површину готово у једном тону. Ипак је наговештена пластична обрада облика: цртеж је, местимично, уз контуру или на наборима хаљина, подебљаван како би означио површине у најдубљој сенци, а боја је овлаш наношена тамо где је требало осветлити поједине површине. Лице, руке и ноге насликаних фигура остали су, већином, непокривени бојом, мада је негде употребљена разводњена сепија, па је на лица стављано и руменило. У изради украса Мирослављевог јеванђеља примењен је свуда исти поступак, што је знак да је у питању сликарство једног мајстора. Само је завршне акценте раскоши, у виду златних листића, додао дијак Григорије. Непознати сликар је био међу најбољима у Србији тога доба: с изразитом вештином цртао је растиње, птице, звери и људе у покрету. Испољио је слабост једино када је требало да изведе непомичну фигуру, у чеоном положају; сразмере фигура нису тад дате најуспешније.

Украс Мирослављевог јеванђеља одаје западњачке црте: величина и распоред иницијала одговарају латинским књигама, почетна слова су састављена од елемената својствених романичкој минијатури Рима, Тоскане и јужне Италије, иконографија сцена и прикази јеванђелиста у иницијалима преузети су са Запада, стил је у духу минијатура насталих у бенедиктинским илуминаторским радионицама у Кампанији и Апулији, појединости на словима су из ризнице декоративних мотива романичке уметности (маске из чијих уста излазе волуте, животиња с два тела и једном главом, итд.). Веома се мали број минијатура ослањао на византијске предлошке (заставица с јеванђелистима на почетку књиге, композиција понеког слова с преплетима, птицама и атлантима), али су и оне прерађене руком романички опредељеног сликара. Иако су украси подређени стилским начелима романичке минијатуре, сликар кнеза Мирослава им се није потпуно приклонио и претворио у кописту; није пронађено ниједно западњачко дело које би се могло прогласити његовим непосредним узором. Романика је била само оквир у којем се он слободно, стваралачки кретао. Само је на једном месту оставио могућност да се наслути његово порекло. Изнад минијатуре Јована Претече исписао је натпис ЖВАН БАТИСТА, који се, по рукопису, разликује од слова основног текста Јеванђеља. Такав облик имена допушта закључак да је потицао са источне обале Јадрана, а добро познавање ћирилског писма говори о томе да је, највероватније, био житељ некога српског града.

Мирослављево јеванђеље је не само најраскошнија српска књига већ и преломно дело у историји српске минијатуре. Његов украс је, кроз чврсту повезаност са Западом, означио коренит раскид са старословенским предањем. Тај чин је био од пресудног значаја за даљу судбину српске илуминације. Кроз читав XIII век се на разне начине осећао утицај Мирослављевог јеванђеља при украшавању књига у Србији, а током XIV века и у Босни. Тиме је

Мирослављево јеванђеље заузело кључно место у српској уметности, какво и Богородичина црква у Студеници.

Док је Мирослављево јеванђеље постало пример зетског начина украшавања књига, сликарство у такозваном Вукановом јеванђељу било је израз прилика у илуминаторским радионицама око српске престонице у Расу на крају XII и самом почетку XIII века. Запис писара, монаха Симеона, на

Вуканово јеванђеље, Св. Јован, пре 1202. године. Лењинград, Публична библиотека.

крају књиге на веома речит начин открива догађаје који су се одигравали у време настанка Вукановог јеванђеља. Испричавши свој живот, од напуштања породице, преко замонашења и борављења у неком општежитељном манастиру, до испосништва у пештери названој Пећ, у граду Расу, где је исписао више књига за великог жупана, он је забележио да тада многи »почеше радити књиге и повести«. Тек што је окончао рад на књизи, на престо се попео Немањин син Вукан, после немира у земљи, у којима је имао неприлика од »злих људи«. Било је то 1201. године. Промене у држави довеле су дотле да је неко, можда сам писар Симеон, избрисао једанаест редова из записа у којима је забележена посвета књиге великом жупану, за којег је радио. Могао је то бити једино збачени Стефан, други Немањин син. Описани догађаји одређују време настанка рукописа у године између 1196. и 1201. У науци се, међутим, за њега усталио назив: Вуканово јеванђеље.[41]

Вуканово јеванђеље се не може мерити с Мирослављевим ни по величини ни по раскоши. Десетине иницијала, по један или два на готово свакој страници, високи су само четири до шест исписаних редова текста, урађени су црвеном и жутом бојом, а нису позлаћени. Њихови мотиви, иако маштовито распоређени, углавном су скромни: преплетене у чворове, еднобојне или двобојне траке творе стабло слова које се завршава стилизованим листовима с витицама или обележавају нестварно тело животиње са псећом или вучјом главом. Тератолошки и преплетни иницијали Вукановог јеванђеља нашли су свој узор у делима македонских илуминаторских радионица. Изгледа да их је већину урадио сам писар, монах Симеон.[42] Посебну вредност Вукановом јеванђељу дају две минијатуре на целим страницама: лик Јована јеванђелисте који седи и на колену исписује јеванђеље и слика Христа Емануила на престолу који благосиља.

Вуканово јеванђеље са своја два слоја украса – тератолошким и минијаторским – ипак је својеврсно дело. Иницијали су изведени с више реда и вештине неголи они што су рађени у македонским преписивачким радионицама, док су минијатуре преко целе стране превеле облике из византијског сликарства у чисто извучен и само обојен цртеж. Оба подухвата била су од трајније вредности – неки илуминатори из средишњих области земље следили су их током XIII века. Иако Вуканово јеванђеље није било толико значајно по последицама као Мирослављево, у историји српске минијатуре оно ипак није остало усамљен случај. Оба јеванђеља су носила уметничке садржаје прилагођене српској књизи, што им је, уз углед ктитора, обезбедило дуготрајнији утицај.[43]

[41] Текст записа: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* 4–5 (превод на савремени језик Ð. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960, 32, 314). J. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967, 2–3, утврдио је да је рукопис био довршен пре но што је Вукан преузео власт и да су у његовом писању учествовали четири преписивача и један коректор, али да је највећи део текста урадио монах Симеон.

[42] В. Стаковъ, *Славянскій и восточный орнаментъ по рукописах древнаго и новаго времени*, С. – Петербург 1884, т. XVI, сл. 1–16 (с репродукцијама иницијала у боји); В. Мошин, *нав дело* 53–55 (са старијом литературом); J. Врана *нав. дело* 5–6.

[43] Ликове са минијатура у Вукановом јеванђељу обрадио је С. Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*, Глас 7 (1959) 11–12.

ОДБРАНА НЕМАЊИНОГ НАСЛЕЂА – СРБИЈА ПОСТАЈЕ КРАЉЕВИНА

Збивања на Балканском полуострву у првој половини XIII века најчешће су била обележена последицама четвртог крсташког рата и освајања Цариграда (априла 1204). Тада је срушено Византијско Царство, на чијим темељима западни освајачи оснивају низ нових држава које живе под окриљем новообразованог Латинског Царства у Цариграду. С друге стране, тај сплет догађаја знатно је утицао на судбину суседних јужнословенских држава, Србије и Бугарске. Нестанак Византије недвосмислено је показао целом околном свету да старо царство није било непобедиво, јер је подлегло нападу војске крсташких ритера. У једном дану срушен је столетни мит о вечности тога универзалног и јединог законитог царства хришћанске васељене, што је у суседним државама на Балканском полуострву довело до нових схватања о месту и улози Византије. Показало се, наиме, да се старо царство ни по снази ни по слабостима није разликовало од осталих држава, а то је, опет, одредило и њихове одређене аспирације према бившој византијској територији. Обновљено Византијско Царство чак ни после 1261. године није могло у односима према јужнословенском свету увек да заступа и брани стара универзалистичка схватања, срушена унеповрат катастрофом 1204. године.[1]

Међутим, нестанак Византије и образовање нових држава на њеној бившој територији нису једина последица крсташког похода на Исток. Цео тај сплет догађаја отворио је нове путеве политичким и економским интересима неких западних држава према централним и југоисточним деловима Балканског полуострва. Реч је, пре свега, о оним крајевима који су неку годину раније стајали под скиптром ромејског цара, али и о осталим областима што су улазиле у византијску политичко-културну сферу (Бугарска, Македонија, Србија, Албанија и др.). На другој страни стајале су творевине израсле на рушевинама Византије, било да је реч о државама латинских крсташа или о новим грчким државама, које су на разним странама бивше византијске територије покушавале да наставе државне и црквене традиције несталог царства. Кроз призму тих суштинских промена ситуације и односа снага на југоистоку Балканског полуострва мора се посматрати и политика Стефана Немањића и његових најближих наследника, јер се њихова држава на немирном балканском тлу нашла изложена сучељавању интереса и утицаја Истока

[1] Уп. нова размишљања: I. Dujčev, *Le grand tournant historique de l'an 1204*, ЗРВИ 16 (1975) 63–68.

и Запада. Било је потребно много политичке проницљивости и вештине да би се могле проценити нагле и честе промене у плановима и односима владара и држава заинтересованих за збивања на том подручју.[2]

У тако бурном времену, Стефану Немањићу се брзо указала прилика да прошири утицај српске државе ка југоистоку, дуж долине Вардара, и да тиме можда обезбеди услове за трајна освајања у том правцу. Изненадно убиство цара Калојана под зидинама Солуна (октобра 1207) изазвало је унутрашње немире у Трновској Бугарској, пробудивши политичке амбиције моћних бољара, господара или управника појединих области. Међу њима се истицао Стрез, блиски рођак новога бугарског цара Борила (1207–1218), који је због својих политичких амбиција могао бити опасан за централну власт у Трнову.[3] Бежећи од опасности у самој Бугарској, Стрез се нашао на територији Стефана Немањића, који га је пријатељски дочекао. Иако је цар Борил нудио добре услове споразума само да би се домогао опасног Стреза, српски велики жупан, имајући одређене политичке планове, није пристајао да му изручи изненаднога госта. Изгледа да ни домаћи великаши нису били наклоњени Стрезу, али му је Стефан Немањић ипак помогао да се, уз подршку српске војске, учврсти као господар крајева централне Македоније, са седиштем у тврдом граду Просеку, подигнутом високо изнад стрмих обала Вардара (1208). Пошто је под таквим условима преузео власт, Стрез је, бар првих месеци, морао признавати врховну власт српског великог жупана. Међутим, он је убрзо почео да мења став, јер је као господар значајних крајева Македоније имао одређене планове о сарадњи с другим политичким личностима на југоистоку Балканског полуострва, пре свега, са епирским владарем Михаилом I Анђелом (1205–1214), а затим и са царем Борилом.[4] Стрезова политика могла је бити веома опасна за Стефана Немањића будући да су ратни планови господара Просека и његових савезника били управљени и против суседне српске државе. Суочен с новом и неочекиваном опасношћу, Стефан Немањић најпре покушава да преговорима умири Стреза, поверавајући ову важну мисију брату Сави, који одлази на преговоре у само Стрезово седиште Просек. Савина дипломатска вештина није уродилиа плодом, јер Стрез није желео да промени став према Стефану Немањићу. После неуспелих преговора, Стрез је изненада пао као жртва атентата у самом Просеку, што свакако показује да је међу његовим поверљивим људима постојала струја наклоњена измирењу са Стефаном Немањићем.[5] Изворни подаци не

[2] О тим видовима политике Стефана Немањића вид. Јиречек, *Ист. Срба* I, 162; С. Станојевић, *Стеван Првовенчани*, Годишњица НЧ 43 (1934) 43–46; M. Burian, *Die Krönung des Stephan Prvovenčani und die Beziehungen Serbiens zum römischen Stuhl*, Archiv für Kulturgeschichte, 23 (1932) 141 и даље.

[3] Латински извори наводе Стреза (Stratius) као рођака (nepos) убијеног цара Калојана. Cf. G. Prinzing, *Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212*, Byzantion 43 (1973) 411 и даље, и Теодосије, *Житије св. Саве* 103 и даље, такође знају да је Стрез био Калојанов рођак; у новијим истраживањима се верује да је Стрез био брат или близак рођак новог бугарског цара Борила. Уп. Nicol, *Despotate* 33 и даље; Prinzing, *Bedeutung* 100 и даље; Е. Савчева, *Севастократор Стрез*, Годишник на Софийския Университет, Исторически факултет 68, 1974, София 1979, 69–74.

[4] Стрез је покушао да у савезу с Михаилом I Анђелом угрози латински Солун; уп. Nicol, *Despotate* 34.

[5] О Стрезу и његовој политици према Србији говоре српски извори XIII века; уп. Стефан Првовенчани, *Живот Симеона Немање*, 60–63; Доментијан, 206; Теодосије, 103–107. Специјално о Стрезу вид. Н. Радојчић, *О неким господарима града Просека на Вардару*, Летопис МС

говоре јасно о времену Стрезове смрти. Раније се веровало да се то збило 1214. године и да је Стрезов план акције против Србије био повезан с нападом другог савезника, Михаила I Анђела, на Скадар.[6] Међутим, нека новија истраживања померају крај Стрезове владе у 1212. годину.[7]

Поставља се питање да ли је Стефан Немањић после Стрезове смрти (1212) намеравао да прошири своје територије освајајући Стрезове поседе. Помагање Стрезове акције било је у складу са плановима српске државе везаним за освајања према југу. Међутим, извесно је да Стефан Немањић није успео да искористи смрт бившег пријатеља – Стрезове поседе одмах је приграбио бугарски цар Борил.[8]

Реално процењујући политичку ситуацију на Балканском полуострву после крсташког освајања Цариграда, Стефан Немањић је водио рачуна о насталим променама и појачаном интересовању неких западних држава за збивање у овом подручју, међу којима су, пре свега, били Млечани, иницијатори скретања крсташа према Цариграду. Они су из тога извукли неизмерне политичке и економске користи, запосели су главне трговачке центре и поморске путеве у водама несталог Византијског Царства, а одлучно су утицали и на образовање нових крсташких држава. Стефан Немањић је, стога, одлучио да се постепено приближи Западу и Венецији, користећи родбинске везе, сигуран и чест облик зближавања у међународним односима у средњем веку. Могао је то учинити тим пре што је његов први брак с византијском принцезом Евдокијом, који је, такође, био политичке природе, раскинут још пре крсташког освајања Цариграда. Требало је да нова супруга српског великог жупана потиче из владарске породице млетачких преокупова дуждева јер је Венеција у то време имала одлучујући утицај на збивања на Балканском полуострву. Према подацима млетачког хроничара из знатно познијег времена, Стефан Немањић се оженио Аном, унуком дужда Енрика Дандола, тек 1216–17. године, када је по савету нове супруге одлучио да се одрекне источне шизме и приђе католичкој вери.[9] Иако је у једном извору други брак Стефана Немањића датиран у 1216–17. годину, свакако су исправна рачунања која ту политичку везу померају у раније године, непосредно после неочекиваног исхода четвртог крсташког рата.[10] Како је и тај брак Стефана Немањића имао чисто политички карактер, природно је претпоставити да је склопљен око 1207–1208. године, убрзо после крсташког освајања Цариграда (1204), када је и утицај Млечана у унутрашњости Балканског полуострва био најјачи. Ана Дандоло је, изгледа, умрла пре краљевског крунисања Стефана Немањића (1217), оставивши му сина Уроша.

Брак с млетачком принцезом Аном Дандоло није био једини знак нове, прозападне политичке оријентације Стефана Немањића, јер је он покушавао од Запада да добије и неке важне државноправне привилегије. Реч је о старим плановима српског великог жупана, смишљеним још пре крсташког освајања

259–260 (1909) 32–40; П. Мутафчиев, *Владателите на Просек*, Сборник на Българ. Акад. на науките 1 (1913) 41–85; Савчева, *нав. дело* 67–97.

[6] Мутафчиев, *нав. дело* 68–71.

[7] Prinzing, *Bedeutung*, 103 и даље.

[8] Нетачна је претпоставка да је Стефан Немањић тада освојио Скопље; уп. Р. Грујић, *Властелинство светога Ђорђа код Скопља од* XI–XV века, Гласник СНД 1 (1926) 49.

[9] *Muratori*, RIS XII, 340 и даље.

[10] О другом браку Стефана Немањића вид. Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас 60 (1901) 4–29.

Цариграда. Тада је, у освит XIII века, Стефан Немањић тражио краљевски венац од папе Инођентија III, али је та акција доживела неуспех због противљења суседне Угарске.[11] Неуспех првог покушаја није обесхрабрио Стефана Немањића, који је сада желео да искористи појачано политичко интересовање папског двора за догађаје и односе на Балканском полуоству. Стефан Немањић стога упућује 1217. године изасланике папи Хонорију III, тражећи поново краљевску круну. Овога пута папа излази у сусрет жељи српског владара и преко посебног легата шаље му краљевски венац.[12] О западном, римском пореклу Стефанове краљевске круне говори и Савин биограф Доментијан, по коме је Сава послао у Рим свога ученика Методија да тражи папски благослов за Србију и краљевски венац за Стефана Немањића, чија је породица непосредно била везана за старе традиције краљевства у Дукљи.[13] Међутим, како се Србија касније почела поново да приближава византијском свету, чињеница да краљевска круна Стефана Немањића потиче са Запада морала се оповрћи. Стога се већ у Теодосијевом спису о Савином животу јавља нова верзија, по којој је Сава на сабору у манастиру Жичи крунисао Стефана Немањића за краља.[14] То говори да су политичке потребе налагале да се Стефаново крунисање прикаже као чин изведен у домаћим условима, што је морало наћи одговарајуће место у домаћим изворима, мада је сасвим извесно да је краљевска круна Стефана Немањића донета из Рима, што је био резултат нове, западне политичке оријентације српске државе.[15]

[11] A. Theiner, *Mon. Slav.* I, 36, № 57; К. Јиречек, *Ист. Срба* I 164; Burian, *нав. дело* 147–151.

[12] О томе говори Тома Архиђакон (Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagrabiae, 1894, 91), а такође и Андрија Дандоло, млетачки хроничар XIV века, који крунисање Стефана повезује с његовим браком са Аном Дандоло; уп. *Muratori*, RIS XII, 340 E.

[13] Доментијан, *Житије св. Саве* 245 и даље.

[14] Теодосије, *Житије св. Саве*, 141 и даље; нова антилатинска верзија о Стефановом крунисању продрла је и у наше средњовековне родослове, у записе и натписе; уп. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 26 и даље, 47, 59, 282; Стојановић, *Записи и натписи*, 1029, 1038, 1052, 5543.

[15] Пошто је реч о важном догађају из историје државе првих Немањића, у литератури је изречено доста судова о краљевској круни Стефана Немањића; овде ћемо навести само резултате најважнијих истраживања. Српска историографија је рано показала жељу да поклони поверење Теодосијевим вестима о домаћем пореклу српске краљевске круне, а то мишљење је први озбиљно заступао Љ. Ковачевић, *нав. дело* 16–19, уверен да је Стефан Немањић добио краљевску круну од брата Саве, као што каже Теодосије, а и неки други домаћи извори. Веру у Теодосијеве вести показао је и Н. Радојчић полазећи од општије претпоставке да је Теодосије као писац веродостојнији од Доментијана; уп. Н. Радојчић, *Сабори* 74 и даље; Н. Радојчић, *Обред крунисања босанског краља Твртка*, Београд 1948, 58; исти, *Два Теодосија Хиландарца*, Глас 218 (1956) 17 и даље. Природно је да се не могу лако одбацити ни вести из извора о западном пореклу Стефанове краљевске круне, због чега су неки историчари покушавали да две изворне верзије о том догађају усагласе претпоставком да је Стефан Немањић крунисан два пута: први пут заиста круном која је донета из Рима, а други пут у манастиру Жичи, кад је круну примио из руку брата Саве. Теорију о двоструком крунисању упорно је бранио Д. Анастасијевић, *Је ли св. Сава крунисао Првовенчаног*, Богословље 10 (1935) 211–312, верујући да је и Сава у Жичи крунисао Стефана истом круном коју је он 1217. добио из Рима; друго крунисање обављено је у мају 1221. Теорију о двоструком крунисању заступа у новије време М. Ћоровић-Љубинковић, *Претечина десница и друго крунисање Првовенчаног*, Старинар 5–6 (1953–54) 105–114, покушавајући да вести о крунисању повеже с реликвијом деснице св. Јована Претече која је имала значајно место у крунисању византијских царева, а коју је Сава донео у Србију из Никеје. Данас се свакако мора усвојити старо али исправно мишљење које је изнео још И. Руварац, *О главним моментима у животу св. Саве, првог српског архиепископа*, Летопис МС 208 (1901) 7 и даље. Полазећи од јасних података Томе Архиђакона, као и тадашње политичке ситуације на Балканском полуострву, Руварац је сматрао да је Стефан Немањић само једанпут крунисан, и то круном из Рима; уп. M. Burian, *нав. дело* 144 и даље; *Историја Црне Горе* 2/1, 10 (С. Ћирковић).

Таква политика Стефана Првовенчаног изгледа да је изазвала опозицију у самој српској држави, па чак и противљење Саве Немањића, који незадовољан напушта земљу и одлази у Свету Гору. Можда је под утицајем тих околности Стефан Првовенчани одлучио да постепено мења своју прозападну политику, окрећући поглед и према остацима византијског света. Краљевска титула добијена из Рима донела је Србији политичку независност, која је за средњовековне државноправне појмове била неодвојива од црквене независности. Стога је Сава Немањић пошао у Никеју да од тамошњег цара и патријарха издејствује независност српске цркве (1219). Тај чин, о коме ће касније бити више речи, значио је постепено приближавање Стефана Првовенчаног земљама на истоку, оним државама које су претендовале да наставе политичке и црквене традиције срушене Византије. Али тај политички заокрет није извршен нагло, јер је српски краљ и даље одржавао везе са Западом. О томе сведочи регест папе Хонорија III (марта 1220) да је краљ Србије (rex coronatus) Стефан Првовенчани послао епископа Методија као изасланика у Рим тражећи папски благослов и потрду краљевске круне.[16] Уосталом, ни сам Сава Немањић није био трајно антилатински настројен, јер, отишавши из Србије после Стефановог крунисања, 1217, он се, на повратку из Никеје (1219), као новорукоположени српски архиепископ Сава задржао у Солуну, који је још био под латинском влашћу. Саву је пријатељски примио митрополит града, а боравио је у познатом солунском манастиру Филокалу, коме је даровао две велике иконе.[17]

Везивање Стефана Немањића за Запад добило је своје оправдање у стицању краљевске круне из Рима, што је знатно учврстило његов положај у тадашњем свету, а у земљи дало вид легитимности његовој власти. Све то налази израза у титулатури Стефана Првовенчаног: после краљевског крунисања, он у званичним документима употребљава епитет »самодржац«, што је дословни превод византијског царског епитета »автократор«. Тиме је српски краљ желео јасно да одреди фактички независан положај, пре свега, према остацима византијског света.[18]

Краљевски венац добијен из Рима представљао је значајан уступак српској држави, али је истовремено погађао интересе неких суседних земаља које су имале одређене државноправне аспирације према Србији. Међу њима је, пре свега, била Угарска, која је покушавала да те планове оствари под окриљем Рима, па се још на самом почетку XIII века, када је Стефан Немањић први пут покушао да добије краљевску круну из Рима, успротивила томе. После крунисања Стефана Првовенчаног, угарски краљ Андрија II одлучио је да интервенише директном оружаном акцијом против Србије. У време када је Стефан Првовенчани добио краљевску круну, Андрија II налазио се у крсташком походу, из кога се вратио тек крајем 1218. године. Стога је и његова акција против Србије уследила касније, вероватно 1220. године, а важна дипломатска мисија смиривања изненадне опасности пове-

[16] F. Rački, *Pismo prvovenčanog kralja srpskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, Starine 7 (1876) 53–55.

[17] Доментијан, *Житије св. Саве* 226; Теодосије, *Житије св. Саве* 135. О Савиним боравцима у Солуну вид. М. Живојиновић, *О боравцима Светог Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977) 63–71.

[18] Уп. исцрпна разматрања Острогорског, *Автократор и самодржац*, Глас 141–148 (= *Сабрана дела* IV, 323–327).

рена је искусном политичару архиепископу Сави, који је под непознатим околностима одвратио краља Андрију II од рата против Србије.[19]

Користећи промене које су падом Византије настале на целом Балканском полуострву, Стефан Немањић, је рано испољио намере да територијално и политички прошири свој утицај у правцу југозапада, где је и његов отац Стефан Немања постигао значајне успехе освајањем Зете и Котора. Стефан Немањић је желео да настави ширење према областима које су лежале уз границе Зете, пре свега, према Албанији. Међутим, српски владар морао је опрезно да делује јер су и неке друге државе имале одређене интересе у тој земљи. Били су то, пре свега, Млечани, а и суседна епирска држава династије Анђела, образована 1205. године, после пада Цариграда. Опрезно наступајући, Стефан Немањић успоставља пријатељске и родбинске везе са албанским великашима, које тиме постепено везује за своју власт. Међу албанским феудалцима почетком XIII века, угледом и снагом истиче се Димитрије, господар краја око града Кроје, који је имао византијску титулу паниперсеваста, те стога није случајно што је Стефан Немањић одлучио да своју кћер Комненију уда за Димитрија. Међутим, Стефанови политички планови везани за овај брак сасвим су се распршили после Димитријеве смрти (1216), кад се Комненија удала за Димитријевог рођака Григорија Камону.[20]

Стефан Првовенчани имао је одређене политичке планове и у погледу области Хума, на западној страни својих граница, где је до краја XII века владао Немањин брат Мирослав. После Мирослављеве смрти, у Хуму настају немири током којих великаши протерују Мирослављеву удовицу с малолетним сином Андријом, а власт предају кнезу Петру, можда Мирослављевом сину из првог брака. Промене у Хуму, а вероватно и непријатељско држање самог кнеза Петра, примореле су Стефана Немањића на акцију, те је дошло до рата у коме је српски владар имао успеха. Поседи кнеза Мирослава подељени су на тај начин што је Стефан Немањић узео јужне делове Хума, док је Стонско приморје и Попово добио млади кнез Андрија; што се кнеза Петра тиче, он се морао повући према северу и задовољити територијом од Неретве до Цетине. Оскудни изворни подаци не одређују хронологију ових успеха српског владара, али је карактеристично да се у интитулацијама Стефанових повеља манастиру Жичи и манастиру на острву Мљету (1220) јавља и помен Хума. Стога се верује да је Стефан Немањић освојио делове Хума 1216. године.[21]

У политици првих Немањића област Зете има важно место јер је ту још раније постојало краљевство на чије се традиције, према вестима Доментијана, позива изасланик Методије када у име Стефана Немањића тражи краљевску круну у Риму. Према погледима старије историографије, Зета је с

[19] О походу Угара говоре Савини биографи: Доментијан, *Житије св. Саве* 248, и Теодосије, *Житије св. Саве* 152–154, који изричито наглашава да је Андрија II кренуо против Србије незадовољан Стефановим крунисањем. Оба писца представљају преговоре са угарским краљем као једно од Савиних чуда; уп. С. Станојевић, *О нападу угарског краља Андрије на Србију због прогласа краљевства*, Глас 161 (1934) 107–130.

[20] Уп. Љ. Ковачевић, *нав. дело* 53–55; Ласкарис, *Византиске принцезе* 39; А. Соловјев, *Непознат уговор Дубровника са арбанским владаром из почетка* XIII века, Архив за правне и друштвене науке 27 (1933) 293 и даље; *Историја Црне Горе* 2/1, 29.

[21] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 9, 11, 13; о судбини Хума за владавине Стефана Првовенчаног вид. К. Јиречек, *Тољен, син кнеза Мирослава Хумског*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 438 и даље; В. Ћоровић, *Хисторија Босне* I, 222 и даље, 227.

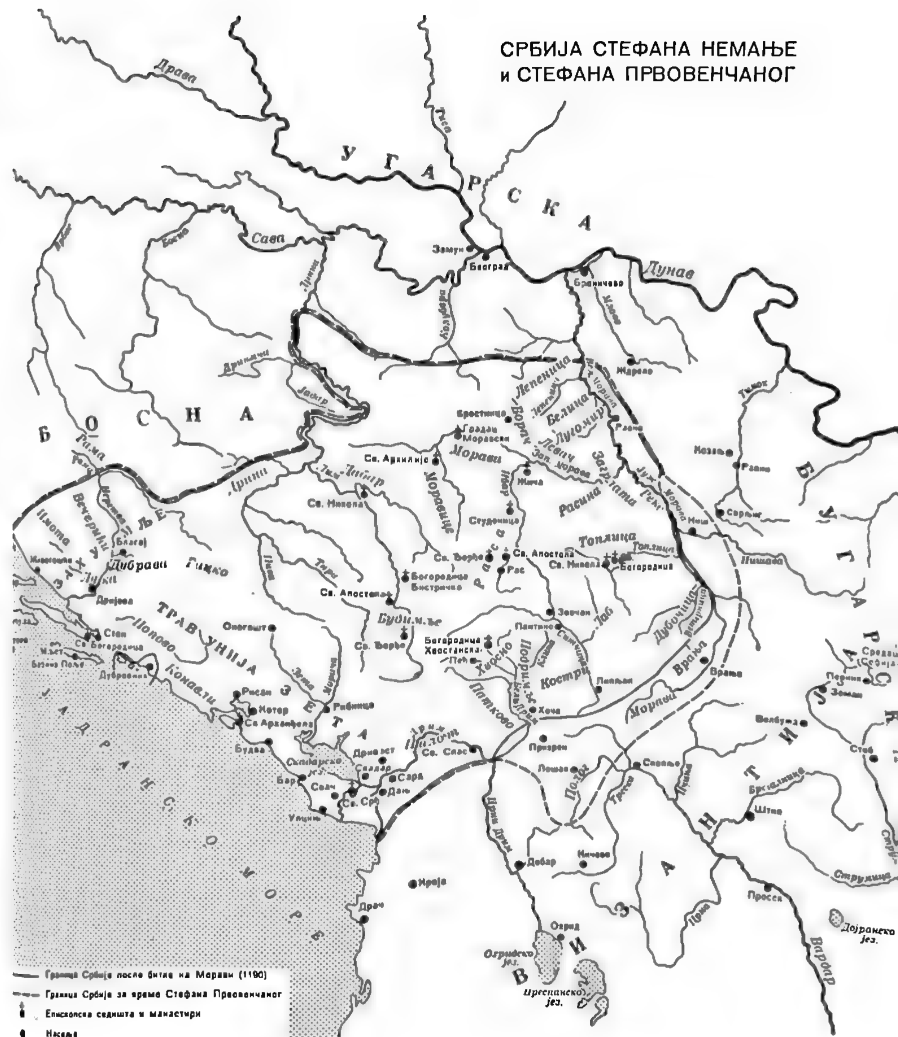

Требињем дата најстаријем Стефановом сину Радославу, који је њоме управљао још за очевог живота. За то време Радослав је издао неке повеље Котору.[22] Међутим, чини се вероватнијим гледиште да је управо Стефан Првовенчани потиснуо идеје о самосталности Зете које би проистицале из власти Вукана у овим крајевима и права његових потомака. Према томе, ни Радослав није био владар Зете у време Стефана Првовенчаног, који је настојао да избрише сваки траг самосталности те области у оквирима државе Немањића.[23]

На западу своје територије Стефан Првовенчани се морао позабавити и питањем права и статуса дијецеза католичке цркве у Приморју које су се припајањем Зете нашле у границама српске државе. Ту се налазила епископија у Котору, која је доста рано, 1172, дошла под јурисдикцију Архиепископије у Барију. Такав црквени статус Котор је, изгледа, задржао и под влашћу српске државе.[24] Међутим, освајање Зете и Приморја суочило је прве Немањиће са старим спором између барске и дубровачке дијецезе око црквене јурисдикције над овим територијама. Западна политичка оријентација Стефана Немањића, која му је донела краљевску круну из Рима, побољшала је и положај Барске архиепископије, чија је територија улазила у оквире српске државе. Већ на сабору у Латерану (1215) расправљано је о спору између Барске и Дубровачке архиепископије; Барска архиепископија је добила предност, тако да су јој сада биле потчињене све католичке цркве на територији српске државе.[25] Стефан Првовенчани водио је бригу о положају католичке цркве у Приморју, доделивши, на пример, 1220. године свечану повељу бенидиктинском манастиру на острву Мљету с потврдом поседа и повластица.[26]

Нема сумње да на овој страни Стефан Првовенчани није водио рачуна само о својим католичким поданицима. Ту је живео и велик број православног становништва које је у оквирима српске државе такође очекивало нове организационе облике црквеног живота. Пошто је успешно обавио мисију у Никеји, а српска црква добила статус аутокефалне архиепископије (1219), Саву је по повратку у Србију као првог архиепископа очекивао значајан задатак стварања домаће црквене организације. Радећи на томе, он оснива низ нових епископија, расутих по читавој територији српске државе. Међу њима су велики значај имале епископије у западним деловима државе Стефана Првовенчаног, јер су се налазиле на осетљивим граничним тачкама према католичком свету као заштитници интереса православља. Сава тада оснива православну епископију на Превлаци, малом острву у Боки которској, где се налазио манастир Св. Арханђела, прва православна монашка обитељ у приморју српске државе.[27] Још важнија епископија основана је у Стону, на чије

[22] Вид. нарочито К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 171; С. Станојевић, *Стеван Првовенчани*, Годишњица НЧ 43 (1934) 48.

[23] И. Божић, *О положају Зете у Немањићској држави*, ИГ 1–2 (1950) 113 и даље.

[24] И Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик 203 (1953) 11.

[25] С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави*, Београд 1912, 93–97; *Историја Црне Горе* 2/1, 20–22 (С. Ћирковић).

[26] F. Miklosich, *Mon. Serbica*, 10; за овај занимљив документ веровало се да је фалсификат, али је његову веродостојност доказао А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из год. 1200–1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 17; И. Божић, *нав. дело* 112.

[27] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Ср. Карловци 1920, 73–75.

чело Сава доводи свог ученика Илариона. Стонска епископија постојала је све до времена Стефана Дечанског, а требало је да заједно са епископијом на острву Превлаци, у Боки которској, брани положај самосталне Српске православне цркве према суседним католичким дијецезама.[28]

Посвећујући пуну пажњу заштити положаја своје државе и цркве према Западу, Стефан Немањић је истовремено морао да мисли и на односе с византијским светом, државама образованим на територији несталог царства. Српска држава се поново приближила остацима византијског света, па је 1219. године добила црквену самосталност од Никејског Царства, које је претендовало да настави политичке и црквене традиције срушене Византије. Стефан Немањић се суочавао са интересима и екпанзијом грчке државе, коју је у Епиру 1205. године образовао Михаило I Анђео (1205–1214). Никејско Царство у Малој Азији, географски веома удаљено, бар у то време још није показивало интересовање за територије које је Византија некада држала на Балканском полуострву. Насупрот томе, државе епирских Анђела, са центром у Арти, већ су за време власти свога оснивача Михаила I имале одређене планове у погледу територија које су пре 1204. године улазиле у састав Византије. Део Михаилових освајачких планова био је везан и за области Албаније, у којој је он пред крај владавине постигао велики успех освајањем Драча. Пошто је запосео већи део Албаније, намеравао је да крене према крајњем северу ове земље, где је у српским рукама био велики град Скадар. Михаило I Анђео освојио је од Срба Скадар 1214. године искористивши околност што је Стефан Немањић био заузет догађајима на другој страни. Погођен губитком Скадра, Стефан Немањић је покушао да преговорима приволи Михаила I Анђела да напусти освојени град, али у томе није успео.[29] Освајање Скадра је једна од последњих акција Михаила I Анђела, који је изненада убијен 1214. године, тако да је Стефан Немањић вероватно искористио ту прилику и поново посео Скадар.

После смрти оснивача епирске државе, власт преузима његов брат Теодор I Анђео (1214–1230), владар с великим плановима и амбицијама. Па ипак, односи између Анђела и Стефана Немањића убрзо су се средили, јер је нови епирски владар од самог почетка своје владавине имао далекосежне планове везане за Солун и Цариград. Он је епирску државу хтео да афирмише као наследника византијске државноправне идеје и предводника грчког света у борби за обнову Византијског Царства, те му је био потребан мир на северозападним границама. О рано успостављеном пријатељству између Епира и Србије сведоче планови везани за родбинске везе између две владарске породице. Из писма охридског архиепископа Димитрија Хоматијана сазнаје се да је Манојло, брат Теодора I Анђела, још око 1216. године био ожењен сестром Стефана Немањића. Сам Стефан Немањић желео је да ојача и прошири родбинске везе с моћном владарском кућом Анђела, па је 1216. године намеравао да најстаријег сина Радослава ожени кћерком оснивача епирске државе Михаила I, а затим је покушао да се ожени Михаиловом

[28] О епископији у Стону вид. Епископ Никодим, *Стон у средњим вијековима*, Дубровник 1914, 47–58; М. Вего, *Повјест хумске земље (Херцеговине)* I, Самобор 1937, 112 и даље; В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 223–225.

[29] О акцији Михаила I Анђела говоре само српски извори; уп. Стефан Првовенчани, *Житије св. Симеона* 63–66; вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 167; Nicol, *Despotate* 38; *Историја Црне Горе* 2/1, 9 и даље; Prinzing, *Bedeutung*, 110 и даље.

незаконитом кћерком Маријом. Ти планови су остали неостварени јер су несуђени супружници били у блиском сродству, а црквени закони такав брак нису дозвољавали.[30]

Стефан Немањић је већ у почетку владавине Теодора I Анђела учврстио пријатељство се епирском државом, а даљи развој политичких прилика на Балканском полуострву само је снажио такву политичку оријентацију. Наиме, убрзо по преузимању власти, 1214, Теодор I Анђео креће у велике освајачке походе, следећи амбиције свога претходника Михаила I. У току неколико година, он осваја велике делове бивших византијских поседа у Тесалији, Македонији и Тракији, а према границама српске државе запоседа крајеве од Охрида до тврђава Дебра, Прилепа, Битоља и Просека; моћни епирски владар држао је 1220. године чак и Скопље. Освајања Теодора I Анђела довела су до још ширег територијалног додира Србије и епирске државе, што је могло бити предуслов за тешњу политичку сарадњу, коју су наметале и прилике на југоистоку Балканског полуострва. То су године општег успона суседне Бугарске, чији цар Јован II Асен (1218–1241) има далекосежне универзалистичке претензије да сруши латинску власт у Цариграду и оснује ново, словенско-грчко царство које би заменило стару Византију. Дакле, трновски цар непосредно је угрожавао планове Теодора I Анђела, који је настојао да се византијском и околном свету представи као настављач византијске државне и црквене идеје, а самим тим, и као једини могући обнављач Византије. По својим територијалним аспирацијама, Јован II Асен био је опасан сусед и за српску државу. Читав сплет околности и даље је упућивао Стефана Немањића на пријатељство с грчком државом Анђела, а тиме се Србија нашла у вртлогу политичких обрачуна који су решавали даљу судбину византијског света.

Муњевит је био успон Теодора I Анђела на путу остварења смелих политичких и територијалних амбиција, јер је он поред богатих области континенталне Грчке (Тесалија, Македонија, Тракија), крајем 1224. године освојио и Солун. Запоседање овога великог и славнога града, после Цариграда другог средишта бивше Византије, Теодор I Анђео је прославио узимањем царске круне, тако да је сада у државноправном погледу био раван супарницима у борби за рушење латинске власти у Цариграду (никејски и бугарски цареви). Заиста, моћни солунски цар био је тада од свих претендената најближе великом циљу јер је његова пространа држава израсла у најјачу силу југоисточног дела Балканског полуострва. Такав снажан успон и углед Теодора I Анђела приморали су Стефана Првовенчаног да даље развија добро започете пријатељске односе с државом Анђела, па је зато одлучио да најстаријег сина Радослава ожени Аном, кћерком солунског цара.[31] Извори не дају сасвим јасне податке о времену склапања тога превасходно политичког

[30] Писмо Димитрија Хоматијана издано у: Pitra, *Analecta*, N° 10, col. 49–52; М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 38 и даље; D. Nicol, *Despotate* 49; D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 90, N° 43.

[31] О томе од наших извора говори једино Доментијан, *Житије св. Саве* 261, који Сави Немањићу приписује у заслугу што је склопљен овај политички брак. Никејски историчар Г. Акрополит (*G. Acropolitae opera* I, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903, 60) погрешно тврди да је Ана била кћи цара Теодора I Ласкариса; ту заблуду разрешио је у нашој историографији И. Руварац, *Краљице и царице српске*, Матица 3 (1868) 313–316 (= *Зборник Илариона Руварца* I, Београд 1934, 1–35).

Прстен краља Радослава, Београд, Народни музеј.

брака: иако се раније сматрало да је склопљен после 1224. године, када је Теодор I Анђео, освајањем Солуна, постао најмоћнији господар у грчкоправославном свету, новија истраживања показују да је венчање обављено раније, 1219–1220. године.[32] Сачуван је и леп примерак вереничког прстена Радослава, с грчким натписом »Веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, прими рукама, о Ано, рода Комнина«.[33]

Брак Радослава са кћерком цара Теодора I Анђела био је добро смишљен политички потез јер је Радослав као прворођени син Стефана Првовенчаног још за очевог живота био одређен да наследи престо, а као краљу му је само од користи могла бити подршка моћног солунског цара. У свечаној интитулацији Жичке повеље (1220), Радослав је споменут као очев наследник, што показује да је још за владе Стефана Првовенчаног стварно добио положај савладара.[34] Међутим, Радослав није тада управљао Зетом, како је то веровала старија историографија.[35]

[32] За ранију хронологију уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 171, и Polemis, *нав. дело* 93, N° 47. На основу једног писма Јована Апокавка, Ласкарис, *Византиске принцезе* 41 и даље, датирао је Радослављев брак у време између 1223. и пролећа 1224. године. Ново датовање: С. Кисас, *О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином*, ЗРВИ 18 (1978) 132–139.

[33] K. Krumbacher, *Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring*, Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wiss., 3 (1906) 421–452; V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, Byzantinische Zeitschrift 19 (1910) 111–114; М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 42 и даље; Ф. Баришић, *Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке (Радослава Немањића)*, ЗРВИ 18 (1978) 257–268.

[34] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 11; уп. М. Ивковић, *Установа »младог краља« у средњовековној Србији*, ИГ 3–4 (1957) 63 и даље. У јужној капели Богородичине цркве у Студеници представљен је Стефан Првовенчани како води Радослава ка Немањи, а иза њих је женска фигура, можда грчка принцеза Ана; уп. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 16 и даље.

[35] Уп. И. Божић, *нав. дело* 113 и даље; *Историја Црне Горе* 2/1 10, нап. 12.

После изненадне смрти Стефана Првовенчаног (септембра 1228),[36] није се постављало питање наследника престола: био је то његов прворођени син Радослав, ожењен кћерком Теодора I Анђела, чију је моћну заштиту могао очекивати. На путу Радослављевог уздизања ка власти извесну улогу имао је архиепископ Сава, који га је у манастиру Жичи крунисао краљевским венцем. Савин биограф Теодосије жели, природно, да увећа улогу свога јунака у овим збивањима, па каже да је Стефан Првовенчани тек по Савиној жељи одредио Радослава за наследника.[37]

О краткој владавини краља Радослава (1228–1233) има мало података, али оно што је познато сведочи о бурном времену, испуњеном жестоким унутрашњим трзавицама, које су, свакако, биле последица потпуне политичке преоријентације новог краља, његовог везивања за грчки свет. На то је утицало краљево порекло јер је Радослав потицао из првог брака Стефана Првовенчаног с византијском принцезом Евдокијом. Од раног детињства он је васпитаван под византијским утицајима, а његов брак са Аном, кћерком цара Теодора I Анђела, која је, такође, одгајана у духу византијских традиција, само је тај утицај продубио. Речи Теодосијеве да је Радослав у почетку био добар владар, али да је доцније пао под рђав утицај супруге Ане, треба у том смислу схватити. Значајна је околност што је краљ Радослав преузео византијско царско презиме Дука. То потврђује његов грчки потпис Στέφανος ρῆξ ὁ Δούκας на једној сачуваној повељи издатој Дубровнику фебруара 1234. године.[38] Византијско царско презиме Дука стоји уз Радослављево име и на грчком натпису на споменутом вереничком прстену, а и на новцу. То је бакарни новац с грчким натписом Στέφανος ρῆξ Δούκας који веома личи на новац из времена византијског цара Алексија III Анђела, деде краља Радослава.[39]

Византинофилска политика краља Радослава прожимала је цео политички живот тадашње српске државе, али су нама познате само неке њене манифестације. Политички везан за моћно Солунско Царство, на чијем се престолу налазио његов таст Теодор I Анђео, краљ Радослав је желео да се приближи и Охридској архиепископији, црквеном центру западногрчког света. Сачувано је једно занимљиво писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (1216–1235) које садржи одговоре на нека канонска питања што их је поставио краљ Радослав.[40] Обраћање српског краља Димитрију

[36] О датуму Стефанове смрти вид. старија истраживања: И. Павловић, *Смрт Стефана Првовенчаног и сина му Владислава,* Отаџбина 5 (1880) 576–579; Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји,* Годишњица НЧ 3 (1879) 362–366.

[37] Теодосије, *Житије св. Саве* 161–164; други Савин биограф Доментијан, *Житије св. Саве* 261, приписује самом Стефану Првовенчаном главну улогу о одређивању наследника, али и он наглашава да је то била Савина жеља.

[38] Царско презиме Дука могао је Радослав да наследи од бабе, византијске принцезе Еуфросине, која је заиста потицала из ове династије. С обзиром на то што је Радослав потписивао повеље на грчком и што је на грчком писао охридском архиепископу Димитрију Хоматијану, може се претпоставити да је тада на српском двору постојао грчки писар; уп. А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље* III.

[39] R. Münsterberg, *Neuerwerbungen der Sammlung antiker Münzen,* Numismatische Zeitschrift 18 (58) (1925) 35 и даље; Ласкарис, *Византиске принцезе* 44–47; Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина,* Београд 1933, 24, 71.

[40] Pitra, *Analecta* 686–710; уп. Ф. Гранић, *Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава,* Светосавски зборник 2, Београд 1938, 149–189.

Хоматијану представљало је опасан преседан у црквеној политици српске државе јер је Радослав тиме заобишао поглавара самосталне српске цркве, архиепископа Саву, који је био надлежан за решавање канонских питања. Такав корак је могао имати и далекосежне последице, односно довести до промене статуса Српске архиепископије која би изгубила самосталност и поново дошла под јурисдикцију Охридске архиепископије, како је то било пре стицања независности (1219).

Радослављево обраћање охридској цркви свакако је изазвало узнемиреност у српској држави, а и негодовање његовог стрица Саве, који се налазио на челу аутокефалне Српске архиепископије. Незадовољан оваквим поступком, Сава напушта Србију и полази на дуго путовање по Истоку: борави у Палестини, затим у Никеји код цара Јована III Ватаца, и на крају се преко Солуна враћа у Србију. Краљ Радослав није дочекао стрица и поглавара српске цркве, што показује да се њихови односи нису поправили ни после Савиног дугог бављења ван земље.[41]

Судбина краља Радослава и његов опстанак на престолу зависили су од даљег развоја политичких прилика на југоистоку Балканског полуострва. Наиме, Радослав је као зет солунског цара Теодора I Анђела уживао његову неоспорну подршку. Међутим, баш у току Радослављеве владавине у Србији, долази до судбоносних промена у односима главних политичких чинилаца на Балканском полуострву. На путу остварења смелих амбиција Теодора I Анђела стајао је као главна препрека трновски цар Јован II Асен (1218–1241), који је такође желео да освајањем Цариграда сруши Латинско Царство и образује универзално бугарско-грчко царство које би заменило стару Византију. Политички планови и амбиције двојице тада најмоћнијих владара источноправославног света тако су се укрстили, па је најпре морало доћи до њиховог међусобног обрачуна који би решио који ће од њих двојице преузети даљу борбу за рушење латинске власти у Цариграду и поновно стварање универзалног царства, грчког или бугарског. Одлучујући сукоб двојице владара на Клокотници, притоци Марице, у априлу 1230. године, завршио се катастрофом чета цара Теодора I, што је имало далекосежне последице како по даљу судбину солунске државе Анђела тако и по однос снага у југоисточним крајевима Балканског полуострва. Бугарски цар Јован II Асен не само што је освојио простране и богате области које су раније припадале солунском цару (Тракију, Македонију, Албанију и др.), већ је постао одлучујући чинилац у политичким збивањима грчко-словенског света, а и једини који је могао да сруши латинску власт у Цариграду.

Нагла промена у односима политичких снага на Балканском полуострву утицала је на прилике у држави Немањића, јер је краљ Радослав тиме изгубио ослонац у држави свога таста Теодора I Анђела. Сада се у самој земљи могло лакше испољити незадовољство политиком краља Радослава, који је у својој политици био потпуно окренут према грчком свету. У касну јесен 1233. године[42] долази до промене на престолу у Србији, јер побуњена властела,

[41] О Савином путовању говоре Доментијан, 280, и Теодосије, 172; уп. В. Ћоровић, *Свети Сава,* Браство 16 (1921) 26 и даље; Н. Радојчић, *Св. Сава и независност српске цркве* 42 и даље.

[42] Хронологију одређују подаци повеље коју је Радослав као емигрант издао Дубровчанима 4. фебруара 1234; у њој се каже да је Радослав изгубио престо у истој 6742. години, што значи између 1. септембра 1233, када је почела та византијска година, и 4. фебруара 1234, када је одбегли српски краљ издао повељу Дубровнику; уп. F. Miklosich, *Mon. Serbica* 19 и даље; Д. Анастасијевић, *Св. Сава је умро 1236. г.,* Богословље, 11 (1936) 242 и даље.

незадовољна политиком државе, збацује краља Радослава и доводи млађег брата Владислава. Изгледа да архиепископ Сава у првом часу није био сагласан с том променом, али је касније пристао да је прихвати и Владислава крунише краљевским венцем.[43] Напустивши земљу пред побуном властеле, збачени краљ Радослав се са супругом Аном нашао у Дубровнику, где је 4. фебруара 1234. године издао повељу Републици. Захвалан због указаног гостопримства, Радослав обећава Дубровачкој општини врло широке повластице ако поново преузме власт у Србији, у шта он није сумњао. Дубровачки трговци ће моћи слободно да иду »по свој земљи краљевства ми, по хумској земљи и по Зети«, а Република ће бити ослобођена могориша, данка који је од старина плаћала словенском становништву у залеђу.[44] О боравку краља Радослава и супруге му Ане у Дубровнику говори и повеља Аниног стрица, солунског господара Манојла Анђела, издата у марту 1234. године.[45]

Радослав није дуго остао у Дубровнику, већ је кренуо према југу и на том путу стигао у Драч. Наводно, ту је његова супруга Ана ступила у везе с командантом града, неким Франком, који је чак намеравао да убије Радослава. Уплашен неочекиваним догађајима, Радослав је одлучио да се врати у Србију, где га је стриц Сава замонашио под именом Јован.[46] Бивши краљ Радослав сахрањен је у манастиру Студеници.

Нови краљ Владислав (1234–1243) добио је власт после побуне српске властеле, незадовољне политиком Стефановог најстаријег сина Радослава.[47] Долазак Владислава на престо довео је до преоријентације у политици српске државе, јер су се уз њене границе десиле крупне промене које су пореметиле дотадашњи однос снага на југоистоку Балканског полуострва. Биле су то последице битке код Клокотнице и велике победе трновског цара Јована II Асена, који је сада постао најмоћнији владар у источноправославном свету. Нови краљ Владислав и остали значајни чиниоци у Србији нису пренебегли те околности, па су намеравали да стекну ослонац у суседном Трновском Царству. Краљ Владислав се зато оженио Белославом, кћерком Јована II Асена, уверен да ће тај нови политички брак ојачати пре свега његов положај према

[43] О томе опширно говори Теодосије, *Житије св. Саве* 178, 205 и даље, док је други Савин биограф Доментијан, *Житије св. Саве* 295, много сиромашнији подацима.

[44] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 19 и даље. О хронологији овог документа вид. Љ. Ковачевић, *Неколико питања* 424 и даље; М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине* XIII века, Глас 125 (1927) 14 и даље. Могориш се први пут јавља у *Спису о народима* Константина Порфирогенита, а затим у овој повељи краља Радослава; уп. М. Динић, *Дубровачки трибути,* Глас 168 (1935) 207 и даље.

[45] М. Марковић, *Византиске повеље Дубровачког архива,* ЗРВИ 1 (1952) бр. 1.

[46] О невољама збаченог краља говори само Теодосије, *Житије св. Саве* 177 и даље, у чију се веродостојност сумњало; уп. Ласкарис; *Византиске принцезе 48–51,* који поклања више поверења Доментијану у чијем делу нема вести о Радосављевом боравку у Драчу. О вредности Теодосијевог дела уопште, па и о истинитости тих података, вид. Н. Радојчић, *Два Теодосија Хиландарца,* Глас 218 (1956) 1–27. У Теодосијевом излагању има нетачности пошто изгледа да се с Радославом вратила у Србију и Ана; у нашим поменицима наводе се монах Јован (Радослав) и монахиња Ана; уп. М. Динић, *Доментијан и Теодосије,* Прилози КЈИФ 25 (1959) 6 и даље. У поменику из требника манастира Св. Тројице под Пљеваља, Радослав се помиње као »самодржац српске земље«; због тога Н. Радојчић, *О старом српском књижевнику Теодосију,* ИЧ 4 (1954) 20 и даље, претпоставља да је можда »Радославу сем титуле дата и нека област, којом је управљао«.

[47] Теодосије, *Житије св. Саве* 178, даје неповољан суд о новом српском краљу док је Доментијан, *Житије св. Саве* 295, веома наклоњен Владиславу; можда је Доментијанов став био последица околности што је управо за Владисављеве владавине почео писати своје дело; уп. М. Динић, *Доментијан и Теодосије,* Прилози КЈИФ 25 (1959) 11.

Повеља краља Радослава Дубровнику, 1234. године, Дубровник, Хисторијски архив.

суседима.[48] Поставља се питање суштине односа краља Владислава према тасту Јовану II Асену који је искористио плодове блиставе победе код Клокотнице и освојио низ области на Балканском полуострву, од којих је већина раније припадала побеђеном солунском цару Теодору I Анђелу. У сумарним описима територијалних освајања Јована II Асена наводе се и српске земље, па се претпостављало да је краљ Владислав признавао врховну власт свога моћног таста.[49] После великог успеха код Клокотнице, Јован II Асен је, вероватно, освојио и делове српских територија, али у изворима нема података о некој врховној власти Бугарске над државом краља Владислава. Међутим, нема сумње да се Владислав у својој политици ослањао на Бугарску, као што се његов старији брат и претходник Радослав ослањао на Солунско Царство. Некадашњи грчки утицај био је само замењен утицајем суседне Бугарске.

У првим годинама владавине краља Владислава долази до промене у врху Српске архиепископије, јер Сава после дужег управљања црквом одлучује да напусти положај архиепископа. На сабору у манастиру Жичи, Сава се захвалио на положају архиепископа, а за наследника је одредио ученика Арсенија, који се већ налазио уз свога учитеља.[50] После повлачења, Сава остаје неко време у Србији да би свога наследника Арсенија упутио у тешке послове који су га очекивали као поглавара српске цркве, а потом преко приморских области креће на још једно путовање по Истоку. Путујући по тим крајевима, Сава борави у Палестини, Александрији и на Синају, а затим преко Никеје стиже у Трново у посету цару Јовану II Асену, тасту краља Владислава, где је пријатељски дочекан.[51] Здравље остарелог Саве Немањића било је попустило, те је он умро у Трнову 14. јануара 1236. године, а сахрањен је у трновској цркви Четрдесет мученика.[52]

Смрт оснивача самосталне српске цркве, а још више околност што је он умро изван земље и што је чак у Трнову сахрањен узнемириле су Владислава. Изнете су претпоставке да је Сава због неких сукоба са синовцем и неслагања с његовом политиком напустио архиепископски престо у Србији. Стога је разумљиво што је краљ Владислав хтео да мошти свога стрица што пре пренесе у Србију и сахрани их у једном од краљевских манастира. Већ следеће, 1237. године, Владислав лично креће у Трново да би се с тастом

[48] Савини биографи Доментијан, *Житије св. Саве* 295, и Теодосије, *Житије св. Саве* 178, приписују Сави заслуге за остварење овога брака. Доментијан даје логичнији распоред догађаја: тек после описа Владисављевог доласка на престо говори о његовој женидби; Н. Радојчић, *Обред крунисања* 62, више верује Теодосијевом редоследу излагања и сматра да је с Владиславом крунисана и супруга му Белослава.

[49] Златарски, *История* III 342 и даље.

[50] О томе првенствено говоре Савини биографи Доментијан, *Житије св. Саве* 296, и Теодосије, *Житије св. Саве* 180, а знатно касније Данило, 246 и даље, погрешно наводи да је та промена обављена још за владавине краља Радослава; уп. Н. Радојчић, *Сабори* 79 и даље; С. Станојевић, *Архиепископ Арсеније,* Гласник ИДНС 5 (1932), 7–9.

[51] Етапе Савиног путовања довођене су у везу с прогласом Бугарске патријаршије у Трнову, па се веровало да је Сава одлучно утицао у Никеји да се Бугарској учини тај важни уступак; уп. С. Станојевић, *Св. Сава и проглас* 175–188; В. Ћоровић, *Свети Сава* 27 и даље. Међутим Н. Радојчић, *Св. Сава и автокефалност* 242–250, и *Св. Сава* 44–46, одбацује сваку помисао да је Сава било чиме допринео проглашењу патријаршије у Трнову.

[52] О датуму Савине смрти мишљења се разилазе; вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 174; Љ. Ковачевић, *Неколико питања* 357–361; Д. Анастасијевић, *Свети Сава је умро 1236 г.*, Богословље 11 (1936) 238–276.

Јованом II Асеном договорио око преноса Савиних моштију у земљу. По описима Савиних биографа, преговори нису текли без тешкоћа, тако да је краљ Владислав тек после дужег бављења у Трнову успео да оствари жељени циљ. Мошти првог српског архиепископа и Немањиног сина свечано су пренете у земљу и сахрањене у краљевој задужбини, манастиру Милешеви.[53]

Сасвим је природно што је почетак владавине краља Владислава донео нагло погоршање односа између Србије и Дубровника, јер су Дубровчани пружили уточиште збаченом краљу Радославу и покушали од њега да добију обећање да ће им дати широке повластице ако се буде вратио на српски престо. Такво погоршање односа није одговарало ниједној од две суседне државе: Дубровчанима због трговине са залеђем и извоза великих количина робе из крајева српске државе, а краљу Владиславу због околности што није имао флоту и што би се у евентуалним сукобима морао ослањати на бродове приморских градова, па и Дубровника. Обострани интерес да дође до смиривања односа убрзо је довео до преговора, па су између септембра 1234. и априла 1235. године Владислав и Дубровчани закључили нов уговор, чији је текст сачињен на српском и латинском језику. Дубровчани су се обавезали да неће дозволити да се на њиховој територији припремају акције против српске државе, а краљ Владислав је поданицима Републике, поред обнове старих, доделио и неке нове повластице; ослободио их је, на пример, плаћања могориша за Жрновницу.[54] Међутим, и поред формалног измирења, краљ Владислав није био у добрим односима са суседном Дубровачком Републиком, где је поново искрснуо стари спор између дубровачке цркве и Архиепископије у Бару.[55]

На западној страни територија српске државе краљ Владислав се морао позабавити Хумом, јер су одређени освајачки планови суседне Угарске били везани за ту област. Када је херцег Хрватске Коломан (1237) пошао у поход против јеретика (патарена) у Босни, своју успешну акцију проширио је и на суседни Хум, односно на оне делове који су припадали кнезу Тољену, потомку Немањиног брата Мирослава. За успешан поход, херцега Коломана похвалио је папа Гргур IX.[56] Акција према Хуму, покренута из суседне Босне а инспирисана делатношћу католичке цркве против јеретика, приморала је краља Владислава да поведе рачуна о заштити својих интереса у Хуму, чије је делове српска држава поседовала још од времена Стефана Првовенчаног. Та заштита интереса и права српске државе у суседном Хуму нашла је јасан израз у интитулацијама и потписима повеља краља Владислава, где се поред других, њему потчињених области наводи и Захумље.[57] Непосредно после свечаног преноса Савиних моштију из Трнова у манастир Милешеву, краљ Владислав хита према Хуму да тамошње поседе заштити од даљих аспирација најближих суседа. Бавећи се на овим границама своје државе, краљ се с војском нашао чак на реци Цетини, што је искористио да се зближи с градом Сплитом. На

[53] Описе мисије краља Владислава дају Савини биографи Доментијан и Теодосије, 214.

[54] Miklosich, *Mon. Serbica* 25; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 16; М. Кос, *Уговори* 14–16; М. Динић, *Дубровачки трибути* 207 и даље.

[55] С. Станојевић, *Борба за самосталност*... 101 и даље.

[56] М. Вего, *Повјест хумске земље* I, 90; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 62 и даље.

[57] С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Интитулација,* Глас 92 (1913) 144 и даље; исти, *Студије о српској дипломатици. Потпис,* Глас 106 (1923) 36.

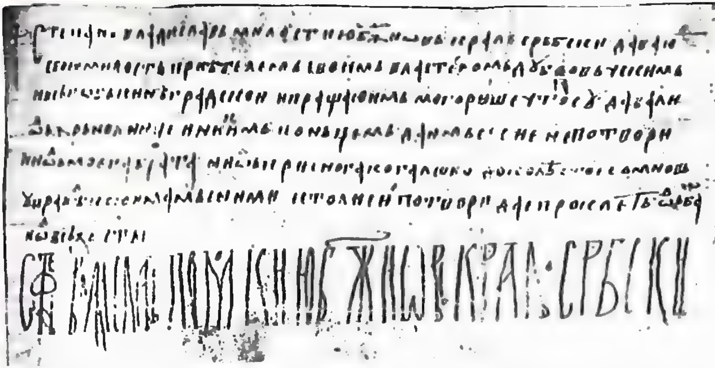

Повеља краља Владислава Дубровнику, 1235–41. године, Дубровник, Хисторијски архив.

Цетини је српски краљ 23. јуна 1237. године закључио са становницима Сплита уговор о пријатељству и савезу, који је предвиђао одређене обавезе у борби против заједничких непријатеља.[58]

Краљ Владислав је владао под заштитом и у сенци свога таста Јована II Асена, али се његов положај сасвим променио после изненадне смрти трновског цара (јуна 1241). Нестанак моћног заштитника ослабио је положај краља Владислава у самој земљи и против њега покренуо унутрашње политичке снаге незадовољне великим утицајем суседне Бугарске. Осим тога, неке области српске државе нашле су се под неочекиваним ударом нових непријатеља. У пролеће 1241. године, преко Балканског полуострва сручио се талас монголске инвазије, јер су Монголи, гонећи угарског краља Белу IV, преко Босне и Србије продрли све до Далмације. Између осталог, они су опљачкали градове Котор, Свач и Дриваст, који су припадали српском краљу, а потом су се преко Србије и Бугарске вратили ка доњем Дунаву. Тако је упоредо с губитком моћног заштитника Јована II Асена, краљ Владислав морао да се суочи и с незадовољством становника области преко којих су прохујали монголски коњаници остављајући за собом праву пустош.

Као одлучујући чинилац у унутрашњим збивањима Србије поново се јавља властела, незадовољна општим стањем у земљи. Користећи свакако незадовољство становништва опустошених крајева, у пролеће 1243. године она диже побуну против краља Владислава, који је принуђен да власт преда најмлађем брату, Урошу I (1243–1276).

[58] М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Луцића,* Зборник ФФ 3 (1955) 71–74.

ПРЕОБРАЖАЈ СРПСКЕ ЦРКВЕ

Покрштен у IX веку за време Василија I Македонца, између 867. и 874. године, српски народ није био обухваћен јединственом црквеном организацијом. Једним делом у латинској јурисдикцији сплитске и барске, повремено и дубровачке архиепископије, другим делом је био подвргнут епископијама охридске цркве – најпре словенске а потом грчке – у Нишу, Расу, Призрену и Липљану, а неко време и грчкој митрополији Драча.[1] Граница између источне и западне цркве, између источне и западне цивилизације, пролазила је све до XII века преко српских земаља. У таквим условима није могло бити говора о потпуној христијанизацији народа, а поготову о његовом политичком осамостаљивању. Стара паганска веровања и култови одржавали су се и даље, њихова замена хришћанским култом текла је сувише споро. Црква се, и западна и источна, задовољавала површним продором у живот народа, коегзистенцијом са остацима старога, прехришћанског. Нешто се већи резултат могао очекивати на подручју источне цркве, где се из времена климентовске црквене организације сачувало домаће свештенство са службом на словенском језику. Средишта словенске писмености, чак и у раздобљу византијске реокупације јужнословенских земаља (XI и XII век), могла су да врше мисију с дубљим и даљим дејством него грчки, ма колико образовани клер. С друге стране, присуство клера који се морао покоравати црквеним и политичким центрима ван српских земаља – у Приморју и Дукљи, римској, а у земљама у унутрашњости, и посебно у Расу, византијској јурисдикцији, омогућавало је непосредну политичку контролу и уплитање са стране. То је, пак, уплитање могло да буде елеменат унутрашњег раздора који угрожава сваки покушај да се обезбеди независност српским земљама, без сумње природни главни циљ свих њихових владара, рашких колико и дукљанских. Тај елеменат ограничења постајао је нарочито опасан с крупнијим поремећајем у односима између сила које су стајале иза цркве, какви су и настали почетком XIII века, с падом Цариграда и оснивањем Латинског Царства 1204.

Питање опстанка независне српске државе, окружене сада скоро са свих страна стварним или потенцијалним непријатељима, велики жупан Стефан Немањић није могао да решава не дотичући се црквене организације у

[1] О времену покрштавања Срба вид. Đ. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes,* Byzantion 22 (1952) 253–256. Црквену организацију у овом раздобљу проучава Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године,* Сава Немањић – Свети Сава 27–53.

српским земљама. Немањина источна оријентација, у политичком и црквеном погледу, са ослонцем на Византију, компромитована је распадом Византије и слабљењем стварне моћи источних, византијских епископа на српском тлу. Претњама Латинског Царства, пошто је савладао и велику унутрашњу кризу, насталу побуном старијег брата и претендента Вукана, којег подржава не само Угарска него и католичка црква, Стефан је супротставио најпре везе с Бугарском, а потом и непосредан ослонац на Запад, на Рим. Та његова западна оријентација, ма колико била привремена, омогућила му је да створи противтежу опасном утицају епирске државе и охридске цркве, којој су још од 1018. и 1020. и по царским хрисовуљама припадале српске епископије у Расу, Призрену и Липљану. Та Стефанова западна оријентација достиже врхунац и коначни успех 1217, када је добио краљевску круну из Рима. Питање државног легитимитета је скинуто с дневног реда, морало се сада решавати црквено питање.

У дипломатској акцији којом је после тога постигнута црквена самосталност, али тако што је на духовном, културном, а онда опет и политичком плану поново потврђена Немањина источна оријентација, пресудну улогу одиграо је Стефанов млађи брат Сава.[2] Трећи син Стефана Немање, Сава је још као младић Растко напустио управу Хумском облашћу, вероватно 1191, и у Светој Гори примио монашки чин. Најпре је у Старом Русику, а онда у Ватопеду, где је 1197. дочекао оца, тада већ монаха и великог схимника Симеона. Са очевим ауторитетом и духовним угледом што га је сам већ за кратко време стекао на Атосу, Сава је, у намери да заснује српску обитељ у Светој Гори, тражио и добио од византијског цара 1198. године у Цариграду, Алексија III, златопечатни сигилиј којим се опустели манастирић Хиландар (Хеландар) изузима из власти прôта и потчињава Ватопеду ради обнове. Али кад Ватопед потом одбије да уступи Хиландар Србима, Сава и Симеон уз помоћ светогорског прота и сабора добију од Алексија исте године (јуна 1198) хрисовуљу којом се Хиландар ставља под управу Симеона и Саве као потпуно самоуправни, независни манастир. Златопечатном повељом из друге половине те године, Симеон Немања уз материјалну помоћ и подршку свог сина, великог жупана Стефана, конституише обновљени Хиландар као српски манастир и ктиторско наслеђе породице Немањића, образовавши, уједно, и језгро хиландарског властелинства.[3]

За постанак и даљу судбину српске аутокефалне цркве манастир Хиландар имао је велики значај. Већ сâмо оснивање сопственога српског манастира у Светој Гори, својеврсном средишту православне духовности на византијском подручју, и добијање акта којим је потврђена његова независност и »аутокефалност«, откривали су тежње првих Немањића и наговештавали развој српскога црквеног питања. Сава је после Симеонове смрти 1199. остао у Хиландару само до тренутка када је, са очевим моштима, ваљало потврдити

[2] Библиографија о св. Сави је огромна. Покушај да се она публикује већ је застарео: С. Станојевић – Р. Перовић, *Нацрт библиографије о св. Сави,* Братство 28 (1934) 164–192. Добар увид у питања везана за живот и рад св. Саве у јубиларним публикацијама: *Светосавски зборник* 1 (1936) и 2 (1938); *Свети Сава – Споменица* (1977); *Сава Немањић – Свети Сава* (1979). У овом последњем зборнику радова инструктиван је чланак С. Ћирковић, *Проблеми биографије светога Саве* 7–13.

[3] Хронологија оснивања Хиландара: Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти,* Хиландарски зборник 2 (1971) 31–58. Уп. Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар,* Београд 1978 (Д. Богдановић).

помирење Стефана и Вукана и консолидовати прилике у Србији, поремећене сломом Византијског Царства 1204. Од 1206. године Сава је у Студеници као архимандрит. Није извесно да учествује у Стефановој акцији за добијање круне из Рима; можда је уопште непријатељски расположен према западној оријентацији свог брата. Те године (1217), он одлази поново у Свету Гору. Тешко је рећи да ли је то Сава учинио у знак протеста због везивања за Рим, или да приступи решавању црквеног питања. Он у сваком случају одлази 1219. у Никеју, и тамо, у околностима које у изворима нису приказане без противречности, добија од цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена Харитопула (1217–1222) акт о аутокефалности српске цркве. Тај акт је установљавао право српских архијереја да сами бирају и хиротонишу свог архиепископа, без икаквог учешћа цариградске цркве и византијског цара. За првог српског архиепископа, цар и патријарх именују и хиротонишу Саву, на Цвети 1219. године.[4]

На повратку у Србију, Сава се задржао најпре у Хиландару, а потом у Солуну, где је као гост солунског митрополита Константина Месопотамита боравио у манастиру Филокалу, прикупљајући све што му је било потребно за организовање самосталне цркве.[5] Ту је, вероватно, 1220. године састављена Крмчија, Номоканон светог Саве. Из Хиландара је Сава повео у Србију монахе, достојне епископског чина, које је наменио будућим новим српским епископијама.

Нова аутокефална црква није могла бити организована нити на једној само српској епископији, оној у Расу, основаној још 1020, нити је могла оставити ван своје јурисдикције грчке епископије у Призрену и Липљану, из области охридске цркве, али на српском етничком, а одскора и државном подручју. Исто тако, нова црква није могла толерисати утицај латинских епископија из приморских романских градова у српском залеђу и на самој српској територији (као што су епископије Захумља и Требиња, тада у црквеној области Дубровника). Српска архиепископија имала је да обухвати све земље које су се налазиле у саставу српске државе. Стога се морало већ 1220. године приступити оснивању нових српских епископија, преузимању грчких и потискивању или бар ограничењу утицаја латинских епископија у оквиру српске државе. Сава је у Жичи, где је смештено седиште архиепископије са сопственом дијецезом, хиротонисао осморицу својих следбеника за епископе нових и старих дијецеза: хумске и зетске у Приморју, а хвостанске, будимљанске, дабарске, моравичке и топличке, потом и рашке, призренске и липљанске, у унутрашњости Србије одн. у новоосвојеним територијама на југоистоку.[6] Хумска епископија, са седиштем у Стону, контролисала је западне српске области према латинским дијецезама Дубровачке архиепископије,

[4] Н. Радојчић, *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве,* Глас 179 (1938) 177–258. У новије време два рада расправљају питање каноничности акта о самосталности српске цркве: Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године,* Свети Сава – Споменица 33–77; Б. Ферјанчић, *Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија,* Сава Немањић – Свети Сава 65–72. О хронологији аутокефалности уп. V. Laurent, *Les regestes des Actes du patriarcat de Constantinople* I/4, Paris 1971, N° 1225.

[5] М. Живојиновић, *О боравцима светог Саве у Солуну,* ИЧ 24 (1977) 63–71. О идентификацији манастира Филокала вид. А. Цитуриду, *Манастир Филокал у Солуну,* Сава Немањић – Свети Сава 263–268.

[6] Организацији епископија посвећено је посебно истраживање М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године,* Сава Немањић – Свети Сава 73–84.

Рашка крмчија, 1305. године, Москва, ГБЛ

а зетска, на Превлаци, југозападне крајеве – целу Зету према дијецезама Барске архиепископије. Тако је дошло и до формалног померања границе источне сфере на запад, којим је омогућен и виши ступањ интегрисања српског народа на основама источноправославне оријентације. Нове епархије »запада«, Зета и Хум, нису основане на туђем подручју него у земљама које је настањивао – поред католичког – и православни српски народ. И до тада у сфери источних словенских традиција, народ ових области је сада коначно обухваћен сопственом, православном црквеном организацијом. У недостатку извора не може се довољно пратити померање православне сфере, нити природа и демографски домашај тога померања, али је, временом, присуство православне цркве и у традиционално латинској средини приморских градова постало све видљивије. С друге стране, тамо где је стварно била укорењена, латинска црква је задржала свој положај. Ниједна њена дијецеза није укинута нити је у коме седишту латинских бискупа намештен који православни епископ.

Друкчије се српска аутокефална црква поставила према православним грчким епископима на територији српске државе. Сва тројица епископа – рашки, призренски и липљански, били су одмах или нешто касније, милом или силом, замењени Србима. Из Призрена је већ 1220. године протеран грчки епископ. Оснивањем топличке епископије знатно је умањено, боље рећи – практично припојено подручје нишке епархије, која је од 1020. године у саставу аутокефалне охридске цркве. За ову одлучну акцију Сава је могао да има више крупних разлога. Док се с католичким дијецезама Приморја, окупљеним углавном око Бара и Дубровника,[7] могло бар делимично са становишта српске државе рачунати као са сопственим црквеним фактором, дотле је охридски грчки епископат био озбиљна опасност, као туђ елеменат под контролом цркве из чије се области српска црква изузела одлуком трећег фактора (Никеје) и под утицајем епирске државе, која је могла и непосредно да запрети политичкој независности Србије. Осим тога, словенска традиција управо у тим, југоисточним крајевима Србије била је угрожена хеленизацијом, чији је главни експонент био грчки епископат. Хитно ослобођење словенског, српског свештенства на том подручју, отварање могућности за словенску мисију аутокефалне цркве, постављало се зато као један од првих задатака и услова за друштвено, економско и културно интегрисање ових крајева унутар српске државе.

Таква је политика, међутим, сместа довела Саву у сукоб са Охридском архиепископијом, на чијем је челу тада учени писац и канониста Димитрије Хоматијан. На избор за архиепископа и, посебно, на протеривање призренског владике, Хоматијан је одговорио оштрим протестом, истичући права своје цркве, у чијој се области налазе српске земље (пре свега рашка епархија).[8] Нешто касније, после 1224, у писму никејском патријарху Герману II поводом његових приговора због Хоматијановог крунисања епирског владара Теодора Анђела за цару у Солуну, Димитрије Хоматијан поново истиче неканоничност уздизања српске цркве у ранг аутокефалне архиепископије и Савине хиротоније за архиепископа.[9] Протести Хоматијанови нису имали

[7] Которска дијецеза налазила се непосредно под црквеном управом Барија у Италији: К. Јиречек, *Ист. Срба* I77.

[8] Г. Острогорски, *Сабрана дела* IV, 170–189.

[9] Уп. нап. 8. Преписка Хоматијанова са Германом у интегралном тексту, али у лошем

XVII Мирослављево јеванђеље, иницијал с Јованом Крститељем, око 1190. године, Београд, Народни музеј.

XVIII Мирослављево јеванђеље, иницијал Р, око 1190. године, Београд, Народни музеј.

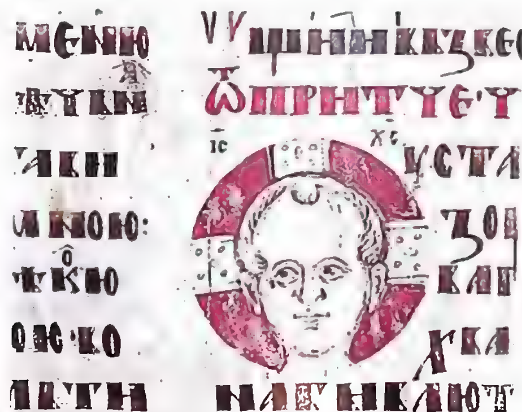

XIX Београдски паримејник, иницијал О, почетак XIII века, Београд, Народна библиотека.

никаквог одјека; Сава се није бранио нити је одустао од своје политике одлучног потискивања охридске грчке сфере из српске државе. Питање канонског основа српске аутокефалије или питање да ли су цариградски патријарх и византијски цар у Никеји имали право да донесу такав акт, а Сава – да то тражи од Никеје мимоилазећи Охрид као непосредно надлежну црквену власт, није се ни практично ни теоријски претворило у спор, нити је довело до озбиљнијег раскола између охридске и новоосноване српске цркве. Понашање самог Хоматијана, који је крунисањем Теодора Анђела без сумње прекорачио своја овлашћења и нарушио начело државноправног легитимитета и канонског поретка, открива праву позадину читаве дипломатске акције око добијања као год и оспоравања српске аутокефалности. Ауторитет византијског цара и цариградског патријарха, без обзира на аутокефални статус Охрида и привремени егзил цариградског двора и патријарха у Никеји, свакако је могао и морао да превагне у одмеравању снага и права. Услови аутокефалије нису довољно јасно и начелно прописани канонима православне цркве, а правила на која се Хоматијан позивао настала су попут осталих канона за одређени случај у давној прошлости, те се примењују или тумаче према околностима. То није канонско, већ првенствено политичко питање: канони се интерпретирају у складу са циљем који се жели постићи или који је већ постигнут. За историју српске цркве у средњем веку ово је питање решено већ самом чињеницом што је она задржала свој de facto као и de jure аутокефални статус насупрот протестима и покушајима Охрида да то оспори. Уосталом, Сава је као аутокефални архиепископ признат и примљен у старим источним патријаршијама (Јерусалим, Александрија, Антиохија), а то значи да је аутокефалија српске цркве била прихваћена у православној екумени као законито стечено право. Став Охрида је при томе био потпуно игнорисан.

Ствари су могле постати опасне када је после смрти Стефана Првовенчаног (1227) краљ Радослав под утицајем своје жене Гркиње, кћерке епирског владара Теодора, стао да се позива на ауторитет Охрида и његовог архиепископа Хоматијана у неким литургичким питањима.[10] До озбиљније кризе ипак није дошло. Сава је наставио да ради на учвршћивању унутрашње организације српске цркве и на њеној међународној афирмацији. Путовање у Свету земљу, 1229–1230, требало је да задовољи не само Савину личну духовну потребу, да се поклони светим местима, него и потребу цркве: успостављањем личних односа са јерусалимским патријархом ојачан је ауторитет новооснований аутокефалне српске цркве; православно монаштво је Сава сада упознао на његовом историјском извору; обезбедио је право да подигне српске манастире у Палестини (Акра, Јерусалим – Сион). У повратку, посетио је у Никеји цара Јована Ватаца (1222–1254) и преко Солуна дошао у Србију.

Не може се рећи много о свим разлозима за друго путовање Савино у Свету земљу, а још мање за његову абдикацију у корист јеромонаха Арсенија, који ће потом као други архиепископ управљати српском црквом тридесет две године (1234–1266). Сава је на овај пут кренуо, како изгледа, са још већим плановима него на први пут. Осим Јерусалима, он је посетио и Александријску патријаршију, египатске пустињаке и Синај, циљ свих исихастички ори-

преводу: Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године*, Свети Сава – Споменица 70–77.

[10] Ф. Гранић, *Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава,* Светосавски зборник 2, 147–189.

јентисаних монаха, затим опет Јерусалим па антиохијску патријаршију; одатле преко Цариграда, где је, као и у Палестини, куповао свете мошти за литургијске потребе српске цркве, одлази у Трново, у посету бугарском цару Јовану Асену, тасту краља Владислава, и бугарском патријарху Јоакиму. У Трнову је умро 14. јануара 1236. године,[11] а мошти му је касније пренео краљ Владислав у своју задужбину Милешеву (1237).

Сава је оставио за собом добро организовану, консолидовану цркву с довољним бројем епископа, свештеника и монаха, са сразмерно више манастира, храмова и других богомоља, снабдевену свим потребним законима и књигама. Колико сам чин добијања аутокефалије, толико је и начин на који је Сава организовао српску цркву значајан не само за духовни живот Срба у средњем веку него и за развој друштвених односа и свести средњовековне Србије. У томе кључно место има Номоканон или Крмчија светог Саве, основни правни кодекс српске цркве, а у исто време, »по божанском праву«, и врховни закон државе.[12]

Номоканони су зборници црквеног и грађанског права, где су прикупљени и по извесном систему изложени царски закони (νόμος) и црквени прописи, црквена правила (κανων). Снабдевени, уз то, тумачењем угледних правника, номоканони су у Византији добили својство извора права, а не само правног приручника. Први словенски превод византијског номоканона настао је, вероватно, у Бугарској већ крајем IX века, сачуван у руском рукопису, тзв. »Јефремовској крмчији« из XII века. То је Номоканон у 14 наслова »префотијевске« редакције, где су канони у интегралном тексту, али без тумачења. Из тог је времена и Методијев превод Номоканона у 50 наслова одн. Еклоге из 726. под називом »Закон судни људем«. Номоканон светог Саве је другог типа: то је зборник закона и канона с тумачењем, у коме су искоришћени други извори него у старословенском номоканону; он садржи тумачења двојице чувених византијских канониста, Аристина (коментар Синопсиса Стефана Ефеског) и Јована Зонаре (коментар Канонске синтагме с пуним текстом канона), при чему је предност дата Зонари. Исто тако, у законском делу Номоканона светог Саве кључно место има Прохирон (»Закон градски« из 870–879), а не Епанагога; искоришћен је у целини Зборник 87 глава Јована Схоластика, док је Collectio tripartita, главни извор законског дела византијског номоканона у 14 наслова и старословенске Крмчије, овде сасвим споредан извор. Како у сачуваним грчким и другим словенским рукописима уопште нема таквог номоканонског зборника у коме би се поред Аристина нашао и Зонара, а уз ову двојицу још и »Закон градски«, Номоканон светог Саве се мора сматрати не само за изворну српску редакцију него и за самосталну кодификацију византијског права, намењену потребама аутокефалне српске цркве. У избору текстова Аристина и Зонаре уместо Теодора Валсамона (који је своје тенденциозне, цезаропапистичке коментаре писао између 1169. и 1199), испољило се једно пресудно идеолошко опредељење за начело симфоније у односима између цркве и државе као равноправних партнера,

[11] У погледу датума Савине смрти не постоји сагласност међу истраживачима; уп. С. Станојевић – А. Соловјев, *Које је године умро Св. Сава*, Глас 156 (1933) 159–169; Д. Анастасијевић, *Свети Сава је умро 1236 године*, Богословље 11 (1936 обј. 1937) 237–275.

[12] Преглед литературе о Крмчији: С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик 102 (1952). Уп. Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978.

против сваког облика превласти политичке власти над црквом, али и против хегемоније цариградске цркве.[13] Аутор српске Крмчије свесно је избегао све правне текстове који би ограничавали слободу дејства владара као суверена у своме домену или цркве у оквиру њене јурисдикције. У Савину крмчију није ушла ни харизматска теорија политичке власти, нарочито заступљена и разрађена у византијској правној науци Савиног доба. Нема ни Еклоге царева иконобораца из 726. ни Епанагоге Василија I Македонца из 879–886, којима се правдало потчињавање цркве држави.

У садржају, саставу и правно-политичкој оријентацији откривају се мотиви израде српске Крмчије: такав црквено-грађански зборник могао је да буде направљен само за потребе конституисања једне нове аутокефалне цркве у новој, независној држави. Отуда је овом кодификацијом уклоњено све што би оспоравало и угрожавало аутокефалност. На унутрашњем плану, уз то, Сава је својим избором византијских правних текстова у однос између цркве и државе уградио тезу о суприматији канонског права као услову за »симфонију« цркве и државе, као и тезу о потчињености владара законима. »Цар«, тј. владар уопште, има строго условљену управну и законодавну власт. Држава нема права да се меша у битни делокруг црквене власти (избор и постављање епископа), док црква има право моралног надзора над владаром. Црква ужива широке судске имунитете, али има и активан однос према држави: епископ, на пример, има право интервенције у корист сиромаха и неправедно прогоњених.

Са овом кодификацијом византијског права Србија већ на почетку XIII века добија кодекс чврстог правног поретка и постаје правна држава. У темеље нове државе је, преко Номоканона светог Саве, уграђено богато наслеђе грчко-римског права (»Прохирон«). Сава је, тако, оваквом кодификацијом више но било чим другим учинио Србију земљом европске и медитеранске цивилизације.

Осим на овом Номоканону, састављеном у Светој Гори и Солуну 1220, и на претпостављеном акту о промулгацији аутокефалног статуса архиепископије, чији се траг можда може видети у тзв. Хрисовулу о српским епископијама,[14] организација српске цркве морала је да почива и на низу управних аката и имовинско-правних докумената, као што су »синорламе«, којима се одређују границе епархија и епархијског поседа, али се ти документи, на жалост, нису сачували. Од канонског је значаја посредно и делимично посведочен Савин »Чин обновљења свете истините вере православне« у Жичи (1221), који представља српску редакцију Синодика православља.[15] Тим актом је дефинисана и утврђена ортодоксија српске цркве, како у позитивном излагању основних догмата вере према учењу светих отаца и догматским одредбама васељенских сабора (»оросима«), тако и у осуди (»анатеми«) разних јеретичких учења која су могла да буду актуелна у васељенској или

[13] С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве Синтагме*, Глас 212 (1953) 155–206; уп. Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава 91–99.

[14] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 196. О томе, као и о другим правним актима Савиним којима је конституисано устројство аутокефалне српске цркве, В. Мошин, *Правни списи светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава 101–128.

[15] В. Мошин, *Сербская редакция Синодика в неделю православия*, Византийски Временик 16 (1959) 317–394, 17 (1960) 278–353 и 18 (1961) 359–360; А. Јевтић, *Из богословља Светога Саве, Жичка беседа Светог Саве о правој вери*, Свети Сава – Споменица 117–180.

посебно у српској православној цркви, као што је, на пример, богумилство. На тај начин је српској цркви од самог оснивања обезбеђена православност у служби ортодоксног веровања и понашања, дефинисаног и ограђеног од јеретичких заблуда Савиним »Чином« одн. Синодиком православља, па су та два акта (Номоканон и Чин) два главна стуба светосавске српске аутокефалије, без којих би независност цркве била само једна нова и већа опасност за народ који се у византијској хијерархији држава морао потврдити колико способношћу да буде свој господар, толико и прихватањем византијске цивилизације у ономе што је њен главни идеолошки израз и њено битно обележје.

Упадљиво је Савино настојање да српску цркву обезбеди од свих искушења хетеродоксије, од верског застрањења. Он хоће да међу Србима утврди и »обнови« »праву веру«, чији је израз и доказ не само Никеоцариградски символ вере него и опширније Исповедање вере православних епископа приликом хиротоније, где су подробно изложена тријадолошко-христолошка веровања источноправославне цркве.[16]

Православност цркве имала је да буде утврђена »саборним« функционисањем целе црквене организације. Сава је велику улогу у томе, осим епископима, дао парохијском свештенству, које је имало да носи главни терет мисије. И лично ангажован у томе, обилазећи све крајеве архиепископије, он уводи у организацију српске цркве један динамичан елеменат: протопопе, опуномоћене изасланике (»егзархе«) епископа са мисионарским и административно-фискалним, а према каснијим прописима, и духовничким дужностима.[17]

Нарочита пажња поклоњена је организацији и развоју монаштва. Савине монашке склоности, његово светогорско искуство и нека општа схватања тога доба, по којима у православљу није могло да буде никакве духовности без монаштва, – учинили су монаштво и у Србији окосницом духовног живота, главним представником и заступником православне духовности. Монаси ни у светосавској организацији цркве немају непосредну мисионарску функцију у друштву, какву су имали неки западни редови. Тип монаштва у српској цркви, формиран старањем светог Саве, не разликује се битно од изворног источно-византијског и посебно светогорског типа. Извори изричито кажу да је свети Сава увео у српску земљу »сваки устав Свете Горе«,[18] а то значи да је и српско монаштво имало да се развија у складној синтези пустињачко-анахоретских и киновитских видова једнога јединственог монашког подвига. Организација монаштва морала је да обезбеди равноправност и једног и другог облика, сводећи монашки живот у сваком случају на »умирање за свет«. Друштвена улога манастира тек је изведена из чињенице да се манастирски поседи развијају као велико, успешно и продуктивно газдинство, и да су у њима средишта културног живота и образовања у средњовековној Србији.

Српско монаштво, бар како га видимо у манастирским уставима (типицима) и другим писаним изворима, нарочито житијима, било је организовано са амбицијом да достигне највиши ступањ изворног источног монаштва. Томе је имало да служи строго спровођење у живот оних византијских типика који

[16] А. Јевтић, *нав. дело* 143, 155.
[17] Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, Минхен 1962, 231–243.
[18] Доментијан, *Житије св. Саве* 204.

су најбоље изражавали ове тежње, да у манастирском општежићу обезбеде услове за складан духовни развој личности, у равнотежи индивидуалног и колективног, снагом послушности у раду и молитви, личној колико и »саборној«. Преузимање пролога цариградског типика манастира Богородице Евергетиде (»Добротворке«) за манастирски устав Хиландара и Студенице,[19] као и некога недовољно познатог скитског устава за испосницу у Кареји, показује управо ту решеност св. Саве да у српској цркви однегује оба типа монаштва: киновијски и скитски (пустињачки).[20] Ови су се типици примењивали потом у српском монаштву за уређење сваког манастира, добили су, дакле, општи значај.

Печатни прстен Св. Саве, XIII век, Хиландар.

Киновијски (општежитељни) манастири организовани су као чврста заједница духовног живота и материјалног привређивања, без личне својине и на принципу безусловне послушности и строге поделе дужности. Манастиром управља игуман са широким овлашћењима, али у договору са сабором стараца. Свака је функција у манастиру »служба«, и сваки рад – »послушање«, па ни власт игумана није могла да буде неограничена; поред дужности да се о свему договара са старцима, игуман се морао ослањати и на друге манастирске функционере: економа, еклисијарха и дохијара.[21] Игумане већих манастира бирали су краљ и архиепископ, из чега проистиче не само висок друштвени углед овог звања него и статус монаштва и манастира у средњовековној Србији. Сви су монаси морали строго поштовати своја три завета – девичанства, сиромаштва и послушности. Међусобни односи су били под духовним и дисциплинарним надзором игумана односно духовника, при чему

[19] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* VIII–XV и 14–150.
[20] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* IV–VIII и 5–13.
[21] Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционерима*, Богословље 10 (1935); исти, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве*, Светосавски зборник 1, 65–128; исти, *Црквеноправне одредбе карејског и хиландарског типика Светога Саве*, Прилози КЈИФ 16 (1936) 189–198.

се нарочито настојало да се однегује дух љубави и помоћи: старање о болеснима довело је и у српским манастирима до стварања првих правих, мада затворених болница.[22]

Скитски устав, који је у тексту Савиног Карејског типика из 1199. године[23] постао образац српском пустињачком или еремитском монаштву и ван Свете Горе, одликује се тиме што тежњу за усамљеношћу, за правим пустињаштвом, коригује удруживањем двојице или тројице монаха. По томе уставу, усамљеник се постаје не само сопственом жељом него и одлуком читавога манастирског сабора, пошто се процене способности кандидата за тако строг монашки подвиг. Овај се, пак, састоји у скоро непрестаном посту и молитви, мада не и у апсолутној изолацији. Српске испоснице нису биле строге великосхимничке и затворничке клаузуре. Овакве су се ћелије или »поснице« претварале редовно и у жаришта књижевног рада: Карејска и Студеничка, касније, у XIV веку, Дечанска у Белајама, Пећка у Ждрелу и друге.

У Србији је било манастира и монаштва и пре светог Саве (манастири у долини Лима, у Приморју),[24] али је то монаштво кренуло одлучније путем светогорских узора тек са светим Савом, и то најпре од његова доласка на чело Студенице (1206–1217), и поготову после ступања на чело српске цркве (1219). Старање о монаштву пробија као једна од његових главних преокупација на путовањима по Истоку, у оба маха (1229. и 1234). Већ за Немање, до 1196, подигнуто је доста манастира у долини Лима, Ибра, Топлице и Мораве: Петар и Павле, Бистрица, Кончул, Ђурђеви Ступови, Студеница, Свети Никола код Куршумлије и Богородица Топличка. Међу овим манастирима било је и женских. Још из ранијег периода наслеђени су такође неки манастири: Павлица (Стара Павлица на Ибру), Свети Никола у Дабру и Свети Ђорђе у Дабру, Ариље и Градац (Ибарски, Богородица Градачка). То значи да је монашка традиција у српским земљама постојала још у XI и XII веку, и раније, и да је у тој традицији она база на којој се после развија српска аутокефалија. Исто тако, у овој незанемарљивој мрежи манастира треба гледати преноснике и расаднике оних монашких, а и књижевних традиција које из охридске области долазе у српске земље преко »зоне трансмисије« северно од линије Тетово–Скопље–Кратово, етнички српске, али у сфери старијих монашких култова пчињско-осоговског краја. Хиландар је ван српског политичког и етничког подручја, али се он мора узети у обзир као носилац и покретач такве реформе и реорганизације монаштва која се мора назвати светосавском. Немањини синови подижу до 1243. године и нове манастире: Жича, Хвосно, Пећ – где се премешта и седиште архиепископије после провале Монгола и првог спаљивања Жиче 1284, Будимља, одн. Ђурђеви Ступови, у долини Лима, Морача, а у Приморју Врањина, Превлака (Арханђел) и Богородица Стонска.

Монаштво је код Срба у средњем веку одиграло важну улогу у завршној етапи христијанизације народа. Средишта активног верског живота, обезбеђени у економском погледу, са угледним положајем у друштву, манастири су постали привлачни за људе разних слојева, за себре као и за властелу. Томе је допринела нарочито чињеница што се манастири у средњовековној Србији подижу најчешће (поготову у XIII веку) као задужбине владара или архиепископа и епископа, што постају династички маузолеји у којима се с развијањем и неговањем немањићких и светосавских култова владара и архиепископа српских природно развија и негује историјска свест српског народа. Управо су ти српски култови од манастира начинили места живога и трајног ходочашћа. За разлику од византијских манастира, који су се увек старали да постигну што већи степен изолације и који су представљали затворени круг без непосредног додира с народом, српски манастири, скоро сваки с моштима понеког члана светородне династије или каквог предводника народне цркве, негују најтешњи додир с народом и тиме постају школа хришћанске и народне традиције. Тиме манастири добијају и специфичну мисионарску улогу, не мењајући своју аутентичну православну духовну оријентацију, уређење и нарочито погледе на смисао и циљ монашког живота.

[22] Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, Зборник Православног богословског факултета 2 (1951) 555–566.

[23] Л. Мирковић, *Скитски устави Св. Саве*, Браство 28 (1934) 52–67.

[24] И данас најбољи преглед историје српског монаштва у средњем веку: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Ср. Карловци 1920.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ НА ПУТЕВИМА САМОСТАЛНОГ СТВАРАЊА

Са формирањем јединствене државе Немањића настаје и нова епоха у историји старе српске књижевности: књижевност се осамостаљује; у оквиру већ назначеног система жанрова, наслеђеног из старословенског раздобља, пишу се сопствена дела на нове, српске теме; ма колико средњовековна поетика истицала у први план универзалне вредности, оно што је опште и што је изнад појединца, јављају се и снажне ауторске личности, писци чије дело носи и обележје њихова дара. Ново раздобље, које почиње првих година XIII века, обележено је утврђивањем и нормирањем тзв. рашке редакције старословенског књижевног језика, иза чега стоји и одређен развој писмености: веома жива преписивачка делатност, али и развој књижевности, интензивније превођење са грчког и састављање оригиналних дела, и то управо у рашким центрима и у новом, светогорском српском центру – Хиландару.

Епоха XIII века није прва у историји српске књижевности.[1] Ње не би било без оног претходног раздобља, у коме су, за нешто више од два столећа, створене основе, када је одређен смер и карактер литературе, изграђен елементарни систем жанрова у својим главним одредницама, изабран и модификован књижевни језик. Ипак, тек с делом светог Саве и развојем аутокефалне српске цркве српска књижевност добија ону своју садржину која ће је учинити равноправним и активним учесником у књижевном животу православнога словенског света. Отуда је тринаести век не само нова него и главна етапа у конституисању српске средњовековне књижевности. Та етапа се завршава нешто пре краја столећа, коначним нормирањем рашке ортографије у писмености и заокругљивањем стварања у главним жанровима раздобља: житију и служби. До краја XIII века се коначно формирају и главни књижевни центри ране немањићке Србије – Хиландар, Студеница, Жича, Милешева, Пећ, у којима се фонд старословенске опште литературе попуњава делима српске, домаће књижевне радионице. У току овог столећа српска књижевност настоји да ухвати корак, да досегне висину византијско-словенске литературе, да се прикључи њеној заједници. Мотив те делатности, њен главни покретач, налази се у стварању сопствених српских православних култова, култова светородне династије и аутокефалне цркве. За улазак у свет

[1] Питању настанка и развоја српске књижевности у средњем веку посвећена је у новије време расправа Д. Богдановића, *О периодизацији старе српске књижевности,* Зборник МСКЈ 22 (1974) 5–18.

византијске и европске цивилизације средњег века била је потребна не само своја, независна држава и самостална, аутокефална црква него и свој улог у општу, хришћанску културу тога света, поготову своје учешће у светости, у једној вишој духовној заједници у којој би српски народ био заступљен преко »својих људи«. Сопствена књижевност је отуда била неопходан израз друштвене и националне самосталности, али и тадашње интегрисаности у духовној екумени хришћанске цивилизације којом се показује зрелост и оправдава чак и сама политичка егзистенција државе на светском плану.

На том се основу и развила сва специфичност старе српске књижевности, колико и њен универзални, светски идентитет: специфичности се изражавају у остваривању општих жанрова, највише у житијној књижевности, где се може говорити о тзв. владарској историографији, а далеко мање су изражене у химнографској књижевности, у песништву, где су видљивији општи канони византијске поетике.

Закони средњовековне европске и, посебно, византијске поетике могу се лако препознати у делима старе српске књижевности.[2] По тим особинама, српска књижевност средњег века припада цела својој епохи, заснована је на истоветним темељима и грађена у истом духу, са једнаким циљевима, у оквиру јединствене естетске философије византијског света. Важан је однос према самоме феномену књижевног стварања: књижевност није аутономни систем, него је као и свака уметност тога доба у служби других, неуметничких циљева, било да су они на плану сазнања (философија) или понашања (етика) или, просто, на плану учења и васпитања (дидактика и педагогија). Средњовековна књижевност не занемарује идеал лепога, али се уметничка лепота доживљава као далек и не сасвим одговарајући израз, као форма, као спољашњи вид саме апсолутне стварности. Корен је уметничког феномена за средњовековну естетику у самом бићу; склад и лепота у своме испољавању – вербалном и ликовном – и сами су производ онога основног творачког акта којим је формиран и којим постоји свет. Отуда средњовековној уметности, и књижевности у овој, тако озбиљан, егзистенцијалан карактер.

Византијска поетика, којој по својим битним особинама припада књижевност Срба у средњем веку, има нарочито изражен тај метафизички, религиозни карактер. На веома измењеним традицијама античке уметности, посебно реторике, а много више у споју са естетиком Блиског истока (Палестине, Сирије, Ирана), византијска је поетика одредила место књижевном делу у оквиру једнога религиозног система који се одликовао високим ступњем интеграције. Платоничарске и неоплатоничарске идеје, при том, заузимају главно место уколико се на читаву стварност гледа као на остваривање духовних »праобраза« (прототипова). Духовна суштина ствари је – за византијски поглед на свет – пре саме ствари и истинитија од саме ствари; слика је далеки одраз невидљивог Пралика, а говор или реч – исказивање или, у ранохришћанској терминологији, »откривење« апсолутне Речи, Логоса. Чи-

[2] Још нема опште студије о поетици старе српске књижевности, осим кратког огледа Ђ. Трифуновића, *Нацрт за поетику старе српске књижевности,* Летопис МС 397 (1966) 257–265. О византијској поетици најбоља студија: С. С. Аверинцев, *Поэтика ранневизантийской литературы,* Москва 1977; уп. Д. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы,* Ленинград 1979[3] (српски превод са другог издања: Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности,* Београд (1972). Поједина питања поетике разматрана су и код нас, нарочито у радовима Ђ. Трифуновића и М. Мулића.

тава је византијска поетика изграђена на представи о таквом односу »истине« и »привида« или »одблеска«, апсолутног и релативног, унутрашњег – које је право, и спољашњег – које се томе правоме, унутрашњем, само приближава. Но, за разлику од дуалистичког система који је на Западу, на плану хришћанске уметности, кроз средњи век почивао на принципијелној опозицији ових полова стварности, византијски систем је у својој бити монистичко спајање супротности. Византијска поетика се заснива на идеји целине, поетског тоталитета, а то, даље, значи да се уметнички израз ни начелно не супротставља »суштини« ствари, апсолутноме, него је у позитивном односу са том апсолутном суштином као њен више или мање приближан и веродостојан израз. Уметничко дело је »слика« (εἰκών), те у његовом остварењу – када је право – учествује божански творац саме стварности. Акт уметничког стварања у естетској философији и поетици Византинаца имао је свештен, сакралан и религиозан карактер. Писац је, као и сликар у своме делу, био »вођен«. Аутор је, у крајњој линији, само извршилац једнога вишег творачког акта; не открива он, својим делом, суштину стварности, него се сама та суштина открива преко његовог дела, служећи се њим и његовим делом као инструментом свога сопственог стваралаштва. Зато византијска поетика и не зна за ауторско начело. Истина није у појединачноме, није релативизирана у индивидуалноме, него је у општем, у свеукупности целине. У томе је тоталитету вредност, у њему – лепота. На плану књижевности прихвата се оно што се уклапа у то опште, у систем целога. Уместо ауторског начела, византијска поетика истиче начело жанра; уместо индивидуализованог књижевног израза, топику и књижевну етикецију, систем општег, заједничког и универзалног израза. Ма колико тај систем изгледао због тога затворен, херметичан, он то, у ствари, није. Топика је кључ једне комуникације којим се омогућује и постиже најтешњи додир, општење и поистовећивање многих у једноме.

Идеја поетског тоталитета, којом је одређено и књижевно стварање код Срба у средњем веку, условила је све остале законе и изразила се у низу књижевних појава. Пре свега, књижевност је схваћена и показује се као јединствена целина, у којој су сви елементи повезани како у истој временској равни, синхронично, тако и дијахронично, у току времена. То значи да су сви жанрови међу собом повезани у један складан систем, као што и сва дела која припадају истоме жанру чине једну целину за себе, обележену веома високим степеном »унутрашње«, међусобне комуникације. То је комуникација израза, фигура и општих места, из једног дела у друго; ти елементи, у већем броју, у читавој групи на истом хоризонталном временском пресеку, означавају ту групу као жанр – са сопственом поруком и функцијом, не само са својом особеном формом. Из тога, даље, произлази дијахронична, вертикална повезаност система: не само у традиционалности израза, у понављању и одржавању стила, у идеалу непромењивости, него и у доживљају књижевног наслеђа као јединствене целине без обзира на различита времена из којих то наслеђе долази. То је, поред осталог, онај елеменат који је заслужан што је средњовековна српска књижевност за све време свог постојања, од десетог до седамнаестог века, била изванредно делотворан чинилац у формирању и одржавању културног идентитета српског народа.

Исти тај поетски тоталитет условио је појаву једне нарочите врсте историзма, који се може назвати »библијско-хришћанским историзмом«. Овај не почива на погледу уназад, на одређивању временске дистанце са које се прошлост призива да буде рационализована и искоришћена у посматрачевом времену; његов је основ, напротив, у временском, дијахронично-историјском идентитету, у тзв. »вечном презенту«. Самим тим што припада једној метафизичкој, спиритуалној сфери, средњовековна уметност се уздиже изнад времена, на неки начин негира време. Прошлост као условна категорија, постаје садашњост. Комуникација са прошлошћу је тада непосредна, духовна, у извођењу онога што је опште, а из историје – онога што је надисторијско, метаисторијско. Средњовековни историзам је сав у доживљавању те везе са прошлим као садашњим пошто је најпре откривен, па апстрахован, низ »вечних« елемената и чињеница.

На плану поетике ти се начелни ставови откривају и прате у многим одликама средњовековног књижевног поступка. Пошто је за средњовековног човека оно што се види само »знак« онога што се не види, а то је поготову књижевна реч, тај израз постаје симбол, а структура стила обележена је у целини симболизмом. Поређења и метафоре добијају нову димензију: то сада нису само реторске фигуре него облик у којем се манифестује и препознаје духовна истина Бића. Уместо појединачног, уместо диференцирања, у први план књижевности избија тип; у животима светаца, на пример, узалуд је тражити њихове реалне, биографски индивидуализоване црте, јер су и оне саме типске. Све посебно своди се на општије; уопштавање и апстраховање су, зато, битна особина средњовековне књижевности. Апстраховању служи и сама реторична заплетеност израза у слагању речи (сложенице и калкови) и у конструкцији реченица и периода. Својом тежином и загонетношћу, стил »плетенија словес« (плетења речи или речима) нагони средњовековног читаоца на интензивну умну делатност, изазивајући, при том, дубоке емоције у доживљају сакралних суштина иза напрегнутога, необичног израза. Ништа не стоји за себе и нема усамљених књижевних или стилских монада: све је у одређеном односу, у антитези или хармоничној синтези, у односу подударности или симетрије. Подражавање је изворно; оно почива на идентификацији, на дубљем поистовећивању са узором као »типом«, који је дат у једном идеално замишљеном систему књижевне уметности.

Стара српска књижевност формирала се на овим погледима и законима још од онога времена када је у своје темеље уградила, преко старословенских превода, главна дела ранохришћанске (I–III век) и рановизантијске књижевности (IV–VI век). Прихваћена као своја, »пресађена« на јужнословенско тле, та су дела постала основни стваралачки принцип српске књижевности, па се и осамостаљивање ове књижевности у току средњег века догађа у оквирима који су примарно дати, не ван њих. Византијска поетика, и поред све своје тоталитарности, није водила унификацији, изједначавању и брисању свих разлика. Такве разлике, специфичности које би биле условљене нарочитим приликама средине, поготову једне националне средине, могле су се испољити и развити у оквиру система не нарушавајући опште законитости. Тако ће се и у развоју српске књижевности XIII века појавити одлике по којима се она може препознати не само у поређењу са другим словенским књижевностима средњег века него и у поређењу са матичном, византијском литературом, литературом-обрасцем. Сама византијска поетика искључивала је својом философијом универзалнога естетског идеала и израза сваку хијерархију књижевности по регионалном или националном начелу. Хијерархизована у својој жанровској структури и етикецији, та књижевност није била

хијерархизована у светским и свеправославним релацијама, није градила односе већег и мањег, снажнијег и слабијег, старијег и млађег, те ни словенске књижевности начелно нису биле у инфериорном положају према њој. С друге стране, право христијанизованих народа да у оквиру сопствених, аутокефалних црквених организација остварују морални закон хришћанске вере, учествујући у литургијском животу који не зна за границе, те да саучествују у стварању једнога заиста екуменског »лика светих«, морало се испољити и као њихова могућност да у свему томе буду присутни са својим посебностима: од језика и писма до специфичности менталитета и нарави, христијанизованих фолклорних предања или историјских, државних и националних преокупација. Поготову разлике у начину мишљења и природи, у темпераменту и конвенцијама етничке средине, морале су да дођу до изражаја. Неће бити случајно, на пример, што у добром делу средњовековне српске хагиографије XIII–XIV века, а поготову у аренгама српских повеља, има толико топле емоционалности и темпераментне експресије; неће бити мање законита и значајна особеност српске књижевности у средњем веку, она нарочита историософска заокупљеност старозаветном библијском идејом народнога месијанизма и наглашено присуство владарске идеологије у главним књижевним жанровима; или, пак, онај изузетно снажан утицај псалтира на поетику српске књижевности, снажнији него у византијској литератури. Једна по једна, све ове особености долазиће до изражаја и обележаваће српску књижевност током целога средњег века и турског доба. Византијска или, још боље и тачније, византијско-словенска по својој философској и поетској природи, стара српска књижевност ће нарочито од XIII века стећи и свој сопствени идентитет, као нераздвојни пратилац, а у многоме чему и предводник, његовога историјског пута.

Улогу зачетника такве, осамостаљене српске књижевности у XIII веку има несумњиво свети Сава, Немањин син, творац и први архиепископ самосталне српске цркве (око 1175–1236).[3] У Свету Гору – у Русик и Ватопед – он одлази већ писмен и формиран на делима ранохришћанске, византијске и старословенске књижевности. Његови биографи сложно истичу, свакако не само као опште место, нарочиту заокупљеност Растка Немањића књигом. У његовој лектири, како се она може препознати у делима што их је за собом оставио, налазила су се не само јеванђеља, апостоли и паримејници, а поготову псалтир, него и духовно штиво пролога, патерика, сигурно Лествица Јована Синајског, беседе рановизантијских црквених отаца (пре свих – Јована Златоустог), као и црквеноправна литература, бар у оној верзији Закона судног за коју се вели да ју је са византијске Еклоге превео још Методије Солунски уочи моравске мисије 863. Боравак у Светој Гори (вероватно, од 1191) омогућио је Сави да прошири круг своје лектире оним књигама које су, природно, морале имати нарочиту улогу у животу светогорских монаха. Смисао за организовање манастирског и литургијског живота говори без двоумљења о Савином широком познавању литургијске и монашке књижевности у грчким типицима и нарочито великим химнографским зборницима

[3] Књижевна дела св. Саве објављена су у издању В. Ћоровића, *Списи св. Саве,* Београд – С. Карловци 1928. Из мноштва радова посвећених Сави као књижевнику (уп. нап. 2 у поглављу Преображај српске цркве) може се издвојити општи поглед П. Поповића, *О књижевном делу светог Саве,* Браство 28 (1934) 36–44. Превод на српски Л. Мирковића, *Списи светога Саве и Стевана Првовенчаног,* Београд 1939.

као што су октоиси, триоди и минеји, где су већ доказани узори и непосредни књижевни извори оних текстова које је Сава написао. Ту су и разни молитвеници са акатистима и канонима чији је утицај на Саву очигледан. Однос светог Саве према књижевности огледа се и у његовим типицима (манастирским уставима), где је читању књига и библиотеци дато важно место у духовном животу монаха, а можда још више – у саставу првих српских библиотека, које се бар донекле могу реконструисати, каква је библиотека манастира Хиландара, основана када и манастир, 1198. године.[4]

Прва су Савина дела посвећена испосничком и манастирском животу: Карејски типик и Хиландарски типик. По својој природи то су црквеноправна, строго узевши – некњижевна дела. Карејски типик[5] је превод са некога стандардног грчког пустињачког, скитског типика, написан 1199. за испосницу коју је Сава исте године подигао у Кареји, средишту Свете Горе, за живот двојице или тројице монаха. Хиландарски типик,[6] из исте године, али после Карејског, намењен је Хиландару, а састављен као превод и адаптација уводног дела грчког Евергетидског типика из Цариграда. Типик садржи прописе за духовни живот у манастиру и организацију разноврсних служби манастирске заједнице, општежића. Са мањим прилагођавањем, Сава је овај типик прописао и манастиру Студеници 1208: то је Студенички типик,[7] сачуван у рукопису XVII века. Црквеноправним делима прикључује се и Савина кодификација номоканонског права, Крмчија.[8] Литургичке прописе садржи и Устав за држање псалтира, који је Сава превео можда са грчког, а можда је, као и у случају Крмчије, био само покретач и организатор, па и надзорник превођења.[9] Књижевности се приближава Савино писмо игуману Спиридону, упућено са једног од два Савина путовања у Свету земљу (1229. или 1234–1235), прво дело епистоларног жанра у старој српској књижевности.[10]

Права се књижевна природа Савиног рада открива, међутим, тек у његовим житијним и песничким саставима, који, сваки у своме жанру, стоје на почецима развоја одговарајућих књижевних родова у осамостаљеној српској

[4] Историјат хиландарске библиотеке: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* I, Београд 1978, 18–43.

[5] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 5–13; превод Л. Мирковића, *Списи светога Саве* 29–34.

[6] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 14–150; превод Л. Мирковића, *Списи светога Саве* 35–135.

[7] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 14–150 само у варијантама. Посебно издање овог типика још К. Јиречек, Гласник СУД 40 (1874) 132–181. Студенички типик није посебно преведен: Л. Мирковић је преводио само варијанте, према Ћоровићевом издању.

[8] Крмчија није издата, осим неких делова по једном рукопису: Н. Дучић, *Крмчија Морачка,* Гласник СУД II одељак 8 (1877) 34–134. Обимну библиографију даје I. Žužek, *Kormčaja Kniga,* Roma 1964, а капиталну студију објављује С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима),* Споменик 102 (1952). Преглед и расправа проблема, с новијом литературом: Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве,* Сава Немањић – Свети Сава 91–99. За студиј српске Крмчије значајна је нова књига Я. Н. Щапова, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.,* Москва 1978.

[9] Главно изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 199–202; превод Л. Мирковића, *Списи светога Саве* 153–157. Новије издање с расправом, у којој се подржава теза о Савином ауторству овога старосрпског превода Устава, с претпоставком да је Сава превео и читав псалтир, Б. Ст. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература III,* София 1978, 38–60.

[10] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 187–189; прев. Л. Мирковић, *Списи светога Саве* 149–151.

литератури. У Хиландарском типику је кратко житије св. Симеона Немање,[11] оснивача (ктитора) манастира Хиландара, које се ограничило само на историјат Симеоновог доласка у Свету Гору и сажето казивање о његовој смрти. Текст је састављен 1199. или 1200. године, одмах по смрти св. Симеона. По своме жанру, ово кратко житије је само једна житијна белешка којом се фиксира дан »спомена светог«. Развијено житије свети Сава пише тек у уводу Студеничког типика, у Студеници 1208. године.[12] Житије светог Симеона писано је као ктиторско житије оснивача Студенице, по свим правилима овога жанра византијске књижевности. Усредсређено на монашки лик Симеонов, Сава је стварне биографске податке из живота Немањиног подредио идеји одрицања од престола, моћи и величине у овом свету ради небеског царства. Симеон је приказан као драматичан пример одрицања, основне јеванђелске поруке и темеља сваке, а поготову монашке духовности. Стога је и уобичајени реторски увод у Савином житијном делу спојио елементе биографске предисторије (освајања, тековине Немање – владара) са елементима реторичне похвале светоме, чија се величина гради на противречности самоодрицања. Тек за овом похвалом следи казивање о монашким подвизима Симеоновим и о његовој смрти; то је главни биографски део Житија, који се не завршава похвалом већ молитвом Савином, обележеном снажним поучним и проповедничким тоном. Врлина је Савиног Житија светог Симеона непосредно и једноставно, одмерено причање без реторичности, у коме се препознаје блиски сведок и пратилац, учесник у животним збивањима Симеона Немање, Немањин син. Опис Симеонове смрти, сав у смењивању слике и дијалога, уздржан и узбуђен у исти мах, спада у најлепше странице старе српске књижевности.

Житије има и своје књижевне изворе. Мада постоји могућност да је Сава прави аутор Немањине оснивачке Хиландарске повеље из 1198,[13] те да су аутобиографски елементи повеље имали своје место и у генези Житија светог Симеона, то је пре свега друга Хиландарска повеља, Стефана Немањића, из 1200–1202, чију је композиционо-биографску и реторску схему Сава искористио за конструкцију свога Житија.[14] Стефан је у аренги и нарацији ове повеље, чији је оригинал и данас у Хиландару, изложио у историјском и алегоријском светлу живот првога хиландарског ктитора, св. Симеона, на изузетно песнички начин. У првом су плану светогорски дани св. Симеона. Мотив раја, који је развијен у Стефановој повељи, надахнуо је потом и многа дела старе српске уметности,[15] а открива духовну стварност Свете Горе не само у визији свог аутора него и Саве. Стваралачка улога повеља, њихових

[11] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 26–29; уп. прев. Л. Мирковић, *Списи светога Саве* 43–45.

[12] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 151–175; прев. Л. Мирковић, *Списи светога Саве* 109–135.

[13] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 1–4; прев. Л. Мирковић, *Списи светога Саве* 25–28.

[14] Издање текста с расправом А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 62–89; прев. Л. Мирковић, *Списи светога Саве* 161–167. Уп. Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2 (1971) 31–58. Улогу ове повеље, као и претходне, у настанку Житија разматра Р. Маринковић, *Почеци формирања српске биографске књижевности. Повеље о оснивању манастира Хиландара*, Прилози КЈИФ 39 (1973) 3–19; иста, *Историја настанка Живота господина Симеона од светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава 201–213.

[15] С. Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству*, Хиландарски зборник 1 (1966) 41–50.

уводних делова (аренге) и нарације, у настанку владарских житија, специфичност је српске хагиографије.[16] Она се да̂ објаснити јединством мотивације житија и даровног акта светог владара, који је већ сам по себи једна од манифестација његове светости. На дубљем плану, српске повеље и владарска житија обједињени су идентитетом владарске идеологије: владар је у својој провиденцијалној улози оправдан тек посвећењем, потпуним подређивањем божанској вољи. Божанску харизму на себи владар доказује одговарајућим понашањем, богоугодним делима и послушношћу цркви, а највише – способношћу да се одрекне свега и да се посвети духовним подвизима, у којима се испољава његова права, »бесмртна« моћ. Отуда природно место повеља у генези житијног жанра у Срба када је реч о владарској биографији, упоређеној, понекад, и са старим руским »кнежевским житијима«, у којима је такође доста посебних одлика.

Смисао Савиног житијног стварања потврђује се и допуњује у Служби светом Симеону,[17] изразито култном, литургијском саставу, који се сасвим подређује поетским законима сложеног византијског жанра аколутије, састављеног од стихира, тропара, канона, кондака, икоса и других песничких облика у утврђеном литургијском поретку. Карактеристичан је књижевни извор и узор Савине Службе: то је минејска Служба светом Симеону Ступнику (1. септембар). Преузете су и прилагођене читаве стихире, у складу са хагиографско-литургијским типом коме припадају обојица Симеона, преподобних подвижника на вишем ступњу одрицања и »великог анђелског образа«. Не зна се тачно када је Служба састављена. Ако је тачно казивање Доментијана, Сава је Службу саставио (бар каноне и стихире) у Хиландару, 1200. године, о првом годишњем спомену светога. Служба светом Симеону је прво српско књижевно дело овог жанра. Њоме започиње низ литургијских целина у којима је мотивисан и формиран култ светих владара династије Немањића и светитеља̂ српске аутокефалне цркве. Та служба, по свима својим поетским обележјима у византијској традицији, прави је почетак српског песништва, у коме ће се богатом топиком и стилом византијске химнографије однеговати сопствени песнички језик српске литературе средњег века.

У почецима немањићке епохе српске књижевности стоји уз светог Саву и његов старији брат Стефан Првовенчани (1165–1228).[18] Две његове повеље, Мљетска из 1195–1200. и већ поменута »друга« Хиландарска из 1200–1202, одликују се поетским особинама аренги и нарације, с неким елементима аутобиографије, са житијним цртама и стилом молитве. Житијну књижевност је Стефан, међутим, обогатио посебним Житијем светог Симеона, 1216. То је право византијско опширно житије, са свим конститутивним елементима једне развијене хагиографије: функционално-литургијским насловом, прологом (реторским предговором), биографским сижеом, похвалом и чудима

[16] S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964. О аренгама вид. С. Станојевић, *Студије* V, 192–229.

[17] Изд. В. Ћоровић, *Списи св. Саве* 176–186: прев. у целости Л. Мирковић, *Списи светога Саве* 137–147, а делимично Д. Богдановић, *Србљак* I, 7–31. О изворима Службе вид. Ђ. Радојичић, *Књижевна збивања* 53–60; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 271–272.

[18] Мљетска повеља из 1195–1200 изд. F. Miklosich, *Mon. Serbica* 8–10. Хиландарска повеља – видети нап. 14. Житије светог Симеона изд. В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, Светосавски зборник 2, 1–76. Уп. Д. Богдановић, *Шта Теодосије пише о књижевном раду Стефана Првовенчаног*, Зборник МСКЈ 24 (1976) 385–389.

светога. Житије је јединствено и складно у структури, библијске и патристичке реминисценције су и овде у служби средњовековне поетике апстраховања, али се неке посебности ипак могу уочити: то је владарски концепт житија, у коме »земаљска« дела, историја, макар у веома ученом и аутентичном теолошком тумачењу, имају централно место. Највише простора заузима у Житију биографија Немањина до одласка у Свету Гору, те је ово дело уједно важан и богат историјски извор. Новина је, с друге стране, систематско излагање чудеса (њих шест одн. седам нумерисаних), која нису без историјске подлоге, а сва су у функцији владарске светости. Похвала је грађена делимично по узору на Акатист пресветој Богородици, а прожета је, уосталом – као и читаво Житије, искреним и топлим лиризмом правог песника.

Житијем светог Симеона Стефан је у српској литератури створио прво житије »минејског« или »синаксарског« типа, самостално, али и сасвим подобно да се уклопи у било који византијски зборник житија или патерик, како се то може видети управо у Париском рукопису из друге деценије XIV века, где је и сачуван један препис овога текста.[19] Тиме се не исцрпљују ни стварања у жанру житија током XIII века нити сви књижевни облици или подврсте овог жанра у томе раздобљу. У току неколико деценија од почетка XIII века, упоредо са успостављањем и разгранавањем немањићких култова, множе се житијни текстови и испољава сва многоликост овог жанра. Прва два житија су већ и сама међу собом различита: једно је ктиторског типа, друго – право »пространо« и читачко житије; сем њих, има несамосталних житијних бележака, записа и аутобиографских елемената у повељама. Служба светоме захтевала је и краћа заокругљена житијна дела по типу сажетог пролошког житија или синаксара. Прототип таквих житија се налази у великим пролозима старије редакције, тзв. пролозима Константина Мокисијског, или у млађим, »стиховним« пролозима, који настају у Византији тек у другој половини XII века, а преводе се у Србији можда већ у XIII веку.[20] Тако је ваљда већ 1227–1233. настало Пролошко житије светог Симеона, и сâмо, потом, два пута редиговано у зависности од тога где се, у какву богослужбену књигу, оно имало уклопити. Аутор овог житија није познат, али се претпоставља да је то неки студенички монах, можда по имену Спиридон.[21]

У вези са истим овим култом је и Хиландарски запис о смрти светог Симеона, сачуван у Кратком житију светог Саве, у једном српском рукопису у Москви из треће четвртине XIV века.[22] Документарног карактера, писан одмах по преносу Симеонових моштију у Србију 1206. да сачува од заборава непосредно сведочанство очевица о смрти св. Симеона. Запис је, ипак, производ једнога другог круга. Житијни текстови, као и службе, настају у одређеним центрима и у целоме свом склопу, у збиру истог порекла, формирају

[19] Рукопис Париске националне библиотеке, Cod. slav. 10.
[20] V. Mošin, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, Zbornik HI 2 (1959) 17–68; Д. Богдановић, *Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана*, Упоредна истраживања 1 (1976) 37–72.
[21] Изд. Д. Богдановић, *Пролошко житије светог Симеона*, Прилози КЈИФ 42 (1976) 9–19; исти, *Још један прилог истраживању пролошког житија светог Симеона*, Зборник МСКЈ 24 (1976) 391–393. Друге две редакције пролошког житија су каснијег датума: друга вероватно из последње деценије XIV века, а трећа с почетка XV века.
[22] Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, Зборник МСКЈ 24 (1976) 5–32 (студија са изд. текста). О даљем развоју житијног жанра у Срба: D. Bogdanović, *L'évolution des genres dans la littérature serbe du XIIIe siècle*, Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 49–58.

кругове, а ови су и култно-историјски и књижевни, самостални, али и међусобно повезани. Свако средиште има своју књижевну продукцију, да задовољи своје култне потребе. Тек у другој фази долази до »излажења« из сопственог круга и успостављања додира, при чему се мешају, комбинују, спајају и »контаминирају« текстови различитог порекла. Тако се у XIII веку, у делима која су посвећена св. Симеону препознаје углавном један студенички и, донекле, жички круг: Савино Житије светог Симеона и Служба светом Симеону; Стефаново Житије светог Симеона; Пролошко житије светог Симеона старијег типа. То је једна целина. Други круг је хиландарски, који обележавају житијне главе у Хиландарском типику, Запис о смрти светог Симеона, потом дело Доментијана и, нарочито, Теодосија, који већ отвара једну нову епоху у историји овог жанра код Срба. Хиландарски круг је повезан са студеничким кругом двема ктиторским повељама хиландарским, Симеоновом и Стефановом.

Култ светог Саве формира се такође у манастирским књижевним круговима, пре свега – у XIII веку – у Хиландару и Милешеви. Житијни текстови о светом Сави прелазе сложен пут развоја: Хиландарско житије светог Саве, сачувано у Кратком житију, настало је, вероватно, убрзо после смрти Савине ради употпуњавања његовог култа у Савином светогорском манастиру; њиме доминира светогорски период живота Савиног, али је текст интерполиран у Милешеви, па ту допуњен и текстом О преносу моштију светог Саве (»Милешевска транслација«) и са хиландарским Записом о смрти светог Симеона сложен у Кратко житије светог Саве око 1240. Ово је, пак, житије ушло у генезу Доментијановог, опет хиландарског, Житија светог Саве.

Доментијан,[23] српски светогорски монах непознатог порекла, теолошки учен и веома ортодоксан у својој духовној оријентацији, пише нове текстове о двојици првих светаца српске немањићке династије. О њему се зна врло мало: да је био хиландарски јеромонах и духовник, најпре у Карејској испосници, потом на Спасовој Води у брдима изнад Хиландара, у пиргу Преображења. Ту се налазио 1263, када Теодор Граматик преписује Шестоднев Јована Егзарха, а потом сигурно 1264. Време његовог боравка у Кареји не може се тачно одредити: 1243. или 1254, у сваком случају – средином XIII века. Пре тога је, можда, пратио светог Саву на његовом другом путовању у Свету земљу, 1234–1235; у том случају, рођен је негде почетком века. Не зна се ни када ни где је умро.

Доментијаново књижевно дело припада искључиво хагиографском, житијном жанру. То су: Житије светог Саве и Житије светог Симеона. Нема никаквог трага да се Доментијан огледао и у химнографији, али су зато његова житија, нарочито оно светога Саве, сздана од низа песничких облика који нису »прозни«, па није случајно што се у новије време Доментијан сматра више песником неголи прозним писцем.[24] Поетика Доментијанових

[23] Изд. Ђ. Даничић: Доментијан, *Живот св. Симеуна и св. Саве*, Београд 1865; прев. Л. Мирковић, *Доментиан, Животи светога Саве и светога Симеона*, Београд 1938. О Доментијану предговор В. Ћоровића за превод Л. Мирковића, сем тога исти, *Доментијан и Данило*, Прилози КЈИФ 1 (1921) 21–33; исти, *Међусобни одношај биографија Стевана Немање*, Светосавски зборник 1, 13–38; Н. Радојчић, *Два Теодосија Хиландарца*, Глас 218 (1956) 1–27; М. Динић, *Доментијан и Теодосије*, Прилози КЈИФ 25 (1959) 5–12; Ђ. Трифуновић, *Доментијан*, Београд 1963, 9–38.
[24] Нарочито у студији Ђ. Трифуновића, *Доментијан*, Београд 1963, и у књизи М. Кашанина, *Српска књижевност* 152–177.

житија богатија је од оне у житијима његових претходника, Саве и Стефана, разрађенија у примени реторских и песничких фигура, сложенија у композицији дела и грађењу духовног лика главних јунака. Не само дуги и чести библијски наводи, парафразе и реминисценције, него и нарочита средства синтаксичког проширивања мисли у дугим периодама и нагомилавању истозначних речи, налазе се у служби поетског уопштавања. То је тзв. »високи стил«, стил »плетенија словес«, својствен панегиричко-хагиографској књижевности Византије, а у XIV и XV веку и Русије, захваљујући утицају и пресађивању јужнословенске књижевности.[25] Сложена, али веома симетрична стилска структура житијног текста у Доментијана, међутим, не поништава лирске елементе, изражене симболима и метафорским сликама. Казивање тече у одређеном ритму, нарација прелази у размишљање које води усхићеној контемплацији и виђењу духовне суштине збивања. Доментијан је прави византијски мистичар, у чијем посматрању и доживљају света влада светлост и радост у сазнању дубљега смисла живота.[26]

Реторичност Доментијановог књижевног поступка дошла је до изражаја и у самој генези Житија светог Саве,[27] каква се до сада са доста вероватноће могла открити. Један од његових главних књижевних извора је Кратко житије светог Саве, хиландарско по својим изворима, милешевско по склопу у коме долази до Доментијана. Реторским проширењима, интерполацијама и амплификацијама разне врсте, згуснути текст Кратког житија претворен је у једно опширно житије, обогаћено, уз то, непосредним сазнањима писца, који је Савин ученик и пратилац, и још сасвим живим предањима о Сави, а можда и другим, за сада непознатим писаним изворима. Житије је писано вероватно 1243. или 1254. године у Карејској испосници, по жељи краља Уроша I (1243–1276), осам или деветнаест година после Савине смрти (1236). Знатно касније, 1264, написао је Доментијан на Спасовој Води Житије светог Симеона,[28] исто тако по налогу краља Уроша I, користећи не само сопствено дело о светом Сави и раније дело Стефана Првовенчаног него и књижевне изворе ван јужнословенског круга: Слово о закону и благодати, митрополита кијевског Илариона, класично дело старе руске књижевности из XI века.[29] Ова два Доментијанова житија обједињују истоветне стилске одлике, а уз то и јединствени циљ да буду житија двојице твораца средњовековне српске духовности, на чијем се култу имао градити идентитет средњовековне Србије, њено јединство и унутрашњи склад духовног и лаичког елемента. Није случајно што је наручилац оба ова житија српски краљ Урош I, унук Немањин и синовац светог Саве. Мада несумњиво монашка и светогорска по тону и погледу на свет, Доментијанова житија су намењена двору и носе сасвим одређену поруку, изражавају програм преображавања српског »отачаства« у идеалну средњовековну државу. Можда се тиме да објаснити оскудна рукописна традиција ових дела: сачувала су се само три-четири преписа, у којима оба житија иду увек заједно.

[25] M. Mulič, *Srpski izvori »pletenija sloves«*, Sarajevo 1975; уп. Д. С. Лихачев, *Развитие русской литературы X–XVII веков*, Ленинград 1973, 83–90.

[26] С. Радојчић, *Лик светога Саве у Доментијановом Животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобног оца и богоносног наставника Саве*, Сава Немањић – Свети Сава 215–221.

[27] Вид. напомену 22 и 23.

[28] Вид. напомену 23.

[29] М. П. Петровскій, *Иларион, митрополит киевский и Доментиан, иеромонах Хиландарский*, ИОРЯС XIII/4 (1908) 81–133.

Житијној књижевности и служби Савиног култа припада и Пролошко житије светог Саве,[30] чији се аутор не зна, а у својој првој, тзв. »старијој« редакцији, настаје када и прва служба, убрзо после Савине смрти и преноса моштију из Трнова у Милешеву, вероватно већ 1237. или 1238. Пролошка житија, као сажети хагиографски текст који садржи само оно што је битно за спомен једнога светог, писана су уопште поводом установљавања култа и састављања службе. Отуда се и ово пролошко житије, као и друга, има посматрати не само у оквиру формирања или укључивања у велике читачке прологе него и у вези са развојем службе као сложеног химнографског жанра. Такво се пролошко житије читало у одређеном тренутку службе, на јутрењи после шесте песме канона. Друга редакција Пролошког житија светог Саве само је нешто млађа, сачувана у Загребачком прологу с краја XIII века, а трећа је већ »стиховна« из XIV века.

Служба светом Сави је други комплекс култних текстова, који је настао, развијао се и мењао током XIII века, као рад до сада неутврђених, безимених аутора.[31] И тај жанр, међутим, има свој пут од типских па онда оригиналних самосталних појединачних песама (тропара и кондака светоме), преко засебних стихира и канона, до целе службе. Изразито литургијски текст за прослављање светога првенствено у месту чувања његових моштију, а потом и ширег домета. Служба светом Сави током XIII века није била хиландарска. Култ светог Саве је по природи ствари настао као свесрпски култ, али усредсређен у Милешеви, значи и као милешевски култ, па је и Служба производ милешевског књижевног средишта, које се и формирало у писању и преписивању литургијских текстова. Тек ће крајем XIII или почетком XIV века ова милешевска традиција службе бити замењена сасвим новом, хиландарском, Теодосијевом службом. Та старија етапа у развоју химнографских текстова посвећених светом Сави прошла је кроз четири редакцијска вида. Најстарији је онај који је сачуван у Софијском српском минеју из последње четвртине XIII века (Софијска служба), у којем су обједињени мотиви годишњег помена за дан 14. јануара, дан Савине смрти, са мотивима транслације, преноса Савиних моштију из Трнова у Милешеву. Претпоставља се да је та прва служба настала око 1237. или 1238. Раздвајањем ових мотива настају само нешто касније две друге службе: Служба преносу моштију светог Саве за 6. мај и Служба успенију светог Саве за 14. јануар. Потом, средином XIII века, настаје и четврта, последња позната редакција, скраћена Служба Братковог минеја, српског рукописа из XIII и XIV века. Историја Савине службе показује историју самога култа, његовог литургијског увођења, устаљивања и ширења. То се огледа у структури службе, у начину комбиновања текстова старога култа за исти дан (Синајски оци, 14. јануара) и новога, Савиног култа. Са становишта поетике, све су ове варијанте или редакције грађене строго по византијским књижевним канонима, али кроз њих провејава и веома живо осећање не само непосредног односа према светоме као »своме«, као »изданку благочастивог корена«, него и свест о своме »отачаству« у суверeној заштити коју сав српски народ стиче Савиним посвећењем и чудотворним

[30] Изд. В. Ћоровић, *Пролошко житије Св. Саве*, Светосавски зборник 2, 77–87.

[31] Д. Богдановић, *Најстарија служба светом Сави*, Београд 1980.

моштима. Већ се у овим химнографским текстовима може наслутити и помоћу њих објаснити оно свенародно поштовање Саве и Савиних моштију због којег је крајем XVI века, у турско доба, дошло и до сурове османлијске репресалије спаљивањем моштију светог Саве (1594).

Службама светом Симеону и светом Сави, као и житијима ове двојице светих Немањића, заокругљен је и довршен процес настајања и осамостаљивања главних родова српске књижевности средњег века. Житија и службе биће и касније окосница читаве српске средњовековне књижевности, само ће се уз ове развијати и друге књижевне форме, а ове бити подвргнуте ревизији и еволуцији. Темељи су, пак, у првих шездесет-седамдесет година XIII века. Главни ток литературе, обележен »отачаственом« тематиком, потекао је први пут сопственим путем на српском тлу. Специфичности српске књижевности овог доба нису у неком њеном профаном карактеру; макар и настајала као висока литература једне династије, ова књижевност је, зато, не мање црквена, духовна и монашка, цела у литургијској функцији. Чак и опширно Доментијаново Житије светог Симеона, намењено двору, било је уведено у правило богослужења као литургијско-хагиографски текст: у Милешевском типику из 1345–1355 (сада у Хиландару), ово се житије обавезно читало у манастирима на дан св. Симеона, 13. фебруара.[32]

За XIII век је карактеристичан и раст српског светогорског центра – у Хиландару, Кареји, Спасовој Води. Створен да буде духовно прибежиште Срба у екуменској заједници православног монаштва на Атосу, Хиландар је са свим својим пратећим ћелијама, скитовима и испосницама веома брзо, већ за светог Саве, прерастао у најзначајнији српски скрипториј и центар књижевног рада.[33] Кроз Хиландар је у том веку усмерена рецепција византијске књижевности. Ту је, у исто време, однеговано оно схватање духовности и културе које ће крајем столећа и почетком XIV века одиграти главну улогу у сређивању и кодификацији српске књижевности, њеној унификацији и обогаћивању новим жанровима. Траг овог процеса су не само неки књижевни текстови о којима је било речи него и сачувани рукописи XIII века у манастирској библиотеци или ван ње. У њима је фиксирано старословенско и старије византијско књижевно наслеђе. Вероватно захваљујући Хиландару, његовим монасима и књигама у веома живом општењу српских земаља са Светом Гором, ничу други српски књижевни центри – у Студеници, Жичи и Милешеви, основаној 1234–1236, а према крају столећа и у Пећком манастиру, подигнутом 1220–1230. одн. око 1250. Обележје књижевног рада у овим центрима неће бити локална традиција: и када се извори појединих текстова налазе у месном предању, а повод је за њихово састављање – локална усредсређеност култа, сва књижевна дела настала у појединим центрима, кратка или опширна, прозна или песничка, имају општи српски карактер и домет, усвојена су од читаве српске цркве. Та околност је довела до онога одлучног повезивања српског књижевног наслеђа и стварања на коме ће се у следећем раздобљу, у XIV веку, градити континуитет историјске свести и културе српског народа.

[32] Ђ. Радојичић, *Творци и дела* 79–85.

[33] О томе више: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978; уп. Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978.

СРПСКЕ И ПОМОРСКЕ ЗЕМЉЕ КРАЉА УРОША I

Ниједан савремени извор не говори о преврату којим је с власти збачен краљ Владислав, а на престо доведен његов млађи брат Урош I. Не могу се назрети ни околности у којима се та важна промена десила. Новији писци српске историје везивали су ово насилно смењивање на престолу за страдање српске државе које је изазвала монголска најезда. Заиста, део Монгола (Татара), прогонећи угарског краља Белу IV, доспео је 1241. године у Далмацију. После напада на Трогир и Сплит, Татари су се упутили према југу и продрли прилично далеко. Вршили су нападе на Дубровник, пустошили околину Котора и нападали његово утврђење; опустошили су градове Свач и Дриваст.[1] На самом почетку 1242, Татари су се преко Србије враћали у области око Црног мора, где је било средиште њиховог царства.

Идући кроз Србију, свакако нису штедели пределе кроз које су пролазили. Ипак, они су представљали само мали део укупне татарске снаге, а и земља је била мање погодна за њихове коњаничке залете, тако да се с разлогом може претпоставити да нису нанели онолику штету какву су годину дана раније причинили Угарској. Повезујући смену на српском престолу с татарском најездом, историчари нису имали у виду само незадовољство изазвано страдањем земље већ и околност што је краљ Владислав тада изгубио свој најважнији ослонац. Наиме, његов таст, моћни бугарски цар Јован Асен II, умро је у јуну 1241, а за време његовог наследника Калимана (1241–1246), и Бугарска је настрадала од Татара и била присиљена да им плаћа данак.

У сваком случају, средином 1243. на српском престолу као »краљ српски и поморски« био је Урош I, а његова снаха, жена бившег краља Владислава, живела је као изгнаница у Дубровнику. Дубровачки кнез заклео се, највероватније у првој половини 1243. године, да краљица Владислављева, док борави у Дубровнику, неће »ни по мору, ни по суху, ни у Босну«, ни писмима ни посланицима деловати против краља Уроша. Непријатељство међу браћом о коме сведочи овај усамљени документ није дуго трајало. Владислав се касније измирио с братом и живео више од две деценије у Србији. Његови потомци, међутим, нису играли значајнију улогу у политичком животу.[2]

Када је Урош I започео своју владавину, Србија је била у посебном

[1] Thomae archidiaconi spalatensis Historia salonitanorum pontificum, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894, 177.

[2] Живео је још 1264, када је споменут у једном запису рукописа написаног у Милешеви (Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 22), а умро је пре 1277, како је показао Д. Синдик, *Ко је*

положају. Државе које су се у претходним деценијама, а неке и кроз читава столећа, бориле за хегемонију над Балканским полуострвом нису тренутно имале снаге за веће политичке подухвате. Византијско Царство још је било у изгнанству. У Цариграду су седели немоћни Латини, а никејски и епирски Грци трошили су више снаге у међусобним обрачунима него на борбе са ослабљеним наследницима освајача из четвртог крсташког рата. Угарска је била у рушевинама и морала је пре свега лечити ране задобијене татарским пустошењем 1241–42. године. Бугарска је, такође, била ослабљена не само услед непосредних последица татарске најезде већ и због јаког татарског центра, образованог у равницама око Црног мора, који дуго није престајао да намеће своју врховну власт.

Независност Србије била је, како се чини, мање угрожена него у претходним деценијама, а нови владар је имао знатно више простора за вођење самосталније политике. Али, краљ Урош I је, за разлику од своје браће, остао на престолу више од три деценије, тако да је доживео да види како се ситуација из темеља изменила. После обнављања Византије 1261. и наглог успона Угарске, Србија је била у положају који је по много чему био сличан положају Стефана Немање и његових претходника. Она се нашла приклештена између моћних суседа на северу и југу, између Угарске и Византијског Царства. Међутим, Србија из друге половине XIII века располагала је већим простором, а и већим снагама, које су јој обезбеђивале и већу самосталност.

Значајна промена у односу снага балканских држава десила се већ у првим годинама Урошеве владавине. Нестабилна равнотежа између Никејског Царства, које је већ одавно закорачило на европско тле и настојало да обнови и уједини Византију, и државе Епираца, која је стремила истом циљу ослањајући се на некадашње византијске територије у Епиру, Тесалији и Македонији, успостављена је 1242, када се Јован, син ослепљеног бившег цара Теодора Анђела, одрекао царских знакова и заклео на верност никејском цару Јовану III Ватацу. Епирцима је на тај начин био пресечен пут ка освајању Цариграда и обнављању Царства. Иако су били потиснути у други план, њихове територије су остале неокрњене. Када је 1244. умро деспот Јован Анђео, никејски цар се припремао да уклони деспота Димитрија, Јовановог наследника у Солуну. Цар се налазио с војском на својим још скромним европским територијама када је до њега дошла вест да је умро његов сродник и савезник, бугарски цар Калиман (1246). Цар Јован III Ватац искористио је прилику и одмах освојио бугарске пограничне тврђаве и проширио своју власт далеко на запад заузимајући градове у Македонији. У савременим изворима наводи се да је загосподарио Просеком, Прилепом, Велесом, Овчим пољем и Скопљем. Под његову власт дошао је и Велбужд са својом облашћу.

Тим освајањима Никејско Царство је постало велика балканска сила и непосредан сусед Урошеве српске краљевине. Крајем 1246, никејски цар је

аутор оснивачке повеље храма св. Николе у Хвосну, ИЧ 19 (1972) 69–71. Имао је синове Стефана, који је имао ктиторска права у Есфигмену, али је умро пре 1281, и жупана Десу, који је такође умро пре 1281. Деса је с мајком Белославом код једног Дубровчанина оставио поклад у коме је било икона, књига, сасуда итд. Те ствари је узела Дубровачка општина и предала представницима Которске општине, који су по налогу краља Драгутина 3. јула 1281. преузели ствари. Попис ствари из поклада је сачуван у Дубровачком архиву: Г. Чремошник, *Канцеларски и нотарски списи* 52–57.

завладао и Солуном. Не може се поуздано утврдити којом линијом је ишла граница између Србије и Никејског Царства. Вероватно је остала на гребенима Шар-планине и Скопске Црне горе, мада је могуће да је Урош I искористио ове промене да својим границама обухвати плодну долину Полога, којом је некада привремено господарио Немања.[3]

Епирска држава, која је у време Стефана Првовенчаног и Радослава имала велики утицај на српску политику, сада је била ослабљена. Епирском деспоту Михаилу Анђелу још је припадао Драч, и из тога града ширио се према северу епирски утицај, сусрећући се са српском влашћу у равницама северне Албаније, између Љеша и Скадра. Стварну власт на том подручју имали су локални албански феудалци. Један од њих, Голем, господар Кроје и њене области, био је у сродничким везама с Немањићима.[4] После никејских освајања у Македонији, Голем је постао самосталнији и у једном каснијем сукобу прешао је на страну Никејаца.

Велика промена у односу снага није угрозила Србију јер је Урош I с Никејцима био у пријатељству, које се помутило тек доцније, у време цара Теодора II Ласкариса (1254–1258). Архиепископ Данило II хвали Уроша I као мирољубивог владаоца кога су суседи држали у љубави и поштовању. И заиста, о његовим ратним акцијама сачувани извори веома ретко говоре.

Први Урошеви сачувани акти тичу се односа с Дубровником. Убрзо по његовом доласку на власт, он и Дубровачка општина измењали су уговоре у којима су се заклели на међусобно пријатељство. Од времена Стефана Првовенчаног уобичајило се да се уговори обнављају приликом сваке промене на српском престолу и промене дубровачких кнезова, који су у то време долазили из Венеције. Уговори су били у виду заклетве коју би једна страна предавала другој, и садржали су опште изјаве о пријатељству, лојалности и извесна конкретна обећања у погледу одржања мира и добрих односа. Дубровчани су се заклињали да неће нападати земље и градове српских владара, а српски краљеви су се обавезивали да неће нападати Дубровник, да ће дубровачким трговцима омогућити слободу кретања по својој земљи, гарантујући им личну сигурност и безбедност имовине. Узајамне заклетве садржале су и обавезе обеју страна да неће дозволити непријатељско деловање лицима којима пруже уточиште и да ће се, у случају локалних сукоба и спорова, обраћати суду и настојати да спорове реше мирним путем.

Имали су на располагању од давнина наслеђени гранични суд »станак«, састављен од судија које су у једнаком броју именовале обе стране, који је радио по процедури устаљеној традицијом. Решавао је све врсте спорова, од малих парница појединаца, становника граничног појаса, до великих сукоба око територија у којима су учествовале државне власти.[5] У Урошево време, а и кроз читаво следеће столеће, тих сукоба око земљишта било је много јер се на обема странама осећала потреба за обрадивом земљом. Дубровник је тада имао веома малу територију, која се на једној страни простирала до Ријеке

[3] Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1932) 34–77.

[4] D. Nicol, *Despotate* 152, 156, мисли да је краљ Урош I био Голему ујак. Веза је, вероватно, ишла преко Големове жене, за коју се претпоставља да је била кћерка Комнине, сестре краља Уроша.

[5] В. Богишић, *Станак по дубровачком законику из 1272 године*, Гласник СУД 44 (1877) 197–231. Урошеве повеље Дубровчанима, од којих су неке сачуване у преводу, прикупљене су у: С. Новаковић, *Зак. споменици* 147–154.

дубровачке, а на другој страни до жупе Жрновнице.[6] Становници Дубровника имали су и ван својих граница винограде и за њих су плаћали годишњи данак, који се звао могориш. Његов износ није био велики, а убирао се од оних који су имали винограде на територији српског владара.[7] Краљ Владислав је Дубровчане ослободио једне половине тога данка, која се плаћала за винограде у Жрновници, док су другу половину могориша, за винограде у Ријеци, плаћали све до турског освајања суседних области.

Поред овог малог могориша, Дубровник и српске владаре повезивао је и један знатно већи годишњи данак, чије порекло не познајемо. У време краља Владислава, Дубровчани су се заклетвом изричито обавезали да ће плаћати 1.000 перпера, по свој прилици, у византијским златницима, и 50 лаката скрлетне тканине, а од краља су очекивали да ће им, као што су то чинили његов отац и дед, Стефан Првовенчани и Стефан Немања, опростити тај данак оне године када му пруже помоћ на мору. У време краља Уроша I, у каснијем периоду његове владавине, тај данак је, у оквиру сређивања односа с Дубровником, повећан на 2.000 перпера и плаћан је сваке године о празнику Светога Димитрија (26. октобар). Схватања о наведеном данку и његовом карактеру временом су се изменила, тако да се касније тврдило како га Дубровник плаћа да би се његови трговци могли слободно кретати у држави српских краљева.

Важну економску улогу имала је обавеза Дубровника дата краљу Урошу да ће у граду држати краљевог цариника. Задатак тога краљевог чиновника био је да у Дубровнику убира за српског владара део прихода од продаје соли. Већ у то доба је трговина сољу била под строгим надзором државних власти и ограничена на одређена места – »кумерке солске«. На делу јадранске обале, од Неретве до Бојане, само у четири места била је дозвољена продаја соли: у Дријевима на Неретви, у Дубровнику, у Котору и тек образованом тргу код манастира Светога Срђа на Бојани. Своје место међу привилегованим трговима Дубровник је морао отплаћивати на тај начин што је краљу препуштао део прихода остварен од продаје соли његовим поданицима.

Обостраним заклетвама на почетку Урошеве владавине уређени су били односи с Дубровником на традиционалним основама и с наслеђеним средствима. Управо од Урошевог времена, трговци из Приморја почели су у већем броју одлазити у Србију и њихови односи с локалним становништвом и властима постали су сложенији. Живот је наметао нове проблеме и они су практично решавани примењивањем и разрађивањем већ познатих и признатих начела.

Подстицај јачем стрјујању трговинског промета између Србије и градова у Приморју дала је рударска производња, коју су започели немачки рудари, »Саси«, постављајући металургију на нове основе. Рудна богатства српских планина била су позната и експлоатисана још у античко доба, али је рад био прекинут када је у немирним временима срушена византијска власт над територијама у унутрашњости Балканског полуострва. Словени су из старе постојбине донели собом искуство у једноставној обради метала и оно је било довољно при производњи оружја и алата. Напредак који су донели Саси

[6] Детаљна топографија Астареје: J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astareje*, Dubrovnik 1970, 11–24.

[7] М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића*, Глас 168 (1935) 207–239.

састојао се, пре свега, у новој техници која је омогућавала већу производњу, и у новој оријентацији, тражењу племенитих и обојених метала, нарочито сребра, бакра и олова. Од друге половине XIII века, производи рударства и металургије нису служили искључиво за подмирење домаћих потреба, већ су се производили вишкови за тржиште. Производи рударства непрекидно су тражени на медитеранском тржишту, па је потражња утицала на постепено повећавање производње.[8]

Није познато одакле су дошли Саси и под каквим околностима су се доселили у Србију. Две могућности заслужују да буду узете у обзир. Једна је могућност да су се у време татарске најезде 1241–42. склонили из Ердеља, где су се раније населили, у српска планинска подручја која су пружала знатно бољу заштиту. Друга је могућност да их је краљ Урош I позвао и населио обећавши привилегије и могућности за слободно деловање. Баш у време краља Уроша спроводио је одлучне колонизационе мере угарски краљ Бела IV доводећи у своју опустошену земљу занатлије и рударе из немачких земаља. Српски краљ је, дакле, имао све услове за сличну колонизациону меру.[9]

У сваком случају, Саси су били у Србији пре 1254. године, када су споменути у једној Урошевој повељи. Њихово језгро се у почетку налазило у рударском тргу Брсково, на Тари, у пределу око данашњег Мојковца. Са сигурношћу се не може утврдити да ли су се Саси из Брскова селили у друга рударска места, где их налазимо још пре краја XIII века, на пример у Руднику, а почетком XIV века у Трепчи, Рогозни, Новом Брду и другим рударским местима, или су други колонисти који су пристизали у таласима касније отварали ове руднике.

Могућност да се у Србији набави сребро и затим однесе у друге крајеве где је имало већу цену привлачила је не само Дубровчане, који су били под млетачком влашћу и одржавали сталну размену с Венецијом, већ и становнике приморских градова који су били под влашћу српског краља. Ти градови, Котор, Будва, Бар, Улцињ и Скадар, груписани на малом делу обале од Боке которске до Бојане, били су сасвим неуједначене привредне снаге. Међу њима је најјачи био Котор, који је још крајем XII века водио посредничку трговину између балканског залеђа и јужне Италије. У свом деловању у Србији, становници ових градова имали су у односу на Дубровчане ту предност што су били поданици српских краљева и што у своме трговачком пословању нису били искључиво везани за један центар, као што је Дубровник био везан за Венецију.[10]

Котор и Дубровник били су веома блиски, повезани трговачким пословима и родбинским везама многих породица, али су се конкурентски сукобљавали на трговима у Србији. Своје међусобне односе регулисали су и непосредно, а не само преко краљеве заклетве дате Дубровнику. Сачуван је један од

[8] Повезаност развоја трговине с почецима и развојем рударства уочио је и истицао још К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 254–275; *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Almanach der K. Akademie 49 (1899) 365–452; *Ист. Срба* II, 178–199. Каснији радови су ту повезаност потврђивали и потпуније осветљавали.

[9] Аргументе за прву хипотезу изнео је М. Динић, *За историју рударства* I, 23–25. Другу је забележио М. Орбин, *Краљевство Словена*, 23–24.

[10] О успону зетских градова уп. *Историја Црне Горе* 2/1, 28–36 (С. Ћирковић).

њихових уговора, склопљен 1257, који показује да су грађани били пре свега заинтересовани за одржавање пријатељских односа и за погодан режим наплаћивања царина. Према том уговору, само они Которани у Дубровнику и Дубровчани у Котору који су имали сталне радње били су обавезни да плаћају царину, док су остали грађани били тога ослобођени.[11]

Док је у односима Котора и Дубровника привреда имала најважније место, односи Бара с Дубровником били су оптерећени старим супарништвом око ранга ова два града у католичкој црквеној хијерархији и борбом за јурисдикцију над већим делом католика у српској држави. Дубровачки архиепископи сматрали су да Бар уопште нема права да буде седиште архиепископије, већ само епископије, која треба да буде потчињена Дубровнику, као и већина епископија које су биле под Баром. Барски архиепископи са своје стране нису тежили да потчине Дубровник, али су у ватри најжешћих спорова тврдили како је Дубровник потчињен Сплиту и да црквена власт дубровачког епископа престаје већ на гребенима планина које окружују Дубровник.[12]

Та прастара борба између два града последњи пут се распламтела средином XIII века, управо за владавине краља Уроша I, изазивајући далекосежне заплете у односима између Дубровника и српског краља. Равнотежа се пореметила већ 1242, када је улцињски епископ признао црквену власт дубровачког архиепископа, и то уз пристанак градских власти и краља Ђорђа, сина Вукановог, који је господарио градом Улцињем или неким делом Зетског приморја. Посета улцињског епископа Дубровнику и заклетва верности архиепископу пружиле су јак аргуменат дубровачкој страни, јер је све то, наводно, изведено после увида у привилегије дубровачке цркве. Праве мотиве овог чина не можемо одгонетнути, нити наслутити зашто је краљ Ђорђе напустио немањићку политику подржавања Бара и његових црквених амбиција.

Криза се заоштрила 1247, када је барска архиепископска столица била неко време упражњена. Дубровачки архиепископ је тада тужио папи барски каптол што се, наводно, одметнуо од његове власти, и захтевао да се приликом избора црквеног старешине у Бару поштују права дубровачке цркве. И поред помирљивог става градског кнеза, дубровачке изасланике у Бару су нападали и вређали домаћи клер и грађани. Чули су се и повици: »Шта је папа, наш господин краљ Урош је нама папа!« Дубровачку жестину и упорност снажила је околност што је папа Иноћентије IV изузео 1247. Босну из власти дубровачког архиепископа и потчинио је архиепископији Калоче у Угарској. Ова папска одлука донета је из разумљивих разлога, јер је дубровачки архиепископ остао пасиван за време дугих и огорчених борби вођених ради промене црквених прилика у Босни. Откако су се, почев од 1221, упорно понављале оптужбе да су јеретици узели маха у Босни, прогоне јеретика вршили су угарски феудалци на подстицај калочког архиепископа и уз подршку угарског краља. Они су водили крсташке походе против Босне, укључивши у борбу доминиканце, који су спаљивали јеретике. Упркос великим напорима и жртвама, постизали су само пролазне резултате. Чинило се да ће

[11] T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* V, 77–78.

[12] Спор између Бара и Дубровника опширно је приказан на основу расположивих извора у: С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави,* Београд 1912, 105–156; *Историја Црне Горе* 2/1, 21–27 (С. Ћирковић).

се босанска епископија 1239. организовати по угледу на друге католичке епископије, јер је била подигнута катедрална црква, основан каптол и уведено плаћање десетине. Међутим, све је то скршио отпор домаћег становништва предвођеног племством и баном Матејом Нинославом (1232–1250), који се повремено прилагођавао ситуацији и испољавао своју оданост католичкој цркви. Иако је бан Нинослав био присиљен 1244. да дарује велика имања Босанској бискупији, калочки архиепископ је 1246. опет покренуо крсташки рат против Босне.[13] За време свих тих борби, домаћи епископи, посвећивани у Дубровнику, пали су под утицај јеретика, те нису ни могли допринети католичкој ствари. Случај је показао колико је дубровачка јурисдикција над земљама у залеђу била привидна и формална. Уз подршку власти, овај губитак су дубровачке црквене старешине тежиле да надокнаде потчињавањем Бара.

Упоредо с формалном парницом на папском двору, заоштравали су се односи између два града, тако да је папа затражио да се уздрже од непријатељстава и живе у миру. Амбицијама Дубровника нанет је тежак ударац када је Иноћентије IV усред спора наименовао за барског архиепископа познатог фрањевачког мисионара Јована де Плано Карпинија. Нови архиепископ, удаљен од локалних заћевица, наступио је врло самостално; посетио је Дубровник на путу у своје седиште и споразумео се да се двојица архиепископа или њихови пуномоћници састану у близини Котора или манастира Светог Михаила на Превлаци и тамо прочитају и узајамно овере акта важна за парницу пред папом.

Почетком 1252, пошто су у Перуђи пред папом изнети главни аргументи, он је одлучио да се у року од шест месеци саслушају сведочанства обеју страна, да би два месеца после тога он донео пресуду. У својим пледоајеима супарници су износили врло различита и особена гледишта на црквену историју Далмације. Дубровачки архиепископ се заклео да су под влашћу Дубровника три државе: Захумље, Травунија и Србија, што значи Босна, и да се оне простиру до граница сплитске, калочке и драчке архиепископије. На тај начин није остало места за барску архиепископију. Барски архиепископ се заклео да у читавој Далмацији од старине постоје само две архиепископије: Салона и Доклеја. На месту Салоне је Сплит, а на месту Доклеје Бар, док је Дубровник, у ствари, подложан сплитском архиепископу и нема јурисдикцију изван градских зидова. Те и друге аргументе требало је проверити у областима око којих се водио спор, па је папа одредио своје заступнике који су имали задатак да заврше доказни поступак. У Дубровнику је саслушавање сведока и полагање заклетви обављено у првој половини 1252. године. Када је исти поступак требало обавити у Бару, искрсле су тешкоће. Дубровачки архиепископ се није усуђивао да пође на територију српскога краља јер је овај, наводно, био веома нерасположен према њему и претио да ће му одрати кожу. Архиепископ се жалио како краљ Урош и његов брат оспоравају папи власт у краљевој земљи, јер краљ има свога архиепископа коме и Словени и Латини указују част као папи. Дубровачке оптужбе поводом става Уроша I према католицима изречене су у посебним околностима и сасвим сигурно су биле тенденциозне. Резерве се морају имати већ и стога што је у то време Урош био ожењен Јеленом »од рода фрушког«, која се свога католичанства

[13] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 58–69.

није одрекла, него је оснивала манастире и била заштитник католика.[14] У то време су и Саси већ сигурно били у Србији и уживали црквену аутономију.

Урош је био непријатељски расположен према Дубровнику. То се види из чињенице што је у јулу 1252. дошао с војском, опустошио околину града и опсадним справама напао Дубровник. Град је тада позвао све своје људе на одбрану, али тежих последица том приликом није било. Већ у августу обновљен је мир, а Дубровчани су се откупили данком.[15] Па ипак, ни после склапања мира није било услова да се настави парница с Баром. Дубровачки архиепископ се није усуђивао да пође у Бар због претњи које су му преносили католички монаси из Србије. Изгледа да краљ Урош I заиста није хтео да изда писмо дубровачком прелату с гаранцијом слободног доласка и повратка. У међувремену, барски архиепископ је умро, а папа је усред спора именовао његовог наследника. На дубровачке протесте, одговарао је да се тиме не крше права дубровачке цркве. Парница је остала на мртвој тачки до 1255, када је окончана јер су Дубровчани због великих трошкова повукли своје заступнике. Жестоки спор између Дубровника и Бара завршио се тако без формалног решења, што је одговарало Бару.

У кратком периоду, док је спор јењавао, односи између Уроша I и Дубровника још једном су се и погоршали и поправили. Већ 1253. Дубровчанима се пружила прилика да склопе савез против Уроша, с далекосежним циљем да истерају њега и сав његов род из краљевства. Тај исти циљ имао је средином 1253. и бугарски цар Михаило Асен. Његови посланици склопили су 15. јула 1253. у Дубровнику опширан уговор о савезу, у коме је цар преузео на себе низ обавеза у погледу поштовања обичаја који су владали у односима између Дубровника и Србије, у случају да завлада српском краљевином. Потврдио је проширене границе дубровачке територије и обећао да ће приморске градове, ако их освоји, потчинити дубровачкој цркви, како је било за »старих времених«.[16] Савез с Бугарима био је на снази још у мају 1254, када су Дубровчани у њега увукли хумског жупана Радослава, потомка Немањиног брата Мирослава. Као »клетвеник верни« угарског краља, жупан Радослав се обавезао »чинити рат краљу Урошу и његовим људима, доколе ваш град Дубровник стоји у рат с краљем Урошем и његовим људима«. Међутим, та коалиција није много нашкодила краљу Урошу I. Бугари су, по свој прилици, предузели поход на Србију и прилично дубоко продрли на њену територију. Вероватно се на тај поход односе речи из повеље краља Уроша I: »... изидоше Бугаре и попленише цркву светог апостола Петра у Лиму и узеше ризницу и сасуде црквене ...« У сваком случају, акције бугарског цара нису уздрмале Урошев престо, те су већ у августу 1254. Дубровчани обновили мир са српским краљем на основу ранијих уговора и правних обичаја. Пустили су и краљеве поданике које су дотад држали заробљене.

Локални српско-дубровачки сукоби наносили су штету обема странама, нарочито Дубровнику, коме је у време ратова био затворен приступ у унутрашњост балканског копна, а тиме онемогућена и привредна делатност, од које је град живео и развијао се. За општи политички положај Балкана у то време много важнији су били сукоби између Никејаца, Епираца и Бугара. Низ значајних догађаја уследио је у јесен 1254, када је умро никејски цар Јован III Ватац. Он је у последњим годинама своје владавине обновио премоћ Никеје, пољуљану епирским акцијама 1252. године. Успоставио је власт над градовима у Македонији, осигурао врховну власт над централним деловима Албаније и присилио епирске владаре да се помире с подређеним положајем.

Било је готово неизбежно да смена на престолу у Никеји буде искоришћена за рушење свега онога што је Јован III Ватац постигао. Његов нестанак је први искористио бугарски цар Михаило Асен. Он је почетком 1255. прешао границу и потчинио простране области, дотад под влашћу Никеје, од долине Вардара на истоку до Албаније на западу. На престо у Никеји дошао је, међутим, Јованов син Теодор II Ласкарис, енергичан, самоуверен и несклон да се мири са губицима и слабљењем утицаја свога царства. Он је предузео напорне и дуготрајне походе којима је повратио изгубљене територије и присилио бугарског цара на мир 1256. године.

Краља Уроша I убрајали су тада међу пријатеље Никејског Царства, али недовољно поуздане. Сам цар Теодор је у једном писму, жалећи се на усамљеност и наглашавајући потребу да се Грци ослоне на своје снаге, изричито забележио: »Србин је силом притиснут и уздржан, он је можда наш, а можда уистину и није од наших«.[17] Међутим, није лако одгонетнути на шта се тачно односе ове цареве речи. Притисак о коме се говори у царевом писму могао се најпре односити на Угарску, краља Белу IV, који је још пре 1254. године, у непосредном суседству Србије, у равницама око доњег тока Саве, образовао Мачванску бановину. Она је представљала само једну карику у ланцу бановина које су се простирале од Јадранског мора до Карпата. Бановине су поверавање члановима владалачке породице или људима који су уживали највеће краљево поверење; располагале су локалним војним снагама и посадама у тврђавама и имале су задатак да бране територију угарске краљевине и у погодном тренутку буду полазна тачка у њеној експанзији. У то време, после ишчезавања бана Матеја Нинослава, и велики делови Босне, пре свега, области на северу, Усора и Соли, дошли су под власт краљевих сродника и службеника. Мачванска бановина била је у почетку поверена избеглом руском кнезу Ростиславу Михаиловичу, зету краља Беле IV а тасту бугарског цара Михаила Асена. Ростислав је био амбициозан и играо је извесну улогу у балканској политици. Био је посредник приликом склапања већ споменутог мира између Никејаца и Бугара 1256. године.

Други правац угарског притиска ишао је преко Хума, где се жупан Радослав, назван »верним клетвеником« краља угарског, укључио у савез против краља Уроша I. Могуће је да су већ тада, око 1254–1256, између Србије и Угарске успостављени односи блиске повезаности и савезништва, о којима говоре извори из каснијих година.

Опасност од Бугарске смањила се после збацивања и убиства цара Михаила Асена. На престо Бугарске дошао је 1257. Константин Тих, за кога један византијски савремени писац каже да је »половином био од српског

[14] Извори нам не говоре кад се Урош оженио Јеленом, али се из података о старости синова може посредно закључити да је брак склопљен око 1250. О Јелениној делатности у католичкој средини уп. Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 131–148.

[15] T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* IV, 499, 508.

[16] Текст уговора: *Љ. Стојановић, Повеље и писма* II, 206–212; С. Станојевић, *Догађаји 1253 и 1254 год.*, Глас 164 (1935) 191–198.

[17] K. Jireček, Theodori Ducae Lascaris epistulae CCXVII. Nunc primum edidit N. Festa..., Archiv für slavische Philologie 21 (1899) 622–626.

рода«. Он сâм је истицао сродство са српском династијом и убрајао је Немању и Саву међу своје претке. Срби су, вероватно, заједно с Никејцима, својим утицајем допринели успону Константина Тиха Асена.[18]

Убрзо потом краљ Урош I је напустио дотадашње никејске савезнике. Подстицај је дошао, по свему судећи, од епирског деспота Михаила II Анђела, који је, понижаван од Теодора II Ласкариса, у потаји спремао освету. Придобио је српског краља да склопе тајни уговор којим је Урошу било обећано извесно територијално проширење. Георгије Акрополит, намесник никејског цара у европским провинцијама и историчар догађаја у којима је и сам учествовао, пребацује краљу Урошу I да је »ради неког малог добитка преврнуо чашу пријатељства«.

Покрет одметања од никејске власти почео је у пролеће 1257. у Албанији, где су локална феудална господа прешла на страну епирског деспота Михаила Анђела. Борбе су се затим пренеле на Македонију, која је и касније била главно ратно поприште. Краљ Урош I учествовао је у борбама против Никејаца пославши своме савезнику одред од 1.000 људи. Тај одред је, пошто је запосео Скопље и пределе северне Македоније, преко Кичева стигао под Прилеп. У близини града, локални заповедник никејских трупа неопрезно је својим људима допустио да се без правог бојног реда упусте у борбе са Србима који су пустошили градску околину. Српски одред је тешко поразио градску посаду, заробио већи део војника, а спасао се само заповедник с малом групом људи. То је довело у тежак положај Георгија Акрополита, који је остао опсађен у Прилепу. Привремено је био ослобођен када се никејски командант Михаило Палеолог пробио до Прилепа, победивши пре тога одред Епираца код Водена. Али, кад је Палеолог с малобројним трупама кренуо у друге делове Македоније где је положај Никејаца такође био уздрман, Акрополит је у Прилепу поново опсађен, затим заробљен и одведен у епирску престоницу Арту. Акрополит, главни и често једини сведок догађаја, у овим последњим операцијама Србе уопште не спомиње.[19]

О Урошевој власти над скопском облашћу говоре само извори из времена његовог сина Милутина. Урош I је у »скопској страни« поклонио Хиландару једну монашку ћелију са имовином, коју је манастир изгубио »када и Скопље беше отступило од нашега краљевства«.[20] Није могуће утврдити када се то десило. Обично се губитак скопске области повезује с догађајима који су убрзо уследили.

У августу 1258. умро је у младим годинама цар Теодор II Ласкарис. За епирског деспота и његове савезнике била је то повољна околност јер је царева смрт повећавала изгледе да ће се сачувати и евентуално проширити оно што је било заузето у претходним операцијама. Наследник царев био је малолетан, па се могло рачунати да реакција из Никеје на оно што се десило у европским провинцијама неће брзо уследити или да ће сасвим изостати.

У Никеји су, међутим, догађаји кренули непредвиђеним током. Познати војсковођа Михаило Палеолог, ослањајући се на племство озлојеђено поли-

[18] В. Златарски, *История* III, 474–476.

[19] D. Nicol, *Despotate* 160–166, где је показано да су се борбе водиле у току 1257, а не 1258, како се тврдило у старијој литератури.

[20] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, Споменик 3 (1890) 12–13. Уп. Р. Грујић, *Протосеваст Прибо, властелин у скопској области прве половине XIII в.*, Гласник СНД 12 (1932) 269–271.

тиком покојног цара, одстранио је регенте, потиснуо царевог наследника и до краја 1258. године био проглашен за цара, а затим и крунисан за савладара. Он је свога брата Јована Палеолога с јаком војском упутио на запад да настави војне операције које је сам Михаило водио још за живота цара Теодора. Јован Палеолог је брзо продирао и успео да обнови власт Никејског Царства у већем броју градова, све до Охрида и Девола.

Против Палеолога је тада била организована сасвим необична коалиција. Стожер јој је био епирски деспот Михаило Анђео. Припадао јој је јужноиталијански краљ Манфред Хоенштауфовац, који је освојио значајне територије на тлу Албаније и Епира, са центром у Драчу и Валони. Те земље су му биле признате као мираз уз Јелену, кћер деспота Михаила Анђела. Други савезник био је, такође, деспотов зет, Виљем Вилардуен, најмоћнији међу феудалцима са Запада на грчком тлу. Њихове изукрштане интересе било је тешко ускладити, али је деспоту Михаилу то ипак пошло за руком, јер се свој тројици чинило да је Михаило Палеолог на челу Никејског Царства највећа препрека остварењу њихових даљих планова. Војне снаге судариле су се у равници Пелагоније, у пределу Битоља, јуна 1259. године. После дужег маневрисања, победа је припала Михаилу Палеологу.[21]

Веровало се да су Срби били савезници пораженог деспота Михаила и његових зетова и да је краљ Урош I том приликом изгубио нешто пре тога стечене територије у Македонији. У савременим изворима нема ослонца за такво тврђење, али има података да је Михаило Палеолог, припремајући се за обрачун, тражио савезнике на свим странама и да их је нашао у помоћним одредима Немаца, Мађара, Срба и Бугара.[22] Уколико су ти подаци поуздани, следило би да је краљ Урош I још једном променио оријентацију и да се вратио у никејски табор. На ту промену су могли утицати Угри, који су сигурно 1259. и 1260. сарађивали с Палеологом. О тесној повезаности краља Уроша с Угарском сведочи податак да су 1260. Срби учествовали у рату против чешког краља Пшемисла II Отакара.

Победом у Пелагонији још једном је обезбеђена и потврђена превласт Никејског Царства. Био је то важан корак на путу ка рестаурацији Византије. Најзад, у јулу 1261, један никејски одред освојио је Цариград, присилио латинског цара на бекство и тиме прекинуо власт Латина успостављену 1204. године. Рестаурацијом Византијског Царства под енергичним Михаилом VIII Палеологом поновила се у извесном смислу ситуација из XII века, када се Србија повијала под утицајем Византије и Угарске, али ниједна од две велике силе није била онако моћна нити је Србија била онако немоћна како је то било у претходном столећу.

Обнова Византијског Царства била је непотпуна: Михаилу VIII и његовим наследницима остао је задатак да поврате територије у Епиру, Тесалији,

[21] D. J. Geanakoplos, *Greco-Latin Relation on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia – 1259*, Dumbarton Oaks Papers 7 (1953) 101–141; Исти, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282*, Hamden 1959 (репр. 1973) 47–74.

[22] У Морејској хроници се налази податак да су Михаилу дошли у помоћ 300 Немаца, 1.500 Мађара, 600 Срба и одред бугарске коњице. С. Станојевић, *Краљ Урош*, Годишњица НЧ 44 (1935) 38, погрешно је протумачио да је то била помоћ деспоту Михаилу епирском. О евентуалној српској сарадњи са епирским деспотом нема никаквих података. У старијој литератури се претпостављало да је она била наставак савезничких односа из претходне године.

средњој Грчкој и на Пелопонезу. Морали су на то да утроше много снаге, а ипак тај задатак никад нису докраја остварили. Сем тога, руке су им често везивали планови и покушаји, заснивани понекад на широкој основи, да се обнови власт Латина над Византијом. И у Угарској је само кратко време трајао полет који је омогућавао вршење притиска на Србију и Бугарску. Већ за време Беле IV испољиле су се унутрашње слабости, које су у свакој следећој генерацији биле веће и изразитије, док крајем XIII века нису довеле до потпуно хаотичног стања.

Ипак, читаву једну деценију Урошев положај су одређивале Угарска и обновљена Византија. Српски одред пружио је помоћ Бели IV у неуспешном ратовању са чешким краљем 1260. године. Српски краљ је, по вести једне штајерске хронике, учествовао 1264. године у свадбеним свечаностима Беле, млађег сина краља Беле IV.[23] Српска и угарска династија биле су и сроднички повезане јер је старији Урошев син Драгутин био ожењен Каталином, унуком краља Беле IV, кћерком његовог старијег сина Стефана. Тај брак, стабилан и плодан, посведочен је већим бројем извора, али ниједан од њих не даје ни најмањи наговештај о томе када је склопљен. Питање има утолико већи значај што већ од 1262. почињу сукоби између оца и сина, Беле IV и Стефана V. Једна од последица била је подела државе, по којој је Стефан, као »млађи краљ«, добио источне области. Сукоби су се и касније обнављали и, по свој прилици, нису остали без последица по односе са суседима. О Урошевом држању према тим међусобним сукобима у угарској династији нема никаквих вести.

У један мах, крајем 1267. или почетком 1268, Урош I се отргао од власти краља Беле IV и напао Мачванску бановину, којом је тада управљао Бела Ростислављевић, краљев унук. Урош је свакако запосео део бановине и нанео јој велику штету, како се тврдило на угарској страни. Краљ Бела IV је на то послао војну помоћ своме унуку и у пролеће 1268. дошло је до битке у којој је краљ Урош био побеђен и заробљен заједно са својим, нама непознатим зетом и угледном властелом.[24] Његове заставе однете су у Будим, Бели IV. О даљим последицама тога сукоба угарске повеље не говоре. Угледни заробљеници су се морали откупити. Тога вероватно није био поштеђен ни Урош I. По мишљењу већине историчара, тек после овог пораза и обнављања вазалних обавеза према угарском краљу дошло је до склапања раније споменутог брака између Драгутина и Каталине. Можда је тај брак склопљен тек 1270, када је Стефан V, после смрти Беле IV, постао краљ целе угарске државе. У сваком случају, у једном мировном уговору Стефана V, од 3. јула 1271. године, као његови вазали које обухвата уговор наведени су, поред Беле Ростислављевића, херцега Мачве и Босне, бугарског претендента Јакова Светослава, и Урош и »Стефан, млади краљ Србије, наш зет«.[25] Пре тога је, значи, старији син Урошев по угарском обрасцу постао »млади краљ«, унапред одређени наследник престола. Али, за разлику од угарских »младих краљева«, Драгутин није добио посебан део српске краљевине којим би управљао, што је

[23] Continuator Cosmae и Отокар из Гојле нав. у: К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 182, нап. 110.

[24] О овом рату који спомињу само угарске повеље водила се дискусија. С. Станојевић, *Да ли је краљ Урош 1268 године био заробљен од Мађара?* Глас 164 (1935) 201–206, посумњао је у веродостојност података повеља. Теми се касније вратио М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша* I, ИЧ 1 (1948) 30–36, и доказао да су повеље веродостојне.

[25] A. Theiner, *Mon. Hung.* I, 295–303.

45. Новац краља Уроша I, кован у Брскову, Београд, Н[illegible] музеј.

46. Новац краља Радослава, аверс, Београд, Народни музеј.

47. Новац краља Уроша I, аверс, Београд, Народни музеј.

касније довело до напетости и раздора између краља Уроша I и његовог старијег сина.

О односима са обновљеном Византијом у току првих неколико година, једва се нешто зна. Када су Карло Анжујски, брат француског краља и нови господар јужне Италије, и протерани латински цар Балдвин склопили 1267. у Витербу уговор о савезу против Михаила VIII Палеолога, бивши цар је препустио краљу Карлу једну трећину царства, с правом да тај део изабере у земљама епирског деспота, Србији или Албанији. Очигледно, Србија је сматрана за потенцијални плен, као и већина балканских територија. Из тога се може закључити да су српског краља тада сматрали савезником Палеологовим.

Можда је баш због мреже која се против њега плела у јужној Италији Михаило VIII почео живље да ради на томе да веже за себе суседне државе а њихове владаре обавеже на трајну лојалност. Применио је традиционалну византијску политику склапања политичких бракова и повезао се с господарем Тесалије, бугарским царем и татарским каном. Требало је да се веза с Немањићима оствари преко брака цареве кћерке Ане и Урошевог млађег сина Милутина. Старији син је већ био ожењен угарском принцезом, али Византинци су однекуд веровали да је он неизлечиво болестан, што је давало изгледе да би потомство »у порфири рођене« принцезе могло имати предност у наслеђивању престола, чему су Византинци увек упорно тежили.

Претходним преговорима ствари су биле доведене дотле да се сматрало како је сродство између двеју династија већ успостављено.[26] Остало је да се принцеза одведе у Србију и да се обаве свадбене свечаности. Тада су, међутим, искрсле непредвиђене тешкоће. Принцеза је с великом пратњом, у којој је био и цариградски патријарх, стигла до Бера, када је, по наговору невестине мајке, део посланства упућен у Србију да се обавести о условима живота, реду владања и другим важним питањима. Сусрет тога дела посланства с краљем Урошем на његовом двору завршио се непријатно, како то често бива међу представницима различитих култура и начина живота, убеђеним да је њихов најбољи и највреднији. Урошу су сметале раскош и помпа византијског посланства, налазио је да »такав начин живота није у складу са нашим обичајима«. Угледним Византинцима показао је руком младу жену која је прела вуну: »Тако ми држимо своје снахе«. Византинцима се чинило да је та снаха, мађарска принцеза, била у прљавој одећи. Урошев став је појачао њихова предубеђења наводећи их да нагласе супериорност византијске културе. Не нашавши ред на који су навикли, они су, као и стотине других путника у сличним ситуацијама, сматрали да у Србији нема уопште никаквог реда, удобности и основних елемената цивилизације.[27]

[26] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 183, датовао је преговоре у период пре 1270, а неуспех повезивао са Урошевим поразом у Мачви. С. Станојевић, *Краљ Урош*, Годишњица НЧ 44 (1935) 50–51, датовао је путовање византијског посланства »у лето 1272«. М. Динић, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7 (1961) 1–2, упозорио је на повељу Михаила VIII Палеолога од априла 1271, у којој византијски цар назива српског краља »вољеним пријатељем« (у родбинском значењу те речи). Према томе, путовање посланства се може датовати у годину 1271. или 1272, мада у Михаиловој повељи Охридској архиепископији из 1272. налазимо на реакцију поводом раскида брачних уговора.

[27] Опис путовања тога посланства и сусрета с краљем и његовим представницима даје Георгије Пахимер (De Michaele et Andronico Paleologo libri XIII, ed. I. Bekker I, Bonnae 1835, 350–355).

Неповољни утисци са двора ипак нису спречили главни део посланства да заједно са принцезом дође до Охрида, где је она с пратњом остала, док су остали кренули на српску територију да тамо воде даље разговоре с краљевим послаником. Сазнање да Милутин неће постати наследник престола уместо тобоже смртно болесног брата, раније добијена обавештења и неке касније невоље, све је то олакшало посланству да донесе одлуку да одустане од даљег пута и склапања уговореног брака, наводно због тога што су утврдили да принцеза »неће бити краљица већ робиња«.

Овај разлаз деловао је на општи став српског краља према Византији. Незадовољни Урош је убрзо затим успоставио везе с најљућим непријатељем Михаила VIII Палеолога, Карлом Анжујским. Остало је сачувано неколико података који се односе на одласке српских посланика на анжујски двор и одобрење да се житом из јужне Италије снабдевају српски приморски градови. То зближавање олакшала је околност што је Карло Анжујски почео да тражи савезнике на Балкану, пошто је 1272, потчинивши некадашње Манфредове територије, образовао своје »Албанско Краљевство« (regnum Albanie).[28] Извесну улогу су морале играти и везе краљице Јелене, коју је Карло Анжујски називао својом предрагом рођаком. Син Јеленине сестре Марије, која је живела у Србији, Анселм Шор, био је један од капетана новостворене анжујске државе у Албанији.

О противакцијама Михаила VIII Палеолога мало се шта зна. Он је 1272, издајући повељу Охридској архиепископији и потврђујући повеље Василија II с почетка XI века, довео у питање аутокефалност и легалност Бугарске патријаршије и Српске архиепископије. У том смислу наставио је да делује за време преговора и склапања тзв. Лионске уније, неоствареног споразума о потчињавању византијске цркве папској власти (1274). Тада је цар подсећао папу да су Српска архиепископија и Бугарска патријаршија настале без сагласности папске столице, у мутним временима када су Латини господарили у Цариграду.[29] Михаило VIII је, очигледно, настојао да »унију« искористи и за поништавање самосталности бугарске и српске цркве. Али, ти покушаји су остали без икаквог резултата. Као и »унија« уговорена у Лиону, тако су се и ове претензије распршиле у судару са стварношћу.

У то време су се свакако већ јавили и наговештаји унутрашњег раздора у династији. По казивању архиепископа Данила II, Драгутин је у више махова тражио од оца да му додели област на управу и за издржавање.[30] Подсећао га је, чини се, и на обавезу дату угарском краљу, али је све то остало без резултата. Урош I је остајао непопустљив и није дозвољавао да се образује посебна област »младога краља«. Чини се да је његова упорност била резултат свесног става и тежње да се отклоне и последњи остаци самосталности појединих делова српске државне територије. Урош I није само из краљевске

[28] F. Rački, *Rukopisi tičući se južnoslovinske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije,* Rad 18 (1872).

[29] Н. Радојчић, *Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве,* Глас 179 (1938) 222–230.

[30] *Животи краљева и архиепископа,* изд. Ђ. Даничић, 13–17. Према причању Даниловом, Драгутин је морао да слуша прекоре свога таста, угарског краља, што му отац није одвојио део државе. По томе би се могло закључити да су сукоби између оца и сина почели још 1270–1272, када је Стефан V био угарски краљ. Међутим, према Данилу, Драгутин је и помоћ, којом је заратио против оца, добио од свога таста, угарског краља, иако је 1276. године угарски краљ био Ладислав IV Куманац, зет Драгутинов.

титуле изоставио Захумље, Травунију и Диоклитију, већ је из појединих области одстранио и споредне огранке династије. Од његовог времена, нема више кнежева из Мирослављеве лозе у Хуму; они су спали на положај локалне властеле, а на места владаревих службеника у тој области долазила је краљу одана властела из других породица. За време Уроша I, из Зете ишчезавају потомци Вуканови. Ђорђе је носио краљевску титулу још 1248, његов брат Стефан је подигао манастир Морачу 1252. и био запамћен као краљ. Њихов трећи брат Димитрије имао је титулу жупана пре но што се закалуђерио. С том генерацијом гаси се Вуканова споредна лоза међу Немањићима.[31]

Наглашену тежњу да краљ све држи у својим рукама могу потврдити и малобројни подаци о цркви Урошевог времена. Док су се на краљевском престолу сменила три сина Стефана Првовенчаног, на архиепископском трону био је Савин ученик Арсеније I, што је, свакако, доприносило одржавању континуитета у развоју цркве, као и њеног односа према световним властима. Континуитет се опажа и у развоју црквене организације, нарочито епископија, помагању монаштва, а нарочито продужавању живих веза с Хиландаром, где је краљ Урош I подигао пирг Преображења са испосничком ћелијом и обдарио манастир.[32] У време краља Уроша I и даље се учвршћивао култ Немање и Саве, оснивача династије и аутокефалне цркве. Хиландарски монах Доментијан написао је Житије светога Саве, а затим, у краљевој новој ћелији Преображења, и Житије светог Симеона. Настављена је и традиција подизања великих краљевских манастира. Угледајући се на деда, оца и браћу, Урош I подигао је манастир Сопоћане (око 1265).

Када је 1263, због тешке болести, архиепископ Арсеније I престао да врши дужност, Урош I је утицао да се на архиепископски престо доведе његов брат Сава, који се раније замонашио и у међувремену постао хумски епископ. Два брата су се опет нашла један на челу државе, други на челу цркве, што је изгледало као остварени идеал из времена Саве и Стефана Првовенчаног, али је то имало и велик практични значај: омогућавало је краљу да има непосредан надзор и утицај над црквом. Већ је Савин наследник Данило I, чији је архиепископат трајао од 1271. до 1272. године, смењен због »неког дела« о коме ништа не знамо. После њега је за архиепископа постављен Светогорац Јоаникије I, игуман студенички и ученик Саве II. Он је био толико привржен краљу Урошу да се после његовог пада и сам повукао са трона и живео уз свргнутог краља до краја његовог живота, а затим у једном манастиру у Приморју.[33]

Ни у односима с Дубровником краљ Урош I није у другом делу своје владавине остајао у традиционалним оквирима. Дубровчани су тврдили да има намеру да освоји и потчини њихов град. Они су помоћ могли тражити једино од Венеције, која је шездесетих година и сама била у неприликама јер је дуго и огорчено ратовала са Ђеновом и сукобљавала се с многим државама ради одбране својих поседа на Истоку. Осећајући се угроженима, Дубровчани су утврђивали своје зидине по цену великих материјалних жртава (1265–66). Извесно обезбеђење налазили су у најближој краљевој околини, захваљујући

[31] Уп. *Историја Црне Горе* 2/1, 12–13 (С. Ћирковић).

[32] Д. Богдановић – В. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар,* Београд 1978, 60–63.

[33] *Животи краљева и архиепископа,* изд. Ђ. Даничић, 289–291.

томе што је краљица Јелена била наклоњена Дубровнику. Она је 1267–68. једним актом обећала да ће штитити трговце и надокнадити им нанету штету, и да ће што је могуће брже известити Дубровник ако краљ буде предузео неку непријатељску акцију. У последњем периоду Урошеве владавине, светодмитарски доходак повећан је на 2.000 перпера.

Ипак, све то није Уроша I одвратило од намере да освоји Дубровник. Лично је предводио војску која је 1275. опсела град. Дубровник се и том приликом жилаво бранио; успевао је да потисне нападаче од зидина и да, предузимајући нападе са бродова, нанесе штету суседним краљевим територијама. Приликом једног таквог напада, Дубровчани су упали у заседу и доспели у краљево ропство. Двојицу заповедника краљ Урош је ослепио, ако се може веровати гласинама које су стигле у Венецију. Тек на интервенцију дуждевог посланства, обновљен је мир, али документа о њему нису сачувана.

Рат с Дубровником је последња позната политичка акција краља Уроша I. Тада се поново заоштрио сукоб са сином Драгутином, који је тражио да му отац одвоји део државе »где би засебно пребивао«. О том последњем сукобу обавештава нас једино архиепископ Данило, који приказује њихове односе сасвим једнострано, бранећи Драгутина и осуђујући Уроша. Када је добио као помоћ угарску и куманску војску, Драгутин је, по Данилу, још једном понизно замолио оца да уступи своме чеду део онога што има. Краљ Урош се, међутим, тако разгневио да је Драгутин, уплашен за свој живот, дигао руку на оца. Рат је био у »земљи званој Гацкој« и Драгутин је изашао као победник. Урош I се повукао у Хумску земљу, ту се замонашио и умро највероватније 1. маја 1277. године.

За Драгутина и његов положај у држави веома је важно било држање мајке краљице Јелене. Она је сину опростила и дала му свој благослов, а Драгутин је, наглашавајући разлику између очеве и своје политике, мајци одвојио део државе, којим је она управљала више од три деценије.[34]

[34] *Историја Црне Горе* 2/1, 46–50.

ОСНОВЕ ПРИВРЕДНОГ РАЗВИТКА

Привредни развитак неке области или државе, посматран у целини, подложан је утицају многобројних и разноврсних чинилаца. Утврђивање и свестраније сагледавање њиховог утицаја у старијим периодима обично су лишени свога најчвршћег ослонца – поузданих и исцрпних података. Ситна обавештења, узгредно саопштена, непотпуна по садржини, једнострана и често тенденциозна, готово да искључују сваку могућност верног или исцрпнијег приказивања привредних и друштвених прилика у српској држави до XII века. Тек од овог преломног раздобља обавештења постају потпунија захваљујући више изворима домаћег него страног порекла. Странци који су у XI и XII веку пролазили кроз неке наше крајеве заустављају свој поглед на тешко проходним, брдовитим и планинским пределима, мочварном и блатњавом земљишту, густим и непроходним шумама, нарочито на деоници пута од Београда преко Браничева у правцу Ниша, на дрвећу високом »до неба«, које се спомиње јужно од Звечана, затим, на ретко насељеним пределима са становништвом које не жели да тргује, а понекад помену и такве становнике који не знају шта је земљорадња. У казивањима странаца има претеривања, али и много истине. Од њиховог проласка па до најновијег времена рељеф се није изменио, и ако је и дошло до каквих промена, оне су једва видљиве и безначајне. Густе и простране шуме одржавале су се вековима, како на простору између Београда и Звечана тако и између Подриња и Поморавља. У крашким пределима на југозападу српске државе није било тако пространих шума као на североистоку, али ипак знатно више него у новије доба.

Природни чиниоци, као што су распростирање шумског покривача, клима, размештај брда, планина, река, плодних долина и котлина, вршили су трајан и постојан утицај на привреду, а посебно на земљорадњу и сточарство, али ти чиниоци нису били ни једини ни одлучујући. Подижући насеља и стварајући око њих обрадиве површине, људи су у дугом низу деценија и векова прилагођавали природну средину својим потребама, што је, поред осталог, непосредно утицало на распрострањеност и састав биљног покривача уопште, па и на територији средњовековне Србије. Промене овакве врсте постају приметније током XIII века, а све изразитије у наредним столећима, што не значи да се нису дешавале и раније. Тадашње земљорадничко становништво запосело је и населило махом ниже пределе подесне за обрађивање, који су у ту сврху коришћени још од античких времена, али одвојене и

испресецане разноврсним преградама. Овакви предели најчешће су и истовремено представљали мање географске, привредне и управне целине – жупе.[1]

Природне особине земљишта утицале су у великој мери на стварање и настајање жупа, као и на њихово раздвајање и разграничавање, али су и особености друштвеног развитка знатно допринеле овој појави. Помињући »пуста брда« или »пустоши« између суседних жупа, савременици на сликовит начин истичу не само заокруженост и одвојеност ових целина које је раздвајао ужи или шири појас ненасељеног земљишта, већ и упозоравају да у тадашњим приликама такав појас није био ни подесан за насељавање.[2] Подручје сваке жупе, посматрано као целина, са утврђеним и савременицима добро познатим међама, може се поделити на два различита и неједнака дела. Први део обухватао је све заједничке и необрађене површине које је могло да користи целокупно становништво жупе, као што су пашњаци, шуме, воде или суседна брда, док се у другом делу налазио сав преостали простор, подељен између земљорадничких насеља у жупи. Свако село имало је своје подручје или атар са утврђеним, добро познатим и обележеним међама које су признаване и поштоване. Сеоско подручје или атар може се, такође, поделити на два различита и неједнака дела. На једној страни налазиле су се заједничке, неподељене и необрађене површине које се нису могле или смеле делити, па је право њиховог коришћења припадало свим мештанима једног села, док се на другој страни налазило све обрадиво земљиште, подељено између земљорадничких породица одређеног насеља. Искључиво право коришћења мањих деоница, из којих се састојало обрадиво и подељено земљиште сеоског атара, припадало је старешини и члановима једног земљорадничког домаћинства, као и њиховим наследницима.

Овако поједностављена и упрошћена подела жупског и сеоског земљишта вероватно је одговарала словенским скупинама после њиховог досељења и размештаја на Балканском полуострву, али је даљи друштвени развитак уносио битне и суштинске допуне које ће читавој епоси дати своје обележје. Временом су родовска и војничка аристократија успеле да прибаве и обезбеде све већа права на неподељеном жупском и сеоском земљишту, као и одређена права на већ подељеним и обрађеним површинама. Био је то спор и дуготрајан процес у којем се са стицањем све већих права на земљиште у исти мах рађала и издвајала феудална класа као владајућа. Једном створене жупске и сеоске целине, одржале су се дуго кроз средњи век, али уз присуство нових чинилаца – феудалних господара и феудалних односа – који им дају и нову садржину. Повезујући своје земљопоседе у посебне економске целине, феудални господари ће постепено разарати интегритет жупског, па и сеоског подручја, што ће се јаче испољити када неко од њих стекне поседе у неколико суседних или удаљенијих жупа. Тежња феудалних господара да стекну и прошире земљопоседе била је стална јер су присвојени вишкови из пољопривредне производње јачали њихову економску и политичку моћ, углед и положај у друштву. За све земљораднике који су непосредно учествовали у производњи и сачињавали највећи део тадашњег становништва, пољопривреда је пружала најсигурнији ослонац њиховог опстанка, као и опстанка њихових породица, а подмиривала је и друге потребе.

[1] О жупама, жупском и сеоском земљишту вид. С. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 22–28, 63–68.

[2] *Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис,* САНУ, Београд 1975, 118 (чл. 100), 200 (чл. 148); С. Новаковић, *Село* 64.

Међу земљопоседима, како феудалаца тако и свих сеоских породица, посебан економски значај имале су обрадиве површине, које су се претежно састојале од ораница – њива.[3] Због конфигурације тла, поделе међу наследницима, као и из других разлога, оранице земљорадника биле су разбијене и раштркане по сеоском атару, али поједине њиве лежале су и у суседству земљорадничких кућа, познате као њихове »поткућнице«, »подворнице«, а можда и као »главне« или »најбоље« њиве. Природа земљишта утицала је на квалитет, облик и величину ораница. Неке од њих су и по тадашњим мерилима биле сасвим скромних површина, па су их називали »њивице«, док су друге по свом облику биле »дугачке« или »широке«, а понека је због знатнијег обима називана »велика« или »голема« њива, иако њена површина није захватала чак ни пун хектар. У кршким пределима обрађивани су мали и усамљени комади земљишта смештени по »долцима«, па и врло ситни комади, ако су се налазили уз какву њиву, познати као њени »окрајци«. Називи већине њива најчешће су изведени из личних имена њихових тадашњих или бивших поседника, ређе по облику, површини, особинама тла, или по усеву који се гајио. За разлику од њива земљорадничких породица, скромних површина и размештених на неколико места у сеоском атару, феудални господари су настојали да своје оранице групишу на једном месту и у једном комаду. У томе су чешће и успевали, па су тако настали њихови »ступови«, који су својим површинама знатно надмашивали и »велике« и »големе« њиве. Све њиве земљорадника или феудалних господара и »ступови« служили су првенствено за сетву житарица, а ређе за сетву других усева.

Једном створене и коришћене оранице нису могле непрекидно задовољавати потребе земљорадничког становништва за храном, јер се оно постепено повећавало, нити су могле задовољити тежњу феудалних господара за богаћењем, али се исто тако ни обрадиве површине нису више могле лако запоседати и отимати, као што се то чинило приликом досељавања Словена, већ их је требало стварати. Екстензиван начин коришћења постојећих ораница повећавао је потребу за новим њивама. Не искључујући могућност запоседања насилним путем већ обрађених површина, нове оранице могле су се добити и крчењем дотад необрађеног земљишта подесног за земљорадњу. Феудални господари имали су могућност да задовоље своје жеље за богаћењем и на један и на други начин, зависно од прилика, али обичним земљорадницима остављена је била само последња могућност. Претварање необрађеног у обрадиво земљиште, стварањем »лазова«, »лазина« и »требежа«, представљало је дуготрајан и мукотрпан посао, па је сасвим разумљиво што се успомена на нечију крчевину очувала код мештана деценијама. Крчење земљишта узимало је све већег маха како у XIII веку тако и у наредним столећима. Лазови и требежи обично су се стварали на мањој надморској висини, на површинама са ситнијим растињем, као што су ледине и лугови, али када таквих погодности није било, крчиле су се шуме и »горе«, па су нове оранице стваране и на висини од око 500 метара, а знатно ређе на висини од приближно 800 метара, као што се то чинило у плавско-гусињској котлини.

[3] За све што се односи на земљорадњу, укључујући и њиве, вид. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији,* Београд 1973.

Искрчене површине претежно су коришћене као њиве, али су на њима подизани и виногради и воћњаци.

На ораницама земљорадника и феудалних господара обично су сејани пшеница и јечам као озими или јари усеви, затим, овас, просо, а ређе крупник, раж и сирак. Којем ће се од ових усева дати већа или мања предност, зависило је од потреба самог газдинства. Ради постизања већих приноса, а вероватно и из других разлога, приликом сетве чешће се мешало семе две врсте житарица, обично пшеница и јечам, а било је и других комбинација. Род добијен оваквим поступком називао се »сумјешица«, а у новије време »наполица«, или по мешавини пшенице и ражи – »суражица«. Брашно од сумјешице или наполице користило се у исхрани људи. Истој сврси служило је гајење сочива или леће, затим, неколико врста боба и посебне врсте грашка (»сланутка«), док се о гајењу пасуља и његовој улози у исхрани мало зна. Разноврсност у људској исхрани остваривана је добрим делом и гајењем поврћа, тада познатог под општим називом »зеље«, обично или »љуто зеље«. Од зеља се знало за неколико врста купуса и лука, који се најчешће и помињу, затим, за ротkву, неку врсту репе, тикве и бостан (лубенице и диње). Поврће се обично гајило по вртовима, којих је било уза сваку земљорадничку кућу, а поседовали су их и феудални господари, док су се сочиво, боб и сланутак гајили и по вртовима и по њивама. И лан се гајио на њивама и придавала му се посебна пажња јер су његова влакна имала сличну улогу као влакна памука у новије доба. О конопљи се много мање зна него о лану, док је коришћење хмеља у Србији било не само познато већ и распрострањено, будући да је служио за справљање посебне врсте пива, које се трошило у знатним количинама све до средине XIV века, а вероватно и касније.

Успешно гајење житарица, поврћа и других биљака није зависило само од врсте усева који се сеје или особина земљишта већ и од других чинилаца. Људски рад, стечена искуства, употреба одређених оруђа, као и утицаји са стране, све је то имало значајну улогу у пољопривредној производњи. Колико је познато, целокупна земљорадња у српској држави почивала је најпре на стеченим искуствима Словена у »прадомовини«, као и на скромном наслеђу преузетом из рановизантијске епохе. Даљи њен развитак био је условљен и изложен снажним утицајима који су долазили из Византије и са Медитерана, где су се очувале многе тековине античке цивилизације. Као што одмах после досељења Срба, њихова стечена искуства и скромно наслеђе нису омогућавали бржи напредак земљорадње, тако то касније нису више обезбеђивали ни утицаји који су долазили само из Византије. Најуверљивије сведочанство о томе пружа врста и употреба основне справе за орање. Како у Византији тако и у Србији, а и широм Медитерана, била је то једноставна дрвена направа опремљена металним симетричним раоником или лемешом, позната као рало. За покретање ове справе коришћена је сточна запрега, састављена обично од два вола, углавном мале тежине, па и скромне вучне снаге, док се коњи, по правилу, у ту сврху нису употребљавали. Својом конструкцијом и врстом запреге, рало је заиста било погодно за орање мањих површина неправилног облика, смештених на косама брда, с плитким, растреситим и оцедитим земљиштем, из којег се често помаљао какав мањи или крупнији камен, али је мање било подесно за орање пространих површина с нерастреситим, влажним и дубоким земљиштем. Употребом рала није се постизао ни добар квалитет у орању, јер је његов раоник парао земљу, недовољно је

окретао и неравномерно слагао у бразде. У свему томе долази до великог и далекосежног преокрета тек са употребом плуга као справе за орање, који је својим металним деловима резао, подсецао, окретао и равномерно слагао узоране бразде, а био је истовремено подесан за орање великих површина с влажном и дубоком земљом. Плуг је најпре почео да се употребљава не у Византији већ у Западној Европи, одакле је постепено, са извесним закашњењем и различитим путевима доспео и у Србију, где се о његовом присуству и примени с већом сигурношћу може говорити тек од средине XIV века. Све до тада, рало је било основна справа за орање, а и после појаве плуга остало је дуго у широкој употреби, како због традиције и природе земљишта тако и из других разлога.

На површинама већ узораним ралом, често је било потребно да земљорадник својим личним трудом поправи оно што рало није могло учинити. У ту сврху коришћене су разноврсне ручне алатке, међу којима и мотика, то прастаро оруђе свих земљорадника. Било их је масивних и тешких, малих и лаких, различитог облика и намене, али је свака од њих у тадашњим приликама била скупа. Неке су се користиле за прекопавање земљишта, а друге за окопавање винограда и вртова. Као и мотика, земљораднику је био неопходан и трнокоп да би се обрадиве површине њиме ослобађале крупнијег корења, жила и ситнијег камења. За ослобађање земљишта од шибља и дрвећа неопходне су биле секире и косири, али су се ове алатке користиле и у друге сврхе, па су тако косири коришћени не само за резање шибља и грања већ и за резање винове лозе. Жетва житарица тешко би се могла обавити без употребе српа, било саназубљеним, било са глатким сечивом, док се коса у то доба, по правилу, користила само за кошење траве, али не и у жетви. Пожњевене и прикупљене житарице допремане су до гувна, где се обављала вршидба. Колико се могло утврдити, у неким крајевима вршидба је обављана ручно, уз коришћење млатила, што не искључује могућност да је у другим крајевима за ту сврху коришћена и сточна снага. После обављене вршидбе, земљорадници су користили дрвене лопате за прикупљање семена и његово одвајање од плеве и сламе, као и при смештају зрна у припремљена складишта. Семе овршених и очишћених житарица земљорадници су често смештали само у вреће или дрвене сандуке и тако га чували у својим кућама, док су газдинства која су располагала већим количинама житарица имала озидана и у земљу укопана спремишта (»јаме«).

Плитко орање ралом и уз коришћење ручних алатки није обезбеђивало ни велики учинак ни богату жетву. У крашким пределима рачунало се да земљорадник током године ралом може узорати и житарицама посејати површину од око 2,5 хектара, остварујући у просеку такве приносе који су четири пута већи од количине утрошеног семена за сетву. То одиста не значи да мањих или већих одступања није било, како из године у годину, тако од краја до краја, па и од њиве до њиве. Сличне су прилике владале и у другим пределима, јер се тамо рало користило као основна справа за орање.

Употреба рала није био једини, па ни најважнији чинилац од којег је зависила висина приноса. На тадашњим ораницама по правилу није коришћено сточно ђубриво, које би могло повећати приносе, али не зато што се није знало какво је његово дејство, већ првенствено због тога што се није могло сакупити у већим количинама и допремити лако на одређено место. После вишегодишње и узастопне сетве житарица на једној њиви, земљиште се

исцрпљивало до те мере да се даље гајење житарица не би више исплатило. Приноси би постали знатно мањи од уобичајених. Та појава није могла остати незапажена и земљорадници су настојали да је спрече или ублаже. У својим настојањима донекле су и успели, тако да њихови напори у Србији постају јасно уочљиви од XIII века па надаље. На њивама се из године у годину смењују усеви: пшеница, јечам, овас или просо, већ према приликама, а посебно се тежило да се равномерно смењују јесењи и пролећни усеви. Наведени поступци ублажили су исцрпљивање ораница, али нису то и спречили. Свака њива на којој су се претежно смењивале само житарице, озиме и јаре, исцрпла се за неколико година до те мере да се морало одустати од њене даље обраде. Таква њива заиста се напуштала, али не трајно, већ привремено. Напуштену њиву остављали би необрађену, односно »на угар«, све док јој се природним процесом не би обновила уобичајена плодност. У томе су земљорадници стекли велика искуства, па се и остављање »на угар« вршило по устаљеном редоследу. Обично су обрађивали око две трећине расположивих ораница, а само једну трећину остављали необрађену. Тим поступком су створени услови да се одређена ораница одмара само годину дана, после двогодишњег обрађивања и смењивања јесењих и пролећних усева. Остављање њива »на угар« није се обавезно вршило после двогодишњег коришћења, већ је њихова обрада трајала и знатно дуже, по пет до шест година, али су се такве оранице морале и дуже да »одмарају«. Потребно је, ипак, напоменути да су се такве оранице знатно краће »одмарале« него што су обрађиване. Који ће се од наведених поступака применити, познатих још и као примена »тропољног система« у класичном или измењеном виду, зависило је од различитих чинилаца, а свакако, и најчешће, од уобичајене праксе у неком крају или области. Тропољни систем у свом класичном или измењеном виду био је добро познат земљорадницима средњовековне Србије. Смена житарица по врстама, јесењих и пролећних, остављање једне трећине ораница »на угар« представљају најзначајнија достигнућа у развоју тадашње земљорадње. Остварени напредак посредно је утицао и на повећавање густине становништва јер су расположиве оранице могле запослити и прехранити већи број људи у поређењу с применом двопољног система или неког још примитивнијег начина обрађивања земљишта. Благовремено обављени послови у сетви нису увек обезбеђивали сигурну жетву. У крајевима са жарким летима и малим количинама падавина, већ израсли усеви могли су пропасти услед суше, што су земљорадници спречавали наводњавањем обрађених површина, пре свега вртова и њива, где год је то било неопходно и где су за наводњавање постојали услови. Колико је познато, наводњавање се примењивало у Конавлима, Метохији, околини Призрена и Скопља, као и у другим крајевима данашње Македоније, што несумњиво говори о наслеђу преузетом из Византије, односно римске цивилизације. До обрађених њива и вртова вода се доводила из неке реке или речице природним падом. У ту сврху морала се прокопати и одржавати широка мрежа главних и помоћних канала, познатих као »водовађе«, »изводи«, »бразде« и »ваде«. У поређењу с наводњавањем, одводњавање земљишта имало је мање размере. У свакодневном животу, одводњавање се најчешће сводило на усмеравање бујица у »потоке«, кад би оне са стрмина угрожавале неку њиву, али не и на исушивање мочварног земљишта.

Из Византије и Медитерана извршен је неупоредиво снажнији утицај на интензивније коришћење расположивих обрадивих површина, али не у производњи житарица, већ у гајењу винове лозе. Временом ће ова привредна делатност стећи истакнуто место у целокупној пољопривредној производњи. Почеци насталог процеса у континенталним деловима Србије могу се везати за крај XII и почетак XIII века, док је у приморском појасу гајење винове лозе имало своје дуге традиције, које су после досељења Словена јако ослабљене, али не и прекинуте. Пред крај XIII века, у ближој околини приморских градова, под виновом лозом налазиле су се тако велике површине да су се јављале тешкоће при продаји »вишкова« вина. Током XIII века, такве тешкоће још нису оптерећивале већину сеоских насеља у Приморју, од ушћа Неретве до ушћа Бојане, мада се виноградарство ту брже развијало него у унутрашњости. Какве су прилике владале у унутрашњости, најречитије говори чињеница што је Стефан Немања посебно истицао како поклања Хиландару два винограда његовом заслугом засађена у околини Велике Хоче. Мало се шта изменило за неколико година, јер је и Немањин наследник, тада велики жупан Стефан Немањић, такође наглашавао да поклања »два винограда« Хиландару.[4] Сасвим другачију слику пружа друга половина XIII века. Убрзан развој виноградарства у Приморју ишао је својим током, захвативши несумњиво подручје Скадра и Пилота. У околини Скопља и крајевима Македоније освојеним од Византије, развој виноградарства није много заостајао за оним у Приморју. Сличне су прилике владале и у ближој околини Призрена, а винограда је било око Пећи, као и на подручју других насеља Метохије. Под виновом лозом нашле су се знатне површине на поседима Студенице, Жиче, Милешеве, као и других цркава и манастира. Треба истаћи да се поједини виногради посебно помињу у долини Западне Мораве. Ширење површина под виновом лозом од југа према северу државе и у оквиру сеоских атара наставило се готово без прекида и у наредном столећу. Ратна пустошења могла су започети процес успорити, али не и зауставити. Због многобројних и разноврсних послова које су морали обављати људи (резање, ударање притки, везивање, два или три окопавања, берба, транспорт и цеђење вина), за обраду неког винограда утрошило би се знатно више радног времена него на њиви сличне површине, засејаној житарицама. Већ ова чињеница несумњиво показује да за развој виноградарства у Србији утицај са стране није био одлучујући. Гајење винове лозе и проширивање површина под лозом не би се могли ни замислити без присуства довољног броја радних руку, што, опет, посредно сведочи о повећаној густини тадашњег становништва. Поред радне снаге, на бржи развој виноградарства утицало је и присуство већих потрошачких центара. Могли су то бити центри манастирских и других великих газдинстава, али је, пре свега, било неопходно и присуство насеља градског типа. Уза све то, не сме се занемарити ни прихватање вина као саставног дела људске исхране. Пошто су сви ови чиниоци, у мањој или већој мери, били присутни у Србији током XIII века, то су одиста били створени и неопходни услови за успешан и бржи развој виноградарства.

Интензивнији начин искоришћавања земљишта огледа се у подизању вртова и воћњака. Једва се могло наћи неко земљорадничко домаћинство које није имало свој врт, а свако велико газдинство га је имало. Били су то, по правилу, мањи комади земљишта намењени првенствено гајењу поврћа, али и воћа. Захваљујући коришћењу сточног ђубрива, могли су се обрађивати из

[4] С. Новаковић, *Зак. споменици* 384–385.

године у годину дајући уобичајен род, док су воћке, као и виногради, из истих разлога доносили плодове деценијама. Ипак, треба упозорити да се током XIII века о правим воћњацима веома мало зна, што неће бити случај и у наредном столећу. Но и поред тога, у близини земљорадничких кућа налазило се понеко стабло крушке, трешње, јабуке, оскоруше и шљиве. Знало се за дуње и кајсије, док је ораха било свуда много, а дудова само у крајевима где се гајила свилена буба (Призрен, Пилот, Скадар).[5] Јужно воће, бадеми, маслине, као и одређене врсте поврћа успевали су само у крајевима с медитеранском климом. Подизање већих вртова и воћњака било је, пре свега, условљено близином и присуством великих потрошачких центара, каквих је у Србији несумњиво било и у другој половини XIII века (седишта појединих властелинстава, рударска насеља, тргови и мањи градови).

Крчење земљишта, смена усева на њивама, примена тропољног система, интензивнији облици искоришћавања земљишта нису били и једини чиниоци од којих су зависили укупна пољопривредна производња и њен напредак. Већ сама обрада њива не би била ни лака нити успешна без коришћења сточних запрега, што је упућивало и обавезивало земљораднике да држе и гаје говеда, као и другу стоку. Посматрано са нешто ширег становишта, сточарство је представљало допунску, али и обавезну делатност свих земљорадника. Оно им је обезбеђивало сточне запреге, мање или веће количине меса, млека, млечних производа, вуне, крзна и коже, а у средњовековној Србији сточарство је стекло и посебан значај јер се знатан део становника определио за гајење стоке, а не за обраду земље. Земљорадничка домаћинства држала су чешће по неколико говеда и свиња, по 20–30 оваца или коза и живину. Свега тога било је неупоредиво више на великим газдинствима, где се поклањала посебна пажња гајењу коња намењених за ратну и транспортну службу. Брдовито и планинско земљиште, са ограниченим могућностима за стварање и проширивање обрадивих површина, често је пружало повољније услове за развој сточарства него за земљорадњу. Разноврсни пашњаци, који су се могли користити од раног пролећа па док не падне снег, пружали су довољно хране и за већа стада.[6] Тешкоће у исхрани стоке настале би у току зиме, али су земљорадници за тај период благовремено припремали неопходне количине сена и друге хране. За стално настањене земљораднике, везане за одређену средину обављањем многих пољских радова, посебан су значај имали пашњаци који су били најприступачнији и најближи сеоским насељима, као што је то случај са заједнички коришћеним жупским и сеоским испашама. Поред тих испаша, земљорадничка домаћинства чешће су поседовала мање деонице травних површина (ливаде), са искључивим правом коришћења било за припремање сена или за пашу стоке. У току летњих месеци, најбогатија и најквалитетнија паша могла се наћи на испашама које су лежале на већој надморској висини. Били су то пашњаци познати као »планине« на висини од око 1.000 и више метара и »летње паше« на нешто мањој висини. Дешавало се, и то не тако ретко, да поједина села имају своју »планину«, што несумњиво указује на то да се такво село бавило сточарством у ширим размерама, али не напуштајући обрађивање земље. Преко зиме, већа стада стоке боравила су у

[5] V. Han, *La culture matérielle dans les Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972) 165.

[6] С. Новаковић, *Село* 29, 31, 38–41; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 3–93.

»зимиштима« и на »зимским пашама«, где снежни покривач није био дубок или где се снег није дуго задржавао. У »зимиштима« су благовремено припремане и неопходне количине сена, обавезно за исхрану коња, док су овце могле проћи и без тога на »зимским пашама« у Приморју. Све врсте набројаних испаша, а најчешће оне у нижим пределима, феудални господари су издвајали као »забеле« за напасање својих великих стада, што не значи да је феудалним господарима припадало право коришћења и свих сеоских и жупских пашњака.

Разноврсност и богатство пашњака, с једне стране, и ограничене могућности у неким крајевима за стварање и проширивање обрадивог земљишта с друге стране, били су разлози што је знатан део становништва прихватио сточарство као основну делатност. На ову појаву снажно су утицали и други чиниоци, а пре свега присуство Влаха, за које је и у раном средњем веку сточарство, а не земљорадња, чинило најважније занимање.[7] Већ од друге половине X века па кроз цео XI и XII век, Власи се појављују као приметан друштвени и политички чинилац у Тесалији, северној Грчкој, данашњој Македонији, Бугарској, Поморављу, као и у крајевима западније од наведеног подручја.[8] Били су то остаци романизованих староседелаца који су се и после досељења Словена одржали на ужем или ширем простору, у мањим или већим скупинама. Угрожавани од досељеника, борећи се за голи опстанак, прекинувши сваку везу с преосталим центрима античке цивилизације, живели су изоловано својим животом као у каквим оазама широм Балканског полуострва, више према југоистоку него на северозападу. Под оваквим условима, после неколико векова, мало су шта очували од тековина античке цивилизације, па ни напредније облике гајења стоке. По својој суштини, влашко сточарење било је једноставно и примитивно. Захтевало је мало радних руку јер је у највећој мери било прилагођено природној средини. Овце, говеда и коњи, које су узгајали, морали су да подносе временске непогоде, нагла колебања температуре, да преваљују знатна растојања између зимских и летњих пашњака, крећући се по једва проходним теренима, а уза све то, да се по потреби задовољавају скромним количинама хране коју им је пружала природа. Стока коју су Власи узгајали заиста је све то и подносила, али је била ситна, кржљава, не разликујући се много од својих дивљих предака. Од говеда и оваца добијале су се скромне количине млека и меса, док је овчија вуна била слабог квалитета, те се од ње није могло израђивати финије сукно. Све се то, изузев квалитета вуне, надокнађивало великим и бројним стадима, каквих је било код Влаха.

Померајући се у току године са својих станишта и зимских испаша према летњим пашњацима и »планинама«, Власи су имали могућности да добро упознају проходне и непроходне стазе по беспућима Балканског полуострва. Када је трговина почела постепено да оживљује, њихова искуства и услуге постали су драгоцени и неопходни свим путницима и трговцима, поготово што су поседовали и коње за преношење товара. Добро познавање терена, стечено искуством, било је ограничено на одређено подручје.

Правци којима су се Власи кретали преносећи робу нису се увек могли подударати с трасама римских путева грађених претежно у војне сврхе.

[7] О влашком начину сточарења вид. С. Новаковић, *Село* 29–53; К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 199–200.

[8] *Виз. извори* III, 75–76, 149, 213–217; *Виз. извори* IV, 154–156, 158–162.

Позната војна цеста од Београда за Цариград (via militaris), на деоници Београд–Гроцка–Браничево–Равно–Ниш, дуго се налазила или изван српске државе или на њеном источном рубу, док су веће деонице Егнацијевог пута (via Egnatia), од Драча до Солуна и од Солуна према Цариграду, обухваћене тек границама Душановог царства. Када је било могуће, роба се преносила краћим или дужим деоницама већ запуштених римских путева или најлогоднијим и најважнијим природним саобраћајницама које су људи користили од најстаријих времена, али, када је било потребно, роба се пребацивала и једва проходним стазама или путељцима којима су се служили мештани оближњих насеља. Избор правца за преношење робе није толико зависио од распореда природних саобраћајница или траса римских путева колико од места у које је робу требало допремити или је ту преузети. Са успостављањем све живљих пословних веза између трговачких центара у Приморју и унутрашњости, од средине XIII века поједини правци се колико-толико устаљују преузимајући улогу трговачких путева.[9]

Роба која је морем стизала на ушће Неретве отпремана је у унутрашњост обично долином Неретве преко Коњица за Високо и Олово, а отуда се по потреби ишло за Сребрницу или Зворник. Одатле се могло ићи даље на север за Угарску, или преко Дрине на исток, у Србију све до Рудника. Као и са ушћа Неретве, тако се роба из Стона, Сланог, па и Дубровника, могла отпремати у правцу Коњица, али и преко Загорја (жупа Загорје) у Босну, одакле се из више праваца стизало до обала Дрине. Из Дубровника у унутрашњост роба је најчешће отпремана »Дринским путем« (via Drina), који је водио од Дубровника за Требиње, Билећу, Гацко, Фочу и Вишеград, где се Дрина прелазила. Од Фоче је један правац ишао уз Ћехотину за Пљевља и Полимље, обично у Пријепоље. До Полимља се стизало и »Никшићким путем« (via Anagasti) или »Језерским путем« (via Jesera), који је спајао Дубровник, Требиње и Никшић, а из Никшића је један правац водио на Шавник и Језера (Дробњаке), па преко Таре до Лима, док је други правац водио за Морачу, Брсково и манастир Светих Апостола у горњем Полимљу (Бијело Поље). Из Полимља се роба могла даље отпремати у разним правцима, али најчешће за Сјеницу, Рас и долину Ибра. Из долине Ибра путеви су водили на више страна, па се тако од Звечана или Трепче ишло за Приштину, Липљан, Скопље и даље на југ, а често се из Приштине и Липљана скретало према истоку за Ново Брдо. Од Ибра на исток водио је један правац долином Топлице према Нишу, а други низ Ибар, преко Брвеника, на север, у долину Западне Мораве, одакле се стизало до Рудника.

Градови у Зетском приморју, Котор, Будва, Бар и Улцињ, били су међусобно добро повезани и копном и морем, а између њих и тргова и градова око Скадарског језера, Светог Срђа, Дања, Скадра и Дриваста, постојале су такође добре везе. Из овог подручја роба је отпремана у унутрашњост преко Рибнице или Дања. Из Рибнице је један пут водио долином Зете до Оногошта, где се спајао с »Језерским путем«, као и с путем који преко Требиња води за Дубровник. Велики значај имао је правац који је из Рибнице ишао уз Морачу

[9] На којим се све правцима одвијао саобраћај вид. исцрпно: К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, 73–189; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, 271–303; М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, ЈИЧ 3 (1937) 119–146; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

на Брсково и до манастира Светих Апостола у Полимљу, а временом је живљи саобраћај успостављен између Рибнице, Плава и Пећи. Роба која се преко Дања отпремала у унутрашњост, преношена је путем до Светог Спаса на Дриму, и даље уз Дрим до Призрена. Када се привредно и политичко средиште српске државе померило према Косову и Метохији, та саобраћајница је добила изузетан значај. Био је то добро познати »Зетски пут« који је повезивао најбогатије крајеве у унутрашњости с најразвијенијим центрима у Зети. Призрен је представљао значајну раскрсницу путева који су водили за Пећ, Косово, Тетово и Скопље. Нарочито жив саобраћај осећао се у правцу Призрена или према Приштини и Трепчи, па се »Призренска цеста« и »Трепчански пут« помињу и у повељама. Са ширењем српске државе према југу, у њен састав су ушли и многи путеви, од којих су најзначајнији водили долином Вардара и Струме, повезујући градове по Македонији са Солуном и другим градовима на обалама Егејског мора.

Трговачки путеви којима се роба могла допремити до сваког жељеног циља нису били путеви које је људска рука изградила или одржавала. Скромни покушаји те врсте чињени су и у то време, па је још кнез Мирослав наредио да се подигне мост[10] код села Љетине (околина Бијелог Поља), највише из фискалних разлога, али у то доба није било довољно ни радне снаге ни техничких средстава да се просеку Динариди, који су се сучељавали с правцима трговачких путева. На трговачким путевима роба се није могла превозити колима, изузев на боље очуваним деоницама римских путева, па се због тога товарила на коње. Трговци би најчешће изнајмљивали око десет до двадесет коња, које су пратили Власи, па би такви каравани стизали до циља пролазећи и кроз тешко проходне пределе. Најамнина за једног коња била је висока и обично је износила око 30–50 одсто његове цене, па и знатно више. Висока најамнина и начин отпремања робе доводили су до тога да се на већа растојања могла преносити мала количина робе која није запремала велики простор и на којој се остваривала добра зарада. Трговци су по Србији најчешће куповали и у Приморје извозили кожу и крзна домаћих или дивљих животиња, восак, сир, па и живу стоку, док су житарице преузимали обично у местима где су оне укрцаване у бродове. Најбоља зарада остваривала се у трговини сребром, оловом и бакром, купљеним у Србији, а продаваним по приморским градовима, Венецији и јужној Италији. У трговини ове врсте учествовали су најбогатији пословни људи Котора, Дубровника и других градова, који су располагали значајним финансијским средствима, имали разгранате пословне везе, и који су успевали да обезбеде позамашне кредите. Очекивана добит остваривана је како извозом тако и увозом робе. Отуда су трговци из приморских градова, поред увек неопходне соли, допремали у Србију квалитетна вина, уље, мед, тканине, луксузну робу, коју су куповали богатији слојеви, разне занатске израђевине за којима се осећала потражња, а међу којима нису били само накит и оружје већ и метална оруђа за рад.

Већину потреба у занатским израђевинама подмиривале су домаће занатлије. Њих је у Србији било по многим селима, па и влашким катунима, и то различитих занимања. Међу њима се најчешће помињу ковачи, који су израђивали металне делове за оруђа и оружје, затим »шавци« – »кожушни« и »скорњани« – који су шили кожухе и »скорње«, кожари (»стргуни«), седлари,

[10] Споменик 3 (1890) 8.

грнчари, дрводеље, зидари, златари и сл.[11] Посебни мајстори израђивали су различите врсте оружја: мачеве, штитове, лукове, стреле и копља, па су се по њима и називали (мачари, штитари, лукари и сл.). Све ове занатлије, живећи по селима и бавећи се, поред занатства, и пољопривредном производњом, нису могле пратити напредак металургије који је постигнут у суседној Италији, па се отуда у Србији стално осећала потреба за увозом квалитетнијих мачева и разних врста оклопа. У појединим крајевима сматрало се да има довољно свих врста сеоских занатлија и да повећавање њиховог броја треба ограничити законским прописима. На дечанским поседима само је један од синова неког занатлије имао право да наследи свог оца у занату којим се бавио.[12] Најстрожим казнама кажњавао се и спречавао рад златара по селима, који је постао веома уносан пошто су Саси у Србији открили богата налазишта племенитих метала.

Привредни и друштвени развитак Србије, поред влашког утицаја, био је изложен снажном и непосредном утицају Саса. Доселивши се у мањим скупинама почетком друге половине XIII века, они су постепено губили своја етничка обележја, али су у великој мери унапредили рударство, тада неразвијену привредну грану.[13] Веће искоришћавање рудних богатстава почело је још у доба римске власти, али после разарања и пустошења која су претходила досељавању Словена и уследила после тога, широко започети радови у рудницима готово су замрли. Нови досељеници нису располагали неопходним знањима да би прихватили све започете послове, што не значи да су их потпуно и занемарили. Употреба стручних назива у тадашњој рударској терминологији који су словенског (српског) порекла (»коло«, »руда« и сл.), посредно сведочи да су Срби познавали металургију и у »прадомовини« и на Балканском полуострву. Краткотрајна или номинална византијска власт није имала снаге да обнови и оживи производњу по рудницима. Византијски утицај у овој делатности не треба искључивати, али је он, у најбољем случају, био посредан и слаб, тако да се рударство развијало углавном на искуствима којима су Срби располагали. У таквим приликама, богата налазишта сребра која су лежала надохват руке остала су вековима готово недирнута. Све ће се то нагло изменити с досељавањем Саса. Они уводе и примењују нова техничка достигнућа при отварању рудника, копању и вађењу руде, у њеном топљењу и пречишћавању, а истовремено заводе и посебну организацију рада. О свему томе најбоље сведочи широка употреба многих стручних назива саског (немачког) порекла који се нису привремено употребљавали, већ и упорно одржавали у речнику средњовековних рудара.

Највише се трагало за рудама које садрже већи проценат племенитих метала, злата или сребра. Злато се налазило ретко и у малим количинама, али су зато на више места пронађена богата налазишта сребра, олова и бакра. Нису запостављана ни издашнија налазишта гвоздене руде. Почетком друге половине XIII века, већ је уочљива делатност Саса у ширем подручју данашњег Мојковца, где се развио највећи и најпознатији рудник сребра у Србији

[11] Набројане врсте занатлија помињу се у *Бањској (Светостефанској) хрисовуљи*, Споменик 4 (1890) 1–11.
[12] П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 68, 134, 272.
[13] Исцрпно о рударству вид. М. Динић, *За историју рударства* I и II; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Прилози КЈИФ 33 (1967) 3–10; В. Ћоровић, *Брсково*, Гласник Географског друштва 20 (1934) 40–49; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

тог времена, Брсково, које ће се угасити после једног столећа. Осамдесетих и деведесетих година XIII века, у Брскову је присутна већа скупина Саса с посебном друштвеном организацијом, на чијем је челу стајао кнез (тада Фрајбергер). Поред кнеза, у Брскову су значајну улогу имали имућнији и угледни Саси, као и представници католичке цркве. Организација рударског насеља у Брскову несумњиво је служила као прототип будућим рударским насеобинама по Србији. Међу тим насељима, у деветој и десетој деценији XIII века издвојиће се својим значајем Рудник на истоименој планини. Главна налазишта сребра, бакра и олова лежала су око Великог и Малог Штурца а сама насеобина у долини Јасенице, док је одбрану насеља преузела тврђава Островица. Поред Рудника и Брскова, до краја XIII века свакако су отворени рудници и основана рударска насеља у Рогозној, на обронцима истоимене планине, у Трепчи, Грачаници, с налазиштима према Јањеву, а изгледа да се њима могу придружити и мање познати рудници у србијанском делу Подриња, Липник и Трешњица, који се помињу у другој деценији XIV века. По једном опису из 1308. године, Србија је обиловала сребром, оловом и гвожђем, а њен краљ је имао седам рудника сребра.[14] Ова обавештења као да нису лишена поузданих основа. Већ као познати рудник гвожђа, Глуха Вас, касније Глухавица, помиње се и у другој деценији XIV века, а двадесетих година истог столећа почињу да пристижу прва, касније све потпунија обавештења о Новом Брду које ће богатством својих налазишта сребра с примесама злата надмашити све руднике у Србији. До краја прве четвртине XIV века већ су се јасно оцртавала најважнија рударска подручја и налазишта. Поред Брскова, она се налазе око планине Рогозне, на ширем подручју Копаоника, на Косову, у околини Новог Брда (жупа Тополница), на Руднику и у Подрињу. Нешто касније придружиће им се и налазишта у Кучеву.

Рудари и други пословни људи стицали су на многобројним налазиштима »баштине«, али су за њихово коришћење подлегали и одређеним обавезама према владару, а првенствено су морали да дају део ископане руде (урбуру). Колики је тај део био, није поуздано утврђено. Можда једна десетина, као и од неких других производа, или од једне осмине до једне дванаестине, као и у другим државама. На тај начин су у владареве руке доспевале знатне количине сребра и других метала, које је он преко својих људи могао изнети на тржиште или, што је било кориснији, претворити у званичну државну монету. Српски владари чинили су и једно и друго, зависно од потреба, али су, несумњиво, већи значај придавали ковању новца. Бакарни и сребрни новац српски краљеви ковали су и у првој половини XIII века, али су то биле мале емисије, од којих су сачувани примерци новца краља Радослава. Тек у време краља Уроша I и његових синова појавиле су се велике количине српског сребрног новца који је и по изгледу и тежини и финоћи сребра подсећао на млетачки. Осамдесетих година XIII века прихватан је као платежно средство и изван граница Србије, чак и у самој Венецији, па је Венеција предузела читав низ мера да би потиснула тај новац. Настојање Млечана било је познато у Италији, те га је Данте овековечио својим стиховима, додуше, пребацујући сву одговорност на српског краља.[15] Српски сребрни новац није

[14] *Anonymi descriptio*, ed. O. Górka, 32.

[15] У преводу и уз објашњења која је дао И. Кршњави, ти стихови гласе: »Тамо ће се препознати онај из Португала (Дионизи Агрикола) и Норвежанин (Хакон VI) и *онај из Раше*, који слабо примјењује калуп млетачки (кривотвори гроше млетачке)«, Dante Alighieri, *Božanstvena komedija*, dio III, *Raj*, Zagreb 1939, 97. О »кривотворењу« или »фалсификовању« новца у савременом значењу нема ни говора. »Онај из Раше« био би пре краљ Милутин, савременик Дантеов, коме су Млечани упућивали своје протесте, неголи краљ Урош I. Подражавање млетачког новца је неоспорно, али то је била веома раширена појава у средњем веку. Уосталом, Млечани су подражавали византијски новац, а српски краљеви њихов, млетачки. За углед је увек узимана најраспрострањенија и најпознатија монета. Исцрпно о томе и другим особинама старијих емисија вид. Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933; М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1 (1952) 86–112.

дуго задржао особине које су га изједначавале с млетачким. Тежина му се смањивала, а финоћа сребра колебала, тако да је губио своју конкурентску способност. У страним изворима, та се монета назива грош (grossus), обично уз помен места ковања (Брсково, Рудник) или видљивог обележја на новцу, као што су застава, мач, крст и слично. Нису ретки случајеви да се истовремено упозорава и на ковницу и на карактеристичан знак, као и да је то новац српског краља или из Србије. Поред гроша, у страним изворима се за српску монету употребљава и назив »denarii«, а у домаћим изворима редовно »динар«, што је и њен званичан назив. Тежина српских динара кроз средњи век знатно је варирала, што је зависило од различитих узрока. У почетку су динари били тежи, али су временом ковани све мањи и лакши динари, тако да им се тежина кретала око једног грама. На тежину и финоћу сребра у динару утицали су често фискални разлози, али и потребе привреде која је захтевала да се оптицај прилагоди интензитету промета и развијенијим робно-новчаним односима. Као већа обрачунска јединица често се помиње перпера, у коју се рачунало 12 динара. Ова обрачунска јединица била је корисна све док је тежина динара износила око 2 грама, па и око 1,5 грам, али када се спустила испод једног грама, крупни трговачки послови захтевали су увођење и веће обрачунске јединице. Тада се обрачун вршио млетачким дукатима и другим златницима, али, пошто се у Србији није ковала златна већ само сребрна монета, то је сребро и даље остало најважније платежно средство. Уместо перпере с динарима мале тежине, уводи се као обрачунска јединица »унча« и »литра«. Називи обрачунских јединица изједначени су с називима основних мера за тежину, а задржан је и узајамни однос између литре и унче, тако да је литра имала увек дванаест унчи. Једна новобрдска литра сребра била је тешка 337,24 грама, а једна унча 28,1 грама,[16] али су у исто време тежине обрачунске литре и унче осетно мање од наведених мера.

Ковање сребрног новца у великим емисијама, коришћење богатих налазишта сребра, олова, бакра и гвожђа у ширим размерама, присуство већег броја занатлија по селима, оживљавање саобраћаја на многим правцима кроз Србију, интензивније коришћење обрадивог земљишта, постепен и сталан успон пољопривредне производње, све то обележава привредни полет који је захватио Србију средином XIII века. Крајњи резултати привредног замаха постају често видљивији тек крајем XIII и почетком XIV века, што само потврђује да је тај процес започео неколико деценија раније. Целокупан привредни успон снажно је утицао на војну и политичку моћ српске државе, на њену експанзију, јачање централне власти и на друге области друштвеног живота, а посебно на развијање и продубљивање феудалних односа, на повећавање разлика између богатих и сиромашних, моћних и потчињених.

[16] С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 50, 52.

ВЛАДАР И ПОДАНИЦИ, ВЛАСТЕЛА И ВОЈНИЦИ, ЗАВИСНИ ЉУДИ И ТРГОВЦИ

У доба Стефана Немање већ су били изграђени темељи феудалног друштва на које ће се ослањати и на њима даље изграђивати српска средњовековна држава. У јавноправним исправама и књижевним саставима који су настали у време Немање и његових наследника често се помиње посебан друштвени слој, »властела«, велика и мала, или »бољари«, велики и мали. У другој половини XIII века, назив властеле се учвршћује и улази у редовну употребу, најпре у званичним исправама, а постепено и у књижевним саставима различитог садржаја, док се бољари помињу све ређе.[1] Истакнути представници властеле издвајали су се од осталих својим пореклом, утицајем, богатством, а посебно већом моћи, па су за савременике били и »благородни«, »велможе«, »великоименити« и »велеславни«. Неки од њих одиста су били ближи или даљи сродници владареве породице, други су, несумњиво, водили порекло од старе родовске и војничке аристократије, али било је и таквих који су се уздигли вршећи службу на владаревом двору и у државној управи, или су на неки други начин избили у сам врх. За разлику од велможа, великоименитих и велеславних, скромнијег су порекла, угледа и положаја били »војници« или »црквени војници«, познатији у XIV веку под заједничким називом »властеличићи«.[2] Последњих деценија XIII века њима су се придружили и војници »пронијари«. Затечени на земљишту освојеном од Византије, пронијари су се касније раширили по целој српској држави.[3] Понеком се властеличићу помиње само лично име, без ближе одреднице да припада овом слоју, али се увек назначава да је господар људи и земљопоседа. Велможама, велеславним и велеименитим били су потчињени и већи број људи и већи поседи, па су због тога властела и властеличићи, и поред свих разлика, сачињавали јединствену друштвену категорију.[4] У то доба феудалним господарима се прикључују и истакнути представници цркве чија су места унапред била утврђена црквеном хијерархијом. По правилу, то су сви епископи, старешине манастира (игумани) и угледних или богатијих цркава. Том кругу су још за Немањина живота припадали његови блиски сарадници, епископ Јефтимије и епископ

[1] Е. П. Наумов, *Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII–XV вв.*, *Москва 1975, 97, 98.*

[2] *М. Динић, Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 86–98.

[3] Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951, 121–176; И. Божић, *Proniarii et capita*, ЗРВИ 8-1 (1963) 61–70.

[4] *Историја Црне Горе* 2/1, 3–5 (С. Ћирковић).

Калиник, затим, игуман Студенице, игуман манастира Светог Ђорђа у Расу, хиландарски и градачки игуман. Са увећавањем броја епископских седишта, »краљевских манастира« и других угледних манастира и цркава, њихов број ће се временом знатно повећати. Независно од тога да ли су феудална господа била властела или властеличићи, епископи или игумани, они су сви припадали једној, владајућој феудалној класи.

Најмоћнији међу феудалним господарима били су владари, који су у најстарије доба гледали на државу као на наследно или породично добро. Остаци таквог схватања сачували су се и у терминологији коју је употребљавао Стефан Немања за српску државу. Сву српску земљу он назива својом »дједином«, или »отачаством«, која се, према томе, могла поделити између чланова породице. Последње деобе ове врсте одиста су и извршене у време Стефана Немање. Одржавање удеоних кнежевина напуштено је с проглашењем краљевства (1217).

У подели државне територије, поред владаревог рода, узела је учешћа и властела. Још приликом изграђивања државног организма, властела је успела да за себе трајно осигура »савршену власт« (потпуну) у многим крајевима и градовима, којима је и касније господарила уместо владара.[5] Иако је државу сматрао својом »дједином« и »отачаством«, владар је у њој делио и власт и земљопоседе с властелом као с правом браћом. Њему је, несумњиво, припадала врховна власт у држави, а »савршена власт« само на ограниченим, мада и најзначајнијим деловима државне територије, као и осталој властели. У почетку се српски владари ни својим титулама нису особито издвајали од властеле. Од краја XI века па до проглашења краљевства, они носе титулу »великог жупана«, а њихова браћа титулу »великог кнеза«, али су титуле кнезова и жупана биле доступне и властели. Те титуле су биле наследне, а с њима и јавне функције. Властела је, по правилу, заузимала, а често и наслеђивала, најважније положаје у држави, како у централној тако и у локалној управи, у војној и цивилној власти, као и у посебним службама на владаревом двору.[6] У то доба није постојало строго разграничење између војних и цивилних послова, али су жупама и већим областима обично управљали жупани и кнезови. Заповедници већих војних одреда називани су војводама и сатницима, док су челници били старешине војних посада по тврђавама. О убирању прихода и извршавању обавеза у корист владара бринули су казнаци, а тепчије су водиле рачуна о обиму и условима коришћења владаревих земљопоседа. Врховни надзор над храном која се трошила на владаревом двору имао је ставилац, док је слуга имао слична задужења само око вина. Слугама, ставилцима, челницима и свим носиоцима набројаних титула поверавани су често такви послови који нису имали ничег заједничког с њиховим основним дужностима. Жупани су одиста управљали жупама, али су по потреби обављали дужности судија или војних заповедника (војвода). Приликом коришћења услуга малобројног управног апарата није се ни могла придавати особита пажња разграничавању цивилних и војних послова. Више се водило рачуна о њиховом успешном и благовременом обављању. Отуда су носиоце и извршиоце таквих послова савременици уопштено називали »владалцима«, »начелницима« и »властима«.

[5] *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, 193.

[6] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 15–23; Р. Михаљчић, *Ставилац*, ИЧ 24 (1976) 5–21; М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1–2 (1976) 7–47.

С јачањем владарске власти у Србији, између владара и властеле постепено се успостављају односи какви су постојали између византијског цара и његових достојанственика и поданика, али више у теорији него у стварности. Један »војник« клекао је пред Немањом да би га известио о ширењу »триклете јереси«, називајући себе једним од најгорих који му служе, док је кћерка неког велможе помињала пред Немањом свог оца као његовог »роба«.[7] Приликом директног обраћања владару, војводе и најистакнутије велможе називали су себе његовим »робовима«. У оваквим и сличним случајевима, »роб« је по свом значењу најближи византијском појму »дулос« (δοῦλος). Као што се »дулос« називао свако ко је био непосредно потчињен византијском цару и био у његовој служби или се налазио у служби неког царевог достојанственика, тако се и »робом« могао називати онај ко је, непосредно потчињен српском владару, био у његовој служби. Био је то, у ствари, са̂мо »један од служештих« – слуга. Савременици су »слугом« називали властелина који извршава владарева наређења, врши одређену службу, или је дужан то да чини. Он је себе могао називати владаревим »робом«, али га други нису такоословљавали. Као што је »роб« најближи византијском појму »дулос« (δοῦλος), тако је и реч »слуга« по свом значењу блиска византијском појму »икиос« (οἰκεῖος).[8] Према тадашњим схватањима, владар (»владика«) био је свој српској властели господар – »господин« (dominus, δεσπότης), а она је свом »господину« била »покорна« и »послушљива«, тј. потчињена и извршавала његова наређења.

Односи и опхођење између »господина« и његових »слугу« и »робова« ипак немају ничег заједничког са односима и опхођењем робовласника према робовима, или господара према слугама. Још у Душаново доба, када би се краљ и неки његов велможа срели после дужег времена, ако су били на коњима, обојица би сјахали, па би властелин пољубио свог владара најпре у груди, а потом и у уста.[9] Односи између српских владара и властеле почивали су на начелима која су поштована у »војним дружинама« и патријархалним породицама. Очекујући подршку, помоћ или услуге од властеле, владар их назива »драгим друговима« (»љубими друзи«), »вољеном браћом« (»вазљубљена братија«) и »рођеном децом« (»чеда«). Само су велможе могле рачунати да ће их краљ прихватити као »другове« и »браћу«, док су се »мала властела«, »војници« или властеличићи налазили у положају његове »деце«. Понекад се ови последњи називају и »децом отачаства«, што их још више удаљује од владареве личности. Као у »војним дружинама« или патријархалним породицама, међусобни односи учвршћени су узајамним поверењем – »вером«.[10] Владар је властелина држао »верним« и »веровао« му, а властелин је био »веран« свом »господину«. За његову »веру« истицало се понекад да је чак »непреборима« (несаломљива, непоколебљива), а она се доказивала »верним« или »правоверним послужениjем« – верном службом. Владари су то умели да цене, поштују и награђују. Краљ је био дужан да штити и помаже »верног« властелина, а пре свега да му обезбеди такво издржавање које

[7] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 27, 29.

[8] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 14–19, 75.

[9] За овај и сличне примере вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 279.

[10] О садржини »вере« и »верне службе« босанске властеле вид. исцрпно: С. Ћирковић, *»Верна служба« и »вјера господска«*, Зборник ФФ 6-2 (1962) 95–112.

одговара његовом положају у постојећој хијерархији и његовим заслугама. Проширивање поседа једног заслужног властеличића краљ Душан је образложио тиме што дотадашњи земљопоседи том властеличићу нису пружали довољно »хране«, односно што нису обезбеђивали приходе који одговарају његовим заслугама.[11]

С јачањем краљевске власти и под византијским утицајем, владари почињу да »стварају« и »чине« »милост« властели. »Милост« је била увек доступна »верној« или »правоверној« властели, а сматрала се владаревом обавезом и дужношћу. Верност се и даље доказивала једино »верним« или »правоверним работанијем« (службом), односно »послуженијем«, а када се то не би чинило на уобичајен начин, то се сматрало преступом, називало »невером« и најстроже кажњавало. Примање владареве »милости« није крњило углед и права властеле, јер је она и даље чинила владареве »драге другове«, »вољену браћу« и »децу«. Божијом »милошћу« и њиховом »љубављу«, краљ је владао државом, и када би му то било ускраћено, властела би »оступила« од свог »господина« и на престо довела или покушала да доведе другог краља. Владари су познавали моћ и утицај својих »другова«, »браће« и »деце«, па су их »слушали«, тј. испуњавали њихове жеље. У периоду највеће политичке моћи, владар је сматрао за потребно да истакне како у виду своје »милости« испуњава сваку жељу најмоћнијој властели, док је осталима излазио у сусрет према њиховом »дјелу« (заслузи).[12] Та »милост« је била јавна, а остваривала се на конкретан начин. Као израз своје »милости«, владар је потврђивао властели наслеђене и стечене земљопоседе, властеоске »баштине«, или их је повремено проширивао, са широким правима управљања, коришћења, уживања и располагања.[13] Поред наслеђивања, властела је своје баштине могла продавати, поклањати за душу, давати у мираз или на неки други начин отуђивати. Понекад се и у пословима ове врсте тражила и добијала владарева сагласност, која се испољавала у виду његове »милости«, обично приликом поклањања баштина некој цркви или манастиру. Земљопоседи баштинског типа, »вера«, »правоверно работаније« и владарева »милост« осигуравали су заједничке интересе феудалне класе, повлашћен положај властеле, краљевску власт и политичко јединство државе, али су истовремено и држави и друштву давали изразита феудална обележја.

Баштине најмоћније или »велике властеле« обухватале су десетине села, каткада и целе жупе, а уз њих по један катун или неколико њих, док су баштине »мале властеле«, војника или властеличића биле знатно скромније. Војници или властеличићи чешће су држали само по једно село, а дешавало се да по двојица или тројица имају своје баштине у једном истом насељу. Властеоска баштина се не може нити сме изједначавати са савременим појмовима пуноправне својине. Тадашњи земљишни односи били су врло сложени, па је баштинику једног или више села припадао само део обрадивих и необрађених површина са искључивим правом коришћења. Други и значајнији део обухватао је мале деонице зависних земљорадника на којима су они,

[11] П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 139.

[12] С. Новаковић, *Зак. споменици* 676; А. Соловјев, *Од. споменици* 151.

[13] Широка баштинска права била су условљена утврђеним обавезама (С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*; С. Новаковић, *Село* 226–228), тако да се и приликом наслеђивања властеоских баштина уплаћивала одређена »такса« (И. Божић, *Коњ добри и оружје*, Зборник МСДН 13–14 (1956) 85–92).

а не њихови господари, уживали искључиво право коришћења. Поред тога, земљорадницима је припадало право да заједнички користе и део необрађеног земљишта, а слична су права припадала и влашким катунима на њиховим подручјима. За обрадиво земљиште у поседу неког земљорадника (»човека«) или његове породице (»куће«), ретко се употребљавао стари словенски термин »село«, а чешће позајмица из грчког језика »стас«, као и домаћа реч »имање«. Уколико су земљопоседи стечени додељивањем задржали и црту привремености, звало се то »жребије«. Мањи или већи комади земљишта стицани су крчењем, миразом (»прикија«), али и куповином (»купљеница«), о чему се дуго водило рачуна. Посебним називима истицане су још неке особености земљишних деоница које су искључиво користили феудални господари. Када се упозоравало само на њихову изузетну величину и облик, онда су то били »ступови«, али када је требало скренути пажњу на посебан начин обраде, могле су то бити »параспорне њиве« које се обрађују »бедбом«.[14] »Меропшинама« је називано земљиште које су били дужни углавном да обрађују меропси, али када је требало сажето истаћи правну основу због чега су зависни земљорадници дужни да обрађују деонице феудалних господара, онда су то биле »царине«. Назив »баштина« коришћен је, по правилу, када је требало скренути пажњу на наследност и слободу располагања земљопоседима. Српски владари давали су често властели и земљопоседе без баштинских права, само у »државу«, или су дозвољавали наследност, а ускраћивали право отуђивања, као код »пронија«.[15] На »баштинама«, »пронијама« и у »државама« властела је обављала многе послове који би у новије доба долазили у надлежност државне управе. Поверавање јавних функција властели и сва сложеност земљишних односа не могу се на најбољи начин исказати појмом властеоске баштине, па је уместо тога у литератури прихваћен појам »властелинства«. Једно властелинство обухватало је све земљопоседе неког феудалног господара и све становништво које је, потчињено феудалном господару, на њима живело, укључујући и њихова различита права коришћења обрадивог и необрадивог земљишта, као и све обавезе које су проистицале из стечених права.

Укупан терет обавеза, зависно од врсте и величине, распоређивао се на сваког земљорадника и »влаха« – на »човека« или на »људе«, на њихова домаћинства – »куће« и »клетишта«, села и катуне, на поједине жупе, али и на властелинства. Зависно од тога у чију су корист извршаване, све обавезе могле би се разврстати у три основне групе: најпре, обавезе које су извршаване у корист цркве, затим, обавезе извршаване у корист владара и државе, и најзад, обавезе извршаване у корист феудалних господара, а посредно и у корист државе. Ова подела је мање приметна када се владар или нека црква појављују у улози феудалног господара. Обавезе према цркви биле су знатно мање у поређењу са осталим обавезама, тако да су се сводиле на »бир духовни« и »врховину«.[16] Црква је, већ према утврђеним начелима, и преко својих представника имала могућности да сакупи »бир« и да га у својим

[14] И. Божић, *Параспор у скадарској области,* ЗРВИ 4 (1956) 13–30.

[15] Пронија је у Србији наследна и нарочита врста »условног земљопоседа који намеће власнику обавезу војне службе у корист државе, а који се налази на располагању државе и чини њену својину«, Г. Острогорски, *Пронија,* Београд 1951, 133.

[16] Д. Динић–Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији,* Годишњак ФФНС 11-1 (1968) 56–60.

круговима расподели. Давањем »бира« несумњиво се потврђивала припадност цркви, али је он, истовремено, служио за подмиривање црквених потреба и потреба представника цркве.

Обавезе које су извршаване у корист владара и државе падале су на терет и властеле и зависног становништва на њиховим властелинствима. У оквирима »верног послуженија« или »правоверног работанија«, вршење војне службе заузимало је најистакнутије место, мада многе појединости о распоређивању, па и обављању ове службе остају непознате. Према сачуваним обавештењима, војна служба се вршила по »закону« или »војничком закону«, чиме се само истицало да је све то добро познато и утврђено.[17] Обавезе властеле нису могле бити подједнаке јер ни њихова властелинства нису била једнака по величини. Разликовале су се и обавезе »властелина крајишника«, којем је поверена одбрана ужег или ширег пограничног појаса, од војних обавеза »великог властелина стегоноше« негде у унутрашњости државе, или од војне службе »челника« који је био заповедник неког утврђења (»града«). Сви су они припадали крупној властели с пространим властелинствима, па су њима поверавание и сложеније војне дужности. Другачије су биле војне дужности »мале властеле« и властеличића. Када су српски краљеви покретали војне походе и »сакупљали све своје војнике« или »наређивали да се сакупе сви њихови војници«, они су лично морали да се одазову тим позивима. После завршених ратних похода, свим учесницима је дозвољавано да се врате својим кућама или да се »мало одморе«. Учествовање у ратним походима представљало је високу обавезу и најважнији вид војне службе, али не и једини. Шта су све властеличићи били дужни да чине, понешто се може дознати из обавеза властеличића укључених у манастирска властелинства. Неки од ових »баштиника« или »војника« били су дужни да врше стражарску службу у манастирским утврђењима (»градобљуденије«), док је за друге било предвиђено да лично са својим »људима« сачињавају војне посаде у манастирским тврђавама. Када је игуман ишао некуд на пут, властеличићи су сачињавали његову оружану пратњу, а некима од њих поверавана је дужност главног коњушара на манастирским поседима.[18] Све што је наведено само делимично осветљава вршење војне службе, али истовремено показује да је она обављана и за време рата и у миру.

У војној служби, као и у неким обавезама које су извршаване непосредно у корист владара и државе, учествовало је и зависно становништво које је живело на поседима властеле. На њих је падао терет плаћања soћа[19] – једне перпере или »кабла« жита на свако домаћинство, затим, грађење и поправљање војних утврђења (»градозиданије«), а понекад и чување тврђава (»градобљуденије«). Својим дажбинама, зависно становништво је повремено и делимично издржавало владара, његову породицу, пратњу, послугу, чланове државне управе, званичне представнике страних држава, а омогућавало је и лакше одржавање веза како у самој земљи тако и са страним државама. Дажбине су се обично сводиле на давање предвиђене количине хране за људе – »оброк«, и на давање потребне хране коњима на којима се путовало –

[17] Недавно је о томе расправљао Р. Михаљчић, *Војнички закон,* Зборник ФФ 12-1 (1974) 305–309.

[18] П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље* 226; С. Новаковић, *Зак. споменици* 697.

[19] И. Божић, *Доходак царски,* Београд 1956, 19–35.

»позоб«.[20] Када је владар имао изузетне расходе, и њих је било, подмиривани су обавезним »поклонима«. Зависно становништво је својим обавезама доприносило већој сигурности у саобраћају и трговини, јер је у виду »приселице« било дужно да надокнађује штету коју би путницима и трговцима причинили лопови и разбојници. Од чешћих обавеза према владару, треба поменути и »понос«, тј. преношење владаревих ствари до одређеног места, али се списак обавеза тиме не би испунио пошто су се оне временом и мењале и допуњавале.

Зависно становништво имало је читав низ обавеза према властели као феудалним господарима, али су о томе сачувана више посредна него непосредна обавештења. Оно је обављало све пољске радове на ступовима и царинама властеле, било да су то оранице намењене гајењу житарица или виногради. Сав приход који би се на тај начин остварио припадао је једино властелину, што је чинило један од главних извора његовог богатства. Зависно становништво је, по свој прилици, обављало и све послове око чувања властелинове стоке, а било је дужно да врши и друге »работе«. Поред »работа«, зависни људи давали су свом господару и предвиђене дажбине, обично у натури. Извршавање »работа« и давање дажбина (»данака«) омогућавали су властелину да врши »верно послуженије« или »верно работаније«, обезбеђивали његову моћ и повлашћен положај у друштву. Врста и величина »работа« и »данака« властеоских људи биле су, вероватно, у много чему сличне обавезама зависних људи на манастирским властелинствима, али су, несумњиво, постојале и одређене разлике. Оне су проистицале из основне обавезе властеле да »верно работа«, а пре свега, да »војује војску по закону«, па је део властеоских људи на посредан или непосредан начин узимао учешћа у обавези свога господара, док су манастирски људи у начелу били ослобођени војне службе. Остаје ипак непознато како је властелин у оквирима свог властелинства распоређивао укупан терет свих обавеза које су били дужни да извршавају његови људи.

Колико су подаци о обавезама властеоских људи, па и о »правоверном работанију« властеле, непотпуни, толико су исцрпна обавештења о обавезама зависног становништва на црквеним и манастирским властелинствима. Ова врста земљопоседа могла је бити основана и организована према постојећим и познатим начелима која су примењивана на владаревим и властеоским земљопоседима. Оснивање црквених и манастирских властелинстава добило је шире размере већ у доба Стефана Немање и Стефана Првовенчаног, који су црквеним установама поклонили многа села и више влашких катуна са целокупним становништвом. Касније ће тако поступати и остали Немањићи, а уз владареву сагласност, и њихова властела. У побожност српских краљева и властеле одиста не треба сумњати јер је она била карактеристична за целу епоху, али су у подизању цркава и оснивању њихових властелинстава биле присутне и овоземаљске побуде. Тадашње црквене установе доприносиле су угледу, учвршћивању и јачању краљевске власти приписујући јој божанско порекло, а у границама својих могућности преузимале су бригу о лечењу болесника, издржавању сиромаха и инвалида. Уза све то, велики допринос и утицај цркве је неоспоран и приметан у целокупној тадашњој култури. Успешно обављање ових и других функција, а посебно учвршћивање и ширење православног хришћанства, једва би било могуће да црквене установе нису располагале позамашним приходима, пространим земљопоседима, и да нису биле ослобођене уобичајених обавеза које су падале на терет владара и властеле, њихових земљопоседа и зависних људи.

[20] М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188.

Од манастира, цркве, храма или »дома« неког светитеља, Богородице и Христа, у крајњој линији, увек божијег пребивалишта, као и од потчињених им земљопоседа и људи, српски владари нису захтевали »верно« или какво друго »работаније«, сматрајући се најсмернијим поданицима Бога чију су »милост« настојали да заслуже. Уместо да се тако нешто тражи, црквеним установама се, по правилу и у начелу, давала »слобода«, »свака слобода« и »чиста слобода«, што по својој садржини представља давање широких имунитетских права, обично економских и судских.[21] Монаси и остало свештенство заиста су лично уживали »сваку слободу«, али се у манастирским исправама наводе краћи или дужи спискови обавеза којих се не ослобађа само свештенство, већ и зависно становништво које живи на црквеним и манастирским властелинствима. Садржина поменутих спискова није готово никада иста, али се у њима чешће помиње ослобађање од »војске« (војне службе), од »града« (»градозиданија«), »поноса« (преношења владаревих ствари), од »извода«, »превода« или »провода« (давање хране за даљи пут при испраћају владара са властелинства), од разних »оброка«, »позоба«, и »приселице«, затим од »орања«, »жетве«, »вршидбе« и »плевљења«, од »винограда« (обрађивања винограда), »сена« (кошења и припремања сена), од »травнине« (плаћања за коришћење пашњака) и сличног. Сва та ослобађања била су и релативна и ограничена, тако да се о некој »чистој слободи« зависног становништва уопште не може ни говорити. Зависно становништво било је само ослобођено да своје обавезе извршава у корист владара или властеле, што је чинило док им је било потчињено, али од тренутка потчињавања и укључивања у неко црквено или манастирско властелинство, оно је било дужно да све своје уобичајене обавезе извршава у корист новог феудалног господара – неке цркве или манастира. Појединих обавеза нису била ослобођена ни манастирска газдинства. По правилу, сва су манастирска властелинства била дужна да дају »оброк« и »позоб« када их владар посети са својом пратњом, затим, да дају свој допринос у »изводу« или »преводу«, као и да учествују у преношењу његових ствари (»понос«). Укупна количина хране потребне за »оброк« и »позоб« обезбеђивана је учешћем и манастирског газдинства и зависних људи, док је сав терет »поноса« падао само на зависне људе. Пошто српски краљеви нису боравили стално у једном месту (у »престоници«), већ су се кретали од једног до другог већег поседа, наведене обавезе биле су прилично тешке. Црквена властелинства често су била дужна да дају и друге оброке, првенствено посланицима када пролазе преко њихових поседа, владаревим коњушарима, соколарима и чуварима паса. Властелинства ослобођена »града« била су дужна да службу »градозиданија« обављају на својим поседима, а и да плаћају »приселицу« ако би разбојници или лопови нанели штету неком трговцу на њиховим поседима. Наведени примери јасно показују да манастири и цркве не само што нису били стварно ослобођени појединих обавеза већ су их и редовно извршавали, али само у оквиру својих властелинстава. Терет самих обавеза распоређивао се на манастирске људе, па су,

[21] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* I, Београд 1931, 90–94.

захваљујући овој чињеници, сачувана потпунија обавештења како о обавезама зависног становништва тако и о подели становништва на више категорија.

Зависно становништво, као и цело тадашње друштво, било је, сходно својим обавезама и правима, раздвојено многим преградама. Најбројнији су били меропси (меропьхь, мѣропьхь), којима је припадала главнина тадашњих земљорадника. Поред меропаха, земљорадњом су се бавиле и далеко малобројније категорије: сокалника, сеоских занатлија, ратаја, отрока, који у XIV веку постају све присутнији, затим, придворци, сеоски попови, као и људи посебних занимања, међу којима се помињу »уљари« (пчелари), рибари, ловци итд.[22] Основне обавезе меропаха на манастирским властелинствима сводиле су се на обављање низа пољских радова. Сваки је меропах био дужан да узоре деоницу земљишта чија је површина износила најмање 7,5 мати, а обично 9 мати (1 мат[23] = 939,18 m^2). Деоницу је морао да засеје житарицама, да обави на њој жетву, а све што је пожњевено да оврше и сав род преда господару властелинства. Поврх тога, меропси су били дужни да учествују у жетви три дана и да приближно исто толико радног времена утроше у »плевљењу« или »житотребљенију« (чишћењу овршених житарица). За разлику од меропаха, сокалници, сеоске занатлије и придворци (обично мештани из најближег манастирског села) били су дужни да обраде у потпуности деоницу која је тачно за три мата мања од меропашке. Уместо девет, обрађивали су шест мати и нису били обавезни да учествују у допунској обавези жетве нити у »житотребљенију«. До овог смањења је дошло због тога што су наведене категорије имале и посебне обавезе, па су тако сокалници, поред обрађивања земљишта, били дужни да учествују у грађевинским радовима и транспортној служби која се вршила у корист манастирског газдинства. Отроци су имали сличне обавезе као меропси, с тим што су им чињене ситније олакшице, док су ратаји били задужени да ору манастирске оранице, и то манастирским запрегама и справама за орање. Све набројане категорије морале су да учествују у припремању сена, док се не подмире манастирске потребе, или да на овом послу одраде по три дана у години. Развој виноградарства наметнуо је потребу обрађивања црквених и манастирских винограда, па су припадници свих поменутих категорија били задужени да у потпуности обраде и по један мат винограда.

Обављањем пољопривредних радова нису била исцрпена сва задужења зависних земљорадника, јер су они морали да дају и разноврсне дажбине у натури. Приликом справљања једне врсте пива за потребе манастирског газдинства, давали су одређене количине житарица и хмеља, а прилагали су и свој део хране у разне »оброке« и »позобе«. На неким властелинствима било је предвиђено да зависни људи дају само »месо«, а манастирско газдинство »хлеб«, »зоб« (овас) и сено, али ако манастир не би располагао довољним количинама те хране, она би се узимала од зависних земљорадника. Годишње су давали и по два јагњећа крзна (»јагњетине«) и сваку десету кошницу ако су

[22] О категоријама зависних замљорадника и њиховим обавезама вид. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* I, 51–71, 76–82; М. Динић, *Сокалници*, Прилози КЈИФ 28 (1962) 149–157; И. Божић, *Доходак царски* 6–18; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 361–402.

[23] С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 62.

држали пчеле (»пчелињи десетак«). Давање лучи за осветљење и довожење дрва за огрев убрајани су у њихове уобичајене дужности. Набројане »работе« и »поданци« сачињавају основне, најважније и редовне обавезе зависних земљорадника, али је њихов списак могао бити знатније проширен, што је, опет, зависило од сваког појединог властелинства. Ове последње обавезе, ма како многобројне и разноврсне, нису биле тешке као оне раније наведене. Зависни људи посебних занимања, пчелари, рибари или млинари, били су ослобођени свих основних »работа« и »данака«, али су зато морали да раде у манастирским млиновима, на пчелињацима, или да лове рибу за потребе манастира.

За разлику од набројаних категорија, попови су представљали неку врсту прелазне категорије између зависних људи и припадника феудалне класе. Они су лично и у начелу уживали »сваку слободу«, али су понекад могли имати исте обавезе као земљорадници или, пак, сличне обавезе као властеличићи, што је зависило од њиховог имовинског стања и порекла. Попови »баштиници«, као господари већег броја људи, па и целог села, припадали су истом друштвеном слоју као и властеличићи, али је знатан број попова водио порекло из меропашких и сокалничких породица. На манастирским властелинствима, сви попови су били дужни да обављају одређене пољопривредне радове и дају неке дажбине. Сваки је поп морао да обради деоницу винограда која је захватала један мат, а својим стручним радом учествовао је и у припремању пива. Уплаћивање у оброк теретило је и попове и »дијаке«. Осталих »работа« и дажбина они су углавном били ослобођени, али ако би неки поп који није имао своју »баштину« узео да обрађује више земље него што му је као »жребије« додељено, за коришћење земље морао је да извршава све обавезе као и остали земљорадници. Ови су се попови несумњиво приближили зависним људима, али нису то и постали. Свих »работа« и »данака« биле су, у начелу, ослобођене самохране жене, »сироте кудељнице« и удовице с малолетном децом. Када у некој »кући« није било »човека«, одрасле мушке главе, није више било ни могућности да се извршавају основне обавезе зависних земљорадника.

Поред земљорадника из сеоских насеља, црквеним и манастирским властелинствима било је потчињено и становништво влашких катуна, које се претежно бавило сточарством и обављањем транспортних услуга. Преношење робе у удаљена места и померање са зимских на летње пашњаке пратиле су разне тешкоће, што је упућивало влашке породице да се међусобно чвршће повезују и организују у посебне скупине – катуне.[24] На ову појаву утицала је и изолованост романизованог становништва, окруженог словенским живљем. У српској држави влашки катуни нису сачували своје првобитно етничко обележје. Нашавши се окружени знатно бројнијим словенским становништвом, били су упућени на зближавање и сарадњу са својим суседима, што је, опет, омогућавало Словенима да се постепено и у све већем броју сливају у влашке катуне, дајући им ново етничко обележје. Богатство у пашњацима и ограничене могућности стварања и проширивања обрадивих

[24] О влашким катунима, категоријама и обавезама вид. С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 29–52, 161–173; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Сарајево 1963, 45–112; Д. Ковачевић, *Средњовјековни катуни по дубровачким изворима*, исто 121–140; *Б. Ђурђев*, *Територијализација катунске организације до краја XV века*, исто ... 143–169.

површина нису били и једини разлози који су упућивали део Срба да се придружи влашким катунима или да се организују на сличан начин. Промена етничког обележја Влаха представљала је сложен и дуготрајан процес, чије се све појединости не могу увек уочити, али који је у XIII веку и на општем плану зашао у завршну фазу. Већ у првој половини XIV века, о »власима« се говори као о посебној друштвеној категорији која се својим основним занимањем разликује од »срба« земљорадника.

На челу влашких катуна потчињених појединим црквама и манастирима налазиле су се старешине – кнезови и примићури, познати из дубровачких извора као катунари. Број породица у катунима био је различит, а обично је један катун сачињавало неколико десетина домаћинстава. Садржина и обим обавеза на властелинствима били су условљени њиховим основним занимањем, имовинским стањем, као и припадношћу одређеној категорији. Терет укупних задужења распоређиван је на поједина влашка домаћинства (»клетишта«) или одрасле мушке главе (на »човека«), на катуне као целине, али и на мање групе од по четири-пет клетишта. Власи су све своје дужности обично извршавали обављајући предвиђене »работе« и дајући утврђене дажбине. Изгледа да се очекивало да основне обавезе могу подмирити само дажбинама, чији је укупан износ познат као »велики десетак«. Власи који су давали велики десетак називани су »поклоницима«. Од њих се узимао десети део стоке коју се поседовали, обично овце, али и део готових израђевина од вуне, обично један »покров« (покривач). Поврх тога, поклоници су сваког пролећа давали и по »два брава јалова«, чиме се стварни десетак од стоке увећава за известан проценат и постаје »велики десетак«.

За манастирска газдинства било је често целисходније да узимају само део великог десетка – »мали десетак«, док су разлику између њих претварали и исказивали обавезним влашким »работама«. Власи који су давали »мали десетак« били су истовремено задужени за низ послова које нису обављали »поклоници«. Сва њихова задужења распоређивана су према већ наведеним начелима, али се при том пазило шта ће радити »власи« »који се именују војницима«, а шта »власи« што припадају категорији »ћелатора«, који су се од »војника« разликовали по томе што их је било више и што су били сиромашнији, али су им многе обавезе биле једнаке. Поред »малог десетка«, свако влашко домаћинство давало је годишње и по два јагњећа крзна (»јагњетине«). За војнике и ћелаторе, веће је оптерећење представљало обавезно учешће у транспортној служби. Они су обично били дужни да преносе сир са »планина« до центра манастирског газдинства, затим, по један товар жита, вина и других потреба, а такође да преносе и неопходне ствари када игуман иде на пут. Посебно место у овој служби заузимало је преношење соли из Приморја (Светог Срђа на Бојани) до манастира. На неким властелинствима, та обавеза је била распоређена тако што су четири »клетишта« била дужна да пренесу један товар соли, односно 40 клетишта 10 товара.

Међу работама које су теретиле и војнике и ћелаторе ретко се помињу орање, жетва или обрада винограда, а чешће припремање сена. Ове су обавезе биле знатно мање од сличних обавеза земљорадника, а наметане су, по свој прилици, само оним »власима« који су почели да обрађују земљу. Уобичајенија је била њихова дужност да прерађују манастирску вуну у тканине, али се посао обично наметао сиромашним »власима« из редова ћелатора који нису могли да дају манастирима вунене тканине. Сваки од »убогих« (сиромаха) био је дужан да од манастирске вуне изради по једну »поставу«, али ако је манастир захтевао да се више уради, тканине су се делиле попола.

За разлику од »убогих«, »војници« су имали и могућност и право да дају готове »окроје« или »покрове црвене«, што их је ослобађало прерађивања манастирске вуне. Међу свим влашким обавезама, поред давања »малог десетка«, најзначајније место заузимају многобројни послови око манастирске стоке. Чување и напасање »пастуха« била је привилегија »војника«, док су »ћелаторима« обично повераване овце, али и друге врсте домаћих животиња. Када би услед немарности нека животиња угинула или нестала, њени чувари су је морали надокнадити. У случају да је то коњ или кобила чија је вредност велика, удруживало би се по пет »влаха« да плате надокнаду за једног коња. Веће стадо оваца, »лакимија« кобила (ергела), као и већи чопор свиња или говеда, поверавани су бризи целог катуна, али су све неопходне послове обављали првенствено пастири из редова ћелатора. Запослени преко целе године, добијали су од властелинства одређену надокнаду за свој труд (»месечину«), обично храну, одећу и обућу. Поред тога, добијали су и симболичан део од стоке коју су чували – »белег«, па су од 100 оваца узимали једну овцу с јагњетом, али када су чували кобиле, двојица пастира имала су право да узму једно ждребе. Понекад је посао пастира поверaван и становништву појединих села, па је и оно за свој труд добијало »месечину« и узимало »белег«, али ни земљорадници ни »власи« пастири нису били ослобођени основних обавеза које су падале на терет земљорадничких и влашких домаћинстава.

Извршавањем великог броја обавеза зависних земљорадника и »влаха«, веће количине пољопривредних производа доспевале су различитим путевима у руке феудалних господара. Једним делом производа подмириле би се годишње потребе господаревог »двора«, док би други део претицао, па се могао изнети на тржиште. Да би се пољопривредни вишкови што лакше продали, и из других разлога, познатији манастири имали су и властите тргове. У средњовековној терминологији, под »тргом« су подразумевани и роба којом се тргује и место где се обавља куповина и продаја. Оваква места усталила су се још у преднемањићком периоду, обично по сеоским насељима, у близини цркава и манастира, или под зидинама неког утврђења, а временом се њихов број осетно повећао. Пред крај XII века, Хиландар је од Стефана Немање добио село Хочу »с тргом«, док је почетком наредног столећа стекао и »трг« Книнац, који му је поклонио Стефан Немањић. Као краљ, Стефан Немањић поклонио је Жичи село Брестницу »с тргом« и село Пећ, које ће се развити у трг (данас град Пећ).[25] По свој прилици, таквих је насеља било и на студеничком властелинству, као и на поседима Милешеве, у чијој се близини развио »трг милешевски« – Пријепоље.[26] На самом почетку XIV века, краљ Милутин је манастиру Светог Ђорђа, код Скопља, потчинио село Брод »с тргом«, а нешто касније Бањској село Крушево у Плаву, такође »с тргом«, док је, опет, у суседству Бањске постојао посебан трг.[27] Сви ти тргови били су или у близини манастира или по селима укљученим у манастирска властелинства,

[25] С. Новаковић, *Зак. споменици* 384–385, 571.

[26] С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку,* Симпозијум »Сеоски дани Сретена Вукосављевића« 3 (1976) 211–223.

[27] С. Новаковић, *Зак. споменици* 615; Споменик 4 (1890) 2, 5.

али је становништво таквих села понекад имало нешто другачије обавезе од осталих земљорадника.

Обележја сеоских насеља, бар у почетку, имала су и два позната трга соли – Дријева на Неретви и Свети Срђ на Бојани.[28] Захваљујући учвршћивању током XIII века »закона« (обичаја) по коме се увоз соли из Приморја, поред Котора и Дубровника, могао обављати још само преко Дријева и Св. Срђа, оба су се трга развила и уврстила међу најпознатије »краљеве тргове«. Судбина и једног и другог трга била је најтешње везана за промет соли. Када је трговина цветала, развијало се и насеље, па је у њему боравило и по неколико стотина пословних људи, али када се промет соли смањивао или обустављао, замирао је и живот у насељима. С развојем рударства уврстиће се у »краљеве тргове« и сва рударска насеља, а међу њима најпре Брсково, Рудник, Трешњица, Липник, Рогозна, Трепча, Глуха Вас и Ново Брдо. Њихов буран развитак, али и опстанак, био је у највећој мери условљен богатством рудних налазишта. Када би се налазишта исцрпла или осиромашила, рудари би у потрази за богатијом рудом напуштали стара насеља, а њиховим одласком прекидали би се и сви послови на »тргу«. У првој половини XIV века, Трешњица и Липник су закратко блеснули и потпуно се угасили, али су се, уместо њих, у њиховој близини развили рудник и трг Црнча.[29] Брсково је као »краљев трг« нешто дуже постојало, али од свог оснивања и оно је једва надживело пуно столеће. Захваљујући богатијим налазиштима, неки ће од поменутих тргова опстати уз руднике кроз цео средњи век, али ће већину задесити судбина Трешњице, Липника и Брскова.

Међу значајније тргове у унутрашњости уврстиће се од средине XIII века поједина насеља која су на путевима трговаца представљала најважније етапне станице или крајњи циљ путовања. Њихов успон био је спорији, али и стабилнији. Тако се развијала Сјеница, а извесно време и Брсково, док ће се касније на сличан начин развијати читав низ насеља на обалама Дрине, Лима, Западне, Јужне и Велике Мораве, као и у долинама других река.[30] Били су то правци на којима се осећало снажније струјање економског живота и где су стварана језгра будућих градова. У средњовековној терминологији, под градом се подразумевало и свако утврђење с војном посадом и развијено насеље градског типа опасано зидинама и кулама, али се у стручној литератури појам града односи само на ове последње. О трговима у подножју утврђења сачувана су непотпуна обавештења, можда због њиховог локалног значаја, па се тако ништа и не зна о тргу под Јелечем или под Магличем, док су, опет, тргове под Звечаном и Брвеником посећивали трговци из приморских градова или су пословни људи са ових тргова одлазили у приморске градове.

Најпознатији и најзначајнији тргови налазили су се у градским насељима, којих није било много током XIII и почетком XIV века. Најстарији градови нису основани нити су се развили у унутрашњости српске државе, већ су

[28] М. Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Годишњица НЧ 47 (1938) 109–147; М. Спремић. *Свети Срђ под млетачком влашћу*, Зборник ФФ 7-1 (1963) 295–321; *Историја Црне Горе* 2/1, 31 и даље (вид. регистар); *Историја Црне Горе* 2/2, 41, 46, 59 и даље (вид. регистар).

[29] М. Динић, *За историју рударства* I, 46, 47.

[30] М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЛИЧ 3 (1937) 110–146; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Београд 1953, 23–30; М. Динић, *Област централне Србије*, Археолошки споменици II, Београд 1956, 51–62; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник ФФ 10-1 (1970) 239–249 (= *Српске земље* 44–83).

стечени припајањем Зете (Котор, Будва, Бар, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Дањ), или освајањем византијских територија (Ниш, Липљан, Призрен, Скопље, а касније заузимањем и других градова по Македонији). Опустошени приликом освајања, смештени на периферији српске државе, у првим деценијама XIII века једва су животарили, са изузетком Котора, можда Скадра и Призрена, док се Ниш само повремено налазио под влашћу српских владара. С постепеним напретком целокупне пољопривреде, а посебно с развојем рударства, оживљавањем унутрашњег тржишта, снажно су подстакнуте многе делатности по градовима. На њиховим трговима размена постаје све већа по обиму и вредности, а уз познатије тргове, какви су били грачанички, призренски, скопски и тетовски, одржавали су се годишњи сајмови (панађури), који су трајали по неколико дана. Пословни полет захватио је и све градове у Зетском приморју, од којих су неки већ били запустели, па су као градић Сапа обновљени крајем XIII века.[31] Даљи њихов напредак зависио је од развијености занатства, интензивне земљорадње (производње вина и уља), од права да увозе и извозе со, од поморства и међународних трговачких веза, а посебно од могућности и способности да прибаве кредите од трговаца из развијенијих италијанских комуна. Груписани на малом простору, зетски градови су се гушили у међусобној конкуренцији, а ниједан од њих није био кадар да се равна с Котором, који је још у доба Стефана Немање стекао повлашћен положај.

На широком простору између Цетине и Бојане, где је српска држава излазила на Јадранско море, Котор није био и најмоћнији град. Снажног и сталног такмаца имао је у Дубровнику, који ће га од средине XIV века у сваком погледу надмашити. За разлику од зетских градова, Дубровник се никада није налазио под влашћу српских владара, али је, као и зетски градови, у економском погледу чврсто био везан за залеђе. Признајући врховну власт Византије, Венеције, Нормана или Угарске и збијајући се све чвршће у своју општину, Дубровчани су с разлогом сматрани за странце у Србији. По тадашњим мерилима и у најширем значењу речи, странцима су сматрани и људи који су се непосредно налазили у владаревој служби, па чак и његови поданици ако су се издвајали својом етничком и конфесионалном припадношћу. Грци, Бугари, Угри или Немци редовно се одвајају од Срба, али исто тако Латини, Саси и Арбанаси који су живели у оквирима српске државе.

Какав је био положај свих »странаца« у Србији, једнострано али и најпотпуније, осветљавају уговори закључени између српских владара и Дубровника. Када су Стефан Немања и његова браћа обуставили непријатељства према Дубровнику, писменим уговором (1186) зајемчили су личну безбедност свим Дубровачанима у српској држави, а посебно у Дријевима.[32] Према истом уговору, Дубровчани су по »старом обичају« могли наставити да тргују, послују или раде, напасају стоку, преузимају своју имовину, као и да секу дрва не дајући »десетину«, што би за њих представљало »новштину«. Пуна два века касније (1399) жалиће се Дубровчани у Дријевима како им босанска властела ускраћује право да иду »на воду« (да лове рибу), да напасају стоку и секу дрва на подручју где им је то раније било дозвољено.[33] Сеча дрва у

[31] *Историја Црне Горе* 2/1, 28–45 (С. Ћирковић).

[32] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* II, 201; А. Соловјев, *Од. споменици* 3, 4.

[33] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, Београд 1929, 411, 412.

неограниченим количинама била је дозвољена и Сасима. Они су до доношења Душановог законика присвајали искрчено земљиште, обрађивали га или давали на обраду другим лицима. Основне повластице које су омогућавале опстанак и рад Саса у Србији биле су, вероватно, једнаке или сличне повластицама Дубровчана, а разлике су се више испољавале у њиховим занимањима него у основним правима. Међу признатим повластицама посебно место заузима ослобађање од давања »десетка«. За коришћење ораница, пашњака, шума и других обрађених или необрадивих површина, Саси, Дубровчани, а и остали »странци«, нису били дужни да дају »десетак« владару или феудалним господарима, што их је ослобађало феудалне потчињености. У време краља Милутина, дубровачки трговци се изричито ослобађају вршења војне службе а њихови коњи било какве »работе«.[34] Ослобађање од војне службе и давања »десетка« чинило је трговце, а по свој прилици и друге »странце«, слободним у пуном смислу речи.

Обавезе »странаца« одмераване су по другој основи. Саси рудари давали су »урбуру«, а трговци су плаћали царину. На име урбуре узимана је приближно једна »десетина« од ископане руде, а од соли која се продавала тачно једна десетина на име царине. Била су то добра која пружа сама природа, па је висина урбуре и царине на со била усклађена с величином феудалних дажбина које су убиране од добара сличног порекла (»пчелињи десетак«, »овчији десетак« и сл.). Царина на осталу робу, па и сама урбура, одступала је мање или више од једне десетине. Трговци и рудари били су у могућности да прихвате, одбију или се споразумеју с владаром око висине дажбина које им се намећу, док то нису могли чинити зависни земљорадници и сточари. У појединостима се не може пратити како су утврђивани начин наплаћивања и висина царине. Велики жупан Стефан Немањић захтевао је од дубровачких трговаца да му дају »што је закон тржником«, тј. утврђене и познате дажбине.[35] Како изгледа, цариник српског краља Владислава, а вероватно и његових претходника, убирао је царину у самом Дубровнику, свакако од трговаца који су одлазили у Србију. Од средине XIII века, убирање царине постаје све сложеније. Краљ Урош је захтевао да се со допрема у Брсково и да се тамо даје »десетак« од соли, али је истовремено оставио могућност да се царина на со убира и на стари начин, то јест у Дубровнику. После плаћања царине, било у Брскову или у Дубровнику, продаја соли обављала се слободно по целој Србији. За разлику од соли, скупоцена роба (»од кавада па до свиле«) смела се продавати једино на краљевим трговима, док за робу мале вредности таква ограничења нису постојала. До краја XIII века изграђена су основна начела убирања царина. Наплаћивање царине вршило се једино на трговима где је роба продавана, а не на трговима кроз које је само пролазила, што је важило и за робу која се увозила или извозила. Сав приход од убране царине на »краљевим трговима« припадао је владару, док је приход са тргова манастира и цркава остајао овим институцијама. Држава у то доба није располагала посебним службама које би водиле надзор над трговима, па је убирање царина давано под закуп цариницима, обично трговцима који су могли унапред исплатити владару део годишње закупнине.

[34] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 36.
[35] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 3; и после смрти Стефана Првовенчаног, начин наплаћивања царина и многа друга питања утврђивани су уговорима између српских краљева и Дубровчана. Од Драгутиновог времена, уместо писмене обавезе у виду уговора, српски краљеви стварају или чине »милост« Дубровчанима (Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 11–14, 17–21, 32–37, 34, 41). Посебна пажња је придавана подели прихода од царине на со, па су у Дубровнику постојала два »кумерка солска«, један краљев, други општински; више о томе: К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 214, 215; М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу*, Зборник ФФ 3 (1955) 123–142.

На »краљевим трговима« владару је припадало право првенства при продаји пољопривредних вишкова, посебно оваца и свиња (»меса«). Дубровачки трговци нису били обавезни да купују баш ову стоку, али нису смели куповати ничије овце или свиње све док се краљеве не распродају. Слична су права уживали и манастири на својим трговима. Док се не распродају манастирски пољопривредни вишкови (вино, житарице, стока), нису се смели продавати туђи пољопривредни производи. У познатијим рударским насељима и трговима, као што су Брсково или Рудник, трговци су били дужни да поштују локалне прописе (»законе«), али у тежњи за што већом и лакшом зарадом, они се нису устручавали да их крше, па и да некоректно послују. У Брскову су подигли цену меду или медовини преко свих граница, а прибегавали су прастаром и неискорењеном обичају свих продаваца вина у свету, да продају вино помешано с водом. Такве појаве држава је покушала да сузбије, па је утврдила максималну цену меда (уцјењ) и забранила продају вина с водом под претњом да ће се прекршиоцима одузети све што имају.[36]

Између Дубровчана и српских владара или њихових поданика долазило је до различитих спорова, нарочито у пограничном појасу. Значајнији спорови решавани су од давнина на састанцима (на »станку«) заједничких или мешовитих судова (»општи суд«), који су на уобичајеним местима у пограничном појасу одржавани између Михољдана и Ђурђевдана. Све чешћи и дужи боравци Дубровчана по трговима Србије изискивали су да сличан суд делује и у унутрашњости, па је у време краља Милутина утврђено начело: да Србину и Дубровчанину буде »суд пред судијом српским и пред једним Дубровчанином«[37]. Заједничке судије, постављане из редова двеју социјалних и етничких скупина, судиле су и у споровима између Срба и Саса или између Дубровчана и Саса, а вероватно се тако поступало када су били у питању и други »странци«. Пред краљем и краљевим судом судило се свим странцима, као и свим Србима, за »неверу«, за »вражду« (проливање крви), за »чељадина« (примање туђег човека) и за »коња« (крађу коња). Дубровчани, Саси, а вероватно и остали »странци«, излазили су пред краљев суд за иста кривична дела као и Срби. У међусобним споровима, Дубровчанима су судили једино њихови представници, а покушавали су да стекну и друге повластице. Упорно су настојали да буду изузети од плаћања казни које су српске власти изрицале за одређене прекршаје без судске процедуре (»удава«).[38] Поред судске заштите, Дубровчани су уживали пуну слободу пословања и заштиту имовине. Од њихових трговаца није се смело захтевати да силом било шта купе или продају, а органима власти било је забрањено да »печате куће« Дубровчана, чиме би за извесно време било обустављено њихово пословање. Уколико би трговци на путовању били покрадени или опљачкани, суседна села морала су да им надокнаде штету, а ако то села не би учинила, штету би надокнађивао

[36] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 4; повељу није издао Стефан Првовенчани.
[37] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 37. О »станку«, заједничком суду и правима странаца у Србији, исцрпније: К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 137–143; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 110–117; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 147–165.
[38] С. Ћирковић, *Удава*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 345–351.

владар. С развојем трговине дошло је и до успостављања веза између домаћих и страних трговаца, али су се истовремено појавили спорови између поверилаца и дужника. Једино се у време одржавања сајмова није смело потезати питање нечије одговорности, па ни питање враћања дугова. Заштита личне имовине, слобода пословања, најпотпунија судска заштита, ослобађање од свих видова војне службе и феудалне потчињености, све је то омогућавало несметан боравак и рад како Дубровчанима тако и осталим странцима које су послови доводили у Србију.

РАШКО И ПРИМОРСКО ГРАДИТЕЉСТВО

Временске границе XIII столећа скоро су потпуно уоквириле једно посебно раздобље у српској средњовековној уметности. Оно се зачело у годинама када је Византија пала под латинску власт а у Србији дошло до сређивања прилика после сукоба Немањиних старијих синова и повратка најмлађег сина Саве с моштима оца са Свете Горе у Студеницу, око 1206. године. Окончало се пред сам крај столећа, после освајања краља Милутина у Македонији, успостављања трајнијих мирољубивих односа с Византинцима, обележених и његовом женидбом, 1299. године, Симонидом, кћерком цара Андроника II. После тога је био омогућен сасвим другачији уметнички ток. Међувреме је било испуњено многим државним и црквеним подухватима, од којих су неки непосредно условили уметнички развитак: Савина управа Студеницом и почетак нове књижевне делатности; проглашење Србије краљевином и уздизање цркве на степен аутокефалне архиепископије; стварање култова домаћих светитеља из редова заслужних владара и архиепископа; проширивање државе према југу и североистоку, најпре у подручју Косова, Метохије и Тимока, а потом и Македоније; појава разноврсних заната и рударства, као и развој градова у Приморју и сливу Вардара и Дрима. Погодовале су српској уметности и околности што у суседним православним земљама, а посебно у Византији, нису дуго постојале могућности за уметничко стваралаштво, због чега су извесне врсте уметника кретале у Србију да раде за њене богате ктиторе. Све је то допринело да српска држава постане једна од матичних земаља православне уметности у XIII веку. Промене до којих је тада дошло издвојиле су и садржински и стилски уметност овог раздобља од претходне и потоње. Иако су и даље живела уметничка схватања из доба Стефана Немање и његових савременика у Византији, Србија је у градитељству уобличила нов план цркава и остварила самосвојан простор, прилагођен измењеним литургичким наменама; њено је сликарство богатијим програмом и монументалним и пластичним својствима стила надмашило сликарство околних земаља; једино је у минијатури остала скоро сасвим одана предању. Упоредо с порастом богатства ктитора, сликарство је постајало све раскошније, а грађевине увећаване до размера које дотад нису биле достигнуте.

Немањино доба одредило је токове развитка појединих уметничких врста; оно је успоставило путеве којима су у Србију све чешће и у већем броју долазили уметници. Од Немање је остао обичај да цркве и манастире подижу

једино чланови владарске куће; њима су се, у XIII веку, прикључили само још црквени поглавари. Уметност је и тада остала повластица највишег друштвеног слоја. Битан раскид с природом уметности XIII века одиграо се око 1300. године, када је краљ Милутин, на широј друштвеној основи и уз много присније ослањање на Византију, променио њена дотадања својства.

Налазећи се на положају архимандрита у Студеници, Сава је предузео низ мера како би уредио духовни живот у земљи, па и подстакао подизање нових богомоља. С братом, великим жупаном Стефаном отуд је започео изградњу цркве Христовог вазнесења (Светог Спаса) у манастиру Жичи, која је трајала најмање двадесетак година. Када је била готова, постала је узор и остала то кроз читав XIII век; тиме је у историји рашког градитељства, као заметак новог раздобља, заузела кључно место.

Црква је као целина настала грађењем у два наврата, у кратком временском размаку, и с две различите намере: испрва је била само манастирска црква, а потом је постала катедрала првог српског архиепископа. Најпре је била подигнута једнобродна црква с три травеја и припратом, полукружном апсидом и куполом. Новине у односу на храмове из доба Стефана Немање појавиле су се на бочним странама храма: негдашњи вестибили су затворени и тако претворени у ниски трансепт, а уз припрату су додате капеле с куполицама и малим тремовима. Западна фасада је обликована као да је у питању прочеље тробродне базилике. Такав изглед Жича је имала у другој деценији. Када се Сава 1220. године вратио из Никеје с титулом архиепископа и када је Жича одређена за његово седиште, дошло је до измена и доградњи: са западне стране дозидана је спољашња припрата са четири стуба и девет травеја, над њом катихумена, а испред ње високи звоник; тада је, изгледа, порушен зид између западног травеја цркве и старе припрате, а упоредо с тим, или непосредно после тога, уз олтар су изграђени проскомидија и ђаконикон. Још тада, у трећој деценији века, цела црква је премалтерисана и обојена црвено. Сва је прилика да су градитељи били из разних крајева; старији део, изидан опеком, вероватно су подигли мајстори образовани у византијским радионицама, млађи део су свакако изградили приморци, јер су западни делови грађевине изведени каменом, капела на кули-звонику на которски начин засвођена ребрима правоугаоног пресека, док су прозори и портали исклесани у романичком стилу; завршне радове – некада, вероватно, раскошан под и унутрашњу пластику – обавили су мраморници из Цариграда.[1]

Новине на првосазданој жичкој цркви последица су Савине жеље да »пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство«. Бочне капеле с куполицама уз припрату имале су већ прве атонске цркве: Лавра, Ватопед и Ивирон, па их је касније добила и већина других храмова. Срби су њихове посвете прилагодили својим схватањима: у Жичи су капеле посвећене св. Стефану и св. Сави Јерусалимском, светитељима који су били имењаци и заштитници ктитора. Слично Византинцима, Срби су одредили да се у њима одржавају

[1] Основна литература о рашком градитељству и архитектури у Поморју наведена је у напомени 1 у поглављу Уметнички преокрет у Немањино доба, у овој књизи. Посебно о архитектури Жиче вид. још: В. Р. Петковић, *Спасова црква у Жичи, Архитектура и живопис*, Београд 1911, 3–18; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 33–49; М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 53–103 (са старијом литературом). О жичком звонику: О. Марковић-Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве* XII–XIV *века*, Зборник ЛУ 14 (1978) 32–34.

посебне службе, међу којима су панихиде биле најважније.[2] Ниски трансепт су образовали да би се у њега сместили хорови певача, чија је улога у службама постајала све истакнутија. У Светој Гори певнице су, већ од X века, биле у виду бочних конхи; једино су у Протатону, у првој половини XI века, преградњом у тробродној базилици, изграђене правоугаоне певнице, да скупине певача не би ометале входове у храму.[3] Правоугаони облик протатонских певница подстакао је Саву да затварањем дотад уобичајених улаза кроз вестибиле створи погодне просторије за појце. Најзад, руковођен хришћанском мишљу да црква почива на крви мученика, оживотвореној на Светој Гори у црвено обојеном лицу храмова, као што су то били Лавра и Ватопед – а што је већ и Немања желео да представи црвеном куполом Студенице – Сава је, извесно, захтевао од мајстора да обоје цркву на исти начин.[4] Снажним продором атонског утицаја преко Немањиног најмлађег сина монаха, а уз одобравање његовог старијег брата владара, у српском градитељству је оваплоћен нов облик рашког храма.

Из византијских епископских средишта потекло је схватање, условљено посебним литургичким наменама, да су уз западни део једне катедрале неопходни спољашња припрата и куле-звоници. Кулу испред фасаде, пре подизања Жиче, већ је имала и Света Софија у Цариграду, и она више није била у Византији изузетак; појавила се и на неким другим катедралама у православном свету.[5] У Жичи, на првом спрату, изграђена је мала капела у којој део живописа одаје њену зависност од савремених идеја првог српског архиепископа и тиме потврђује да је била његова лична богомоља.[6] Она је непосредно повезана с просторијом на спрату над припратом, у којој је, по сведочанству савременика, архиепископ Сава присуствовао богослужењу. Катихумене су у старијим византијским црквама служиле као ложе владара, епископа или игумана, док су у млађим српским катедралама биле намењене једино црквеним достојанственицима.

Много богатији но што је раније био, литургички садржај намењен Жичи одредио јој је знатно сложенији и разуђенији план, а пред мајсторе поставио теже конструктивне задатке. Обликовање нових схватања простора захтевало је, поред познавања ранијих споменика у Светој Гори и Србији, и стваралачки приступ главних неимара, што је за последицу имало дотад

[2] Г. Бабић, *Les chapelles annexes des églises byzantines, Fonction liturgiques et programmes iconographiques*, Paris 1969, 33–66, 145–146; В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, Сава Немањић – Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 236–237 (са старијом литературом).

[3] Уп. P. M. Mylonas, *Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos*, Cahiers archéologiques 28 (1979) 146–152 (са старијом литературом).

[4] О настанку ниског трансепта од вестибила расправља, на друкчији начин, G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 167–172, као и В. Кораћ, *нав. дело* 234–236. Уп. и напомену 11 из претходног поглавља о уметности. На Светој Гори црвене су, и сада, фасаде Лавре, Ватопеда, Дионисијата и Кутлумуша: P. M. Mylonas, *L'architecture du Mont Athos*, Le millénaire du Mont Athos, Etudes et Mélanges II, Chevetogne 1964, 237. О црвеним фасадама на Жичи: М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *нав. дело* 88 (где се првобитни остаци касно датују).

[5] О. Марковић-Кандић, *нав. дело* 3–8. Своје схватање о времену настанка и катедралној природи звоника у Србији изнео сам у монографији *Сопоћани*, Београд 1963, 40–43.

[6] G. Babić, *нав. дело* 146–149; В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањић – Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 251–252.

[7] М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *нав. дело* 80–81, 97 и напомена 55; В. Кораћ, *нав. дело* 239 (са старијом литературом).

непознату разиграност умножених али једноставних геометријских тела. Пажња је била усредсређена на строго и добро одмеравање композиције маса, тако да није дошло ни до каквог рашчлањавања зидова на фасадама. Жича је програмом и уметничким изразом зато постала веома погодан пример за опонашање.[8]

Ново устројство српске аутокефалне сркве, по Савином повратку из Никеје, подразумевало је успостављање још десет епископија, поред архиепископије у Жичи. Седишта су им, већином, била у близини државних граница, тако да су чувала Србију од неповољних духовних утицаја суседних цркава, пре свега грчке Охридске архиепископије и католичких бискупија у Приморју ненаклоњених Савиним црквено-правним подухватима. Да би одмах могла почети да делују, била су смештена, скоро без изузетка, у старије манастирске храмове и катедрале епископа Охридске архидијецезе или приморских католичких бискупа. У том часу стање ових храмова није било задовољавајуће: једни су страдали приликом проширења српске државе, други нису, с обзиром на нови програм, одговарали намени. Због тога је трећа деценија XIII века била испуњена живом градитељском делатношћу везаном за саборне цркве.

О променама на доброј половини новоустановљених саборних храмова није, за сада, могућно ишта рећи: једни још нису откривени испод млађих здања (Свети Ахилије у Ариљу и Свети Никола у Дабру), а на другима су градитељске дораде биле веома мале или, у програмском погледу, нејасне (Свети Петар у Расу, Свети Михаило на Превлаци, у Боки которској, Богородица Љевишка у Призрену).[9] Тек храмови који су сачували изворне облике јасно говоре како су биле примљене замисли надахнуте Жичом, том новом »мајком свих српских цркава«.

У архитектури Богородичине цркве у Хвосну (Студеница Хвостанска) осећају се први одјеци Жиче. Грађење је извршено на поравнатим рушевинама рановизантијског манастира, и то, као и у Жичи, у два наврата, у кратком временском размаку. Најпре је изидана црква с три травеја неједнаке дужине, с куполом, правоугаоним певницама, апсидом изнутра полукружном, споља правоугаоном, и с припратом подељеном на два травеја. Могло се то одиграти до 1220. године. Непосредно после тога, у трећој деценији, када је храм био одређен за катедралу хвостанских епископа, градитељи су, следећи жичка решења, са западне стране додали спољашњу припрату, подељену са два ступца на шест травеја, док су уз бочне стране старе припрате подигли два масивна звоника у чијем су приземљу биле капеле; њихове апсиде су поновиле облик главне апсиде. Иако је храм остао

[8] М. Васић, *нав. дело,* passim; М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *нав. дело* 98–99; В. Кораћ, *нав. дело* 240–243.

[9] Свети Михаило на Превлаци није објављен после археолошких ископавања, уп. В. Кораћ, *Превлака у Црној Гори, Средњовековна црква,* Старинар 9–10 (1959) 388–389. Утврђено је, на пример, да је нартекс Светог Петра у Расу дозидан на стару цркву, али се не може тачно одредити када: Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара,* Зборник Архитектонског факултета 5 (1961) 13. Могло је то бити у трећој деценији века с обзиром на то што су скоро све катедрале у Србији добиле у то време нартексе, па вероватно и катедрала рашких епископа. С. Ненадовић, *Богородица Љевишка,* Београд 1963, 45–52, т. IV–X, утврдио је да су пре изградње Милутинове задужбине обављене једна или две обнове тробродне базилике, од којих је, свакако, једна била и у време архиепископа Саве I, будући да су остаци старијег слоја фресака из његовог доба; међутим, сасвим је нејасно које су програмске идеје тада биле примењене.

само у темељима, постоје озбиљни разлози за претпоставку да се над спољашњом припратом налазила катихумена. Иако је повезивање бочних капела и кула-звоника у јединствено, необично по замисли здање било условљено немогућношћу да се грађевина, због конфигурације земљишта, развије по дужини, томе су допринеле и посебне намере, јер је исти спој остварен и на неким другим катедралама тога доба. Зидање тесаницима сиге обавили су приморски мајстори; њихово романичко опредељење видљиво је и у примени правоугаоних облика за апсиде, као и у распореду угаоних лезена што рашчлањавају фасаде. Ипак, да није постојао пример Жиче, они не би били кадри да изграде такав тип храма. Међутим, за појаву двају звоника заслугу, изгледа, више има западно постројење у Светом Николи Топличком.[10]

Уздизање Немањине задужбине Светог Николе на степен катедралног храма топличких епископа изискивало је нову доградњу па је на стару грађевину дозидана правоугаона припрата, уз чије су западне углове подигнути високи звоници с капелама у приземљу. Између звоника постављен је полуобличасти свод, тако да је образован трем. Прочеље је, тиме, постало веома слично прочељу которске катедрале Светог Трипуна. Ако је Жича преко једног звоника на прочељу озаконила у Србији нови византијски обичај обележавања саборних цркава, онда су западњачке катедрале с два звоника, какав је и Свети Трипун, одредиле њихове облике у Србији. Уколико су их у Светом Николи подигли градитељи са Запада, они су се посебно трудили, мада не с потпуним успехом, да грађењем помоћу камена и опеке приближе здање спољашњем изгледу старе цркве.[11]

Скоро истоветни послови обављени су у новом седишту будимљанских епископа, Ђурђевим Ступовима на Лиму. Затечена црква жупана Првослава проширена је са западне стране правоугаоном припратом с полуобличастим сводом и два звоника на прочељу, између којих је био трем с бачвастим сводом. У приземљу звоника такође су биле капеле, у које се улазило из трема као и у Светом Николи Топличком. Подударне или сличне црте које повезују овај трем с постројењима исте намене у Хвосну и Топлици јамче да је градња извршена отприлике у исто време. Касније преправке на Ђурђевим Ступовима – подизање једног звоника између два стара, као и додавање спољашње припрате – измениле су првобитну замисао, али је о њој ипак остало довољно података.[12]

Да су куле-звоници постали, у начелу, неопходан белег српских саборних цркава – иако их неке нису, изгледа, никада добиле – сведочи и изградња, негде око средине XIII века, два звоника с тремом уз старију цркву Светог Петра у Бијелом Пољу. У Мирослављеву задужбину пресељено је тада из Стона седиште хумских епископа. По примењеном решењу, композиција звоника је веома слична оној на Светом Трипуну у Котору и на црквама у

[10] В. Кораћ, *Студеница Хвостанска,* Београд 1976 (са свом старијом литературом); исти, *Свети Сава и програм рашког храма* 240–241; О. Марковић-Кандић, *нав. дело* 41–43.

[11] Б. Вуловић, *Црква светог Николе код Куршумлије,* Зборник Архитектонског факултета 7 (1957) 7–9, 10, 15–17; О. Марковић-Кандић, *нав. дело* 25–29. Сасвим је извесно да су топличким звоницима претходиле куле уз припрату у Ђурђевим Ступовима у Расу (*исто* 11–14), друкчијег склопа и намене. Два звоника на моравском Градцу сигурно су била много млађа, а не из XII века (*исто* 15–17). Неизвесно је, такође, време подизања једног звоника у Светој Богородици у Стону, првом седишту хумских епископа (*исто* 23–25).

[12] А. Дероко, *На светим водама Лима,* Гласник СНД 11 (1932) 123–125; О. Марковић-Кандић, *нав. дело* 30–32.

Хвосну, Топлици и Будимљи, с том разликом што у Бијелом Пољу није подигнута припрата, већ је западно постројење прислоњено уз првобитну цркву. Звоници су ту веома високи – имају чак шест спратова – док су у приземљу, као и у другим сродним споменицима, биле капеле. Трем је тек почетком XIV века зазидан и претворен у припрату.[13]

Изградња кула-звоника уз српске катедрале у време архиепископа Саве I – вероватно, и уз његово подстицање – била је, нема сумње, надахнута посебним програмом проистеклим из намене саборних храмова. На горњем, отвореном спрату висила су клепала, али и звона која су већ ушла у употребу и у православном свету. Нижи спратови могли су служити за становање или рад епископа, а у неким случајевима, њихова повезаност с катихуменом омогућавала му је прилаз у просторију у којој је присуствовао службама. Капеле у приземљу, с посебним посветама, о којима су одлучивали ктитори или епископи, укључиле су у западно постројење жичку тему бочних капела. Тако су српске саборне цркве на својеврстан начин и уз извесна сажимања већ у почетку прихватиле све програмске замисли архитектонски разуђеније Жиче. Звоници су својом практичном улогом и симболичном вредношћу постали неопходни култу у средиштима епископија и посебно их означили како би њихове храмове истакли међу осталима у српској земљи.

Утицај Жиче није се исцрпао у изградњи катедралних храмова. Још за Савиног управљања српском црквом, и непосредно после њега, она је условљавала захтеве ктитора и приликом подизања или дограђивања манастирских цркава. Жеље су им, у погледу програма и облика, много одређеније биле везане за Жичу до средине XIII века него доцније. Стога манастирске цркве из друге четвртине XIII века по својим својствима представљају посебну скупину у оквиру рашког градитељства.

У трећој деценији XIII века у изградњи цркава почели су да учествују и двојица старијих синова краља Стефана Првовенчаног – Радослав и Владислав. Радослав је, као очев наследник, вероватно с посебним правом, спољашњом припратом проширио дедову задужбину, Богородичину цркву у Студеници, а можда и дозидао четвртасту кулу с капелом на спрату изнад главног улаза у исти манастир. Владислав је, вероватно као управник једне области на Лиму, негде око 1225. године, саздао манастир Милешеву, чија је црква, као и Жича, била посвећена Христовом вазнесењу.

Милешева се планом и основном просторном замишљу ослањала на Жичу, мада су градитељи себи допустили извесна одступања. У питању је једнобродна црква с полукружном апсидом, два травеја и припратом; над источним травејем подигнута је кружна купола, док су на њега с бочних страна ослоњене две правоугаоне певнице (ниски трансепт). Она нема олтарски травеј као Жича, а разлика је видљива и у постављању коцкастог постоља за куполу које нема ширину брода као ранији храмови у Србији, већ је знатно уже. Чини се да је кровни покривач првобитно био изведен у облику какав се

[13] Р. Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква светога Петра у Бијелом Пољу,* Старинар 9–10 (1959) 110–112; J. Нешковић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу,* Старине Црне Горе 1 (1963) 97–104, 109–110; О. Марковић-Кандић, *нав. дело* 17–23; D. Nagorni, *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje (Montenegro),* München 1978, 106–117, 181–183, 284–306. Код већине постоји тежња да се црква Светог Петра датује у време пре кнеза Мирослава, а звоници припишу његовом труду, што је супротно историјским изворима.

употребљавао на трobrодним базиликама, па је коцкасто постоље стајало над средњим делом. За такав изглед милешевског покривача говорила би и чињеница да је у исто време подигнута тробродна спољашња припрата у Студеници. Проскомидија и ђаконикон додати су накнадно, по живописању цркве, најкасније до 1228, вероватно по угледу на Жичу. На Милешеви је веома уочљиво да мањи мајстори нису били вични раду на новом типу рашког храма: план цркве је доста неправилан, с необјашњивим сужавањем према западној страни, а повезаност између апсиде и поткуполног простора сасвим је произвољна.

Изгледа да су градитељи већ били предвидели да на бочним странама припрате убрзо изграде капеле као у Жичи, јер су оставили по два пролаза са сваке стране. Међутим, до живописања цркве оне нису подигнуте јер су фреске прекриле и зидне испуне на првобитним отворима. До одлагања је, вероватно, дошло због одређених намера ктитора, које су се оствариле око 1236. године. Пошто је, наиме, архиепископ Сава I преминуо у Трнову, Владислав му је, већ као краљ, пренео тело у своју задужбину, припремивши за гробницу дограђену спољашњу припрату, коју је сву живописао одговарајућом темом Страшног суда. Пошто је, изгледа, изгубила горњи спрат, милешевска спољна припрата је сада ниска издужена просторија с полуобличастим сводом. Мистично осветљена, јер светлост допире само кроз западни улаз, она је, као и њена нешто млађа сродница у Бојани у Бугарској, одговорила својој надгробној намени, па се и обликом разликовала од спољашњих припрата у катедралама. У исто време су уз њу изграђене и две бочне капеле, које је краљ посветио својим заштитницима у рату – св. Георгију и св. Димитрију.[14]

Није Милешева била прва манастирска црква којој је дограђена спољашња припрата с надгробном наменом. Нешто пре тога, свакако до 1234, краљ Радослав је, с озбиљнијим градитељским стремљењима, исто учинио у Студеници. Висока правоугаона грађевина с два травеја и с тешким крстасто-ребрастим сводовима примила је убрзо тело ранопреминулог краља. Приликом подизања, у њу је укључена и манастирска фијала за освећену воду, која је у почетку била испред цркве. На бочним странама појавиле су се већ уобичајене капеле, али јединствене по свом полукружном плану, с полукалотама као сводовима. Једна је била посвећена св. Николи, уз св. Георгија, главном заштитнику Стефана Немање, а друга је славила успомену на Немањин светачки живот. Кровови Радослављеве припрате давали су јој тробродни изглед, а фасаде су биле рашчлањене пиластрима међусобно повезаним луковима. Изграђена сигом, она је била усклађена са старом грађевином уздигнутим калканима на западној и источној страни, а саображена јој је и бело обојеним фасадама и црвеном бојом на увученим површинама – између пиластара – што се све везивало за бели мермер лица и црвени тамбур

[14] *G. Millet, Étude sur les églises de Rascie,* L'art byzantin chez les Slaves I-1, Paris 1930, 168–173; А. Дероко, *На светим водама Лима* 125–131; С. Радојчић, *Милешева,* Београд 1971[2], 10–12; В. J. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству,* Зборник ЛУ 4 (1968) 82–83 (где су разматране чињенице у вези с датовањем). Да су ђаконикон и проскомидија изграђени накнадно, утврђено је археолошким сондама арх. Јована Нешковића. Међутим, они се виде на сликаном моделу цркве у рукама ктитора. Пролаз из наоса цркве био је само на проскомидији, док је онај на ђаконикону касније пробијен и том приликом је оштећена првобитна фреска. О обнови и изменама на Милешеви у XIX веку: В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу,* Београд 1979, 125–142.

Немањине цркве. Которско порекло градитеља откривају њени крстасто-ребрасти сводови, истоветни с онима на Светом Трипуну и Марији Колеђати у Котору, али и у капели на спрату жичког звоника, одају их и танке лезене на фасадама капела, какве се налазе на неким старијим грађевинама у Боки.[15]

Још за живота архиепископа Саве, на жичком властелинству почела је изградња храма Светих Апостола у Пећи, по значају и утицају другог споменика у рашком градитељству XIII века; заслугом архиепископа Арсенија, завршен је негде пред средину XIII века. Изгледа да је првобитна намера била да се – слично Светим Апостолима у Цариграду – изгради заједнички маузолеј за српске црквене поглаваре.[16] Задржавши ту улогу, он је крајем XIII века, после страдања Жиче, постао ново седиште архиепископије. Изградњом је, заправо, продужена једна добро очувана старија тробродна црква, типа тзв. трицркване базилике, чије је време настанка неизвесно. Одстранивши јој апсиде, градитељи су, на источној страни, дозидали просторе који су били у складу с програмом рашких цркава: поткуполни простор с округлим кубетом, ниски трансепт за певнице и олтарски простор с проскомидијом и ђакониконом. Милешева јој је претходила тиме што је имала округло кубе и бочне просторе уз олтар с апсидама. Према жичком обрасцу, старији бочни бродови, сва је прилика, преузели су улогу бочних капела, док су фасаде биле обојене црвено. Дугачак средњи брод старије грађевине био је погодан и за службе предвиђене за припрату. Прилагодивши размере дограђених делова старијој тробродној грађевини, градитељи су створили ниско а широко здање. Пошто су преузели улогу надгробне цркве, пећки Апостоли нису имали потребе за спољашњим нартексом као Студеница и Милешева. Та чињеница и у исто време изграђени трочлани олтарски простор одстранили су дотадашња колебања неимара рашког плана, и са већ установљеним саставницама црквеног простора у Жичи допринели да се утврди све оно што је у рашком градитељству постепено сазревало.[17]

Није, стога, необично што су се одјеци архитектуре пећке цркве одмах осетили у Придворици код Студенице и у Морачи. Морача је натписом тачно датована у 1251–52. годину, а ктитор јој је био кнез Стефан, Вуканов син и

[15] С. Ненадовић, *Студенички проблеми,* Саопштења 3 (1957) 76–84; М. Кашанин – В. Кораћ – Д. Тасић – М. Шакота, *Студеница,* Београд 1968, 55–59; М. Радан-Јовин, *Студеница,* Саопштења 12 (1979) (цртежи 54 и 54а доносе реконструкцију могућег спољашњег изгледа Радослављеве припрате с обојеним фасадама).

[16] О Светим Апостолима у Цариграду, као о патријаршијском, а делимично и царском маузолеју уп. Е. Голубинскиј, *История канонизации святих в русскоj церкви,* Москва 1903, 17; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin* III, Paris 1953, 54 (са старијом литературом).

[17] Ђ. Бошковић, *Осигурање и рестрорација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи,* Старинар 8–9 (1933–1934) 90–100, 105–108; M. Čanak-Medić, *Prilog proučavanju crkve Sv. Apostola u Peći,* Зборник заштите споменика културе 15 (1964) 165–172; В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма* 241–242, цртеж 4, претпоставља да су постојале мале бочне капеле. М. Чанак-Медић је пронашла остатке бродова старе базилике и утврдила да је, по издвојености бродова помоћу зидова, стара пећка базилика личила на старохришћанске базилике у Босни. То је, заправо, тип тзв. трицркване базилике какав се јављао на ширем пространству источног Средоземља и у ширим хронолошким оквирима (уп., на пример, овај тип у Грузији: R. Mepissaschwili, *Die Haupteigenheiten der Entwicklung der Drei-Kirchen-Basiliken Georgiens,* IIe Symposium International sur l'Art Géorgien, Tbilissi 1977. Недавно је В. Кораћ ископао цркву истог типа, у Мартинићима код Титограда, из IX или X века. Што се тиче проскомидије и ђаконикона у Пећи, они су, кад и остали дограђени делови цркве, изграђени у XIII веку, како ми је то, после нових испитивања, саопштио проф. Ђ. Бошковић.

Немањин унук. Она је једнобродна, с три травеја и округлом куполом, трочланим олтарским простором, без бочних апсида, припратом с уздужним полуобличастим сводом и бочном капелом уз њу, посвећеном св. Стефану, ктиторовом имењаку и заштитнику. Сви битни чланови плана и просторног склопа из Жиче и Пећи складно су се стекли у морачкој цркви. Жича и Милешева утицале су на њену изузетну висину. Једино одступање у Морачи састојало се у томе што није добила две капеле уз припрату као остали храмови, већ само једну. Зидана тесаницима сиге, Морача одаје – обликом и занатском обрадом бифора на апсиди и прочељу, и изгледом два портала – клесарско умеће которских мајстора.[18]

О Придворици нема најстаријих историјских података, али јој особине довољно речито говоре у прилог датовања у време око средине XIII века. Она је нижа и мања од Мораче, али има све њене саставне делове. У Придворици су, међутим, бочне капеле уз западни травеј, припрата има калотасти свод, а купола је осмострана, више налик на жичку. Пећ је условила њену малу висину и општи склоп маса, а можда, с обзиром на распоред просторија, и спољашњи тробродни изглед.[19] Са Светим Апостолима у Пећи, Морачом и Придворицом престаје градња спољашњих припрата у манастирским црквама; оне су се доцније јављале само уз катедрале.

Рашка црква у другој половини XIII века доживела је даљи развитак у смислу уједињавања разноликих просторних чланова у споља јединствено тело грађевине, не мењајући основне особине плана, а дошло је и до увећавања њених размера. Природно, нису се све цркве повиновале новом току, али оне најистакнутије свакако јесу. Велик број изузетака казује да је, заправо, дошло до извесних недоследности у примени основних градитељских замисли храма. Споменици из тога доба представљају зато трећу, прилично одвојену скупину у рашком градитељству.

На челу нове скупине стоје Сопоћани са црквом Свете Тројице, подигнутом око 1260. године. Ктитор јој је био краљ Урош I, један од најистакнутијих српских владара у XIII веку. Црква се није готово нимало удаљила од жичког плана без спољашње припрате са звоником. Одступања су, међутим, знатна у горњим деловима грађевине. Кубично постоље је уже од брода, као у Милешеви, а купола има кружни тамбур, као у Милешеви, Пећи и Морачи; фасаде брода и тамбура рашчлањене су лезенама, док су аркадни фризови у највишем појасу зидова. Оно што Сопоћане, на први поглед, одваја од очуваних старијих споменика, то је тробродни спољашњи изглед: сви бочни простори – они уз олтар, певнице и капеле – подведени су под јединствене, једносливне, ниже кровове. На тај начин је њихово раније разноличје одстрањено ради утиска целовитости. Вероватно су подстицајну улогу за такво решење одиграли претходни примери тробродности: на спољашњој припрати у Студеници, можда у Милешеви и Придворици, али свакако на западном делу у Светим Апостолима у Пећи. Истина, све претходне тробродности биле су делимичне и друкчије. Сопоћански захват је коренитији јер се односио на неке битне саставне делове у склопу рашког храма. Остваривши нов спољашњи изглед, Сопоћани су постали веома значајни за потоње градитељство.

[18] G. Millet, *L'Art serbe* 61–62; исти, *Étude* 174–179; А. Дероко, *Морача,* Старинар 7 (1932) 9–14; Н. Л. Окунев, *Монастир Морача в Черногории,* Byzantinoslavica 7–8 (1939–1946) 109–117; *Историја Црне Горе* 2/1, 155–158 (В. Кораћ).

[19] В. Кораћ, *Место Придворице у рашкој архитектури,* Рашка баштина 1 (1975) 33–46.

Извођачи су се, ипак, потрудили да раскид с традицијом ни са спољне стране не делује сасвим упадљиво. Зато су све фасаде, изидане сигом, обојили кречнобело, а куполу црвено и жуто, како би их приближили студеничкој цркви. Приморци су исклесали прозоре и портале у романичком духу, тако да својим облицима нису нарушавали добро познати изглед.[20] Првобитни сопоћански живопис, будући да је очуван, разрешава шта се у педесет претходних година догађало с посветама бочних просторија уз олтар и капела уз западни део рашких цркава. После разних колебања, најзад је проскомидија примила живопис који је славио Богородицу, а ђаконикон – св. Николу. Тако је у Србији остало задуго. Бочне капеле уз сопоћанску припрату биле су посвећене св. Стефану и Симеону Немањи. Колико год да су Жича, с капелом Светог Стефана, и Студеница, с капелом Симеона Немање, биле претходнице, у Сопоћанима, наспрамним постављањем капела Св. Стефана и Св. Симеона Немање, питање њихове посвете изгледа да је извучено из надлежности ктитора, јер је добило виши смисао. Св. Стефан је већ постао заштитник династије; Симеон Немања се сматрао творцем државе и њеним чуваром, а не само родоначелником владарске куће. Остаје неизвесно да ли су баш у Сопоћанима њихове капеле први пут повезане у целовиту идеју, али је извесно да су тај пример следили потоњи градитељи.[21]

У последњој четвртини века уз сопоћанску цркву дограђена је спољашња припрата, подељена на травеје, с једном вишеспратном кулом-звоником на прочељу. Нова припрата и звоник почивали су на ступцима и стубовима; били су отворени у нижем појасу. Припрата је, тиме, претходила отвореним спољашњим нартексима на црквама раног XIV века. Без обзира на разлике, које су биле последица формалног развитка, поновљен је, у суштини, жички пример. Сва је прилика да је до доградње дошло стога што су, у то доба, бар једно време, Сопоћани били седиште рашке епископије.[22]

Сопоћани су, у целини, на нов начин уобличили програмске идеје рашке цркве. Међутим, то није било одмах прихваћено. Тек крајем XIII и почетком XIV века њихов утицај се више осетио. Тако краљица Јелена, жена Уроша I, још за његовог живота, око 1270. године, није била склона да се, подижући своју задужбину Градац на Ибру, поведе за облицима мужевљеве цркве. Гајећи успомену на великог претходника Симеона Немању, она је не само посветила цркву Богородици већ јој је и у многим појединостима узор била Студеница. Истина, план је више зависан од жичког праузора, али је троделни олтар с три апсиде и зиданом иконостасном преградом готово преписан са Студенице. Ниски трансепти су остали с двосливним кровoвима као на црквама до средине века, док су на капелама, посвећеним истим патронима као у Сопоћанима, они једносливни, према правилима уобичајеним у другој половини столећа. Купола је изузетна по споју елиптичног облика у унутрашњости с осмостраним са спољашње стране. Градац је обележен посебношћу кроз готичку стилску обраду: над припратом је ребрасти свод, већина камених оквира на прозорима и вратима је са шиљатим луковима, док зидове око олтара учвршћују контрафори. И градачка црква, изидана тесаницима сиге, а рашчлањена угаоним лезенама, била је премалтерисана и, како изгледа, бело обојена; једини живописни нагласак постојао је на кровним покривачима, изведеним црвеним и зеленим глеђосаним плочама.[23]

Ни у друге две, скоро у исто време подигнуте цркве нису биле уграђене сопоћанске замисли. Није то ни било могућно јер су у питању била скромна здања. Једну је подигао, 1269. године, епископ зетски Неофит у насељу Богдашићима, у Боки которској, на имању саборног храма Светог Михаила на Превлаци. На малом, једнобродном, призматичном телу цркве, изиданом каменим тесаницима, наткривеном преломљеним готичким сводом, истицале су се само полукружна апсида и правоугаоне певнице. Рашки тип црквене грађевине био је сведен на најједноставнији облик.[24] Друга црква, Давидовица на Лиму, нешто већа, али ни приближно оних размера као остале немањићке задужбине, била је, ипак, изграђена с више амбиција. На једнобродној цркви, с три травеја и полукружном апсидом, стајало је округло кубе, док су правоугаоне певнице претворене у бочне капеле, такође с округлим кубетима. То решење, коме се приклонило из нужде или штедње – а можда и накнадно, као што је додата и правоугаона припрата – издваја Давидовицу из низа рашких споменика. Њен ктитор жупан Дмитар, син великог кнеза Вукана, а брат кнеза Стефана, утемељитеља Мораче, под старост, када је већ био монах именом Давид, позвао је, 1281. године, градитеља Десину де Риса из Дубровника, заједно са сином Влахом, који су храму дали романичко-готичка обележја у појединостима. Случајно сачуван уговор о раду на цркви од општијег је значаја за познавање делатности градитеља из Приморја у унутрашњости Србије. Тај једини писани извор осветљава многа обележја јадранског мајсторства и на другим рашким црквама.[25]

Тек су на последњој рашкој цркви из XIII века, Светом Ахилију у Ариљу, катедрали моравичких епископа а задужбини краља Драгутина из око 1290. године, искоришћена нека сопоћанска искуства. Међутим, као касни споменик рашког типа, Ариље није имало неке битне делове ранијих цркава због постепеног искључења, из литургичких разлога, појединих просторија, а стекло је извесне особине условљене стилским развитком. Оно има опште црте рашког плана, па чак и велику, правоугаону спољашњу припрату с полуобличастим сводом, али му недостају бочне капеле, а као катедрали – и звоници. Идући за примером Сопоћана, градитељи су певнице и бочне просторије уз олтар покрили истим кровом, тако да је остварен трobродни изглед; ти »лажни« бочни бродови знатно су краћи од сопоћанских зато што не постоје

[20] G. Millet, *L'art serbe* 62–64; A. Deroccо, *Les deux églises des environs de Ras,* L'art byzantin chez les Slaves I/1, Paris 1930, 137–146; В. J. Ђурић, *Сопоћани* 34–39 (са старијом литературом); О. Марковић-Кандић, *Утемељење цркава у средњем веку,* Зограф 9 (1978) 12–14. Последња испитивања О. Марковић-Кандић допунила су познавање споменика, па и његових обојених фасада.

[21] В. J. Ђурић, *Сопоћани* 80–87 (са старијом литературом); G. Babić, *нав. дело* 134.

[22] А. Дероко, *Нов прилог за рестаурацију изгледа Сопоћана,* Гласник СНД 3 (1928) 97–98; В. J. Ђурић, *Сопоћани* 40–43, 47–49 (са старијом литературом); О. Марковић, *Прилог проучавању архитектуре манастира Сопоћана,* Саопштења 8 (1969) 93–97; иста, *Куле-звоници уз српске цркве XII–XIV века* 44–48.

[23] Ђ. Бошковић – С. Ненадовић, *Градац,* Београд 1951, 1–4, т. I–XXV; С. Ненадовић, *Проблеми рестаурације градачке цркве,* Зборник заштите споменика културе 18 (1967) 27–37 (са старијом литературом).

[24] О натпису са цркве: Г. Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану,* Београд 1974, 44. Архитектуру обрадио Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве:* 2. *Црква св. Петра у Богдашићу,* Гласник Народног универзитета Боке Которске 1–4 (1940) 34–37.

[25] А. Дероко, *На светим водама Лима* 131; М. Ћоровић, *Црква у Бродареву,* Старинар 7 (1932) 77–82; J. Нешковић, *Црква манастира Давидовице на Лиму,* Саопштења 4 (1961) 88–111; М. Ћоровић-Љубинковић, *Археолошка ископавања у Давидовици,* Саопштења 4, 113–122; В. J. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњега века,* Зборник ЛУ 3 (1967) 87–93, 101.

капеле. И кубично постоље је, као у Сопоћанима, уже од брода цркве, а кубе округло. Игра светлости и сенке на фасадама знатно је истакнутија него у Сопоћанима и Градцу, јер су пиластри дебљи, гушће распоређени и повезани прислоњеним луковима, а аркадица, смештених испод њих и под стрехама, има више него на ранијим споменицима. Цела црква, зидана тесаницима сиге, била је такође бела, осим кубета и његовог постоља, где су били исликани тесаници и опеке, како би се опонашао византијски начин грађења. То сликарско опонашање технике зидања учинило је живљим ариљске фасаде,[26] и ма колико оно било природно с обзиром на ранију живу обојеност кубета на рашким споменицима од Студенице до Сопоћана, присутност мотива »ћелијастог« византијског грађења оглашавала је промене у српском неимарству на размеђи векова. Чак и кад су оне наступиле, раскид с рашким наслеђем – у плану и обради – није био потпун: неки велики споменици из XIV века њиме су се користили, а мали, у старом језгру државе, претежно су се на њега ослањали.

Изгледа да су све манастирске целине из XIII века биле у Србији утврђене или ограђене дебелим зидовима. Њихови бедеми, више изидани ломљеним него притесаним каменом, нису очувани у првобитном облику, а многи се тек откривају испод каснијих преградњи или наслага земље. Већином су настајали упоредо с црквама или непосредно после њихове изградње. Обухватали су манастир у виду неправилног прстена и обично су имали двоја наспрамна врата. Крајем XII века, зидна платна су ојачавана троугаоним и правоугаоним пиластрима (Ђурђеви Ступови у Расу), који су затим прерастали у моћнија упоришта с улогом кула (Студеница). Улази су обезбеђивани полукружним кулама или, пак, четвртастим пирговима-звоницима (Студеница). Касније су, погдегде, и мања утврђења на оближњем брежуљку, повезана зидинама с бедемима манастира, играла улогу чувара (Градац, Пећ), или су то били истакнутији пиргови у њиховом саставу (Хиландар, Ариље и, на почетку XIV века, Бањска).

У оквиру манастирских зидина одвијао се живот по прописима појединих типика, а да би се ускладио с њима, није било довољно постојање само главне цркве (католикона) у средини дворишта. За обред су биле неопходне трпезарија, мање капеле (параклиси), гробљанска црква за монахе (усипалница). Већином правоугаоне грађевине с апсидом, трпезарије су смештене према западном излазу из главне цркве, како би приступ монаха обеду, после службе, био најпогоднији. Изидане су знатно скромније него храмови, али у тадашњем стилу (Хиландар, Студеница, Хвосно, Ђурђеви Ступови у Расу, Сопоћани, Градац, Бањска). Њихову унутрашњост испуњавали су велики столови, међу којима су били посебно издвојени, према апсиди, они за игумана и угледније старце. Изгледа да су претежно били исклесани од племенитијег камена, с једном ужом страном полукружно завршеном и с мало уздигнутим ивицама; били су слични онима што су се сачували у Светој Гори (Студеница). Црквице с посебним посветама дизане су како у дворишту тако и по пирговима (Хиландар, Студеница – Никољача, Градац), а понегде и у

[26] G. Millet, *L'ancien art serbe* 65–66; Н. Л. Окунев, *Арилье*, Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 224–227; М. Чанак-Медић, *Сликани украс на цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Зограф 9 (1978) 5–11.

оквиру конака; биле су једноставних планова и сведених облика, зависно од времена настанка. Гробљанске цркве из XIII века још нису пронађене; по ранијим и каснијим примерима види се да су биле изграђене изван зидина манастира и да су имале нарочит облик, понегде с криптом за кости и капелом изнад ње за помене.

У унутрашњем делу опасаном бедемима пружали су се конаци с ћелијама за монахе и с управном зградом (игуменаријом). Судећи по остацима и каснијим примерима, конаци су и у XIII веку имали на прочељу отворене ходнике с луковима на стубовима или стубцима, клесаним, зиданим или дрвеним (Студеница, Ђурђеви Ступови у Расу, Хвосно, Градац, Сопоћани); ређе су подизани без њих. Изван зидина постојале су грађевине манастирске економије и перионице. Сви манастири су имали потребу за обиљем воде: постоје остаци водовода (Студеница), цистерни (Ђурђеви Ступови) и агиазми (Студеница); водоводни уређаји су грађени према начелима XIII века, некад и с уметничким осећањем.[27]

Напоредо с развитком рашког градитељства у унутрашњости српске државе, текао је посебан живот архитектуре у Поморју. Иако се рашки изглед цркве не би могао замислити без приморских уметника, јер су јој они дали стилски печат романике и романо-готике, на јадранској обали српске краљевине у градитељству су преовладавала начела зависна од католичког култа. Планови цркава су се, стога, разликовали од рашких а примењене конструкције улазиле у оквир западноевропског заната. Међутим, претходни пут градитељства у српским приморским градовима није напуштен у XIII веку; облици цркава су се постепено мењали, а њихов романички стил прерастао у готички, али је стари садржај простора остајао неокрњен. Иако католичко градитељство у Приморју није досегло изворност рашког неимарства, оно није било лишено сопствених обележја и свог, историјским приликама условљеног тока.

Поморје је у XIII веку, као и у претходном столећу, остало одано двама типовима цркава – једнобродном и тробродном. Разлике у појединостима

[27] Комплекси српских манастира обрађени су само делимично. У току су ископавања једног броја манастира (Свети Никола Топлички, Свети Петар у Расу, Студеница, Градац, Ђурђеви Ступови, Сопоћани, Пећ, Ариље, Бањска), тако да неки резултати још нису објављени. Важнија досадашња литература: А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1962[2], 251–261. О Студеници вид. С. Ненадовић, *Студенички проблеми* 48–75, 85–96; М. Радан-Јовин, *Однос утврђења и објеката у комплексу манастира Студенице*, Саопштења 8 (1969) 63–74; иста, *Црква Св. Николе и стари конак у Студеници*, Саопштења 8, 75–84; иста, *Студеница* 7–114. О Ђурђевим Ступовима вид. J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу*, Рашка баштина 1 (1965) 149–157. О Богородици у Хвосну вид. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска* 126–135. О Хиландару: А. Дероко – С. Ненадовић, *Конаци манастира Хиландара*, Споменик 220 (1971) 19–40; С. Ненадовић, *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник заштите споменика културе 14 (1963) 1–12; исти, *Конзервација пирга краља Милутина у Хиландару*, исто, 16 (1965) 175–181; исти, *Хиландарски скит св. Тројице на Спасовој води*, Хиландарски зборник 2 (1971) 99–112; исти, *Одбрана манастира Хиландара*, Зборник ЛУ 8 (1972) 91–115; исти, *Архитектура манастира Хиландара, Цркве и параклиси*, Хиландарски зборник 3 (1974) 85–196; исти, *Чесме и цистерне манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 4 (1978) 141–150; Д. Богдановић – В. J. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, passim (с литературом на стр. 208). О Пећи: Р. Финдрик, *Истраживачки и конзерваторски радови манастирског комплекса Пећке патријаршије 1964, 1965. и 1966. године*, Старине Косова 6–7 (1972–73) 175–186 (са старијом литературом).

плана, у оквиру једног типа, издвајају цркве у мање скупине са заједничким особинама; међу једнобродним а их има несумњиво две. Прва скупина је настала под утицајем которског градитељства касног XII и раног XIII века, чији су представници Свети Лука и Света Марија Колеђата. У њој су, још увек, садржани остаци византијског типа сажетог уписаног крста, који долази до изражаја у подели простора на травеје помоћу истакнутих пиластара и ојачавајућих лукова свода, и рашчлањавању помоћу прислоњених лукова. Ако се цркве ове скупине упореде са старијим споменицима, запажају се знатне разлике: недостају им куполе, а уведени су крстасти или ребрасти сводови над травејима, док стилским обележјима нагињу готици. Изразити представници те скупине су Свети Павле у Котору и фрањевачка црква у Бару. Храм Светог Павла посветио је свом светитељу-имењаку угледни которски грађанин Павле Бари, подигавши га 1263. године, у време владавине краља Уроша I. Он следи которску црквену архитектуру која је била омиљена педесет година раније – има три травеја с крстастим сводовима и полукружну апсиду, али су му пиластри рашчлањени.[28] Рушевине фрањевачке цркве у Бару (Свети Марко) приказују завршни чин у преради старог наслеђа. Она има четири травеја, као црква *Ц* на Ратцу: други травеј, са западне стране, најдужи је и има највише прислоњене лукове, јер чува успомену на поткуполни простор, док су два западна најкраћа и једнака. У њеном олтарском делу није више полукружна већ правоугаона апсида. Уз северну страну се пружа уздужна просторија од два травеја, која је служила као сакристија за потребе фрањевачког богослужења, док је уз западни травеј правоугаона капела непознате намене. Једна стара особеност которског градитељства улила се, уз одређене прераде, у фрањевачку архитектуру заслугом краљице Јелене, жене Уроша I. Барској фрањевачкој цркви, коју је завршила 1288. године, она је, заправо, била ктитор.[29]

Као сведени облик ове скупине, у погледу размера и типа, делују мале градске цркве попут Свете Марије, испод утврђеног града Дања код Скадра, и Светог Саве у Будви. Судећи по стилу и најстаријим очуваним фрескама, Света Марија припада другој половини века. Складних размера, с високим готичким кровом и полукружном апсидом, она има два травеја подељена пиластрима и ојачавајућим луком, готички подужни свод и зидове рашчлањене прислоњеним полукружним луковима.[30] Црква Светог Саве је по духу више романичка, једноставна, није рашчлањена, али су јој спољни зидови од наизменичних редова црвенкастих и белих тесаника.[31]

Краљица Јелена је у последњим деценијама XIII века одиграла пресудну улогу у градитељству Поморја, потпомогнута својим синовима. Боравећи

[28] В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора*, Споменик 105 (1956) 159–160; исти, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 57–58.
[29] Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, 103–116; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја* 78–82; исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 183–185.
[30] M. Mušič, *Gradivo za proučevanje srbske srednjeveške arhitekture v okolici Skadra*, Zbornik zaštite spomenika kulture 2 (1952) 177–182; В. Кораћ, *Градитељска школа* 70–73 (са старијом литературом); исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 178–179; В. Пузанова – Д. Дамо, *Некоторие памятники монументальној живописи 13–14 веков в Албании*, Studia albanica II-2 (1965) 153–154, сл. 1–2 (објавиле су остатке живописа из XIII века: делове Успења и св. Николу). Иначе, храм је уништен потапањем у вештачко језеро једне хидроелектране.
[31] В. Кораћ у *Историји Црне Горе* 2/1, 134.

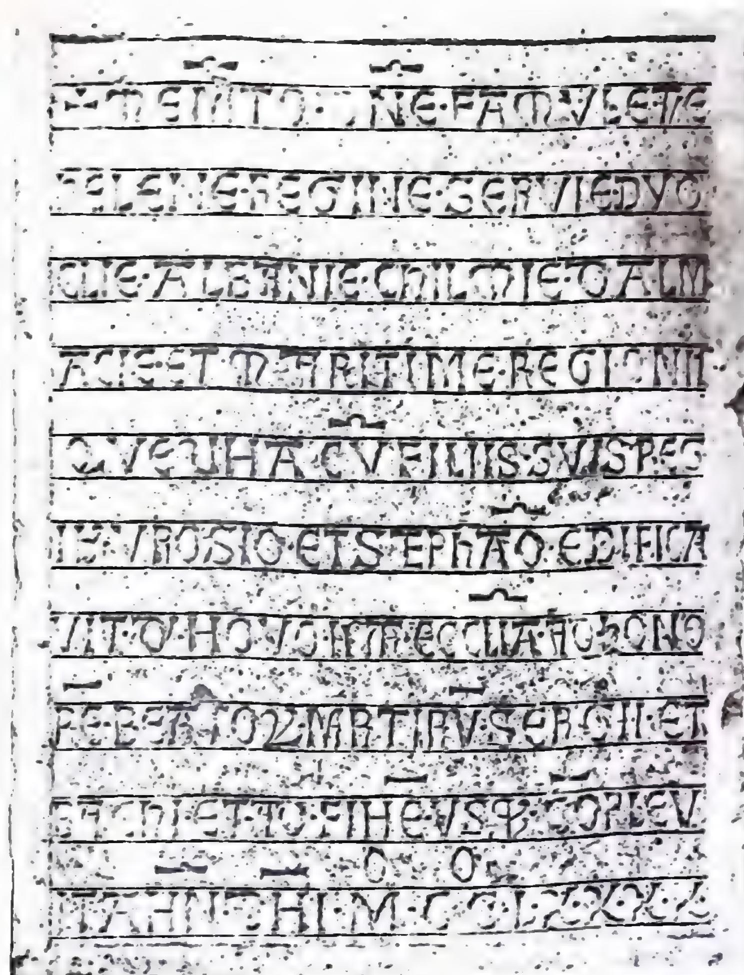

Натпис краљице Јелене и синова Драгутина и Милутина, 1292. године, црква Св. Срђа и Вакха на Бојани, Скадар, Народни музеј.

дуже време у Приморју, после напуштања престола, као православна монахиња, али пореклом католикиња, она је прегла да подигне и католичке цркве, пошто је претходно установила неке православне манастире.[32] Заправо, њени храмови стоје на челу свих типова који су се тада појавили у Поморју српске државе. Окруживши се ученим саветницима, она је, очигледно, њиховом помоћу пренела са апенинског тла већ уведене типове цркава.

Кључна година за појаву друге, проповедничке скупине храмова изгледа да је била 1288, када су, према старим изворима, освећена четири Јеленина фрањевачка манастира: у Бару, Котору, Улцињу и Скадру. Барски храм се ослонио на которско наслеђе, скадарски није пронађен, али су зато улцињски и которски храм, чији су само темељи очувани, довољни сведоци прихватања умбријско-тосканске једнобродне проповедничке цркве у Србији. Они су скоро једнаких размера. Дугачки правоугаони брод которског храма завршавао се правоугаоном а улцињски полукружном апсидом; кровни покривач је био дрвен. Которско светилиште је имало, сва је прилика, ребрасти свод. У њему постоје остаци танког парапетног зида, који га је делио скоро по половини, одвајајући простор за свештенике од онога за вернике. На северној страни је откривена уздужна сакристија с апсидом изнутра полукружном, а споља тространом.[33]

После изградње Јелениних католичких задужбина, остале једнобродне цркве, биле оне редовничке или катедралне, разликовале су се од њених само у појединостима плана или конструкцији сводова. Света Марија у Свачу, како изгледа, са самог краја XIII века, која има истоветан план као которски Свети Фрања, подељена је, такође, парапетним зидом, али над олтаром има уздужни преломљени свод, док су прозори високи и уски, са шиљатим луком. Једна од најлепших цркава из тог времена, Свети Стефан у Скадру, први пут поменут 1319, има исти план, али му је олтар пресвођен ребрастим сводом. Нешто је скромнија и неправилније постављена у простор Света Марија у Будви, како изгледа из друге половине века, али је зато сва наткривена уздужним преломљеним сводом. Негде је, као на бенедиктинској опатији у Шати, у Албанији, план био веома издужен, а црква уска, с фасадом проширеном снажним пиластрима, док се на прочељу налазио високи звоник.[34]

Поред цркава проповедничког типа с правоугаоном апсидом, било их је и с полукружном. Поред Јеленине цркве у Улцињу, такав је Свети Јован у Свачу, задужбина краља Милутина из 1300. године. Имао је и парапетну преграду готово по средини наоса, као суседна Света Марија или Свети Фрања у Котору. Нешто касније, над апсидом је подигнута кула која је обележила његов катедрални значај. Ретким споменицима овог типа, с полукружном апсидом, прикључују се и остаци бенедиктинске цркве Светог Јована у Раши, у Албанији, некада у подручју српске државе.[35]

Градитељски напор краљице Јелене крунисан је и поновним увођењем

[32] Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 131–147 (са старијом литературом и изворима).

[33] О которској фрањевачкој цркви вид. В. Кораћ, *Градитељска школа* 117; исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 181–183. О улцињској вид. исти, *Градитељска школа* 117; П. Мијовић, *Вјечно на крајини*, у зборнику *Вирпазар, Бар, Улцињ* (1974) 26, 48, цртеж основе бр. 6.

[34] О овим храмовима уп. В. Кораћ, *Градитељска школа* 82–98; исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 185–195.

[35] Уп. В. Кораћ, *Градитељска школа* 58–68; исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 174–178.

тробродног типа цркава за велике манастире и катедрале. О зачетку те појаве сведочи, изгледа, црква Светог Николе, код Скадра. Јелена га је подигла као православни манастир и у њему је, како се претпоставља, примила монашки завет око 1280. године. По три ступца са сваке стране делила су главни брод од бочних бродова. Једино се он завршавао полукружном апсидом. Припреме за православни култ извршене су на тај начин што је олтарски простор добио најкраће травеје, што је једним степеником подигнут изнад пода цркве и што се у северном броду нашла полукружна ниша за потребе проскомидије.[36] Већа од ње и много свечанија била је црква Срђа и Вакха на Бојани код Скадра, некада у саставу славног бенедиктинског манастира, у којој су почивали неки зетски владари. Два исклесана натписа, на фасадама, објашњавају њену историју с краја XIII и с почетка XIV века. Први натпис, из 1290. године, казује да су храм подигли краљица Јелена и синови Милутин и Драгутин, а други, из 1318, као ктиторе помиње краљицу Јелену и краља Милутина. Други натпис односи се, вероватно, на неку обнову. Два реда од по три ступца, повезана луковима, деле бродове; од њих полазе и лукови према наспрамним пиластрима на бочним зидовима; прислоњени лукови на зидовима бочних бродова обележавају и дужину травеја у њима. Сваки брод завршава се, на источној страни, са по једном полукружном апсидом. Спољашњи зидови су грађени наизменичним редовима тесаника и опеке; тиме је, готово изузетно, у приморским областима била примењена техника веома слична византијској. Црква је недавно потпуно уништена – однела ју је река Бојана.[37] Није боље прошла ни катедрала Светог Ђорђа у Бару, истог типа, чији су темељи једва читљиви. Крајем XIII или на самом почетку XIV века, она је била обновљена на старом месту. Као и старија грађевина, била је тробродна, подељена с три пара стубаца, и имала је три апсиде. Остаци крстастих сводова с танким ребрима показују да су јој бочни травеји били на готички начин засвођени.[38]

Делатност српских владара у подизању цркава у Приморју, у последње две деценије XIII и у првим годинама XIV века, одвијала се уз помоћ католичких епископа из Котора, Бара, Скадра, Улциња и Свача, и уз наклоност фрањевачког и бенедиктинског реда. Само у изузетним случајевима, Јелена је ту поклањала пажњу православљу. Готово све главне и највеће цркве изграђене су захваљујући бризи чланова српске владарске куће. Њиховим су залагањем саздани први и најзначајнији представници нових типова цркава у градитељству у Приморју, који су се појавили нешто раније у Италији. Они су оживили некадашње планове, на том делу обале већ изобичајене. Предузели су, такође, све да се не запоставе градитељске традиције у којима је било византијских корена: кроз њихове задужбине, оне су прерађиване и с њима окончале своје трајање. Дешавало се то у деценијама када је краљ Милутин био заузет освајањима византијских подручја, а живео у пријатељству са Западом. Он није био у могућности ни да отпочне градитељске подухвате у средишњим областима земље. Зато је, с времена на време,

[36] В. Кораћ, *Градитељска школа* 42–47 (са старијом литературом); исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 170–171.

[37] М. Mušič, *нав. дело* 182–185; В. Кораћ, *Св. Сергије (Срђ) и Вакх на Бојани*, Старинар 12 (1961) 35–43 (са старијом литературом); исти, *Градитељска школа* 17–33; исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 163–167. Натписи с цркве данас се налазе у Скадарском музеју.

[38] Đ. Bošković, *Stari Bar* 9–20; В. Кораћ, *Градитељска школа* 33–39; исти, у *Историји Црне Горе* 2/1, 168–169.

новчано подупирао напоре своје мајке, у Приморју, као што је то изузетно чинио и његов брат Драгутин. Тек кад је завладао мир на византијској граници, матична област његове бриге о устројавању нових цркава преместила се у унутрашњост земље, у подручја у сливу Вардара, на Косово и Метохију, где је, потом, почело ново раздобље у историји српског градитељства.

После високог уметничког домета који је у Студеници крајем XII века остварила, српска пластика на црквеним грађевинама је током читавог XIII века доживљавала кризу. Програмско-иконографски више није била кадра да саопшти сложеније идеје, уметнички није била способна да надмаши занатски просек, а пошто је по обиму и у мотивима била веома ограничена, усредсредила се на понеки капител прозора и портала, на ретку украсну траку око њих и на готово изузетну сцену или животињску фигуру на главним улазима у храм. Нису јој, очевидно, погодовале рашке цркве, углавном изидане сигом, већином с нерашчлањеним, премалтерисаним и обојеним фасадама. Требало је чекати више од сто година да се у XIV столећу поново појаве цркве с фасадама од скупоценијег камена, па да се опет расцвета и заузме достојно место у обликовању лица српских цркава. Декоративна пластика XIII века представља се као мање значајна, али ипак као посредник између ранијег и потоњег времена. Да није, макар и скучено, употребљавана, вероватно би се код ктитора и у народу изгубило осећање да је потребна; сасвим би нестало навикнутости на целисходност њеног језика, уметничко дејство и западњачки израз.

Нема сумње да јој је Студеница одредила пут у XIII веку, иако су јој моћи биле спутане. У Милешеви се, на пример, очувао само један романички лав са главног портала спољашње припрате, из око 1235. године, као сведок да се у Србији, захваљујући управо Студеници, и даље постављао портал апулијског типа. На цркви у близини места Трга, у тимочкој области, остао је готово цео портал из седамдесетих година, на којем су оквирни мотиви, од испреплетених разлистаних грана, и два лежећа грифона на конзолама израђени под снажним утицајем тема на главном и јужном порталу у Студеници. На довратницима и надвратницима рељефно се истиче увртено уже, мотив који је био омиљен у готици.

Чак и кад Студеница није одређивала облике – као на морачком главном порталу из 1251–52. године – у начин украшавања портала уткан је њен изглед. Морачки главни портал, као и онај што води из припрате у наос, романичког је стила, разуђен профилисаним оквирима и стубићима, а на његовим капителима развијена је средњовековна тема греха и искупљења. На северном полукапителу је василиск с људском главом у чељусти, супротстављен лику Богородице с круном на глави и малим Христом с јабуком у рукама. На јужном је чудовишна грабљивица с људском главом у канџама насупрот распетог и крунисаног Христа. У представама звери и наказне птице, који се хране људским главама, оличен је грех, у лику Богородице с малим Христом искупљење рода људског кроз инкарнацију, а у Распећу Христова победа, помоћу крста, над ђаволом. Исклесани наивно, плитки рељефи на морачком главном порталу спадају у изузетне примере с богословском темом. Мајстори очевидно нису били дорасли задатку, али су зато

обичније радове на прозорима и порталима савладали с више клесарске вештине и на начин који је одговарао которским радионицама у то време.

Једино су још у Градац око 1270. били позвани мајстори који су били упућени у истанчаније клесарске послове. Они су прозорима и порталима дали готичке облике помоћу преломљених лукова, а када су обрађивали капителе с лишћем, на бифори апсиде, или оне на порталу, с пупољцима, више су били склони, као Которани у тим годинама, романичко-готичким стилским преплитањима. Градац у исто време потврђује да је до њега српска пластика, у распону нешто мањем од једног века, прешла пут од стилских поставки романике до већ упадљивих готичких схватања. Њен развитак показао се неопходним ослонцем за полет пластике у XIV веку.[39]

[39] Основно дело о вајарству у XIII веку: J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 76–83 (са старијом литературом). Занимљиво је да ни архитектонска пластика на јадранској обали српске државе није дала, у XIII веку, значајнија дела.

СРПСКО СЛИКАРСТВО НА ВРХУНЦУ

Ни у XIII веку сви сликарски родови нису се упоредо развијали: живопис и иконопис ишли су руку под руку, а књижни украс је наставио свој одвојен живот. Однос према узорима остао им је исти као и у Немањино доба: једни су се напајали с византијских источника, пратили сва збивања у средишту православља, па и сами доприносили, изузетном вредношћу дела, да Србија постане средишња земља византијског начина изражавања; други су се и даље надахњивали старословенским књигама или црпли подстицаје из дела што су настала у Немањино време, позајмљујући, кад год им је то било потребно, мотиве из латинских, италијанских или приморских романичких рукописа. Живопис је у XIII веку несумњиво био водећи сликарски род. Кроз њега су се могле најприкладније исказати сложене богословске мисли, духовност српске цркве, нове државне идеје које су се неговале на двору и естетички идеали највишег друштвеног слоја. Он се издигао и заслугом највећих сликара који су у то доба радили у православним земљама.

Зидно сликарство у Богородичиној цркви у Студеници представља, не само за Србију, најистакнутији гранични камен од којег почиње развитак новог, монументалног стилског израза XIII века. Његово остварење обезбедили су Немањини синови: велики жупан Стефан, велики кнез Вукан и монах Сава, у то време старешина Студенице. Желели су тиме да доврше очево дело. По потпису у прстену кубета, бригу о живописању водио је сам Сава, а обавио га је, 1208–1209. године, један грчки сликар, који се, на матерњем језику, ситним словима и потписао испод ктиторског натписа. Сава је, будући добро обавештен о уметничким приликама, искористио неповољне околности по сликарску делатност у главним градским средиштима Византијског Царства и довео са собом, кад се враћао из Свете Горе, или позвао једног од најпознатијих мајстора свога времена.

Како је живопис у куполи страдао а 1568. извршено пресликавање, није се сачувао цео првобитни програм. Оно што је остало довољно је да се сагледа некадашња целина. Пророци су се налазили на највишим местима поткуполног простора, Велики празници су били испод њих, а појединачни светитељи у најнижем појасу; олтар су красили: Богородица између два анђела у конхи, сцена Евхаристије и Поклоњење отаца цркве у апсиди, а ликови епископа и ђакона на осталим зидним површинама. Размештај сцена и иконографија нису били посведневни. Пошто је црква славила празник Успења,

приказ Богородичиног уснућа смештен је на северни зид поткуполног простора, а Распеће на западни зид, на место иначе предвиђено за Успење. Међу стојећим фигурама посебно су на челима поткуполних пиластара истакнути заштитници Немање и његових синова: св. Никола, св. Стефан, св. Сава Освећени и Јован Претеча; за разлику од осталих, они су били приказани испод насликаних украсних лукова. Неке сцене су се издвајале сасвим ретким иконографским појединостима: Христос у апсиди није представљен како причешћује апостоле већ како благосиља хлеб и вино, у Благовестима је, у средини, насликан ограђен врт, а на Распећу персонификована Црква сакупља у чашу крв Христову, док Синагога одлази; већином су у питању појединости надахнуте црквеним песништвом.

Сасвим је, међутим, изузетна улога сликане позадине и натписа у Студеници. У највишим појасевима апсиде и тријумфалног лука позадина је изведена златним листићима, а на другим површинама плавом бојом. Натписи су свечанији, златни или с великим словима, што је слика значајнија или на истакнутијем месту у цркви, а мањи или црни, некад и небрижљиво урађени, кад се њима не жели да истакне представа или лик, а и кад се не налазе у средишту пажње верника. »Хијерархија« раскошних нагласака на живопису, устројена у Студеници, а посебно појава златне позадине, која је надоместила то што се у Рашкој није могла применити мозаичка техника, биле су предмет нарочите пажње у касније време. Изгледа да је злато било употребљено, неколико година раније него у Студеници, у манастиру Хиландару, како је бар тврдио један очевидац с краја XIII века. Не само злато већ и натписи на старом српском језику изненадили су савременике јер су пре тога, из црквено-правних разлога, они у Србији увек били грчки. Сава је, нашав објашњења, а ваљда се и припремајући да осамостали српску цркву, први пут, и без сумње смело, увео српскословенски језик у црквено сликарство.

Ипак је стил студеничког сликарства био за уметност најзначајнији. Сем најнеопходнијег броја фигура у сценама, жуте боје светитељских лица и цртежа очију, није наследио скоро ништа битно из претходног, комнинског сликарства. Напуштене су биле мале размере сцена, претерана покретљивост тела и изрази расположења на лицима, залепршаност и изувијаност густих набора драперија, честа употреба танких линија и мањих мрља да би се постигла пластичност, а све ради величине композиција и фигура, мирноће ставова или уздржаности покрета, озбиљности израза, широке обраде и једноставности пластичног изгледа. Истина, цртама лица још се бележио не сасвим смирен унутрашњи живот, али је зато плитка рељефност фигура, тек одвојена од површине, означавала прву степеницу на новом путу. Боја је нанесена у својим најистанчанијим тонским односима кад је у питању обрада лица, а у широким површинама на драперијама. Затамњен колорит целине био је сликарски одговор на захтеве манастирске средине, окренуте мистичком размишљању.[1]

[1] Основна дела о сликарству у Србији у XIII веку: С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 27–81; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 31–46, 191–200 (са старијом литературом); R. Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1976, 302–345, passim. О Студеници: С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 30–36; В. J. Ђурић, *Византијске фреске* 31–33, 191–192; R. Hamann-Mac *Lean, нав. дело* 309–314; С. Мандић, *Древник*, Београд 1975, 81–88; В. J. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба* 246–248.

Заслуге Немање и његових синова за Студеницу истакнуте су на спољним зидовима двеју кула главног манастирског улаза. Некада су вероватно сви они били насликани на северном зиду, док су се на јужном, судећи по остацима, налазили арханђели. Од портрета су сачувани једино ликови двојице старијих Немањиних синова – Стефана и Вукана, које је сликар студеничког храма урадио с изванредном проницљивошћу. На капији Студенице започео је развитак породичне иконографије Немањића (портрети у цркви су пресликани; изгледа да су били у сличном композиционом склопу). Студеница је тако, сликарством на манастирском улазу, сачувала успомену на римски и византијски обичај да се на градска врата постављају рељефи или статуе оних који су заслужни за подизање града или његових тврдих зидина и свечаних капија.[2] Студенички комплекс се некад, као и данас, вероватно називао градом; усамљен у тамним боровим шумама, белином своје цркве, моћним зидинама и многобројним конацима, он је намернику, у крају без градова, морао заиста изгледати као град.

Сава је, вративши се као архиепископ, допринео да се и Жича живопише у сродном духу. Пролазећи кроз Цариград, отуд је повео сликаре, опет врло истакнуте, да му, 1220. године или нешто после тога, по његовој замисли и у складу с новом улогом, украсе раније започету цркву. После честих страдања и поновног живописања почетком XIV века, у Жичи су остали само ретки трагови првог слоја сликарства: у певницама Распеће, Скидање с крста и неколико ликова апостола, а изнад врата што воде у бочне капеле попрсја арханђела. Сликар је досегао стилску зрелост студеничког мајстора; можда је једино нешто дубљом сенком и по којим белим нагласком више истакао пластичност фигура. Свакако је био још бољи цртач када је у готово класичне ставове постављао своје апостоле. И код њега су преовлађивале хармоније тамних боја, јер је њима вероватно желео да угоди укусу високог клира српске цркве, као што је то било уобичајено.[3]

Повремени доласци великих сликара из византијских градова и њихов привремени боравак за време неког обимнијег посла постали су готово правило, јер унутрашњост Србије тада није имала градове који би прихватили сву њихову производњу, а од потражње двора и цркве још се није могло трајније живети. Између 1222. и 1228. године поново се појавила једна скупина грчких уметника, јер је, по позиву младог Владислава, требало живописати Милешеву. Они су се добро намучили да у непознат им рашки храм сместе уобичајени програм – морали су да поремете утврђени начин излагања (Рођење се тако нашло на северном зиду, Сретење на западном пару поткуполних пиластара, а Силазак у ад на јужном зиду), па и да, због недостатка олтарског травеја, преместе на друге површине оно што се у њему редовно сликало (зато је Причешће апостола у поткуполном простору са западне стране, а Покајање Давида пред Натаном у јужној певници). Ипак, одабрани тренуци из земаљског живота Христовог, с нагласком на великим празницима, стварали су посебан циклус који је заузимао горње појасеве

[2] В. J. Ђурић, *Портрети на капији Студенице,* Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 105–111; М. Шакота, *Новооткривени натпис из Студенице,* Саопштења 8 (1969) 87–91.

[3] В. Петковић, *Спасова црква у Жичи,* Београд 1911, 20, 25, 37–38, 44–50, 86–92, 101; С. Радојчић. *Старо српско сликарство* 38–39; М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *Жича,* Београд 1969. 105–123; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 33–34, 192–193 (са старијом литературом); R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 314–316.

цркве. Изнад њих је, у куполи, било Вазнесење (сада уништено), као у Жичи, јер је Мисија апостола, која му претходи, испод саме куполе, на тријумфалном луку. Две композиције којима, иначе, почиње циклус Христовог страдања, Молитва у Гетсиманском врту и Издајство Јудино, на западном су зиду припрате као претходнице будућег омиљеног циклуса у српским црквама. Појединачне фигуре најистакнутијих светитеља цркве распоређене су тако што су оци цркве у апсиди, у поклоњењу; пророци у медаљонима су на потрбушју олтарског лука; апостоли су у певницама, ратници на западним пиластрима и око њих, а монаси у припрати. Међу њима се висином фигуре, која заузима два појаса одређена за стојеће фигуре, истиче св. Стефан, заштитник династије. Владислав је сликама узвеличао своју породицу, јер је, поред свог ктиторског портрета у наосу, поручио да се на северној страни припрате прикажу сви њени чланови: за Стефаном Немањом ступају св. Сава, Стефан Првовенчани, Радослав и он сам, са сликаним моделом цркве у руци. Породична слика Немањића изражавала је, у исто време, став према Византинцима, јер су наспрамно, на јужном зиду припрате, били насликани Константин и Јелена са савременим царем Никејског Царства, Јованом Ватацом, а у натписима уз главе српских државних достојанственика забележене су, поред српских, и њихове византијске дворске титуле. Осећање духовне зависности од Византије било је основна садржина ове слике.

Грчки уметници су у Милешеву дошли највероватније из Солуна, већ ослобођеног од Латина; наиме, у Солуну су се очувала старија и истовремена дела која наликују на њено сликарство. Солунски мозаици из раног V и из VII века (у Светом Георгију и Светом Димитрију) у основи су образовања милешевских сликара, као што су то били и код уметника који су, под царем Теодором Анђелом, сликали фреске (нпр., у селу Хортиатис код Солуна). Отуд су њихова схватања допирала и у Италију (до Ђунта Пизана). Могућно је да су они доспели у Србију преко моћног Владислављевог таста, бугарског цара Ивана II Асена, јер се у трновској цркви апостола Петра и Павла очувало неколико ликова у медаљонима који су најближи сродници милешевских дела. Милешевски сликари свакако су знали да раде и мозаик. Није им, наиме, било тешко да одговоре на захтев ктитора да наос и олтар цркве живопишу опонашајући мозаичко сликарство. Да би то остварили, они су на златним листићима у позадини исцртали коцкице, за натписе су, као на мозаику, припремили мале, плаве површине, а драперије обрадили тако што су на широким и мирним наборима извели осенчене и осветљене траке, како су то чинили мозаичари. Њихова вичност мозаичкој техници и сликарска свест допринеле су да милешевско сликарство, у погледу пластичности фигура, надмаши Студеницу и Жичу, а у погледу монументалности постане још изразитије. Сваки од сликара који је ту радио дао је и нешто лично, а најособенији су, због чега су им дела најуочљивија, двојица: уметник Мироносица на Христовом гробу (Белог анђела), са светитељима великих, изразитих очију, раскошних боја, снажно осветљених облика, и сликар Успења Богородице, код кога се широке сенке постепено сливају у уске нагласке светлости, док је боја пажљиво нанесена у истанчаним хармонијама.

Следећи Савине поуке из Студенице, Владислав је раскошну златну позадину проширио на цео наос, а плаву предвидео само за позадину у припрати и иза пиластара у олтару. Исто тако, обезбедио је да српски зналци писма изведу натписе на фрескама на српскословенском јер грчки сликари га

нису знали. Оно што је још битније, побринуо се да његови сликари не буду мање способни од Савиних и да не заостају за новим схватањима. Тиме је од Милешеве створио споменик од највећег значаја у православном свету.[4]

Нису у сваком тренутку ни први српски архиепископ ни његов синовац Владислав, а поготово епископи или пустиножитељи по планинским пећинама, били у могућности да се окруже великим уметницима с византијског подручја. Зато су се, у недостатку бољих, ослањали на просечне домаће сликаре, који су били следбеници византијских мајстора или њихови ученици, али нису увек били у току свих промена.

Сам Сава је то морао учинити када је у трећој деценији века осликавао капелу на спрату жичког звоника, после одласка цариградских мајстора. Тај, вероватно домаћи живописац још увек је био у окриљу комнинских схватања, употребљавајући старе типове фигура и сликане архитектуре у позадини, обрађујући лица светитеља густо распоређеном графијом светлосних нагласака. Он је испунио и неке посебне Савине жеље. Уз Распеће, ликове Христа и Константина и Јелене, насликао је у најнижем појасу попрсја најугледнијих отаца цркве у облику икона, а поред њих и двојице писаца православних црквених устава, Саве Освећеног и Теодора Студита, чија је дела, у том часу, Сава посебно проучавао ради својих литургичких реформи.[5]

Остало сликарство из треће деценије века, које је настајало упоредо с доградњом српских катедрала, с временом је нестало, тако да се не може сагледати све богатство облика. Мали остаци доста истрвеног живописа у капели јужног звоника у Светом Николи Топличком, с једним житијним циклусом, више сведоче о годинама прегалаштва но што пружају обавештења о схватањима првих српских епископа.

Сасвим је ван стилског тока живопис у испосници пустиножитеља Петра Коришког, која се налази на обронцима Шаре, недалеко од Призрена. У трећој деценији аскета је припремао себи за гроб пећину у којој је обитавао, и где је испаштајући доживљавао визије. Према издубљеној ниши, у којој је служио, сликари су окренули ликове отаца цркве како би представили њихово поклоњење, а изнад њих, из почасти, насликали украсне лукове. У горњем појасу, на стенама, приказали су Деисис с додатним фигурама арханђела Михаила и апостола Петра, заштитника испосниковог. Ти, скоро бестелесни светитељи, изведени јаким али наивним цртежом, обојени су без жеље да изгледају пластични, али је зато њихова одећа веома богато украшена орнаментима. Вишњи Јерусалим је, по мишљењу усамљеног пустињака, био настањен светитељима обученим у сјајне одежде. Сликар му је био из домаће средине, могућно из Призрена, јер је у натписима мешао српски и грчки, а

[4] Основна дела за сликарство Милешеве: Н. Окунев, *Милешево, памятник сербского искусства* XIII *в.* Byzantinoslavica 7 (*Prague* 1937–1938) 34–35, 41–96; С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971[2]. Око мајстора: V. J. Đurić, *La peinture murale serbe au XIII[e] siecle, L'art byzantin du XIII[e] siecle*, Beograd 1967, 156–158 (са старијом литературом). Око датовања и иконографије Немањића: исти, *Три догађаја*... Зборник ЛУ 4 (1968) 82–83. Милешевско сликарство обрађено је и у: С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 39–43; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске* 35–37, 193–194 (са осталом литературом); исти, *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècle*. Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, I. Art et Archéologie, Athènes 1979, 219–220 (с упоредним материјалом из уметности Солуна), R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 317–320.

[5] Г. Бабић, *Les chapelles annexées* 146; М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *нав. дело* 122 и сл. на стр. 123; В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство 251–252.*

његово дело, макар издалека, подсећа на минијатуре из тзв. Призренског јеванђеља.[6]

Сва је прилика да су ктитори у другој четвртини века били осуђени да раде без учешћа великих уметника. Четврта деценија, из које се очувао већи број споменика, препуна је дела осредње вредности. Када је осликавао своје грађевине у Студеници, краљ Радослав се морао задовољити мајсторима који нису били на висини претходника што је радио за његова оца. Они су спољашњу припрату – судећи по избеледелим остацима фресака у прозорима – украсили живописом на златној и жутој позадини, док су у бочним капелама употребили плаву. У северној капели остали су део сцене из циклуса св. Николе и ликови Василија Великог и Јована Златоустог који се клањају Христу жртви. Сликар је у незнатној мери превазишао комнинска начела обраде фигура. Јужна капела је имала задатак да слави успомену на монашке дане Симеона Немање. Стога су четири сцене образовале његов циклус, чија је редакција образована под утицајем Савиног Студеничког типика, док је иконографија створена према Савином житију оца; зато је Немања, као монах, у доњем појасу, окружен насликаним члановима породице који му одају поштовање као светитељу. Стефан Првовенчани, у монашкој ризи, приказан је како му приводи сина Радослава у пратњи жене. Без круне на глави, јер је изгубио престо, Радослав је скрушено сагнуо главу. На супротном зиду, очију упртих у Немању, стоје прва двојица српских архиепископа, Сава и Арсеније, и најмлађи син Стефана Првовенчаног, монах Сава, будући трећи архиепископ. Владислављеву идеју о породичној слици из милешевске припрате Радослав је прихватио, избор представљених извршио према личном нахођењу и додао појединост – привођење, од суштинског значаја за будуће представе Немањића. Преузео ју је из иконографије византијских ктиторских портрета: Немања је заменио Христа, а Првовенчани заступништво Богородице. Радосављев сликар јужне капеле није робовао старим стилским схватањима, јер су му фигуре пластичније него код његовог суседа из северне капеле, али је, ипак, задржао графизам кад је обрађивао власи или наглашавао светлосне одсјаје на лицу светитеља у доњем појасу. Иако је радио без жара и био уметник невеликих могућности, ипак је иконографија његових дела, захваљујући угледу Студенице, њеног првог ктитора и схватањима српског двора и цркве, била значајна за будућу историју српског портрета и историјских композиција.

Да ли је он или неки његов истовременик осликао капелу на улазној кули у манастир, а Лозу Јесејеву, једну од првих у православном свету, на њеној фасади према дворишту, тешко је рећи јер су од фресака остали само трагови.[7]

Милешевско сликарство краља Владислава у спољашњој припрати није имало тако злу судбину као Радослављево, мада је нестало са више од

[6] Р. Љубинковић, *Испосница Петра Коришког, Историја и живопис*, Старинар 7–8 (1958) 193–194 (са осталом литературом); исти, *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècle*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, I. Art et Archéologie, Athènes 1979, 219–220 (с

[7] Ђ. Бошковић и С. Смирнов, *Необјављене фреске* XIII века у ризници манастира Студенице, Старинар 8–9 (1933–34) 335–347; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 34–35, 193 (са осталом старијом литературом); R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 316–317; Г. Бабић – Ђорђевић, *Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријараха у зидном сликарству* (XIII–XVI в.), Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 319–321.

половине површина. У Владислављеве припреме да од припрате начини гробницу Саве I спадало је, по програму предвиђеном за надгробна здања, исликавање композиције Страшног суда. Догађај другог Христовог доласка на земљу будно је наду у васкрсење и вечни живот. Његова иконографија се често, као у Милешеви, заснивала на беседама Јефрема Сирског. Сликар, неки домаћи мајстор – јер је било прошло десетак година како су грчки уметници напустили Милешеву – био је толико под утиском њихових дела да их је, сходно својим способностима, опонашао: од њих је позајмио неке светитељске типове и начин обликовања одеће. Прилагодио се и мозаичком изгледу позадине у цркви: на жутој позадини иза средишњег дела композиције и иза Раја, као и на црвеној иза Пакла и хорова грешника, исцртао је коцкице. Једино није могао домашити вредности старијих дела, мада је имао осећања за представљање обима фигура и није спадао међу уметнике који су стилом заостајали, већ који нису имали већу даровитост.[8]

У бочним капелама су само крајње скромни остаци истовременог и истоврсног живописа на основу којих се једино може закључити да су капеле биле посвећене св. Георгију (јужна) и св. Димитрију (северна). Владислав се, по тим посветама, није ослонио на Студеницу, ваљда зато што њен пример још није био општеусвојен. Радије је прослављао оне светитеље чију је помоћ очекивао у бојевима.

Мада се историја српског сликарства из друге четвртине века тешко може васпоставити, због великих празнина насталих уништењем и тешким оштећењем претежног броја дела, ипак се наилази на трагове делатности чак и једне радионице домаћих живописаца. Она је, негде у трећој деценији, учествовала у украшавању Богородице Љевишке, после њене оправке и претварања у српски саборни храм призренских епископа. Ту су сликари, на почетку свога скоро тридесетогодишњег рада, живописали читаву цркву. Међутим, од свега су остале две композиције – Излечење слепог и Свадба у Кани – и слика Богородице Елеусе с Христом Хранитељем на рукама. Ретка представа Богородице с Христом који носи котарицу извод је из сцене Храњење сирочади и убогих, која се чешће сретала на зидовима цркава. Нешто друкчије сажимање исте теме остварио је и један јужноиталијански сликар који је, отприлике у исто време, у византијском духу украсио пећину Канелору у Масафри. Следеће дело сликара ове радионице било је намењено студеничком малом храму Светог Николе; од његове целине остало је неколико фигура у олтару, затим две сцене на западном зиду – Улазак у Јерусалим и Мироносице на Христовом гробу – као и лик Јована Претече. Најзад, они су живописали и Морачу кнеза Стефана. И ту им је највећи део дела настрадао; једино се очувао живопис ђаконикона, с Благовестима, Деисисом и циклусом сцена из живота св. Илије. Њихово уметничко сазревање имало је постепен ток, а стилски развитак подлегао је захтевима тога раздобља: у Богородици Љевишкој осећају се недостаци у цртежу, док су облици фигура с једва назначеном пластичношћу; у Никољачи се цртеж ослободио почетничких стега, а ликови су се знатно попунили у волумену; у Морачи су се обелоданиле најлепше особине њиховог рада – композиције су са смело постављеним фигурама речитих ставова, а

[8] С. Радојчић, *Студије о уметности* XIII века, Глас 234–7 (1959) 22–32; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 37, 194 (с осталом претходном литературом); R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 329–330.

обликовање потпуно у служби пластичног изражавања. Једри и осветљени морачки светитељи, међу њима нарочито св. Илија, одлучног израза, стамена тела и снажних покрета, оглашавају почетак раздобља у коме се Србија поново успела на сликарске врхунце.[9]

Средина XIII века, као неки гребен, одвојила је сликарство из прве од онога из друге половине столећа. Усавршавање пластичности и монументалности сцена и фигура окончало се; биле су достигнуте крајње могућности израза на којем је ово доба настојало. Сваки нови споменик представљао је зрело остварење; сваки је био увек посебан по личном језику својих сликара. За разлику од дела из прве половине века – стишаних, медитативних или лирски настројених – у другој половини века појавио се патос као унутрашња садржина слика, а у вези с њим већи замах пластичних маса, изразитија игра светло-тамног, ширина, разноврсност и промишљеност у покретима фигура, увођење многољудних скупина у композиције ради што свечанијег утиска. Покренуте су биле снаге које су црквеном сликарству додале празнично расположење и монументалну епичност. До истих промена дошло је и у византијском сликарству пред ослобођење Цариграда, нарочито у сликарству Никејског Царства. После ослобођења престонице од Латина, оно је било најпогодније да изрази победничко расположење.

Шестој деценији века припада неколико живописаних целина насталих у монашкој средини Хиландара и у кругу око Српске архиепископије. То је одредило неке њихове црте које су нешто друкчије од оних што обележавају живопис створен заслугом српског двора. Грчки сликари, највероватније из Солуна, јер су Солуњани и у друга времена радили у Светој Гори, извели су за Хиландар фреске у два параклиса – Светом Георгију, на истоименом пиргу, и Светој Тројици, на Спасовој Води, изван манастира – за рачун српских монаха. У Светом Георгију су после каснијих измена остале неколике фигуре угледних пустињожитеља у припрати и два циклуса на фасадама – један посвећен животу патрона капеле, а други, иначе врло редак, исходу душе монаха, према тексту истоименог канона који је саставио византијски песник Андрија Критски. Појединачне фигуре усредсређеног строгог погледа сликари су обрадили широко, једноставно, с намером да оне изгледом а текстови на њиховим свитцима поукама за монашки живот – који су на српском језику – утичу на Хиландарце, па чак и на оне који нису знали грчки. Тегобни пут монахове душе, од изласка из тела до небеског Христовог престола, пренричан је с постепеним појачавањем драматичности: на почетку циклуса преовладавају у композицијама хоризонтале, да би их, што се дубље обрађује страдање душе, смениле дијагонале. У сценама малих размера садржане су особине стила тог времена: изразита пластичност, која је плод снажног супротстављања светлог и тамног, и уопштена, масивна драперија. Слична решења сачувала су се у Цариграду у латинском сликарству тог времена (Календер џамија), свакако делу Грка. Хиландарско је мање звучно, тамније, мистичније.[10]

Негде у време када је на Спасовој Води живео угледни хиландарски монах

[9] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 37, 194–195 (с претходном литературом); П. Мијовић, у *Историји Црне Горе* 2/1, 245–256; R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 320–324.

[10] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 39, 196 (с претходном литературом); исти, *La peinture murale byzantine* 204–206; Д. Богдановић – В. J. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар* 62–64.

и писац Доментијан састављајући своја и преписујући туђа дела, осликана је мала капела Свете Тројице уз Преображењски пирг. Краљ Урош I се постарао да се подигне пирг, а ваљда и капела. Фреске су се сачувале само у апсиди (попрсна Богородица с медаљоном у којем је Христос, попрсни анђео и стојећи св. епископ). Светла, чиста и племенита боја прекрива рељефне фигуре у истанчаним односима; извесно изобличавање ликова и подвлачење сенки испод очију, како би оне јаче светлеле из дубоких дупљи, у служби су веће изражајности и сугестивности. По врсности рада, фреске су међу најлепшима у том добу, по вредности једнаке цариградским, насталим приближно у исто време.[11]

Хиландар се тих година и непосредно упознао с цариградским делима. Тада су биле поручене две велике престоне иконе за иконостас главне цркве – Христос Пантократор и Богородица Одигитрија. Непосредан узор могао им је бити мозаички Деисис са галерије Свете Софије у Цариграду; типови представљених су веома блиски, обрада скоро једнака, а озарени и лепи ликови исказују истоветно расположење. Без обзира на то да ли су хиландарске иконе урађене у цариградској радионици као њима сродан мозаички Деисис, који и није морао послужити као непосредан узор при њиховој изради, сва три дела су изражавала исту веру у победу добра на начин који није био искључиво монашки.[12]

Око 1260. године, бригом архиепископа Арсенија, завршен је живопис у цркви Светих Апостола у Пећи. Готово потпуно сачувана целина у олтару, проскомидији и у поткуполном простору изнела је свестрану ученост црквених кругова око Архиепископије и њихова естетичка схватања. Деисис с огромним фигурама у конхи апсиде, који се видео изнад средњовековног ниског иконостаса, упозоравао је да су Свети Апостоли маузолеј српских архиепископа. У Поклоњењу отаца цркве, на крају поворке, ступао је архиепископ Сава I, иза св. Кирила Александријског, као нови Кирил, према Доментијановом поређењу, који се одрекао материјалних ради духовних добара. То уздизање, први пут, св. Саве Српског међу највеће оце цркве било је иконографски спроведено на основу права помесних цркава да канонизују своје светитеље и, сходно томе, да их на прикладан начин уведу у црквено сликарство. Нешто слично су са својим архијерејима раније чиниле кипарска, охридска, атинска, па и друге локалне цркве. Следећи обичаје, Срби су, после Пећи, у Поклоњењу жртви често приказивали св. Саву, а ређе и неке друге своје црквене достојанственике. Још су једном у Пећи, у апсиди проскомидије, двојица првих српских архиепископа, Сава и Арсеније, приказани како заједно служе или припремају евхаристичке честице, према византијском иконографском обрасцу у којем су бивали представљани св. Василије и Јован Златоусти или Атанасије Александријски. У Пећи су Сава и Арсеније окружени ретко сликаним старозаветним сценама симболичног значења. Средишњи простор цркве исто је тако украшен с нарочитом намером. Вазнесење Христово у куполи и илустрације догађаја из хришћанске историје, који су се десили на Сиону у Јерусалиму (Тајна вечера, Неверовање Томино, Јављање

[11] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији,* нав. место (са старијом литературом); Д. Богдановић – В. J. Ђурић – Д. Медаковић, *нав. дело* 62.

[12] S. Radojčić, *Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459,* Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft V (1956) 67; Д. Богдановић – В. J. Ђурић – Д. Медаковић, *нав. дело* 64.

Христа апостолима после васкрсења, итд.), у поткуполном простору, поновили су програм из Жиче, ако је судити по другом слоју њеног живописа с почетка XIV века, који је, како се верује, до танчина пренео првобитни распоред. Преводећи Јерусалимски типик на српски језик, архиепископ Никодим је тврдио да је св. Сава желео да његова црква (у Жичи или Пећи) буде »на образ« јерусалимских храмова на Сиону и у лаври Светог Саве Освећеног. Такве намере могу се осетити једино у програму жичког и пећког живописа.

Више сликара је отелотворило богословске идеје архиепископа Арсенија и његових саветника. У поткуполном простору је радио највећи пећки уметник с једним слабим помоћником; у олтару су друга двојица поделила посао, те је један урадио више живописа на северној а други на јужној страни; проскомидију је живописао посебан сликар осредње даровитости. Високи клирици су од њих свакако захтевали да сликарство по духу буде ближе живопису најстаријих слојева у Студеници и Жичи него дворским делима у Милешеви или Морачи. Сликари су зато дубоким, звучним хармонијама боја, на тамноплавој позадини, обрадили фигуре трудећи се да тонске вредности светло-тамних контраста преовладају над колористичким. Међутим, они су тешко одолевали искушењу да баш бојом не нагласе облике и да лице светаца не издвоје из тонских начела рада. Изражајности лица морали су се посебно посветити јер је требало одговорити очекивањима високог клира да очи светитеља, својим сјајем, покажу њихову душевну усредсређеност, облици високих чела мисаоност, а типови лица, некада и пренаглашених црта, унутрашњу, а не физичку лепоту. Нису сви сликари били кадри да се на подједнако успешан начин приближе циљу, али је зато највећи међу њима у том духу створио дела којима је премашио све своје савременике у свету византијских облика. Било је, колико се види, и у Епиру оних који су, у исто време или нешто касније, радили на сличним задацима, али сем општих заједничких црта у типовима светитеља или поступку (у Влахерни у Арти или Порта Панагији код Трикале), они нису, мада је међу њима било и истакнутих уметника, довели своја дела до таквог савршенства какво је остварио главни пећки сликар. Из тих разлога, а и због улоге Пећи у историји српске цркве, њен пример је стајао пред очима млађих уметника који су радили за црквене великодостојнике.[13]

Средином седме деценије осликан је програмски најсложенији, иконографски најразноврснији и уметнички највећи споменик у Србији XIII века – Сопоћани. Својим значајем је превазишао оквире земље у којој је створен; у читавом XIII веку није му било равна у византијском свету. Ктитор, краљ Урош I, наменио је Сопоћанима, као престоничком манастиру у Расу, свакако свестранију улогу но што се то данас може закључити. Наумио је, несумњиво, да црква буде његов маузолеј, али и његових најближих: ту је, у току радова, сахранио мајку Ану, из породице млетачких суждева Дандоло, пренео је, затим, тело оца Стефана Првовенчаног – и најзад су он, његов пријатељ архиепископ Јоаникије, а касније и други достојанственици нашли ту покојиште. Програм декорације у Сопоћанима открива да је одлучио да из цркве

[13] Р. Љубинковић, *Црква св. Апостола у Пећкој патријаршији*, Београд 1964, III–XII; С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 48–52; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 37–39, 195–196 (с претходном литературом); R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 324–329.

Светог Петра у Расу у њих премести епископско седиште, што потврђују и дограђње на првобитном здању. Да би у раскоши надмашио претходнике, поручио је да скоро читаву унутрашњост прекрију фреске са златним листићима на позадини и да се на њој исцрта мрежа квадратића како би се чинило да је у питању мозаик. Жута позадина без злата и плава налазиле су се једино у споредним просторијама уз олтар и у бочним капелама. Усклађујући своје жеље с високим узорима из Цариграда, захтевао је од мајстора да иконе Христа и Богородице уз мермерни иконостас буду најупечатљивије израђене, можда у правом мозаику, и са богато украшеним оквиром од штука. Појас класичних орнамената, изведених у позлаћеном штуку, красио је врхове пиластара и надвишавао лунету портала који води из припрате у наос и стојеће фигуре на том зиду. Најпотпунији утисак величанствености дали су Сопоћанима велики сликари које је краљ свакако позвао из Византије, можда чак и из тек ослобођеног Цариграда, јер се једино на грчком подручју наилази на трагове сличног стваралаштва (икона апостола Јакова на Патмосу и минијатуре једног псалтира из Ставроникитe у Светој Гори). Србија је, кроз претходни живопис, била припремљена да прихвати њихова схватања и да им, уз помоћ богатства једног српског краља, омогући да покажу своје способности.

Скупина сликара која је радила за краља Уроша I расподелила се тако што су најбољи међу њима, уз испомоћ сарадника који им нису били дорасли, живописали олтар, наос и певнице, нешто мање даровити припрату, двојица друкчијих али и нешто слабијих, две бочне капеле уз припрату, а двојица најслабијих, ђаконикон и проскомидију. Међу помоћницима и сарадницима вероватно је било и домаћих мајстора. Дела оних који су радили у главним црквеним просторима нису се сачувала у највишим појасевима цркве – куполи, своду цркве и полукалоти апсиде – али је остало толико осликаних површина да није нејасно какав су програм Сопоћани као целина садржавали. У олтару су: Причешће апостола, Поклоњење жртви и циклус Христових јављања после васкрсења; у наосу су сцене из земаљског живота Христовог до Силаска у ад, а Успење на западном зиду; јеванђелисти су у пандантифима, пророци, праоци и мученици на пиластрима и потрбушјима лукова; св. Тројица, Страдање четрдесеторице мученика и апостоли су у певницама, а ктиторска композиција и ратници у најнижој зони западног травеја. Краљеви саветници, или он сам, нису заобишли пећки пример и пропустили прилику да у Поклоњењу жртви истакну српске црквене достојанственике: на крају поворке насликана су прва тројица српских архиепископа, Сава I, Арсеније и краљев брат Сава II. Саву I следи Игњатије Богоносац, јер се у књижевном делу хиландарског монаха Доментијана, које је створио по жељи краља, оснивач српске цркве упоређује са св. Игњатијем зато што је носио Христа у срцу. Иконографска смелост сопоћанског Поклоњења лежи и у томе што су два друга српска архиепископа још била жива када су насликани међу оцима хришћанске цркве.

Ако се изузму неке фигуре из највишег појаса поткуполног простора, у чијој су обради вероватно остарели сарадници учинили уступке комнинском предању, иако су знали да представе пластичност фигуре, олтар, наос и певнице делују стилски јединствено, као да су у питању дела једног уметника. У унутрашњости цркве рашчлањеној пиластрима и прислоњеним луковима, све је тако уређено да свака композиција добије место на целовитим површинама које су одвојене зидним испадима. На њима су сцене постављене по ширини, главни мотив је на средишњем месту и вертикално истакнут, док су нешто ниже, с обе стране по једна, насликане скупине фигура. Повезаност међу члановима композиционог склопа заснована је на ставовима и покретима фигура усмереним ка средишту радње. Сликана архитектура у позадини најчешће уоквирује сцене троугаоним калканом постављеним између два нижа зида, делујући као геометријска схема композиције. У најзнаменитијој и највећој сопоћанској слици, Успењу Богородице, сви саставни делови су се развили до највећих могућности: број фигура је знатно умножен, а слика претворена у масовну сцену, док висока архитектура у позадини, са обе стране, пружањем својих маса и инверзном перспективом наглашава средишњи догађај приближавајући га вернику у храму. У Сопоћанима је – први пут изразито – сликана архитектура добила посебно место у структури слике. Раније је била ређе присутна, а и тада представљена под правим углом или у косој пројекцији. Сужена према гледаоцу, она се бојажљиво појавила тек у Морачи и Пећи. Од Сопоћана се тежило да инверзна перспектива заузме што пресудније место како би сцена добила одређен али довољан простор, а да се зид не пробије продором према дубини као приликом примене научне перспективе. Разумно и строго постављена, целом ширином окренута према вернику, сопоћанска композиција скоро да га је као учесника укључила у догађаје из хришћанске прошлости. Пред човеком у цркви текао је живот једнога идеализованог света чији су хероји били снажне личности атлетског тела, чврстог карактера, одмерених ставова и покрета приликом саопштавања својих осећања (једино је Богородица онемоћала видећи трагичну смрт сина) – живот света налик на антички по мисаоности и типовима фигура. Окружен тим светом, озареним небеском благодати, као хришћанин се морао осећати повлашћеним изабраником међу људима.

Тај утисак верник није могао понети из припрате, где је сликарство, због богословски ученог програма, било мање разумљиво, а због уздржаније обраде и неупадљивијег блеска – и мање упечатљиво. Ту су две целине – циклус Васељенских сабора и Прича о прекрасном Јосифу – износиле мисли о правој вери, учвршћеној одлукама хришћанских сабора, и о њеној старозаветној најави оличеној у Јосифу, због чега је он био праслика Христа, а и сваког епископа. Стога су ове две целине најчешће улазиле у програм сликарства у катедралним црквама. Немањићи су сматрали да су се и њихови родоначелници упорно залагали за чистоту вере и тиме заслужили место међу најславнијим борцима против јеретика. Сазревање таквог схватања, кроз српску житијну књижевност до Сопоћана, омогућило је да Немањин сабор против јеретика буде прикључен сликама васељенских сабора у Сопоћанима. Из књижевног дела хиландарског монаха Доментијана, које непосредно претходи Сопоћанима, види се да је српска црква поистовећивала св. Саву с Јосифом, јер је Сава, као и старозаветни младић, повео оца путем спасења. Такве мисли саопштене сликом биле су знатно ближе посвећенима него обичном вернику. Међутим, друге две целине у припрати – Лоза Јесејева и Страшни суд – биле су схватљивије пастви. Прва је представљала породично стабло Богородице и Христа, које се у живопису појавило у XII веку, како изгледа најпре у цркви Христовог рођења у Витлејему, да би га, убрзо, преко Цариграда, прихватили и Срби (фасада студеничке куле); они су његову поуку и склоп касније преобразили у лозу својих изабраника – Немањића. Друга

композиција, Страшни суд, често је сликана у припратама, поготову ако су се у њима налазили гробови познатих личности. Управо је у Сопоћанима то био случај: пред живописање, или у његовом току, умрла је краљу мајка. Он ју је сахранио уз северни зид и изнад гроба поставио слику њеног опела: цео двор, с властелом и свештенством, окупљен је око одра, док краљев брат, архиепископ Сава II, кади тело, а Христос и Богородица прилазе да приме душу. На слици је композиционо поновљена иконографија Богородичног успења, јер су савременици били уверени, како је то касније записао архиепископ Данило II, да је краљичина смрт личила на Богородичину. Доње појасеве припрате испунили су углавном ликови чувених православних монаха; међу њима су портретисани Урош I са сином Драгутином и краљица Јелена с Милутином, који се у молитвеном ставу обраћају малом Христу у крилу мајке, док му она, покретом заступништва, на њих скреће пажњу. Све је у припрати повезано у целовиту идеју о истинитој вери: њене старозаветне праслике, борци за њу у хришћанско време, а међу њима и српски владари, и награда за заслуге или казна за пропусте у њеном остваривању.

Сликарство се потчинило замисли – тема је надвладала уметничку обраду. Оно је знатно сувље у боји, с много окера и са изразитије заступљеним цртежом, са скраћеним фигурама, нарочито у циклусу о Јосифу, и с ликовима светитеља мање лепим од оних што се налазе у наосу цркве. Сликарима припрате нису била непозната достигнућа пластичног стила XIII века; погдегде су драперије изванредно успеле, нага женска тела у Страшном суду вешто постављена и обликована, а архитектура на позадини насликана у инверзној перспективи. Стремљења сликара била су ограничена њиховим могућностима, али и предвиђеним задатком.

У капели Симеона Немање, где се понавља његов циклус из Студенице, налази се и необично Поклоњење жртви: Немања је, иако монах, насликан уз највеће црквене оце у делу капеле предвиђеном за олтар, што је било изузетно јер није био свештеник; због тога је чеоно окренут и не служи с осталима. Изван олтара су стојеће представе мученика, епископа и ратника. И док су сцене из циклуса урађене прилично невештим цртежом, с бојажљивошћу у употреби боје, дотле су појединачни светитељи звонки и сигурно постављени. Они немају замах светитеља из наоса, али због своје уздржаније обраде и пластичне дорађености лакше су касније служили уметницима за углед.

У капели Светог Стефана, поред оштећеног циклуса посвећеног патрону, сачувало се и неколико светитељских фигура. Међу њима се изразито истиче велики лик арханђела Михаила, »чувара св. Тројице«, који је, како изгледа по епитету, плод опонашања неке значајне иконе која је чувала манастир. Искричави колорит на пластичним ликовима и понека сувишна линија у опису појединости откривају сликара као заступника нових схватања прожетих сећањима на прошла времена, али и као уметника без будућности.

Нису ни они мајстори што су радили у бочним просторијама уз олтар могли рачунати на већи углед. Сликар ђаконикона, где су житије св. Николе и остаци једног Деисиса, у којем је св. Никола заузео место Јована Претече, а овај се спустио у појас ниже да би, заједно с Јованом Богословом, одао пошту нерукотвореном образу Христовом на убрусу, није имао већег смисла за тадашњи стил. Будући поклоник комнинског сликарства, он је своје светитеље, скоро без волумена, светло обојио и цртежом описао. Сликар проскомидије, радећи циклус из Богородичног живота и неколико светитеља, подебљаним линијама невешто је нацртао своје слабо пропорционисане фигуре, али је био привржен сликарству великих мајстора из наоса: желео је да оне изгледају пластично, док је грубо извучена мрежа квадратића на жутој позадини опонашала мозаик.

Састав сопоћанске скупине сликара потврђује да је и један краљ у седмој деценији века, намеравајући да у краћем времену заврши обимно дело, био у неприлици јер није могао да обезбеди уметнике истих, високих способности. Једино је знатно дужи рад вероватно могао допринети да све површине цркве добију живопис онакве вредности какву је имао онај у наосу, а то, очигледно, из непознатих разлога није било могућно. Свест о даровитости појединих уметника била је, несумњиво, присутна међу ктиторима и сликарима, чим су најбољи били одабрани да ураде живопис у најсвечанијим просторијама храма, док су се дела слабијих нашла тамо где је приступ верницима био онемогућен. Осећање за лепо и за права достигнућа показали су и они уметници који су се надовезали на сопоћанска уметничка решења – они су следили једино остварења уметника из наоса, припрате и капеле Светог Симеона Немање. Њиховом заслугом Сопоћани су се дубоко урезали у историју српског сликарства. На прилагођавање општем изгледу дела̂ у сопоћанском наосу био је принуђен сликар који је, после нешто мање од десетак година, извршио промене на ктиторској композицији у самим Сопоћанима. Због чега је до тога дошло, не може се ни слутити, јер се не зна које је решење млађи сликар заклонио својим слојем живописа. Тек, он је поново насликао Христа на престолу, Богородицу која му препоручује св. Симеона Немању, монаха Симона (Стефана Првовенчаног), краља Уроша I с моделом цркве у руци, Драгутина и Милутина, док је, иза њих, обновио и тројицу св. ратника. Пред мајстором су била најмање два претходна иконографска решења породице Немањића – из Милешеве и Студенице. Он их је спојио: насликао је прву тројицу како се држе за руке прилазећи Христу, док их деца следе. Вероватно је баш у Сопоћанима потпуно остварен хоризонтално постављени приказ генеалогије Немањића, у којој су заступљени само најзначајнији претходници ктитора храма и његових синова. Међутим, у уметничком погледу сликар није стремио нечему што би било више од пуког саображавања околном великом сликарству, а није имао ни дара да му се приближи.[14]

Много већи су ствараоци радили истих година за супругу краља Уроша I, Јелену, у њеној задужбини Градцу. Мада су им дела тешко страдала, ипак је видљиво да су, као и градитељи, програмски делимично зависили од краљичине жеље да се понове неке битне црте студеничке Богородичине цркве. Вратити се старом стилу више није било могуће, па су се они доста слободно кретали у сенци Сопоћана. Из Студенице је преузет, за Србију необичан, распоред сцена из циклуса Великих празника, као и готово изузетна а сложена иконографија Христовог рођења. Међутим, извршене су и знатне допуне: у олтару је Ридање Богородице над мртвим сином, изведено према

[14] Н. Л. Окунев, *Состав росписи в Сопочанах*, Byzantinoslavica 2 (Prague 1930) 119–150; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани, Београд 1963, 9–33, 43–88; С. Радојчић, Старо српско сликарство* 53–68; A. Grabar – T. Velmans, *Gli affreschi della chiesa di Sopoćani*, Milano–Ginevra 1965; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 39–41, 196–198 (с претходном литературом); R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 330–336; С. Мандић, *нав. дело* 29–38, 43–47; V. J. Đurić, *La peinture murale byzantine* 210–212.

речима једне статије која се певала на Велику суботу, у западном травеју је јединствен циклус од три сцене, посвећен смрти и преносу тела св. Саве Српског, сачињен према истоименој служби, а у припрати су циклус из Богородичиног живота, заснован на апокрифним текстовима, и Васељенски сабори. Сопоћански и студенички удео у програму градачког живописа видљив је и у посвети јужне капеле уз припрату Симеону Немањи и у склопу ктиторске композиције (Богородица приводи Немању Христу, а следе га Урош и Јелена, док им синови стоје лево од Христа).

Као и Сопоћани, Градац показује особину да, употребљавајући злато на позадини фресака у главним просторима цркве, засени раскошју, а да пластичношћу фигура делује монументално. Међутим, остварена решења су ближа онима у сопоћанској припрати него у наосу, како по драперијама и типовима светитеља тако и у поступку, који садржи више графизма. У Градцу је учињен и корак даље: покрети фигура су, на многим местима, знатно живљи, некад и неспретнији, док су спорије, описније и без широких намаза осликана лица добила јаче нагласке светлости. Почело је да се губи сопоћанско осећање за достојанство и свечаност, како у композиционом склопу тако и у постављању фигура. Бојажљиво се појављивала жеља за приповедањем.[15]

У годинама живописања Градца, свакако око 1270, Зетска епископија на Превлаци, у Боки которској, а можда и сам епископ Неофит, потрудила се да се ослика Неофитова задужбина, црква Светог Петра у Богдашићима. Од тог живописа остало је само оно што је било у јужној певници: Силазак св. Духа и неколико појединачних фигура. Сликар је био један од највећих уметника XIII века. Извесна сродност његових дела у звучној, тамној палети са сликарством у Пећи, а у понеком типу, драперији и изразитој пластичности облика са Сопоћанима, није била последица угледања или непосреднијег ослањања, него природан ток стилског развитка. Чврста саливеност и заобљеност глава поноситих светитеља, дорађеност сваке појединости без графизма и чулност њихових образа и усана у складу су с истовременом појавом телесности на многим иконописним делима у Византији, насталим у престоничким радионицама. Може се сматрати изузетком што је тако истакнут уметник дошао да ради у приморској средини, и то у једној малој цркви на метоху епископије.[16]

У непосредније последице одјека сопоћанског сликарства, у последњој четвртини XIII века, треба свакако убројити живопис у двема црквама Раса, у самој околини Сопоћана. Један живопис, у Ђурђевим Ступовима, остварен је заслугом краља Драгутина 1282–83. године. После пада с коња и прелома ноге, он је, у насељу Дежеви, испод Ђурђевих Ступова, на државном сабору предао престо брату Милутину, а задужбину свог прадеде Стефана Немање одредио себи за гроб. Одмах је предузео неколико послова да обележи те догађаје. Улазну кулу у манастир, ситнијим грађевинским изменама, претворио је у малу капелу, а њеним живописом описао своје душевно стање и државно-правне одлуке сабора. Потресен изненадном болешћу, краљ је поручио да једини насликани светитељи, поред Христовог лика на убрусу, око којег су попрсје Јоакима и Ане, буду св. лекари и столпници којима се он тих

[15] Д. Бошковић – С. Ненадовић, *нав. дело;* В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 41–43, 198–199 (са старијом литературом); R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 336–342; Г. Бабић, *Циклус Христовог детињства у пределу с хумкама на фресци у Грацу,* Рашка баштина 1 (1965) 49–56.
[16] Фреске су тек откривене и још се чисте. Необјављене су.

дана обраћао за помоћ. Остале фреске односиле су се само на примопредају престола. У своду, подељеном ребрима, била су израђена четири српска државна сабора: на првом, Немања предаје престо сину Стефану, на другом је устоличење Уроша I, на трећем Драгутин постаје краљ, а на последњем, Драгутин уступа власт Милутину. На зиду испод сабора била су насликана три анђела за столом, који представљају св. Тројицу. Они су ту уклопљени у целину српске иконографије да би показали правоверност српских владара: симболом вере, који су изговарали приликом крунисања, оличеним у св. Тројици, они су се заветовали да ће током своје владавине бити одани цркви и њеним идеалима. Непрекинутост богомдане власти династије исказана је и породичном сликом Немањића на два зида капеле. Христу на престолу прилазе, с једне стране, стари владари монаси (Симеон Немања, Стефан Првовенчани – Симон, Урош I – Симеон и његова жена Јелена), а с друге, млади савременици (краљ Драгутин са сином и женом Каталином, и краљ Милутин са женом Јеленом).

Колико је живопис у капели сав посвећен династичким схватањима и по томе изузетан, толико је други, што га је Драгутин наменио припрати главне цркве као свом маузолеју, уобичајен. Време је сачувало само четири сцене из циклуса посвећеног патрону храма, св. Ђорђу, и два доста оштећена портрета: првог ктитора – Немање, и другог – Драгутина. Изгледа да је један, у Србији припођен Грк насликао обе целине. Он је већ био научио српски, али је приликом исписивања натписа начинио неке грешке које му откривају порекло. Био је то уметник који је био упознат с уметничким опредељењима у Цариграду (где су у Светој Јефимији фреске сличне његовима), али је, исто тако, познавао и старија дела у Србији. Он је, заправо, пошао путем уметника из капеле Симеона Немање у Сопоћанима. Изражавао се згуснутије него његов претходник, али је задржао обележја његових светитеља: истоветни тип, чврстину у обликовању, колористичку обраду и напету драперију, додајући им само већу путеност у складу с новим стремљењима.[17] То споро одвајање од старијих дела и застајање у развитку треба посматрати као својеврстан академизам. Он је још очигледнији код уметника који је тих година за Хиландар урадио дрвену ставротеку с насликаним попрсјима арханђела. Њихови ликови су веома блиски онима са Драгутиновог живописа у Ђурђевим Ступовима, али су знатно испошћенији у боји и схематичнији у цртежу.[18]

На другом споменику Раса, епископској цркви Светог Петра што се налази испод самих Ђурђевих Ступова, дошло је, вероватно истих година, до поновног, трећег по реду живописања. Требало је пресликати већ сасвим избледеле фреске првог слоја, а поправити или поново осликати оштећена места на другом слоју. И најмлађи слој је претрпео многе измене услед пожара и уништења. Остали су Христос, анђели и пророци у куполи, јеванђелисти и понека сцена из Великих празника у горњим појасевима поткуполног простора, неколико стојећих фигура у наосу, а Успење и велико попрсје св. Николе у припрати. На свој начин, уз упрошћавање облика, извесне омашке у цртежу и сировије боје, неки мањи сликар је покушао да опетује сопоћанске поставке углавном из бочних капела. Временска удаљеност

[17] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 43, 199 (са старијом литературом).
[18] Д. Богдановић – В. Ђурић – Д. Медаковић, *нав. дело* 64, сл. 46.

изворника и слабији дар нису му омогућили да оствари дело виших вредности. Српско сликарство било је тада на низлазној путањи.[19]

Ратови које је предузео краљ Милутин дуго су трајали, па је била прекинута не само градитељска делатност већ и животворна веза српске средине с византијским сликарским средиштима. Петнаестак година није, изгледа, живописана ниједна црква. Нешто пре сређивања заоштрених односа између Византије и Србије, краљу Драгутину је пошло за руком да дође до уметника који су били достојни да осликају његову цркву Светог Ахилија у Ариљу. Били су то Грци, јер се само њиховом припадношћу може објаснити што је у једном прозору исписан грчки акростих који прославља Михаила VIII Палеолога, а у неким натписима употребљен грчки језик. Рад су започели 1296. године записавши то у прстену кубета. Мада странци, они су се повели за програмским обичајима и стилом који су, пре њих, владали у украшавању рашког храма. У олтар су ставили евхаристичке сцене (Причешће апостола и Поклоњење жртви), у поткуполни простор проширен циклус Великих празника (који делимично прелази и у олтар), у западни травеј сцене из Богородичиног циклуса, у ђаконикон циклус св. Николе, а у припрату слике и циклусе који говоре о истинитој вери: Васељенске саборе, Лозу Јесејеву и сцене око жртве Аврамове. Доње зоне су с појединачним фигурама светитеља, а међу њима су и портрети који приказују српске црквене и световне великодостојнике. У западном травеју, око Христа на престолу, окупљени су, с једне стране, Немањићи монаси – Првовенчани, Урош I и Јелена – а с друге, архиепископи које предводи Немања као монах. Низ Немањића завршава се у припрати портретима Милутина, Драгутина као ктитора, Каталине и њихове двојице синова. По бројности представљених најобимнији, овај низ српских портрета био је, истовремено, и завршни чин на развојном путу његове иконографије од Студенице и Милешеве до краја XIII века. И ма колико да је иконографија српских владара и црквених поглавара нашла подстицаје у иконографији византијских царева и патријараха, она се, већ на свом почетку, одвојила значајним појединостима које су је обележиле посебним смислом. Као у Сопоћанима, и у Ариљу је међу Васељенске саборе укључен Немањин сабор против полуверника (католика), заузевши место наспрам Првог васељенског сабора. Положајем и композиционим склопом увек једнаки с васељенским саборима, српски државни сабори су у домаћој средини и по свом значају сматрани њима равнима.

Већи број сликара радио је за краља Драгутина, али се тројица јасно распознају по изразито личним делима. Двојица најистакнутијих распоредили су се тако што је најбољи више сликао јужне делове цркве. Најслабији међу њима је неспретним великим фигурама осликао ђаконикон. Сви су се трудили да не изневере српско сликарско предање зачето у Сопоћанима; позајмљивали су, зато, многе сопоћанске опште црте у изгледу светитеља. У њихове сцене уплео се и Градац, са својим мање чврстим композиционим устројством и с фигурама неодмерених покрета. Пошав даље, ариљски сликари су, гдегде, до узрујаности довели покрете скупина и појединаца, што је разбило строги састав ранијих композиција. Најбољи сликар, који је добро разумео поуке претходника, био је знатно опрезнији; он је понешто издужио фигуре у

[19] М. Ћоровић-Љубинковић, *Живопис цркве Св. Петра код Новог Пазара*, Старинар 20 (1970) 42–49; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 39, 199 (с осталом литературом).

односу на ранији канон, уздржаније их је покренуо, а поведен Градцем, још је више нагласио одблеске светлости на њиховим телима. Био је то уметник који је, мада се надовезао на српска искуства, дошао до сличних исхода као неки његови савременици у Византији (један мозаичар у Паригоритиси у Арти или један сликар међу онима који су радили у јужном броду у цркви Оморфи еклисја крај Атине).[20] Тако је радио и неки Грк, вероватно из Солуна, што је за манастир Хиландар тих година испоручио малу али сјајну икону св. Пантелејмона.[21] У Ариљу се, делом најбољег сликара, завршило једно раздобље дуго преко тридесет година, које је било осенчено Сопоћанима. Само неком ретком цртом, оно је указивало да је на помолу ново сликарско опредељење, које је управо тада одлучно раскрштавало с претходним схватањима.

Једва десетак рукописних књига из XIII века има иницијале, заставице, вињете или илустрације урађене с уметничим тежњама. Већином су се сачувале у манастиру Хиландару, а један њихов део био је, свакако, производ полетне преписивачке и илуминаторске делатности његове радионице. С мањим бројем илустрованих рукописа, створених на подручју српске државе, хиландарски књижни украс чини целину, веома издвојену у српској уметности. За разлику од иконописа и живописа, сликарство у књигама није пратило токове високог стваралаштва ни у земљи ни на страни. Настанак књиге био је условљен законом доследног преписивања старих, добрих, словенских изворника, а непрестано суочавање илуминатора с њиховим украсом спутавало им је слободу. Иако изграђен на предању које је било затворено, књижни украс није, ипак, остао ван домашаја мотива из других уметничих родова, пре свега из примењене уметности и архитектонске пластике, а нису га мимоилазили ни утицаји из Византије, са хришћанског Истока и са Запада. У XIII веку то није суштински променило његову стару природу; једва да је било онако смелих одскока какве је имао XII век с минијатурама у Мирослављевом и Вукановом јеванђељу. Нижестепена по вредности остварења, обузета собом, уметност књижног украса била је, ипак, веома сложена по својим симболима и значењима, у које је тешко продрети. Ни сви услови под којима је настала, ни разлози што се толико дуго, готово неизмењена, одржала, нису довољно познати.[22]

Извесно је да се број српских рукописних књига морао нагло повећати после успостављања аутокефалности српске цркве и учвршћења њене орга-

[20] Н. Л. Окунев, *Арилье* 221–254; С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 72–73; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 44–46, 200 (с претходном литературом); R. Hamann-Mac Lean, *нав. дело* 342–345; Б. Тодић, *О стилским особеностима фресака Ариља из 1296. године*. Зборник ЛУ 13 (1977) 27–43; Г. Бабић, *Низови портрета* 322–324.

[21] S. Radojčić, *Die serbische Ikonenmalerei* 72; Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *нав. дело* 64, сл. 47.

[22] Доста има радова, нарочито оних што су их написали старији руски научници, који дотичу питање порекла и састава тзв. тератолошког стила у српским, бугарским и руским рукописима, а посебно у онима из XIII века. Критичке студије и своје погледе у вези са старијом литературом, али и с питањима везаним за порекло овога стила, написали су: V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine 7, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 3 (1957) 5–75; С. Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева из 1263. године*, Хиландарски зборник 2 (1971) 69–89. С. Радојчић је највише допринео да се темељније упознају споменици и токови у српском књижном украсу XIII столећа: *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, passim; *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник РВИ 3 (1955) 164–167; *Студије о уметности* XIII века, Глас 224–7 (1959) 9–21.

низације, увођења словенске литургије у свим црквама на државном подручју и искључења из употребе грчких богослужбених књига. Од двадесетих година XIII века, па готово до његовог краја, у књижном украсу је надмоћно владала општесловенска варијанта тератолошког стила какву су неговали још Бугари и Руси; српски украс је тада изборио посебно место, довољно обележено особеношћу неких решења и уметничком вредношћу појединих књига.

Два рукописа са хронолошког чела српских књига из XIII века – Хиландарско четворојеванђеље (бр. 22) и Београдски паримејник – истичу се величином, лепотом писма и богатством украса. У првом су готово на сваком листу некад мањи, а покаткад и до десет редова текста високи, позлаћени иницијали, исцртани црвеном или плавом линијом, а обојени истим бојама или још жутом и зеленом. Такве су и заставице на почецима јеванђеља. Попуњавање украса бојама и златом, јединствено у српској илуминацији XIII века, било је последица угледања на Мирослављево јеванђеље. Да је управо оно служило за узор, сведоче и облици свечанијих иницијала; они су изабрани из мање сложеног украса Мирослављевог јеванђеља, пре свега оног у којем је слово сачињено од преплетених трака или врежа, па се из њега одваја понеки стилизовани лист. Најмање је оних с додатком неке животиње: грифона, змије или псеће главе. Као да су непосредно преузете из романичке пластике са Студенице, тако делују фантастичне животиње уплетене у вреже на појединим заставицама. Илуминатор Хиландарског четворојеванђеља није ропски подражавао; он је само скромнијим средствима, уздржаније и с мање маште, наставио ону уметност у књизи коју су у Србији крајем XII века увели његови претходници радећи по поруџбини српског двора.[23]

За Београдски паримејник (у Народној библиотеци), једну од највећих и најлепше исписаних српских књига из средњега века, с великим бројем иницијала (висине од 5 до 7 редова текста) и понеком заставицом, тешко би се могло рећи да се украсом једино ослањао на претходну уметност. Неки школовани мајстори (или само један) однегованим цртежом су извели све облике окером или црвеном бојом, допуњујући их, само гдегде, плавом или местимично попуњавајући њихове површине црвеном. Иницијали су сачињени на неколико начина: једни су исплетени од трака или су им поља попуњена лозицом; други су саздани од фантастичних животиња (грифона, кентаура, крилатих паса, измишљених птица) чији су репови често разлистани, а из чељусти им излази гранчица; трећи, и најређи, садрже људску фигуру или главу; четврти су чисто тератолошки – змијске, псеће или змајске главе насађене су на крајеве испреплетених трака или на тела замршених гмизаваца творећи маштовита чудовишта. И док је тератолошки тип иницијала у Београдском паримејнику повезан с општеприхваћеним украсом у словенским књигама, дотле су остали типови више византијски, и то из оног књижног слоја који је стваран ван радионица раскошних рукописа. Византијска је и стилизација људске фигуре, кентаура или главе Христа Емануила (која највише личи на тип употребљаван у сликарској радионици што је извела фреске у Богородици Љевишкој, студеничкој Никољачи и Морачи).

[23] С. Радојчић, *Уметнички споменици* 165; исти, *Студије* 10. Датовање и опис рукописа: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 60. Репродукција у боји: Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *нав. дело*, сл. 30.

Београдски паримејник, XIII век, Београд, Народна библиотека.

Тиме су се, само делимично, минијатуре Београдског паримејника надовезале на византијске минијатуре Вукановог јеванђеља.[24]

Три рукописа из прве половине XIII века, из хиландарске преписивачке радионице, имају врло сродне иницијале, изведене црвеним цртежом или сепијом, с мотивима животиња и птица који избацују листове или гранчице из чељусти или кљуна, а највише с темом испреплетених или изувијаних змијских тела. Сваки од тих рукописа је у понечему и посебан. Најстарији од њих, Хиландарски паримејник (бр. 313), поред птице која сама себе угриза за дуги врат, садржи, на три места, људску фигуру у играчком покрету, наивно исцртану, с исколаченим очима и исплаженим језиком. У једној прилици нису нарушени природни облици тела, у другој се руке претварају у преплетне траке које се завршавају змијским главама, а ноге, обрасле длакама, разлиставају.[25]

Друга књига, Поуке Теодора Студита (бр. 387), без фигура је, али је, зато, у њој поред иницијала, сачињених од животињских тела, много и преплетних или само мало разлистаних увећаних слова.[26] У трећем рукопису, Хиландарском литургичком свитку (бр. I), змије се у понеком иницијалу претварају у чудовишта с ногама или избацују из уста уместо гранчице људску главу.[27] У суштини, украс у овим рукописима припадао је ширем кругу јужнословенских иницијала и заставица у ћирилским књигама. Такозвани Болоњски псалтир, настао у битољској околини, и неки бугарски рукописи из Свете Горе или с других страна, имају истородне мотиве и једнаким су бојама исцртани или обојени.[28] Српски се међу њима истичу, понекад, величином и многобројношћу иницијала у једном рукопису, богатством фигуративних и зоолошких мотива и уметничком дорађеношћу.

То је још више дошло до изражаја када се, око средине XIII века, тератологија у књигама из хиландарске радионице смирила, поједноставила, ушла у неку врсту класичног раздобља, у коме је поредак иницијала и заставица постао строжи, а чудовишност се подредила лепоти и одмерености. Представници тог новог стања су три сродна рукописа: Ватикански српски јеванђелистар (Cod. Vat. Slav. 4), Хиландарски шестоднев из 1263. године (у московском Историјском музеју) и Хиландарско изборно јеванђеље (бр. 8). Први рукопис је нешто старији, јер се, пред средину XIII века, налазио на двору босанског бана Нинослава. У њему су иницијали сачињени на два начина: облици слова су или исплетени од трака које се, у врху, завршавају змијском, птичјом и вучјом главом, или животињска тела уместо главе имају

[24] Рукопис још није обрађен. Напомена о његовом украсу код V. Mošina, *нав. дело* 25, 55, сл. 23. 56 (са упућивањем на старије репродукције), и С. Радојчића, *Студије* 21, сл. 58–60.

[25] С. Радојчић, *Уметнички споменици* 166, сл. 7–8; исти, *Студије* 14, т. XLI, XLII, XLVI; V. Mošin, *нав. дело* 31–32, сл. 37. Датовање и опис: Д. Богдановић, *нав. дело* 132.

[26] С. Радојчић, *Уметнички споменици* 165, сл. 3; исти, *Студије* 13, т. XXXVIII; V. Mošin, *нав. дело* 31; Д. Богдановић, *нав. дело* 152. Репродукција у боји: Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *нав. дело*, сл. 27.

[27] С. Радојчић, *Уметнички споменици* 165, сл. 4; исти, *Студије* 13, т. XXXIX; V. Mošin, *нав. дело* 54–55.

[28] Уп. V. Mošin, *нав. дело*, passim; С. Радојчић, *Насловна застава*, passim; исти, *Студије* 19, passim. Сва три рада дотичу повезаност српског украса с украсом насталим у Македонији и Бугарској. О бугарским и македонским рукописима с украсом из XIII века, с добрим репродукцијама: И. Дуjчев, *Болонски псалтир*, София 1968; М. Стоjанов, *Украса на славянските рукописи в България, София 1973, 53–71*, passim (са старијом литературом).

чворове од трака. Црвена боја је служила за њихово исцртавање, а плава за попуњавање позадине.[29] Хиландарски шестоднев занимљив је већ по томе што је написан по поруџбини познатог писца, монаха Доментијана, и што му је писар био Теодор Граматик, назван Спан због ћосавости. Садржи упрошћене иницијале истог типа као ватикански рукопис. Заставице су му, међутим, раскошније, а једна међу њима, највећа и најсложенија, има две адосиране животиње птичјег тела и псеће главе, уплетене у вреже и змије. Том заставицом Хиландарски шестоднев тесно је повезан с македонским, бугарским и руским рукописима између тридесетих година и краја XIII века.[30] Хиландарско изборно јеванђеље подигло је тај украс на виши степен, додајући типу иницијала из Ватиканског јеванђелистара још један слој којим се оно уврстило међу најраскошније српске рукописе XIII века. Слова су састављена од две или три животиње које се међусобно боре: обично пса или лава усправљеног на стражње ноге нападају змије, ређе они гутају неког четвороношца или змије гризу птичју главу. Ту су и грифони који избацују лишће, пси, птице, сирини и змајеви који се отимају о врежу, а људске фигуре нестају у чељустима звери, тако да им се види само горњи део тела или главе. Скоро на свакој страни је понеки маштовит иницијал, али само на три места човек је приказан као победник: једном је опкорачио чудовиште с телом прекривеним крљуштима и с две главе на оба краја тела; други пут стоји на леђима пса раширених руку као акробата; трећи пут, обучен у плашт и тунику, с капом на глави, труби и држи за узицу пса који испред њега шени. С овим хиландарским рукописима не само што је људска фигура поново ушла међу мотиве иницијала већ се појавила и склоност ка живљем бојењу, јер су, поред црвеног цртежа, на иницијале нанесене још жута, зелена, сива и плава боја. Нечег романичког има у облицима људских глава и у наношењу руменила или зелених кружића на образе.[31]

Поновна наклоност према људкој фигури дошла је још више до израза у илуминацији из последње четвртине XIII века. То се нарочито осећа у Златострују манастира Хиландара (бр. 386), где само неколико иницијала сећа на ранија тератолошка решења, док их највише има с мушким главама, које, својим обликом, обележавају слово О. Сепијом, црвеном и црном бојом исцртане, понекад и с руменилом на образима, романо-византијског типа, као да су се у овом рукопису појавиле под утицајем старословенског предлошка из X века, какав је, на пример, украс у Асемановом јеванђељу. О таквом узору

[29] В. Стасовъ, *Славянскiј и восточныј орнаментъ на рукописяхъ древняго и новаго времени.* СПб 1884, т. XVII, сл. 2–10; V. Mošin, *нав. дело* 55–56, сл. 57; Љ. Стефоска-Васиљев, *Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 141–142; *Manoscritti slavi, documenti e carte riguardanti la storia bulgara della Biblioteca apostolica Vaticana e dell'Archivio segreto Vaticano (IX–XVII secolo)*, Sofia 1979, no. 3, t. XIII–XV (с осталом старијом литературом).

[30] П. А. Лавровъ, *Алъбом снимокъ с југославянскихъ рукописеј болгарскаго и сербскаго писма*, Петроград 1916, т. 48; V. Mošin, *нав. дело* 57, 60, сл. 63; С. Радојчић, *Насловна застава* 69–89 (са старијом литературом).

[31] В. Стасовъ, *нав. дело*, т. XXI–XXII; С. Радојчић, *Уметнички споменици* 166–167, сл. 10; исти, *Студије* 14, сл. 47 (где се наводи да најсличнији украс постоји у једном литургичком свитку у манастиру Есфигмену – што треба да буде предмет будућих студија, с обзиром на то да је у питању украс у једном грчком рукопису). Каталошки подаци и датовање код Д. Богдановића, *нав. дело* 56. Цртежи неких од иницијала објављени у књизи: Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, сл. 45–52. Репродукције у боји и напомене о рукопису: Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *нав. дело*, сл. 48.

говорила би и чињеница да се у Златострују налазе, на једном месту, убележена глагољска слова.[32]

Најзначајнији рукопис с минијатурама религиозне тематике било је Призренско четворојеванђеље. Време његовог настанка није извесно, али изгледа да су то биле последње деценије XIII века. Усамљен, по свом украсу, међу рукописима из XIII века, делује страно у чврстом ткиву словенске ћирилске минијатуре. Чак му непосредније не претходе Хиландарски паримејник ни бугарско Добрејшово јеванђеље, у којима се може наћи понека пером исцртана људска фигура или портрет јеванђелисте; оно, такође, нема ниједног следбеника у српској уметности. Зато су, још увек, непознати путеви којима су његове сасвим необичне илустрације допрле у Србију. Тридесет шест минијатура на маргинама текста немају улогу иницијала већ представљају портрете јеванђелиста, непосредне илустрације догађаја о којима говори текст уз који су постављене и ликове светитеља о чијим су празницима ти одломци јеванђеља читани на литургијама. Маргинални смештај минијатура у Призренском четворојеванђељу преузет је, сва је прилика, из византијског начина опремања књиге, какав је био примењен на цариградским тзв. манастирским псалтирима из IX и X века, а потом се нашао и у неким нешто млађим грчким рукописима у јужној Италији. Као извор за иконографију јеванђеоских сцена сликару су послужила решења различитог порекла: из уметности источног хришћанства, пре свега старокоптског, затим из византијског сликарства од X до XII века и, најзад, из католичке уметности – од ране романике до почетка готике. Одећа светитеља баца нешто више светлости на то где се сликар могао образовати, односно где је настала књига што му је послужила као предложак. Неки светитељи су у чакширама исламског света и шиљатим ципелама, други су у хаљинама византијске или српске властеле, трећи имају круне западњачког типа. До таквих мешавина долазило је на иконама и минијатурама током XI и XII века у јужној Италији, на Синају, у Палестини и Шпанији. Стил минијатуре у Призренском рукопису заснован је, такође, на особинама преузетим из различитих средина: препознати су коптски утицаји у типовима светитеља и начину украшавања одеће; сагледане су ранороманичке особености извесних композиција и сликане архитектуре; несумњиве су и раноготичке црте у Христовом извијеном телу на крсту, које одаје бол измученог самртника, у разбарушености косе Јована Претече или у лиснатим украсима светитељских ореола; на оквирима минијатура присутни су и извесни орнаменти везани за иницијале или украс у старословенским књигама. Пореклом с подручја источног Средоземља, иконографски и стилски састојци у Призренском рукопису спрегнути су у самосвојну целину, којој нема непосредно сродних у истовременој уметности не само у Србији већ ни у оним областима које су је напајале утицајима. Сликар је фигуре и композиције исцртавао танким или дебљим, црвеним или црним линијама; наборе на драперијама је често претварао у траке које је украшавао низовима тачкица, орнаментом, или их је тонирао; већином је појединачне фигуре затварао у оквире с преплетом или је иза њих сликао позадину сличну вратима; само би се понекад појавила архитектура на позадини у виду трема на стубовима или остатак неког предела. Све је то било приказано без

[32] С. Радојчић, *Уметнички споменици* 166, сл. 5, 6; исти, *Студије* 14, т. XI. (где се истиче веза с грчким украсом из XII века); V. Mošin, *нав. дело* 25, сл. 24; Д. Богдановић, *нав. дело* 152.

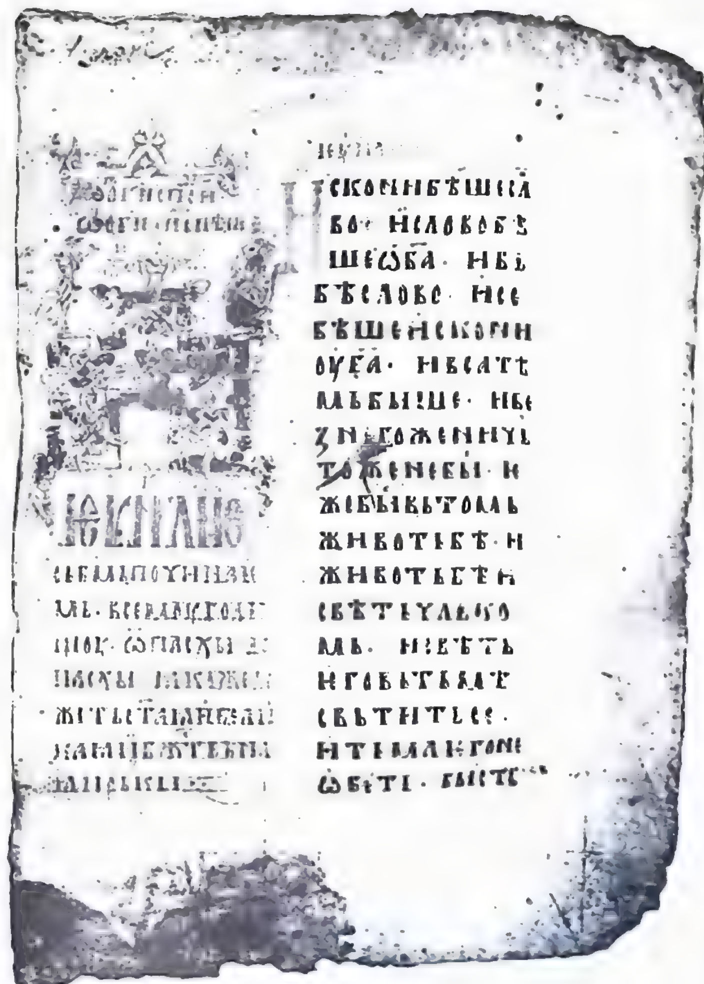

Болеслављево јеванђеље, око 1284. године, Лењинград, Публична библиотека.

пластичности, с настојањем на орнаменталној обради, док је боја наношена равно, без прелаза, али са жељом да минијатуре делују и својим шаренилом. Колико се, према старим описима, може закључити – јер је рукопис уништен у рату 1941 – скала боја (а помињу се црвена, жута, плава, кестењаста и црна) била је као и у другим српским рукописима из XIII века.

Толика повезаност призренских минијатура с источнохришћанским, посебно коптским, а и извесне исламске и западњачке црте упућивале би на Синај и Палестину као подручја у којима су оне могле настати. У време латинске власти, тамо је долазило до стилских и иконографских прожимања византијских, католичких и исламских уметничких схватања. Истина, из тих прожимања никада није настала целина слична минијатурама у Призренском јеванђељу. Српски црквени људи у XIII веку добро су познавали тамошњу средину: одлазио је тамо и архиепископ Сава I са својом пратњом, поклоници су посећивали света места, а у манастирима су живели и српски монаси. Отуда су пристизали у земљу поклони и књиге. Није стога немогуће ни то да је рукопис Призренског јеванђеља настао у тим крајевима или да је урађен у земљи с неког палестинског или синајског протографа.[33]

Крајем XIII века угасио се у српским књигама живот особеног словенског украса, препуног маштовитости, колико блиске народним изворима толико напајане на врелима античког мита или хришћанске књижевности о необичним и далеким земљама настањеним зверима и чудовиштима каквих

[33] Основне радове о Призренском четворојеванђељу написао је A. Grabar: *Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique,* Paris 1928, 65–91, pl. II–IX; *Deux images de la Vierge dans un manuscrit serbe,* L'art byzantin chez les Slaves, II/1, Paris1930, 264–276; *Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits Slaves balkaniques,* Revue des études slaves 27 (1951) 132–135. S. Radojčić, *Stare srpske minijature* 30–31, т. VIII–IX; исти, *Студије* 16–17, т. XLVII–XLVIII (заступао је мишљење да је украс настао »директно према неком западњачком узору или посредно преко Далмације«); М. Харисијадис, *Два рукописа бивше Народне библиотеке у Београду – Призренско јеванђеље и Београдска александрида,* Годишњак Народне библиотеке (1960) 82–90 (са старијом литературом); V. Mošin, *нав. дело* 38–39, сл. 42; М. Ћоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље – Ка проблему његовог датовања,* Старинар 19 (1969) 191–201, сл. 1–37, сабрала је, уз велики труд, сву документацију о украсу, описала га, дала нове податке о иконографији, костиму и стилу сцена и фигура, али га је датовала у другу половину XIV века. Такво датовање заснива се, углавном, на два разлога: изгледу одежде Христа сејача и линеарном стилу минијатура, што би, по писцу, било особено за српску уметност и моду тек од средине XIV века. Међутим, чињеница је да српских властеоских портрета и нема до средине XIV века, па се не могу извршити упоређења с ношњом Христа сејача. Грчки и бугарски властеоски портрети из XIII века показују да су се и тада носили костими веома слични одежди Христа сејача; уп., нпр., Б. Филовъ, *Старобългарского изкуство,* София 1924, т. L (севастократор Калојан из Бојане, из 1259. године). Линеарни стил минијатура, с људским фигурама, присутан је у књижном украсу код Срба и у XIII веку (Хиландарски паримејник, Хиландарски златоструј, итд.). Надавно објављени део велике синајске збирке икона открио је читав низ примерака, насталих између VII и X века, једног сасвим особеног стила који делује као претходник минијатура Призренског четворојеванђеља: уп. K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherina at Mount Sinai, The Icons I,* Princeton-New Jersey 1976, 50–82, Pls. XXII–XXXII. На једној међу њима, тројица младих Јевреја у Пећи насликани су у чакширама источњачког кроја, као и неке фигуре у Призренском четворојеванђељу (исто, Pl. XXII). У старословенским рукописима, какав је Енински апостол из XI века, читав низ орнамената на иницијалима истоветан је са украсом на оквирима и намештају у призренским минијатурама (уп. М. Стојанов, *нав. дело* 50–51). За тачније датовање неопходне су анализе језика и палеографије Призренског четворојеванђеља. Пошто оне нису обављене, моје колеге из Археографског одељења Народне библиотеке у Београду, Биљана Јовановић, Луција Цернић и Љубица Штављанин-Ђорђевић, разматрале су те особине рукописа и дошле до уверења да је у питању дело из последњих деценија XIII века.

48. Градац, Богородичина црква, до 1276. године.

49. Новац краља Драгутина, аверс, Београд, Народни музеј.

није било по шумама Средоземља. Сменио га је строги ред иницијала и заставица, у којима више није било живе и чедне асоцијативности, јер су мајстори подлегли геометријским начелима и византијским правилима компоновања.[34] Још су само понекад, у XIV веку, па и у XV-ом, усамљени преписивачи и илуминатори, највише у Босни, вероватно задивљени неким рукописом из XIII века, преузимали његов систем украшавања или понеку заставицу »зверињег« стила.

[34] О новој појави у српском украшавању књига од краја XIII века уп. В. Мошин, *Орнаментика неовизантијског и »балканског« стила,* Godišnjak Balkanološkog instituta 1 (1956) 295–351.

ДЕО ЧЕТВРТИ

УСПОН И ШИРЕЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

ПОЧЕЦИ ОСВАЈАЧКЕ ПОЛИТИКЕ

Седамдесете године XIII века биле су у знаку савезништва Србије са Карлом Анжујским, господаром јужне Италије. У оквирима једне шире коалиције европских држава, тај савез је, како за Урошеве тако и за Драгутинове владе, тежио разбијању Византије и новој подели њених територија. Резултати су, међутим, били далеко од жеља и циљева савезника. Карлу Анжујском дуго је везивала руке Унија из 1274. године а Србима опасност од Мађара, уз чију је помоћ византијски цар Михаило VIII Палеолог немирне, плена жељне суседе вешто спутавао већ крајем Урошеве владавине.[1] Нема сумње да је у таквим околностима морало доћи до извесне напетости у Србији. Јер, за Урошеве владавине, материјалне могућности земље биле су нагло порасле, што је појачало ратоборно расположење владајућих кругова према Византији. Тако су већ у доба Драгутина (1276–1282) добили основне обрисе они материјални и психолошки чиниоци који ће у току следећих пет–шест деценија донети Србији највеће успехе на рачун Византијског Царства. С друге стране, Драгутиново доба не бележи никакве успехе нити значајније потезе против Византије, изузев четовања пребега Котанице, бившег византијског достојанственика који је пред крај Драгутинове владавине успео да продре до Сера.[2]

Тај раскорак између жеља и њиховог остварења није могао учинити Драгутина популарним у очима властеле, поготову када је дошло до неуспеха на ратишту према Византији. Како каже савремени писац, Византинци су, у жељи да потчине Србију и њеног владара, продрли све до Липљана и »...тих дана могла се видети земља српска у великом шкрипцу«.[3] Прецизно датовање »тих дана« није могуће, али нема сумње да је у питању последња година краљевања Стефана Драгутина (1281–82).[4] Ипак, није извесно да ли се

[1] Г. Острогорски, *Историја Византије* 430.
[2] С. Станојевић, *Краљ Драгутин*, Годишњица НЧ 45 (1936) 7.
[3] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 107.
[4] Логично је претпоставити да је С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1926[2], 141; *Краљ Драгутин*, Годишњица НЧ 45 (1936) 8, могао имати у виду само ово место из Милутиновог житија кад говори о продору Византинаца до Липљана као једном од разлога абдикације краља Драгутина. Други истраживачи нису обратили пажњу на овај значајан податак. У основи, Станојевић је свакако био у праву што га је везао за Драгутина, иако је развијао претерано сигурне закључке, уз сувише детаља за које нема непосредне потврде у изворима. Прихватање суштине Станојевићевог решења изискује, међутим, извесно објашњење будући да се поменути податак не налази у Драгутиновом него у Милутиновом житију. Почетак Милутино-

искључиво у описаним околностима крију разлози оне велике »узбуне« која је, такође по речима савременика, захватила Србију крајем Драгутинове владавине.[5]

Колико год био нејасан развој политичких прилика у Србији тог времена, поменуте околности показују да је пред Драгутинов силазак са престола већ била створена атмосфера која, можда, није непосредно изазвала одлуку о повлачењу, али је свакако знатно допринела њеном сазревању.[6] Почетком 1282. године, Драгутин је несрећно пао с коња под Јелечом. Прелом ноге био је, вероватно, доста компликован. Савремени извори, уз невелике разлике у казивању, тај догађај сложно сматрају непосредним поводом абдикације краља Драгутина.[7] Психички и физички врло погођен удесом, налазећи се, по свему судећи, у атмосфери бременитој незадовољствима, он је на сабору у Дежеву убрзо одступио с власти у корист свог млађег брата Милутина. Тешко је данас рећи да ли је у том тренутку Драгутин био изложен непосредном притиску властеле да уступи престо и колико је било Милутиново учешће у припреми тог догађаја.[8] У сваком случају, споразум у Дежеву врло брзо је закључен и Милутин је преузео братовљев престо, коња и оружје, као симболе власти и свога новог, краљевског достојанства.[9]

Дежевски сабор имао је великих последица за српску историју. На престо је дошао владар који је био врло упоран и амбициозан представник оне све моћније струје ратоборне српске властеле што ће у идућих неколико деценија развити велику експанзију ка југу и југоистоку. Управо с Милутиновим доласком на престо почиње епоха значајнијих освајања византијских територија. Сигурност и моћ које је стекао на основу тих успеха омогућиле су Милутину да пренебрегне неке кључне одредбе споразума у Дежеву, а наклоност његовог биографа, архиепископа Данила II, чија је каријера везана за владавину Милутина и његовог сина Стефана Дечанског, унеколико је замаглила тај поступак. Тако се одредбе Дежевског споразума, упркос свој њиховој важности, не могу сасвим прецизно реконструисати, тим пре што и у другим савременим изворима постоје извесне разлике у описивању услова под којима је Милутин преузео власт. Стога је у већој мери јасна само основна садржина одлука које су донете у Дежеву.

Одступајући формално због болести и смутње коју је она собом донела, краљ Драгутин је предао власт Милутину, подредио му се и чак, како изгледа,

вог житија садржи описе три значајна и временски уско повезана догађаја: а) смену на престолу; b) опасан византијски продор који је »тих дана« угрожавао Србију; c) Милутинову офанзиву и заузимање Скопља и других крајева. Пошто је и до Милутинове офанзиве дошло већ на почетку његове владавине, у пролеће 1282, византијски продор на север морао је пасти најкасније у време смене на престолу или, бар у својим почецима, и нешто раније. Начин на који се у житију повезују сва три догађаја, у потпуности допушта овакво решење.

[5] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 24 (мльва), а такође и 24–28.

[6] Уп. и М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 50; слично и Станојевић, *Краљ Драгутин*, Годишњица НЧ 45 (1936) 8, који додаје да је Драгутин вероватно био непопуларан и због поступка према оцу, кога је својевремено насилно одстранио са престола. Недавно је о овом питању доста подробно писао L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Tessaloniki 1978, 16 и даље.

[7] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 23; Аноним с почетка XIV века: *Anonymi descriptio*, ed. O. Górka 33; Пахимер (с побрканом хронологијом), ed. Bekker II, 273.

[8] Вид. С. Станојевић, *Историја српског народа* 141 и даље; исти, *Краљ Драгутин*, Годишњица НЧ 45 (1936) 8 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 341.

[9] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић 26.

пристао да званично више не носи титулу краља. Требало је да краљ Милутин доживотно остане на престолу, који би потом наследио један од Драгутинових синова, вероватно Владислав.[10] Није сигурно, међутим, да ли се нови краљ заиста јавно и обавезао на спровођење овакве династичке политике. Најзад, значајан део целог споразума чинило је питање територија које су Драгутину остављене на уживање и управу.

Данас се не сумња у то да је споразум између браће садржавао и клаузулу према којој је у Драгутиновим рукама остала посебна област. Иако је непознато које је све крајеве обухватала та област, сигурно је да су у њен састав улазили Рудник, Ариље и Ускопље, код Требиња (делом или у целини), док је сâмо Требиње припадало старој краљици Јелени.[11] Околност што се тежиште Драгутинове територије налазило у северним крајевима тадашње српске државе сведочи да су, приликом преношења власти и круне, бар у том погледу поштоване жеље бившег краља. Јер, Драгутин је породичним везама и политичким амбицијама од младости био упућен на угарски двор, тако да је поседовање области на угарским границама за њега вероватно представљало гаранцију сигурности.

Показало се, међутим, да такво обезбеђење, уколико је и било планирано, није уопште било потребно. Нови краљ је извесно време био веома ангажован на другој страни. Наиме, Милутин је врло брзо оправдао очекивања оних кругова који су се залагали за офанзивну политику према Византији, гледајући у њој главног противника српске државе. Истина, прилазак Србије коалицији западних сила, образованој у Орвијету 3. јула 1281. године с циљем да се униште Византијско и успостави Латинско Царство, остварен је, по свој прилици, још за Драгутинове владавине, али се тек у Милутиново време енергично приступило испуњавању савезничких обавеза.[12] На самом почетку нове владе, када у Србију још нису допрли одјеци Сицилијанског вечерња (31. марта 1282) које је онеспособило стожер целе коалиције – Карла Анжујског – српске трупе кренуле су у поход са значајним последицама. Продор се ширио брзином која сведочи о изненађењу Византинаца и непостојању озбиљног отпора с њихове стране. Тада је коначно заузето Скопље, »град славни«, по речима Милутиновог биографа, који су Срби током XIII века неколико пута узимали и губили, и више значајних области у Македонији: Горњи и Доњи Полог, Овче поље, Злетово и Пијанец у подручју Брегалнице.[13] Како сведочи савремени писац, моћ и престиж српске државе

[10] Уп. М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 51, 55; незванично, Драгутин је и даље називан краљем, при чему је по неким изворима био »краљ Стефан«, а Милутин »краљ Урош«; уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 189; В. Ћоровић, *Подела власти између краљева Драгутина и Милутина 1282–1284*, Глас 136 (1929) 10 и даље, L. Mavromatis, *нав. дело* 27.

[11] Велика је заслуга М. Динића, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас 203 (1951) 61–82, што је ово питање коначно решено (наравно, у степену који допуштају познати извори), јер је око њега раније владала прилична збрка у науци због недовољно опрезног коришћења изворних података, али и услед околности што су границе и обим Драгутинове области били подложни променама.

[12] Г. Острогорски, *Историја Византије* 434.

[13] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 108 и даље. За ове догађаје и њихов значај вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 191; *Ист. народа Југославије* I, 346. Недавно је L. Mavromatis, *La prise de Skopje par les Serbes: date et signification*, Travaux et Mémoires 5 (1973) 329–334 и *нав. дело* 35, оспорио уобичајено датовање Милутиновог освајања Скопља, сумњајући да је он одмах по сложеном преузимању власти могао већ у пролеће 1282. кренути у тако значајан поход. Ауторове доста занимљиве комбинације остају, међутим, без подлоге из једноставног разлога

због ових успеха[14] нагло су порасли. Још важнија за будућност била је њихова трајнија последица: Срби су поново, и овог пута коначно, схватили да је експанзија на рачун Византије основни спољнополитички задатак и залога јачања земље.[15]

Велики успех краља Милутина није могао проћи без реакције Цариграда. Византинци су одмах схватили политичке и стратегијске последице губитка северне Македоније. Био је то тренутак када је, после Сицилијанског вечерња, отклоњена смртоносна опасност која је раније претила од Карла Анжујског. Сада се Михаило VIII Палеолог, ослобођен инспиратора антивизантијске коалиције, могао позабавити бар једним њеним немирним чланом. Започеле су интензивне припреме за поход на Србију, које су пожуривали чланови грчких аристократских породица избеглих пред Србима. Планови су били замашни, како сликовито саопштава архиепископ Данило у својој биографији краља Милутина: »Тадашњи цар Палеолог скупи велику војску и крене на Србију, хвалећи се у своме безумљу да ће не само озлобити отачаство овога благочастивога [тј. Милутина], него да се неће више ни спомињати његово име у његовој држави, а није ни сам знао шта ће му се догодити и да ће, противно његову лукаву веровању: да ће се прославити у туђем наслед-ству, убрзо изненадном смрћу свршити.«[16] Михаило VIII умро је на почетку похода, 11. децембра 1282. године, у једном трачком селу, усред још недовршених војних припрема. Његова велика војска, коју су знатним делом сачињавали најамнички одреди Латина, Турака и Татара, била је за извесно време заустављена а опасност по Србију отклоњена.

Сувише значајне ствари биле су у питању да би Византинци због промене на престолу потпуно одустали од рата. Ипак, дошло је не само до извесног одгађања операција, условљеног самом том променом, него су оне и поведене с мањим замахом у односу на планове покојног цара Михаила. Нови владар, Андроник II Палеолог (1282–1328), упутио је већ у рано пролеће 1283. године војску на Србију, али нити је он лично узео учешћа у походу нити је војска, састављена углавном од татарских одреда, својим бројним стањем достизала ефективе које је била покренула претходна влада. Војна је стога више личила на казнену експедицију, с пљачком као главним циљем, него на рат у који би биле уложене све расположиве византијске снаге.[17] Био је то предзнак онога наглог опадања војничке спремности које је Царство доживљавало за владавине Андроника II, а за ојачалу Србију свакако недовољно озбиљна претња. Истина, упућени одреди допрли су до Липљана и Призрена, што изгледа као понављање византијског продора с краја Драгутинове владе, који је у једном тренутку запретио великом опасношћу. Сада је ситуација била мање опасна и убрзо се, после пропасти једног већег одреда Татара на набујалом Дриму, окренула у корист Срба.[18]

(због кога ни он сам није могао предложити нову уверљиву хронологију догађаја) што сви расположиви извори изричито говоре да је Скопље заузето још за живота Михаила VIII Палеолога (умро 11. XII 1282) који је пред смрт стигао да одговори на српски упад.

[14] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 109.

[15] Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије* 446.

[16] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 108 (прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 82).

[17] Георгије Пахимер, византијски историчар тога доба, изричито каже да је поход покренут ради плена не би ли се запослили окупљени најамници (Pachymeres II, 12).

[18] Ради прегледа овога рата, почев од припрема у доба Михаила VIII, уп. С. Станојевић,

Чим је постало јасно да се непријатељска војска повлачи, Милутин је, по други пут од доласка на престо, дао доказе о својој способности да у правом тренутку пређе у напад без оклевања. При томе, он се није задовољио само гоњењем противника, него је одмах као циљ имао дубок продор на византијску територију. Свакако, свестан тежине подухвата, истовремено је обезбедио и помоћ брата Драгутина, који је из своје области стигао са свим расположивим снагама.[19] На челу уједињених одреда њих двојица су продрли у византијске области, вероватно у позну јесен 1283. године, јер су их божићни празници затекли дубоко у Македонији. Одмах по Божићу, операције су настављене. Опљачкане су струмска и серска област и досегнуте границе Свете Горе и обала Егејског мора код Христопоља (почетак 1284). Одјек ових догађаја у Византији био је несумњиво велики. Чак је и Котаница, некадашњи византијски пребег у српској служби, затворен иза зидова неког манастира у Малој Азији, дочуо за њих и поново пребегао Србима.

После вишемесечног пустошења византијских области, сакупљен је велики плен, али је и војска била изморена. Са оба ова разлога, Милутин и Драгутин се повлаче на север; старији брат одлази у своју област, а Милутин даје трупама нужан предах. Али одмор није трајао дуго, и већ у току исте године (1284) Милутинови одреди запосели су Пореч, Кичево и Дебар. Тако се српско-византијска граница фактички померила знатно на југ, остављајући на византијској страни значајну упоришну линију Струмица–Просек–Прилеп–Охрид–Кроја. Ту границу је затим дуго узнемиравао фамозни Котаница, држећи Византинце у готово сталној напетости. Међутим, већи војни походи у Милутиново време више нису предузимани, изузев (недатираног) пљачкашког упада у Тесалију, тако да је гранична линија остала углавном стабилна.[20]

Слабљење притиска на Византију условио је, вероватно, већи број разлога, али они нису сви данас познати. Међу њима, немалу улогу свакако су имала збивања која су у другој половини осамдесетих и почетком деведесетих година XIII века одвлачила Милутинову пажњу од фронта према Византији. Карактеристично је да је у тим збивањима, на овај или онај начин, истакнуту улогу имао бивши краљ Драгутин.

Убрзо после Драгутиновог одступа са престола показало се да положај његове области на северу српских земаља има шири политички значај. Тек што су се навршиле две године од Дежевског сабора, убрзо после великог заједничког похода браће на Византију, дошло је до наглог проширења Драгутинове области, омогућеног управо њеним положајем. Најраније у другој половини 1284. године, као зет угарске владарске куће, Драгутин је под нејасним околностима добио тзв. Мачванско-босанску бановину коју је до тада држала његова ташта краљица Јелисавета.[21] Под тим називом, већ тада

Краљ Милутин, Годишњица НЧ 46 (1937) 5; исти, *Историја српског народа* 144; Јиречек, *Ист. Срба* I, 191; М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас 203 (1951) 68; *Ист. народа Југославије* I, 346; L. Mavromatis, *нав. дело* 33 и даље.

[19] Уп. *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 112.

[20] Непрекидно ратовање 1283. и 1284. које започиње византијском офанзивом, а завршава се новим територијалним губицима по Царство, привлачило је велику пажњу историчара; уп. С. Станојевић, *Краљ Милутин*, Годишњица НЧ 46 (1937) 5 и даље; исти, *Историја српског народа*, 144 (с побрканом и знатно помереном хронологијом); К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 191; *Ист. народа Југославије* I, 347; М. Динић, *Област краља Драгутина* 68.

[21] Датум према Динићу из напред *наведеног дела* 69.

одомаћеним у Угарској, подразумевани су: данашња Мачва, остали српски крајеви уз јужну обалу Саве, укључујући и Београд, и североисточна Босна.[22] Како су ове области, изузев североисточне Босне око Усоре, називане и Сремом – или у Угарској, и »оностраним« Сремом, за разлику од »овостраног«, данашњег Срема – Драгутин се понекад у изворима наводи и као »сремски краљ«.[23]

Нагло проширење Драгутинове области, којој је почетком деведесетих година XIII века припојено и Браничево, знатно је ојачало његову моћ, а следствено томе подигло и његов углед. Добро осетивши све могућности свог положаја, бивши краљ је пространом територијом над којом је имао власт управљао самостално, као прави суверен. Према другим земљама водио је сопствену политику, независно од брата Милутина. Неговао је добре односе с папом, намеравајући да покрсти богумиле уз помоћ фрањеваца, и мешао се у угарску политику помажући Анжујце против последњег изданка старе династије Арпадовића.[24] На самој угарској граници подигао је сталну резиденцију у граду Дебрц, на Сави, а био је и први српски владалац који је, мада само повремено, резидирао у Београду, верском центру и најзначајнијем граду својих домена.[25]

У описаним околностима, Драгутинове територије се увећавају, његова моћ и политичке аспирације крећу се узлазном линијом, али се све то не дешава ни сувише брзо ни без сметњи. Убрзо пошто је с Милутином успешно окончао ратовање против Византије (1283–84) и од Угара добио нове земље (1284), Драгутин је имао да се суочи с озбиљним искушењима. То је било време када су Татари из каната на Црном мору почели да се мешају у прилике подунавских земаља. Око 1285. године, они су под каном Ногајем продрли у Бугарску, Угарску и српске земље. Инвазија је највише потресла Бугарско Царство, које је фактички почело да се распада на разне државе и области, у већој или мањој мери зависне од Ногајевог каната. Управљачи једне такве области представљали су од тог времена посебан проблем за Драгутина.

Наиме, проширивши своје првобитне домене земљама које је добио од Угарске, Драгутин се сучелио с двојицом полусамосталних феудалних господара, браћом Дрманом и Куделином, који су као татарски вазали заједнички управљали Браничевом. Из свог утврђења у Ждрелу, на Млави (данашња Горњачка клисура), Дрман и Куделин су се залетали дубоко у Угарску и Драгутинове земље. Стање је постало тако озбиљно да је Драгутин предузео поход да би уништио двојицу пљачкаша. Недовољне снаге и тежак терен учинили су да тај поход остане без резултата. Штавише, није изостала ни жестока реакција Дрмана и Куделина. Уз подршку Татара и Кумана, они су страховито опустошили већи део Драгутинове области, што је бившег српског краља принудило да затражи помоћ од брата Милутина. Споразум о заједничкој акцији постигнут је на Морави, и као што су неку годину раније

[22] М. Динић, *Из прошлости Срема,* Гласник ИДНС 8 (1935) 439. О српском Београду у Драгутиново доба вид. Ј. Калић, *Београд у средњем веку* 66 и даље.

[23] М. Динић је у неколико наврата прецизно одредио појам средњовековног Срема и онај његов део који је дошао под Драгутинову власт: *Средњевековни Срем,* Гласник ИДНС 4 (1931) 1, 6 и даље; исти, *Из прошлости Срема* 439, 442 и даље; исти, *Област краља Драгутина,* Глас 203 (1951) 76.

[24] *Ист. народа Југославије* I, 349–350.

[25] *Исто;* о Београду као седишту митрополита уп. Ј. Калић, *Београд у средњем веку* 67.

два брата заједнички повела поход на Византију, тако су овог пута заједно упали у Браничево, по свој прилици 1291. године.[26] Њихов поход био је крунисан потпуним успехом. Браничевска област је освојена и припојена Драгутиновим поседима.

Иако се поход одиграо у доба несређених прилика у Бугарској, његов резултат је био сувише крупан да би реакција с бугарске стране могла изостати. Видински кнез Шишман, такође полунезависан великаш и вазал кана Ногаја, као што су то били Дрман и Куделин, предузео је осветничку експедицију на Србију. С обзиром на то што је Шишман био татарски вазал и што су у походу узели учешћа и неки татарски одреди, врло је вероватно да је упад у Србију извршен с одобрењем или чак и на подстицај самог Ногаја. Занимљиво је да главни циљ напада нису биле Драгутинове области, већ знатно удаљенија Рашка. Војска видинског кнеза допрла је до пред Пећ, у налету чија је жртва, изгледа, био и манастир Жича.[27] Међутим, Шишман очигледно није добро проценио каквим снагама располаже српски краљ. Милутинов противудар био је тако ефикасан да су српски одреди заузели чак и Видин, а сам Шишман морао је напустити Бугарску и спасти се бекством преко Дунава. Убрзо је, ипак, склопљен мир који за Шишмана није био неповољан. Далековид политичар, Милутин је кћер свога високог достојанственика Драгоша удао за Шишмана, а нешто касније је и сопствену кћерку Ану дао за жену Шишмановом сину Михаилу. Развојем догађаја најнезадовољнији је био кан Ногај, чије су вазале Срби два пута узастопно тешко поразили. Стога је почео да се припрема за велики поход на Србију. Буру која се спремала Милутин је отклонио вештим потезом. Његови посланици пружили су моћном кану уверавања да Бугарска више неће бити узнемиравана и донели изјаву покорности. Ногају је као залога послат Милутинов најстарији син Стефан с неколико припадника властеоског сталежа. Нешто касније, сукоби међу Татарима и Ногајева смрт отклонили су сваку опасност која је Србији претила с те стране.[28] Али, то није значило да су знатније порасле могућности за експанзију на другим странама, у првом реду према Византији.

Током осамдесетих и деведесетих година XIII века, Србија краља Милутина била је држава чија је снага видљиво расла. После самосталног заузимања Скопља и северне Македоније дошао је тренутак када је, за продор ка Егејском мору, била нужна Драгутинова помоћ, али је Милутин затим сам успео да освоји Пореч, Кичево и Дебар. Акција против Дрмана и Куделина вођена је с Драгутином, али је Милутин сам успео да порази Шишмана који је, уз то, био знатно опаснији противник од двојице господара Браничева. Међутим, упоредо с порастом Милутинове моћи, расла је и моћ његовог брата,

[26] За датум вид. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 56, нап. 19а; уопште о овим догађајима вид. С. Станојевић, *Краљ Драгутин* 10; исти, *Краљ Милутин* 6; К. Јиречек *Ист. Срба* I, 191 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 349.

[27] Уп. С. Станојевић, *Краљ Милутин* 7 и даље; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 192; о целокупној историји сукоба са Шишманом и његовим последицама вид. још и *Ист. народа Југославије* I, 350.

[28] Према Станојевићу, *Краљ Милутин* 8 и даље, до споразума с Татарима дошло је 1292. године. Међутим, вероватније је да је Милутин нешто касније признао врховну власт кана Ногаја, будући да се поход Срба на Дрмана и Куделина одиграо 1291, а да су после тога дошли Шишманов напад, Милутинов противнапад и његово мирење с видинским господаром, као и припреме кана Ногаја за рат против Србије. Тешко да су се сва ова збивања могла догодити у току једне године, па стога и период између споразума с Татарима и Ногајеве смрти, 1299, треба сматрати нешто краћим него што се то чинило Станојевићу.

бившег краља Драгутина. Велика територијална проширења његове области, окончана добијањем Браничева, и све већи самостални подухвати који су уследили у спољној политици учинили су да Драгутин стекне позиције владара не много слабијег или много мање значајног од самог краља Милутина. Савременици су ту околност јасно уочавали. Извесне разлике које се јављају у њиховом гледању на Драгутинов положај могу се објаснити различитим географско-политичким углом посматрања, а никако суштинским неслагањем у процени или схватању ситуације.

Архиепископ Данило назива Драгутина доследно краљем, наводећи понекад као његову »државу« – Мачву, каткад Срем, а на једном месту каже да је држао »земљу отечества свога«, уз многе угарске и босанске области.[29] Он узгред обавештава да Драгутин има и сопствену војску.[30] Ови подаци указују на фактички владарски статус Драгутинов, али као Милутинов штићеник, српски архиепископ и биограф оба краља, Данило свакако није могао формално упоређивати и противстављати две српске државе. Георгије Пахимер, византијски историчар тог доба и савременик, само спомиње »земљу« Драгутинову.[31] Од њега би било тешко очекивати другачији прилаз, с обзиром на то што је Драгутин ипак представљао удаљену силу за Византинце, чија је пажња била усредсређена на Рашку и њеног краља Милутина. Потпуно другачије и много јасније је излагање једног анонимног западног историчара с почетка XIV века. По њему је Милутинова држава обухватала Рашку, Хум, Дукљу и Приморје, док је Драгутин владао Србијом, Босном, Мачвом и Крајином. С тим у вези, аноним изричито говори о две државе – regnum Servie, под краљем Драгутином, и regnum Rassie, под краљем Милутином.[32] Овакво прецизно раздвајање две равноправне српске државе које је извршио један западни аутор свакако је у првом реду последица Драгутинове самосталне политике према Западу, другачије од оне коју је спроводио његов брат.

Наведене оцене савременика, као и развој догађаја у последње две деценије XIII века, сведоче да је Драгутинова област од полусамосталне кнежевине прерасла у посебну државу. На тој основи, бивши краљ је постајао све моћнији, а његов брат и привремени наследник због те чињенице све узнемиренији. Крајем столећа, после пребројених искушења с Бугарима, међу браћом су завладали затегнути односи и свађе који ће се једва деценију касније претворити у оружани сукоб. Несређени односи између Милутина и Драгутина, као и, нешто раније, њихове невоље с Бугарима и Татарима, имали су значајне последице за политику према Византији, дакле на најважнијем војном и политичком правцу ангажовања Србије.

Из наведених разлога, после 1284. године престају озбиљнији офанзивни подухвати против Византије. Тако су, у ствари, Милутинови највећи, трајни успеси у том ратовању везани за прве две године његове владавине. У том кратком раздобљу извршен је онај велики преокрет у политици Србије који је

[29] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 28, 41, 113. Разуме се да помињање »државе« не треба схватити у данашњем државноправном смислу, будући да је тај израз у средњовековним споменицима знатно шири.
[30] *Исто* 112.
[31] Pachymeres II, 273.
[32] *Anonymi descriptió*, ed. O. Górka 29–35; о овом разликовању Рашке и Србије, које се развило на стварној подлози, вид. М. Динић, *Стефан Драгутин, »rex Servie«*, Гласник ИДНС 4 (1931) 436 и даље.

означио почетак његовога наглог продора ка југу и југоистоку. У следећих петнаест година, све до значајног помирења с Византинцима 1299. године, није забележена слична иницијатива у Македонији. Међутим, то не значи да је престала свака активност на српско-византијском ратишту. Као што је већ речено, наступило је раздобље пограничног четовања. За Византију, чија је снага опадала у време Андроника II, и ти упади релативно мањег обима представљали су озбиљан проблем. Они су не само обезбеђивали Србима држање територија освојених почетком осамдесетих година XIII века него су постепено даље ломили и иначе смањену отпорну снагу Византије. На жалост, услед оскудности извора није могућна чак ни реконструкција основног тока операција све до 1297. године, када је положај Византинаца у Македонији постао изузетно сложен.

Нагло погоршавање ситуације које је задесило Византинце у Македонији није било проузроковано само српском иницијативом на овом ратишту. Непосредно пре тога, Византија је постигла видне успехе у Албанији, домогавши се Валоне и Драча, вероватно почетком 1296. године.[33] По свему судећи, Милутин је имао исту идеју и Византинци су га само за који месец претекли. То није навело српског краља да одустане од своје намере и већ у јуну 1296. године Драч се сигурно налази под његовом влашћу.[34] Губитак Драча и све већа несигурност на македонској граници навели су Цариград да предузме енергичније кораке против Срба. На чело војске постављен је вешти и познати војсковођа Михаило Главас. Он је 1297. године повео велики противнапад који се, међутим, завршио потпуним неуспехом и само погоршао положај Византинаца у Македонији. Од тог тренутка Царство је коначно постало спремно да се погађа са српским краљем око склапања мировног уговора с трајнијом вредношћу.[35] Показало се да та идеја није била страна ни краљу Милутину.

Обично се узима да је Михаило Главас, после неславног завршетка своје експедиције, први изнео идеју о потреби склапања мира, гарантованог женидбеном везом између српског и византијског двора. Тако саопштава византијски историчар тог доба Георгије Пахимер, док чувени политичар Теодор Метохит, који је био најзаслужнији за успешан завршетак преговора, каже да је на споменуту идеју први дошао неки српски достојанственик по имену Георгије.[36] Неслагање је само привидно. Оно најбоље указује на чињеницу, потврђену развојем догађаја, да су обе стране биле углавном спремне да се споразумеју. Међутим, и на једној и на другој страни јављали су се и отпори политици измирења. Обе тенденције биле су присутне не само пред почетак него и у току преговора.

Краљ Милутин је, свакако, из више разлога желео споразум с Византијом. Због међународног престижа који је византијски двор још уживао, женидба с једном византијском принцезом, што је била централна тачка будућег споразума, учинила би да знатно порасте његов политички углед.

[33] Вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 193, где се налази и преглед извора.
[34] *Исто* 193 и даље; према Јиречеку, *Ист. Срба* 194, нап. 38, српска власт над Драчом трајала је највероватније од 1296. до 1301.
[35] О овим околностима уп. С. Станојевић, *Краљ Милутин* 10 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 347; Г. Острогорски, *Историја Византије* 456.
[36] Pachymeres II, 272; Метохит у Mavromatis, *нав. дело* 106. Познију вест Нићифора Григоре (Gregoras 202) о Милутиновој иницијативи треба сматрати изразом византијског »патриотизма«: М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 55, нап. 3.

Тиме би, такође, била обезбеђена сигурност дотадашњих српских освајања, потврђено Милутиново право на престо, а проблем наслеђа престола готово решен у његову корист. Милутин је све те околности морао да има у виду, понајвише због наглог погоршања односа са старијим братом Драгутином, који је још у Дежеву поставио захтев да његов син једног дана наследи српски престо. У међувремену, Драгутинова моћ је нагло порасла, а тиме и суревњивост међу браћом, будући да су се појавили изгледи да проблем престола буде постављен још за Милутиновог живота. Већ сама та чињеница знатно је ограничила Милутинове офанзивне могућности на византијском ратишту. Оног тренутка, међутим, кад је Драгутинова самостална спољна политика почела да добија обележје повезивања са западним силама, Милутин је морао потражити могућност да се споразуме с Византијом и тако обезбеди њену подршку.[37]

Потпору за своју политику измирења с Византијом српски краљ је имао углавном у редовима свештенства, са архиепископом Јевстатијем II на челу, али је наишао на велику опозицију међу властелом. Отпор је био тако јак да је његов одјек добио посебно место у извештају који је о преговорима саставио византијски изасланик Теодор Метохит.[38] Експанзионистичке тежње аристократије управљене против Византије карактеристичне су за целу ову епоху српске историје, па је неслагање с променом дотадашње политике добило велики замах. Ту лежи један од основних разлога што су мировни преговори дуго трајали и што су уз велику муку и отезање завршени тек после пуне две године (1297–1299).

Значајни отпори политици мирења јављали су се и на византијској страни. Иако је Андроник II био заинтересован за споразум са Србијом, његова влада је понекад само с великим напором успевала да отклони препреке које су ницале на путу споразумевања. Прву од тих препрека поставила је сама изабраница за будући брак с Милутином. Царева сестра Евдокија, удовица (од августа 1297) трапезунтског владара Јована II Комнина, која је дане свога удовиштва проводила у Цариграду, одређена у првим контактима Срба и Византинаца за будућу Милутинову жену, енергично је одбила да се уда за трипут жењенога српског краља, који је још био у браку с трећом женом.[39] Због повређеног поноса и поремећене политичке рачунице, Милутин је засуо цариградски двор озбиљним претњама. Повратка више није било ни за једну уговорну страну, те је Андроник II брзо пронашао замену за Евдокију – сопствену кћер Симониду, која нија имала ни пуних шест година.[40] Преговори су, међутим, и даље текли споро. Уз већ споменуте препреке, њима је на путу стајало и противљење византијског свештенства, које је из канонских разлога морало да анатемише удају мале Симониде, јер је византијска црква четврти брак сматрала једном од најтежих повреда хришћанског морала. У овом случају, ситуацију је чинило сложенијом и то што је Милутин

[37] Уп. М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 56 и даље; М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 57 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 349; Г. Острогорски, *Историја Византије* 456.

[38] L. Mavromatis, *нав. дело* 97 и даље; *Теодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију*, превео М. Апостоловић, Летопис МС 216 (1902) 36.

[39] Вид. М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 57; после овога геста, Евдокија се вратила у Трапезунт, где је умрла 1301. године.

[40] Уп. М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 58, чиме је оспорено раније схватање да је Симонида имала седам година; С. Станојевић, *Краљ Милутин* 12 и даље.

још био у браку, а Симонида, и по тадашњим мерилима, сувише млада за удају.

Узроци тешкоћа у које су преговори западали овим нису били исцрпени. На дипломатској сцени појављују се стране силе којима није одговарао никакав дугорочнији споразум између Србије и Византије. То су, у првом реду, биле Тесалија и Бугарска, државе чији се маневарски простор аутоматски ширио или сужавао у зависности од погоршавања или побољшавања српско-византијских односа. Стога је за обе ове земље било од велике важности да српски и цариградски двор што дуже остану заплетени у међусобне сукобе. Мере које су они предузимали у том правцу, а које нису подробније познате, биле су добрим делом омогућене поменутим отпорима приближавању Србије и Византије и крутошћу самих њихових преговарача.

Разговори су запињали углавном због услова које су постављали Византинци, док су Милутинови најважнији захтеви, везани за утврђивање граница, били у начелу прихваћени још у време када је Евдокија сматрана будућом невестом. Цариград је, истина, због своје слабости био присиљен да преговара, али чим је постало јасно да је и другој страни стало да се постигне споразум, његова дипломатија је, доследна старим византијским традицијама, настојала да од Милутина извуче што веће гарантије. Од њега се тражило да преда своју трећу жену и угледне таоце, као и да краљица-мајка Јелена присуствује свадби и учествује у полагању заклетве којом ће две стране утврдити склопљени уговор. Последњи захтев био је нарочито важан због великог утицаја краљице-мајке (располагала је и посебном облашћу), која је била незадовољна новим брачним и политичким плановима свога сина. У целини, византијски услови јасно указују на велико неповерење цариградске владе према Милутину.

Наведене захтеве Милутин је упорно покушавао да заобиђе, али се главни византијски преговарач Теодор Метохит још упорније на њих враћао.[41] Он је чак пет пута одлазио у Србију (1298–99), док најзад није био постигнут споразум у већини питања. Преостајао је још завршни, формални чин помирења. Андроник II стигао је пред Ускрс 1299. године у Солун. Опрезни Милутин тражио је састанак на »ничијој земљи«, тако да су Византинци нешто касније – у пролеће 1299. године – на Вардару предали Симониду и таоце, а Милутин њима своју дотадашњу жену Ану, бугарску принцезу, и таоце. Међу њима је, на изричит византијски захтев, био и Котаница, који је као српски најамник задавао толико мука својим сународницима. Охридски архиепископ Макарије обавио је венчање Милутина и Симониде, чиме су српском краљу коначно признате као мираз раније освојене земље северно од линије Охрид–Прилеп–Штип. Милутин је тек после тога посетио цара Андроника у Солуну и био богато угошћен.[42]

. Мировни уговор из 1299. године изазвао је непосредне реакције и у Србији и у Византији. Односи краља Милутина и Драгутина нагло су се

[41] О Метохитовој мисији подробно L. Mavromatis, *нав. дело* 36 и даље.

[42] О преговорима и закључењу мировног уговора, важније и подробније вести од оних што их даје Пахимер, који је, иначе, главни историчар те епохе, оставио је сам преговарач Теодор Метохит у извештају о свом посланству (изд. L. Mavromatis, *нав. дело* 89–119, где су наведени и раније издање и литература о спису). Од модерних историјских дела уп. С. Станојевић, *Краљ Милутин* 12–17; М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 58–68; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 194 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 347; Г. Острогорски, *Историја Византије* 456 и даље.

заоштрили, а цар Андроник II је више од годину дана морао да смирује велико незадовољство патријарха Јована и врхова византијског свештенства. То, међутим, није могло умањити значај великог историјског чина који се одиграо на самом прелазу из XIII у XIV век: Србија се коначно, и за дуже време, окренула ка Егејском мору, а Византија је била принуђена, иако тешко погођена овом чињеницом, да формално призна успехе које је у том правцу постигао краљ Милутин.

УНУТРАШЊЕ БОРБЕ ПОЧЕТКОМ XIV ВЕКА

Измирење с Византијом, крунисано браком с царевом кћерком Симонидом, значило је велики успех у Милутиновој политици. Освајања у Македонији била су легализована на тај начин што су земље и градови као мираз препуштени српском краљу. Сам Милутин подвлачи то у једној својој повељи: »и узех мачем скопску страну и овчепољску и полошку и дебарску и друге остале стране и потом постадох зет благоверном самодржавном цару грчком кир Андронику Палеологу и даде ми ону земљу у прикију«.[1] У то време су снаге Византијског Царства биле прилично ограничене, те Милутин није могао рачунати на значајну подршку с те стране, али је много значила већ сама чињеница што није морао страховати од напада Византинаца и покушаја да поврате изгубљене територије у Македонији. Измирење с Византијом и сродство с њеним царем имали су, поред политичког, и симболичан значај: углед и ауторитет Милутинов порасли су у Србији и околном свету.

Приближавање Византији, чију је цивилизацију, за разлику од оца, Уроша I, Милутин дубоко поштовао и као узор имао пред очима,[2] и тесно повезивање с њом нису одобравали сви утицајни људи у српској држави. Још у току дугих и напорних преговора византијске дипломате имали су прилике да осете противљења на многим странама, чак и отпор мајке Милутинове, краљице Јелене. Зближавање с византијским двором једни су примали с неповерењем, зазирући од грчког лукавства, а други су то отворено одбијали, јер су, како се Византинцима чинило, од ратовања и непријатељстава имали користи.

За време тих преговора није ни спомињан краљев брат Драгутин, владар посебне државе на северу, која је била приближно исте величине и снаге као Милутинова држава. Његов став према свему што се десило о Ускрсу 1299. и ономе што је томе непосредно претходило, може се извести из догађаја који су уследили и кратке белешке оновременог византијског писца Пахимера, који каже да је цар Андроник пружио своме зету савезничку помоћ, што је навело Драгутина да одустане од намераваног напада. Брак Милутинов са Симонидом отежао је ионако сложену и нејасну ситуацију у погледу наслеђа српског престола. Савременицима је било познато колико су Византинци

[1] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије*, Споменик 3 (1890) 14.
[2] О Милутиновом ставу према византијској држави и цивилизацији уп. излагање у следећем поглављу, стр. 466–470.

упорно настојали да потомцима царских, »у порфири рођених« принцеза обезбеде првенство у наслеђивању престола. Неки су се присећали преговора вођених четврт века раније, када је требало да се Милутин ожени Аном, кћерком Михаила VIII, и кад су Византинци сасвим отворено показивали да очекују и желе да царев будући зет мимо утврђеног реда наследи очев престо. У преговорима вођеним крајем XIII века, о том услову није се отворено говорило, можда управо због тога да се Милутинове тешкоће не би повећавале, а можда и зато што је у тренутку склапања брака Симонида била у детињем узрасту и што је питање њених наследника могло постати актуелно тек после низа година. У сваком случају, догађаји који су уследили показују да Византинци нису били одустали од традиционалних претензија, него да су се оне у овом случају појавиле у сасвим особеном виду.

Драгутин је, дакле, имао много разлога да се супротстави променама које су могле уследити после догађаја 1299. године. Он је, можда, одустао од отвореног напада када је Милутин добио помоћ од таста цара Андроника II, али није променио свој непријатељски став. Међутим, и његов положај је био прилично сложен и није му допуштао да све снаге посвети борби против брата. Драгутин је за Угарску и њене прилике био везан у јачој мери него што је Милутин био везан за Византију. Највећи део његове државе састојао се од територија које су припадале угарским краљевима. Мачванску бановину добио је у своје време на управу, а подручја у данашњој североисточној Србији, некадашњу Кучевско-браничевску бановину, освојио је с Милутином и припојио својој држави. Преко својих територија био је повезан и с Босном, где је имао посебне интересе, јер му се кћи 1284. удала за бана Стјепана I Котроманића.

У последњој деценији XIII века, за време слабе владавине последњег Арпадовца, Андрије III Млечића, прилике у Угарској постале су хаотичне. Оспораван као краљ, присиљен да се бори с моћним супарницима, Андрија III био је принуђен да купује наклоност и подршку феудалних господара делећи титуле и поседе. Овакав развој догађаја ишао је на руку Драгутину јер му је омогућавао да се учврсти и осамостали у господарењу државом састављеном од разнородних делова. Али, то је у исто време олакшавало осамостаљивање и других великаша и њихово претварање у »олигархе«, самосталне господаре великих делова угарске државе. Унутрашњи односи су на тај начин постајали још сложенији, јер су се великаши сукобљавали или повезивали зависно од тренутних интереса. Драгутин је морао неизбежно бити увучен у заплетене и променљиве односе у угарској краљевини.

Краљ Андрија III даровао је 1292. године Драгутиновом сину Владиславу »херцештво Славонију« као наследни посед, а 1293. оженио га је својом нећаком Констанцом Морозини.[3] И друга страна се, међутим, трудила да обезбеди наклоност и подршку Драгутинову. Напуљски двор је своје претенденте Карла Мартела и, касније, Карла Роберта препоручивао својим рођацима, краљу Драгутину и краљици Каталини. Краљ Карло II потврдио је Владиславу »херцештво Славонију« и рачунао је на његове услуге у будућности.

Када је почетком 1301. умро краљ Андрија III, борбе око угарског престола распламтеле су се још већом жестином и трајале су читаву деценију.

[3] С. Станојевић, *Две српске краљице,* Рашка 1 (1929) 210–215; исти, *Брачни уговор српске краљице Констанце,* Из наше прошлости I, Београд 1934, 110–112.

У тим борбама Драгутин је, захваљујући својим родбинским везама с династијом Арпадоваца, наступао не само као бранилац своје осамостаљене државе већ у једном тренутку и као претендент на угарски престо у име једног од својих синова. Стицајем околности, Драгутину се наметнула потреба да се истовремено бори да једноме сину обезбеди престо у Угарској и другоме престо у Србији.[4] На тај начин је био увучен у борбе на две стране: с братом, у старим немањићким земљама, и са анжујским рођацима и »олигарсима« у Угарској. Снаге Драгутинове нису биле довољне да би успешно могао деловати на обе стране, али је, ипак, успео да за живота сачува област коју је образовао. Драгутинова истовремена политичка улога и у Угарској и у Србији имала је за последицу тешње повезивање некадашњих угарских територија уз Саву и Дунав с језгром немањићке државе.

Отворени рат између Драгутина и Милутина био је одложен само за кратко време. Избио је најкасније 1301. године[5] и први, само посредни подаци о сукобу браће могу се извући из нејасне и непотпуне слике о рату између краља Милутина и Дубровника. Почеци и узроци овога локалног рата сасвим су слабо познати.[6] Сигурно је једино то да су Дубровчани, ојачани млетачким бродовима и ратницима из Задра и Хрватске, напали »усред мира« Котор у првој половини 1301. године. Котор се одбранио од ове опсаде, а краљ Милутин је одговорио тиме што је напао Дубровник и пресекао све његове везе с копном.[7] Дубровчани су привремено поселили Мљет и поставили свога кнеза на острву, а Милутин је заробио известан број Дубровчана и држао их затворене све до краја рата. Краљ је држао под контролом копно а Дубровчани море, спречавајући и једни и други у своме домену редован трговински промет. Ни једна ни друга страна није, међутим, могла да постигне одлучујући успех.

Већ у августу 1301. Дубровчани су почели да се залажу за склапање мира. Послали су свога поклисара краљу и утицали на Венецију да и она упути своје посланство. У октобру исте године Милутинов посланик већ је преговарао у Дубровнику. Општа ситуација се временом побољшала: на снази је остала забрана трговања, али су Дубровчани већ одржавали везе с непосредним залеђем. У новембру 1301. израђен је у Дубровнику нацрт уговора о миру. Главни преговорачки посао обавио јеараждев посланик Јакопо Зено почетком 1302, а Дубровачка општина је обећала да ће прихватити све што он утаначи са српским краљем. У марту 1302. на Мљету је обновљено раније стање, а сума откупа за дубровачке заробљенике утврђена је на 4.000 перпера, чему је требало додати износ »српског дохотка« за ратне године. Августа 1302. мир је склопљен, а у септембру је краљ Милутин издао своју повељу у којој су права

[4] Особеност Драгутиновог положаја осветлио је у пуној мери М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 64–66. На његове резултате ослања се у значајној мери излагање у овој глави.

[5] Драгутинов град Рудник налазио се у новембру 1301. под Милутиновом влашћу, што значи да је до промене и рата свакако дошло пре тога датума. Аргументе је навео М. Динић у наведеној расправи стр. 59.

[6] Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301–1302?* ЗРВИ 17 (1976) 417–423.

[7] О нападу на Котор говори један члан Статута: ... et ipsi Ragusini contradicentes pactis et obligationibus simul stabilitis fecerunt nobis guerram tempore pacis et insultus et damna, venientes super civitatem nostram in presenti anno [1301] cum maximo exercitu Venetorum, Iadrensium et Croatorum et multorum aliorum diversarum gentium, cupientes civitatem nostram totaliter destruere... *Statuta et leges civitatis Cathari,* Venetiis 1616, 209.

дубровачких трговаца у Србији подробније и прецизније образложена него у заклетвама ранијих српских владара.[8]

У Милутиновој повељи се за дубровачке трговце у Руднику прописује исти режим у погледу плаћања дажбина какав је већ владао у Брскову, што је сигуран знак да је Рудник, раније Драгутинов град, до јесени 1301. доспео у Милутинове руке.[9] Када су се прилике на дубровачкој граници смириле, у град су стизали гласови о ратовима и метежима дубље у унутрашњости. Дубровачки трговци позвани у пролеће 1302. да се врате у свој град поручивали су: »у овој земљи зло се чини, рати су«. Они трговци који су се затекли у Драгутиновој земљи правдали су се да не могу проћи кроз земљу краља Милутина. У једном писму из 1303. налази се обавештење да је рат у Брскову и читавој Рашкој. Нема сумње да се борба између браће тада увелико распламтела.[10] О несигурности и безвлашћу који су завладали говори судбина једног трговачког каравана који је 1305. на путу од Дубровника до Дрине три пута нападнут: једном код Требиња, други пут код Гацка и трећи пут у жупи Прибуд, у горњем Подрињу.

Обавештења о рату су случајна, непотпуна, једва довољна да се стекне поуздан утисак о томе да су се борбе водиле, али недовољна да би се могли назрети макар и најопштији обриси догађаја. Сигурно је, такође, да сукоб није остао ограничен искључиво на Милутина и Драгутина. У пролеће 1302. стајале су крај Дрине једна према другој војске двојице банова Босне, Стјепана I Котроманића, из домаће босанске династије, и Младена I, кога је поставио брат Павле Брибирски, »господар Хрвата«. И њихов сукоб је, вероватно, био повезан са унутрашњим ратом у Србији.

Експанзију према Босни почео је бан Павле још крајем XIII века. Попут других великаша у угарској краљевини, Павле је заједно с браћом, ослањајући се на многобројне присталице међу племством, изборио самосталан положај на великој територији Хрватске и Далмације. Бан Павле био је присталица јужноиталијанских Анжујаца и помагао им је да остваре своје претензије на угарски престо. Они су се одуживали додељивањем и потврђивањем титула и на тај начин легализовали његову веома велику стварну власт. Практично самосталан, бан Павле је, као и други феудални господари, енергично настојао да прошири подручје своје власти.[11] Већ 1299. је преко Доњих Крајева и тамошње властеоске породице Стјепанића потчинио део Босне и почео се називати »господарем Босне« (dominus Bosne). Касније је поставио за бана свога брата Младена I, који се 1302. борио против Стјепана I покушавајући да га истисне из Босне. У томе није потпуно успео; у земљи је остало доста противника, који су му 1304. дошли главе.[12]

Бану Павлу је рат између Милутина и Драгутина пружио погодну при-

[8] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 36–37. Као и раније Милутинове повеље, ни ова нема облик заклетве, већ је стилизована као краљева »милост«, једнострана привилегија коју владар дарује Дубровнику.

[9] Одредба о Руднику не налази се само у коначном тексту повеље од 14. септембра 1302. већ и у дубровачком нацрту од новембра 1301 (*Mon. Rag.* V, 13–14).

[10] Податке о рату прикупио је и саопштио М. Динић, *нав. дело* 59–60.

[11] О успону брибирских кнежева уп. N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 407–427; S. Antoljak, *Ban Pavao Bribirski »Croatorum dominus«*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 19 (1972) 14–21, где је наведена и старија литература.

[12] Micha Madii, *De gestis Romanorum imperatorum*, ed. J. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum III, Vindobonae 1748, 647.

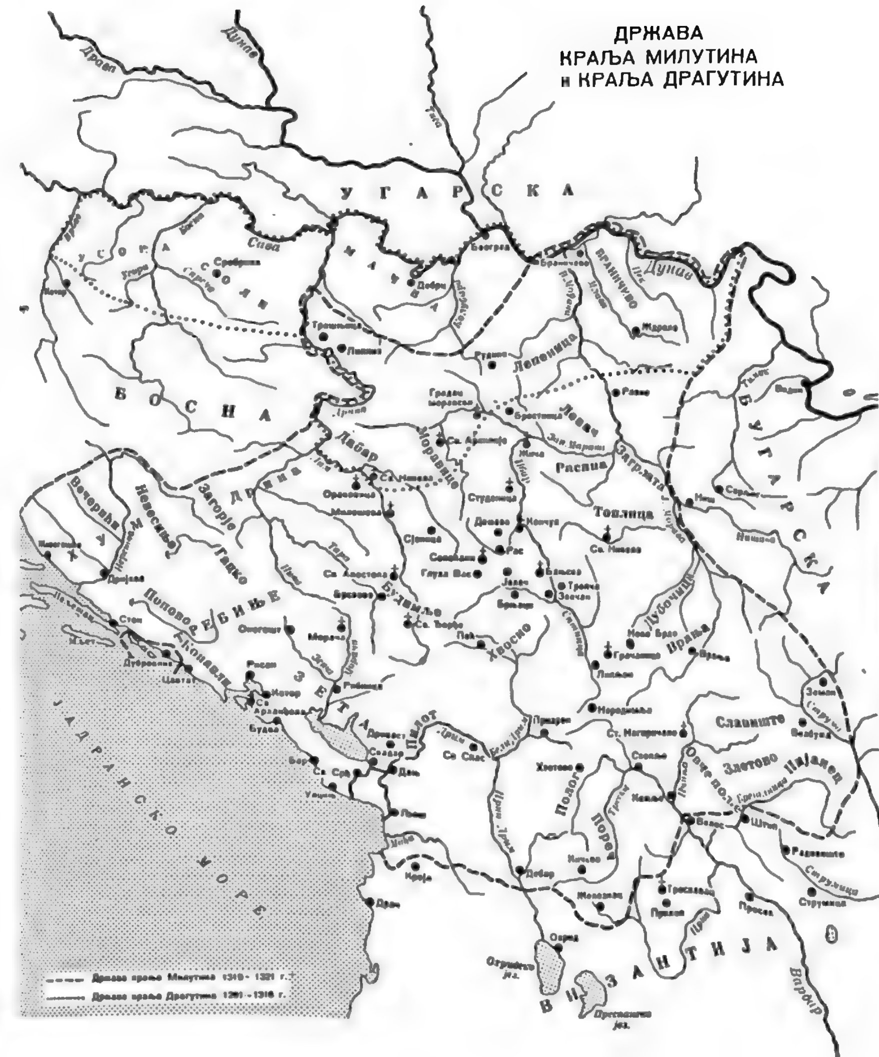

лику да се умеша и, идући стопама угарских краљева, покуша да прошири своју власт на Хум. О његовим односима са Србијом имамо неколико истргнутих и штурих података који се не дају повезати у јасну целину. По свој прилици, његови људи били су они Хрвати који су с Дубровчанима и Задранима 1301. напали Котор. Према казивањима која из старијих изгубљених текстова преносе историчари с краја XVI века, Павле је и копном дубоко продро у српску државу, све до Оногошта, користећи унутрашње борбе.[13] Једино је сигурно да се 1303. и 1304. очекивало да ће се бан Павле и краљ Милутин састати, вероватно негде у граничном подручју.[14] Извесно је, исто тако, да је краљ Милутин 1304. послао преко Дубровника свога поклисара у Скрадин, где је најчешће била резиденција бана Павла.[15] Остаје потпуно непознато о чему су тада вођени преговори.

Изгледа да је бан Павле у првом периоду свог уплитања у српске борбе постигао значајне успехе. Његов син Младен II у једној исправи из 1304. носи титулу господара целе Хумске земље. Нема, међутим, података о његовој стварној власти над крајевима око доње Неретве. Уместо њега, помиње се као господар кнез Константин у доњем току Неретве, Стону и Невесињу, у кратком периоду 1303–1306. године.[16] О кнезу Константину остали су трагови у дубровачким књигама. Он је потицао, по свој прилици, из породице цетинских кнежева која је у каснијим генерацијама носила име Нелипчића. Младен II, Павлов син, био је неко време заробљеник краља Милутина. С друге стране, пак, поуздано се зна да је 1305–1306. дошло до сусрета бана Павла и краља Милутина. Могуће је да се том приликом преговарало о ослобођењу Младена II и да су после тога бродови Пажана дошли у Дријева по бановог сина. Цена овог ослобођења била је, по свој прилици, повлачење из Хума.[17] Једна тешка последица унутрашњег рата у српској држави била је на тај начин отклоњена.

Нису познате појединости о односима Милутина и Драгутина у годинама које су уследиле после тога, али има сведочанстава да су међу њима и даље

[13] Мавро Орбин, *Краљевство Словена* 196–197, 364: Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli Annali di Rausa*, Venezia 1605, 45. Тај продор у Србију је код Орбина и Лукаревића погрешно везан за унутрашње борбе после Милутинове смрти, када бан Павле већ одавно није био међу живима.

[14] К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације*, Зборник Константина Јиречека II, 120–121; *Mon. Rag.*V, 52, 73.

[15] М. Динић, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7 (1961) 7, упозорио је да подаци из 1303. и 1304. говоре једино о томе да се очекивало да ће доћи до састанка. Мисија Милутиновог посланика Матеја у априлу 1304 *(Mon. Rag.* V, 74) потврђивала би да састанак није одржан у марту те исте године.

[16] Под утицајем К. Јиречека, *Ист. Срба* I, 192, веровало се да је то Милутинов син Константин. М. Динић, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7 (1961) 1–10, показао је да у изворима нема ослонца за такво схватање.

[17] Одлазак бродова са Пага у Дријева по наређењу Задарске општине, »поводом и ради господина Младена, сина господина бана Павла, који је у то време био у затвору краља Рашке«, спомиње се у једном сведочењу из 1340. године. С. Антољак, *нав. дело* 56–57, нап. 313, упозорио је да је акт из те године, а не из 1372. Не види се када су то Пажани одлазили у Дријева. Свакако за живота Павла, дакле пре 1312. године. С. Антољак није навео разлоге који га наводе на мишљење да се то десило у време кад је кнез био Иван Соранцо (1301–1303, 1305–1306). У сваком случају, тешко је веровати да се и после такве незгоде одржала власт Брибирских над Хумом. По свему судећи, касније је још два пута дошло до покушаја да се Хум потчини Брибирцима: 1312, када је кнез Изан боравио неко време у Дријевима, и 1318, у време рата Младена II и краља Милутина.

владали раздор и непријатељство. Један по имену непознати католички монах пролазио је 1308. године кроз балканске и неке суседне земље прикупљајући податке који су могли послужити приликом предузимања великог похода ради обнављања Латинског Царства и ширења католичке вере у »расколничким« областима. Тај писац је оставио драгоцене белешке и о Србији, где је краљевску браћу затекао у међусобном рату.[18] Путник са Запада чуо је понешто и о узроцима тога непријатељства. Краљ Стефан Драгутин владао је раније целом државом, али је, павши с коња, сломио ногу. Веровао је да му је живот у опасности, и како је, наводно, био без деце, уступио је власт над државом своме брату Милутину. О томе уступању непознати писац чуо је две верзије. По једној је власт предао без икаквих услова, а по другој, коју је подупирао сам краљ Драгутин, предао је под условом да је поново добије ако преживи. Млађи брат, међутим, примивши власт, није је вратио брату иако је овај прездравио, »држи власт већ 26 година, због чега је међу споменутом браћом избио рат и раздор који траје до данашњег дана.«[19]

Анонимни путописац није знао на какав се особен начин формирала држава краља Драгутина. Драгутинову и Милутинову земљу сматрао је деловима једне српске државе: Драгутинову област назива Србијом, а Милутинову Рашком. Забележио је да је држава богата хлебом, месом и млечним производима, затим сребром, оловом и гвожђем. У време када је он прошао земљом, у њој је било седам рудника у којима се добијало сребро.

Симпатије тога ревносног католика биле су потпуно на Драгутиновој страни. Драгутин је за њега праведан и добар човек, који воли и добро прима католике, живећи у браку са кћерком угарског краља. Милутин је сушта супротност: лукав и превртљив, не поштује заклетве и уговоре, живи са више жена. Милутин, по мишљењу овога писца, мрзи и прогони католике, али, у страху од господина Карла од Валоа, показује извесне знаке поштовања да би папска столица спречила Карла да га не нападне. Из истог разлога Милутин тражи и пријатељство Карла од Валоа. Ово казивање непознатог монаха показује колико су мали били резултати неких Милутинових акција које су јако одударале од његове политике крајем XIII века.

Од почетка рата с братом, Милутин је заиста настојао да стекне наклоност и подршку папе и француских феудалаца из јужне Италије, који су имали амбиције да освоје Византију и обнове Латинско Царство. Обраћао се папи Бенедикту XI (1303–1304) да њега и целу државу прими под заштиту свете столице. То је поновио и на почетку понтификата Климента V (1305–1314), чији је повољан одговор омогућио да се касније пође даље, односно да се поведу преговори о преласку краља и целе земље у католичанство. Папа Климент V схватио је Милутинове понуде врло озбиљно и 1308. наложио тројици својих легата да остваре сједињење Милутинове државе с католичком црквом. Они су, између осталог, имали задатак да краљу Милутину предају папску заставу, која је истовремено симболисала заштиту папске столице и спремност за борбу против неверника.[20]

[18] *Anonymi Descriptio*, ed. O. Górka. Фотомеханички репродукован текст и снабдевен преводом на македонски у: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* II, Скопје 1977, 458–488. Уп. В. Ћоровић, *Један нови извор за српску историју из почетка* XIV века, Прилози КЈИФ 4 (1924) 67–74.

[19] *Anonymi Descriptio*, ed. O. Górka 34 (= *Споменици* II, 474–476).

[20] М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 14–16.

Још необичније, али сасвим у складу с новом оријентацијом на црквеном плану, било је Милутиново ступање у савез са Филипом Тарентским, сином јужноиталијанског краља Карла II. Филип је, као носилац свих анжујских права на Истоку, узео титулу »деспота Романије« и из Албаније и Епира започео борбу за обнављање власти Латина над византијским територијама. У августу 1306. примио је скадарског епископа Стефана, Милутиновог посланика, и с њим преговарао о савезу. Затим је други један епископ, Филипов посланик, одлазио у Србију да од Милутина прими заклетву на оно што је уговорено. Иако сачувани документ ништа не говори о садржају уговора и циљевима савеза, ипак не може бити сумње да су се они уклапали у тадашњу Филипову политику.[21]

Краљ Милутин је склопио уговор о савезу и с Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV Лепог. Као супруг Катарине од Куртнеа, наследнице титуле латинских царева, Карло је и сам носио титулу цариградског цара и неко време настојао да уклони Палеологе и стварно загосподари Византијским Царством. Савезнике је нашао у папи Клементу V, Млетачкој Републици, своме рођаку Филипу Тарентском и појединим феудалцима на тлу Грчке. У круг савезника примио је и »шизматичког« краља Милутина, рођака и пријатеља цариградских Палеолога.

Два Милутинова посланика, један Дубровчанин а други Которанин, заклели су се у краљево име, 27. марта 1308, у једном манастиру код Мелена, да ће помоћи титуларном цару да се бори против Андроника и освоји цариградско царство (Византију): кад год се то од њега буде затражило, српски краљ ће лично с војском, или само војском, пружити помоћ на месту које савезник одреди. Краљ Милутин се, такође, обавезао да неће дати уточиште неком од бунтовника или непријатеља свога савезника. Карло се са своје стране обавезао да ће, кад задобије и поврати своје царство или већи његов део, пружити Милутину помоћ при одбрани његове краљевине од свих непријатеља, »како пагана тако и хришћана«. Помоћ српски краљ не би добио у случају да држи и поседује територије царства или земље Филипа Тарентског изван територија које му се уговором изричито препуштају. За обећану помоћ, Карло је Милутину »поклонио« већ раније освојене територије у Македонији, које су, по тврђењу краљевих посланика, доносиле 5.000 златника годишњег прихода.[22] Преговарало се и о понуди Милутиновој да се његова законита кћи Зорица (Zariza) уда за Карла, сина Карла од Валоа, али поводом тога су многа питања остала отворена. Требало је да се Карлови посланици увере да је српски краљ примио католичанство, као што је обећао; затим, да виде девојку и преговарају о условима склапања брака и миразу. Питање је у тој мери остало отворено да је Милутину било препуштено на вољу да кћерку у међувремену и уда, али само не за Андроника, његове рођаке или присталице.[23]

Испуњавање свих обавеза које је Милутин преузео према папи и Карлу од Валоа могло је значити веома велики заокрет у политици, који сигурно не би

[21] L. Thallóczy – S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, MHH DD 28, Budapest 1897, 70–71.

[22] Текст уговора је последњи издао L. Mavromatis, *La Serbie de Milutin entre Byzance et l'Occident*, Byzantion 43 (1973) 138–150.

[23] Та кћерка је важила за закониту, потицала је из брака са угарском принцезом, али се, по причању раније поменутог Анонима из 1308, пре тога двапут удавала.

могао проћи без отпора и озбиљнијих последица. Жестоку реакцију изазвало би напуштање православља. То се може закључити из става црквених људи блиских Милутину према византијском цару Михаилу VIII Палеологу, који је у своје време водио унионистичку политику.[24] Мали су изгледи били да би свештенство, властела, па чак и широке масе становништва, следили Милутинову западну оријентацију, тако да се поставља питање да ли је он улазећи у те преговоре имао намеру да их уопште оствари.

Папске легате Милутин је примио, али им није омогућио да изврше своју мисију. Правдао се да сједињење с римском црквом не може да изврши јер страхује од мајке и брата. У сваком случају, папски посланици су се вратили необављена посла. У исто време, почео се осипати круг савезника Карла од Валоа, а тиме и смањивати изгледи да ће се предузети акције које је планирао. По свему судећи, он никада није дошао у положај да од Милутина затражи извршавање савезничких обавеза.

Мало је вероватно да су се Милутинови преговори и савези са Филипом Тарентским и Карлом од Валоа уопште одражавали у односима с Византијом. Карло се пред Милутиновим посланицима заклео у Мелену, крајем марта 1308, а Милутин пред Карловим посланицима у Србији, крајем јула исте године, док је цар Андроник II у међувремену, на молбу вољеног сина и зета, у мају потврдио један његов поклон манастиру Хиландару.[25] Нарочито блиске и срдачне су биле везе између царице Ирине и њене кћери Симониде и краља Милутина. Византијски писац Нићифор Григора оптужује царицу да је трошила силан византијски новац на дарове кћерки и зету. Стотину тријера се могло опремити средствима која је она слала у Србију или давала кћери и зету кад су је посећивали у Солуну. Царица Ирина је поклањала зету чак и предмете који су имали карактер царских инсигнија.[26]

Византијско Царство је тада преживљавало тешке тренутке. До почетка XIV века Турци су освојили највећи део Мале Азије. Царство није располагало војним снагама кадрим да одбране последња византијска упоришта, па је цар Андроник био присиљен да у своју службу прима стране ратнике: поједине турске одреде, хришћанске Алане (Јасе) са Кавказа, затим шпанске најамнике који су остали без посла после склапања мира у јужној Италији (1301). Била је то тзв. Каталанска компанија, снажна и добро организована скупина професионалних ратника која је у почетку постигла извесне успехе у рату с Турцима, али је пљачкала и цареве поданике и убрзо дошла у сукоб с византијским властима. Каталанци су се сукобили и с царем и 1305. се потпуно одметнули од њега, претворивши се у опасне непријатеље Царства. Пустошили су и пљачкали области у Тракији удружени с другим групама најамника одметника, а затим су се 1307. улогорили на полуострву Касандрији, у непосредном суседству Свете Горе.

Последице великих византијских невоља осетио је тада и краљ Милутин. Каталанци су се, наиме, у својим пљачкашким походима устремљивали на Свету Гору и нападали манастире отимајући њихову имовину. Тих пустошења није остао поштеђен ни српски манастир Хиландар, о којем је Милутин водио посебну бригу. Он је на месту раније Немањине цркве сазидао нову и већу

[24] О Михаилу VIII Данило II каже: »одлучивши се од хришћанске вере, узе веру латинску«, *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 110.

[25] М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 63.

[26] Gregoras 241–242.

(1302); ојачао је хиландарске зидове и подигао манастиру два пирга, посебна утврђења, од којих је једно било на морској обали и осигуравало манастир од гусарских напада.[27] Поред тога, Милутин је даривао манастир новцем и поседима.

Међутим, претила је опасност да све оно што је са̂м Милутин даровао и уложио, и све што се скупило у току једног столећа радом манастирских работника, трудом монаха и поклонима владара, разграбе сурови ратници. У време каталанских напада на Свету Гору и околне крајеве, који су трајали више од три године (приближно 1307–10), на челу Хиландара је био Данило, касније архиепископ и прослављени писац. У житију Даниловом, које је написао један од његових ученика, остали су сачувани описи страдања становништва околних области, патњи монаха и жестине насиља нападача. Реторика ових описа није заклонила сведочанства о издржљивости, довитљивости и храбрости монаха и њихових старешина. Манастири су у тим критичним данима излазили из своје традиционалне и обавезне изолације: пружали су уточиште угроженом народу из околине и користили снаге световњака способних да одбране манастир. Данило је, у дугом периоду ових најезди, успео да оде до Скопља, где се састао с краљем Милутином и предао му део манастирске имовине коју је успео да пренесе.

Каталанци са својим савезницима Туркопулима нису успели да освоје ниједан од већих градова, а пут у Тракију био је затворен зидом који је цар Андроник подигао код кристопољског кланца (код данашње Кавале); запали су у тешкоће због снабдевања и страховали су од евентуалног уједињења свих суседа и њихове снаге која би из тога проистекла. У пролеће 1309. прешли су у Тесалију и годину дана пљачкали и пустошили ову плодну област. Кренувши даље према југу, ступили су у службу атинског војводе, освајали за његов рачун док се нису и с њим сукобили. Обрачун с дојучерашњим господарем завршио се победом Каталанаца код Кефиса, у марту 1311, што је довело до успостављања каталанске власти над Атинским Херцештвом. Каталанци су потом дуго били изван видокруга Срба, али њихови савезници Туркопули задавали су још много бриге и Византинцима и Србима. Одвојивши се у Тесалији, или можда још раније, од Каталанаца, Туркопули су се поделили у две групе. Једну су чинили покрштени Турци, некадашњи византијски најамници, у јачини од 500 пешака и 1.000 коњаника, под заповедништвом неког Мелика. Другу, нешто бројнију групу предводио је Халил, који се споразумео с византијским царем да га пропусти у Тракију да би се преко Хелеспонта пребацио у Малу Азију. Византинци су, међутим, ометали одлазак ове групе Турака, а нису били кадри да је поразе. Туркопули су заузели обалске градове и одржали се пуне две године пустошећи Тракију и околне области.

Туркопуле под заповедништвом Мелика примио је Милутин у своју службу. У завршном делу унутрашњих борби, ови најамници су у служби Милутиновој одиграли значајну улогу, али њихово врбовање изазвало је пролазну кризу у односима с Византијом.[28] Тешко је проценити колико је озбиљно било размимоилажење између Милутина и његовог таста. Из 1311.

[27] М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 117–122.
[28] Опширан опис напада и одбране Хиландара даје животописац архиепископа Данила II: *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 340–355. Његова казивања је претресла М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовање Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251–272.

већ имамо документа о обновљеном пријатељству, а убрзо затим Милутин је дошао у ситуацију да пружа помоћ своме тасту.

Драгутин није могао да искористи околност што се Милутин заплео у противречној политици, његово везивање час за Византију час за њене непријатеље, јер је и сам на другој страни запао у сличан положај. У борбама за угарски престо после смрти Андрије III учествовало је неколико упорних и јаких претендената. Њихове позиције нису зависиле толико од правног основа на коме су темељили свој захтев да дођу на угарски престо колико од моћи којом су располагали и подршке коју су им давали осамостаљени великаши. Од великог значаја била је подршка папства коју је још од времена Бонифација VIII уживао кандидат напуљских Анжујаца. Климент V наставио је ту политику и, постепено мењајући црквене великодостојнике, проширивао је круг анжујских присталица. После Вацлава III, сина чешког краља који је истиснут из борби за угарски престо 1305. године, и Отона Баварског, који је 1307. затворен у Ердељу, Карло Роберт је остао једини озбиљан кандидат. На саборима 1307. и 1309. њему је већина великаша положила заклетву верности, а средином 1309. крунисан је у Будиму.

Драгутин је дуго подржавао анжујског претендента и свакако допринео његовом успону, истина, не у оној мери као бан Павле Брибирски са својом браћом. У једном тренутку, ипак, Драгутин је раскинуо везе с кандидатом чија је моћ била у несумњивом успону. Из 1309. године има података о Драгутиновим нападима на територије младог краља и његове присталице. У Драгутиновом опредељивању одиграо је велику улогу угарски великаш Ладислав Апор, ердељски војвода, неко време главни ослонац претендента Отона Баварског. Апор је радио на томе да му кћи постане краљица Угарске. Хтео је да је венча за Отона Баварског, али се разишао с њим, затворио га и одузео му краљевске знаке. Удао је после тога кћерку за Драгутиновог сина Владислава и на њега пренео своје амбиције. Међутим, било је касно, јер се успон Карла Роберта није могао више зауставити. Папски легат је осудио брак Апорове кћери и Владислава и крајем 1309. бацио анатему на Апора. Априла 1310. овај је одустао од својих амбициозних планова, признао Карла Роберта за краља и предао му круну, која се од 1307. налазила код њега. Захваљујући томе, било је могуће да се у августу 1310. обави друго крунисање младог краља Карла Роберта, правом круном и по правним обичајима угарског краљевства. Тада су практично престале борбе око престола, а започеле су још дуготрајније борбе за обнављање краљевске власти и ауторитета у свим деловима угарске државе.

Драгутин у Угарској није ништа постигао, а навукао је на себе непријатељство младога краља, који се учврстио на престолу. Уместо да у Угарској нађе ослонац и подршку за борбе које је морао да води у Србији, Драгутин се нашао између две ватре. Борба између браће трајала је већ другу деценију а да се равнотежа снага није пореметила, судећи бар по оскудним подацима који тек делимично осветљавају њихово деловање у то време. Утолико више изненађује што се у житију архиепископа Данила II, једином које сукоб међу браћом кратко и узгредно спомиње, положај краља Милутина приказује као врло тежак.[29] Према њему, сва властела га је напустила, није имао човека од

[29] Подацима које је прикупио и саопштио М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 63–67, може се додати само правдање изабраног калочког надбискупа што није отишао у Рим »јер је племенити муж Стефан, који се у оним крајевима назива краљ Србије, узео нека добра и

поверења коме би поверио да чува још недовршени манастир Бањску, где је сабрао све своје богатство. Позвао је из Свете Горе бившег хиландарског игумана Данила и предао му бањску епископију, »а сам уставши пође против брата свога на рат и против своје воље, јер се сви његови великаши беху одметнули«. С најамницима који су му се били предали »одби насиље оних који су борбу водили с њиме, све добро свршивши Божјом помоћи«. То је једина вест која говори о крају борби 1311. или 1312. године.

Ништа се не зна о условима под којима је мир склопљен, али је остала белешка о мисији хиландарског игумана Никодима, кога су браћа и »сабор српске земље« послали у Цариград патријарху Никону и цару Андронику II. Њима је била поверена нека улога у санкционисању и гарантовању мира међу браћом, али се не види у чему се састојала.[30] На основу малобројних података који се односе на године што су уследиле, могло би се закључити да није дошло ни до каквих битних промена у поређењу са стањем пре избијања рата. Браћа су заједнички издала повељу манастиру Бањској, који је довршен пошто је завладао мир, у којој се Драгутин помиње као »прежде бивши краљ«. Он сам у тој повељи каже за себе да је »раб и брат господина ми великог краља Стефана Уроша«. О наслеђу и један и други говоре сасвим неодређено, не спомињући никога посебно, предвиђајући могућност да ће на престо доћи неко од синова, унука или праунука. Није било, изгледа, ни територијалних промена, јер се Рудник крајем 1312. и почетком 1313. налазио под Драгутиновом влашћу.

У сваком случају, браћа су сарађивала у лето 1313. године. Драгутин је крајем јула спремио војску да нападне Угарску, свакако у оквиру непријатељске политике према Карлу Роберту, када му је од брата стигло наређење да дође с војском да би заједно пошли на Хрватску. Тај напад је, по свој прилици, био управљен против бана Младена II Брибирског. Он је после смрти бана Павла 1312. прихватио породичне земље, а с њима наследио и ратовање против Венеције. Обновио је и непријатељства против Србије и успео да се прошири на Хум и поседне долину доње Неретве. Марта 1313, у дријевском тргу је заводио нове царине и мењао услове рада трговаца кнез Изан (conte Çane), блиски сродник онога кнеза Константина који је под баном Павлом кратко време управљао Хумом. Дубровчани су као одговор на те »новштине« повукли своје трговце из Дријева, а Милутин је покренуо широку акцију да поврати изгубљене крајеве. Он се приближио Венецији, која је била природни савезник до септембра 1313, када се измирила с Младеном. Милутин је и после тога био активан у приморским областима. Његов син Стефан, који је управљао Зетом, посредством дубровачких трговаца набављао је веће количине мачева у Венецији, а у новембру су, у кратком временском размаку, у Дубровнику боравили Милутинов син Стефан и Драгутинов син Владислав. Остаје, међутим, непознато шта се заправо догађало и шта је Милутин постигао у борбама против Младена II.

После измирења с братом, Милутин је имао одрешене руке, тако да је могао у два маха пружити помоћ своме тасту цару Андронику II. Одред од 2.000 људи послао је да помогне византијске операције против упоришта

права његове цркве«. То се десило после смрти ранијег архиепископа Винцентија, али не знамо тачно када. Свакако пре 1312, када је настао цитирани документ; вид. A. Theiner, *Mon. Hung.* I, 442–443.

[30] М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 68–74.

Халилових Турака на Хелеспонту. Уз Ђеновљане, који су с бродовима учествовали у борбама, уз византијске цареве ратнике, и српски одред је допринео уништењу гнезда побуњених најамника. Убрзо после тога, Милутин је послао можда још већи одред под заповедништвом војводе Новака Гребострека, са амбициознијим задатком, да помогне тасту цару на тлу Мале Азије, коју су Турци тада највећим делом већ освојили. Милутинови ратници су бродовима били пребачени у Анадолију и тамо су, према казивању у Милутиновој биографији, успешно ратовали. И у једној повељи цара Андроника говори се с поштовањем и захвалношћу о помоћи коју је Милутин послао и о јунаштву његових ратника.[31]

[31] Сукобе Милутинових одреда с Турцима описао је С. Новаковић, *Срби и Турци*, Београд 1960[3], 100–120. Хронологија је касније прецизирана: победа над Турцима извојевана је у периоду септембар 1312–август 1313; вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 198.

УНУТРАШЊА ПОЛИТИКА КРАЉА МИЛУТИНА

Милутиново и Драгутиново измирење имало је последице не само за њих лично као протагонисте на политичкој позорници већ и за њихове наследнике. Уколико је тачан закључак, изведен из малобројних повеља, да је после измирења питање наследника српског престола остало отворено, највише разлога да буде забринут за своју будућност имао је Милутинов син Стефан. Очевидно је да су догађаји добили по њега неповољан ток. У јеку сукоба између Милутина и Драгутина, он је био очев мезимац, њега је Милутин спомињао у повељама, његову легализацију је настојао да обезбеди у својим преговорима с папом. И, што је важније, Стефану је била дата на управу област коју је раније држала краљица Јелена. Том облашћу, чије је језгро чинила Зета са својим привредно јаким градовима, Стефан је самостално управљао, а странци су га сматрали краљем.[1] Одлучан очев став у односима с братом Драгутином Стефану је сасвим одговарао, док је враћање на услове Дежевског споразума слабило његове позиције и доводило у питање његову каснију улогу у политичком животу. У време измирења Милутина и Драгутина, Стефан је имао преко тридесет година,[2] окружен је био породицом и укорењен у пространој области којом је управљао. Мада се његова област није могла по снази и величини мерити с државама оца и стрица, она се није могла ни занемарити у тадашњим сложеним политичким односима.

Стефана нису угрожавали само стриц Драгутин и његов син Владислав преко обавеза које је отац преузео у Дежеву, већ и став рођеног оца притиснутог последицама бурнога породичног живота и руковођеног обзирима према породици своје последње жене Симониде, која је била много млађа од Стефана. Пре Симониде, Милутин је имао најмање три жене: Ану, кћер бугарског цара Георгија Тертерија, Јелисавету, сестру Драгутинове жене Каталине и угарског краља Ладислава IV Куманца, а пре њих или бар једне од

[1] М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 76, истакао је да се у домаћим изворима ниједан Милутинов син не бележи као »млади краљ«. Стефан је само у једном млетачком списку из 1310. или 1311. титулисан као краљ: Stephanus regis Urossi filius, rex Dioclie, Albanie, Chelmie et maritime regionis (Š. Ljubić, *Listine* I, 192).

[2] Да се Стефан Дечански родио »око 1275« утврдио је M. Purković, *Two Notes on Mediaeval Serbian History,* The Slavonic and East European Review 29 (1951) 545–549. Његовим аргументима може се додати податак Нићифора Григоре, по коме је краљ био педесетогодишњак када се оженио Маријом Палеолог.

њих, и Јелену, с којом је био у браку кад је дошао на престо.[3] Из једног од тих бракова Милутин је имао сина Константина, који се у изворима појављује тек пред крај очеве владавине.

Милутин је преко Симониде дошао у ближе везе с њеном мајком, царицом Ирином – Јолантом Монфератском. Стицајем околности, он је у својим односима с Византијским Царством имао два упоредна канала. Један, претежно државнички и званични, водио је до Цариграда и цара Андроника II, док је други, претежно породични, водио до Солуна и царице Ирине. Она је живела одвојено од цара, пошто се с њим сукобила око једног крупног политичког питања. Захтевала је, наиме, да цар подели византијску државну територију тако да сви његови синови добију по један део. Андроник II није, наравно, могао испунити ову жељу своје супруге јер се она косила са свим традицијама Царства и с византијским правним схватањима. Не успевши да на тај начин обезбеди своје синове, Ирина је амбиције пренела на кћер Симониду, српску краљицу, уверена да ће њено потомство завладати Србијом. Окружила је кћерку и зета пажњом и обасула их поклонима. Византијски историчар Нићифор Григора прича, претерујући, да се сто лађа могло опремити богатством које је отишло царичиној кћери.

У једном тренутку се показало да ће Симонида остати нероткиња и да се с њеним потомством не може рачунати.[4] Царица Ирина је тада дошла на мисао да једног од својих синова наметне за наследника Милутину. Екстравагантне идеје ове царице, осуђене у Византији, биле су исто толико нереалне и кад је била у питању Србија, али су ту, изгледа, биле прихваћене. Бар у тој мери да се покушало да се оне остваре.

Иако је припадао »светородној« династији која је дала већ три генерације владара, и мада је имао обавезе из времена преузимања престола, на које брат и синовац нису заборавили, и одраслог сина, кога је пред светом представљао као свога наследника, и поред њега још једног сина, Милутин је, ипак, допуштао да Симонидина браћа дођу у Србију како би упознала земљу којом је требало да завладају. Од три Иринина сина, Јован је умро 1308. и, по свој прилици, није узиман у обзир као кандидат за српски престо. Теодор, старији од преостале браће, послат је био на Запад да наследи монфератску грофовију, тако да је у Србију прво пошао Димитрије, још у дечачким годинама. Њега је у Србији благонаклоно примио зет краљ, али му нису пријале »сурова средина« и неповољна клима, па је, забринут за здравље, после кратког времена напустио земљу. Касније је царица Ирина позвала старијег сина Теодора, који је у Италији већ имао породицу. Други покушај пада у време уочи Иринине смрти (1317), а завршио се на исти начин као и први. И Теодору су сметале клима и средина.[5] Немамо могућности да проверимо да ли су њихови утисци тачно пренети, али морамо узети у обзир и могућност да су

[3] Питање Милутинових бракова и редоследа његових супруга можда још није дефинитивно решено. Преглед свих извора и литературе дао је М. Динић, *Comes Constantinus,* ЗРВИ 7 (1961) 2–3. Уп. В. Мошин, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин,* Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија II, Скопје 1977, 91–198. Може бити да је Милутин био ожењен и неком српском властелинком, али се то не може изводити из Троношког родослова. О томе тексту уп. Н. Радојчић, *О Троношком родослову,* Београд 1931.

[4] Нићифор Григора (Gregoras 243) наводи и разлог: телесну повреду младе краљице на почетку брачног живота. То се десило када је имала дванаест година, дакле 1306. године.

[5] М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 71–76.

Иринини синови уочавали колико је несигурна и опасна улога која им је намењена и да је то утицало на њихове истоветне одлуке. Није познато када је Ирина први пут иступила са својим плановима, али је врло вероватно да је то било пре 1314 . године, када је Симонида имала већ деветнаест година, и да се о тим плановима нешто начуло, што је, разумљиво, утицало на краљевог сина Стефана да промени став према оцу.

Животописац Милутинов Данило, каснији архиепископ, савременик тих догађаја и једини извор који говори о сукобу између оца и сина, потпуно је на Милутиновој страни. Према његовим обавештењима, која не можемо проверити, син је одлучио да збаци оца с престола, а на такву одлуку је утицала властела у његовој држави. Великаши из Стефанове околине подстицали су га на побуну, обећавали своју подршку, али су и уцењивали младога владара: »Ако ли нас не послушаш, то се ми више нећемо звати твоји« – приписује Данило претњу утицајној властели. Тако наговаран, донекле притиснут, а свакако и сâм заинтересован, Стефан се дигао против оца.

Настојао је да привуче очеве великаше и у томе је, изгледа, имао успеха. По Даниловом причању многи су одступили од оца и прешли сину. Имена те властеле и великаша нису позната. У војним акцијама, међутим, иницијативу је имао Милутин. Пошто није успео да приволи сина да се умири и покори, пошао је с војском у зетску област. Стефан се пред њим повукао и склонио на другу обалу реке Бојане. Негде у околини Скадра, где је Стефан имао свој двор, поведени су преговори у којима је Милутину пошло за руком да наведе сина да му се потчини и затражи опроштај. По причању Даниловом, Милутин је прихватио сина, загрлио га, али му није великодушно опростио. Страховао је у срцу – прича Данило – од онога што га чека у старости ако сина остави на слободи. Наредио је да сина вежу гвозденим узама, а велможе краљеве одобриле су такав поступак.

Стефан је после тога послат у »славни град Скопље«, где су га неки очеви дворани ослепили. Сврха тога суровог поступка била је јасна: лишавањем очњег вида, Стефан је по средњовековним схватањима био онеспособљен за владање, а тиме и онемогућен да убудуће иступа као претендент на краљевски престо.[6] Стефанова страдања тиме нису била завршена. Са женом и двоје деце, једно је био каснији престолонаследник и владар Душан, Стефан је био предат цару Андронику II и под његовим надзором проживео је у Цариграду седам година као изгнаник.[7]

Оштри сукоб имеђу оца и сина и сурово кажњавање сина узбуђивали су машту савременика, а и каснијих историчара и књижевника, који су тај догађај узимали за тему својих списа. Веома брзо се проширила прича да је Милутин ослепио сина под утицајем своје младе жене Симониде. Машту је дражила и чињеница да је сурова казна промашила циљ јер је Стефан касније могао да покаже да је прогледао. И о томе су се проносиле разне гласине. По

[6] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 123–126. »Никада се није чуло да слепу човеку приличи царство«, ставља у уста Стефановом брату Константину Григорије Цамблак (изд. Ј. Шафарик, Гласник ДСС 11 (1859) 65).

[7] У Цариграду је бивши престолонаследник живео у једној од »палата царских« са члановима породице и малом групом слугу. Док Данилов настављач само узгред бележи овај период живота Дечанског, Григорије Цамблак говори о заточењу у манастиру Пантократора у Цариграду, блиским везама цара Андроника II и Стефана, о његовом учешћу у сузбијању Варламове јереси.

једној од њих крвник који је извршавао казну био је подмићен, па није докраја обавио свој страшни посао. Нисмо сигурни да је Стефан остао поштеђен баш на тај начин, али и сâм Данило II јасно потврђује да Стефан није био потпуно ослепљен, јер хвали цара Андроника II што је то чувао као тајну.[8]

Стефанова побуна против оца није дуго трајала, а одиграла се највероватније у првој половини 1314. године.[9] Отприлике у то време дошло је поново до кризе у односима између Милутина и Драгутина. То се закључује на основу чињенице што Драгутин није дошао на погреб мајке Јелене, која је умрла 8. фебруара 1314, већ је на тужне свечаности упутио своје посланство. Тек после извесног времена, Драгутин је дошао у братовљеву државу да се поклони мајчином гробу. Том приликом браћа су се састала на Милутиновом двору у Паунима, на Косову. Сусрет је протекао у великој слави и весељу, тако да су се, по речима Данила II, »посрамили сви они који су зло мислили и њима слични«. После тога је Симонида посетила Драгутина и његову жену Каталину у Београду и на тај начин се још једном показало да су међу браћом добри и срдачни односи.

Приближно у то време, Милутин је обдарио манастир Светог Стефана у Бањској, где је, по примеру својих претходника, одредио да му буде гроб. Повељу је потврдио и Драгутин, који је пристао да буде забележен као »брат господина ми великог краља Стефана Уроша« и титулисан као »прежде бивши краљ«. Бањска је дуго времена била предмет нарочите пажње Милутинове. Око зидања манастира се трудио још раније, док је био у сукобу с братом. Ту је неко време држао своју ризницу под старањем Данила, свога поверљивог човека. Даривањем неких 75 села и неколико влашких катуна, укупно преко 500 породица обавезних да раде и плаћају дажбине манастиру, довршено је опремање манастира и обезбеђени сви услови потребни за несметан рад његовог братства.

Бањска је, међутим, представљала само мали део Милутинових ктиторских и градитељских подухвата. Текстови с краја средњега века приписивали су му подизање четрдесет цркава. Животописац Милутинов говори и о изузетно великој градитељској активности, дајући попис цркава и манастира око којих се краљ нарочито трудио. Ту, додуше, нема четрдесет грађевина, али су споменути сасвим изузетни подвизи, као што су подизање нове цркве у Хиландару и пиргова у Светој Гори, затим манастира у Цариграду, Солуну и Јерусалиму. И модерна истраживања показују да је баш у Милутиново време оправљен, обновљен или из основе подигнут значајан број црквених споменика. Велика ктиторска улога краља Милутина морала је имати своју материјалну подлогу у ојачаним владарским финансијама. О новим изворима прихода и привредним потенцијалима, много већим од оних којима су располагали краљев отац или дед, сведоче посредно и неки други скупи подухвати, нарочито узимање у службу страних најамника. Нови приходи потицали су, без сумње, из рударства и појачане трговачке делатности. Већ споменути путник забележио је 1308. године да краљ Рашке, а то је за њега Милутин, има у својој држави седам рудника сребра. Међу њима је, поред Брскова, Рудника, Трепче, Јањева и Липника, било и Ново Брдо, које ће се касније

[8] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 168.

[9] Стефан се у Зети последњи пут спомиње у фебруару 1314. и свакако је те године затворен и ослепљен, јер иначе не би могао у Цариграду провести седам година (Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 26) и вратити се у Србију пре очеве смрти (29. октобра 1321).

развити у један од највећих рударских центара на Балкану.[10] Владар је, свакако, и у то доба добијао део ископане руде (око једне десетине), затим, приближно исто толики део топљеног метала, нешто мање приходе имао је од ковања новца, док се приходи од дажбина на продату робу на трговима не могу ни приближно проценити. За разлику од прихода који су потицали од редовних данака становништва, а који су се врло споро мењали, приходи од рударства и трговине били су у сразмери са обимом производње и интензитетом трговинског промета.

У Милутиновој ктиторској и градитељској делатности посебна пажња посвећивана је епископским седиштима. Обновљена је Жича пострадала од Татара, подигнута је црква Богородице Љевишке, седиште призренског епископа, затим Грачаница, седиште липљанског епископа, па црква Богородице Тројеручице, седиште скопског епископа. Епископска седишта су имала важну улогу у учвршћивању црквене организације, ширењу мреже парохија, образовању свештенства и одржавању његове дисциплине.[11] Услед политичких промена у последњој четвртини XIII века, проширило се подручје црквене јурисдикције Српске архиепископије. Она је обухватала на северу епископије Браничева и Мачве, а на југу Скопља и Дебра. Црквена организација је одржавала на окупу територије које су биле политички одвојене. Под српским архиепископом били су и епископи из Драгутинове државе и из земаља краљице Јелене, док их је држала, односно из области младога краља Стефана. Они су учествовали и у раду државног сабора и били су чинилац кохезије, којим се превазилазила политичка расцепканост.

Подижући манастире и цркве, помажући снажење црквене организације, сарађујући тесно са црквеном хијерархијом, Милутин је ишао путевима које су прокрчили његови претходници који су широм отворили врата православној духовној култури и охрабривали развој цркве у византијским традицијама и по византијским обрасцима. Али, Милутин није остао на томе. Док су његови претходници у сфери политичких односа, друштвеног поретка, правних обичаја и начина живота били резервисани према примерима које је пружала Византија и радије чували затечене традиције, Милутин је и ту учинио заокрет и почео свесно да се угледа на византијске обичаје и институције. Насупрот своме оцу краљу Урошу I, који је с презиром одбијао византијску помпу и раскош, Милутин је свој двор уредио тако да га је учени Теодор Метохит, посланик у Србији, могао овако окарактерисати: »све беше удешено по ромејском укусу и церемонијалу царског двора«. Преображај је био извршен нагло и силом прилика се морао ограничити на спољашње манифестације: амбијент, одећу, етикецију.[12]

У току своје дуге владавине Милутин је у више области живота увео промене, које су каткад значиле пресађивање византијских облика, а понекад само тежњу да се постигне централизована и бирократизована управа какву је

[10] Рудник Ново Брдо почео је да ради у време краља Милутина, како је показао М. Динић, *За историју рударства* II, 37.

[11] У почетку су сва седишта епископија била при манастирима. Са ширењем јурисдикционог подручја повећавао се број епископија чија су седишта била у градовима. Од времена краља Милутина се чак тежи да при манастиру не буде седиште епископије. Одредбе у томе смислу налазе се у бањској и арханђеловској хрисовуљи.

[12] М. Апостоловић, *Теодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију*, Летопис МС 216 (1902) 42–43.

имала Византија. То се остваривало по цену напуштања неких домаћих традиција и обичаја и уз свесно настојање да мање или више спонтани развој појединих области замени управљање из центра, да се усмено обављање правних послова превазиђе формалним и писменим поступцима, да се обичајно право допуни писаним законима и прописима. Иако је био ограничен условима произишлим из степена друштвеног развитка, и мада је у неким својим намерама стао на пола пута, Милутин је, ипак, довео до извесног приближавања српског друштвеног поретка и државног уређења византијским узорима, што је омогућило нов талас византијских утицаја и стварање српско-византијског царства у време Милутиновог унука Стефана Душана.

Положај владара Милутин је ојачао стварајући силу на коју се могао ослањати у спровођењу својих замисли. Изменио је понешто у сфери симболике: носио је калиптру која опонаша византијски царски орнат, проширивао је понекад наслеђену краљевску титулу уносећи земље на које је претендовао, на пример, Хрватску у време сукоба с Младеном II. Одржавао је старе немањићке владарске резиденције у Паунима, Неродимљи, али је почасно место, чини се, давао Скопљу. Тешко је проценити колико су дубоке биле промене које је извршио у органима централне управе. Неке титуле византијског порекла сусрећу се још раније, као, на пример, титула протовестијара, друге, као титула логотета, забележене су тек за владавине Милутиновог наследника.[13] У сваком случају и ту су главне промене дошле тек у време Душановог крунисања за цара. Новина је било у раду краљевске канцеларије и начину стилизовања краљевских писама и повеља.

Међу мерама које су обезбеђивале јачи утицај и делотворнију владареву власт најважније место имају прихватање и ширење проније[14] и увођење најамничке војске. Краљ Милутин се непосредо сусрео са системом проније приликом освајања у Македонији. Он је на поседнутом земљишту затекао ратнике који су од византијских царева добијали поседе с обавезом да се одазивају на позиве да врше војну службу и учествују у ратним походима. Поседи нису, по правилу, били велики, али су са земљиштем обухватали и људе који су земљу обрађивали и плаћали дажбине. Приходи са таквог поседа омогућавали су издржавање пронијара и његове породице и опремање неопходним ратничким прибором. Заменивши византијског цара у улози господара територија у Македонији, краљ Милутин је наследио цара у улози корисника пронијарских војних служби. Колико се из оскудних докумената може закључити, Милутин и његови наследници држали су се византијских правних начела. Нису дозвољавали да се пронија стопи с наследним баштинама, али су преносили пронијарски посед на сина или блиског рођака ранијег држаоца уколико је био кадар да извршава уобичајене пронијарске обавезе.

Српском краљу је пронијарски систем одговарао јер је омогућавао стварање војних одреда непосредно њему потчињених, обавезних на ревност и лојалност у већој мери него што је то био случај с баштиничким племством. Отуда је разумљиво што се за кратко време раширио и на старим српским државним територијама, одавно ослобођеним византијске власти. Већ у првим деценијама XIV века, пронија је била широко распрострањена продирући у планинске и приморске области. Пресађивање пронијарског система на територију српске државе било је могуће захваљујући околности што је владар располагао земљом коју је могао додељивати ратницима, и људима, слободним војницима, који су пронијарске обавезе могли извршавати.

Док је пронија била и остала саставни део војног уређења српске државе све до њене пропасти, а пронијари битан део владаревих оружаних снага, најамничка војска није имала сталан карактер. Узимању најамника прибегавало се у тренуцима потребе, а држани су у служби колико су то могућности допуштале. Најамничке војске коришћене су у многим средњовековним државама. Краљу Милутину је као најближи узор могао бити пред очима цар Андроник II. С њим се, како се чини, и отимао око »Туркопула«, који су постали први значајан најамнички одред у краљевој служби. Најамници су били врло скупи, а уз то и непоуздани. Када би се закаснило с плаћањем њихове службе, или кад би плаћање изостало, умели су да се нагло претворе у непријатеља господара коме су служили и покушају да се наплате на имовини његових поданика. Такво је искуство имао цар Андроник II с Каталанцима, а нимало друкчије није било искуство самога Милутина са унајмљеним Турцима који су дигли буну коју је морао угушити и најамнике затим претворити у другу врсту војника.[15] Милутин је, поред Турака, имао и Кумане и италијанске најамнике; његов син је држао и Шпанце у својој служби, а Душан, касније, и један немачки најамнички одред.

Краљ Милутин је спровео извесне реформе у систему провинцијске управе, али се њихов значај не може у довољној мери проценити јер су сачувана обавештења исувише оскудна. У сваком случају, он је увео »кефалије«, које ће касније постати скелет читавог управног система у српској држави. Назив, који значи глава или главар, и функција кефалије преузети су из византијског државног устројства.[16] И у Србији су кефалије били владареви намесници који су по владаревом овлашћењу и у владарево име управљали појединим територијама. У касније време, кефалије су имале своја седишта у градовима чијим су подручјем управљале. У време краља Милутина, кефалија није било на читавој територији, а поверена област је била пространија него касније у време Царства. После сукоба са сином Стефаном, краљ Милутин је читаву Зету поверио своме велможи Илији који је имао звање кефалије.

Краљ Милутин се једини међу Немањићима пре Душана истакао законодавном делатношћу. У документима из времена краља Стефана Дечанског, цара Душана и цара Уроша изричито се цитирају закони »светога краља«, а

[13] В. Мошин, *Византиски утицај у Србији у XIV веку*, ЈИЧ 3 (1937) 147–158. Резултати ове пионирске студије допуњени су и прецизирани у већем броју радова самога аутора и других византолога. О променама у начину рада канцеларије и у формулару српских повеља уп. F. Dölger, *Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines I, Beograd 1963, 83–103, и кореферат В. Мошина у истом делу 333–338.

[14] Пронија је грчка реч чије је најопштије значење провиђење, а посебно брига, старање, надзор и управа; уп. Г. Острогорски, *Пронија, Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 127–151.

[15] Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, 144, говори само о погубљењу, заточењу и продаји у робље ових побуњених најамника. Нићифор Григора (Gregoras 254), међутим, каже да их је Милутин разоружао, одредио да живе као приватна лица, под условом да служе у војсци.

[16] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 71–100.

тим називом су потомци обележавали Милутина.[17] Реч »закон« се тада употребљавала у врло широком смислу, тако да није означавала само писани закон или законик, већ и сваку општу норму која је од давнина важила или за коју се очекивало да ће дуго остати на снази. Законом су називани црквени канони, али и правни обичаји, тим истим називом обележавани су прописи за једно властелинство, али и читав сплет норми којима је, на пример, био одређен положај Дубровчана у српској држави. У повељама се наводе закони светог Симеона и светог Саве подразумевајући, како је поуздано утврђено, одредбе за имања манастира које су Немања и Сава основали. Ипак се о специфичној Милутиновој законодавној делатности поуздано може говорити, јер се сви наводи »закона светога краља« односе на једну ужу област, на судски поступак и, посебно, на састав и начин рада пороте, која је у то време била нарочито актуелна.

Порота је имала кључно место у традиционалном начину суђења по обичајном праву. Наслеђена из далеке прошлости, из најстаријег језгра словенске културе, порота је још увелико била у примени на прелазу из XIII у XIV век. Њена је суштина у обавези или праву окривљеног да се са̂м са извесним бројем људи који га познају закуне да није крив за дело за које га терете. Уколико би се сви »поротници« или »суротници« прописно заклели, суд пред којим се водила парница ослободио би окривљеног. Ако би, пак, неки од поротника изостао или одбио да се закуне, окривљени би био осуђен.[18] Краљ Милутин није ишао за тим да потисне овај традиционални судски поступак и да га, евентуално, замени византијским, што би иначе било у духу промена које је заводио. Он је настојао да традиционални систем прилагоди новим условима уводећи одређеност и прецизност тамо где би дошло до несигурности и колебања.

Друштво Милутиновог времена није више било јединствено као што је било друштво у коме су настали обичајно право и у његовим оквирима једноставни поступак пороте. Већ сама подела на властелу и себре изазивала је недоумице у погледу састава поротника. Краљ Милутин је завео доследно сталешко начело: великој властели поротници треба да буду припадници велике властеле, »средњим људима« њихови сталешки другови, а себрима себри. Сличне тешкоће је стварало присуство припадника група с посебним правима као што су били трговци из приморских градова или рудари Саси. У парницама у којима су стране припадале различитим групама, краљ Милутин је прописао да половина поротника треба да буде састављена од Срба, тј. краљевих поданика, а половина од припадника оне групе »иновераца« из које је други парничар. Краљ Милутин је увео и мешовити суд за решавање спорова између својих поданика и странаца (Дубровчана, Саса). Такав суд био је састављен од једнаког броја судија из редова оних група којима су припадали парничари. Узор за овакав начин решавања међусобних спорова краљ Милутин је могао наћи у »станку«, старом граничном суду који је био мешовитог састава и вековима служио за решавање спорова између становника Дубровника и њихових суседа у залеђу.[19]

[17] Законодавна делатност Милутинова није посебно изучавана, али је већ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898, XXVIII–XXIX, показао где је било њено тежиште.

[18] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 124–128.

[19] В. Богишић, *Станак по дубровачком законику од 1272 године*, Гласник СУД 44 (1877)

Начела тога суда који је радио на основу обичајног права краљ Милутин је пренео на односе између дубровачких трговаца, који су живели у трговима и рударским насељима, и домаћих људи, и на односе Саса са домаћим људима и приморским трговцима. Овакав мешовити суд обезбеђивао је поштовање судске аутономије Дубровчана и Саса и потврђивао у средњем веку веома раширено схватање да за сваког појединаца, без обзира на место где се налази, важи право оне заједнице којој припада. Посебна права нису уживали само Дубровчани и Саси, већ и становници других приморских градова, чак и оних који су били под краљевом влашћу, као Котор, Бар и Скадар, затим сточарски Власи и Арбанаси и, разумљиво, странци у правом смислу речи, као италијански и грчки трговци, најамници са Запада и др. Одсуство јединственог правног режима за целокупну државну територију, уз истовремено одржавање посебних права разних група, имало је значајне последице по даљи друштвени развој.

Привредни полет, у коме су изразито важну улогу имали градска насеља и комуникације, био је праћен појачаним кретањем људи и струјањем робног промета, а подстицао је зближавање и повезивање појединих друштвених група и мешање њихових припадника. То се нарочито опажа у приморским градовима. Трговци пореклом из старих романских градских језгара одлазили су у нова градска насеља у унутрашњости и проводили тамо значајан део живота. С друге стране, приморски градови су се увећавали приливом живља из свога словенског залеђа. Слично је било и код немачких Саса. Проширујући своју рударску делатност, они су морали укључивати домаће људе у своје заједнице. Власи у областима српске државе, живећи столећима окружени словенским становништвом, примили су језик своје околине, што је олакшавало њихово постепено насељавање жупских предела и њихово интегрисање у ширу друштвену средину. Али, начело персоналности права и доследно поштовање аутономије сваке групе, што је имало као резултат и наглашавање посебног статуса припадника сваке групе, деловало је у супротном смислу – истицали су разлике и доводили до подвајања припадника различитих група. Досељеници из земаља у залеђу, поставши занатлије у Котору или Дубровнику, сматрани су за »Латине« кад су боравили и радили у неком од градова Србије. Сви чланови рударске општине били су третирани као Саси, без обзира на њихово порекло, јер су за све њих важиле исте саске повластице. Увелико пословењени Власи били су, због својих посебних работа и давања, у краљевским актима супротстављани Србима, који су имали земљорадничке дажбине и обавезе. Кад се томе додају привилегије пронијара-војника и властеле и кад се узму у обзир регионалне и локалне особености, о којима се, иначе, веома мало зна, добија се извесна представа о томе колико је друштво средњовековне Србије било распарчано и испреграђивано. Извесну противтежу представљали су потчињеност власти српског краља и припадање православној цркви. Политичка и црквена власт обезбеђивале су неку врсту јединства које је било утолико чвршће уколико су њихови утицаји били снажнији и садржајнији и уколико су дуже трајали.

197–231; К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 140–143. Краљ Милутин је своју привржeност традиционалном праву показао и у сукобу с Венецијом око »вражде«; уп. *Liber statutorum civitatis Ragusii*, ed. V. Bogišić – K. Jireček, Zagreb 1904, 201–202.

Краткотрајан период унутрашњег мира био је прекинут Драгутиновом смрћу у пролеће 1316. године. Тешко оболео, краљ Драгутин се по примеру својих претходника замонашио и добио име Теоктист. Пре тога је на сабору властеле и свештенства своје државе предао власт сину Владиславу. За живота је захтевао да његово тело не ваде из гроба »ако се јави каква благодет божија на њему«, што је значило да је желео да спречи да га поштују као свеца.[20] Било да је он стварно изразио ту необичну жељу или му је само приписао његов животописац, остаје чињеница да се лоза светих владара продужила преко Милутина, »светога краља«, и његових наследника. Тиме је још једном санкционисана промена у оквиру династије која је извршена 1282. године. Права Драгутина као прворођеног сина Уроша I потиснута су и заборављена заједно са условима под којима је Драгутин уступио престо брату.

Поставивши на сабору свога сина за владара, Драгутин га је осигурао у самој земљи. Из сачуваних извора се не види да ли га је заштитио и од моћних суседа, угарског краља Карла Роберта и српског краља Милутина. Нема вести о непријатељству према угарском краљу у последњим годинама Драгутиновим. Вероватно је била обновљена врховна власт угарског краља, што је омогућавало да све остане по старом, да Драгутин у пуној мери влада својом државом, а да краљу Карлу Роберту остану слободне руке за борбе против других непокорних »олигарха«.

Односи између синовца и стрица, између Владислава и Милутина, исто су тако слабо познати. Оптерећени су били, по свој прилици, ранијим Драгутиновим настојањем да сину обезбеди престо целе српске државе. Владислав је представљао латентну опасност за онога који је био одређен за Милутиновог наследника. То је било утолико актуелније што је владала велика неизвесност у погледу права Милутинових синова, па и у погледу његовог коначног избора. У једном тренутку, можда не баш непосредно после Драгутинове смрти,[21] Милутин је ухватио и затворио свога синовца и посео његову област.

Милутиново заузимање Драгутинове државе морало је изазвати тешкоће у односима са угарским краљем, јер су тиме и његова номинална права доведена у питање. Од тада су »земље краља Стефана« (Драгутина) биле све до краја XIV века јабука раздора у односима између Србије и Угарске. Милутин је добио у своје руке не само Рудник и рударско место Липник већ и град Мачву, где је некад било седиште угарске управе, и, по свој прилици, Београд. Краљ Карло Роберт није одмах одговорио на то, али је већ 1318. године учествовао у окруживању српског краља појасом непријатеља. Његови савезници су били Филип Тарентски у јужној Италији, Младен II Бри-

[20] *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, 49–52. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 88–91, показао је да се култ Драгутинов шири тек у XVIII веку, али о поштовању моштију ипак има података и из XVI века. Успомену на њега чувало је житије у Даниловом зборнику.

[21] Из извора се зна само то да се Владислав ослободио у тренутку Милутинове смрти, док о времену његовог затварања нема података. Он је ковао новац с натписом »Владислав раб Христу« следећи Драгутина, који је имао врсту с натписом »Стефан раб Христу«. Тај новац је свакако из периода између Драгутинове смрти и Владислављевог уклањања, док је новац с натписом »Стефан Владислав« из времена кад је био краљ, дакле после Милутинове смрти. Уп. С. Димитријевић, *Новчане емисије краља Драгутина, Владислава* II *и краља Милутина*, Старинар 27 (1976) 133–134, са друкчијом хронологијом.

бирски у Хрватској и папа Јован XXII, за кога је Милутин био окорели »шизматик«. Али, пре но што ће се сударити са коалицијом снажних противника, Милутин је привео крају локални рат с Дубровником.

Узроци тога рата нису сасвим јасни. Неку улогу играли су напади и штете које је Дубровнику наносио краљев властелин Хрватин.[22] Дубровчани су се осећали угроженима већ 1316. године, али су стварне ратне операције вођене у лето 1317. Краљева војска је опустошила дубровачку околину и нанела велике штете. Још већа штета нанета је трговцима који су се затекли на краљевој територији. Они су сви били затворени, а њихова роба заплењена. Дубровчани су тражили помоћ од Венеције, која је, с једне стране, упутила као помоћ бродове и оружје и, с друге стране, посредовала код српског владара, да се склопи мир. Примирје је постигнуто у рану јесен 1317, под условима који нису познати у појединостима јер дубровачке архивске књиге из те године нису сачуване. Краљ Милутин је остао дужан преко 4.000 перпера на име накнаде штете дубровачким трговцима. Иако се с плаћањем дуго отезало, последице рата биле су отклоњене до новембра 1318, када је дубровачким трговцима било одобрено да одлазе с робом у Србију.[23]

Тек што су се окончала непријатељства с Дубровником, у време док су сређивали своје међусобне односе, избио је рат с Младеном II Брибирским. У једној повељи из 1318. он се титулише не само као бан Хрватске и Босне већ и као »врховни господар Хумске земље«. Из тога се види да није одустајао од старих претензија, већ је настојао да их оствари ратом. Непријатељства су почела у јуну 1318. године. Ток рата није познат, али се посредно може закључити да је бан Младен II у почетку постигао знатне успехе. Он је у септембру 1318. дошао негде у близину Дубровника и ту примио дубровачке посланике. Опростио им је штету коју су заједно с властелом српског краља нанели његовим поданицима и изричито одобрио да пруже уточиште бегунцима из српске државе. У току следећих неколико недеља непријатељства су вероватно престала, јер иначе дубровачки трговци не би добили дозволу да одлазе у Србију.

У јуну 1319. Милутин је замолио Дубровчане да приме врановог брата, био је то кнез Гргур Брибирски, и друге таоце и да их држе док бан Младен II не испуни оно што је обећао. У јулу су у Дубровнику изабрана два властелина да заједно с краљевим посланицима извиде »да ли је бан Младен вратио господину краљу оно што је био дужан«.[24]. Дубровчани су се тада залагали да се склопи мир између краља и бана. Иако нигде није речено шта је то бан Младен имао да врати по уговору, може се с великом вероватноћом претпоставити да су у питању биле територије у доњем току Неретве, дакле делови Хумске земље, коју су Брибирци за кратко време по трећи пут поседи.

[22] То изричито каже дубровачки хроничар Јуније Растић, који се служио старијим архивским материјалом (Iunii Resti *Chronica Ragusina… item Ioannis Gundulae*, ed. S. Nodilo, Zagreb 1893, 269–272). О продубљивању раздора између Дубровника и краља говори се и у одлуци којом је Хрватин, после бекства из краљевог затвора, изручен краљу да би био погубљен (*Mon. Rag.* V, 146).

[23] Архивске књиге сачуване су тек почев од маја 1318, па се ранији догађаји могу само непотпуно реконструисати на основу одлука из 1318. и 1319. године (*Mon. Rag.* V, 108–110, 115–116, 126, 128, 159). Краљев дуг је веома споро исплаћиван, скоро до Милутинове смрти.

[24] N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 427–432; *Mon. Rag.* V, 141–142, 144–147. И Младен је држао српске заробљенике. Син Страхиње, властелина из Конавала, откупљиван је почетком 1319 (HAD Div. Not. 3 f.100).

Када је бана Младена II већ напустила срећа и кад је морао да се брине како да ослободи брата из руку свога противника, Филип Тарентски га је још сматрао за снагу која се може употребити »против Грка шизматика, a нарочито краља Уроша«. Он сâм деловао је с папском подршком у приморским крајевима Зете и Албаније, најближим његовим поседима у јужној Италији. Краљ Милутин је и после губитка Драча, почетком XIV века, задржао територије у северној Албанији. Карло Валоа му је 1308, између осталог, потврдио и »област Дебра до реке зване Мат«. Власт српског краља признавали су повремено албански великаши у залеђу Драча. Они су имали стварну власт на територијама око којих су се борили Византинци, јужноиталијански Анжујци и Срби. Међу овом локалном властелом налазе се родоначелници каснијих великих феудалних породица, носиоци византијских и анжујских титула. Њих су против краља Милутина дизали Филип Тарентски и папа Јован XXII, који је упутио посебног легата да изазове побуну којом би се збацила власт српског краља.

Папа је истога дана, 17. јуна 1319. године, упутио писма неколицини албанских великаша с позивом да као католици спроведу у живот намеру да првом згодном приликом збаце власт шизматичког рашког краља.[25] Папа се обратио Радославу, »кнезу Албаније«, који је, вероватно, био господар Кроје, Владиславу Гономи, »кнезу Дукље и приморске Албаније«, протосевасту Виљему Бленишти, господару предела источно од Љеша, протоалагатору Виљему Аријаниту, кнезу Калојану Бленишти, Павлу Матарангу, чији су поседи били у Приморју, јужно од Драча. Том истом приликом папа је писао и тројици Мусакија, Ментулу, Андрији и Теодору, чији су поседи били веома далеко од српске границе, тако да је тешко веровати да су били под Милутиновом влашћу. Ментул Мусаки је титулисан као кнез Клисуре, града који је лежао на реци Војуши. За разлику од прве групе великаша, од којих је папа очекивао да ће јавно устати против српског краља, Мусаки су већ одбацили »јарам тираније«. Није познато какве је резултате дала папска акција, јер о њој нема других докумената. Милутин је после измирења с братом и на тој страни повео офанзивну политику упоредо са епирским деспотом Томом, који је почев од 1313. успешно потискивао Филипа Тарентског. У једној повељи, издатој после мајчине смрти, дакле после фебруара 1314, Милутин спомиње састанак са »деспотом« »на Романи Луце«.[26] На жалост, ни место ни време овог састанка не дају се прецизније утврдити. Мало је вероватно да је акција папе и Филипа Тарентског имала плода, јер је и Милутинов наследник у почетку своје владавине боравио на обали реке Мат, што показује да је власт над северном Албанијом остала неуздрмана.

Најјачи у низу Милутинових противника био је угарски краљ Карло Роберт, који је војне акције предузео у јесен 1319, у време када је требало да букне устанак у Албанији. Напади и пустошења граничних угарских области дали су му повода за велику експедицију, којом је сам командовао. Прешао је Саву, заузео град Мачву и продирао долином Колубаре. Угарска војска је доспела у извориштну област реке Обне, северно од Ваљева. Судећи по тим подацима, угарски краљ је походом у септембру 1319. постигао своје ци-

[25] Текст писама и врло садржајна објашњења дају *Acta Albaniae* I, 194–197.

[26] А. Соловјев, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Архив АСЈЕ 3 (1926) 123–124.

љеве.[27] Језгро Драгутинове државе дошло је под његову власт. Његов успех се, међутим, показао краткотрајним. Убрзо после повлачења угарске војске, Милутин је повратио територије све до Саве, тако да је Карло Роберт морао још у зимским месецима, у време непогодно за војевање, највероватније на самом почетку 1320, да предузме нов поход. И овога пута освојио је Мачву и друге градове и посео делове некадашње Драгутинове државе.

У тим борбама Милутин се није могао послужити снагом најамничког одреда од 2.000 Кумана, јер га је уступио своме тасту цару Андронику II. У другој половини 1320. почео је енергично да тражи да му се врате ратници, од којих се, изгледа, византијски цар тешко растајао. Као посланика је упутио светогорског монаха Калиника, који је и раније у више махова одлазио у Цариград у дипломатским мисијама.[28] Извршавајући свој задатак, Калиник се у византијској престоници упустио у веома озбиљне тајне преговоре, који су само стицајем околности остали без тежих последица.

У јесен 1320. године, после смрти Михаила IX, сина и савладара Андроника II, пореметили су се односи између старог цара и његовог унука Андроника III, који је, такође, био савладар и најближи наследник царског престола. Андроник II је кривио унука за синовљеву смрт и осуђивао његово понашање. Отворено је показивао да жели да га потисне из политичког живота и лиши наследства. То је изазвало отпор Андроника III, око кога се окупило неколико утицајних достојанственика спремних да се заложе за права младог цара. Они су и посланика српског краља упутили у своје планове и затражили помоћ из Србије. Калиник се с њиховом поруком вратио краљу Милутину и убрзо затим поново отишао у Цариград са краљевим обећањем савезништва и препоруком да млади цар дође у Македонију, дакле у области у близини српске границе. Завереници су рачунали на подршку српског владара, али им је центар побуне био у Тракији како би били ближе Цариграду.

Први период унутрашњег рата између Андроника II и Андроника III, од априла до јуна 1321, протекао је без Милутиновог мешања, упркос датим обећањима. У кругу присталица Андроника III чак се страховало од евентуалне Милутинове помоћи староме цару. Када је поново избио рат 1322, Милутин више није могао учествовати, а његов наследник је касније доследно помагао старог цара.

[27] У старијој литератури није запажено да је краљ Карло Роберт предузимао против Србије бар два похода. То је утврдила Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 70–71, 359–360. Повеља издата у Fejer Codex diplomaticus VIII/2, 200, није добро датирана, тако да се подаци односе на јесен 1319. и почетак 1320. О великом тријумфу угарског краља у борби против шизматика папа обавештава 2. јула 1320; вид. A. Theiner, *Mon. Hung.* I, 470.

[28] В. Мошин, *Хиландарац Калиник, српски дипломата* XIV *века*, Историско-правни зборник 1 (1949) 122–125.

КЛАСИЦИЗАМ ДОБА ПАЛЕОЛОГА У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ

Уметничке споменике у XIV веку одликује знатно богатство идеја и облика. Изванредна делатност уметника није се прекидала у току деценија овога века захваљујући многобројним оснивачима цркава, љубитељима књига, поклоницима икона, гиздавим пробирачима одела, накита и посуђа. Међу поручиоцима који су умели да цене права уметничка дела не јављају се више само Немањићи, владари и чланови породице, и српски архиепископи, него и многи племићи виших и нижих чинова, па и свештеници по градовима и селима. Захваљујући колико знатном толико и непрекидном повећању броја наруџбина, у дужим раздобљима одржале су се уметничке радионице око дворова српских владара и по већим градовима, нарочито у онима са извесним уметничким наслеђем, какви су у Србији били Призрен и у каснијем периоду Охрид. Такве радионице су неговале одређен начин зидања или сликања, израде накита и посуђа.

Посматрајући првенствено споменике монументалне уметности, у Србији се уочава раздобље снажне уметничке живости од 1299. до 1321, када се и у архитектури и у сликарству сасвим одређено схватао стил, обележен продором византијских облика, оплемењених утицајем антике, вечито живе у уметности Царства. Последњи велики византијски покрет духовне обнове потекао је из Цариграда, под Палеолозима, и обележио уметничко стварање многих хришћанских народа; ширио се деценијама не заустављајући се ни на политичким ни на језичким границама у годинама бујања, крајем XIII и почетком XIV века, када је и у Србији сасвим самостално дозревао, па ни касније, током XIV века, кад је освајао присталице међу уметницима Италије, Бугарске, Влашке, на Кавказу и у Русији. После политичког васпостављања Царства у Цариграду, под Михаилом VIII Палеологом (1261), јасно су се истакли, најпре, престоница, затим други град Царства – Солун, а убрзо потом и двор краља Милутина у Србији, као најјача жаришта културне делатности, где су се таленти множили, и нове идеје о уметности изванредно брзо преобраћале у облике. Настајао је стил ренесансе доба Палеолога, чије су мене и зрење нарочито испитивани у византијском сликарству.[1] У задужбинама краља Милутина јавиле су се веома упадљиве одлике тзв. »класицизма«

[1] О схватању повремених »обнова« и периодизацији уметничких токова, о особинама и називима предложеним за поједина раздобља уметности тзв. »ренесансе« доба Палеолога постоји обимна литература. Међу последњим истраживачима ових појава, веома су сажето изнели

доба Палеолога, које су сликарство раног XIV века одвојиле од старијег стваралаштва. Велике промене наступиле су и у архитектури тога доба. У делима монументалне уметности, коју су надгледали двор и црква као највидљивије облике званичне уметности, појавила су се најнапреднија схватања онога времена, надахнута више традицијама византијске уметности и збивањима у Цариграду и у Солуну него наслеђем српске уметности XIII века, иако се веза са искуствима на сопственом тлу није прекидала.

Поставши 1299. зет и члан најуже царске породице Андроника II (1282–1328), краљ Милутин је осетио могућност да себи и својим наследницима обезбеди улогу чувара, а можда и настављача већ пољуљаног Византијског Царства. Амбициозне политичке намере краља Милутина потврдиле су се и у градњи задужбина. Краља је његов савременик и биограф, архиепископ српски Данило II, описао као великог мецену који је уметничко стваралаштво ценио, неговао и надгледао, схватајући га као пут у бесмртност, као веома успешно средство ширења свога угледа и своје моћи.[2] Изгледа да се краљ определио да најпре увећа и улепша манастир Хиландар и његову саборну цркву с трпезаријом и конацима.[3] Поштујући традиционалне облике светогорских католикона с пространим певничким просторима у облику конхи, где су при лутургијским обредима стајали хорови монаха, нови ктитор је обезбедио саборној цркви у Хиландару тролисну основу комбиновану с уписаним крстом; ова црква (обновљена до 1303) разликовала се и начином зидања, редовима опеке и тесаника, од свих раније подигнутих цркава у Србији.[4] Раскошни мозаички под и пластични украси, понегде веома рељефни, али и плитко резани на мермерним гредама портала, капителима и мермерној

сва ранија и своја схватања: M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle. Les recherches sur l'évolution du style*, Rapports du XIVe Congrès international des études byzantines I, Bucarest (6–12. септ.) 1971, 97–134 (са обимно наведеном старијом литературом); O. Demus, *The Style of the Kariye Djami and its Place in the Development of Palaeologen Art*, *Kariye Djami*, vol. IV, Bollingen Series LXX, Princeton 1975, 109–159 (с наведеном литературом); H. Belting, C. Mango, D. Muriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Dumbarton Oaks Studies 15 (1978) 96–111, где X. Белтинг пореди улогу уметника једне цариградске радионице и осталих радионица које су деловале у престоници или на Балкану почетком XIV века, наводећи сву одговарајућу литературу. Најшири преглед појава у уметности доба Палеолога предложио је V. N. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino, 1967, 301–304, 353–391 (са опширном библиографијом).

Проблемима уметности доба Палеолога у Србији бавили су се највише С. Радојчић и В. J. Ђурић, проучавајући монументално сликарство; уп. С. Радојчић, *Постанак сликарства ренесансе Палеолога*, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 125–153; исти, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 69–119; V. J. Đurić, *L'art des Paléologues et l'etat serbe. Rôle de la cour et de l'église serbes dans la première moitié du XIVe siècle*, *Art et société à Byzance sous les Paléologues* (Actes de colloque, 1968), Venise 1971, 179–191; исти, *Византијске фреске у Југославији*, 47–54 и даље (с подробно наведеном старијом литературом).

[2] *Животи краљева и архиепископа српских* од архиепископа Данила II, Београд 1935, 97–99, 103.

[3] *Животи краљева и архиепископа* 99–101.

[4] В. J. Ђурић, у књизи: Д. Богдановић–В. J. Ђурић–Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 70–74. О архитектури Хиландара објављене су и посебне студије: С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, *Цркве и параклиси*, Хиландарски зборник 3 (1974) 85–195; В. Кораћ, *Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару*, Хиландарски зборник 4 (1978) 75–95 (с подробно наведеном старијом литературом). Улогу певничких простора у светогорској црквеној архитектури недавно је поново нагласио P. Mylonas, *Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos*, Cahiers archéologiques 28 (1979) 146–152 (с наведеном старијом литературом о овом питању).

олтарској прегради често и с тамном пастом која је истицала преплет, такође су представљали новину у односу на старију српску уметност.[5] Мајстори, зналци ових скупих уметничких техника, свакако су у Хиландар дошли из неких старих византијских градова, највероватније из Солуна, где су хиландарски монаси и српски краљ често навраћали. Јужни портал припрате хиландарске саборне цркве украшен је мозаичком траком, која у надвратнику има и плочице с грчким натписом у којем се помињу Михаило и Варнава; вероватно је то запис мајстора који су учествовали у обнови цркве по налогу краља Милутина.[6] Обимни радови обнове трајали су до краја његове владавине. Делимично очишћене фреске у саборној цркви и део сачуваног живописа у гробљанској цркви и хиландарској трпезарији сведоче о делу даровитих и образованих мајстора који се могу мерити с најбољим сликарима Царства тих времена. Портрет краља Милутина, насликан око 1318–1320, одаје умор на лицу опуштених црта, али још увек проницљив, јасан и бистар поглед владара седих власи. То је лик пун карактерних особина, насликан једноставним средствима, али руком даровитог живописца, који је с истом пажњом урадио и многе религиозне слике у католикону.[7]

У задужбинама краља Милутина преовлађује нов начин зидања опеком и тесаницима у наизменичним редовима, утапаним у малтер, као што се градило у грчким земљама. Већином су те нове трободне или петобродне цркве с разуђеним сводовима, с једном или пет купола, плениле шаренилом фасада оживљеним с различитим керамичким украсима.[8] Сем у једном случају (Бањска), напуштена је једнобродна основа рашке владарске задужбине, с ниским, певничким простором и бочним капелама које се наслањају на зидове наоса и припрате, а усвојен је тип основе уписаног крста. У бочним капелама се у XIII веку славио култ св. Стефана, св. Николе и других заштитника Немањића, или првих домаћих светитеља, св. Симеона и св. Саве, сликањем њихових житија по зидним површинама.[9] Међутим, иконографи краља Милутина одбацили су житијне циклусе српских светитеља, Симеона и Саве, а истакли

[5] В. Ј. Ђурић, у књизи *Хиландар,* 74; С. Ненадовић, *Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару,* Зборник ЛУ 3 (1967), 75–84; М. Шупут, *Византијски рељефи са пастом из XIII и XIV века,* Зограф 7 (1977) 36–43.

[6] Овај натпис је често привлачио пажњу истраживача; уп. Ђ. Бошковић, *О неким нашим градитељима и клесарима из првих деценија XIV века,* Старинар 9–10 (1959) 128–130; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара,* Хиландарски зборник 3, 114–115, доноси добар цртеж плочице с потписима и расправља о мајсторима као градитељима католикона. В. Ј. Ђурић верује, међутим, да су Варнава и Михаило израдили мозаички под јер су се потписали управо овом техником интарзије у камену (*Хиландар* 70 и 76). У претпоставкама, о градитељима и сликарима који су могли радити у Хиландару, изнетим у радовима С. Радојчића и В. Ј. Ђурића, није узет у обзир податак да је и »најваљанији зограф, кир Михаило Проелевсин« био пријатељ монаха и помагао им приликом куповине кућа у Солуну, уп. L. Petit, *Actes de Chilandar* I, 17, 46. О мајсторима који су могли радити у Хиландару: С. Радојчић, *Старо српско сликарство,* Београд 1966, 127–128; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији,* 52 (са старијом библиографијом о овом проблему).

[7] V. J. Đurić, *La peinture de Chilandar à l'èpoque du roi Milutin,* Хиландарски зборник 4 (1978) 31–62; исти, у књизи *Хиландар,* 84–96.

[8] Г. Суботић, *Керамопластични украс, Историја примењене уметности код Срба* I, Београд 1977, 48–49.

[9] G. Babić, *Chapelles latérales des églises serbes du XIIIe siècle et leur décor peint, L'art byzantin du XIIIe siècle* (Symposium de Sopoćani), Belgrade 1967, 179–187; G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines,* Bibliotheque des Cahiers Archéologiques III, Paris 1969, 129–158.

њихов заједнички портрет као нову слику чије ће место бити у најнижој зони црквеног зидног украса уз остале, одавно признате светитеље византијске цркве. У Светом Никити код Скопља (друга деценија XIV века) и у саборној цркви Хиландара (1318–20) очувани су најстарији заједнички портрети св. Симеона Немање и св. Саве.[10] У Хиландару су ове фигуре српских светитеља смештене уз св. Стефана Првомученика, старог заштитника Немањића владара, и уз друге истакнуте и прослављене мученике, ратнике, монахе источног хришћанства. То ново иконографско решење за слику српских светитеља, чији је углед у Светој Гори свакако подстакао краља Милутина и његове учене саветнике да се побрину о ширењу њиховог култа ван граница српске државе, може се сматрати покушајем увођења св. Симеона и св. Саве у јединствени, али строго надгледани ред канонизованих светитеља васељенске цркве. Међутим, Цариградска патријаршија није званично прихватила увођење празника везаних за њихов култ. У предлошцима којима су се Милутинови мајстори служили сликајући Календар, као преглед признатих празника и култова цариградске цркве, ликовно обликованих у 365 композиција, односно дана, распоређених у припрати Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (1316–18), затим и у Грачаници (1320–21), нису нађени ликови ни св. Симеона Немање ни св. Саве.[11] Ни касније, на добро очуваним сликама Календара у сводовима спољне припрате у Дечанима (1335–48), нема одавно канонизованих српских светитеља.[12] Иако је српска црква током XIV века ширила њихов култ, помињала њихове празнике у српским месецословима,[13] а сликари их приказивали у најнижој зони живописа по црквама, у Календару, тој званичној слици признатих култова васељенске цркве, коју су у српско сликарство унели мајстори краља Милутина, први српски светитељи нису приказивани. Покушај духовног уједињења српских и византијских култова у овом случају је изостао, а измењена иконографија ликова српских светитеља остала је као сведочанство о хтењу једне стране.

У црквама краља Милутина осећа се намера да се култови посебно поштованих светитеља, како српских тако и грчких и старијих словенских, уједине у замишљеном универзуму источноправославног света, илустрованом појединачним фигурама светитеља у најнижој зони. Жеља великог мецене да у свакој својој задужбини сажме српско и византијско духовно наслеђе испољила се најотвореније у избору насликаних светитељских ликова. Појава фигура св. Прохора Пчињског и св. Јоакима Осоговског (обележених српским легендама, док су остале грчке), као и св. Климента Охридског и св.

[10] Д. Милошевић, *Иконографија светога Саве у средњем веку, Сава Немањић – свети Сава* 279–315 (са обимно сакупљеном грађом и старијом литературом).

[11] У Старом Нагоричину су очуване сцене јануара и фебруара, али празници св. Симеона Немање и св. Саве Српског, односно 13. фебруар и 14. јануар, нису обележени њиховим фигурама, уп. П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања,* Београд 1973, 49, 259–307.

[12] П. Мијовић, *Менолог* 332–333. Г. Суботић је предложио тачније читање године завршетка живописања у наосу и припрати Дечана (1347–48), у раду који ће бити објављен у Зборнику радова Византолошког института 20 (*Београд* 1981). Што се тиче осталих илустрованих менолога у српским црквама, делимично очуване фреске у Трескавцу, Марковом манастиру, Пећи и Будимљи, не дају податке о јануару и фебруару, као што је показало истраживање П. Мијовића, *Менолог* 15–23, 49, 72–75, 307–349, 361–376.

[13] Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* I, Београд 1978, рукописи бр. 47, 1, 12, 9, 53, 14, 15, 20, 46, 10, 48, 11, 21, датовани између 1312–16. и приближно 1370.

Константина Кавасиле (охридског архиепископа из друге половине XIII века), затим солунских светитеља, св. Јевстатија и св. Димитрија, као и св. Стефана Првомученика, св. Саве Српског и св. Атанасија Атонског међу појединачним фигурама светитеља у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (1316–18) јасно сведочи о намери ктитора.[14] Обнављање култова старих словенских светитеља у крају где су они поштовани још од XI века открива жељу краља Милутина и српске цркве да на новоосвојеном тлу сачувају месне верске обичаје. Сем тога, слављење светогорских, охридских и солунских култова указује јасно на жељу за усвајањем грчких традиција, и то посебно оних које су биле укорењене у најближем суседству. Архиепископ Данило II чак истиче сличност духовних врлина краља Милутина и св. Димитрија јер су се обојица предано борили за своју отаџбину.[15] Житије св. Димитрија насликано је у посебној капели у Богородици Љевишкој (1307–13);[16] њему је посвећена северна црква у Пећкој патријаршији, коју је подигао архиепископ Никодим (1317–24)[17] а касније се његов култ све више ширио у Србији. У Грачаници су се, опет, међу појединачним ликовима светитеља нашли св. Јаков брат Господњи, поштован у Мелнику, и св. Јевстатије Солунски.[18] Највећу пажњу, ипак, српска црква је у почетку века посвећивала светом Клименту Охридском, чији се ликови налазе у Љевишкој, Краљевој цркви, Жичи и Старом Нагоричину.[19] Поступно, у круг светитеља српске цркве уведени су култови светитеља посебно поштованих у новоосвојеним областима, дотле под јурисдикцијом охридске или солунске цркве, и та појава је имала одјека и у сликарству. Међутим, нису запостављени ни стари покровитељи српских ктитора. Краљ Милутин је јасно исказао своје поштовање према св. Стафану, заштитнику владара из породице Немањића. Архиепископ Данило II наводи да је краљ овом светитељу посветио свој маузолеј у Бањској,[20] краљевом помоћи и трудом архиепископа Саве III (1309–16) обновљен је живопис у јужној капели посвећеној св. Стефану у Жичи,[21] а изгледа да је Милутинова задужбина била и црква Светог Стефана у Призрену.[22] Култ овог светог заштитника истицан је у Хиландару, на фрескама наоса и припрате. Тај манастир је, свакако, представљао тле где су се жеље краљеве за лепотом, влашћу и славом најотвореније могле испољити јер су се ту укрштали интереси византијских и српских владара, које су монаси признавали за своје покровитеље примајући од њих богате поклоне. На источном зиду припрате хиландарске саборне цркве насликан је портрет краља Милутина с тастом, царем Андроником II, крај св. Стефана Првомученика, кога су као свога заштитиника веома много поштовали и славили и на цариградском и на српском двору. Овом сликом (пресликаном 1804, изгледа без битних

[14] П. Поповић–В. Петковић, *Старо Нагоричино, Псача, Калениh,* Београд 1933, 3–16; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 51.

[15] *Животи краљева и архиепископа* 106.

[16] Д. Панић–Г. Бабић, *Богородица Љевишка,* Београд 1975, 68, цртеж бр. 29.

[17] Г. Суботић, *Црква Св. Димитрија у Пећкој патријаршији,* Београд 1964, I–IV.

[18] В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа,* Београд 1950, 80; А. Цитуриду, *Зидно сликарство Св. Пантелејмона у Солуну,* Зограф 6 (1975) 17–18.

[19] Ц. Грозданов, *Појава и продор портрета Климента Охридског у средњовековној уметности,* Зборник ЛУ 3 (1967) 47–70.

[20] *Животи краљева и архиепископа* 105, 113.

[21] G. Babić, *Les chapelles annexes* 145; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији,* 50.

[22] Црква више не постоји, али је помињу извори, уп. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 76, бр. 128.

иконографских промена) живописац краља Милутина је истакао блискост српског краља и византијског цара, као и заједничко деловање двојице тада најмоћнијих православних владара, покровитеља светогорских манастира.[23] Њихов заједнички портрет у Хиландару одаје признање и захвалност монаха према својим дародавцима, али и изгледе краља Милутина у његовој даљој политици према Византији.

У Србију су из Хиландара долазили образовани теолози који су се бринули и о уметности. Тако је из Хиландара за епископа у Призрен дошао Сава, потоњи архиепископ Сава III (1309–16), који се трудио око израде сликарства у Богородици Љевишкој, призренској епископији, а касније и у Жичи (до 1316);[24] после њега су из Хиландара дошли Данило и Никодим, први за епископа Бањске (1312–17) и да би се старао о изградњи и довршавању будућег маузолеја краља Милутина, а други за архиепископа у Пећи (1317–24).[25] Као људи који су добро познавали и византијску и српску уметност, и Сава III и Данило II су помагали при украшавању краљевих задужбина.

Тражећи ослонац за своја политичка стремљења, краљ Милутин је посебну пажњу поклањао обнови старих и подизању нових цркава у Светој Гори, на хришћанском Истоку и у својој држави, окрећући се најпре епископијама и старим култним местима. Данило II пише да се не могу набројати све цркве које је у Србији и по великој »Романији«, у Новом Риму (Цариграду), на Синају, у Јерусалиму (Свети Арханђели) и на Гори Атонској краљ Милутин саздао, украсио или им чинио дарове. Каже да је из основа обновио и украсио Хиландар, да је крај Хиландара подигао пирг с црквом Вазнесења и утврдио му црквени устав (1302); подигао је и други пирг на путу за Хиландар, који и данас носи ктиторово име.[26] У манастиру Светог Јована Продрома у Цариграду подигао је цркву, палате и одмаралиште за странце и болесне и »... многе веште лекаре нашавши даде им много злато и што им је на потребу, да непрестано надзиравају болеснике, лечећи их«.[27] У Солуну је сазидао себи дворе јер је тамо често боравио, а и цркве Светог Николе и Светог Ђорђа; у истом граду је обновио и манастир где је још св. Сава рукоположен.[28] У Пелагонији је обновио Богородичину цркву у Трескавцу

[23] Г. Бабић, *Иконографски програм живописа у припратама цркава краља Милутина, Византијска уметност почетком XIV века,* Београд 1978, 105–110, сл. 1; о култу св. Стефана у српској уметности: М. Ћоровић-Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у српској средњевековној уметности,* Старинар 12 (1961) 45–60.

[24] Д. Панић–Г. Бабић, *Богородица Љевишка* 39–40, 47, 50. О улози Саве III у Жичи постоји и нешто другачије тумачење М. Кашанина, у књизи: М. Кашанин–Ђ. Бошковић–П. Мијовић, *Жича,* Београд 1969, 26–29; овај аутор сматра да се и обнова живописа може приписати старању архиепископа Јевстатија II (1292–1309). Међутим, архиепископ Данило II и његов настављач кажу да је за време Јевстатија II почела обнова Жиче, настрадале приликом најезде Кумана, али није завршена (*Животи краљева и архиепископа* 238); С. Радојчић (*Старо српско сликарство* 90) и В. Ј. Ђурић (*Византијске фреске у Југославији* 50) сигурнијим запажањима о стилу фресака бране закључак да је живопис израђен за време архиепископа Саве III, који је и насликан у композицији Божићне стихире.

[25] *Животи краљева и архиепископа* 246–247, 271–273, 64, 112–114.

[26] *Животи краљева и архиепископа* 99–101; *Хиландар* 70–81 (В. Ј. Ђурић).

[27] *Животи краљева и архиепископа 101–102.*

[28] *Исто* 102. Претпоставка да је ова црква Светог Николе, коју помиње Данило (изнета у књизи С. Радојчића, *Старо српско сликарство* 87, 213, нап. 134), идентична с очуваном црквом Светог Николе Орфаноса у Солуну наишла је на уздржана мишљења међу грчким научницима; уп. D. Muriki, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth*

(код Прилепа) и овом дому »добре хранитељке« подарио велик број икона златом окованих, а цркви Светог Ђорђа, у области Кичева, приложио је, опет, златне иконе, скупоцена кандила, кадионице, свећњаке и свештене сасуде.[29] Многобројни су и разнолики били ти поклони, припремани у радионицама вештих занатлија и уметника, али их се мало очувало. Једна плаштаница, коју је краљ Милутин послао неком на дар, чува се данас у Београду: на црвеној свили златном и сребрном жицом је израђен мртви Христос, а у запису на српском језику пише: »Помени Боже душу раба својег Милутина Урешиа«.[30]

Писани извори сведоче о краљу Милутину као новом ктитору скопске епископске цркве посвећене култу Богородице Тројеручице, чија ће икона, израђена техником фреске, красити касније зидану олтарску преграду у Белој цркви у Карану (1340–42);[31] извори такође сведоче да је подигао цркве Светог Ђорђа – Горга, на Серави, изван града Скопља, Светог Константина и Светог Јована Крститеља, као и друге храмове у Скопљу и околини, који се нису очували. Краљ Милутин је био ктитор и Светог Николе у Кожљу, на ушћу Пчиње у Вардар, а обновио је и цркву Светог Ђорђа у Ораховици у Дабру.[32] Вероватно је уз краљеву материјалну помоћ обновљен живопис у Светом Петру, код Новог Пазара, по стилским особинама датован у крај XIII века. И овој цркви је краљ Милутин свакако слао дарове, између осталих и један сребрни крст.[33] Тако је настојањем краља и његових учених епископа на великом подручју проширене Србије снажно унапређивана уметничка делатност, о којој данас говори само мали број преживелих споменика.

Међу црквама које је у својој држави подигао или обновио краљ Милутин, оне очуване потичу из последње две деценије његове владавине (Богородица Љевишка, Краљева црква у Студеници, Свети Никита, фреске у Жичи,

Century, *Византијска уметност почетком XIV века*, Београд 1978, 61, нап. 26. О ранијој расправи поводом исте идентификације, П. Мијовић, *О грађевинама краља Милутина у Солуну*, Старинар 18 (1967) 233–237.

[29] *Животи краљева и архиепископа* 103.

[30] Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, 6 и даље, № 2. О девојкама окупљеним на двору краљице Јелене, где су училе да везу, и о радионицама везилаца и златара на двору краља Драгутина уп. *Животи краљева и архиепископа* 31 и 54.

[31] *Животи краљева и архиепископа* 104; црква Богородице Тројеручице није очувана, али о њој сведоче многи писани извори које је сакупио В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Ср. Карловци 1920, 92. Уп., такође, С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 10–12. О сачуваној фреско-икони Тројеручице у Карану, вид. Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, Зборник ЛУ 11 (1975) 33, цртеж 10. Пајсије, патријарх пећки (1614–46), у житију цара Уроша каже да је икона Богородице Тројеручице била у Скопљу, а у његово време се већ налазила у Хиландару; уп. Монах Иларион, *Житије цара Уроша од Пајсија пећког патријарха*, Гласник СУД 22 (1867) 219. Касније је ова славна и чудотворна икона изгубљена.

[32] *Животи краљева и архиепископа* 104; Марковић је сакупио писане податке о црквама којима је краљ Милутин био ктитор или му се приписивала та улога, уп. *Православно монаштво и манастири* 88–98; недавно, поново о истом проблему, С. Николовска, *Изградени и обновени манастири и цркви од кралот Милутин*, *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија* II, Скопје 1977, 509–519. Неки каснији Српски родослови помињу и цркву у селу Хортиатис, код Солуна, у вези с Милутиновом ктиторском делатношћу; црква је, међутим, из старијег времена, али није искључено да јој је српски краљ учинио неки дар; уп. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 32 и 77 бр. 20 и 128.

[33] О трећем слоју живописа у Светом Петру вид. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 43; натпис са крста је публиковао Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 39 (из година око 1305).

Свети Ђорђе у Старом Нагоричину, Грачаница). Оне откривају нове облике и у архитектури и у сликарству, а извори им се могу открити како у савременом тако и у комнинском византијском стваралаштву. Нарочито хиландарска саборна црква неким својим облицима (поткуполни простор, кришкасто кубе, изглед фасада) много подсећа на цариградске комнинске грађевине. Кад је обнављана призренска епископија, црква Богородице Љевишке (преграђена до 1307),[34] посведочени су пресудни утицаји из грчких земаља, па се ново здање доста разликује од рашких цркава. Обнова старе базилике (која је већ била поправљана у XIII веку, а лежала је на темељима византијске цркве још из IX или X века) поверена је протомајстору Николи, који је у широки средњи брод старе базилике уградио четири пара нових стубаца, ојачао постојећа четири пара и изнад њих саградио нове полуобличасте сводове. На пресеку подужног полуобличастог свода с попречним сводом, између трећег и четвртог пара стубаца, подигао је снажну куполу на шестостраном тамбуру и ниском кубичном постољу, а далеко на угловима уских бочних бродова, на источној и западној страни, саградио је уске, лаке, шестостране куполице, које висином не угрожавају обележје средишта храма, одређено главном куполом. То старинско конструктивно решење пада у очи и поред свег шаренила савремено обрађених фасада; оно се огледа у олтару засвођеном калотом, у распореду бочних куполица, а и у односу средишњег простора тробродног храма према спољним, нижим, бочним бродовима на северној и јужној страни грађевине. Они цркви споља дају изглед петобродне базилике, чији су крајњи, бочни бродови још веома ниски и подређени средишњем простору, иако су обележени својим источним апсидама. Приморан да користи старије темеље, протомајстор Никола је на западу додао цркви сасвим плитку припрату која стоји испред свих бродова, а над спољном припратом, такође тесном, али олакшаном отвореном аркадом, подигао је капеле на спрату и висок, галеријом отворен звоник. Нешто развучена по оси исток–запад, још тешка грађевина с две вертикале (купола и звоник), Богородица Љевишка не сведочи о сасвим успелом складу пропорција, наметнутих добрим делом постојећим, старијим темељима и зидовима. Ипак, она представља сложен градитељски подухват протомајстора Николе, који је у Призрен могао доћи из грчких области, вероватно из Епира, где се крајем XIII века много градило, а посебно неговало украшавање фасада керамопластичним елементима.[35] Не чини се да су краљ Милутин и епископ Дамјан, који се трудио око подизања цркве (обојица поменути у ктиторском натпису на источној фасади), нашли градитеља међу солунским мајсторима јер Богородица Љевишка нема конструктивна решења тадашњих солунских петокуполних цркава, као што су Свети Апостоли и Света Катарина. У нешто конзервативнијим конструкцијама призренске катедрале и у постављању бочних куполица над крајњим источним и западним травејима унутрашњих бродова осећа се утицај комнинских грађевина из византијске провинције (Герумана, Фере),

[34] Натписе очуване на архитектури и фрескама и своја запажања о архитектури објавио је у посебној књизи С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963.

[35] С. Ненадовић, *Богородица Љевишка* 113–168, посебно стр. 155–156. О епирском пореклу мајстора говори и С. Ћурчић у приказу књиге D. Panić–G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Art Bulletin, vol. LIX, No 4 (1977) 633, и поново у књизи *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, ed. The Pennsylvania State University Press, 1977, 74, 97–99, 104, 123, 85–100 (с подробно наведеном старијом литературом).

а не савремено решење водећих солунских архитеката, који су изградњом бочних капелица над спољним бродовима – тремовима (као у Светим Апостолима и у Светој Катарини) остваривали складнији распоред простора и јаснији утисак јединственог здања под сводовима који се степенасто уздижу према средишту.[36]

У каснијим градитељским подухватима које је омогућио краљ Милутин дозревала је на тлу Србије визија савршено пропорционисаних и уравнотежених маса црквене грађевине. У Студеници је 1313. или 1314 (како сведочи натпис на мермерној плочи под кровним венцем на источној фасади) саграђена црква Светог Јоакима и Ане, сасвим складних пропорција, али веома малих размера, с основом сажетог уписаног крста, чије кубе почива на квадратном постољу које се ослања на двоструке лукове и угаоне пиластре.[37] Основа уписаног крста с куполом ослоњеном на слободне ступце у Светом Никити има веома уске бочне бродове и широки шестострани тамбур на првобитно вишем кубичном постољу које је могло да нагласи поступност у издизању вертикала. На овој краљевој задужбини примећени су јачи цариградски утицаји у начину украшевања фасада нишама и слагању редова опеке и камена.[38] У Светом Ђорђу у Старом Нагоричину, цркви обновљеној на старијим темељима византијске базилике из XI века, план уписаног крста комбинован с тробродном основом нешто је успелије пропорционисан него у Богородици Љевишкој, али и у тој преградњи (1313. или 1314) основа је остала доста издужена у правцу исток–запад, а њене четири мање куполе још леже над најдаљим источним и западним угловима бочних бродова.[39] Тек ће у Грачаници, такође саграђеној на месту старије византијске базилике (чији темељи нису, међутим, дословно коришћени), четири куполице бити подигнуте над спољним, угаоним просторима. Центри бочних кубета остају у грачаничкој конструкцији само незнатно изван дијагонала које секу средиште круга под главним кубетом. На тај начин је у Грачаници постигнут складнији однос између главне куполе и споредних купола, као однос четири бочне вертикале према средишњој. Успешније је и степенасто уздизање полуобличастих сводова, који у висини крова добијају облик двоструког крста, нижег–ширег, и вишег–ужег, па допуштају да се поглед природно узнесе до врха средње куполе. Припрата и катихумена над њом одговарају дубини олтарског простора, те су масе и у оси исток–запад сасвим уравнотежене.[40] Такав склад у обликовању простора истиче Грачаницу, како у односу на раније српске тако и у односу на солунске и цариградске споменике, као изванредно успело, самостално дело непознатог градитеља, које сложеније и смелије стреми у висину него сва ранија архитектонска остварења на Балкану. Грачаница делује

[36] S. Ćurčić, *Gračanica* 99–100.

[37] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 150–213, посебно стр. 164. Натпис с фасаде је објавио Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 46, и поново, уз извесне техничке омашке на цртежу, Р. Николић, *Натпис на Краљевој цркви у Студеници*, Саопштења 9 (1970) 76–77, сл. 1–4.

[38] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура* 181, 184–185: S. Ćurčić, *Gračanica* 107.

[39] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура* 185; сл. 250; S. Ćurčić, *Gračanica* 111–114; натпис је објавио Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 41.

[40] Оцена уметничких вредности и подробна анализа архитектуре у недавно објављеној књизи S. Ćurčića, *Gračanica*, као и у чланку В. Кораћа, *Грачаница, простор и облици*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 143–152, сл. 1–12.

лепотом спољашњости, и може се разумети само као плод класичног образовања градитеља, савршеног зналца геометрије, који је облицима и архитектонским украсима уобичајеним почетком XIV века знао да удахне мир и равнотежу, склад и меру, а тим особинама се издваја међу градитељима свог времена.

У тренутку, међутим, кад се за време грађанског рата у Србији определио за изглед свог маузолеја, краљ Милутин се побринуо да црква Светог Стефана у Бањској буде брзо довршена и украшена (1312–17). Архиепископ Данило II пише да је краљ наложио да му задужбина у којој ће почивати његово тело буде »на подобије Св. Богородице студеничке«[41] у којој су положене мошти св. Симеона Немање. Овај уметнички подухват краљ је поверио старању Данила, бившег хиландарског игумана, ратника и књижевника, који је и »... заповедао уметницима и многоизабраним вештацима који зидају«.[42] Данило је, вероватно, у Приморју нашао мајсторе вичне тесању камена који су могли да остваре жељу ктитора. Разрушена црква Светог Стефана имала је једнобродну основу с троделним олтаром, певничким просторима, припратом и куполом; бочне капеле су биле прислоњене уз западни травеј наоса и припрату и својим фасадама нису настављале раван западне фасаде нартекса. Таквим распоредом простора, који подсећа на Жичу, Сопоћане, Градац, и веома богатом обрадом фасада глатко резаним тесаницима руменог, сивог и жућкастог мермера, као и рељефним украсима портала, Милутинов маузолеј је заиста морао подсећати на Богородичину цркву у Студеници. Високи рељеф мермерне Богородице с Христом на трону са главног портала Бањске (сачуван у цркви у Соколици, на Косову), као и делови конзола са животињским главама, делови архиволти с пуним, сочним лишћем у врежи, пуна скулптура једног лава, сви ти сачувани делови некад богатог каменог украса одају жељу ктитора да се продужи рашки обичај украшавања храмова у којима почива владар.[43] По малом броју одломака фресака види се да су у Бањској опонашане и мозаичке слике исцртавањем мреже ситних квадрата на златним листовима, прилепљеним на малтерној подлози зида, као што се некад радило у Милешеви и Сопоћанима, па је и по тој одлици Бањска морала личити на славне маузолеје Немањића из XIII века. Каснији српски писци су у родословима славили »бањско злато« као лепоту старих времена, те се може веровати да је Бањска била једна од најбогатије украшених цркава с почетка XIV века у Србији.[44]

Продирући оружјем и дипломатским потезима у срж збивања византиј-

[41] *Животи краљева и архиепископа* 113–114.

[42] *Животи краљева и архиепископа* 113; С. Радојчић, *Архиепископ Данило II и српска архитектура раног XIV века, Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 195–210, посебно стр. 196.

[43] О архитектури Бањске вид. А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура*, Београд 1953, 85–87; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 64–75. О скулптури која је некад красила Бањску вид. Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 96–98 (с наведеном старијом литературом); М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, Зборник ЛУ 6 (1970), 39–51. О градитељима из Приморја који су радили у Србији уп. V. J. Đurić, *L'art des Paléologues* 184 (са библиографијом).

[44] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 200; С. Радојчић, *Архиепископ Данило* II, *Узори и дела* 207; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 128, стр. 76–77; у Карловачком родослову се по народном предању наводе као чуда од лепоте: Тѣм же и глаголют жители страни тое како призрѣнскѣ цркви патос и Дечанскаа црькви, и пекьскаа припрат, и бан'ско злато, и ресав'ско писаніе не обрѣтает се нигдеже.

ског света, краљ Милутин је рано посведочио жељу за усвајањем грчких уметничких облика, али није одустао ни од потребе да покаже поштовање према изгледу старих владарских маузолеја у српској уметности, и то управо у годинама кад је истицао легитимност наслеђа очевог престола и своје немањићко краљевско порекло. То двојство у неговању духовних и естетских вредности присутно је у српској уметности у доба краља Милутина. Међутим, византијски утицаји несумњиво су били јачи. У Србији тог доба, у сликарству, као и у књижевности, узори су тражени у византијској дворској средини. Пишући о свом краљу, Данило II се трудио да опонаша грчке писце, који су давали сјајне епитете византијским императорима и називали их именима библијских и античких краљева, уздижући тако њихов углед, њихове ктиторске подухвате и велика државничка дела. Данило II назива Милутина »небопарним орлом«, не скривајући алузију на опис орла као цара у Физиологу;[45] пореди га с Александром Великим, каже за Милутина да је сличан светим и великим царевима, кротком Давиду и славном Константину.[46] Алузије на царску улогу коју је Милутин прижељкивао откривају се у наведеним реченицама биографа. Краљ Милутин као »нови Константин« и вођа изабраног народа, то је нова тема српске књижевности и сликарства раног XIV века, која је на портретима краља Милутина веома јасно разрађена.

Сликар Астрапа је у Богородици Љевишкој истакао портрет краља Милутина дотад некоришћеним средствима у српској уметности – израдио га је на црвеној позадини, која је још у Ариљу насликана, али једино иза Христовог лика, који је приказан као врховни владар и Премудри Сведржитељ од којег истиче сва земаљска власт.[47] Милутин је у Љевишкој у црном сакосу, какве су носили византијски императори, са стемом на глави, том куполастом круном украшеном орфаносом и препендулијама, веома сличном оној коју је носио његов таст, Андроник II Палеолог; он има и све друге уобичајене владарске инсигније (манијак, лорос, скиптар у облику крста с драгуљима, акакију у облику црвеног свитка).[48] Христос из сегмента неба благосиља обема рукама српске владаре на овој слици, давно преминулог оца и победника сина, односно Уроша I (чији је лик уништен, али је очуван натпис) и Милутина, који је тек изашао из дугогодишњег рата око престола с

[45] *Животи краљева и архиепископа* 108; С. Новаковић, *Physiologus, Слово вештех ходештих и летештих*, Starine 11 (1879) 191–192, 202.

[46] *Животи краљева и архиепископа* 106, 112, 95, 108.

[47] Овај детаљ ариљске фреске објављен је у боји још у књизи С. Радојчића *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, т. I; црвену позадину иза Христовог лика аутор објашњава утицајем позадине неких икона, *нав. дело*, 31, 62–63. Имајући у виду улогу Христа Сведржитеља, врховног владара васељене на овој фресци, боја позадине се може објаснити обичајем византијског двора да Христу владару додељује исте почасти као византијском императору. Све што је царско обележавано је пурпуром, и тај обичај је још у раној хришћанској уметности утицао на иконографију Христа и Богородице кад су приказивани као цар и царица. Примери из Драча, где је Богородица царица приказана на црвеној позадини, на мозаику из VI века (I. Nikolajević, *Images votives de Salone et de Dyrrachium*, ЗРВИ 19 (1980) 61–68, са старијом литературом), као и примери из Рима на икони Богородице царице из цркве Santa Maria in Trastevere, с краја VII или с почетка VIII века (K. Weitzmann, *The Icon*, London 1978, pl. 6), указују на веома старе обичаје. И касније, у комнинском периоду, на фресци у североисточној капели Свете Катарине на Синају, приказан је Христос на црвеном позађу, у попрсју, док пружа књиге Мојсију и Јакову брату Божијем, који ће у име Христа, на основу ових књига народом управљати и водити своју паству (према подацима које ми је ставио на располагање господин A. H. S. Megaw, енглески научник, коме и овом приликом захваљујем).

[48] Д. Панић – Г. Бабић, *Богородица Љевишка* 58–59, т. I.

братом Драгутином. Ту су претходник и наследник на српском трону, приказани на црвеној позадини, у пуној фигури, у свечаном, фронталном ставу, под благословом Пантократора, који их штити као своје изабранике на земљи којом владају. Ова типична слика инвеституре владара, вековима позната у византијској иконографији, први пут је сасвим јасно примењена у Србији у припрати Богородице Љевишке, катедрале града Призрена. Израђена је наспрам композиције у којој Симеон Немања, монах, шири руке над својим потомцима, штитећи поглаваре цркве и државе, архиепископа Саву I и Стефана, првовенчаног краља, крај којих је, судећи по инсигнијама, и будући српски владар Стефан Дечански. Немања свима обезбеђује заштиту и пут у бесмртност.[49] Владарска идеологија изражена је на портретима у Љевишкој још јасније него у Ариљу; истакнута је свест краљева Србије да владају »по милости божијој« и да своју моћ примају непосредно од Христа. У Старом Нагоричину (где је Милутин приказан као ктитор који приноси модел храма свом заштитнику – светом Ђорђу, док му овај заузврат даје мач), и Милутин и Симонида, као царев зет и царева кћи, стоје на пурпурним јастуцима украшеним двоглавим орловима, амблемом византијских царева, који у раном XIV веку увек прати српске владаре.[50]

Пред крај своје владавине краљ Милутин је на портрету у Грачаници дозволио најсмелије ликовно објашњење натприродног порекла своје власти. Анђели слећу као Христови гласници и доносе круне »новом Константину«, краљу Милутину, који носи модел цркве, и краљици Симониди, рођеној у пурпуру,[51] док је на Лози Немањића, такође у Грачаници, коначно изражена и мисао о старини светородне династије Немањића, чији владари, с Милутином на врху, добијају знаке власти од Христа Пантократора и његових изасланика – анђела, који доносе стему и лорос. Христос благосиља Милутина, чланове његове породице, Симониду и младог Константина, могућег наследника престола, као и претке Немањиће, све приказане у медаљонима од вреже. Дечанског нема на овој слици, па се с правом сматра да је завршена пре повратка бунтовног принца из прогонства (до 1321). Лоза је израсла, по угледу на Јесејеву, из тела Симеона Немање, славног родоначелника и светитеља, приказаног у владарском оделу, који је потомцима обезбедио свето-

[49] Д. Панић – Г. Бабић, *Исто* 59–60, т. II. О црвеној позадини, која одговара владарима, али није увек приказивана на владарским портретима, изнео је занимљиве претпоставке С. Мандић испитујући портрете у Љевишкој, Карану, Пећи, Прилепу, Марковом манастиру, уп. *Древник, записи конзерватора*, Београд 1975, 146–154. О напуштању старије иконографије владарских портрета вид. V. J. Đurić, *L'art des Paléologues* 186–187.

[50] С. Радојчић, *Портрети* 37–38; В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник ЛУ 4 (1968) 68–76; исти, *Византијске фреске у Југославији* 51 (са старијом библиографијом о овој теми). Иконографија владара-победника, који од свог светог заштитника добија мач, преузета је из комнинске, царске уметности; у опису једне слике цара Манојла I Комнина каже се, између осталог, да свети Теодор Тирон јаше пред царем док овај побеђује непријатеље, он води цареву руку у ратном окршају, он му ставља у руку оштри мач (C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* 312–1453, Prentice-Hall, Inc. 1972, 226).

[51] С. Радојчић је одавно указао на значај старе византијске легенде о арханђелима који су цару Константину Великом донели инсигније власти с неба, уп. *Портрети* 40; легенду је забележио византијски император Константин Порфирогенит, *De administrando imperio*, cap. XIII, ed. Bonn. 82; о божанском пореклу владареве моћи у византијској иконографији вид. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 88–89. Недавно је тему крунисања у сликарству подробније испитао Ch. Walter, *The iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica, Византијска уметност почетком* XIV *века* 193–200 (са старијом библиографијом).

родност, углед и моћ. Легитимност наслеђене власти и Константина као свог потомка, можда наследника, краљ Милутин је приказао овом сложеном сликом са шеснаест ликова. Она је данас најстарија очувана слика лозе владара.[52]

У српској уметности, Лозе Немањића су постале омиљене тек после Грачанице. Очуване су сличне слике у припратама Пећи (1330–34), Дечана (1346–47), Матеича (после 1355, до 1360),[53] а у свакој од тих композиција одразила су се, поред општег значења, и тренутна схватања о поретку власти у Србији. На сличан начин се посебном сликом указивало на давност аутокефалне Српске архиепископије, касније патријаршије, или сваке појединe епископије. Низовима фигура оних личности које су водиле те институције потврђивано је њихово дуготрајно постојање. Од слике у Радослављевој капели у Студеници, где се појавио заметак ове композиције с посебним значењем, па до Ариља, Љевишке, Светог Петра у Бијелом Пољу, Пећи, ликовима црквених поглавара сведочило се о дуготрајном постојању српске цркве и њених појединих епископија. Преузета из цариградске ликовне традиције још у раном XIII веку, слика је била прилагођена приликама у Србији да би истакла аутокефалност српске црквене организације. Чувајући хронолошки низ ликова као принцип који открива значење слике, иконографи су је обнављали сваки пут кад су поглавари цркве желели да нагласе идеју о давности постојања одређеног епископског, архиепископског или патријаршијског трона. Композиција је последњи пут обновљена у спољној припрати у Пећи у време Макарија Соколовића, патријарха и ктитора, који је у живопису XVI века истицао своје претходнике на трону српских архиепископа (пре 1346) и српских патријараха (после 1346).[54]

Солун је био град у коме је краљ Милутин, изгледа, најчешће налазио добре сликаре. Михаило Астрапа и Евтихије, који су се 1294. или 1295. потписали у Богородици Перивлепти у Охриду, задужбини византијског велможе Прогона Згура, пореклом су били из Солуна, а касније су радили за краља Милутина.[55] Астрапа је поменут као протомајстор живописа Богородице Љевишке (1307–13) у натпису очуваном у спољној припрати, уз другог протомајстора, градитеља Николу.[56] С главним сликарем су у Љевишкој

[52] С. Радојчић, *Портрети* 40–44; V. J. Đurić, *Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu* (резиме саопштења), Зборник радова I конгреса Савеза друштава историчара уметности СФРЈ, Ohrid 1976, 53–55. Порекло ове композиције и њене посебне иконографије назире се у сликарству доба Комнина; С. Манго је објавио опис једне породичне лозе византијских владара, од Романа IV Диогена до Манојла I Комнина, забележен према слици у пронаосу (вероватно нартексу) Богородичне цркве, задужбине Георгија, великог хетеријарха, од рода Палеолога; да би показао порекло своје породице, овај феудалац је дао да се прикаже седам императора, уп. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* 227.

[53] С. Радојчић, *Портрети* 48–50, 57–59; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 57, 59, 70; Суботићево читање године, *нав. дело*, ЗРВИ 20 (1981, у штампи). О односу Лозе и обреда крштавања, који се пред том сликом обављао почетком XIV века вид. S. Curčić, *The Original Baptismal Font at Gračanica and Its Iconographic Setting*, Зборник Народног музеја 9–10 (1979) 313–323.

[54] Г. Бабић, *Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријараха у зидном сликарству (XIII–XVI в.), Сава Немањић – свети Сава*, 319–342.

[55] С. Кисас, *Солунска уметничка породица Астрапа*, Зограф 5 (1974) 35–37; веће студије посветили су сликарству Михаила и Евтихија: П. Миљковиќ-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Евтихије*, Скопје 1967; H. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin*, Giessen 1963.

[56] Д. Панић, *О натпису са именима протомајстора у ексонартексу Богородице Љевишке*,

XXVII Печат краља Драгутина. Хиландар. крај XIII века.

очевидно радили и други живописци. Један од њих је, вероватно, насликао, пре него што је дошао у Призрен, око 1300, циклус Мука Христових у западном травеју цркве Светих Апостола у Пећи; тим фрескама се касније поклонио краљ Милутин дошавши у Пећ за време сабора на којем је за архиепископа изабран Никодим (1317).[57] У другој деценији XIV века дворски мајстори краља Милутина су обновили и живопис у Жичи, по налогу архиепископа Саве III (1309–16) и краља Милутина; владара државе и старешину цркве сликари су приказали уз лаичку и црквену властелу у композицији Божићне стихире изнад улаза, под звоником саборне цркве у Жичи (до 1316). Потписи сликара нису очувани на овом споменику, али стилске особине фресака, нарочито снажно моделоване фигуре на Успењу Богородице, одају образоване и искусне мајсторе Милутинове дворске радионице.[58]

Михаило и Евтихије су оставили своје потписе и у Светом Никити и Светом Ђорђу у Старом Нагоричину (1316–18),[59] па се тако може пратити њихов рад у току две деценије. У другој деценији су знатно усавршили начин компоновања сцена с великим бројем фигура, према начелима цариградског класицизма, све јасније присутним и у сликарству Солуна (Света Катарина, око 1310, Свети Апостоли, до 1315).[60] Ублажили су контрасте комплементарних боја на којима су обично градили своје слике, као и претерано наглашене карактерне црте ликова, издужили су фигуре и ослободили их сувишне тежине, моделујући драперије финијим прелазима од светлих облина до тамнијих превоја, приближавајући свој начин сликања канонима лепоте људске фигуре уобичајеним у касних античких уметника. Било је то време када су цариградски учени хуманисти славили античке уметнике, најчешће вајара Лизипа и сликара Апелеса, из времена Александра Великог (IV век старе ере).[61] Читајући дела грчких хуманиста раног XIV века, рекло би се да се у њиховим сазнањима о вишевековном античком наслеђу не разликују промене које су се збивале од класичних до хеленистичких времена – све се стапало у неки општи утисак. На сличан начин је, изгледа, антика зрачила из дела сликара који су далеко наслеђе примали гледајући остатке старих грађевина у својим градовима, или се, још чешће, учећи на делима претходних генерација византијских уметника.[62] По обичају свог времена, Михаило и Евтихије, као и други уметници који су радили за краља Милутина, знатно су

Зограф 1 (1966) 21–23; С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 88–89; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 48–50.

[57] В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи – аутобиографији*, Зборник историје књижевности 10 (1976) 109–134, посебно стр. 121; С. Радојчић, *Архиепископ Данило II, Узори и дела* 199–200; исти, *Старо српско сликарство* 74–75; П. Миљковић-Пепек, *Делото* 228; Р. Љубинковић, *Црква Св. Апостола у Пећи*, Београд 1973, XIV–XIX; о датовању ових фресака најпоузданије је запажање В. Ј. Ђурића, *Византијске фреске у Југославији* 48–49.

[58] О датовању постоје различита мишљења, као и о мајстору који је израдио фреске, уп. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 50 и 202 (са опширним објашњењем ранијих претпоставки).

[59] П. Миљковиќ-Пепек, *Делото* 17–24, 381 (са старијом литературом).

[60] D. Muriki, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, Византијска уметност почетком XIV века* 55–70 (са старијом литературом о овим стилским проблемима).

[61] J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin*, Paris 1959, 110.

[62] M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires* 122–128, помиње све значајније студије о овој појави у византијској уметности; уп. и O. Demus, *The Style of the Kariye Djami* 134–136.

обогатили уобичајени програм живописа тиме што су проширили теме, унели многобројне персонификације и сликане метафоре или усавршили фриз као композицију која је допуштала ређање сцена у непрекинутом току. Већ у Љевишкој се потврдило високо теолошко и сликарско образовање и наручилаца и извођача, у избору и неговању нових ликовних метафора (Христос – сунце, Богородица као лествице, као врата, као горућа купина, итд.) и тема поетичне литургијске књижевности (Пророци су те одозго наговестили, Прва стихира II канона за празник Успења Богородице коју је саставио Јован Дамаскин, Стихира о грешници која купује миро, а пева се на Велику среду); у Жичи је илустрована позната Божићна стихира, а у Старом Нагоричину су, под утицајем Дамаскинових проповеди, Михаило и Евтихије илустровали стихове о пророцима који су наговестили Богородичин долазак и укомпоновали их у велику слику Успења Богородице, као и уз Богородичине фреско-иконе на олтарској прегради.[63] У Грачаници је уочен непосредан утицај беседе Епифанија Кипарског, посвећене празнику Велике суботе, на слици Силаска Христовог у ад, а у Светом Петру у Бијелом Пољу (где су фреске израђене око 1320) Васкрсење Христово је приказано уз јасан утицај Слова читаног на Велики петак које је написао епископ грчки Евсевије. У истој цркви су у сцену Вазнесења Христовог унете појединости из тумачења цењених теолога св. Јустина и Кирила Туровског.[64]

Образовани посленици уметности раног XIV века користили су се не само књижевним изворима него и сликарским поукама из ранијих времена. Решења комнинске епохе су често преузимана и разрађивана, што је нарочито упадљиво на симболичним композицијама које приказују догму о инкарнацији и улогу Богородице као лествица између неба и земље, нпр., у песми Пророци су те одозго наговестили (Љевишка, Пећ, Лесново), ликовно уобличеној већ на једној синајској икони с почетка XII века,[65] или у Лози Јесејевој, која је често сликана у српским споменицима, а већ у комнинском сликарству била остварена у Витлејему.[66] У Богородици Љевишкој се појавило и једно старо решење које иначе није имало јачег одјека у уметности доба Палеолога: четири Христова лика у калотама бочних куполица симболизују идеју вечности на начин на који се већ у Нерезима (1164) или у комнинским рукописима та мисао изражавала.[67] Литургију коју служе анђели у тамбуру Краљеве

[63] О иконографским новинама у сликарству раног XIV века у Србији подробно обавештавају расправе: S. Dufrenne, *Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du debut du XIVe siècle, Византијска уметност почетком XIV века* 29–38; Г. Бабић, *Иконографски програм живописа у припратама цркава краља Милутина, исто* 116–125; С. Радојчић, *Беседе Јована Дамаскина и фреске Успења Богородичиног у црквама краља Милутина, Узори и дела* 181–193; П. Миљковиќ-Пепек, *Делото* 63–119; о истим проблемима у цариградском сликарству: S. Der Nersessian, *Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion, The Kariye Djami* IV, 305–349; J. Lafontaine-Dosogne, *Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin*, у истој књизи, 161–194; иста, *Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ*, у истој књизи, 195–241.

[64] J. Радовановић, *Јединствене представе Васкрсења Христовог у српском сликарству XIV века*, Зограф 8 (1977) 34–46.

[65] Г. Бабић, *Иконографски програм живописа у припратама* 118–122. S. Der Nercessian, *Program and Iconography* 313, fig. 1.

[66] D. T. Rice, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, 149, 152; Г. Бабић, *Иконографски програм живописа у припратама*, 116–118.

[67] A. Grabar, *La représentation de l'intelligible dans l'art byzantin du Moyen âge, L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen âge* I, Paris 1968, 52–57; S. Der Nercessian, *Recherches sur les miniatures du Parisinus graecus 74*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 21, Wien 1972, 112–117.

цркве, Нагоричина, Грачанице и других каснијих споменика (Богородичина црква у Пећи, Дечани, итд.) приказали су цариградски сликари још у XI веку на пергаментном свитку који се чува у Јерусалиму.[68] Иконографске анализе многих других тема показују такође да се у делима Милутинових сликара настављао процес обогаћивања религиозне тематике, започет у Цариграду још у комнинском периоду. Поред тих неуобичајених композиција које у српско зидно сликарство уносе Милутинови мајстори, занимљиве су и појединости које се нису виђале на сликама исте садржине у српским споменицима из ранијих времена. Нарочито свеже и реалистично делују управо оне појединости што су их учени краљеви мајстори преузимали из комнинске епохе, најчешће, вероватно, из рукописа. Деца која скидају одећу, скачу у Јордан и пливају или пецају на обали Јордана (на Крштењу Христовом у Љевишкој, у Хиландару, у Грачаници, на изванредној икони из Народног музеја у Београду), као и дечак који вади трн из стопала, познати су мотиви на композицијама Крштења Христовог, односно Уласка у Јерусалим, на слоновачама X века и у рукописима XI и XII века из Цариграда, па и на неким монументалним сликама тог доба, у Византији, а порекло им је откривено у античкој уметности.[69] У тражењу начина да догме и догађаје из живота Христа и Богородице или светитеља прикажу што уверљивије и живље, образовани сликари краља Милутина су све чешће користили такве »цитате« из комнинских или још ранијих споменика. Док су цариградски сликари у IX и X веку верно преносили у своје минијатуре античке рељефе и статуе које су имали пред очима (Париски псалтир бр. 139, из X века, Василијев менолог, из X века), сликари комнинске епохе, као и они из времена Палеолога, радије су, изгледа, у старим рукописима тражили мотиве који ће оживети сцену или архитектонску позадину слике.[70] Позадина с фигурама монохромно насликаним или с каријатидама које носе стубове среће се код нас у Краљевој цркви, Нагоричину и Грачаници.[71] Оно што је некад било реални одраз средине, постало је касније само доказ сликарске образованости. И заиста, ти мотиви фигура или глава у профилу, које је сликар с великим уживањем изводио у гризају на неупадљивим местима религиозне слике, најчешће на сликаном позађу, почетком XIV века су чести у делима престоничких мајстора, односно најобразованијих међу њима (икона Благовести из Охрида, мозаици Светих

[68] *А. Грабар, Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures*, Dumbarton Oaks Pepers 8 (1954) 163–199.

[69] М. Татић-Ђурић, *Икона Христовог Крштења*, Зборник Народног музеја 4 (1964) 267–279, сл. 1–2; дечије игре на обали Јордана упоредио је са играма при рођењу Афродите на античким сликама С. Радојчић, *Постанак сликарства ренесансе Палеолога, Узори и дела* 136; примери у делима: G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile*, Paris 1916, 648, fig. 136, 139, 144, 654, 655; A. Xyngopoulos, *Manuel Pansélinos*, Athènes 1956, 21–22; G. Galavaris, *The Illustration of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton Univ. Press 1969, fig. 13, 246, 365, 389, 423; D. Muriki, *The Theme of the »Spinario« in Byzantine Art*, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περ. 4, τομ. VI (Athens 1972) 53–66.

[70] K. Weitzmann, *Eine Pariser-Kopie der 13. Jh. auf dem Sinai*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 6 (1957) 125–143; исти, *The Joshua Roll*, Princeton 1948, 7 и даље; H. Belting, *Zum Palatina-Psalter des 13. Jahrhunderts*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 21 (Wien 1972) 17–38.

[71] Уп. G. Millet – A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie* III, Paris 1962, pl. 58, 3; pl. 60, 1; pl. 70, 5; pl. 76, 4; pl. 83, 4; pl. 87, 2; pl. 104, 2–3; pl. 108, 2; С. Радојчић, *Постанак сликарства ренесансе Палеолога, Узори и дела*, 145–146; Ph. Schweinfurth, *Über Chiaroscurotechnik in der byzantinischen Malerei*, Actes du IVe Congrès international études byzantines, Sofia 1936, vol. II, 107–112.

Апостола и фреске Свете Катарине у Солуну, итд.).[72] Некад се може утврдити, као у случају насликаног Богородичиног престола у апсиди Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, да сликани рељефи трона, у гризају, много подсећају на рељефима украшене византијске престоле из V и VI века,[73] што би значило да су мајстори краља Милутина веома добро познавали богату ризницу византијског уметничког наслеђа. О томе сведоче и девојке с веловима у рукама које као да је изненадни ветар подигао изнад њихових глава. Оне су у Грачаници насликане на исти начин као у Хори у Цариграду (1315–20), у Париском псалтиру бр. 139 (X век) или на касноантичким рељефима, у сценама различитим по садржини.[74] Типично антички језик персонификација, језичких метафора и алегорија преображених у слику нагло се обогатио у делима сликара с почетка XIV века. Античке персонификације мора, река, пустиње, земље, градова, људске душе, Сунца, Месеца, познате у хришћанској уметности средњег века, па и у српском сликарству, нису више једине; необичније, оне које тумаче мисли, апстрактне и сложене у исти мах, настају почетком XIV века на исти начин као у антици, или се преузимају из старије византијске уметности сведочећи о свагда истом поступку уметника од античких до касновизантијских времена. Уношењем персонификација постизало се таложење све различитијих и све сложенијих значења у композицији. *Истина,* односно Нови завет, и *сен,* односно Стари завет, као женске фигуре насликане су у Богородици Љевишкој, а *пропадање, смрт, жалост, понижење* добили су облике људских фигура на слици Силаска у ад у Грачаници, где је сликар тумачио сложеније мисли и веровања учених о смрти и васкрсењу.[75]

Богатство тема и облика у делима Милутинових мајстора уграђено је у зналачки компоноване сцене с многобројним учесницима. Насликане фигуре говоре гестом и покретом, крећу се у пејзажу назначеном овлаш нацртаним светлим брдима, која стварају утисак дубине простора на плавој позадини фреске, или у продубљеном простору означеном архитектуром светлих тонова, чији фронтони, лукови, нише, колонете и аркаде – посматрани с разних стајних тачака и приказани у обрнутој перспективи – чине део приче наглашавајући најзначајније тренутке.[76] Најважније личности, Христос и Богородица, представљају увек средиште слике и истичу се најтамнијом одећом.

[72] Ове и друге примере наводи M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires* 125 (с литературом о поменутим споменицима). О икони из Охрида вид. С. Радојчић, у књизи: K. Weitzmann, M. Chatzidakis, S. Radojčić, *Le grand livre des icones,* Paris 1978, 148, pl. 171 (са добро репродукованим појединостима); В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије,* Београд 1961, No 14, стр. 83–84 (с подробно наведеном старијом литературом).

[73] A. Grabar, *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècle, L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen âge* II, Paris 1968, 861–868.

[74] T. Velmans, *L'héritage antique dans la peinture murale byzantine à l'époque du roi Milutin (1282–1321), Византијска уметност почетком XIV века* 48–51 (с поменутим ранијим расправама о овој појави).

[75] Д. Панић – Г. Бабић, *Богородица Љевишка* 70–74, сл. 25, 26, т. XXXIX и XLIV (с библиографијом); P. Mijović, *La personnification de la mer dans le Jugement dernier à Gračanica,* Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ορλάνδον, Δελτίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν IV (Athenes 1967) 203–219; Ј. Радовановић, *Јединствене представе Васкрсења,* Зограф 8, 34–46.

[76] С. Радојчић, *Постанак сликарства ренесансе Палеолога, Узори и дела* 137–138; T. Velmans, *Le rôle du décor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues,* Cahiers archéologiques 14 (1964) 183–216; А. Стојаковић, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије,* Нови Сад 1970, нарочито стр. 85–189.

Планови којима се наговештавао простор одређивани су, тако, смењивањем светлих и тамних површина (плава позадина, светла брда или архитектура, тамна одећа протагониста) или вештим цртежом фигура испред и иза делова пејзажа и архитектуре. Многи видови компоновања слике, познати још од антике (брдовит пејзаж, архитектонске кулисе, фриз, итд.), помогли су Милутиновим сликарима да изразе веома сложену садржину све омиљенијих литургијских читања. Већ од краја XIII века тај процес прожимања литургије и сликарства постаје све снажнији, а важност појединости у текстовима који се илуструју утиче на слику и доводи до стилских промена, које се већ око 1300. најупадљивије огледају у смањењу формата композиције и умножавању сцена и циклуса у програму сликаног украса цркава. Поред главних личности, у композицијама су све чешћи разни сведоци, који као учесници догађаја прате и основни тренутак и епизоде приказаног догађаја.[77] Међутим, промене кроз које се пробијала слика, оптерећена речју током првих деценија XIV века у Србији, нису пореметиле осећање даровитих Милутинових сликара за битно, насупрот споредном, за ликовне вредности, за складно извајано људско тело које се креће у одређеном простору, елегантно издужује и окреће у профил или у положај који захтева зналачки приказано скраћење. У Богородици Љевишкој, Краљевој цркви у Студеници, у Грачаници и католикону у Хиландару, познати и непознати а веома обдарени сликари оставили су најуспелије фреске ове класицистичке етапе у развоју стила ренесансе Палеолога. Многим каснијим генерацијама уметника у Србији они су понудили велик број сликарских решења, како композиционих тако и колористичких. Равнотежу између сликарских вредности и теолошких алузија, које је слика морала да носи, знали су да очувају.

Исте особине показују и најлепше иконе тога доба, очуване у Хиландару. Христос Пантократор и Богородица Елеуса с Емануилом у наручју, као и икона Ваведења Богородичиног, из времена обнове католикона под краљем Милутином, сведоче о раду образованих сликара. Нарочито икона Ваведења (друга деценија XIV века) плени лепотом цртежа људског тела у миру и покрету, зналачким моделовањем облика уз помоћ меке одеће чије боје звуче контрастима комплементарних тонова (пурпур-зелено, цинобер-зелено); и простор је продубљен зналачки нацртаном архитектуром, која надвишава људске фигуре. Мир и античка ведрина девојака које прате Богородицу и њене родитеље, једноставни ритам природно окренутих глава и грациозних тела ослоњених на једну ногу, по обичају античких мајстора, као и изузетан покрет руку у којима држе свеће и којима штите пламен од изненадног даха неког ветра, истичу ову икону као једно од најлепших дела сликарства из доба краља Милутина.[78]

Црквени великодостојници су, такође, подизали своје задужбине почетком XIV века. Архиепископ Никодим је био ктитор Светог Димитрија у Пећи и цркве посвећене св. Сави Српском у Лизици код Пећи. Судећи по очуваној архитектури северне пећке цркве, архиепископ је градио скромније задуж-

[77] Основне одлике сликарства око 1300. описао је и анализирао С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 71–119, предложивши назив »наративни стил« ради обележавања раздобља које обухвата споменике с краја XIII и из почетка XIV века. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 47–48, 53–54, назива исти период добом класичног израза и зрелих облика »ренесансе Палеолога«, објашњавајући основне особине новог стила у српској уметности.

[78] В. Ј. Ђурић, у књизи *Хиландар* 92–96, сл. 70, 71, 72.

бине поштујући жеље владара да његове цркве лепотом и сјајем надмаше остале.[79] Малобројне, ретко очуване задужбине црквене и лаичке властеле из времена краља Милутина једва се могу сагледати као уметничка дела настала по жељи нових ктитора, чија ће друштвена и меценатска улога порасти тек у каснијим годинама у Србији. Таква једна мала, једнобродна и једноставно грађена црква, посвећена Богородици, очувана је у Сушици, недалеко од Скопља. Веома необичне појединости на сликама из циклуса Богородичиног житија, као и добро цртане и снажно моделоване фигуре у покрету, испред архитектуре која још није добила потпуно разуђене облике, приказују образоване и способне сликаре, али независне од дворске радионице краља Милутина; ове фреске у Сушици израдили су око 1300.[80] Међутим, у Мушутишту, код Призрена, у цркви Богородице Одигитрије, коју је подигао велики казнац Јован Драгослав са женом Јеленом, сином Станишом и кћерком Аном, 1315. године, како сведочи уклесани натпис на каменом надвратнику изнад западног улаза у храм, утицај дворске уметности је знатно јачи. То је невелика црква основе уписаног крста, без припрате, с полукружном апсидом и куполом, а фасаде су јој веома брижљиво обрађене опеком и тесаницима. Како начин градње, тако и фреске у Мушутишту откривају узоре из краљевих задужбина, у стилу Михаила и Евтихија, али нетачно цртана тела под овлашно приказаном одећом, било светих епископа у олтару, било светитељки и ратника у северозападном углу наоса, одају слабије мајсторе.[81]

У старим градовима које је краљ Милутин освојио, морало је бити више властеоских задужбина, али се нису сачувале. У изворима се помиње, нпр., црква Свете Богородице као задужбина властелинке Боришице у Скопљу.[82] По једном запису се зна да је у истом граду писао књигу (Зборник апостолских и јеванђељских читања, сада у манастиру Светог Пантелејмона у Светој Гори) грешни јереј Никола за попа Грда, у време краља Милутина.[83] У Скопљу је у време краља Милутина радило и неколико златара, од којих су неки познати и по имену, као Михо, Бах, Мужило, али се ниједно њихово дело није очувало.[84] Зна се, такође, да су у Млецима вођени преговори са златаром Петром да дође на двор краља Милутина, али се не зна исход разговора.[85] Ипак, из описа краљевог двора у Скопљу, који је оставио византијски посланик Теодор Метохит, наслућује се да су такви вредни мајстори радили за српског краља. Посуђе и многи предмети из краљеве околине били су од злата и сребра, а на одећи краљевој блистало је бисерје и драго камење, било га је

[79] Обе цркве, у Пећи и Лизици, подигао је архиепископ Никодим, али није стигао да их украси, смрт га је претекла; његово дело довршио је архиепископ Данило II, уп. *Животи* 286. У ставу Данила II према дворским и црквеним задужбинама, С. Радојчић је приметио различите амбиције ових институција, наметнуте њиховим друштвеним рангом, уп. *Архиепископ Данило II, Узори и дела* 205. В. J. Ђурић указује да црквени поглавари негују старинску иконографију кад сликама истичу прве српске владаре и архиепископе, уп. *L'art des Paléologues* 188–189.

[80] G. Babić, *Les fresques de Sušica en Macédoine et l'iconographie originale de leurs images de la vie de la Vierge*, Cahiers archéologiques 12 (1962) 303–339.

[81] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 53 (са старијом литературом).

[82] С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу* 14.

[83] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 1902, бр. 43.

[84] С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу* 15.

[85] C. Fisković, *Dubrovačko zlatarstvo od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta 1 (1949) 206; Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, 104–106.

колико је могло да стане. Краљ је сав трептао у злату и скупоценом накиту, каже Метохит, који је у Скопљу, на Милутиновом двору, боравио водећи преговоре о удаји младе византијске принцезе Симониде за средовечног српског краља (1299).[86]

[86] K. N. Sathas, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη I, Venezia 1872, 166.

ВЛАДАВИНА СТЕФАНА УРОША III ДЕЧАНСКОГ

У другој деценији XIV века нагло се смањио број потенцијалних наследника српског престола. Драгутинов старији син Урошиц је умро, Милутинов син Стефан је био ослепљен и прогнан, док је Владислав, други Драгутинов син, после 1316. затворен и онемогућен. Од свих Драгутинових и Милутинових наследника остао је само Константин, о коме се скоро ништа не зна, чак ни приближно време кад се родио ни из ког је брака потекао.[1] Њега је Милутин, чини се, одредио за наследника. Споменуо га је у натпису на икони дарованој цркви Светог Николе у Барију 1319. године, дао је да се унесе његов портрет у лозу Немањиних потомака, сликану у манастиру Грачаници. Није искључено да му је поверио управу над Зетом.[2]

Ослепљени Стефан није, међутим, био заборављен у далеком Цариграду. Његови вапаји и молбе да га пусте да се врати у земљу нашли су одјека у српским црквеним круговима. Нарочито су Светогорци, најчешћи посредници између Цариграда и српског двора, примили к срцу Стефанову тешку судбину. Пресудна је, можда, била околност што се Данило, некадашњи игуман Хиландара и Бањске, а сада епископ, заузео за краљевог сина. Боравећи у Хиландару, он је писао Милутину и у исто време молио архиепископа Никодима да утиче на краља да промени став према сину и да му дозволи да се врати из прогонства. Милутин је, најзад, попустио и прихватио сина, који се у Србију највероватније вратио у току 1320. године. Отац му је доделио за издржавање жупу Будимљу.[3]

Милутину је тада било преостало још мало дана, али то није могао знати ни он сâм, нити су то могли знати људи из његове околине. Иако је испунио скоро четири деценије владавине, Милутин, ипак, није био у дубокој старости. Водио је, истина, живот пун напора и узбуђења у коме су периоди мира и спокојства били ретки. Болест га је задесила изненада, а агонија је дуго

[1] Познавање живота Константиновог постало је још оскудније откако је М. Динић, *Comes Constantinus,* ЗРВИ 7 (1961) 1–11, показао да кнез Константин из Хума с почетка XIV века није краљев син, а И. Божић, *Dominus rex Constantinus,* Зборник ФФ 12 (1974) 433–440, озбиљно пољуљао уверење да скадарски новац са именом Константина припада Милутиновом сину.

[2] Ниједан од сачуваних извора не говори о Константиновом деловању у Зети, али ни атрибуција новца с натписом »dominus rex Constantinus« није сасвим поуздана. Нема сачуваних савремених извора у којима се Константин Балшић помиње с краљевском титулом.

[3] Хронологија се утврђује на основу седмогодишњег боравка у Цариграду, наведеног у савременом запису: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 26, бр. 56. Будимља је предео око Берана (данас Иванград). У манастиру Ђурђеви Ступови било је седиште будимљанске епископије.

трајала. У Неродимљи, једној од краљевских резиденција, пао је у постељу и изгубио моћ говора. Међу људима који су болесног краља у то време окруживали био је и епископ Данило, који му је раније умео бити од користи. Овога пута могао је само да буде сведок како краљево боловање, без наде на опоравак, омогућава слабљење дисциплине и избијање немира. У држави се краљева рука није осећала, а наследник престола није био уведен у власт, можда ни довољно одлучно одређен. У метежима, војници су се сукобљавали, нападали и пљачкали, а све се то наставило и после краљеве смрти. Угрожена је чак била погребна поворка која је пратила краљево тело из Неродимље у Бањску, где му је још за живота био припремљен гроб.[4]

Није познато где су се и с каквим снагама затекли Милутинови синови у тренутку очеве смрти. У повељи за своју задужбину, Дечански манастир, Стефан Урош III веома уопштено приказује ток догађаја: Бог му се смиловао, вратио му очњи вид и поставио га на престо за владара свих очевих земаља. Био је крунисан »богодарованим венцем краљевства српског« на Богојављење, 6. јануара 1322. године. Између крунисања и Милутинове смрти, 29. октобра 1321. године, протекло је седамдесет дана испуњених бар једним делом унутрашњим борбама, које нисмо кадри да реконструишемо. Први животописац Стефанов приписује највећи значај вести о томе да је прогледао: »силноимените његова отачаства долазећи клањаху му се«, јер су у томе догађају видели »предивно чудо«. Нешто више се може рећи ако се узму у обзир казивања другог биографа Стефановог, Григорија Цамблака, који је почетком XV века писао удаљен од догађаја и под утицајем легендарних казивања. Тек после крунисања дошло је до борбе с Константином, који није прихватио понуду да има друго достојанство у држави, већ је изнудио битку у којој је погинуо.[5]

Немири у време Милутинове смрти пружили су прилику и Драгутиновом сину Владиславу да се ослободи затвора. Из оскудних извора којима располажемо не може се извести закључак да је и он, као трећи претендент, учествовао у борбама за власт у целој српској држави. Он се првенствено окренуо очевим областима и у њима успоставио и учврстио своју власт. Уживао је, свакако, подршку локалне властеле, а вероватно га је помагао и угарски краљ. У сваком случају, Владислав је носио краљевску титулу и имао двор с достојанственицима и дворским службеницима, издавао је повеље, ковао новац, у закуп издавао тргове и уживао приходе од њих. Није јасно да ли је очеву државу обновио у пуном обиму. Босански бан се већ 1323. назива господарем Усоре и Соли, а нејасан је и положај Рудника. У сваком случају, за извесно време обновила се ситуација из времена Драгутина и Милутина: напоредо су постојале две самосталне државе. Врло је вероватно да два братучеда Стефан и Владислав, као и њихови очеви, нису све време били у непријатељству. Трговци из Приморја имали су услове да без тешкоћа послују у обе државе током 1322. и 1323. године.

[4] Метеже и немире описује Данилов ученик (изд. Даничић, 156–159), а његова казивања потврђују савремени документи Котора и Дубровника, који спомињу пљачке у време кад је умро краљ Урош. Уп. A. Mayer, *Kotorski spomenici* 135–136; HAD Testamenta Notariae 3 f. 26.

[5] *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, 164–173; *Живот краља Стефана Дечанског*, изд. J. Шафарик, Гласник ДСС 11 (1859) 63–66. Барски надбискуп Гијом Адам (M. Šufflay, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Vjesnik ZA 13 (1911) 148) каже да је Стефан убио Константина на нечувено свиреп начин. Слична верзија налазила се и у непознатом извору којим се служио Мавро Орбин.

У првој биографији Стефана Дечанског забележено је да му се »беше догодила нека скрб од цара бугарског Михаила, и од брата његова Владислава, сина Стефана краља«.[6] Увреду с бугарске стране можемо открити у Михаиловом раскиду са Аном, сестром српског краља, и женидби са удовицом његовог претходника, која је била сестра цара Андроника III Палеолога. Тај Михаилов поступак оптеретио је даље односе Бугарске и Србије, али није познато да ли је Стефан нешто предузео против њега.

Јад који је Стефану нанео Владислав такође се може одгонетнути, мада са мање поузданости. Спор је избио око Рудника, важног трговачког средишта и извора прихода. У јесен 1323. године, трговци у Руднику давали су поклоне краљу Владиславу, а пред крај године трг је дошао у руке краља Стефана Уроша III. Владислављеве присталице и дубровачки трговац Менче Менчетић затворили су се у рудничку тврђаву Островицу. Краљ је оштро замерао због мешања овога Дубровчанина, који је, иначе, припадао кругу поверљивих људи краља Владислава, и захтевао од Дубровника да нареди да тврђаву преда краљу. Нису помагала дубровачка извињавања и објашњења да дубровачке власти немају никакве везе с Менчетићем, како се он морао склонити у тврђаву да би спасао себе и имовину, да су у њој и српски великаши и да он не може наметати своју вољу, да не сме да напусти тврђаву јер страхује за свој живот.[7] Краљ је остао неумољив и почетком 1324. године позатварао дубровачке трговце и секвестровао њихову имовину.

То је значило преокрет у краљевим, иначе добрим односима с Дубровником. Он је већ крајем 1321. потврдио граду очеве повеље[8] и уредно примао светодмитарски доходак. Дубровчани су чинили значајне услуге краљу у његовим важним дипломатским пословима у јужној Италији, а он је пружао заштиту и безбедност трговцима који су боравили у рударским насељима и трговима. Добри односи с краљем нису, међутим, у то време били довољни да осигурају Дубровчанима мир на границама. Тих година се често жале на пљачке и нападе, прибегавају репресалијама и туже се владару. Цело пролеће, од априла до јуна 1324, трајали су преговори, у које су Дубровчани укључили и Венецију. Обустављена је била сва трговина са земљама српског краља.[9] Ипак, дошло је до попуштања: краљ је пустио трговце и вратио им

[6] *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, 174. Време ових догађаја може се приближно утврдити: пре него што је Данило II постао архиепископ (14. септембар 1324), а пошто се Михаило Шишманић учврстио на престолу (пролеће 1323). Данило је ишао најпре у Трново, затим у Цариград, па се повукао у Свету Гору, где га је затекла вест о смрти архиепископа Никодима. Сукоб између Стефана и Владислава био је у пуном јеку крајем 1323. године. У извору нема никаквог основа за нагађање да су бугарски цар и Владислав сарађивали у борби против Стефана Уроша III.

[7] *Mon. Rag.* I, 103, 105. М. Динић, *За историју рударства* II, 4, претпостављао је да је Владислав постао господар Рудника после Милутинове смрти. Могуће је, међутим, да је он завладао Рудником тек у јесен 1323. године. Пада у очи чињеница да су му дубровачки трговци у Руднику тада дали поклон. Менче Менчетић, иначе близак Владиславу, који је био сведок при издавању повеље у октобру 1323 (М. Пуцић, *Споменици српски* II, 4), није хтео да учествује у трошковима. И стилизација Даниловог настављача говорила би у прилог мишљењу да је Владислав напао Стефана.

[8] С. Ћирковић, *Прва повеља краља Стефана Дечанског Дубровнику*, Прилози КЈИФ 37 (1971) 208–212.

[9] Краљ је и у марту 1324. поновио захтев да Менче Менчетић изађе из тврђаве Островице (*Mon. Rag.* I, 115–116). У току те године Менче је стигао у Дубровник, где му је у јулу 1326. било забрањено да се на било који начин уплиће у акције против српског краља. HAD Diversa Cancellariae 8 f. 82: Владислав је потиснут из Рудника и после тога му се губи траг, истина, не

имовину, Дубровник је дозволио да се роба шаље у области у залеђу. У пролеће 1326. краљ је издао нову повељу Дубровчанима са уобичајеним гарантијама, али, стицајем околности, она није дуго остала на снази.

Споменути раскорак између краљеве службене политике према Дубровнику и понашања његових поданика из непосредног залеђа баца извесну светлост на промене које су се збиле после Милутинове смрти. Локална властела се осилила, а краљева власт није била делотворна. То се нарочито осећало у периферним областима удаљеним од државног центра, где је најчешће боравио краљ са снагама на које се ослањао. Обнављање краљевског ауторитета није се могло постићи преко ноћи, поготову тамо где је краља заступао млади наследник, и сâм под туторством великаша.

У новим условима најбоље су се снашла четири сина Бранивојева. Учврстивши се на Пељешцу и у Стону, они су ширили своју власт и утицај не само у непосредном залеђу у Попову и према дубровачкој граници већ и према долини Неретве и преко ње. За живота Милутинова учествовали су у борбама против бана Младена II, а после његовог слома наставили су да се мешају у односе својих суседа. У лето 1322. опседали су град Имотски, иступајући као пријатељи Венеције, борили се против свргнутог дужда Бајамонте Тијепола, који је добио подршку Младена II, а касније и босанског бана Стјепана II Котроманића. Овај се 1322. године ослободио врховне власти и туторства брибирских кнежева учествујући с неколицином хрватских великаша, уз подршку краља Карла Роберта, у обарању бана Младена II, с којим се гаси династичка моћ Брибираца. Бан Стјепан II или Степош, како су га савременици називали, постао је, наместо банова из породице Брибирских, најснажнији сусед Србије на западу. Он је до 1324. завладао Усором и Соли и није остао на тим првим тековинама, којима је тек достигнуто раније пространство босанске државе.

Сударивши се с Бранивојевићима, бан Стјепан II придобио је за сарадњу Дубровчане, чија му је помоћ била драгоцена. Повољна је за њега била околност што су Бранивојевићи сматрани за одметнике од српског краља, тако да су Дубровчани могли склопити с баном савез а наглашавати да он није уперен против српског краља. Уосталом, у априлу 1326, у време када су одреди босанског бана и дубровачко бродовље наносили одлучне ударе Бранивојевићима негде око ушћа Неретве, млади краљ Душан је дошао у близину Дубровника, састао се с дубровачким посланством, примио поклоне, али није прихватио позив да посети град. Издејствовао је да се ослободи жена заробљеног Брајка Бранивојевића, која је била кћи војводе Војина, једног од Душанових великаша.[10] Пошто је Михаило Бранивојевић по свој прилици погинуо у рату, а Брајко допао дубровачког заробљеништва, Браноје, поражен и гоњен, пребегао је покајнички на двор краља Стефана Дечанског. Тамо је, међутим, затворен и после извесног времена погубљен. Таквом завршетку допринели су Дубровчани поделивши прилично новца великашима на двору. Пошто је у дубровачком затвору убијен и Брајко, затрвена је цела породица Бранивојевића.

онако брзо како се претпостављало. У једном сведочењу у Дубровнику априла 1325. титулисан је као »dominus rex Vladislauus«, К. Јиречек, *Споменици српски* 99. У тестаменту Вите Бобаљевића од 19. септембра 1326. забележен је Владислављев дуг: item debet mihi dare Vladislauus rex pro patre suo occasione crucis ypp. CC et ypp. LX pro se. HAD Testamenta Notariae 2. f. 55.

[10] В. Трпковић, *Бранивојевићи*, ИГ 3–4 (1960) 57–75.

Само кратко време могло је изгледати да су Дубровчани, удружени с босанским баном, учинили услугу српском краљу ословодивши га одметникâ. Убрзо се показало да је епизода с Бранивојевим синовима имала веома тешке последице по српску државу. Победивши Бранивојевиће, босански бан и Дубровчани поселе су и поделили њихову територију. Бан Стјепан II заузео је долину доње Неретве, предео око њеног ушћа и Крајину, која се простирала одатле према Цетини, док су Дубровчани ставили под свој надзор Стон и његово полуострво, правећи планове како да га што боље утврде.[11] Похитали су и да поведу преговоре с краљем како би легализовали своју нову тековину. Цена од 1.000 златника годишњег данка била им је превисока, па су преговори прекинути и обновљени тек почетком 1327. године. Тада су Дубровчани били спремни да потроше знатну суму на поклоне великашима да би утицали на краља да изађе у сусрет њиховим жељама. Преговори ипак нису текли глатко. Већ средином фебруара 1327, у Дубровнику је тајно забрањен извоз робе у Србију, а у исти мах су почеле припреме за упућивање новог посланства, које је имало да укаже почаст српском краљу и »брани наша права«. Још пре поласка тога посланства, краљ Стефан Урош III предузео је неке мере против дубровачких трговаца, на што су Дубровчани одговорили жалбама млетачком дужду и јавним позивом свим дубровачким трговцима да у року од месец дана напусте територије српског краља. Нормални односи били су на тај начин прекинути, а посланици су боравили на српском двору од средине маја до почетка августа 1327. Међутим, ни преговори ни акти добре воље, као што је стављање општинског лекара на располагање српском краљу, нису могли да спрече потпуни раскид.

У другој половини августа или почетком септембра избио је рат који је трајао скоро годину дана.[12] О његовом току мало је шта познато, јер су архивске књиге из тог периода изгубљене. Сигурно је само то да је војска српског краља напала дубровачку градску територију и Стонски рат и одвела дубровачку стоку, а да је Дубровник наоружао галију и друге бродове и спречавао трговину с Котором и другим градовима српског краља. На удару су се нарочито нашли бродови натоварени сољу који су били упућени у Котор. Слабо су познати услови под којима је мир обновљен негде у лето 1328. године. Пељешац је дошао под власт српског краља, а Дубровчанима је враћена одведена стока. Узајамно су обрачунате нанете штете, тако да је краљ платио неку штету коју су причинили још Бранивојевићи, а Котор је после закључења мира остао дужан Дубровнику суму од 2.500 перпера.[13]

Оно што су Дубровчани посели после обарања Бранивојевића враћено је, дакле, под краљеву власт после много напора и једнога рата, а оно што је заузео бан Стјепан II, није враћено никада. Од 1326. босански бан се називао

[11] В. Трпковић, *Око »уступања« Стона и Пељешца Дубровчанима (1326–1333)*, ИГ 1 (1963) 39–60, приказао је сва ранија мишљења о томе како је Пељешац доспео у посед Дубровника и показао да и њиховој власти постоје документа из 1326. Он је, међутим, мислио да се такво стање задржало све до 1333, јер се раније није знало да је 1327. године дошло до рата између Србије и Дубровника.

[12] Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије 1327–1328*, ЗРВИ 11 (1968) 193–203, први је упозорио на документа о овом рату, који је почео у време између повратка дубровачких посланика (4. август 1327) и вести о заплени барки краљевих цариника (26. септембар 1327). Которани су 19. октобра 1327. изабрали capitaneos de guerra generales (A. Mayer, *Kotorski spomenici* 145, 171).

[13] Б. Крекић, *нав. дело* 202–203; HAD Diversa Cancellariae 9 f. 8', 11', 15', 95.

господарем Хума и кнезом Хума, и одбијао је, као, уосталом, и много касније, да врати заузете области.[14] Он се на рачун Србије проширио и у другим граничним областима, у Невесињу и Загорју, али тамо није трајно остао као у долини Неретве.[15] Бан Стјепан II вршио је нападе на српску територију. Успомена на један поход остала је у бановој повељи у којој се хвале заслуге властелина који је у боју »у Раси« уступио бану у невољи свога коња.[16] Од напада из Босне страдао је у Полимљу манастир Светог Николе у Бањи, седиште Дабарске епископије. Ту је млади краљ Душан негде пре 1329. године успешно ратовао против »безбожних и поганих бабуна«, како су називали банове поданике.[17] Жигосање становника Босне као неверника и јеретика показује како је трајно непријатељство између бана Стјепана II и српских владара, чије су нам само поједине епизоде познате, утицало на јаче подвајање између Србије и Босне.

Заплети у западним и приморским областима представљали су само један део политичких преокупација краља Стефана Уроша III. Дошавши на власт, он је морао да прихвати и целокупно сложено наслеђе српске политике према Византији. Суочен с раздором у Византијском Царству, краљ није следио политику свога оца. Привржен цару Андронику II још из година свога цариградског изгнанства, Стефан није хтео да улази у савезе против њега. Дилема и није била у почетку тако драматична, јер су 1322, после краткотрајне обнове непријатељстава, Андроник II и Андроник III склопили мир, који је трајао скоро пет година.

Очевим стопама ишао је, међутим, када се родбински везао за византијску царску династију. Убрзо пошто је дошао на престо, Стефан је изгубио жену Теодору с којом је делио тегобе изгнанства. Најпре је покушао да нађе жену међу владарским породицама са Запада. Већ у јануару 1323. очекивало се да ће краљу бити потребни бродови да из Апулије превезу у Дубровник кћерку тарентског кнеза. Требало је, дакле, да невеста буде Бланка, кћи Филипа, титуларног деспота, некадашњег Милутиновог савезника, а касније непријатеља. Склапање тога брака било је одложено и планови донекле измењени: свадба је планирана у Скадру за крај априла или почетак маја.[18] Али, ни тада брак није склопљен из разлога који се могу назрети. Филип је као ревносни католик стављао услов да српски краљ са својом властелом, свештенством и народом прихвати папску црквену власт. На његов подстицај, папа је у јуну 1323. упутио писмо српском краљу и одредио легате који су имали задатак да на свечан начин сједине српску црквену организацију са римском црквом. То се, наравно, није могло остварити, а није било ни реално

[14] В. Трпковић, *Када је Степан II Котроманић први пут продро у Хум*, ИГ 1–2 (1960) 151–154. У литератури се не претпоставља да је било прекида у босанској власти над Дријевима и ушћем Неретве. Ипак, једно писмо српског краља од априла 1330, super facto Melede, Narenti et navigii (*Mon. Rag. V*, 284) и извесне акције корчуланског кнеза, који је био непријатељ босанског бана, упућују на то да је Дечански можда ипак загосподарио Дријевима, а затим их поново изгубио у рату са сином Душаном.

[15] Већ је К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 204, нап. 90, упозорио да је невесињски властелин Познан Пурчић 1327. био посланик босанског бана. Међутим, 1330. за његов поклад у Дубровнику интервенисао је млади краљ Душан (*Mon. Rag.* V, 301, 303, 315–316).

[16] L. Thallóczy, *Studien* 18. О датуму уп. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 359.

[17] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 25–26, бр. 55.

[18] *Mon. Rag.* I, 75, 76, 79, 80–82. Дубровчани су користили прилику да с краљем поведу преговоре о уступању земљишта које окружује Жупу, Шумет и Ријеку.

очекивати да ће се моћи остварити.[19] Ипак, од планираног брака српски краљ није лако одустајао. У августу 1323. упућено је још једно посланство у јужну Италију. У њему је био и један Дубровчанин са задатком »да се оствари сродство које се већ дуго уговара међу господином краљем и господином кнезом«, али успеха није било.

Краљ Стефан Урош III се тада окренуо византијској царској породици и, попут свог оца, оженио се сасвим младом Маријом Палеолог, кћерком панхиперсеваста Јована, синовца Андроника II и Ирине, кћери Теодора Метохита, који је тада био велики логотет и десна рука старога цара. Брак је склопљен у првој половини 1324. године, јер у једној повељи из те године цар назива српског краља својим вољеним зетом.[20] Тај брак је после кратког времена изазвао тешкоће у односима српског краља и византијског цара. Краљев нови таст Јован Палеолог, дугогодишњи намесник у Солуну и његовој области, зажелео је да у већ подељеном Царству обезбеди себи посебан самосталан део, какав је у своје време цар Михаило VIII наменио Јовановом оцу деспоту Константину. Без подршке у Византији, он је са женом прешао на двор српског краља, настојећи да уз његову помоћ оствари своје амбиције. Заједно са краљем пустошио је суседне византијске области, али није успео да наметне своју власт градовима. Стари цар га је приволео да се умири доделивши му високу титулу ћесара. Јован Палеолог је пристао да се врати у Солун, али је изненада умро на српском двору. Његову удовицу је у пролеће 1326. посетило посланство старога цара, које је преговарало и са српским краљем.

Тада је већ на помолу било обнављање борби између Андроника II и Андроника III, па су и једна и друга страна тежиле да ојачају своје позиције. Млади цар је задржавао државне приходе, смењивао локалне функционере, окупљао нове присталице. Знајући да стари цар има подршку српског краља, он се повезао с бугарским царем Михаилом и на једном састанку на византијској територији обећао му помоћ против српског краља и велику награду у новцу, уколико му овај помогне у борби против старог цара. У плановима Андроника II, војне снаге српског краља имале су велику улогу. Он је својим присталицама у Солуну и Македонији наложио да прикупе војску, уједине се са српском помоћном војском и пођу на младог цара.

Отворена непријатељства почела су у новембру 1327. Српску савезничку војску прилично велике снаге предводио је Хреља, за кога се сматрало да је »код властеле у Срба први међу свима по храбрости и војничком искуству«.[21] Српски ратници налазили су се између Сера и Солуна, један део ван солунских зидова, јер се присталице старог цара нису усуђивале да пусте велику војску у сам град. Вође странке старога цара, деспот Димитрије, протовестијар Андроник Палеолог и Михаило Асан, лакомислено су губили време и снагу у међусобном гложењу. Уз помоћ својих присталица у Солуну, Андроник III је у децембру 1327. успео да тајно уђе у Солун и загосподари градом. Био је то врло неповољан обрт по старога цара и његове присталице. Андроник III је,

[19] М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 24–28, *Историја Црне Горе* 2/1, 68–69 (С. Ћирковић).

[20] L. Petit, *Actes de Chilandar* 210–212. М. Ласкарис је на основу ове повеље исправио погрешну хронологију Нићифора Григоре. Вероватно је »работа царска«, ради које је Данило путовао у Цариград крајем 1323. или почетком 1324, имала везе са склапањем овог брака; уп. нап. 6 на стр. 498. Вид. М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 83–88.

[21] М. Динић, *Реља Охмућевић – Историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966) 96–97.

уз своје територије у источној Тракији, добио упориште у Македонији, јер су и други градови и војни одреди прелазили на његову страну. Младом цару су се за кратко време предали Воден, Костур и Охрид, а српске трупе су се са остацима војске старога цара нашле опкољене у Серу. Присталице старога цара, не налазеће ослонца у локалном становништву, захваћене паником, пребегле су српском краљу. Поред главних вођа, међу њима је било преко сто педесет угледних Византинаца који су све наде полагали у српског владара, јер нису имали снага којима би ситуацију окренули у своју корист. Они су успели да наговоре Стефана Дечанског да почетком 1328. године, вероватно фебруара или марта, са свим својим снагама дође у граничну област.

Упркос свакодневним наговарањима византијских пребеглица, краљ се није упустио у борбу са Андроником Млађим и његовом војском. Најпре је очекивао да ће му се придружити Хреља са одредима који су били у Серу, а затим је подсетио да је, пославши дванаест одреда, пружио помоћ и да неће напасти младога цара све док овај њега не нападне и озледи. Још одлучнији су били великаши из краљеве околине који су говорили да за краљем неће поћи ниједан од њих ако он први започне рат. На овакав став утицало је, с једне стране, искуство стечено посматрањем византијских унутрашњих борби, а с друге стране, Хрељино мишљење да треба очувати мир јер су снаге Андроника III мале, али врло храбре и извежбане.[22]

Српски краљ је тада присталицама старог цара пружио три могућности да се избаве из невоље: или да он преко посланства замоли младог цара да својим поданицима опрости и да се с њима измири, или да их пошаље своме рођаку бугарском цару Михаилу да би уз његову помоћ доспели до Цариграда, или да их отпреми у Венецију, одакле би бродовима лако могли доћи у престоницу Царства. Предочио им је и могућност да се распореде у преостале градове: Прилеп, Просек и Струмицу и да ту, заштићени готово неосвојивим зидинама, сачекају крај рата између царева. Византијски бегунци су се одлучили за ово последње решење, међутим, ни оно није било трајно. Протовестијар Андроник је изабрао Прилеп, али је убрзо умро, а његови људи су град предали младом цару. Михаило Асан се није дуго задржао у Просеку, предао је град српском краљу, код кога је поново потражио уточиште. У близини Цариграда потучена је војска старога цара, и када је изгледало да је његова судбина запечаћена, добио је помоћ од бугарског цара Михаила, који је у међувремену напустио свога савезника и прешао на страну Андроника II. Цар Михаило је најпре упутио одред од 3.000 људи, а затим је и сам дошао на византијску територију, у рано пролеће 1328. године. На то се и Андроник III приближио Цариграду, и нешто дипломатијом и подсећањем на раније договоре и савезе, а нешто претњама, приволео је бугарског владара да се повуче. То је срушило и последње наде старога цара. У мају 1328. Андроник III је завладао престоницом и уклонио с власти свога деда, који је касније, у време болести Андроника III, био присиљен да се замонаши.

Поставши неоспорни господар византијске територије, Андроник III је био у непријатељству са оба своја суседа: српским краљем који је истрајно, али бојажљиво помагао старога цара, и бугарским царем који је лако мењао

[22] О учешћу српског краља у борбама између двојице Андроника, једине податке пружају византијски писци Нићифор Григора (Gregoras 390, 391, 394–395, 397, 409–411, 413) и Јован Кантакузин (Cantacuzenos 233, 260–264, 267–268, 275–278, 280–288). Искористио их је већ К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 205–206.

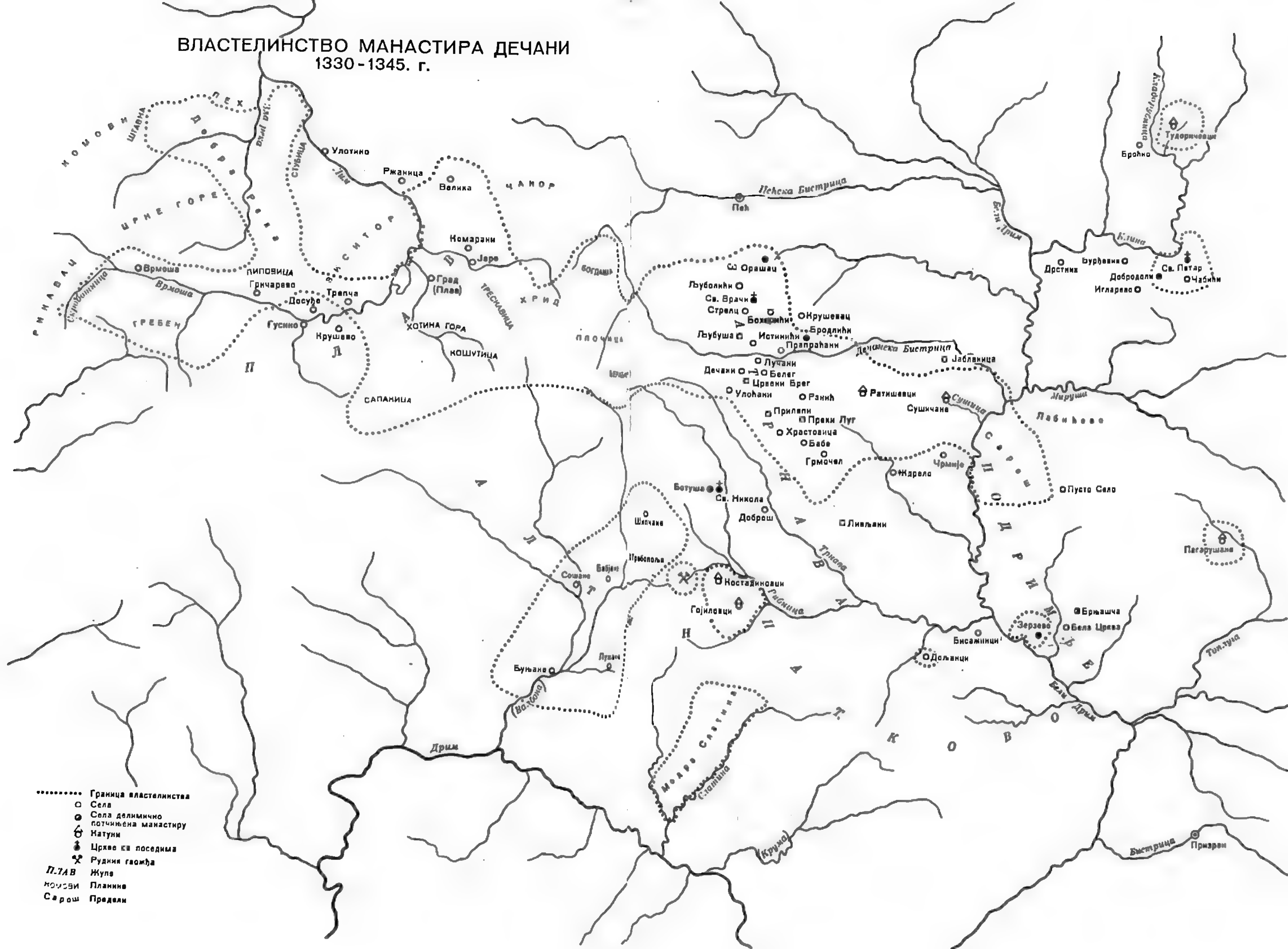

ВЛАСТЕЛИНСТВО МАНАСТИРА ДЕЧАНИ
1330-1345. г.
Граница властелинства
Села
Села делимично потчињена манастиру
Катуни
Рудник гвожђа
П.ЛАВ
Жупе
Планине
Сарош
Предели
Улотино
Ржаница
Велика
Чакор
Комарани
Јаре
Град (Плав)
Трескавица
Хрид
Богдаш
Пловица
Хотина гора
Кошутица
Сапаница
Крушево
Гусиње
Досуђе
Трепча
Грнчарево
Липовица
Врмоша
Гребен
Пећ
Пећска Бистрица
Бели Дрим
Клина
Бројно
Тудорићевци
Дрсник
Ђурђевик
Св. Петар
Добродоли
Чабићи
Игларево
Орашац
Љуболићи
Св. Врачи
Стрелц
Крушевац
Истинићи
Бродлићи
Љубуша
Прапраћани
Дечанска Бистрица
Јабланица
Лучани
Дечани
Белег
Црвени Брег
Улоћани
Ранић
Ратишевци
Сушица
Сушичане
Прилепи
Преки Луг
Храстовица
Бабе
Грмочел
Ждрело
Чрмиње
Мируша
Лабићево
Сарош
Пусто Село
Ботуша
Св. Никола
Доброш
Ливљани
Тргова
Шипчане
Бабјане
Требопоље
Сошане
Костадиновци
Гојиловци
Рибница
Бисажинци
Зерзево
Брњашча
Бела Црква
Дољанци
Пагаруша
Топлуга
Бели Дрим
Буњане
Лужане
Валбона
Дрим
Мокра Сатина
Слатина
Крума
Бистрица
Призрен
Пикосав
Подрима

таборе. Већ у јуну 1328, Михаило је поново напао Византију и пустошио трачке градове, а повукао се тек кад је цар Андроник III скупио довољно војске да му се супротстави. Следили су, затим, напад Андроника III на Бугарску и нов поход бугарског цара на Византију, ратовање и преговорање, склапање примирја па мира на два састанка у октобру 1328. и крајем године. Тиме су оба владара добили одрешене руке за офанзивну политику према српском краљу, против кога су, годину дана раније, већ били склопили савез.

У односима српског краља са царем Андроником III није било тако наглих промена. Није познато због чега се уздржано непријатељство из времена унутрашњих борби претворило у отворено ратовање у време тешке болести византијског цара 1329. године. Можда су тада местимице померене границе српске власти, а сигурно је да је српска војска опседала Охрид, опустошивши претходно његову околину. Пошто је прездравио и сузбио Турке, који су прешли из Мале Азије, Андроник III је похитао у помоћ Охриду. На вест о царевом приближавању, српски одред је дигао опсаду.

У време тих српско-византијских борби, бугарски цар Михаило вратио се старом плану о савезу против српског краља. Односи српског и бугарског владара оптерећени су били зловољом у току више година, али они нису били у непрекидном непријатељству. Краљ Стефан је по злу памтио поступак Михаилов према сестри и њеном сину, док је бугарски цар имао неке своје разлоге за увређеност и срџбу.[23] Како су се били изјаловили његови покушаји да извуче користи из византијских тешкоћа, окренуо је лист у политици према Србији да би изнудио што је могуће више уступака од краља Стефана, коме су руке биле везане због рата с Византијом. На српској страни се веровало да Михаило жели да потпуно загосподари српском државом и уклони њеног владара.[24]

Договор о заједничком нападу на Србију био је постигнут у пролеће 1330, а почео је да се остварује у лето исте године. У првој половини јула, цар Андроник је дошао с војском у Македонију. Потчинио је, можда, неколико мањих утврђених градова, али није ишао даље од пелагонијске равнице очекујући долазак савезника, или, што је вероватније, очекујући исход његовог сукоба са српским краљем. Бугарски цар је, свакако, поход припремао дуже време, али је тек пред крај јула прешао српску границу. Он је обезбедио влашке и татарске помоћне одреде, тако да је заједно са својом војском располагао великом снагом коју су савременици процењивали на 15.000 људи.

Краљ Стефан Дечански, обавештен о плановима својих непријатеља, одлучио је да одмери снаге и с једним и с другим царем, и то најпре с бугарским а затим с византијским. Не познајући правац којим ће цар Михаило ударити на Србију, он је са главнином војске чекао на Добрич-пољу, на ушћу Топлице у Мораву. Обавештен да се бугарска војска упутила према области Земен, у изворишту Струме, кренуо је бугарском цару у сусрет. Војска српског краља била је ојачана одредом најамника са Запада, највероватније Шпанаца. Стефан Дечански је, као и његов отац, још раније имао стране најамнике у својој служби, а уочи овога рата унајмио је нове групе. Неки

[23] Почетком 1328. Стефан је био у добрим односима са Михаилом, јер је присталицама старог цара нудио да их посредством бугарског цара, свога рођака, отпреми у Цариград. Велбужд, старо епископско седиште, не јавља се у попису епископа у повељама краља Милутина, па је могуће да је у састав српске државе дошао тек за владавине Дечанског.
[24] *Животи краљева и архиепископа српских,* изд. Ђ. Даничић, 178.

најамници нису ни стигли на време да би учествовали у битки. Благовремено се, међутим, прикључио део војске који није био с краљем на Добрич-пољу.

У складу са средњовековним ратним обичајима, војска бугарског цара пет дана је пустошила и пљачкала земље српског владара, док није наишла на његов табор поред реке Каменче (данас Соволштица), северно од Велбужда (данас Ћустендил). За бугарског цара и његове савезнике сусрет је био неочекиван, а неочекиван је био и напад српске војске у подне 28. јула 1330, иако су претходно вођени преговори између два табора, а можда и уговорено кратко примирје. Већ први српски налет изазвао је пометњу у војсци бугарског цара, неприпремљеној за битку. Пометња се појачала када је део бугарске војске кренуо у бекство, а још више кад је пао рањен и сам бугарски цар. Почетну предност српски краљ је са искусном и добро организованом војском докраја искористио, и однео је победу која је далеко одјекнула. Битка је учинила велики утисак на савременике и у старим текстовима оставила више успомена но иједна друга битка у средњовековној српској историји; па ипак, података нема довољно да би се подробније описао њен ток.[25] Настављач архиепископа Данила II, писац житија Стефана Дечанског, наглашавао је, пре свега, изразе побожности српског краља и његова настојања да избегне сукоб. Уобичајеним стилским средствима он покушава да дочара жестину борби и подвиге ратника, не упуштајући се у појединости војног карактера. Њему, ипак, дугујемо вест о томе да је краљев син имао значајну улогу у битки: »млади краљ веома се прослави у томе рату«. Душану је, наиме, било поверено заповедништво над једним делом српских војних снага. Византинац Нићифор Григора у своме кратком опису битке главну улогу приписује самом краљу који се устремио на заставу непријатеља и успео да је отме праћен најамницима изузетне снаге и великог војног искуства стеченог у многим биткама.

Непосредно после битке, краљ Стефан Урош III је о победи обавестио краљицу и архиепископа, а затим је ушао у Бугарску и послао својој сестри вест о погибији њеног бившег мужа. Собом је водио угледне бугарске заробљенике да би му предали градове и државу. Прошао је предео Мраку и у месту Извори примио посланство Михаиловог брата Белаура и других бугарских великаша. Ту су српском краљу, по казивању Даниловог настављача, нудили да преузме власт над Бугарском. Он је то искористио да постави на бугарски царски престо Ивана Стефана, сина своје сестре. Одред српске војске пратио је с бугарском властелом новога владара на путу у престоницу, у Трново. Бугарски племићи и достојанственици били су потврђени у својим звањима и поседима.

После те интервенције, којом је окончано политичко искоришћавање победе извојеване на бојном пољу, Стефан Дечански се вратио у земљу, да би после кратког времена поново дигао војску, овога пута против византијског цара. Андроник III је, међутим, напустио Македонију још док је српски краљ боравио у Бугарској. По речима његовог сарадника Јована Кантакузина, он

[25] Битка на Велбужду била је посебно изучавана: С. Станојевић, *Битка код Велбужда,* Браство 24 (1930) 1–17; П. Томац, *Велбушка битка,* ВИГ 4 (1952) 99–111; Г. Шкриванић, *Битка код Велбужда 28. VII 1330. године,* Весник Војног музеја 16 (1970) 67–76; А. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци (1323–1396 год.),* Избрани произведения I, София 1968, 256–264. О учешћу најамника посебно је расправљао М. Динић, *Шпански најамници у српској служби,* ЗРВИ 6 (1960) 15–23.

је, с једне стране, зазирао од снаге Стефана Дечанског а, с друге стране, бугарско страдање му је будило велике наде, па је кренуо на државу свога дојучерашњег савезника. Тиме је задатак српског краља био у знатној мери олакшан, јер је као противнике имао само византијске гарнизоне остављене у тврђавама. Према животописцу краља Стефана Дечанског, »многе земље грчке државе предале су се краљу«. Поименце он наводи »град славни Велес, град Просек, град Штип, град Чрешће, град Добрун«, али није сигурно да су тиме тачно забележене краљеве тековине у Македонији.[26] У сваком случају, опасност од Византије била је за неко време отклоњена.

Предах и затишје после велике победе искористио је краљ да доврши послове око своје задужбине, манастира Пантократоровог код села Дечана у затрнавској жупи. Црква је била знатним делом завршена и већ се припремала повеља с краљевим даровима када је дошло до напада цара Михаила и битке код Велбужда. Краљ се тада заветовао да ће повећати дарове ако му Сведржитељ, коме је манастир посвећен, помогне у рату. С тим повећањем, само уопштено забележеним, издата је прва повеља Дечанима, вероватно још у току лета 1330. године.[27]

У јесен исте године, цар Андроник III је од Бугарске отргао црноморске градове. Тиме је још више уздрмао положај новога бугарског владара, кога је поставио српски краљ. Упркос казивању Стефановог животописца, по коме је промена на престолу у Бугараској извршена уз пристанак бугарских великаша, готово на њихову молбу, нови цар Иван Стефан био је суочен с јаком опозицијом и с тешком муком се одржавао на власти.[28] У један мах, против њега је избио устанак, али судбоносно за њега било је губљење подршке Србије, у којој је избио унутрашњи рат.

О узроцима сукоба имамо две противречне верзије. У приказу Даниловог ученика сва кривица је бачена на Стефана Дечанског. Он је Душана »омрзнуо савршеном мржњом«, хтео је чак »љутом смрћу осудити свога сина«. Он је дигао војску на сина, који је био послушан и који је избегавао сукоб, и ушао је у зетску земљу до града Скадра. Византијски историчар Нићифор Григора, који је одлазио сâм у Србију, познавао српског краља и оставио драгоцене вести о Србији онога времена, најважнију улогу даје властели, а за виновника сукоба сматра младога краља. Овај је био припреман за престолонаследника, али је почео да се брине за своју будућност и да страхује откако је отац добио децу у другом браку. Његово подозрење и страховања подстицале су велможе. Они су му обећавали подршку и подстрекивали га да устане против оца. Улога властеле је, без сумње, била велика, јер је спомиње и Данилов ученик

[26] Т. Томоски, *Белешки по воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330. год., Годишен зборник 16 (1964) 41–44; М. Динић, За хронологију Душанових освајања византијских градова,* ЗРВИ 4 (1956) 7. Штип је био у српским рукама већ у време Милутина, а Просек је српском краљу предао Михаило Асан још 1328. Могуће је да су оба града до лета 1330. била изгубљена.

[27] Као што су издавачи дечанских хрисовуља тачно утврдили, П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976, 37–50, најпре је издата хрисовуља чији се интерполирани препис у облику свитка чува данас у Архиву Србије. Тек после извесног времена, потребног да се обави омеђавање додатих поседа, издата је, вероватно још у току 1330, пре сукоба с Душаном, опширнија хрисовуља, чији је текст изгубљен (стр. 73–138 наведеног издања; Душанова потврда на стр. 138–140 додата је после септембра 1331, када је Душан постао краљ).

[28] А. Бурмов, *нав. дело* 264–273.

описујући крај борби, пошто је он, за разлику од Григоре, знао да су отац и син у два маха ратовали.

Колико је дуго сукоб тињао и сазревао, данас се не може рећи, а нисмо ни сигурни када је избио.[29] У јануару 1331. био је, вероватно, већ у току, јер су Дубровчани 5. фебруара у писмима изјавили своје жаљење и нерасположење и староме и младоме краљу »због неслоге која је међу њима избила«. Стефан Дечански је тада поново био у синовљевој области, можда баш у Скадру и околини, јер је од Дубровника тражио галије и бродове, док је син тражио »савет, помоћ и подршку«. Овај први период раздора у краљевској породици трајао је прилично дуго и имао је неповољне последице по интересе српске краљевине. У земљи је завладала несигурност, а границе су биле угрожене. Дубровачки трговци су у Брскову морали некоме да плате знатну суму новца да би остали у безбедности. У другим местима нису нашли ни такву заштиту, па се очекивало да ће у већем броју изаћи на морску обалу и вратити се у свој град. У Бугарској је сестрић српског краља збачен с престола пре но што се навршила година дана његове владавине.

Почетком априла Дубровник је упутио три посланика да посредују да се постигну мир и слога између старог и младог краља. И они су, свакако, били међу »многим посланствима« која су отац и син упућивали један другом док су преговарали у области Бојане. Према казивањима краљевог животописца, Стефан Дечански је пре тих преговора разорио синовљев двор у близини Скадра, »на обали реке Дримца«. Душан се са својом властелом и војском склонио на другу обалу Бојане и врло опрезно, с много неповерења, примао очеве поруке и позиве. Тек када је остварио услове који су му пружали безбедност, отишао је оцу и тамо »страшним клетвама и великим обећањем« утврдио измирење. То се десило у другој половини априла 1331. године. Стефан Дечански се после тога вратио у централне области своје државе, док је Душан отишао у Требиње и тамо прихватио позив дубровачког посланства да посети град. За време кратког боравка у Дубровнику вођени су преговори о краљевим дуговима и другим спорним питањима.

С муком постигнути мир између оца и сина трајао је само три месеца. По причању Даниловог ученика, узрок новог сукоба била је мржња старог краља према сину, а непосредан повод је био позив Душану да дође оцу. Бојећи се сусрета са оцем, јер је веровао да се »спрема на моје заклање за никакву кривицу«, Душан је позвао своју властелу да пође »у стране народе да не погинемо превременом смрћу«. Властела младог краља се, међутим, одлучно успротивила таквој намери. Млади краљ је могао да бежи сâм или да с властелом предухитри планове свога оца и на тај начин спасе живот. Душан је, према овом једностраном и неодређеном казивању, попустио пред наваљивањем својих великаша и кренуо с малом војском да нападне оца. Стефан Дечански је био изненада опкољен у своме двору у Неродимљи, највероват-

[29] Нићифор Григора, *нав. дело* 456–457, и Данилов настављач (изд. Даничић, 207–214) дају уопштену слику догађаја, док дубровачки архивски подаци омогућују извесно хронолошко прецизирање. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 208–209, стављао је почетак првог сукоба у новембар 1330. јер се тада стари краљ налазио у Зети и тражио галије од Дубровчана. У ствари, краљ се налазио негде близу обале још у октобру, када су га посетили посланици најављени још у августу, кад су Дубровчани и честитали »тријумф и славу задобијене победом над бугарским царем«. Ти посланици су боравили код старог краља све до јануара 1331. Млади краљ се обраћао Дубровнику за »савет и помоћ« у фебруару 1331, а не у новембру 1330, како је тврдио Јиречек.

није 21. августа 1331. године.[30] Пошто није био кадар да организује одбрану, побегао је с малобројном пратњом у тврђаву Петрич, а у Душанове руке су дошли двор и ризница. У његовој власти је остала и маћеха Марија Палеолог са својом децом. После тога је Душан наставио да прогони оца. Поново га је опколио у Петричу и присилио на предају. Дечански је са женом и децом из другог брака затворен у звечанску тврђаву, где је после нешто више од два месеца под нејасним околностима изгубио живот (11. новембра 1331).[31]

Вест о победи младога краља стигла је до Дубровника на самом почетку септембра. Душану је упућено писмо са изјавама радости због славе и узвишења које је доживео, с наговештавањем свечаног посланства. То посланство са честиткама и даровима није могло да стигне на свечаност краљевог крунисања које је обављено 8. септембра у другом двору Немањића, у Сврчину, где се нашао окупљен сабор племства и свештенства целе српске државе.

[30] Тачан датум се може извести из податка Даниловог настављача да је напад био у среду. Како се у Дубровнику већ 3. септембра 1331. знало о Душановој »слави и узвишењу« (*Mon. Rag.* V, 324), с више поузданости се може тврдити да се то одиграло у среду 21. августа него ли у среду 28. августа, јер у овом другом случају не би било довољно времена да вест стигне до Дубровника.

[31] Преглед старих и нових мишљења о смрти Дечанског даје М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета* (у штампи).

ОСВАЈАЧКА ПОЛИТИКА КРАЉА ДУШАНА

Преузевши престо као привржениик домаће властеле, нови краљ је намеравао да одмах крене према југу, у освајања византијских области, што је властела од њега и очекивала. Али пре тога млади краљ Душан се морао позабавити неким задацима у спољној и унутрашњој политици. Почетак ратовања против византијских области зависио је од односа српске државе према суседној Бугарској, у којој је 1331. године такође дошло до промене на престолу. После битке код Велбужда, власт је у Бугарској преузела Ана, сестра Стефана Дечанског и бивша супруга погинулог цара Михаила Шишмана у име свога сина. Уз помоћ победничких српских одреда, она је са сином Јованом Стефаном дошла у Трново. Међутим, та просрпска струја убрзо је изгубила власт, а бољари су довели на престо свога експонента Јована Александра (1331–1371), рођака цара Михаила Шишмана. Да би све расположиве снаге могао ангажовати у походима ка југу, краљ Душан је с новим бугарским царем закључио уговор о пријатељству, који је учвршћен и родбинским везама: Душан се оженио Јеленом, сестром цара Јована Александра. Односи између две суседне јужнословенске државе остали су углавном добри до краја Душанове владе (1355).

У првим годинама владавине краљ Душан се морао суочити с неочекиваним тешкоћама у самој Србији. Већ у пролеће 1332. године избија побуна великаша у Зети, баш у области где је једва годину дана раније млади краљ и почео акцију за преузимање престола. Незадовољни свакако наградама којима је Душан по преузимању власти платио њихову помоћ, зетски великаши су устали под вођством војводе Богоја, чије је седиште било у Светом Срђу на Бојани. Покрет се проширио и на суседне области северне Албаније, којима је господарио великаш Димитрије Сума. Побуна је, вероватно, имала шире размере, што се види из извештаја барског архиепископа Гијома Адама француском краљу Филипу VI (1332), у којем се говори о нестабилној ситуацији у Србији. Жестоки немири у непосредном залеђу узнемиравали су Дубровчане, забринуте за сигурност трговинског промета, те су они енергично покушавали да измире завађене стране. Млади краљ Душан брзо је угушио побуну зетских великаша и тако успоставио унутрашњи мир у држави, што је био неопходан предуслов за предузимање офанзиве према византијским областима на северним обалама Егејског мора.[1]

Међутим, на западној и северозападној граници државе краљ Душан је

[1] О побуни против Душана у Зети вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 213; С. Станојевић, *Цар Душан*, Браство 16 (1921) 51 и даље; *Историја Црне Горе*, 2/1 74.

наследио неке старе политичке проблеме још из времена свога оца Стефана Дечанског. У пролеће 1326. године, Дубровчани и босански бан Стјепан II Котроманић почињу рат против властеоске породице Бранивојевића који су искористили ситуацију после смрти краља Милутина (1321) и осамосталили се у Хуму. Бранивојевићи су брзо подлегли у борби с надмоћнијим непријатељима, изгубивши поседе у Хуму: Дубровчани су освојили Пељешац са Стоном, а бан Стјепан II друге крајеве Хума све до реке Цетине.[2] Стефан Дечански је успео касније да ратом поврати Стон и Пељешац, а вероватно и да делимично надокнади губитке у Хуму. Дубровчани, међутим, ни после рата нису одустајали од намере да трајно добију у своје руке Стон и његово полуострво. Нису покушавали да искористе унутрашње борбе у Србији, али су зато одмах после промене на престолу поново настојали да жељену територију добију мирним путем. Од новога краља Душана, кога су свечано поздравили већ у јесен 1331. године, опет су затражили тај значајни уступак. Међутим, Дубровчани су своје намере остварили тек почетком 1333. године, кад су у покушајима да добију Пељешац ангажовали и неке утицајне личности на српском двору. Краљ Душан је 22. јануара 1333. године издао у Пологу повељу Дубровчанима о уступању целог приморја од Стона до Дубровника, као и острва Посредњице на ушћу Неретве. Република се заузврат обавезала да ће Душану платити 8.000 перпера и затим српским владарима плаћати годишњи трибут од 500 перпера, као и да ће дозволити слободно богослужење православном становништву које остаје на тој територији. Нешто касније (15. фебруара 1333), Дубровчани су добили сличну повељу о уступању Стона и од босанског бана Стјепана II Котроманића, коме су обећали годишњи трибут од 500 перпера.[3] Али, Дубровчани се нису држали предвиђених обавеза, нарочито у погледу права православног становништва у стеченим крајевима. Краљ Душан стога издаје у мају 1334. године код Призрена још једну повељу о Стону, поново прецизирајући дубровачке обавезе.[4]

Нагодбом око полуострва Пељешца средили су се односи краља Душана са суседном Дубровачком Републиком, додуше, тако што се Душан одрекао једног дела државне територије. Међутим, питање става краља Душана према Босни остало је отворено јер је после пропасти Бранивојевића, 1326, бан Стјепан II Котроманић освојио делове Хума. Он је намеравао да настави освајање те области, тим пре што је било јасно да су планови новог српског краља управљени у сасвим другом правцу, према југоистоку. Млечани су тада припремали савез за бо у против Угарске, па су, поред бана Стјепана II Котроманића, хтели да привуку и краља Душана, али ти планови нису остварени.[5] Нередовно стање у односима између Србије и Босне без сумње је

[2] Уп. В. Ћоровић, *Хисторија Босне* I, 245 и даље, 253 и даље; В. Трпковић, *Када је Стјепан II Котроманић први пут продро у Хум*, ИГ 1–2 (1960) 151–154; исти, *Бранивојевићи*, ИГ 3-4 (1960) 55–84; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 92.

[3] Повеља краља Душана и бана Стјепана II Котроманића, издао Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 47–52; чињеница да су Дубровчани добили од двојице владара потврду о поседу Пељешца покренула је дискусију о томе под чијом се влашћу налазила та територија: под српским краљем или босанским баном. О дискусији вид. В. Трпковић, *Око уступања Стона и Пељешца Дубровчанима (1326–1333)*, ИГ 1 (1953) 39–43.

[4] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 107–109; Епископ Никодим, *Стон у сриједњим вјековима*, Дубровник 1914, 25–26.

[5] Уп. *П. Марковић, Односи између Србије и Угарске од 1331 до 1355*, Летопис МС 222 (1903) 30; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 118.

IV Прстен краљице Теодоре, XIV век, Београд, Народни музеј

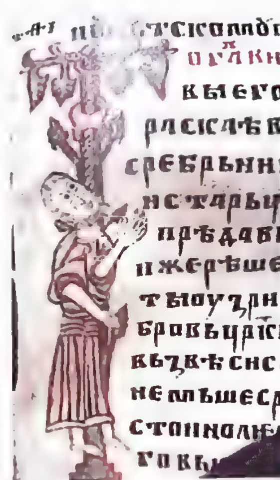

XXXV Јеванђеље Дивоша Тихорадића, иницијал Т, око 1330. године, Цетиње, Музеј Цетињског манастира.

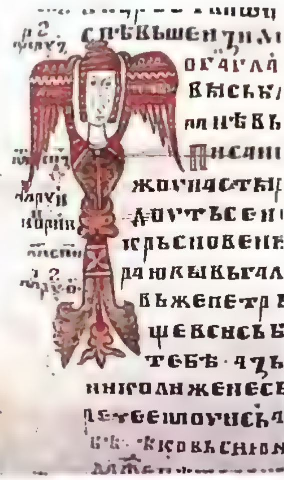

XXXVI Јеванђеље Дивоша Тихорадића, иницијал Т, око 1330. године, Цетиње, Музеј Цетињског манастира.

наносило велике штете Дубровчанима, који су зато чинили сталне напоре да дође до споразума између ове две државе у њиховом залеђу. Поздрављајући новог српског краља Душана 1332. године, дубровачки поклисари су му нудили посредовање у решавању спора с Босном. Ти дипломатски напори имали су успеха јер је убрзо после нагодбе с Душаном око Пељешца (јануара 1333) дошло до срећивања српско-босанских односа.[6]

Све што је краљ Душан чинио у политици према Дубровнику и Босни имало је јасан циљ – да Србији осигура мир на тој страни, како би што пре почео офанзиву према византијским областима на северним обалама Егејског мора. Експанзија у том правцу била је беспоговоран захтев српске властеле, која је с правом очекивала да ће њен кандидат, млади Душан, одмах кренути у акцију. Стога је Душан већ у првим годинама владавине морао нешто предузети против суседне Византије; непосредно по преузимању власти (1332), он пустоши византијске поседе у источној Македонији, од Струмице до обале Егејског мора, после чега задржава Струмицу с неким градићима.[7] Први ратни поход против византијских области није био већих размера, јер је за почетак праве офанзиве требало обавити опсежне припреме.

Док је краљ Душан прикупљао снаге за прави рат против Византије, у Србију је изненада стигао истакнути византијски великаш Сиргијан. У бурним годинама првог грађанског рата у суседном царству (1321–22), Сиргијан се с групом аристократа налазио уз младог цара Андроника III Палеолога, али је убрзо, вероватно због супарништва с Јованом Кантакузином, прешао на страну старог цара Андроника II Палеолога. Када је после завршетка грађанског рата Андроник III Палеолог преузео власт (1328), Сиргијан је као присталица старог цара пао у немилост. Осумњичен за ковање завере против новог цара, он се из престонице најпре склонио у ђеновљанску Галату, а затим је преко острва Евбеје и континенталне Грчке пребегао у Србију да краљу Душану понуди услуге у борби против цара Андроника III Палеолога.[8] Сиргијан је добро познавао прилике у Византијском Царству, а имао је и многе личне везе, тако да је његов прелазак у српски табор био добродошао Душану у његовим освајачким плановима. Уз сарадњу византијског пребега, краљ Душан је одмах пошао у офанзиву ка југу. Први покрети одреда српског краља, уз које је ратовао и Сиргијан (1334), донели су значајне успехе, јер су Срби брзо освојили Прилеп и Охрид, док је Сиргијан заузео Костур. Тако брзи успеси стварали су могућности за смеле планове краља Душана да крене и на сам Солун, па су се његове чете већ јављале у околини овога великог византијског града.

Суочен с брзом и успешном офанзивом краља Душана, чији је крајњи циљ био Солун, византијски цар Андроник III Палеолог тачно је оценио да су конци непријатељских успеха у рукама опасног пребега Сиргијана. Стога је

[6] В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 252; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 91 и даље.

[7] О првом Душановом походу говори једино византијски историчар Н. Григора (Gregoras I 457). На овај начин Григорину вест тумаче многи старији и новији истраживачи: Руварац, *О првим годинама,* 182 и даље, Зборник 45 и даље; Флорински, *Славяне* 67 и даље Г. Острогорски, *Душан и његова властела,* Сабрана дела; IV, 192. Напротив, М. Динић, *Хреља Охмућевић у историји и предању,* ЗРВИ 9 (1966) 96–98, сматра да Григора има у виду нешто каснији Душанов поход против византијских територија у Македонији (1334).

[8] Сиргијаново бекство различито се датира у 1332. или 1333. годину: уп. U. V. Bosch. *Andronikos III Palaiologos,* Amsterdam, 1965, 92 и даље.

одлучио да најпре њега уклони. Тај деликатни задатак цар је поверио Сфранцесу Палеологу, поузданом човеку, наложивши му да привидно приђе Србима и првом погодном приликом ликвидира Сиргијана. Српски одреди су се већ налазили у околини Солуна, где је на реци Галику Сфранцес Палеолог успео преваром да убије Сиргијана и благовремено се врати цару Андронику III Палеологу.

Изненадна Сиргијанова погибија у много чему је пореметила планове краља Душана у погледу Солуна, јер је овај одважни Византинац својим искуством, а и везама у Царству, могао осигурати даље успехе. Српски краљ ожалио је и достојно сахранио свога пријатеља, остајући немоћан под чврстим солунским бедемима, сучељен с византијском војском под командом самог цара Андроника III Палеолога, који је у међувремену стигао у Солун да брани угрожене територије. Међутим, Сиргијанова погибија није била једини разлог што је краљ Душан обуставио даље ратовање против Византије. Његовој држави је у то време изненада запретила опасност са севера, од угарског краља Карла Роберта, па је Душан морао прекинути ратовање на југу и похитати на супротне границе, угрожене непријатељем са севера.[9]

У таквој ситуацији, обе стране су показале спремност за преговоре и прекид ратног стања. Двојица владара, Андроник III Палеолог и краљ Душан, састали су се 26. августа 1334. године недалеко од Солуна и том приликом разговарали о питањима која су интересовала њихове државе. Најважније је било постићи споразум о повлачењу нове границе српске државе према југу, а Душан се надао да ће му византијски цар признати право на неке градове и области освојене у претходном рату против Византије. У том походу са Сиргијаном, српски краљ је постигао значајне успехе, па је сада желео да задржи неке од освојених територија. Срби су тада на основу мировног уговора задржали градове Прилеп, Охрид и Струмицу, што је представљало знатно проширење према југу,[10] јер су под власт Немањића дошли неки важни градови, као, на пример, Охрид, који је столећима био седиште аутокефалне архиепископије, или Прилеп, важан стратегијски центар у Македонији. Охридски архиепископ Никола прихватио је власт српског краља, па је касније присуствовао и Душановом царском крунисању (1346). После освојења Прилепа 1334, краљ Душан је оближњем манастиру Трескавцу доделио свечане повеље с многим повластицама и поседима.

Успостављени мир с византијским царем Андроником III Палеологом ослободио је снаге краља Душана за покрет према северу, где је границама српске државе запретила опасност од угарског напада. Угарска краљевина, која је лежала на северним границама Балканског полуострва, одавно је имала одређене аспирације према крајевима јужно од Саве и Дунава. Ти освајачки планови долазе од израза у време угарског краља Карла Роберта

[9] Опис тих Душанових освајања дају византијски писци Јован Кантакузин и Нићифор Григора (Cantacuzenos I, 450 и даље; Gregoras I, 495–501). Од прегледа, поред класичног Јиречековог дела, *Ист. Срба* I, 215, вид. новије: Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, 94 и даље; R. J. Leonertz, *Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzéne*, REB 21 (1964) 229–231, Byzantina et Francograeca, 123; М. Динић, *Хреља Охмућевић 96–98*.

[10] Извори различито описују оно што је српски краљ тада задржао. Данилов настављач, 225 и даље, наводи да је Душан отад поседовао Охрид, Прилеп, Костур, Струмицу, Хлерин, Жељезнец, Воден и Чемрен; са друге стране, Јован Кантакузин (Cantacuzenos I, 457), тврди да је српски краљ морао вратити Византији градове које је освојио византијски пребег Сиргијан.

(1308–1342), који је, вероватно још око 1319. године, заузео неке области у северној Србији (Београд, Мачву и Колубару). Док је краљ Душан ратовао на јужним границама српске државе, Карло Роберт је, користећи повољну прилику, у рано лето 1335. године са одредима продро у северне делове Душанове територије. Пошто је закључио мир са царем Андроником III Палеологом, Душан је ослободио војне снаге за одбрану државе од нове угарске опасности, па је после саветовања са угледним великашима одлучио да одмах с оружјем крене против непријатеља на северу. Изгледа да је Карло Роберт био изненађен брзом противакцијом краља Душана: када су српски одреди стигли до манастира Жиче, угарска војска је у нереду и паници почела да се повлачи према северу, а у насталом метежу велик број војника утопио се прелазећи Саву код Београда. У том походу, уз краља Душана су, можда, чак стајали и помоћни византијски одреди које је, према одредбама нешто раније склопљеног споразума, послао цар Андроник III Палеолог. Српски краљ је искористио повлачење Угара да би им преотео неке области (Мачву) које су они од раније држали у северној Србији. Иначе, у том рату је као угарски савезник учествовао босански бан Стјепан II Котроманић, чији су великаши Ружир и Милтен Драживојевић пришли краљу Душану.[11]

Међутим, протеривање угарске војске преко Саве није донело мир на северним границама српске државе, јер је погранично ратовање настављено и следећих година. У току 1338. и 1339. године, угарски краљ Карло Роберт ратује против Душана, имајући чак заштиту папске курије, која је нудила опроштај грехова свим учесницима у борби против шизматика. Изгледа да су тих година и Срби прелазили Саву и у Срему водили борбе против Угара. Чак и у последњој години владавине (1342), амбициозни Карло Роберт поново се налазио на бојишту према Србији. Исте, 1342. године дошло је до промене на угарском престолу јер је преминулог краља Карла Роберта наследио млади син Лајош I (1342–1381), који је с пуно енергије намеравао да настави очеву освајачку политику према југу. Српски краљ Душан није мирно посматрао те акције, већ је нападима на јужне области угарске државе покушавао да осујети намере младог Лајоша I. Те борбе, које су трајале неколико година, имале су, бар што се српске стране тиче, споредан значај јер је сва пажња краља Душана била усредсређена на даља освајања византијских области.[12]

Нова етапа Душанових освајања византијских области није могла започети све док се у суседном царству не укажу прилике погодне за наставак офанзиве. Непосредно после примирја с Душаном (августа 1334), цар Андроник III Палеолог постигао је значајне успехе у борби за обнову власти Палеолога у областима континенталне Грчке, јер је 1336. године коначно запосео плодну Тесалију. Српски краљ стога није могао ни помишљати на нове освајачке акције усмерене ка југу. Штавише, 1336. године у Радовишту на Струмици долази до поновног Душановог сусрета са царем Андроником III Палеологом. Пријатељски сусрет двојице владара трајао је седам дана, али није познато о чему су преговарали. Тај састанак имао је велик значај за царевог најближег сарадника Јована Кантакузина, који је тада упознао краља

[11] Опис угарског напада даје Данилов настављач, 227, док податак о помоћном одреду византијског цара доноси само Јован Кантакузин (Cantacuzenos I, 458). О резултатима похода уп. П. Марковић, *Односи Србије и Угарске* 15–18; J. Калић, *Београд у средњем веку* 73.

[12] Уп. П. Марковић, *Односи између Србије и Угарске* 20–22; J. Калић, *Београд у средњем веку* 74.

Душана и његове најистакнутије великаше, што му је било од велике користи током каснијег боравка у Србији (1342).[13]

Мирни односи између краља Душана и суседног Царства трајали су до изненадне смрти цара Андроника III Палеолога (15. јуна 1341). Тај догађај је сасвим пореметио прилике у Византијском Царству јер је престо припао малолетном Андрониковом сину Јовану V, у чије је име требало да влада регентство, у сарадњи са царицом мајком Аном Савојском. Краљ Душан је, свакако, будно пратио збивања у Византији, те је на вест о наглим променама у Цариграду већ у лето 1341. године кренуо према околини Солуна, где су српски одреди освојили нека насеља, чији су житељи потражили спас у околним тврђавама. У име цариградске владе, Јован Кантакузин је у септембру 1341. године послао изасланике краљу Душану који су обновили мир под ранијим условима, одређеним његовим преговорима с покојним царем Андроником III Палеологом.[14]

Међутим, даљи развој догађаја у Царству условио је промену политике српског краља. Велики доместик Јован Кантакузин, који је од ране младости био један од најпоузданијих сарадника Андроника III Палеолога, чврсто се надао да ће после цареве смрти добити положај регента малолетног цара Јована V Палеолога. Против моћног Јована Кантакузина подигла се јака опозиција, пре свега у самом Цариграду, на чијем су челу стајали некадашњи његов сарадник Алексије Апокавк и цариградски патријарх Јован Калекас. С групом великаша они су стали на страну царице Ане Савојске, спремни да формално бране легитимна права Јована V Палеолога од узурпатора Јована Кантакузина. Повлачење Јована Кантакузина у трачку тврђаву Дидимотику и проглашење за цара (октобра 1341), означили су почетак новог грађанског рата у Византијском Царству. У томе таласу унутрашњих сукоба, који ће трајати више година (1341–1347), Јован Кантакузин је заступао интересе крупне аристократије, друштвеног слоја коме је и сам припадао, што је противничкој страни у Цариграду дало могућност да у борби против Јована Кантакузина окупи масе становништва, користећи њихово нерасположење према феудалној аристократији. Борба између две стране у овом грађанском рату започела је у Тракији. Почетком 1342. године, у великом граду Солуну, а и у градовима широм Тракије, избијају побуне становништва против аристократије и њеног вође Јована Кантакузина, што је, несумњиво, ослабило његов положај у самом Царству. Тако се крајем пролећа 1342. године Јован Кантакузин нашао усамљен у Византији, напуштен од својих многобројних присталица. Не намеравајући да прекине започету борбу за власт, он је одлучио да потражи помоћ у суседној Србији, чијег је краља Душана упознао приликом његових сусрета са царем Андроником III Палеологом. Први покушај Јована Кантакузина да се преко посланика споразуме с Душаном није уродио плодом, те је византијски претендент, оставши само са 2000 највернијих присталица, почетком лета 1342. године кренуо ка српској граници.

На путу према Душановом седишту, Јован Кантакузин је стигао до Просека, тврдога града на стрмим и високим странама клисуре Вардара, где је одраније имао присталица. На Вардару, код Велеса, Јован Кантакузин је сусрео Јована Оливера, моћнога великаша кога је упознао приликом ранијих

[13] Састанак двојице владара у Радовишту описује само Јован Кантакузин; уп. Cantacuzenos I, 474.

[14] Уп. Cantacuzenos II, 81, и даље.

сусрета краља Душана са царем Андроником III Палеологом. После уобичајених речи поздрава, Јован Оливер је кренуо да обавести краља Душана о доласку византијског претендента, а овоме саветовао да настави пут према Скопљу. Српски краљ се налазио негде на Морави, на граници према Бугарској, јер је пошао да испрати супругу Јелену, која је пошла у посету своме брату, трновском цару Јовану Александру. Сазнавши за изненадан долазак Јована Кантакузина, Душан је са супругом одлучио да се врати, а преко Оливеровог брата Богдана обавестио је свога високог госта да му долази у сусрет.

Састанком краља Душана и Јована Кантакузина у Приштини, јула 1342, почели су преговори о њиховој заједничкој борби против царице Ане Савојске и њених сарадника. Византијски претендент је кренуо у Србију да би евентуално обезбедио себи савезника за даљу борбу у самом Царству. Што се тиче краља Душана, њему је долазак Јована Кантакузина који је тражио савез и помоћ, отварао сјајне перспективе да у новом виду поведе борбу за проширење своје територије на рачун византијских поседа. Као савезник Јована Кантакузина, а користећи његове везе у самом Царству, Душан је могао сада да се бори против цариградске владе и под видом испуњавања савезничких обавеза осваја византијске области и градове. Стога је с великим почастима дочекао изненаднога госта и даровао га богатим поклонима, а Јован Кантакузин му је узвратио уздарјем. Међутим, преговори у Приштини нису текли без тешкоћа. Иако је Јован Кантакузин дошао да тражи помоћ од српског краља, он је хтео да је добије уз што мање уступака и обавеза. С друге стране, краљ Душан је желео да искористи невоље Јована Кантакузина и помогне му војском само уз обећање великих територијалних уступака. Изгледа да је српски краљ тражио да му, у случају успешног завршетка заједничког рата, припадну сви градови западно од Христопоља (Кавала), на шта Јован Кантакузин није пристајао.[15]

Према подробном опису самог Јована Кантакузина, на став краља Душана одлучно је утицала краљица Јелена, а и савет од двадесет четири најугледнија великаша, који су сматрали да свакако треба помоћи византијском претенденту. Међу Душановим велможама, Јован Оливер је био најватренији поборник савеза и пријатељства с Јованом Кантакузином, али су представници српске властеле тражили да Јован Кантакузин остави као таоца сина Манојла који би се оженио кћерком моћног Јована Оливера. Став српских великаша сасвим је разумљив јер су савез с византијским претендентом и непосредно мешање у унутрашње сукобе суседног царства подстицали наде да ће доћи до нових освајања византијских области. Тако је између српског краља и Јована Кантакузина закључен уговор о савезу за борбу против легитимне цариградске владе, а под основном нагодбом да савезници задрже оно што буду сами освојили.[16]

Пре закључења коначног уговора, краљ Душан и Јован Кантакузин расправљали су и о Хрељи, моћном великашу чији су се поседи простирали источно од Вардара до тврђаве Мелника на југу. Протосеваст Хрељa први пут

[15] Велике Душанове територијалне захтеве наводи сам Јован Кантакузин (*Cantacuzenos II*, 264); други савремени историчар Нићифор Григора (Gregoras II, 656) каже да је било говора о томе да освојени градови могу слободно изабрати власт коју ће признати.

[16] Преговоре детаљно описују Јован Кантакузин и Нићифор Григора (Cantacuzenos II, 257–277; Gregoras II, 636–656).

се јавља 1327–28. године, када као човек краља Стефана Дечанског води његове одреде да помогну старом цару Андронику II Палеологу у борби против бунтовног унука Андроника III. Још пре промена на византијском престолу (15. јуна 1341), Хреља се одметнуо од краља Душана и признао власт византијског цара Андроника III Палеолога, од кога је добио чин великог доместика. Желећи да искористи пометњу изазвану грађанским ратом у Византији, Хреља у пролеће 1342. године прилази Јовану Кантакузину, спреман да му помогне у борби за освајање Солуна. Даље држање овога великаша било је условљено брзим променама у суседним византијским областима. Пошто су у току пролећа 1342. године Јована Кантакузина напуштале присталице, и Хреља је одлучио да прекине пријатељство с њим; најпре је пришао легитимној цариградској влади, стекавши за то високи чин кесара, а потом се крајем лета 1342. године вратио под окриље српског краља, коме је обећао да ће уступити тврђаву Мелник. У преговорима с Јованом Кантакузином, Душан је тражио пристанак за споразум с Хрељом. Међутим, Хреља није дуго остао у служби српског краља, јер је крајем 1342. године умро у Рилском манастиру, који је обновио неколико година раније. Његове поседе и тврђаве освојио је краљ Душан.[17]

Пошто је у лето 1342. године у Приштини закључен уговор између српског краља и Јована Кантакузина, савезници су похитали да започну офанзиву према областима које су припадале царици Ани Савојској. Циљ прве заједничке акције био је Сер, важан и велики град недалеко од Струме, који је чувао прилазе Солуну. У поход против Сера Јован Кантакузин је кренуо са српским одредима под заповедништвом истакнутих великаша Јована Оливера и војводе Вратка. Напад на Сер, предузет у јесен 1342. године, није донео очекивани успех јер је под бедемима града српску војску снашла епидемија дизентерије од које је страдало 1.500 људи, па су се савезници због тога повукли даље од Сера.[18] Неуспех првог покушаја да се освоји Сер није обесхрабрио Јована Кантакузина, те је он у пролеће 1343. са српским одредима поново дошао под овај град, али ни овог пута није имао успеха. Одбраном Сера командовали су огорчени противници Јована Кантакузина, који нису желели да градске капије отворе своме љутом непријатељу.

Краљ Душан је закључио савез с византијским претендентом желећи да искористи унутрашње сукобе у Византијском Царству и под видом заштите права Јована Кантакузина осваја небрањене византијске области. С друге стране, и Јован Кантакузин је с јасним намерама тражио Душаново пријатељство – неопходна му је била помоћ у даљој борби против царице Ане Савојске и њених сарадника. Међутим, византијски претендент никако није намеравао да новом савезнику препусти освајање византијских области и градова, иако је, изгледа, био спреман да му призна право на већ освојене територије. Очигледно је да су се у тим данима двојица савезника руководили опречним интересима и мотивима у заједничкој борби против легитимне цариградске владе, па њихово пријатељство није било дугог века. Поред преузетих обавеза, и један и други су водили и самосталне акције које су одговарале сопственим интересима.

[17] О Хрељиној каријери говори Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 193, 276); уп. и Динић, *Хреља Охмућевић* 95–119.

[18] Опсаду Сера детаљно описује Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 283–292).

Натпис протосеваста Хреље на кули у манастиру Рили, 1334–1335. године.

Планови краља Душана предвиђали су широку офанзиву против византијских области која би се, с једне стране, остваривала помагањем Јована Кантакузина, а с друге, самосталним акцијама против области под влашћу цариградске владе. Покрети Душанових трупа су 1342–43. били усмерени пре свега ка суседној Албанији, за коју су били везани одређени освајачки планови и претходних српских владара. Душанова војска је запосела пространe територије у Албанији с важним градовима Бератом, Канином и Кројом, а житељима Кроје српски краљ је свечаном повељом потврдио раније повластице. Тако се скоро цела Албанија нашла под Душановом влашћу, осим приморског града Драча, који је остао под Анжујцима. Други правац самосталних акција краља Душана био је тих година, 1342–43, усмерен ка тврђавама у Македонији које су чувале прилазе Солуну. Из савремених записа се види да његови одреди тада освајају крајеве јужне Македоније с тврђавама Воденом, Костуром и Хлерином. Почетком 1343. године, српски краљ заузима и области источно од Вардара, с тврђавом Мелником, поседе нешто раније преминулог великаша Хреље. Дакле, непосредно после закључења савеза с Јованом Кантакузином, краљ Душан је 1342–43. године предузимао низ самосталних похода против византијских области. Велики успеси

које је у томе постигао нашли су свој израз у потписима Душанових званичних докумената. Почевши од пролећа 1343. године, у њима се помињу грчке земље, што свакако показује да је српски краљ придавао велики значај освајањима византијских области и градова.[19]

Савез краља Душана с византијским претендентом закључен је на основу заједничких интереса у борби против царице Ане Савојске и њених сарадника у Цариграду. Међутим, с наглим променама прилика у самом Царству, мењали су се и планови савезника. Положај Јована Кантакузина у Византији изненада се побољшао крајем 1342. године, кад су му, док се бавио на граници српске територије, дошли изасланици грчких великаша из Тесалије спремних да га признају за цара. Прихватајући понуду тесалских феудалаца, Јован Кантакузин поново стиче драгоцен ослонац у самој Византији, а тиме постепено нестаје и потреба за војном помоћи српског краља. Сем тога, већ на почетку заједничких акција, Јован Кантакузин се уверио да му савез са српским краљем доноси одређене тешкоће јер је Душан, не водећи рачуна о преузетим обавезама, самосталним акцијама освајао неке византијске области (Албанију, јужну Македонију). Што се самог краља Душана тиче, и он је брзо схватио да му савез с византијским претендентом намеће извесне обавезе, ограничавајући слободу његових акција управљених ка областима Византијског Царства. Из свих тих разлога морало је доћи до прекида пријатељских веза између српског краља и Јована Кантакузина.

Раскиду њиховог пријатељства делимично су, можда, допринели и напори цариградске владе да промени став краља Душана. Царица Ана Савојска је још у августу 1342. године преко специјалних изасланика покушавала да приволи Душана да раскине савез с Јованом Кантакузином и да га као заробљеника преда легитимној цариградској влади. То посланство, које су чинили неки Георгије Лукас и солунски митрополит Макарије, нудило је као награду српском краљу све византијске градове западно од Христопоља. Византијски изасланици боравили су у Србији још док је српска војска с Јованом Кантакузином опседала Сер, али тада краљ Душан није хтео да раскине пријатељство с византијским претендентом. Међутим, цариградска влада није губила наду да ће разбити савез Душана и Јована Кантакузина. Алексије Апокавк, најближи сарадник царице Ане Савојске, стигао је у пролеће 1343. с бродовима до ушћа Струме, одакле је покушао да преговара с краљем Душаном, односно да уговори састанак на коме би се решила нека важна питања. Међутим, Душан ни тада још није био одлучио да раскине пријатељство с Јованом Кантакузином; штавише, он је намеравао да изненада зароби Алексија Апокавка, па до планираног састанка није ни дошло.[20] У напорима да раскине савез краља Душана с Јованом Кантакузином цариградска влада је ангажовала и Млечане, чији је изасланик у лето 1343. године долазио у Србију да испита какав је Душанов став према понудама царице Ане Савојске.

Идеја о нецелисходности савеза постепено је сазревала у Јовану Кантакузину, а и у српском краљу Душану. До стварног раскида њиховог савеза и пријатељства дошло је у априлу 1343. године, када је Јован Кантакузин

[19] О Душановим успесима вид. М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 1–11.

[20] О преговорима цариградске владе вид. Cantacuzenos II, 305–307, 323–325; Gregoras II, 642.

изненада напустио заједнички табор и кренуо према Верији, тврђави коју је Душан нешто раније покушавао да освоји потплаћујући њене житеље. Помоћу присталица у самом граду, Јован Кантакузин је освојио Верију, где је као заповедника оставио млађег сина Манојла.[21] Кантакузиново запоседање Верије, важнога града за чије је освајање био заинтересован и сам Душан, означило је крај дотадашњих пријатељских односа двојице владара. После тога, и један и други су у духу сопствених интереса могли водити политику према цариградској влади.

Тај раскид отворио је српском краљу нове просторе деловања. Сада је могао помишљати на споразум с легитимном цариградском владом, тим пре што су с те стране и раније чињени покушаји да краљ Душан промени став. Припремајући борбу против бившег савезника Јована Кантакузина у новим условима, краљ Душан је закључио споразум са Аном Савојском и Алексијем Апокавком, а то ново пријатељство требало је да буде учвршћено родбинским везама: Душанов син Урош оженио би се сестром младога византијског цара Јована V Палеолога. Тако је као савезник цариградске владе краљ Душан намеравао да почне борбу против заједничког непријатеља Јована Кантакузина, а да истовремено настави самостално освајање византијских области и градова.

Јован Кантакузин се тада налазио у Верији; држао је и неке оближње тврђаве (Сервија, Платамон), а у залеђу је имао плодну Тесалију, чији су му великаши пришли још крајем 1342. године. Па ипак, изгледа да његове снаге нису биле довољне за обрачун с цариградском владом у Тракији, главном бојишту тога дугог грађанског рата. Он је стога морао потражити нове савезнике, те се у другој половини 1343. године обраћа за помоћ селџучком емиру Умуру, господару Смирне и околине на западној обали Мале Азије. Уз помоћ Селџука, који би прешли у Европу, Јован Кантакузин је намеравао најпре да освоји Солун, а потом ратне операције пренесе у Тракију. Иако су одреди савезника Селџука стигли до северних обала Егејског мора и придружили се Јовану Кантакузину, он није могао озбиљније да угрози Солун, па се окренуо против неких тврђава на падинама Родопа. Ту му се придружио локални господар Момчило који је за собом имао бурну политичку прошлост: најпре је био у служби византијског цара Андроника III Палеолога, а потом је, бежећи од казне због пљачке, пришао Србима. Сада је Момчило одлучио да своје услуге понуди Јовану Кантакузину, који га је поставио за команданта неких тврђава на падинама Родопа.[22]

Међутим, Селџуци као савезници Јована Кантакузина нису могли дуго ратовати у Европи, тим пре што непосредна акција против Солуна није имала успеха. Турски коњаници су намеравали да се укрцају у бродове којима су и стигли са западних обала Мале Азије, али је те бродове изненада напала

[21] Извори се доста разликују у опису ових догађаја; Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 349–354) каже да је кренуо према Верији уз пристанак самог Душана, и да је од краљице Јелене као пратњу чак добио одред немачких најамника који су били у српској служби. Међутим, други савремени историчар Нићифор Григора каже сасвим супротно, наиме, да је Јован Кантакузин побегао из табора краља Душана (Gregoras II, 659 и даље).

[22] Поред византијских писаца Јована Кантакузина и Нићифора Григоре (Cantacuzenos II, 390–403; Gregoras II, 703 и даље, 727 и даље), о Момчилу говори и римована турска хроника о Умуру; уп. *Le Destan d'Umur Pacha*, ed. I. Melikoff-Sayar, Paris 1954, 41 и даље, 101, 124; P. Lemerle, *L'emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur la Geste d'Umur Pacha*, Paris 1957, 169 и даље, 210 и даље.

хришћанска флота која је пошла у поход против турских поседа у Малој Азији, па Селџуци нису могли остварити своју намеру. Једини пут повратка у Малу Азију водио је преко Тракије ка обалама Хелеспонта. Тих дана (пролеће 1344), краљ Душан се с војском налазио у југоисточној Македонији, спреман да у савезу с цариградском владом ратује против Јована Кантакузина. Душанове чете већ су држале неке крајеве источно од Струме, са градом Зихном у близини Сера, па је српски краљ одлучио да упути један одред коњице како би Селџуке спречио да се врате у Малу Азију. Српски коњаници, којима је командовао истакнути великаш Прељуб, сусрели су Селџуке код места Стефанијане, у приморју Струмског залива (маја 1344). У том првом окршају с Турцима на европском тлу, војници краља Душана насели су вештој варци непријатеља. Оставили су коње и кренули уз један брег у потеру за непријатељем, а за то време су Селџуци брзо стигли до њихових коња и до ногу потукли Прељубове коњанике, који без коња нису могли да се боре.[23] Међутим, пораз код Стефанијане, први који су Срби доживели у борби с Турцима, није био тако тежак да би пореметио Душанове даље освајачке планове. Они су пре свега били везани за тврђаве јужне Македоније, где је српски краљ од присталица Јована Кантакузина преотео град Верију, натеравши његовог сина Манојла да се повуче према Тесалији, која је још од краја 1342. године стајала уз Кантакузине.

Положај Јована Кантакузина у Тракији није био повољан, иако су ту још били његови савезници Селџуци који су потукли одред Душанове коњице код Стефанијане. Главни Кантакузинов противник Алексије Апокавк сакупио је у Цариграду приличне снаге с којима је продро све до тврђаве Хераклеје, у унутрашњости Тракије. Тај успех трупа цариградске владе утицао је на држање родопског великаша Момчила, који напушта Јована Кантакузина и прилази царици Ани Савојској. За тај корак Момчило је као награду добио високи чин деспота. Како у току 1344. године ситуацију у Тракији није окренуо у своју корист, Јован Кантакузин је желео да то свакако учини следеће, 1345. године, уздајући се у помоћ проверених пријатеља Селџука. И овога пута се емир Умур одазвао позиву, пославши у Европу војну силу од 20.000 коњаника, уз чију је помоћ Јован Кантакузин намеравао да се обрачуна са свим непријатељима у европским областима. На удару се најпре нашао бунтовни и нестални Момчило, који је код тврђаве Перитеориона, источно од Месте, храбро пао у борби са Селџуцима (7. јуна 1345), док су његови поседи припали Јовану Кантакузину.[24]

Почетком лета 1345. године, краљ Душан је намеравао да настави освајања византијских градова, па се поново окренуо према Серу, где је постојала странка наклоњена Србима, спремна да им преда град. Душан је претходно освојио још неке тврђаве у долини Струме. Обрачун с родопским великашем Момчилом (у јуну 1345) проширио је планове Јована Кантакузина и на борбу против Душана. Пре предузимања напада на сам Цариград, он је намеравао да се обрачуна са свим непријатељима у европским деловима Царства. Припремајући се да пође против српског краља, упутио му је посланике под зидине Сера; позвао је Душана да одмах прекине опсаду Сера, иначе ће са савезни-

[23] Детаљан опис битке даје Јован Кантакузин (Cantacuzenos 423 и даље); уп. С. Новаковић, *Срби и Турци*, коментар С. Ћирковића, 442 и даље; P. Lemerle, *нав. дело*, нап. 2.
[24] Крај Момчилове каријере описују Кантакузин и Григора (Cantacuzenos II, 529–534; Gregoras II, 727 и даље).

цима Селџуцима кренути против њега. Међутим, док је Јован Кантакузин с војском кретао према Струми, недалеко од Христопоља стигла му је вест о убиству Алексија Апокавка у самом Цариграду (11. јуна 1345). Ликвидирање главног сарадника царице Ане Савојске, а огорченог противника Јована Кантакузина, створило је метеж у самој престоници, подстичући наде претендента да ће тренутно моћи да преузме власт у Цариграду. Веровао је да такву прилику не сме пропустити, па је одустао од намере да се најпре обрачуна с Душаном, и са својим турским савезницима кренуо је према бедемима престонице. Међутим, Селџуци су га управо тада напустили и повукли се у Малу Азију, те је и ова акција Јована Кантакузина против чврстих цариградских бедема остала без успеха.[25]

За то време је српски краљ Душан слободно настављао своје војне акције, првенствено против Сера. Душанови напори да се домогне Сера нису овога пута остали узалудни, јер је 25. септембра 1345. године град пао у српске руке.[26] Освајање великога и богатога града, који је више година био мета српских напада, представљало је значајан успех краља Душана. Међутим, тада није само Сер доспео под српску власт, већ су исту судбину доживели и остали делови југоисточне Македоније, све до кланаца источно од града Христопоља. Под влашћу српског краља нашло се и читаво Халкидичко полуострво са Светом Гором (Атос), центром монашког живота источноправославног света. Житељи Свете Горе, монаси старих и угледних манастира, могли су својим огромним ауторитетом пружити снажну идеолошку подршку Душановој власти у освојеним византијским областима. Краљ Душан је зато већ новембра 1345. године издао општу хрисовуљу свим монашким обитељима у Светој Гори, потврђујући им поседе и привилегије, док су они пристали да формално признају српског краља за господара и у свим богослужењима помињу његово име, задржавајући ипак право да прво помињу име византијског цара.[27] То је прва у низу грчких повеља краља и цара Душана светогорским манастирима, које је он издашно даривао новим поседима и повластицама.

Заседањем Сера и других градова југоисточне Македоније у ратној сезони 1345. године завршава се значајна етапа Душанових освајања византијских области. Тим последњим походима границе српске државе знатно су проширене према југоистоку, све до кланаца који леже нешто источније од Христопоља. Сам српски краљ је тим освајањима придавао велики значај. Тек од јесени 1345. у Душановим потписима се наводи Романија, назив који се, у ствари, односи на освојене византијске области.[28] Још значајније је да је Душан после свих тих успеха одлучио да се крајем 1345. године у Серу прогласи за цара; с том титулом он се први пут јавља у хрисовуљи светогорском манастиру Ивирону, издатој јануара 1346. године. Крунисање је уследило неколико месеци касније, 16. априла 1346. у Скопљу.

[25] Опис ових акција даје Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 536–552).
[26] Тачан датум освајања Сера утврдио је још А. Соловјев, *Цар Душан у Серезу*, ЈИЧ 1–4 (1935) 472–477.
[27] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, бр. 5.
[28] Вид. Љ. Максимовић, *Грци и Романија у потписима Стефана Душана*, ЗРВИ 12 (1970) 61–78.

ИДЕЈА И СТВАРНОСТ ДУШАНОВОГ ЦАРЕВАЊА

Према византијским схватањима, прожетим учењем хришћанске цркве, уз једну правоверну цркву постојало је само једно царство које је обухватало све хришћанске земље и народе и које је имало једног законитог цара.[1] Тај цар је могао бити само византијски василевс, легитимни наследник првог хришћанског владара, Константина Великог, врховни и апсолутни господар свих Ромеја (Римљана) и свих земаља које су припадале старој Римској Империји. Цар је на власт долазио по милости божијој, да би био чувар и заштитник хришћанске вере и испуњавао божију вољу на земљи. Требало је да се његово име помиње у свим црквама и једино је он имао право да доноси законе које је прихватао цео хришћански свет. Овако високе претензије није било могуће остварити, али их се Византија није одрицала ни у данима своје највеће слабости. Присуство самосталних држава младих хришћанских народа одразило се и у византијском учењу о држави. Идеја о постојању само једног, универзалног царства није напуштена, али је допуњена схватањем да у свету постоји хијерархијски поредак држава. Византији и њеном цару припадало је највише достојанство, док су се достојанства владара осталих држава налазила на нижим степеницима замишљене хијерархијске лествице. Све је то појачавано и допуњавано фиктивним сродством византијског цара и осталих владара, који су сви заједно сачињавали једну »породицу краљева«. На челу »породице« налазио се византијски цар као »отац породице«, док су остали владари били његови ближи или даљи рођаци. Зависно од угледа, моћи и односа појединих држава према Византији, њихови су владари сматрани царевом »браћом«, »синовима«, »пријатељима«, или су се налазили на неком другом степену сродства. Временом се степен сродства могао променити, а с тим и положај неке државе у хијерархијском поретку хришћанских држава. Владари земаља потчињених византијском цару називани су царевим »слугама«, па им је цар слао своја »наређења«.

Идеја о универзалном царству и хијерархијском поретку држава била је прихватљива за младе хришћанске народе, али се хијерархијски поредак из

[1] О византијској политичкој доктрини вид. исцрпно: Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, Сабрана дела V, 238–262; Г. Острогорски, *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, Сабрана дела V, 263–277; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137; М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 81–118; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 119–127, 237–238.

темеља пољуљао када се Карло Велики крунисао за цара (800). Византија није могла спречити овај чин и, приморана да чини уступке, признала је Карла за цара (812), али не и за цара Ромеја. Сматрала је да је његово царство привремено и територијално ограничено. Рим није желео да Карловим крунисањем створи друго царство, већ да нова царевина преузме улогу Византије у хијерархијском поретку држава. Очекивања се нису испунила, па је хришћански свет добио два цара и два царства, поделивши се на две сфере – источну и западну – што је довело до дуготрајних заплета и сукоба између Истока и Запада. Један век касније, и Бугарска је покушала да замени Византију. Принуђена од Симеона, Византија му је дала и признала царску титулу (913), коју је ограничила на Бугарску, али све то врло брзо порекла, што је довело до жестоких ратова између двеју суседних држава. Поштујући идеју о универзалном царству, Симеон није намеравао да ствара посебно бугарско царство нити да се крунише за бугарског цара, већ да стекне царску титулу у њеном најпотпунијем значењу. Од Византије се није могло очекивати да ће на то пристати јер би такав чин означио њену политичку негацију. Симеоновом наследнику и сину Петру Византија је признала царску титулу у његовој земљи, а такође и владарима обновљене бугарске државе, који су се називали царевима »Бугара и Грка«.

Средином XIV века, Византија је још једном била приморана да брани своје првенство у хијерархијском поретку држава, када је Србија покушала да је са тог места потисне. Са̂мо схватање о хијерархијском поретку било је присутно у Србији свакако у другој половини XII века, а вероватно и раније.[2] Приликом издавања своје повеље манастиру Хиландару, Стефан Немања одлучно истиче самосталност српске државе и српског владара, али их истовремено уклапа у светски хијерархијски поредак. По његовим речима: сам Бог је поставио неке као цареве, друге као кнезове и остале владаре да се брину о људском роду, али је Бог »утврдио« да су Грци цареви, а Угри краљеви, док је њега лично обдарио да влада српском земљом као велики жупан.[3] Немања је знао да царева има и на Истоку и на Западу, али је за њега законити цар био само »грчки« или византијски цар, који је још и од »Бога венчани цар«. По Немањиним речима, хијерархијски поредак издази из оквира идеја и претвара се у стварност, чему су допринеле политичке околности у којима се налазила тадашња српска држава. Још као вазал Манојла I Комнина, Немања је припадао групи владара које је византијски цар називао својим »слугама«. Убрзо после Манојлове смрти, вазални односи су раскинути. Српска држава је стекла самосталност, па се велики жупан придружио »породици краљева«, али је на хијерархијској лествици заузимао ниже место од угарског краља.

После Немањине смрти, српски владари су тежили да заузму што више место у постојећој хијерархији, а остваривање таквог циља исказивано је владарском титулом и степеном сродства са царском породицом. Немањин син и наследник, велики жупан Стефан, добија од цара Алексија III Анђела титулу севастократора.[4] Стефан је на тај начин постао бар формално потчи-

[2] М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика 90;* продирање ових идеја може се везати за IX или X век, Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава* 126–128.

[3] А. Соловјев, *Од. споменици* 11, 12.

[4] К. Јиречек, *Ист. Срба,* I, 158; Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији,* ЗРВИ 11 (1968) 169.

њен византијском цару, али како је истовремено био и царев зет с титулом севастократора, његов углед међу хришћанским владарима је знатно порастао. Овако сложени односи нису дуго трајали јер је Стефанов положај у »породици краљева« јасно био одређен и учвршћен стицањем краљевске круне (1217). После проглашења краљевства, српска држава заузимала је у хијерархијском поретку хришћанских држава слично место као Угарска. Пред крај XIII века, углед и моћ српских владара још више су порасли. Краљ Милутин је успео да се наметне као зет владајућем византијском цару, за разлику од великог жупана Стефана који је то постао захваљујући променама на цариградском престолу. Оженивши се Симонидом, Милутин је истовремено постао »син« цара Андроника II и »брат« византијског престолонаследника Михаила IX.[5] Од тог времена је српске краљеве одвајао само један степеник од царског достојанства. После битке код Велбужда (1330), Србија је доказала да је у војничком погледу снажнија и од Византијског и од Бугарског Царства. На Балканском полуострву и у источној сфери није било више ниједне силе која би је могла спречити да сада она постане носилац идеје универзалног царства и да у томе замени Византију.

Дошавши на власт 1331, краљ Душан није ни брзо нити олако посегао за царском круном. Изгледа да му је та идеја постала ближа тек за време боравка на његовом двору Јована Кантакузина, који је тада настојао да се уз Душанову помоћ учврсти на цариградском престолу. Све до пролећа 1343. године, Душанова владарска титула је једноставна. У јавноправним исправама он се обично помиње и потписује као »Стефан краљ« или као »краљ свих српских и поморских земаља«[6] Крајем марта исте године, уз српске и поморске земље први пут се додаје да је Душан постао и »честник грчким странама«, што значи да је загосподарио једним делом Византије.[7] Од пролећа до јесени 1343. године код Душана као да постоји извесно колебање, али од јесени таквог колебања више нема. Уз стару и уобичајену краљевску титулу редовно се додаје да је он »честник Грцима«, краљ »грчких страна«, »грчких предела« или »грчких земаља«, а понекад и »бугарских«.[8] Уношење »грчких земаља« или »Грка« у владарску титулу недвосмислено показује да је Душан одлучно кренуо ка стицању царске круне јер се у Србији још од Немањиних времена појам царства и царске круне искључиво везивао за Грке. Пре 15. октобра 1345. године, а највероватније после освајања Сера (24. септембра 1345), донета је и коначна одлука да се Душан прогласи за цара. У његовој владарској титулатури тада је истакнуто да је он, поред осталог, и »господар скоро целог царства Романије«.[9] Било је сасвим природно да ово царство има и свог цара, а то је могао бити једино Душан. Пре него што се Душан прогласио за цара, требало је извршити најнужније припреме, како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану.

[5] Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, 132. Поред стварног, овде је реч и о духовном сродству; наиме, Милутин је »син« и зет Симонидиног оца Андроника II, а »брат« и зет Симонидиног брата Михаила IX.

[6] С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас 92 (1913) 149–151; Глас 106 (1923) 40, 41.

[7] М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 9.

[8] М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова* 9; А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 109; М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, ИЧ 16–17 (1970) 79–86.

[9] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 221.

Достојанство новог цара могло је у новоосвојеним областима изазвати сложан отпор и грчких феудалаца и грчког свештенства, поготово што се у границама Душанове државе нашла Света Гора, најзначајнији центар православља Византијског Царства. Отпор грчких феудалаца Душан је или силом ломио или их је уступцима придобијао за сарадњу, док се са светогорским монаштвом најчешће споразумевао чинећи уступке. С таквим намерама, и пре него што се прогласио за цара, послао је свог логотета Хрса да преговара са Светогорским протатом. Преговори су завршени споразумом новембра 1345. године, па је Душан посебном исправом – једном врстом уговора – потврдио све што је утаначено између логотета Хрса и Протата.[10] Као прва и најважнија тачка преговора било је признавање Душана за легитимног владара Свете Горе, чиме су доведена у питање вековна права византијских царева. Дубоко поштујући начела хришћанског учења, па и идеју о универзалном царству, светогорски монаси нису хтели нити су желели да ограничавају права »законитих« царева, али исто тако нису могли ни да оспоре стечена права српског краља који је под својом влашћу држао Свету Гору и многе поседе светогорских манастира. Пронађено је компромисно решење које је задовољило обе стране. Протат је пристао да се Душаново име помиње у свим светогорским манастирима, али тек после помена имена цара Ромеја. За светогорске монахе византијски василевс остао је »законити цар«, док је истовремено у Светој Гори легализована и власт српског краља. Са своје стране Душан се још обавезао да ће поштовати посебан статус Свете Горе, затим, да ће светогорски монаси уживати све своје поседе и стечене привилегије, додајући им и неке нове. После закључења споразума с Протатом, у границама Душанове државе није више било јачих и организованијих снага које би се могле супроставити његовом проглашењу за цара. Пошто је отклоњена највећа сметња, уз подршку српске властеле и цркве, крајем 1345. године, по свој прилици на Божић (25. децембра), Душан је у Серу на свечан начин проглашен за цара.

Требало је да новостечену владарску титулу санкционише црква обредом крунисања и миропомазања. Према устаљеним обичајима, цариградски патријарх крунисао је цара Ромеја на Истоку а папа на Западу. У тадашњим приликама Душан није могао очекивати да ће примити круну ни од цариградског патријарха нити од папе, али како царство није могло бити без патријаршије и патријарха, одлучено је да се ово достојанство додели српском архиепископу. Одлуку су подржале Српска и Охридска архиепископија, као и Бугарска патријаршија. Уз пристанак три аутокефалне цркве и присуство српских епископа, охридског архиепископа и трновског патријарха, можда већ у јануару, а најкасније почетком априла 1346. године, српски архиепископ Јоаникије проглашен је за патријарха.[11] Тим чином створени су услови да царство добије своју патријаршију и да царево крунисање и миропомазање обави његов патријарх. Проглашење царства и патријаршије, цара и патријарха, прихватио је државни сабор који се за ту прилику окупио у Скопљу. На најсвечанији начин у присуству сабора, по црквеним обредима и по византијском церемонијалу, Душан је крунисан царском круном у Скопљу на Ускрс, 16. априла 1346. године. Царску круну примио је с »благословом« и из руку

[10] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље* 29–35.

[11] М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 17, 18.

патријарха Јоаникија и трновског патријарха Симеона, а такође и уз »благослов« српских, бугарских и једног дела грчких архијереја, светогорског прота, свих игумана и најугледнијих монаха светогорских манастира. Требало је да њихово присуство не само увелича сјај царског крунисања већ и да осигура признавање новог цара међу што већим бројем православних хришћана. Изостао је, ипак, најважнији »благослов« – цариградског патријарха.

Пошто је Душан стекао царску круну и основао патријаршију без пристанка византијског цара и патријарха, он је за своје поступке тражио и проналазио оправдање у учењу хришћанске цркве. У својим исправама Душан истиче да се све то догодило не по његовој личној вољи, или применом силе, већ по божијој вољи. Бог је тај који му је »даровао« царство и учврстио га својом »десницом« у царској моћи. Божија милост преместила је Душана »од краљевства на православно царство«, а царски венац – круну – примио је из Христових руку, па је зато и од Бога дарованим венцем био »венчан на царство«. Све што је некада Бог даровао првом хришћанском владару, Константину Великом, прешло је у Душанове руке. Биле су то земље и области и приморја и велики градови »грчког царства«.[12] Према оваквим или сличним изјавама, законитост Душанових поступака осигурала је највиша инстанца – божија воља.

Искрено и дубоко побожан, као већина његових савременика, Душан је врло добро знао да врховна инстанца сама по себи не обезбеђује признавање његове царске титуле на земљи. Потрудио се да томе допринесе колико је могао. Његову титулу прихватила је мала, али међу православним хришћанима врло утицајна Света Гора.[13] Изгледа да је признавање царске титуле било већ осигурано у преговорима који су вођени између логотета Хрса и Протата. Не зна се како су текли преговори с Бугарском, али она не само што је прихватила Душанову царску титулу, већ је непосредно учествовала и у оснивању Српске патријаршије. На подршку коју је Бугарска пружала утицали су различити чиниоци, од којих су само неки уочљиви, као што су однос снага после битке код Велбужда, заједнички политички интереси, а посебно пријатељске и родбинске везе између српског и бугарског двора. Душанова жена Јелена била је рођена сестра бугарског цара Јована Александра, који је, вероватно, присуствовао Душановом и Јеленином крунисању. Можда је Душан још као краљ у раздобљу од 1343. до 1345. године, повременим политичким притисцима обавезивао Бугарску на сарадњу.[14]

Одлуку српског владара да се крунише за цара поздравила је Венеција, рачунајући на сарадњу са Србијом у борби против Угарске и на заштиту својих трговачких интереса. Још у већој мери одлучивали су трговачки интереси о држању Дубровника, који је упутио своје посланство да присуствује Душановом крунисању. Ново достојанство српског владара Босна није званично оспоравала, мада се тада налазила у сукобу са Србијом, али му није придавала ни одговарајући значај јер је Душан за босанског бана и његову

[12] Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354, изд. С. Новаковић, 4, 5; С. Новаковић, *Зак. споменици* 418, 677; Гласник СУД 24 (1868) 233.

[13] О признавању Душанове царске титуле вид. исцрпно: М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика* 87–118.

[14] На такву могућност упућује чињеница што се у Душановој краљевској титули поред »грчких« помињу и »бугарски« предели; вид. П. Ивић–М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 278.

властелу био само »рашки цар«. Душанову титулу нису признали папа ни цар »Римљана« на Западу, а ни владари за које је римско-немачки цар био »законити цар«. Најмање се то могло очекивати од Угарске која је кроз цео средњи век покушавала да наметне своју власт Србији.

Душаново крунисање и оснивање патријаршије наишли су са знатним закашњењем на вишеструко оспоравање Цариграда. Јован Кантакузин, Душанов савезник, а касније највећи противник, истакнути политичар, владајући византијски цар (1347–1354), касније монах и писац, упорно назива Душана у својим списима »српским краљем«. Слично су чинили и други учени Грци. Пошто је загосподарио Византијом и учврстио свој положај, Кантакузин је после неколико година успео да у Цариградској патријаршији нађе одлучног савезника у борби против српске државе. Користећи се својим правима, тадашњи патријарх Калист искључио је 1350. Душана, патријарха Јоаникија и све српско свештенство из заједнице православних хришћана.[15] После изрицања верске казне – »анатеме« – ново царско и патријаршијско достојанство требало је да изгубе сваки значај, али како је иза одлуке патријарха Калиста стајао Кантакузин, то је »анатема« коришћена као средство политичког притиска. Дејство »анатеме« Душан је успео да паралише служећи се такође политичким средствима. Поред већ учињеног око признавања царског и патријаршијског достојанства, благовремено се приближио младом али легитимном византијском цару Јовану V Палеологу (1341–1391), уместо којег су други владали Византијом (1341–1354).

Још у првим данима после свечаног крунисања у Скопљу, Душан назива Јована V »преузвишеним царем Ромеја« и својим »синовцем«, па тиме признаје и његова легитимна права. Када је дошло до отвореног сукоба између Кантакузина и Јована V, Душан је пружио оружану помоћ Јовану V. Из настале сарадње проистекло је признавање Душанове царске титуле у Византији. У јулу 1351. године Јован V Палеолог назива Душана »преузвишеним царем Србије« и својим »вољеним стрицем«.[16] Царско достојанство је признато, али територијално ограничено на српску државу. Легитимни византијски цар, чак и у најтежим приликама, није могао више учинити, поготово што је Душану као »стрицу« признао извесно старешинство. Међу православним хришћанима, нико није имао већих права од легитимног цара да некоме призна, или оспори, царско достојанство, тако да је и дејство верске казне коју је изрекао патријарх Калист сведено на односе између Цариградске и Пећке патријаршије. Јован V није порекао своје признање ни када је постао владајући византијски цар. Десет година после Душанове смрти и у измењеним политичким приликама, он назива Душанову жену Јелену »преузвишеном царицом (деспином) Србије«.

Признавање младог али легитимног цара Јована V за »цара Ромеја« проистицало је из објективних околности, али се Душан тиме послужио да би

[15] Г. Острогорски, *Серска област* 129. Тачан датум изрицања »анатеме« није познат, па се као сигурно узима период кад је Калист први пут био цариградски патријарх, од јуна 1350. до новембра 1353. Изгледа прихватљивија претпоставка Г. Острогорског да је »анатема« саставни део широке офанзиве коју је Кантакузин повео против Србије у јесен 1350, него претпоставка В. Мошина, по којој је до »анатеме« дошло тек после оружаног сукоба између Јована V и Јована VI Кантакузина – касна јесен 1352 – новембар 1353; В. Мошин, *Св. патријарх Калист и српска црква*, Гласник српске православне цркве 9 (1946) 192–206.

[16] М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика* 97; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава* 134.

лакше остварио своје политичке циљеве. Слично је чинио и његов супарник Кантакузин, најпре, када се прогласио за цара (1341), а и доцније, када је загосподарио Цариградом (1347). Све што је Душан у борби с Византијом остварио, или намеравао да оствари, саопштено је најсажетије у његовој владарској титули. У српским исправама царска титулатура исказивана је територијалним и етничким одредницама, с тенденцијом устаљивања етничких одредница, тако да се Душан чешће помиње или потписује као »цар Срба и Грка«. Напоредо помињање Срба и Грка у царској титули недвосмислено показује да је њихов положај у универзалном царству (источне сфере) потпуно изједначен.

Колико год су Грци или Ромеји пуноправни баштиници универзалног царства, толико у томе равноправно учествују и Срби, па чак и нешто више. То је, по схватању савременика, био уједно и највиши политички домет који су Срби и српска држава остварили током средњег века. Суверенитет српске државе био је неоспоран још од Немањиних времена, али у светској хијерархији држава постао је једнак византијском тек после Душановог крунисања за цара. Све је то саопштено, мада на одмеренији начин, и у Душановим титулама на грчком језику. У исправама на грчком језику Душан се редовно помиње или потписује као цар и самодржац »Србије и Романије«.[17] Овде су етничке одреднице замењене територијалним, али с државноправног аспекта ништа се битно не мења. Као што је Србија синоним за »српске земље« или за целину српске државе, тако је и Романија синоним за »грчке земље« или за целину византијске државе. То што се напоредо помињу Србија и Романија само показује да је суверенитет српских и византијских државних територија потпуно изједначен. Поред живог и легитимног цара Јована V Палеолога, Душан није могао самовољно присвојити титулу »цара Ромеја«, али, исто тако, ни своју царску титулу није могао лишити правног основа, како међу Србима тако ни међу Грцима.

Према устаљеној титулатури, Душан је у »Христа Бога благоверни цар«, а његова жена Јелена »благоверна и христољубива царица царства и августа«. За све своје поданике, укључујући и сина Уроша, он је »свети цар«, а Јелена »света царица«.[18] Присуство византијских схватања је очигледно, али, и поред тога, Душан није свом сину и престолонаследнику Урошу доделио царско достојанство, већ достојанство краља. Пошто је Душан крунисан за цара, Урош је крунисан за краља »свих српских и поморских земаља«.

Душаново крунисање за цара било је пропраћено усвајањем и додељивањем највиших византијских титула. У српској држави те титуле су одраније биле познате и поштоване, али српски краљеви нису имали право да их додељују. По угледу на византијске цареве, Душан је почео да додељује највише византијске титуле, међу којима је најугледније место заузимала титула деспота, потом севастократора и кесара.[19] Титулу деспота стекао је Душанов брат по оцу, Симеон – Синиша, а такође и брат царице Јелене Јован Асен. Већ 1349. године деспотско достојанство носио је и Јован Оливер.

[17] Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12 (1970) 61–76.

[18] С. Новаковић, *Зак. споменици* 701–702, 704–705, 740.

[19] О највишим византијским титулама и њиховим носиоцима у Византији и Србији вид. исцрпно: Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 1–226; Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији* 141–192; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у српском царству*, Зборник ФФ 10–1 (1970) 255–269.

Ништа се одређеније не зна о сродству царске породице и деспота Иваниша, чијих је поседа било у Топлици, а кога Душан назива »родитељем царства ми«. Титула севастократора, која долази непосредно иза деспотске, била је додељена Дејану, мужу Душанове сестре Јевдокије. Можда је из сличних разлога и Бранко Младеновић стекао титулу севастократора још за Душанова живота. Овим достојанством поносио се и Јован Оливер пре него што је постао деспот. Титулу кесара (caesar), као нижу од севастократорске, међу првима је стекао Гргур Голубић, а нешто касније и истакнути Душанов војвода Прељуб, који је био ожењен рођаком царске породице Јерином (Ирином). По свој прилици, то достојанство је од Душана добио његов »сродник« и »братучед« Војихна. Стицање највиших титула зависило је углавном од степена сродства с царском породицом. Царева и царичина браћа постају деспоти, а њима се придружују и цареви »родитељи«. За зета царске породице, како изгледа, било је резервисано достојанство севастократора, док је даљим рођацима по мушкој и женској линији, вероватно не даље од »трећег братучеда«, припадало достојанство кесара. До одступања од ових начела долазило је, можда, и у Душаново време, а свакако у доба цара Уроша. С додељивањем највиших византијских титула, истовремено су легализоване и све остале титуле које су феудалци у освојеним областима стекли од византијских царева. Грци у Душановој служби не само што су задржали стечене титуле већ им је нови цар додељивао и виша достојанства, али она највиша остала су резервисана за рођаке царске породице и српску властелу.[20]

Носиоци највиших титула које су водиле порекло од царске титуле или царских атрибута имали су видљиве знаке свога достојанства, пре свега нарочиту врсту круне, која се разликовала од царске. Они су се издвајали од остале властеле и убрајали у »господу српску«.[21] Пре Душановог крунисања 1346, једино је владар био обележаван као »господин српски« или »господин српских и поморских земаља«. За живота Душанова, ниједан од носилаца највиших титула није истицао да је »господин српски«. Угледајући се на владарску титулу, поносито су писали да су постали деспоти или севастократори »свих српских и поморских земаља«.[22]

Господа српска имала су поред спољашњих обележја свога достојанства и извесна права која су иначе припадала владару. Душан је дозволио деспоту Јовану Оливеру да непосредно утиче на избор злетовског епископа, а вероватно му је дозволио и да кује новац. Деспоти су попут владара имали властеличиће у својој служби.[23] Као цареви намесници управљали су пространим областима и градовима. Деспот Симеон је постао намесник Епира, док је деспот Јован Асен управљао Канином, Валоном и областима у Албанији. Кесар Прељуб дошао је на положај намесника Тесалије када је та земља била освојена. Кесар Војихна био је намесник у Драми. Деспот Јован Оливер држао је Овче поље са Злетовом. Севастократор Дејан управљао је краје-

[20] Г. Острогорски, *Серска област* 96–103.

[21] С. Новаковић, *Зак. споменици* 676; на употребу израза »господин«, »господовати« и »господство ни« упозорава Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама* 179, 180.

[22] Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама* 160, 162, 164, 166; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у српском царству* 257–262.

[23] А. Соловјев, *Од. споменици* 151, 166.

Двоглави орао, детаљ са одеће деспота Јована Оливера, Охрид, Св. Софија, капела Св. Јована Крститеља, средина XIV века.

вима око Велбужда и Куманова, док је севастократор Бранко Младеновић држао Охрид са околином.

Казивања савременика, па и неки службени документи, говоре о својеврсној подели Душанове државе на две политичке целине, од којих је свака имала свога владара. Византијски историчар Нићифор Григора пише да је Душан поделио државу са сином тако што је Урошу »дао да влада, по српским обичајима, земљом од Јадранског мора и реке Дунава до града Скопља, коју земљу и велика река Вардар, спуштајући се одгоре, одваја, а себи [је узео] према ромејском начину живота, ромејске земље и градове, одатле [од Скопља] па до пролаза код христопољских кланаца«.[24] До стварне поделе власти између Душана и Уроша није могло доћи, па и Нићифор Григора као најзначајније истиче разлику између »српских обичаја« и »ромејског начина живота«. Слично чини и Душан када подвлачи разлику између »српских« и »грчких« обичаја, између »земље српске« и »земље грчке«, или између »Србаља« и »Романије«. Све је то још јаче истакнуто у уговору који је Душан закључио с Дубровником 1349. године, у коме се напоредо помињу »земља царева и краљева«, »тргови цареви и краљеви«, па чак и »властела царева и

[24] Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима српског царства*, ЗРВИ 17 (1976) 102. У истој расправи Љ. Максимовић наводи уверљиве доказе да у Душановој држави делује јединствен систем локалне управе и да цар Душан није делио власт са краљем Урошем; вид. Љ. Максимовић, *нав. дело*, 101–110.

краљева«. Све што је везано с »грчким обичајима« и за »земљу грчку«, односно за крајеве јужно и источно од Скопља, потчињено је цару и сачињава »земљу цареву«, а све што је везано са »обичајима српским« и за »земљу српску«, односно за крајеве северно и западно од Скопља, било би потчињено краљу и сачињавало би »земљу краљеву«. Подела је видљива и прилично јасно обележена, али Душан и поред тога није делио власт са сином Урошем. Према одредбама већ поменутог уговора с Дубровником, једино је цар надлежан да одређује границе с Дубровником иако је град био окружен »краљевом земљом«, једино он одлучује о постављању или укидању царина у »земљи краљевој«; његови су људи који су се из »земље краљеве« склањали у Стон или на Пељешац. Душанова власт била је у суштини неподељена и једнако присутна у областима које је формално препустио сину и у областима које је задржао под својом непосредном управом. Ипак, друштвени живот је вековима текао различитим токовима у »земљи краљевој« и »земљи царевој«. Наслеђене разлике биле су тако велике и очигледне да их ни царева власт није могла за кратко време уклонити. Државноправни а вероватно и општеполитички разлози наводили су чак цара да те разлике нагласи, као и да повећа обим »цареве земље« територијама што су их јужно и источно од Скопља освојили краљ Милутин и краљ Стефан Дечански. Једноставно укључивање освојених византијских земаља у оквире немањићке државе, као што се до тада чинило, лишило би Душанову царску титулу најважнијег ослонца, док би, опет, утапање старих српских државних територија у Царству потиснуло у други план области које су биле носиоци политичке експанзије и искључило би могућност да Срби заједно с Грцима буду равноправни носиоци идеје универзалног царства.

Недељивост врховне политичке власти одразила се у организацији државне управе. Све исправе које је издавала царска канцеларија биле су пуноважне у »земљи краљевој« као и у Царству. Колико је познато, краљ Урош није имао такву канцеларију из које би излазила акта само за »земљу краљеву«. Свим пословима цареве канцеларије управљао је »логотет« или »велики логотет«.[25] Византијска титула логотета прихваћена је у Србији у време Стефана Дечанског. Још у доба краља Милутина, послове његове канцеларије водио је »дијак«. Душан је као краљ и цар имао своје логотете, који су се на том положају смењивали, уживајући значајан углед. Службу логотета обављао је Јоаникије пре него што је постао архиепископ (1337), а потом и патријарх (1346). Касније се на положају логотета срећe Прибац (1340), отац кнеза Лазара, затим Хрс или Хрис, који је водио преговоре с Протатом (1345). После Душановог крунисања за цара, чешће се као логотет помиње Ђурађ Повика. У царевој канцеларији логотет се бринуо о састављању, писању, оверавању и издавању владаревих исправа. Исправу је могао писати и логотет, али су то, по правилу, чинили »дијаци«, док је логотет издавао наредбу за писање. Састављање јавноправних аката захтевало је да логотет буде упознат са садржином правне радње, да познаје правне норме и да осигурава њихово поштовање, чиме се његов делокруг знатно проширивао. Кроз његове руке пролазиле су све владарске исправе о поклањању, проширивању и потврђивању земљопоседа и имунитетских права како властели

[25] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века*, Глас, 88 (1908); С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас 106 (1923) 82–91; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 259–260; II, 26.

Новац цара Стефана Душана

тако и црквеним установама. За уложени труд, и логотету и дијаку припадала је висока новчана надокнада. Логотет је добијао по 30 а дијак по 6 перпера од сваког села које би у хрисовуљи било записано као нечија баштина, што је, по свој прилици, плаћао баштиник. Заузимајући положај старешине владареве канцеларије, логотет је био упознат са садржином свих исправа којима се утврђују права и обавезе аутономних установа, градских и рударских насеља, а посебно аутономних приморских комуна. У редовне дужности логотета убраја се учествовање у преговорима и закључивање уговора са аутономним установама. Такве преговоре водио је већ поменути Хрс с Протатом, док је у време цара Уроша у преговорима с Дубровчанима учествовао његов логотет Дејан.[26] О поштовању стечених права Дубровчана у српској држави бринуо се на првом месту логотет, а уз њега и други представници централне и локалне управе. Закључивање уговора са аутономним установама, познавање правних норми, а пре свега, одредбе Душановог законика обезбеђивали су логотету одређену власт над свим црквама у држави. Поред цара и патријарха, једино је још логотет имао право да »облада« црквама. Тиме су његов положај и углед високо уздигнути у државној управи. О садржини логотетове власти над црквама не зна се много. Цар као врховни заштитник и бранилац хришћанства, па и свих цркава, пренео је део својих послова из тог делокруга на логотета. Кад би владар донео одлуку да се нека црква са свим својим поседима потчини другој цркви или манастиру, извршење свих послова који из тога проистичу прелазило би у надлежност логотета. Сложеност послова и власт над црквама захтевале су да логотет располаже стручним знањима и да буде владарев поданик православне вероисповести.

[26] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 52, 53.

Византијског порекла били су титула и звање протовестијара у чију су надлежност, поред учешћа у дворском церемонијалу и бриге о царевим драгоценостима, долазили врло значајни послови.[27] Протовестијар је водио надзор над царевим приходима и расходима, а спроводио је у живот и све фискалне мере у држави. Пошто су најзначајнија финансијска средства остваривана убирањем царина, успостављање нових или укидање постојећих царина, повећавање или смањивање царинских стопа били су у непосредној надлежности протовестијара. Пре него што је ово звање уведено, о владаревим приходима и расходима бринули су казнаци, али, како је пословање финансијама временом постајало све сложеније и обимније, на положај протовестијара постављана су лица искусна у новчаним и трговачким трансакцијама, која су истовремено располагала значајним финансијским средствима да по потреби могу кредитирати владара. Титула протовестијара додељивана је, по правилу, владаревим поданицима из редова которске властеле или других приморских градова који су улазили у састав српске државе. Уколико је брига о царевим финансијама поверавана неком Дубровчанину, он није добијао титулу протовестијара. За време цара Душана, истакнуту улогу у вођењу државних финансија и послова имао је његов дугогодишњи протовестијар Никола Бућа, угледан которски властелин и искусан послован човек. Он је имао неколико помоћника и сарадника који су истовремено били његови блиски рођаци и пословни партнери. Захваљујући разгранатим пословним везама с Венецијом, италијанским градовима, римском црквом, добром познавању западних обичаја, италијанског и латинског језика, протовестијар и његови помоћници били су најпогодније личности за вођење преговора са западним земљама и преписке на латинском и италијанском језику.

У управљању војним пословима нису се десиле веће промене, али је до њих дошло у саставу војске. Властела »баштиници« и даље су сачињавали главнину српске војске, али је у њихове редове био укључен и већи број пронијара из »грчких« и »српских« земаља.[28] С властитим наоружањем, попут западних витезова, и једни и други су вршили ратну службу на коњу. Поред најамника са Истока, чије је услуге чешће користио још краљ Милутин, све већи значај придавао се најамницима са Запада. Ратујући за плату, најамници су долазили из разних крајева Европе, али је за собом оставио највидљивији траг одред од 300 Немаца под заповедништвом витеза Палмана који је остао у Душановој служби све до његове смрти.[29] Присуство најамника смањивало је владареву зависност од услуга властеоске војске. Заповедници војних одреда по правилу нису носили византијска звања или титуле, већ су се, као и у старијем периоду, називали војводама. Владар је био и остао врховни заповедник војске, али, ако га је у ратним походима замењивао неко од војсковођа, онда је он добијао титулу »великог војводе«. Заштита пограничних крајева била је у надлежности властеле »крајишника«, који су на том подручју управљали вероватно и цивилним пословима. У унутрашњости земље, део војних послова, чија садржина није довољно позната, долазио је у надлежност »великог властелина стегоноше«. Заповедници војних посада по

[27] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле* 261–263; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 293; II, 22, 206–207; *Историја Црне Горе,* 2/1, 81–82.

[28] Г. Острогорски, *Пронија* 127–151.

[29] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 110–112; М. Динић, *Шпански најамници у српској служби,* ЗРВИ 6 (1960) 15–28.

утврђењима у »царевој земљи« носили су византијску титулу кастрофилакса, док су заповедници најзначајнијих тврђава у »краљевој земљи« носили понекад титулу челника. Челницима су често поверавани различити послови, па се они појављују у улози царевих изасланика који на лицу места спроводе владареву одлуку у дело.[30]

На Душановом двору вршили су службу »слуге« и »ставилци«, као што су то чинили и у доба његових претходника.[31] Слуга се старао о пићу, а ставилац о храни која се трошила на владаревом двору. Оба звања поверавана су и додељивана члановима најистакнутијих властеоских породица. У својој успешној каријери Оливер је био најпре »велики слуга«, затим »велики војвода«, потом севастократор и најзад деспот. На царском двору службу ставилца обављали су једно време будући кнез Војислав Војиновић (1350) и кнез Лазар (1363). Прихватајући и додељујући многобројне византијске титуле, Душан их, ипак, није додељивао ни војним заповедницима нити својим најближим дворанима. Властелин који би стекао неку од титула, било српског, или византијског порекла, поносио се њоме до краја живота, а напуштао би је једино уколико би био почаствован вишим достојанством. У дворској служби или државној управи властела нису остајала доживотно, нити су обавезно напредовала у каријери, па је тежња да се задрже једном стечене титуле доводила до одвајања титула од функција. Та појава је већ раније добила широке размере у Византији и као таква је наслеђена у »царевој земљи«, али је постала приметна и у »краљевој земљи«.[32]

У »краљевој земљи« најзначајније место заузимају титуле кнеза и жупана. Прва је била широко распрострањена, тако да су је носили старешине већих влашких скупина, градских и рударских насеља, которски патрицијат, најмоћнија српска властела и блиски владареви рођаци пре Душановог крунисања, али када је титулу кнеза носио царев намесник веће области, онда је он за савременика био »велики кнез«. Са истим додатком – велики – могла се увећати титула жупана, војводе, челника, слуге или неко друго достојанство. Средином XIV века дошло је до потпунијег разграничавања између титуле жупана и некадашњих његових функција. Жупама, које су као целине властеоска баштина или »држава« (предате у привремену или доживотну државину), управљали су њихови баштиници или држаоци с различитим титулама, па и титулом жупана, али су зато »мешовитим« жупама, у којима је више феудалних господара имало своје поседе, управљале кефалије. Термин кефалија преузет је из византијске провинцијске управе, где се одомаћио у последњој трећини XIII века.[33] На челу смањених провинција с једним градом или

[30] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле* 195, 196. Челник Ђураш Илијић је по Душановом налогу управљао одбраном Скрадина (К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 235, 236), док су челник Муса и челник Милош за време цара Уроша извесно време држали Звечан (Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 36, 63, 103, 122, 185). За разлику од ове тројице, Душанови челници Бранило и Ђурица врше предају манастирских земљопоседа (*Зак. споменици,* 433, 760).

[31] Р. Михаљчић, *Ставилац,* ИЧ 23 (1976) 5–21.

[32] Душанов »слуга« Дабижив убирао је царину у Требињу, док је »велики челник« Димитрије држао неколико жупа и управљао њима; вид. К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима,* Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 429; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 36.

[33] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога* 71; ова студија пружа не само целовит увид у позновизантијску провинцијску управу него омогућава и потпуније сагледавање појединих институција у Србији које су преузете из византијског управног система.

два града стајао је обично »локални« кефалија. Већим и привременим територијално-управним јединицама или историјским областима, као што су Мореја и Тесалија, управљале су »опште« кефалије, којима су »локалне« кефалије биле потчињене. У провинцији и у граду, где се налазило његово седиште, кефалија је као владарев намесник стајао на челу свих цивилних и војних послова. У цивилним пословима помагао му је прокатимен, а у војним кастрофилакс. Поред ове двојице, у провинцијама су повремено деловали катастарски и порески чиновници – обично апографевси и енергони. Овако поједностављена провинцијска управа, са остацима старијег управног уређења, била је прилагођена потребама Византије од XIII до XV века, територијално сужене, економски ослабљене и дубоко прожете феудалним односима.

Ширећи се на рачун Византије, пред крај XIII и у првој половини XIV века, српска држава није битније изменила затечени поредак. У освојеним градовима задржана је или обновљена установа кефалије. Под Милутиновом влашћу, кефалије делују у Скопљу и скопском подручју, а вероватно и у другим градовима које је он освојио. Пред крај живота краља Милутина, поред »локалних«, присутне су и »опште« кефалије. Историјско-географском облашћу Зете управљао је, уместо »младог краља«, кефалија Илија.[34] Присуство »локалних« кефалија у српским земљама приметније је у време краља Душана, а поготово у другој половини XIV века. Њихово успостављање не може се чвршће везивати за одређену реформу целокупне локалне управе нити за неки утврђен датум. У српским земљама, »локалне« кефалије најпре се помињу у Врању и Призрену, развијеним градским насељима у суседству »грчких земаља«,[35] одакле ова установа постепено продире на запад све до Конавала и Требиња, а такође и на север до Рудника.

Као владарев изасланик, кефалија је водио све војне и цивилне послове у повереном му граду и подручју.[36] Старао се о одржавању градских утврђења и, сходно томе, о извршавању обавезе »градозиданија« и »градобљуденија«, као и о одржавању поретка, реда, мира, безбедности саобраћаја и трговине. У одређеним случајевима и по потреби, појављивао се у улози судије, посебно када су у питању били односи између поверилаца и дужника. За све прекршаје којима се нарушава успостављени поредак и ремети мир, кефалија је имао право да изриче казне по скраћеном судском поступку (»удава«).[37] Са својим помоћницима хапсио је и затварао кривце, а посредно је вршио и надзор над тамницама. На свом подручју и по владаревом наређењу обављао је разграничавање црквених и световних земљопоседа. По владаревом овлашћењу појављивао се у улози извршиоца (»милостника«) различитих послова, па и у улози јемца да су владар и закупци царина поравнали међусобна потраживања. У граду и на повереном му подручју спроводио је у дело све владареве одлуке, било да су оне прецизиране или саопштене као општа упутства. Од њега је владар захтевао стручност и послушност, али је зато кефалија уживао

[34] *Историја Црне Горе* 2/1, 66.

[35] У Врању се кефалија помиње на годину-две пре Душановог крунисања за цара, а у Призрену после крунисања; вид. А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 109; С. Новаковић, *Зак. споменици* 683.

[36] Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 202–206; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога* 88–97.

[37] С. Ћирковић, *Удава*, Зборник ФФ 11/1 (1970) 345–351.

одређене привилегије и за свој труд примао материјалну надокнаду. По мешовитим жупама, надлежности кефалије биле су по много чему блиске надлежностима некадашњих жупана, што је олакшало и убрзало прихватање једне титуле страног порекла.

У крајевима које је Душан освојио од Византије није озбиљније нарушен затечени систем провинцијске управе. Замењени су поједини чиновници који нису прихватали нову власт, а систем је у основи функционисао на уходан начин. До видљивијег одступања дошло је у крајевима које је од Византије освојио краљ Милутин, па и у јужним деловима српских земаља, где се у локалној управи, поред кефалије, често помиње севаст. Титула је, несумњиво, преузета из Византије, али у позновизантијској управи није било чиновника с таквим звањем, већ се израз севаст употребљавао као епитет за високе чиновнике који нису рођаци царске породице.[38] На територији српске државе, звање севаста помиње се у Призрену већ у време краља Драгутина, а у доба краља Милутина, и на широком подручју данашње северне и средње Македоније, где се одржало кроз цео XIV век. У српским земљама севасти се срећу у Врању и Хвосну, а касније у Конавлима и Требињу (1359), али им се ту убрзо губи сваки траг.[39] По својим надлежностима, севаст је био близак чиновнику византијског катастра. Он је проверавао да ли феудални господари с правом досељавају зависне људе на своје поседе. Утврђивао је међе манастирских пашњака, водио рачуна о неповредивости земљишне својине, као и о праву коришћења водених токова. Појављивао се у улози судије, највероватније у парницама око коришћења земљишта. Уколико би неко присвојио туђа права, кажњаван је »потком« – казном за повреду земљишне својине. Севаст је могао да заплени све пољопривредне производе уколико су они произведени и стечени нарушавањем земљишних права. По рангу, севаст је стајао иза кефалије и најчешће је деловао изван градског насеља, а понекад и у граду.

У управљању насељима градског типа, значајно место припадало је и кнезу. По рударским насељима кнез је најпре постављан из редова угледних Саса, а касније су на тај положај долазили и други угледни људи. У српској држави градови су увек били под контролом државе, али, што је економски значај неког насеља бивао већи, и улога кнеза постајала је значајнија. По градовима или рударским центрима где је истовремено било и кефалија и кнезова, компетенције кнеза сводиле су се на најближег помоћника кефалије, претежно у цивилним, али и у војним пословима.[40] Кнез је, као и кефалија и севаст, припадао категорији »владалаца«, који су имали одређену власт над становништвом у граду и градском подручју. Он је водио рачуна да се у град не досељавају зависни људи феудалних господара. У различитим споровима које су међусобно водили пословни људи у граду, кнез је, као и кефалија, обављао дужност судије, али не у кривичним делима за која је било предвиђено да се судски поступак води пред владарем. По градовима Душанове

[38] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога* 14, нап. 40.

[39] С. Новаковић, *Зак. споменици* 177, 310, 387–388, 394, 401, 407, 415, 423–424, 455–456, 471, 473, 609, 613–614, 616, 620, 644, 662, 673, 680, 720; *Mon. Rag.* II, 277.

[40] М. Динић, *За историју рударства* I, 3, 5, 18; II, 14, 71–75. Кнезови се често помињу у манастирским исправама, али се из уопштених израза »да немају област«, »да не метехају« или »да не чине какве сметње« не може много сазнати о њиховим компетенцијама. О учествовању у судству и другим појединостима вид. С. Новаковић, *Зак. споменици 170, 180, 616, 767, 388, 609, 614, 683.*

државе где византијски систем у основи није претрпео осетније промене, кнезови се не помињу, већ је тамо кефалијин помоћник у цивилним пословима био прокатимен. Његова улога је временом слабила, док је значај кнезова бивао све већи, како у српским земљама тако и у северним деловима »грчких земаља«. У градској управи одређено место припадало је и цариницима. Они нису били обични сакупљачи царина, већ и представници јавне власти, тако да су се појављивали у улози судија, а по владаревом наређењу обављали су и друге послове, најчешће везане за фискалну политику.[41]

Деловање постојећег апарата централне и локалне управе осигуравало је присуство царске власти у најважнијим пословима, доприносећи истовремено чвршћем везивању појединих делова »српских« и »грчких земаља« у јединствену политичку заједницу, што се испољавало и у тежњи за приближавањем и уједначавањем терминологије преузете из српског и византијског управног система. Напоредо с логотетима, протовестијарима или кефалијама, деловали су војни заповедници и цареви дворани са српским титулама. Српским територијално-управним јединицама – жупама – управљале су кефалије ако су жупе биле »мешовите«, али, ако су жупе биле дате у баштину или »државу«, њима је управљала властела с различитим титулама. Увођење византијских звања није обавезно подразумевало прихватање одговарајућих компетенција. Протовестијар је, пре свега, био »comes camerarius«, док је логотет, поред послова у канцеларији, имао и »власт над црквама«. Душановој држави био је потребан једноставнији бирократски апарат него Византији тог времена, па се строга подела и разграничење послова нису ни могли остварити. Деловање неразвијеног и малобројног бирократског апарата омогућавало је спровођење централистичких тежњи у ограниченим размерама. Већи степен централизације наилазио је на различите препреке, које су проистицале из економског развоја и структуре феудалног друштва. Отуда се и деловање кефалија првенствено везује за град и градско подручје, а само донекле за »мешовите« жупе, док се изван тог простора не осећа. Феудалним господарима су и у »мешовитим« жупама припадала одређена села са ужим или ширим имунитетским правима. Уколико је неко од тих села било потчињено каквој цркви или манастиру, оно није било у надлежности кефалије и његових сарадника. У спровођењу централизације посебно је место дато Душановим намесницима већих области, али ниједан од њих није припадао бирократском апарату, већ категорији најмоћнијих феудалних господара, често у рангу »српске господе«. Однос намесника према цару био је ближи и сличнији односу вазала према сениору него слуге према господару, па је због тога и степен централизације много више зависио од става најмоћније властеле према цару него од делатности бирократског апарата. Намесници великих области и најмоћнија властела пружали су подршку Душану док је био жив, уживајући истовремено висок степен самосталности, а испољавајући понекад и самовољу.

[41] *М. Динић, За историју рударства* I, 63–70; II, 15–16, 76.

ОСВАЈАЊА И ОДОЛЕВАЊА: ДУШАНОВА ПОЛИТИКА 1346–1355.

Царским крунисањем у априлу 1346. нису биле остварене све амбиције Душанове. Оне нам, додуше, нису ни довољно познате, јер савремени извори не откривају његове најдаље политичке циљеве, нити садрже наговештаје о његовом политичком програму после крунисања за цара Срба и Грка. Из сачуваних текстова може се, ипак, закључити да је Душан видео себе у низу православних царева који почиње Константином Великим, да је сматрао да има пуну царску власт са свим правима која су имали његови царски претходници и са свим дужностима које царско достојанство налаже. Био је уверен да му је, као некад Константину Великом, дато да влада многим језицима, а поделом државе на »земљу цареву« и »земљу краљеву« јавно је показао да је она прерасла државу његових предака, јер је она била само држава српске господе, и да је постао владар »у целокупној православној вери«.[1]

Универзалност је, очигледно, сматрана за суштинско обележје царске власти и тада кад је најмање пет европских владара носило царску титулу. Својим универзалистичким претензијама Душан је, бар у начелу и теорији, оспорио легалност и оправданост постојања она друга два цара што су се борила за цариградски престо. У практичној политици он није ишао тако далеко, залагао се за законита права Јована V Палеолога, улазио у преговоре с Јованом VI Кантакузином, дозвољавао да се у Светој Гори спомињу у молитвама имена византијских царева, давао чак да се његове повеље носе на потврђивање Јовану V.[2] Непосредна последица Душанових универзалистичких претензија била је потреба да завлада Константиновим Градом. Он се Царевог Града, истинске престонице Царства, није могао одрећи а да тиме не изневери смисао својих царских амбиција. Отуда је освајање Цариграда морало бити практичан циљ, а не далеки идеал његове политике; због тога се плановима за освајање Цариграда бавио још пре царског крунисања и касније им се враћао све до краја живота. Својим освајањима до 1346. Душан је просторно раздвојио нешто пре тога непотпуно уједињене остатке Византијског Царства на европском копну. После више од једног столећа самосталног развитка, под царску власт су дошли Тесалија 1336. и Епир 1337. Оно што је

[1] Најпотпуније изложена Душанова царска идеологија налази се у »речи« која прати Законик, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, изд. Н. Радојчић, 83–86, 142–144 и 147–162, где се налази студија којом се брани аутентичност овога текста.

[2] Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 134–136.

далеко на југу, у Мореји, остало византијско, повезано је било с државним центром само преко рођака царске породице и носилаца високих титула, који су били стварни господари те територије. Душановим освајањем Македоније и Албаније пресечена је веза између престонице и нешто пре тога повраћених провинција. Солун је попут острва са свих страна био окружен Душановим територијама и само је морем одржавао везу с престоницом и осталим деловима Царства. Пред Душаном су лежала два дела Царства, један на југу, који је почињао на границама Тесалије и Епира, с релативно очуваним привредним снагама, и други на истоку, сведен на Тракију и цариградску околину, опустошен и осиромашен, али драгоцен са свога симболичког значаја: ту је било седиште царева и царских институција, васељенске патријаршије, биле су ту славне цркве и ризнице културних традиција које су досезале до римских времена.

Тај мањи, али неупоредиво славнији источни део горео је у време Душановог крунисања у пламену грађанског рата. Већ четири године трајале су борбе око престола у које су као савезници били увучени и странци, нарочито Турци, освајачи Мале Азије. Победу до тога времена није извојевала ниједна страна, али равнотежа се постепено реметила и превагу је добијао Јован VI Кантакузин. На Душаново уздизање он је одговорио месец дана касније својим другим крунисањем, које је у Димотици обавио јерусалимски патријарх. Али, то није ојачало Кантакузинов положај. Непотпуност и правна безвредност тога крунисања падале су у очи већ савременицима, а признао их је посредно и сам Кантакузин када се касније још једном подвргао церемонији крунисања. Њему у корист ишла је пре свега слабост његових противника, нарочито непопуларне царице Ане, удовице Андроника III и мајке Јована V Палеолога. Када су се изјаловиле наде у турску помоћ, јер су позвани савезници опустошили византијску земљу и пришли супарничкој страни, царичине присталице су се осуле, а када се у рату са Ђеновљанима један од команданата флоте осетио лично угроженим, отворио је Кантакузину капије престонице.[3]

Поставши у фебруару 1347. господар ситуације, Кантакузин се није обрачунавао са својим противницима, већ је, наступајући као легитимиста, наметнуо систем владавине којим је требало да се остваре његова права и испуне жеље последњег цара. Јован V остао је савладар и после десет година могао је да почне да учествује у вођењу државних послова. Млади цар је поред тога био верен Кантакузиновом кћерком, чиме је узурпатор постао члан царске породице.

По Душана је овакав обрт био неповољан јер је довео до уједињења његових супарника и самим тим до повећавања отпорне снаге источног дела Византије. У таквој ситуацији Кантакузин је покушао да води активнију политику према Душану. Није могао да предузме офанзиву, али се зато силом прилика послужио дипломатским средствима. Упутио је српском владару посланике који су у исто време изразили захвалност за помоћ коју му је раније пружио и пренели захтев да врати Царству освојене градове. Душан није ни

[3] Познавање грађанских ратова у Византији ослања се на старе монографије *Parisot*-а и Флоринског; уп. Г. Острогорски, *Историја Византије* 465, 481–495. За историју Душанових односа с Византијом још има вредности стара студија: Т. Флоринский Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV вѣка I–II, С. Петербург 1882 (репр. *London* 1973).

одговорио на те византијске поруке.[4] Већу практичну вредност имало је образовање једне посебне територије под управом царевог сина Матије Кантакузина, у непосредном суседству Душанових територија. Требало је да та област, која се простирала од Христопољског кланца до Димотике, послужи истовремено као брана даљем српском продирању и као полазна тачка за евентуална освајања. Матија је с турским помоћним одредом још у току 1347. прошао кроз Христопољски кланац и опустошио суседне области под српском влашћу.

О српским акцијама у то време нису сачуване вести. Цар Душан је у пределима Романије био у јесен 1346.[5] Годину дана касније, после посвећивања своје задужбине, манастира Светих Арханђела код Призрена, цар је заједно са царицом дошао у пограничне области, али је главну пажњу посветио Светој Гори. Неколико месеци боравио је на Атосу посећујући манастире и делећи нештедимице поседе и имунитете. Цареву дарежљивост и захвалност за подршку приликом крунисања осетили су сви светогорски манастири.[6] Највише користи имао је, ипак, српски манастир Хиландар, чије је братство било нарочито блиско цару и царици. Српски манастир је новим поклонима заокружио своје велике поседе, успешно окончао неке спорове и стекао претежан утицај у управљању Светом Гором. Српска власт је у целини поштовала традиционално уређење монашке земље, али је, као и у другим византијским областима, подржавала персоналне промене којима је на руководећа места дошао српски елеменат. Доба српске власти запамћено је у Светој Гори као доба »прôта Срба«, када се повећавао број монаха Срба, кад је српски манастир стекао велики број ћелија, када се Срби јављају као старешине и у другим манастирима.[7]

Боравак српског цара и царице у Светој Гори у последњим месецима 1347. и првим месецима 1348. доводи се у везу с кугом која је тада владала у многим земљама односећи огроман број жртава. Почетком 1348. харала је у Цариграду и градовима на егејској обали, али исто тако и у градовима на јадранској и јонској обали. Преносила се бродовима, захватала је најпре лучке градове, а највише је косила у гушће насељеним областима. О ширењу куге у областима унутрашњости Балканског полуострва нису сачуване вести. Сигурно је само то да ни оне нису биле поштеђене, али нема поузданих ослонаца да би се проценила величина губитака или тежина поремећаја које је помор изазвао.

Међу многобројним жртвама »црне смрти« 1348. био је и севастократор Јован Анђео, намесник Епира и Тесалије, лојални присталица Јована VI Кантакузина још од времена када је овај почео да се бори за власт. Нестанак намесника који је својом влашћу и ауторитетом осигуравао власт Цариграда у овим удаљеним и одвојеним провинцијама повећао је ионако велику пометњу изазвану страдањем од куге, бежањем становника и паником. Све је то

[4] Т. Флоринский, *нав. дело* I, 97.

[5] У новембру 1346. Душан је био неколико дана удаљен »*in partibus Romanie* (*Š. Ljubić, Listine II*, 408); уп. М. Пурковић, *Итинерар краља и цара Стефана Душана*, Гласник СНД 19 (1938) 239–244.

[6] G. C. Soulis, *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies 2 (1954) 125–139.

[7] Р. Грујић, *Царица Јелена и Ћелија Св. Саве у Кареји*, Гласник СНД 14 (1935) 43–57; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972; Г. Острогорски, *Серска област* 109–118.

Душану пружило прилику да пошаље војску и поседне обезглављене области. Освајање је завршено пре 1. новембра 1348, али се не зна како су текле војне операције. Неки градови су пружили отпор, други су се предали без борбе. Великаши Тесалије прихватили су, изгледа, српску власт без противљења рачунајући да ће под новим владарем не само сачувати него и увећати своје поседе и привилегије. За намесника Тесалије Душан је поставио свога војсковођу Прељуба, који је добио титулу кесара.[8] Он је за своје седиште изабрао утврђени град Трикалу. У Епиру је Душан поставио на положај намесника свога полубрата Симеона-Синишу, који је као царев блиски рођак добио титулу деспота. Симеонова област имала је средиште у Арти, престоници ранијих епирских владара, и настављала се на другу област којом је, такође с титулом деспота, управљао царичин брат Јован Комнин Асен. Његово седиште било је у важној трговачкој луци Валони. Поверавање освојених области на управу царским сродницима имало је и ту предност што је омогућавало да се нови властодршци тесно повежу са утицајним локалним великашким породицама и да се на тај начин нагласи континуитет правног и друштвеног система. Младог сина Стефана Дечанског, царевог полубрата, оженили су Томаидом, кћерком деспота Јована II Орсинија, последњег самосталног владара Епира. Њена мајка, деспотица Ана, која је скоро деценију и по била удовица, удала се за Јована Комнина Асена, намесника Албаније.

После освајања Епира и Тесалије Душаново царство постало је непосредан сусед малих западњачких феудалних поседа на јонској обали (око Драча, Бутринта, Наупакта), затим Атинског Херцештва под влашћу Каталанаца и млетачких поседа на егејској обали. Млетачки трговци у Птелеону, граду на улазу у Волоски залив, трпели су понекад штете од Прељуба и »његових Албанаца« и жалили се због тога српском владару тражећи накнаду штете и боље поступање према поданицима Републике.[9] Очигледно је албански елеменат затечен у Тесалији ступао у службу нових господара и заузимао места оних Грка који су се нашли на страни царева у Цариграду.

Кантакузину је после Душанових успеха у Тесалији и Епиру остала само цариградска шира околина, јер 1348. његова власт није признавана ни у Солуну. Душан је имао основа да тврди како је освојио пет шестина Византијског Царства. Преостала шестина била је најзначајнија, али и најтврђа, и њено освајање Душан је морао одложити. Разлоге за то одлагање отворено су износили његови посланици у пролеће 1350. године. Цар је знао да не може освојити и потчинити Цариград сам, без помоћи на мору, а за савезника на мору хтео је да има Млетачку Републику. Она, међутим, није била спремна да иступи против Кантакузина, који се борио са Ђеновљанима, љутим непријатељима Венеције.[10]

После великих освајања у византијским областима, Душан је више пажње почео посвећивати старим српским земљама, које је као »земљу краљеву« формално препустио сину краљу Урошу. Душан је стварно управљао и тим делом своје простране државе јер му је син био још у дечачким годинама. На државном сабору у Скопљу 21. маја 1349, у присуству патријарха и црквених великодостојника и све властеле »мале и велике«, проглашен је царев Зако-

[8] Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку* 229–230.
[9] Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку* 232.
[10] Š. Ljubić, *Listine* III, 174–179.

ник.[11] Доношење Душановог законика имало је и начелан и практичан значај. Било је то извршавање једне од царских дужности, чија је сврха била да допринесе остваривању идеала хришћанског живота. Законик се односио на целокупну Душанову државу, на цело велико царство, али је практични значај имао превасходно у старим земљама Немањића, које су биле земље обичајног права, насупрот новоосвојеним областима у којима је већ неколико столећа неговано писано и учено римско право у својој прилагођеној византијској варијанти.

У лето те исте године цар Душан је у Новом Брду примио велико посланство Дубровника у коме је поред три дубровачка властелина био и посланик Млетачке Републике. У односима између Душана и Дубровника није било великих и тешких проблема, али је било много питања која је требало решити преговорима. Од доласка на престо Душан је према Дубровнику водио изразито пријатељску политику, није притискивао ни угрожавао град, није показивао намере да га освоји или потчини. Можда су на такав његов став утицали обзири према Венецији, која је њему била веома потребна. У сваком случају, и Дубровчани су осетили заокрет који је са Душаном настао у њиховим односима са суседима, па су и касније Душана истицали као свога великог пријатеља, мудрог и праведног владара и њему приписивали многе уредбе и установе којима су се регулисали односи са суседима.[12] Ипак, ни у Душаново доба односи Дубровника и српске државе нису били лишени трзавица. Долазило је и тада до свакојаких заплета и тешкоћа, до мањих и већих сукоба и спорова.

Често су се дешавали напади на поседе становника дубровачке територије и дубровачке поданике који су одлазили на српске тргове или се враћали у свој град. То зло се није дало искоренити јер органи државне власти нису били довољно делотворни да би могли непрекидно осигуравати безбедност граница и путева коју је владар начелно гарантовао. Четрдесетих година XIV века Дубровнику се приближила немирна српско-босанска граница, преко које се често залетало ради пљачке и наношења штете, што је појачавало атмосферу немира и несигурности. Дубровчани су, додуше, имали опробана средства да се заштите: хватали би кривце који би дошли на дубровачку територију, покретали парнице пред заједничким судом на граници (станком) и тужили се локалним властима у залеђу захтевајући да штете буду надокнађене а кривци кажњени. Теже је долазило до решења кад је штету наносила суседна властела којој је била поверена власт над територијама. Понекад би оваква властела самовољно мењала услове пословања трговаца уводећи нове царине или повећавајући оне уобичајене. Жалбе би тада упућиване непосредно владару, који би штету коју је нанела властела признавао као своје дугове, а незаконите »новштине« би укидао, као што је укинуо царину у Требињу у лето 1349. године. Па и сам владар је понекад, у околностима које ближе не познајемо, посезао за имовином дубровачких трговаца. Душан је најмање три пута за неке своје хитне потребе узимао трговцима робу, једном за време своје свадбе, а затим, касније, на панађурима у Грачаници и Пологу. Стварао је на тај начин дугове које није оспоравао, али је отезао с њиховом исплатом

[11] *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчић, 43.
[12] У повељама из каснијег времена често се позива на ауторитет цара Стефана. Њему се приписују и установе које су у ствари знатно биле старије.

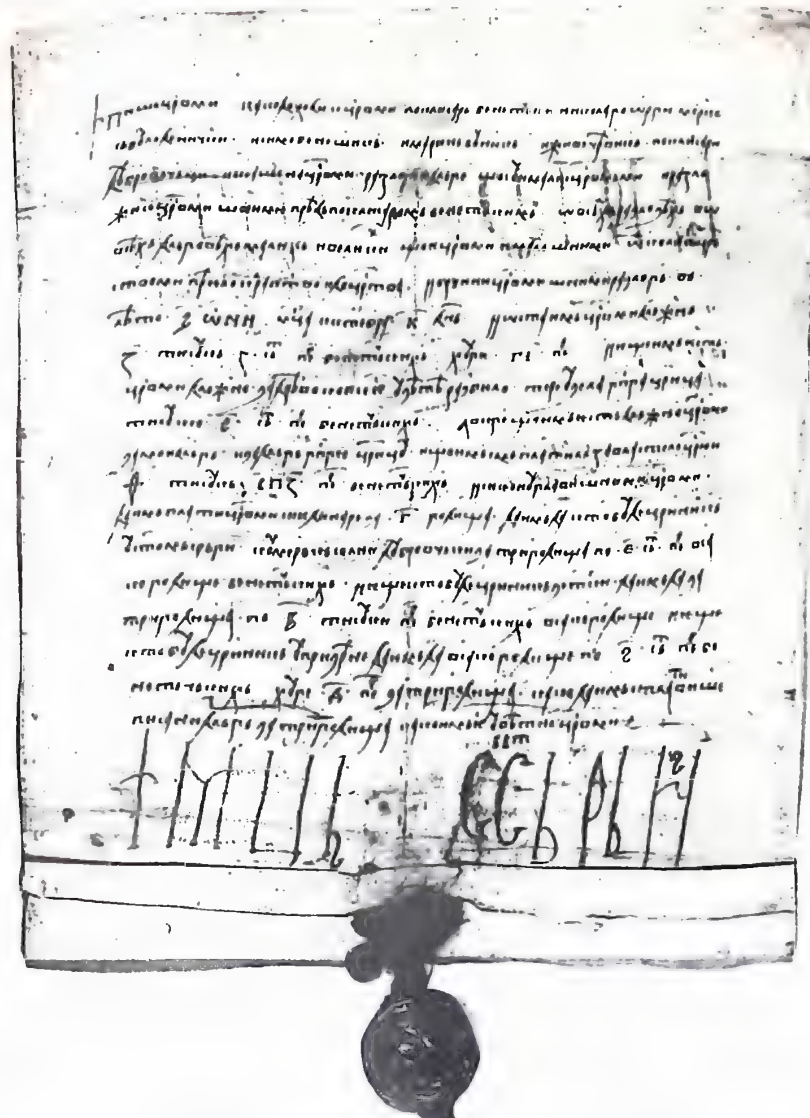

Писмо цара Душана Дубровчанима, 1349. године, Београд, САНУ.

чинећи тешкоће трговцима. У лето 1349. обрачунати су сви дотле неисплаћени дугови властеле и самог цара и царице. Суму од преко 9.000 перпера цар је обећао исплатити у току следеће три године од прихода царине у Зети, царине у Призрену и од цареве половине прихода од соли која се продавала у Дубровнику.[13] Документ издат том приликом даје известан увид у изворе владарских прихода и начин како се њима управљало.

Најважнији резултат преговора у Новом Брду била је велика повеља коју је цар Душан издао Дубровнику 20. септембра 1349. године.[14] Њоме је било још једном потврђено све оно што се дотад било уобичајило у односима између Дубровника и српске државе и што је било освештано дугом традицијом и заклетвама неколико претходних генерација. Као раније Милутин, тако је сад и Душан прихватио целокупно наслеђе обичајног права разрађујући подробније оне његове области у којима се осетила потреба за прецизирањем норми услед новина које су се јављале у све сложенијим друштвеним односима. За разлику од времена првих Немањића, када је у узајамним заклетвама основно било питање односа на границама, код Душана су у средишту пажње дубровачки трговци у градовима и трговима српске државе. Слободно кретање трговаца и безбедност њихове имовине цар је поново потврдио и изричито преузео обавезу да ће надокнадити штету коју трговци претрпе у његовој земљи и да ће он сам затим гонити кривце. Потврђено је и право слободног проласка трговаца кроз српску државу у суседне земље, с једним важним ограничењем: оружје нису смели да носе »ни у Бугаре, ни у Басарабину земљу, ни на Угре, ни у Босну, ни у Грке«. Оружје се смело доносити само »у земљу царства ми и краљеву«. Највећи број одредаба повеље односио се на судску надлежност и начин решавања спорова. Наглашена је улога територијалних судова, а неколико врста спорова резервисано је за царев суд (убиство и рањавање, бежање људи, крађа коња, спорови о земљи). Остала је сачувана мешовита порота, а дубровачким трговцима је дата важна привилегија коју су уживали до краја српске државе, наиме, да се у спору о неком дугу царевог поданика верује простој заклетви појединог Дубровчанина. У повељу је унета и одредба по којој се није могла узимати имовина са разбијеног брода, и друга, по којој је цар у случају каквог сукоба с Дубровником био дужан да да̂ рок од шест месеци трговцима да с имовином напусте његову земљу. Дубровчанима су наметнуте две обавезе: да врате људе који су се доселили у Стон после 1333. године и да се не мешају у управљање Мљетом, који је био под царевом влашћу.

Млетачки посланик маркграф Николо Ђорђи имао је задатак да у случају успешног завршетка преговора о Дубровнику покрене још два питања, наиме, да покуша да посредује за мир између српског владара и византијских царева и да покуша, такође, да посредује између цара Душана и бана Стјепана II Котроманића. Венеција је у оба случаја била заинтересована да се постигне мир, јер је била у добрим односима са све три стране, а босански бан је и замолио Републику да буде посредник. О првој мисији није остало никаквог трага, али се може с разлогом помишљати да за њено извршење није било

[13] Још не располажемо посебном студијом о односима цара Душана и Дубровника. Поред објављених докумената у: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 47–68, и *Mon. Rag.* I, 135–287; II, 1–49; V, 329–407, у Хисторијском архиву у Дубровнику налази се и известан број необјављених докумената.

[14] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 59–64.

услова јер је Душан у то време био заокупљен борбом против Кантакузина. Само неколико месеци касније његово посланство је у Венецији тражило флоту да би могао напасти и опседати Цариград.[15]

Николо Ђорђи је, свакако, први почео да посредује између цара и босанског бана. Његово посредовање су затим наставила два млетачка посланика не постигавши никакав успех. Бан Стјепан II је настојао да продужи примирје које је истицало 1349, али на основи начела да и једна и друга страна задрже оно што поседују. Уз помоћ млетачких посредника, он је још 1346. издејствовао склапање примирја, иако није пристајао да испуни главни услов Душанов, да врати »земљу коју је раније одузео«. Заузет подухватима у византијским областима, Душан је тада показивао велику попустљивост и пристајао на арбитражу која би утврдила да ли он има право. Бан Стјепан II није на то пристајао, а Душан је, ипак, допуштао могућност да се склопи примирје на три године, са обавезом да се обе стране уздрже од наношења штете. У лето 1349. бан Стјепан II је намеравао да у Хуму, код ушћа Неретве, подигне утврђење и тражио је од Венеције помоћ с мора у случају да изградња буде угрожена. Венеција се и сама противила грађењу тврђаве, па је цело питање ставила у оквир преговора са српским царем и, упозоравајући да ће то изазвати тешкоће у преговорима, тражила од бана да одустане од грађења.

У пролеће 1350. цар Душан је тврдио да се само из обзира према дужду и Млетачкој Републици уздржавао од обрачуна с босанским баном, али да му је овај рђавим узвратио, да је његова војска пљачкала цареву територију, да је освојио нека места и да их још увек држи. Венецији је Душан све то поручивао објашњавајући намеру да се освети босанском бану и тражећи да му Република пише да врати што је узео и надокнади штету. Из дубровачких докумената се види да су Душанове жалбе биле основане. Поред других прекршаја примирја, један одред босанске војске је око Божића 1349. продро чак до Конавала и опљачкао цареве поданике.

Венеција је заиста том приликом интервенисала код босанског бана и добила уверавања која су стављала у изглед успех у преговорима, па је у јуну 1350. изабрала два своја нова посредника. Тада је Душан већ озбиљно мислио да своју велику војну силу упути против Босне. Бана Стјепана II је то изложило великој опасности, можда највећој у његовој успешној владавини, али га та опасност ипак није навела да се одрекне Хума. Посредници су путовали од једног владара другоме и стекли уверење да нема изгледа за успех. Видећи да само подноси трошкове и губи ауторитет, Венеција је у септембру 1350. повукла своје посланике.[16]

У октобру је цар Душан кренуо у свој поход, о коме је познато само неколико појединости. Цар је са својим одредима ушао у Хумску земљу и заузео спорну област. У једној повељи босанског бана помињу се заслуге његовог властелина »када бише рашки цар узел Нови мој град«. Прошавши долину Неретве, Душан је пошао даље ка западу. Случајно је сачувана забелешка из које се види да су у Трогиру и Шибенику средином октобра 1350. очекивали да ће српски цар доћи до Крке и припремали посланства с даровима да га у том случају посете.[17] Душан је, по својој прилици, хтео да

[15] Š. Ljubić, *Listine* III, 174–179.

[16] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 118–120.

[17] F. Rački, *Notae Ioanis Lucii*, Starine 13 (1881) 233.

посети и помогне своју сестру Јелену, која се у октобру 1347. удала за господара Омиша, Клиса и Скрадина Младена III Брибирског, синовца Младена II, некадашњег Милутиновог противника. Младен III је за време велике куге 1348. умро па је његова удовица морала да брани његово наслеђе за сина Младена IV. Венеција и Угарска биле су веома заинтересоване за Јеленине градове, али их је уговор о примирју обавезивао да се уздрже од акције.[18]

Није познато да ли је цар Душан стигао до територија којима је господарила његова сестра. У сваком случају, у току похода допрли су до њега неповољни гласови о догађајима у Македонији који су га присилили да се журно упути ка областима у којима је његова власт, како је изгледало, била пољуљана. Гарнизони које је оставио у Хумској земљи нису били довољни да очувају ову област, која је убрзо поново дошла у руке босанског бана. На путу за Македонију Душан је са женом и сином средином новембра 1350. посетио Дубровник.[19]

После болести и дужег периода неактивности, Јован VI Кантакузин је прегао да уз турску помоћ осигура власт над Солуном и поврати градове у Македонији који су били у Душановим рукама. Пошао је с великим турским помоћним одредом од 20.000 ратника под заповедништвом Орхановог сина Сулејмана. Међутим, пре додира и сукоба са Србима стигла је вест да су ови ратници потребни у Малој Азији и они су нагло напустили Кантакузина, опљачкавши у повратку бугарске и византијске територије. Пошто је изгубио ове савезнике, Кантакузин је на миг једног од Душанових локалних наместника нашао другу групу која је на бродовима дошла из Мале Азије у област око ушћа Струме. Та мања група Турака била је, ипак, довољна да уз њену помоћ запоседне Солун, потисне српске ратнике из околине града и почне са освајањем градова у Македонији.

Кантакузинови турски савезници залетали су се све до Скопља уносећи страх не само међу становништво већ и у војне посаде и поједине заповеднике, који су, не уздајући се у своје снаге, предавали градове Кантакузину. Знало се да је цар Душан с главнином снага на далеком бојишту и да нема изгледа да ће их ослободити опсаде. Заповедник града Железнец (Гинекокастрон) пришао је из невоље Кантакузину, обећао му заклетвом верност, али се вратио Душану чим је овај стигао у Македонију. Према Кантакузиновом казивању и неки од великаша Душанових, као Брајан, Хлапен, Толислав, показали су спремност да преговарају. Ипак, главне градове Кантакузин је морао освајати.

У Беру се налазио јак гарнизон састављен од српских ратника и немачких најамника. И становништво је било знатним делом српско, јер је Душан, супротно својој општој политици, раселио Грке и населио своје људе. Ту је предузео и велике градитељске радове на два градска утврђења. Поред турских савезника који су се утврђењу привукли на чамцима, Кантакузин је имао помоћника и у самом граду. Један од преосталих Византинаца имао је сина у турском ропству. Да би га ослободио, он је бацио лестве опсађивачима, који су успели да пређу зид и отворе капије. Посада је била затворена у унутрашњем утврђењу и после неког времена се предала. Међу Немцима Кантакузин је препознао неке од оних које му је раније послао Душан као

[18] Š. Ljubić, *Listine* III, 79, 82, 98.
[19] J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 44–46.

помоћ. Њих је ослободио, а пустио је и Душанове ратнике одузевши им претходно коње.

На град Воден Кантакузин је морао јуришати, али се није, како сам прича, послужио снагом својих турских савезника. После пада Водена освојио је без већих напора и мање градове у његовој околини (Старидол, Петра, Соск, Дивра, Остров, Нотија). Кантакузин је покушао да прошири своју територију и према југу. Освојио је два града: Кастри и Ликостомион, али Сервију, која чува улаз у Тесалију, одлучно је бранио кесар Прељуб и зауставио продирање у том правцу.[20]

Разлог Душановог наглог повратка представљали су, по свој прилици, догађаји у Скопљу. У граду који је био скоро седам деценија под српском влашћу и једна од престоница владара у Милутиново и Душаново време, присталице Кантакузина стекле су такав утицај да су упутиле посланике с поруком да се предају његовој власти. До остварења овога плана није дошло јер се Душан вратио у Македонију и ситуација се за кратко време изменила.

Пре него што ће почети војна дејства, Душан се у близини Солуна упустио у преговоре с Кантакузином. О томе је сачувано опширно али тенденциозно и знатним делом невероватно казивање самог Кантакузина. У преговорима су споменути и њихови ранији односи. Душан је пребацивао Кантакузину да је заборавио гостопримство и помоћ коју му је у своје време пружио; пребацивао му је, такође, да је отео оно што је он освојио и што му припада. Кантакузин је, са своје стране, одрицао да је било шта обећао и захтевао је да Душан врати Царству целу Македонију, затим Акарнанију и Тесалију. У току преговора, Душан је, наводно, постао попустљивији, па је, тобоже, препуштао Кантакузину све оно што је овај освојио, али се Византинац није задовољио тиме, него је вршио притисак на Душана све док овај није пристао да врати Тесалију, Акарнанију и Македонију изузев Сера, Мелника, Костура и Струмице. На тој основи је, по казивању Кантакузина, постигнут договор који је прослављен заједничком гозбом. Тек после тога Душан је, наводно, по наговору Кантакузинових противника, променио мишљење и уместо да изда наређење да се византијском владару предају градови заузео је непријатељски став. Изгледало је да ће се састанак завршити борбом. Обе војске стајале су читав дан једна према другој у борбеном поретку, али ниједан од владара није дао знак за напад. Кантакузин се повукао у Солун, а Душан је за кратко време, док је Кантакузин боравио у Солуну, повратио изгубљене градове.

Не чини се вероватним да је Душан пристао да врати било шта од освојених земаља, већ и стога што је познато да се он спремао да нападне Цариград. Његов посланик је у мају 1350. у Венецији тврдио да већ поседује десет делова (што значи десет дванаестина) византијске територије, да намерава да освоји Цариград, али да то не може да учини без флоте. Душан се већ тада представљао као борац за права младог Јована V Палеолога кога Кантакузин држи затвореног. Венеција се тада, као ни у ранијим приликама, није упуштала у акцију против Цариграда. Била је заинтересована да истисне Ђеновљане, али је о томе преговарала с Кантакузином управо у време кад је овај ратовао с Душаном.[21]

[20] Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку* 236.
[21] Cantacuzenos III, 137–156; Т. Флорински, *нав. дело* I, 106–114.

Догађаји тих година показали су свима да се ништа не може учинити без турске подршке. Кантакузин је и даље рачунао на турске савезнике, што се јасно види из његових преговора с бугарским царем. Он се морао извињавати бугарском владару због штета које су његови турски савезници нанели и обећавао је да ће убудуће заједнички бранити флотом византијске обале и допустити искрцавање само оним ратницима који су одређени за борбу против Срба. За опремање те флоте Кантакузин је тражио финансијску помоћ бугарског цара. Душан је, међутим, такву сарадњу забранио свом бугарском царском рођаку.

Од Кантакузинових турских савезника Душан се могао одбранити једино ако се непосредно споразуме с турским владаром. Он је 1351. упутио своје посланство Орхану, владару османских Турака, предлажући склапање уговора и његово утврђивање браком сина турског владара и Душанове кћери.[22] Та понуда је с турске стране била озбиљно примљена и Орхан је упутио своје посланике у Србију с даровима и налогом да преговарају о браку. На путу у Србију, код Родоста, посланство је било нападнуто, дарови разграбљени, а неки од посланика убијени. Тај напад, који је предузео деспот Нићифор, учинио је да се за извесно време поремете Орханови и Кантакузинови односи.[23]

За време византијског напада на Воден, Бер и Сервију, цариградски патријарх Калист бацио је анатему на првог српског цара и првог српског патријарха. Одлучење, извршено с великим закашњењем, очигледно је имало политички циљ. Требало је да оно »подупре ову контраофанзиву и помогне византијском василевсу у обарању српске власти у некадашњим византијским областима«.[24] Уздизање Српске архиепископије на ранг патријаршије тешко да је слабило источну цркву у целини. Цариградска патријаршија, уосталом, на овај чин није одмах реаговала. Прошло је више година од проглашења Патријаршије и Душановог крунисања за цара. Касно извршено, проклетство цариградског патријарха промашило је »свој непосредни циљ. Али једанпут изречено проклетство из уста највишег представника православне цркве није могло да остане без последица«.[25] Раскол између српске и византијске цркве свакако је био добродошао папској курији за време преговора са Стефаном Душаном,[26] али га она није умела да искористи.[27] Цар Душан се, изгледа, није много обазирао на одлучење, вероватно и стога што је намеравао да освоји Цариград, после чега би анатема, лаички гледано – а она је бачена с политичким циљем – постала беспредметна.[28] Пошто Душанови планови нису остварени, црквени раскол је за српско свештенство, васпитано у духу византијске државноправне и црквене идеологије, постао непријатна стварност. Али последице одлучења осетиле су се тек после Душанове смрти.

[22] Gregoras III, 100. Изгледа, међутим, да Душан није имао кћери; уп. M. Purković, *Byzantinoserbica 2. La fille du tsar Douchan,* Byzantinische Zeitschrift 45 (1952) 47–49.

[23] Овде се завршава део текста који је написао С. Ћирковић. Аутор текста до краја поглавља је Р. Михаљчић.

[24] Г. Острогорски, *Серска област* 129.

[25] Г. Острогорски, *Серска област* 130.

[26] Вид. даље стр. 554 ове књиге.

[27] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 74.

[28] Додуше, Данилов настављач пише да је српски цар радио на измирењу, али није успео »сана ради и градов«. Бар у односу на Византију, где се убрзо распламсао грађански рат, моћни Немањић држао је конце политичке игре у својим рукама.

XLV Четворојеванђеље патријарха Саве (1354–1375), Хиландар, cod. 13, лик апостола Матеја с персонификацијом Премудрости

XLVI Четворојеванђеље старе цркве у Сарајеву, јеванђелист Лука, крај XIV века.

Још током преговора пред капијама Солуна, Стефан Душан је упозорио Кантакузина да младог Јована Палеолога сматра за законитог цара, а убрзо после тога понудио је Палеологу новчану и војну помоћ. Са своје стране Јован Палеолог је покушао да придобије српског владара, коме је признао царску титулу. Са становишта византијског универзализма, ово признање је било значајан уступак, иако је оно ограничено на Србију. У повељи манастиру Хиландару од јула 1350, Јован V Палеолог ословљава моћног Немањића као »преузвишеног цара Србије и љубазног ујака кир Стефана«.[29] Душанове амбиције биле су веће. Он се потписивао као цар Срба и Грка. О тренутном положају српског владара, бар у очима Византинаца, сведочи и чињеница да се преговарало о женидби Јована Палеолога, иначе Кантакузиновог зета, са сестром Душанове жене Јелене, коју је Кантакузин, природно, осујетио. Међутим, несугласице између два византијска цара и даље су трајале. Оне су убрзо прерасле у грађански рат који није искористио Стефан Душан већ Турци.

Два значајна догађаја обележавају средину XIV века. Куга или »црна смрт« проредила је европско становништво 1348, а неколико година касније Турци су из Азије прешли у Европу. Они су 1352. заузели утврђење Цимпе, а 1354. без отпора ушли у напуштени Галипољ.[30] Док је куга, чије су последице биле очигледне, потресала савременике, прелазак Турака у Европу – иако је имао светскоисторијски значај – није тако примљен. Савременици му нису придавали особиту важност, те би се могло рећи да је прошао скоро незапажено. Ни сви владари балканских земаља нису увиђали опасност од Турака. Српски цар није могао да остане скрштених руку. Свакако подстакнут непријатним искуством, он је вршио политичке припреме за обрачун са Османлијама. Два сукоба с Турцима завршила су се поразом српске војске. Онај код Стефанијане 1344. са становишта броја учесника био је краткотрајна непријатна епизода у јеку победа и наглог ширења српске државе.[31] Битка код Димотике 1352. знатно је озбиљнији сукоб који се одиграо у оквиру грађанског рата у Византији. У сукобу с Јованом Кантакузином, младом цару Јовану V Палеологу помагале су српске и бугарске трупе.[32] Кантакузину су притекли у помоћ његови савезници Турци. Дакле, »одлука у борби између два византијска цара налазила се у рукама Турака и Срба«.[33] Разнородне хришћанске снаге Јована V Палеолога биле су поражене од бројније турске војске; Бугари су се у погодном тренутку повукли у утврђену Димотику; страдале су српске и грчке трупе. Највише губитака имала је српска коњица, коју је предводио казнац Бориловић.

Пораз код Димотике није схваћен као опомена. У Византији је настављен грађански рат. Међутим, запоседањем Галипоља, намере Турака да се учврсте на Балканском полуострву постале су, бар за најближе суседе, очигледне. Увиђајући опасност, Стефан Душан је покушао да организује ширу акцију

[29] М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 97.
[30] Галипољ је 2. марта 1352. срушен приликом земљотреса, а следећег дана, док се преплашено становништво још није вратило, запосели су га Турци; вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 232.
[31] Овај сукоб ушао је у историју ратне вештине; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 221.
[32] Цар Јован V Палеолог послао је Стефану Душану као таоца млађег брата, деспота Михаила; вид. Г. Острогорски, *Историја Византије* 492.
[33] Г. Острогорски, *Историја Византије* 492.

против Турака. Одлучио је да на Западу потражи помоћ. Послао је у Авињон дворског судију Божидара, Грка Нестонга и Которанина Дамјана. Вешто одабрани поклисари носили су царево златопечатно писмо и, за папску курију, несумњиво примамљиве поруке Стефана Душана. Српски владар био је спреман да папу призна за оца хришћанства, »што му није било тешко учинити, јер је био прекинуо са цариградском црквом«.[34] Душан се обратио папи Инoћентију VI да га овај именује за врховног заповедника хришћанских снага у борби против Турака.

Покушаји Стефана Душана да се успостави сарадња између њега и папске курије, овога пута подстакнути спољном опасношћу, не могу се тумачити само политичким положајем у који је доспела српска држава средином XIV века. Сарадњу са политички моћном папском куријом Душан је желео и раније. Према извештају скадарског епископа Марка, српски владар је, не много после проглашења Царства, показивао интересовање за унију цркава.[35] Овај потез Стефана Душана тумачио се расколом између српске и византијске цркве. Међутим, до раскола је дошло тек за време Кантакузиновог контранапада у Македонији.[36] Везе између српског цара и папске курије изгледале су целисходне за обе стране, мада за услове сарадње никад није било довољно разумевања.[37] Пошто се обим српске државе удвостручио, повећао се и број католика који су постали цареви поданици. Поред приморског дела српске државе, католички живаљ насељавао је трговачке колоније по трговима и рударским средиштима у унутрашњости. Душан је узимао католике за своје блиске сараднике. Которанину Михаилу Бући поверавао је осетљиве државне мисије и службу протовестијара.[38] Витез Палман заповедао је најамничком војском са Запада. Наклоност Стефана Душана уживао је которски а затим трогирски бискуп Вартоломеј, неко време папски заступник на српском двору. Српски цар је даривао и католичке цркве, али је пре свега водио рачуна о владајућој православној цркви. Реформе изведене после проглашења царства погодиле су католичко свештенство које, бар делимично – што се зна из домаћих извора – није поштеђено намета.[39] Законик из 1349. садржи строге одредбе против обраћања у »јерес латинску«, а мешовити брак дозвољава се само у случају да »полуверац« (католик) пређе у православље. Нетрпељивост ових одредаба је разумљивија ако се имају у виду извори Законика. Највећи део чланова који се директно односе на цркву преузет је из византијских законских споменика.[40] Између две цркве долазило је и до

[34] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 233.
[35] *Acta Albaniae* II, 6, N°: 29.
[36] Г. Острогорски, *Серска област* 129.
[37] Ове везе остале су недовољно јасне не само због једностране и релативно оскудне грађе. Истраживачи прилазе овом питању оптерећени новијим збивањима; уп. М. Пурковић, *Авињонске папе* 44–67; исти, *Српски патријарси* 55–68.
[38] Стара пословица »Цар да а Бућа не да« сведочи о угледу протовестијара; вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 293.
[39] Латински попови који су у Шиклји држали винограде били су дужни да манастиру Светих Арханђела код Призрена, Душановој задужбини, дају по чабар вина, а »ине работе да им нест ни поданка«; вид. С. Новаковић, *Зак. споменици* 691. Занимљиво је да је парохијско свештенство источне цркве у извесним случајевима чак изједначавано с меропсима. Православни свештеник је био ослобођен дажбина само на »три њиве законите«.
[40] Одавно је утврђено да је првих 37 чланова Душановог законика који се односе на цркву преузето из византијских Василика. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 167, истиче да је то »у духу византијског права«.

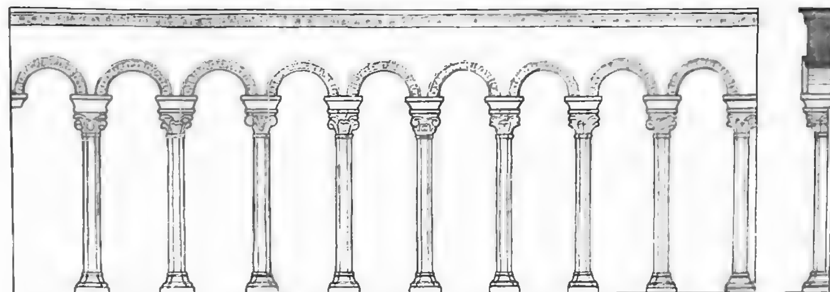

Гроб цара Душана, Св. Арханђели код Призрена, 1355. године.

других неспоразума и притужби, али је српски цар 1354. године био спреман да све међусобице отклони.[41]

Папско посланство стигло је у Србију у мају 1355. године с писмима за цара, царицу, краља Уроша, патријарха и друге истакнуте личности. Овим писмима папска курија покушала је да придобије утицајну световну и духовну властелу. Подршка властеле била је неопходна јер, како изгледа, с Душановим уступцима папској курији није био сагласан патријарх Јоаникије. Тешко би се другачије могло протумачити папино писмо којим се, практично у току преговора, Јоаникију ставља до знања да је незаконитим путем рукоположен за патријарха.[42] С друге стране, то нас уверава у озбиљност Душанових намера. Међутим, папско посланство које је приспело у Србију да утаначи услове сарадње вратило се необављена посла. Уместо заједничке, организоване акције против Турака, Душан је у међувремену морао да брани северне делове српске државе од напада Угара. Средином 1354. краљ Лудовик I налазио се у Београду, а цар Душан под Рудником. Не зна се тачно како је протекао сукоб на северу српске државе, али је извесно да су се угарске трупе повукле. Трајно непријатељство Србије и Угарске онемогућавало је Душанову сарадњу с папском куријом. Угарска је била заштитник папских интереса на Балканском полуострву, али овога пута интереси Лудовика I нису се поклапали са интересима папе Иноћентија VI.

Угарска је повремено угрожавала северне границе српске државе, али је све више претила млетачким поседима у Далмацији. Бар што се тиче односа према моћном суседу на северу, Србија и Млетачка Република биле су упућене једна на другу. Две државе имале су истог противника, али не и истоветне политичке циљеве. Оне су налазиле додирне тачке у спољној политици, али им интереси нису били једнаки. Од српског владара Млетачка Република је пре свега очекивала помоћ у сукобу са Угарском, а Стефан Душан је, пак, покушавао да знатним уступцима приволи Венецију за рат против Византије. Српски владар био је свестан да без снажне флоте неће

[41] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 233; М. Пурковић, *Авињонске папе* 49–51.
[42] Писмо је упућено из Авињона децембра 1354, а патријарх Јоаникије је умро 3. септембра 1354. године; вид. М. Пурковић, *Авињонске папе* 62.

бити у могућности да освоји Цариград. Стога је Републици светог Марка нудио Епир или, по освојењу византијске престонице, Галату, део Цариграда којим су господарили Ђеновљани, млетачки противници. Поруке Стефана Душана с пролећа 1350. излагао је у Венецији Михаило Бућа. Српском цару указивано је поштовање и он је заједно са царицом Јеленом и сином Урошем свечано примљен у редове млетачких грађана. Приликом преговора изражавала се обострана спремност за сарадњу, али не и за рат који је намеравао да поведе Стефан Душан.[43] Пословним људима Републике светог Марка није ишло у прилог да доводе у питање свој иначе привилегован и стабилан положај на територији слабог Византијског Царства. Сарадња између две државе више се очитовала у економским него политичким везама.

Известан вид краткотрајне војно-политичке сарадње српске државе и Млетачке Републике налазимо изван граница Царства. За Клис и Скрадин, градове које је држала Јелена Шубић, сестра српског цара, одраније су показивали интересовање Млеци.[44] Клис и Скрадин истовремено је угрожавао угарски краљ Лудовик I. У јесен или зиму 1355, у Јеленине градове стигла је посада српског цара. Душанову војску предводили су витез Палман и Ђураш Илијић. Први војсковођа ушао је у Клис, а други у Скрадин. Војска српског владара није остала дуго у градовима Јелене Шубић. Пошто није могао да се одржи, Ђураш Илијић је 10. јануара 1356. предао Скрадин Млецима.[45] Српски војсковођа поступио је на овај начин по изричитом упутству цара Стефана Душана не слутећи да је он 20. децембра 1355. умро.

43 Š. Ljubić, *Listine* III, 179.
44 Š. Ljubić, *Listine* III, 271.
45 Клис је нешто касније доспео у руке краља Лудовика; вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 235–36.

ДУШАНОВО ЗАКОНОДАВСТВО

На државном сабору у Скопљу, о Спасовдану, 21. маја 1349, донет је »Закон благовернога цара Стефана«, Душанов законик, који је имао важно место у развоју српског права, у организацији државе и регулисању феудалних друштвених односа.[1] Тада је донет, у ствари, први и главни део кодекса који се данас сматра Душановим закоником: према нумерацији Призренског преписа из XVI века, првих 135 чланова. Други део, до 201. члана, донет је у облику новела и кодификован на државном сабору у Серу 1354. Тако је добијен кодекс који је не само у краткотрајном раздобљу Царства него и знатно касније сматран једним од основних извора српског права и као правни извор коришћен и примењиван. Законик, ипак, не стоји сам за себе, нема ни сасвим независан ни апсолутно врховни положај у средњовековном српском праву. Он је један од главних елемената, али само као део једног система правних извора који је кодификован у Душаново време, део Душановог законодавства. У томе систему имају своје место и византијски правни извори, преведени на српскословенски језик и модификовани – у избору и систематизацији – према потребама српске државе и цркве. Пре свега, Номоканон или Крмчија светог Саве, навођен као »Закон светих отаца«, затим Закон Јустинијанов и, најзад, Синтагма Матије Властара. Целини Душановог законодавства припадају и повеље, и међународни уговори, појединачни правни акти којима се гради правни обичај, једна општа законска норма.

Душаново законодавство је у таквој целини свога система израз нове етапе у развоју српске државе. Припајањем грчких области, прерастањем у царство са универзалним претензијама и својом коначном »византинизацијом«, српска држава је морала да уђе знатно одлучније него до тада не само у преузимање, у рецепцију византијског права, него и у сопствену правну кодификацију, којом ће појединачна норма прерасти у јединствен позитивни,

1 И даље главно издање текста Душановог законика: *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, изд. С. Новаковић, Београд 1898[2]. Од новијих издања ваља поменути: *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, изд. Н. Радојчић, Београд 1960, и Зборник рукописа Душановог законика, који издаје САНУ: *Законик цара Стефана Душана, I. Струшки и Атонски рукопис*, Београд 1975. Преглед литературе до 1951. у Н. Радојчића, *Век и по проучавања Душанова законодавства*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 207–268. О читавом законодавству Душановом: А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928. Најпотпунија студија о средњовековном српском праву, укључујући Душаново законодавство, Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* I–III, Београд 1931–1935.

општи закон, а дотадашње српско обичајно право бити усаглашено с византијским правом. Тиме, је, пре свега, имала да буде потврђена царска власт: законодавна власт, по византијским схватањима, припадала је само цару; доношење јединствених закона, као и ревизија или укидање старих прописа, посматрало се као једна од главних функција Царства, израз његове моћи која је одсјај божанске силе, врховног извора сваке власти у средњем веку. С друге стране, припајањем »Романије«, српска држава је наследила једно правно подручје са утврђеним старијим и новим правним изворима и обичајима, чије се поштовање у новим условима наметало већ и због начела легитимитета. Прогласивши се за »цара Срба и Грка«, Душан је истакао претензију на легитимно владање поданицима Византијског Царства. Стога су се и византијски закони, као год и канони и правна правила византијске цркве, морали преузети као своји, а том, сопственом кодификацијом имале су се разрешити противречности и разлике у правном поретку између »Романије« и старих српских земаља, где се до тада владало по »обичајима српским«. Отуда је Душанова кодификација у исто време била и правна унификација, уједињење правног поретка у читавој држави. Тиме је византијско право коначно уграђено у темеље читавог система средњовековног српског права, чији је садржај у извесној мери био и даље традиционалан.[2]

Византијско право је и пре Душана и његовог законодавства важило у Србији углавном у оној мери у којој је било заступљено у Номоканону светог Саве. То је био »једини законик у Србији који је регулисао правни живот и цркве и државе и био у основи свих осталих правних аката који су били за то време издати«.[3] Ту су главно место заузимала специфично црквена правила (канони) са тумачењима канониста, која су и у Византији имала карактер извора, али је било и грађанских, »градских« закона: читав Прохирон и део Јустинијанових новела. Номоканон је и у Душаново време задржао свој угледни положај у систему српског права, и није ниједним другим правним актом, па ни Душановим закоником, поништен. Међутим, у Византији су се јавили и нови зборници, нове систематизације закона и канона, нова тумачења. У том погледу значајна је појава Синтагме солунског монаха и канонисте Матије Властара, написане на грчком 1335.[4] Властарева је Синтагма такође номоканонски зборник: ту је обухваћена грађа црквеног и грађанског права. Сви прописи су у грчком оригиналу Синтагме груписани у тзв. »саставе« (στοιχεῖον), њих двадесет четири по реду грчког алфабета. У оквиру сваког састава налазе се прописи о предмету чији назив почиње одговарајућим словом. Има укупно 303 главе одн. предмета. У навођењу се првенство даје канонима, после којих долазе грађански (државни) закони, па и то углавном ако се на неки начин тичу и цркве. Од византијских правних коментатора Матија Властар користи тумачење Јована Зонаре (почетак XII века) и нарочито Теодора Валсамона, чија канонска тумачења из 1169–1177.

[2] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 68–91 et passim; Н. Радојчић, *Византиско право у Душанову законику,* ИЧ 2 (1949–1950, обј. 1951) 10–18; исти, *Душанов законик и византиско право,* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 45–77.

[3] С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме,* Глас 212 (1953) 186.

[4] О Властаревој Синтагми, са литературом: H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich,* München 1959, 786–787.

леже у основи овог зборника, При томе се Властар обично не позива на своје изворе и не прави разлику између текста канона и њиховог тумачења, па Валсамонови тенденциозни ставови добијају исти ауторитет као и сами канони, постају прворазредни извор права.

Грчки оригинал Синтагме сачуван је у две редакције (цариградској и охридској), али битних разлика у саставу нема. И једна и друга редакција изражавају »унитарну идеологију државног тоталитаризма и папистичког устројства цркве«, »теорију цезаропапизма и источног папизма«, дакле хегемонистичку византијску политику и на државном и на црквеном плану.[5] Синтагма Матије Властара имала је да служи интересима Цариграда. Сва правна грађа којој Властар даје првенство, заснивајући свој рад на коментарима тенденциозног и некритичног Теодора Валсамона, даје Цариграду изузетан положај. Ту је изражена идеја свемоћи визнатијског владара, његовога духовног, не само политичког доминијума; царска је власт господар и над црквом, има црквени, харизматски карактер. Она ту своју свевласт преноси даље, и на односе у црквеној организацији; битно ограничавајући самосталност аутокефалних цркава, та правна доктрина обезбеђује цариградском патријарху првенство у једном папистичком духу. Тиме је начињен и правно-теоријски основ за истицање византијске хегемоније у односу према другим државама, поготову оним словенским државама које су централизовањем политичке моћи у рукама својих владара у првој половини XIV века почеле озбиљније да угрожавају византијске интересе на Балкану. Властарева Синтагма није признавала српску и бугарску аутокефалију, а уз то је одрицала и право других народа да свој државноправни ранг уздигну на степен царства. Тиме се она, у тој својој грчкој, оригиналној редакцији директно супротстављала интересима српске цркве и државе, а Српског Царства посебно.

Појава Властареве Синтагме на српском језику, у томе пуном саставу (»Пуна Синтагма«), не може се, стога, приписати иницијативи дворских кругова или самога цара Стефана Душана.[6] Преведена са предлошка охридске редакције убрзо после састављања и »публикације« у Византији 1335, »Пуна Синтагма« је, вероватно, изражавала ставове и тежње оних византофилских кругова (можда чак и прогрчке странке у Скопљу) који су се противили проглашењу српског царства и уздизању архиепископије на ранг патријаршије. Она није ушла у састав Душановог законодавства. У овај правни систем ушла је као извор српског права једна нарочита редакција Синтагме, које нема у грчким рукописима и која је оригинална српска ревизија састава и садржаја овог номоканонског зборника. Уз извесно одстрањење чисто црквених правила, заступљених, иначе, у Номоканону светог Саве, главном су интервенцијом погођене све оне одредбе и коментари који изражавају онакву идеологију царско-византијске власти која је била у директној супротности са Српским Царством Стефана Душана одн. са патријаршијским претензијама српске цркве. То је самостална српска и, по свој прилици, на цареву иницијативу извршена ревизија Властареве Синтагме, којом се добила »Скраћена Синтагма«, чији је пречишћени текст ушао

[5] Идеолошким основама и циљевима Синтагме посвећена је наведена студија С. Троицког, *Црквено-политичка идеологија,* Глас 212 (1953).

[6] Издање текста Пуне Синтагме: *Матије Властара Синтагмат,* изд. С. Новаковић, Београд 1907; С. Троицки, *Допунски чланци Властареве синтагме,* Београд 1956. Скраћену Синтагму издао V. Mošin, *Studenički rukopis,* Zagreb 1949 (уп. Starine 42 (1949) 7–103).

углавном у све зборнике Душановог законодавства, уз сам Законик и уз Јустинијанов закон.

Ревизија Синтагме извршена је у оквиру целокупне Душанове кодификације у току припрема за доношење Законика, 1348–1349. године или после тога, али, вероватно, још за живота Душанова (до 1355). За ту, српску редакцију Синтагме, искоришћен је већ начињени превод њене пуне, охридске редакције. Пуна редакција је сачувана у мало преписа, али најстарији потичу већ из времена око 1380 (Пчињски и Дечански препис). Употребљавана је првенствено у црквеној средини као потпунији извор црквеноправних правила, без обзира на све теоријске супротности; ове су се могле током времена, поготову после измирења с Цариградском патријаршијом (1375), и отклонити или потиснути у други план. Практични разлози су преовладали. Уз Крмчију, пуна Синтагма је давала црквеној управи и судовима историјску и позитивну канонску грађу у веома употребљивој систематизацији, мада се алфабетски поредак текстова приликом преношења на старословенски језик изгубио; канони и закони су, ипак, остали груписани тематски, па се за један предмет све могло наћи на једном месту. Скраћена Синтагма, с друге стране, очишћена не само од сувише византофилских правних одредаба и тумачења него и од већине чисто црквених прописа, била је погоднија за примену у световним судовима. Сем ових општих црквених правила, сведених на четвртину укупно преузетог текста Синтагме, ревизијом су испуштене и све одредбе које немају законску санкцију, а остављени су готово без промена сви закони византијских царева који су у грчким земљама, у »Романији«, одавно важили као закон, а у Србији до тада познати преко Номоканона светог Саве.[7]

Синтагми су у Душановој кодификацији додата Правила Јована Посника, цариградског патријарха (582–595).[8] Та су Правила, у ствари, прерада оригиналног Посниковог приручника за духовнике, коју је извео опет Матија Властар, те имају претежно црквени карактер. Важније место има Закон Јустинијанов,[9] који представља компилацију византијских световних закона, претежно у области аграрних односа. Добар део овога кратког избора узет је из Земљорадничког закона из краја VII или почетка VIII века, византијског извора (Νόμος γεωργικός),[10] а преведеног и на старосрпски језик, а остали су прописи из Василика, Прохирона и Еклоге. И ова је компилација оригинална. Непозната у грчким рукописима, она је самосталан подухват српских правника из времена пре цара Душана, када је један такав избор византијског аграрног права вероватно важио у српским аграрним односима.[11]

Душанов законик је, дакле, комплементарни законодавни акт. Њиме се попуњавао и усавршавао систем права и правних извора на основу којих су имали да буду регулисани правни односи у читавој држави. Његове одредбе

[7] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 88.
[8] С. Троицки, *Допунски чланци* 29–31; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 89; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur* 424–425.
[9] Изд. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 236–240; уп. М. Андреев, *Закон на Константин Юстиниан*, София 1972.
[10] О Земљорадничком закону вид. Г. Острогорски, *Историја Византије* 107–108, са библиографијом. Хиландарски рукопис српског превода Земљорадничког закона издао Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона* ЗРВИ 3 (1955) 15–28.
[11] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 89.

69. Новац краља Милутина, аверс, Београд, Народни музеј.

треба посматрати у склопу целине правног система, онако како су и примењиване у пракси.

Законик садржи у мањој мери одредбе црквеног и грађанског права, а знатно више кривичног и државног одн. судског, процесног права. Целину за себе представља први, основни део, донет на сабору 1349, који садржи 135 чланова, сложених по извесном систему.[12] Прва група чланова садржи одредбе које се тичу цркве, са циљем да се цркви обезбеде чистота вере и друштвена моћ. Утврђена су судска права цркве, као и општа обавезност црквеног брака, и предвиђене су мере и санкције за сузбијање утицаја латинске цркве и разних јереси у православној средини. Одредбе о организацији цркве и нарочито манастира изражавају реафирмацију начела, изгледа запуштених, светосавског црквеног и манастирског законодавства. Црква у целини има, по Законику, велике друштвено-економске повластице и имунитете, али се истичу и њене каритативне дужности у старању о сиромасима и сопственим зависним сељацима, меропсима.

Црквено право средњовековне Србије је, иначе, заступљено у другим изворима далеко више него у Законику: пре свега, у Номоканону, основном извору у овој области и у Душаново време, а затим у Синтагми, где се у њеној скраћеној редакцији сачувало доста одредаба брачног права, као и основне одредбе о црквеној организацији (стицање права грађанства у цркви, епископат и клир, монаштво). Одредбе Душановог законика не понављају прописе наведене у Синтагми, али се оне налазе у вези са Синтагмом, као њена допуна, а у неким случајевима и као пооштравање правних правила Синтагме. Уводе се институти којих нема у византијском праву – протопопи као архијерејски помоћници по градовима и трговима, или се преузимају византијски закони којих нема у Синтагми – нпр., 'у одредбама о манастирима. Тенденција строжег нормирања примећује се и у црквено-брачном праву: остављајући да се односи у овој области регулишу непосредно Синтагмом, Душан је само неке празнине грчких закона попунио у духу још строжег православља.[13]

Права и обавезе властеле и сељака заузимају више места у Законику и чине садржину друге, веће групе чланова. Феудално устројство државе и друштвено-економских односа овде је добило свој највиши правни израз. Одређен је и утврђен статус сваког сталежа, обезбеђене су повластице властеле у низу одредаба статутарног, економског, кривичног и процесног карактера. При томе се нарочито истиче идеја правног континуитета у припојеним областима: сва права и повластице, добијени од византијских царева, остају неприкосновено на снази. Правни институт »баштине«, наследног права својине, налази се у средишту, као предмет особите пажње законодавца. Регулисано је и право проније, уведене у српској држави вероватно још пре Милутина, у XIII веку. Феудална диференцираност друштва у Законику је веома изражена, па су тиме надокнађене празнине у Синтагми, која се из разумљивих разлога, у складу са својом правном природом, држи традиционалне, мада фиктивне правне једнакости грађана у духу римског права. Законском је стварна друштвена неједнакост сталежа и класа санкционисана као правна неједнакост, што се посебно запажа у казненим одредбама, у кривичном и процесном праву.

[12] А. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, Београд 1939, 154–161.
[13] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 106.

Повлашћени положај властеле у Законику није допуштао самовољу тога сталежа: поред крупних обавеза према држави одн. према цару, властелин се имао строго покоравати суду и закону. Меропси су били бар правно заштићени од самовоље и насиља својих господара, али су зато дефинитивно и строго везани за посед под претњом веома сурових санкција за сваку непослушност и побуну.

Грађанског права је у Душановом законику сасвим мало, јер су главне одредбе из те области у Синтагми. Тамо су – у Синтагми – основни прописи византијског стварног права (право својине, заложно право и службености) и облигационог права (купопродаја, зајам, најам, остава, поклон). То важи и за наследно право, регулисано скоро у целости Синтагмом, како у пуној тако и у скраћеној редакцији, а пре тога још и Номоканоном светог Саве – у Прохирону (»Закону градском«). У Законику су само два прописа о наслеђивању без завештања у властеоским породицама, којих нема у Синтагми, а овде су преузета из византијског обичајног права.[14]

Процесно право је заступљено у Законику бројнијим одредбама у трећој групи чланова, о сеоским парницама око поседа, међа, попаше итд. Томе се придружују кривичноправне одредбе, којима је извршена темељна ревизија и замена дотадашњег обичајног права, које је почивало на појму противправности у материјалном одн. физичком смислу, као нападу на животне интересе појединца или друштва. Противправност у формалном смислу, као преступ позитивне правне, државне норме, као преступ закона, дошла је до изражаја у српском праву и пре Душана под утицајем цркве и византијског права, где је појам кривичног дела почивао пре свега на повреди закона. Душанов законик из 1349. поставља, међутим, читаво српско кривично право на принцип формалног, у ствари законског основа противправности, на начело легалитета. Преступ је, при томе, не само нарушавање државног закона него и »сагрешење« о морални, божански закон. Највеће су новине, ипак, у систему казни. Законик је начинио одлучан корак ка потпуном преузимању византијског система јавноправне казне. Док је српско право XIII века почивало претежно на приватноправном гледишту, по коме је суштина кривичног дела у оштећењу, у повреди интереса, материјалног, физичког или моралног добра, па је и казна само имовинска накнада која се даје у виду глобе (»систем композиција«), дотле се Душанов законик опредељује одлучно за византијске јавноправне казне као што су: смртна казна – спаљивањем или вешањем, телесна казна – сакаћењем, жигосањем и батинањем, тамница, прогонство и др. у складу с Прохироном и Синтагмом. Неке су специфичности ипак остале као израз извесног компромиса између византијског и српског обичајног права, на пример »вражда«, новчана казна за убиство. Строгост византијског кривичног права и овде је ублажена не само правом азила одн. уточишта у цркви, на царевом и патријарховом двору, правом које је постојало и у Византији, него и могућношћу изрицања царске »милости«, помиловања, непосредном применом византијских прописа из Синтагме.[15]

Посебну групу чине они чланови Душановог законика из 1349. којима су регулисани друштвени и правни односи градова, грађана и посебно трговаца.

[14] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 134–136.
[15] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 140–162.

Утврђене су повластице саских и грчких градова, заштићен је трговачки сталеж, а важност царског закона протегнута и на градско подручје и његово становништво.

Допуна Законика из 1354. године, кодификована у другом делу, од члана 136. до краја, изазвана је динамичним развојем друштвених односа после доношења првог дела Законика 1349, када су уочене празнине или су настале нове ситуације, које је требало правно регулисати. У процесном праву обновљене су одредбе о пороти из времена краља Милутина и тиме практично омогућена већа примена српског обичајног права. Предвиђене су строге кривичне санкције за разбојништво, веома раширено не само по Душановој држави него и у другим европским земљама XIV века. Донет је низ прописа којима је, у ствари, новелирано дотадашње Душаново законодавство, са циљем да се законским путем нормира што шира област друштвеног живота и регулише што већи број односа. Тиме је потврђено једно од основних начела на којима почива Душаново законодавство, начело легалитета, законитости. Мада је неким правним институтима остављен известан простор за примену обичајног права, као што је случај са већ поменутом поротом, дух целокупнога овог законодавства битно умањује значај обичаја као извора права. Штавише, ревизија Синтагме избацила је из тога правног зборника све одредбе које се тичу обичаја. Закон је изнад цара: у случају противречности између царске одлуке (простагме) и одредбе закона, царска одлука не важи, не може и не сме да буде примењена. Првенство увек има писани закон, Законик. Владавина права огледа се и у пропису да се сваки меропах може парничити не само са својим господарем него и са царем, царицом, црквом или властелом, или »било с ким« (чл. 139). У спровођењу закона сваки судија, па и цар као врховни судија, мора да се руководи не само позитивним законодавством него и правдом, примењујући закон једнако на све у истим условима, ефикасно и без одлагања.

На основу самога Душановог законика не може се докраја реконструисати судски систем у српским земљама средином XIV века.[16] Нема непосредних и систематских одредаба које би обухватиле читаву организацију судства у Душановој држави. Из претходног раздобља наслеђене су, без сумње, неке институције: властелински и црквени судови, посебни судски органи по градовима, специјални судови за странце (конзуларни суд за дубровачке трговце у Србији) и др. У складу са феудалном структуром друштва, сваки слој је имао сопствене судске органе, који су радили у оквиру строго стратификоване надлежности. Властелински dominium directum, међутим, ограничен по својој правној и друштвеној природи, није могао располагати једним заокруженим судским системом који би омогућио решавање у последњој инстанци, мада су овлашћења судских органа на властелинствима цркве, на пример, била веома велика. Црква је, опет, у оквиру свога унутрашњег правног поретка сачувала пуну аутономију према држави и државној феудалној структури, па и аутономију црквеносудског система, али је, захваљујући својој стварној друштвеној моћи и месту које је имала према византијској државноправној идеологији, проширила своју судску надлежност и на читаво друштво у предмету »духовних дугова«, у брачном и наследном, а делимично и у кривичном праву. По ширини своје надлежности и по друштвеној и територијалној свеобухватно-

[16] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 207–209.

сти, црквено судство је до Душановог времена обезбедило супериоран положај у односу на властелинске, градске (муниципалне) или специјалне судове.

О државном судству у ужем смислу речи говори се тек у Душановом законику, где се често појављују и спомињу »судије Царства ми«, у ствари – судије врховне царске власти. Душан је, очигледно, извршио озбиљну реорганизацију судства, али стварни домашај ове реорганизације није познат. У складу са сувереним, врховним положајем владара, судство у Душановом законодавству добија неке одлике византијског судства, покривајући делокруг врховне царске надлежности у поступку апелације; надлежност царског суда или, тачније, царских судија протезала се непосредно, у првој инстанци, на властелу, а затим на предмете у правној области која је изричито одређена као искључиво царска (»царски дугови«).

Како су се царске судије бирале и именовале, у каквом поступку, из којих све друштвених слојева, није познато. Сигурно је била тачно одређена и разграничена судска »област«, тј. територијална надлежност судова, али је зато у изворима сасвим неодређена граница тога судства према управном систему и овлашћењима управних органа. Судска функција по свој прилици није била монопол судија; по Душановим повељама, тим појединачним правним актима с нормативним значењем, суде и кефалије, што значи да ни у српској држави, као ни у Византији тога доба, нема јасне и доследне поделе судске и управно-извршне власти.[17]

Сталешки моменат дошао је до изражаја у судском институту пороте, чије порекло у Срба није довољно разјашњено.[18] Пороте је било и пре Душана – сам Законик обнавља одредбе о њој из времена краља Милутина – али је она, изгледа, са првом кодификацијом 1349. била потиснута; тек у другој кодификацији, у новелама Законика из 1354, порота се јавља као судски орган са сасвим одређеном, нимало суженом надлежношћу. Порота суди »за велико и за мало« (чл. 152), а утврђен је њен састав: за »велико дело« 24 поротника, за »мању кривицу« 12, а за »мало дело« 6 поротника. Поротници се именују из онога друштвеног реда коме припада окривљени одн. туженик: из »велике властеле«, или »средњих људи«, или »себрдије«, а ако је окривљени иноверац или инострани трговац, састав се преполовљује – половина из »дружине« окривљеног, а половина »Србаља«. Прописано је начело већинског одлучивања у пороти, али су задржани извесни ритуални елементи старе, родовске пороте са заклетвом, по којима су се поротници и звали »клетвеници«.

Неопходни помоћник судије у поступку, претходном – са позивањем, а нарочито извршном поступку, по Душановом законику је тзв. пристав.[19] Строго је прописано како се пристав има понашати, стављене су и границе његовим овлашћењима у односу на окривљеног или осуђеног. Злоупотребама пристава, којих је свакако било доста, супротстављају се прописи о судској администрацији и писмености судских одлука, који су са своје стране такође имали да допринесу правној сигурности и законитости у друштвеним односима средњовековних српских земаља.

[17] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972.
[18] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана* 209.
[19] М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930.

Душанов законик је најважнији споменик српског права. Мада у односу на Крмчију и Синтагму има својство специјалног закона, он се с правом сматра својеврсним уставом средњовековне српске државе.[20] Као испољавање царских прерогатива, међу којима прописивање закона није најбезначајније право и најмања дужност владара, Законик је најбољи доказ стварне, суштинске рецепције византијског права и нарочито византијске државноправне идеологије у Србији. Стефан Душан је постао законодавац попут византијских царева – Јустинијана, Лава VI Мудрог, Василија I, и у духу и традицији римско-византијског права, угледајући се не само на законодавно понашање византијских царева него и директним преузимањем садржине византијских правних прописа. То преузимање, ипак, није било вештачко: византијски пропис, који је у начелу важио непосредно, без накнадне домаће промулгације, самим тим што га је својевремено донео византијски цар, претварао се у сопствени закон тек после извесног прилагођавања или допуне. Српско обичајно право, као и право повеља и међународних уговора српских владара, уградило се на одређени начин у Душанов законик кад год је више одговарало специфичним односима феудалног друштва у Срба. Одредбама о трговини и трговцима, на пример, порекло треба тражити у српско-дубровачким уговорима XIII и XIV века. Извори Душановог законодавства, дакле, нису само византијски, али је византијска идеологија правног поретка. Византијски извори су у Душановом законику идеолошки темељ и правни модел једне кодификације којом се у читавој држави, и у српским земљама и у »Романији«, уводи јединствен правни систем. Рецепција византијског права, која несумњиво лежи у основи Душановог законодавства, захваљујући Законику постаје условна, стваралачка рецепција, којом се усклађују или потискују обичаји према византијској правној норми, само што се то не чини механички, и нема аутоматске рецепције права. Уосталом, и пре Душана, већ од светог Саве мора се говорити о рецепцији византијског права, али је тек са Закоником дошла до изражаја чињеница да је и у законодавној пракси и у теорији почео да функционише колико византијски закон толико, још више, византијски систем стварања и провере правних норми. У томе је и највиши, најдубљи домет византинизације средњовековне српске државе.

[20] Ј. Мијушковић, *Систем Душанова Законика*, Српски преглед (1895), бр. 4–6; Ј. Герасимовић, *Старо српско право*, Београд 1925, 14–16, 20–21; А. Соловјев, *Предавања* 153.

ПОЧЕТАК УРОШЕВЕ ВЛАДАВИНЕ – СПОЉНИ НАПАДИ

Ближе околности Душанове смрти и њен непосредан одјек међу савременицима остају нам потпуно непознати. Извори о раздобљу које тада започиње изузетно су оскудни. Нема домаћих писаца који би својим делима осветлили збивања, проређују се и документи, али на другој страни почињу да се стварају предања. Готово све истакнуте личности тога преломног времена, почев од Душановог сина цара Уроша, ушле су у легенду. Предање се ширило и разграњавало, кројило је и уобличавало историјске догађаје. Отуда је и критичка наука имала двојак задатак: да на основу малобројних и оскудних извора реконструише што је могуће потпунију и вернију слику збивања и да отклони утицај предања.

У историографији су се услед недостатка извора укорениле многе заблуде, те се тако дуго одржало скоро неподељено мишљење да се Српско Царство распало непосредно после Душанове смрти. Византијски писац Јован Кантакузин пише да је после Душанове смрти међу Србима избило »не мало комешање... Најмоћнији пак великаши поистериваше ниже и слабије, приграбише, сваки себи које су могли околне градове... и на хиљаде страна растурени почешће међусобно глождење«.[1] Упечатљива слика Јована Кантакузина о распаду државе Немањића у науци је оцењена као верна, али дипломатички, дакле поузданији извори из првих година Урошеве владавине не потврђују извештај византијског писца, који је дат при самом крају мемоара. Своје дело Кантакузин није успео да доврши, а последња поглавља вероватно је писао уочи смрти, 1383. године. Писан са дистанце и по сећању, извештај Кантакузинов одговара догађајима дужег периода, а не почетку Урошеве владавине. Византијски извори, већ споменути Јован Кантакузин, затим Нићифор Григора и Јанинска хроника, показују интересовање њихових аутора за »грчке земље« Српског Царства, дакле за оне крајеве које су Византинци нешто пре тога изгубили, чекајући прву прилику да их поврате. Посматрајући збивања из свог угла, писци тих извора несвесно преносе сукобе на њеном југу на целу српску државу. Штавише, спољне нападе донекле поистовећују с унутрашњим размирицама и расулом државе које је тек касније уследило.

Спољни напади, међутим, претходили су унутрашњим сукобима. Деспот Нићифор II Орсини искористио је смрт кесара Прељуба, познатог војсковође

[1] Cantacuzenos III, 314.

и намесника у Тесалији, и у пролеће 1356. освојио је Тесалију, а нешто касније и јужни део Епира. Тим покрајинама византијски магнат припојио је Кефалонију и три године владао самостално, независно од Цариграда. Била је то, дакле, обнова грчке, али не и централне византијске власти. Слично се десило и са источним крајевима Српског Царства. Браћа Палеолози, Јован и Алексије, освојили су на егејској обали Хрисопољ, Анактoропољ, а затим и Христопољ. Део освојених поседа даровао им је византијски цар у личну својину, а затим их уздигао на виша достојанства. Ипак, тиме их немоћни цар Јован V није везао за Цариград. Ту, на граници између две државе, браћа Палеолози су засновали посебну област којом су, као и деспот Нићифор II у Тесалији и Епиру, управљали самостално. Занимљиво је да наведене градове српска држава није изгубила за владавине цара Уроша. Анактoропољ је изгубљен пре 20. децембра 1355; приграбио га је неки пират из Витиније нападајући околна острва и град Христопољ, који је такође често мењао господаре. Према томе, српска власт на егејској обали показивала је знаке нестабилности и за живота цара Стефана Душана.

За разлику од напада деспота Нићифора II и браће Палеолога, упад Матије Кантакузина у област Сера завршен је неславно. Састављена претежно од турских најамника, војска Матије Кантакузина, сина и савладара цара Јована Кантакузина, разбијена је у првом сукобу са српским стрелцима које је у Серску област послао цар Урош. Пљачке жељни, турски најамници су се разбежали, а Матију Кантакузина пронашли су ловачки пси у некој бари где се сакрио.

Све говори о томе да напади византијских великашких породица на јужне и источне крајеве Српског Царства нису били усаглашени. Чак ни син ни зет Јована Кантакузина, Матија Кантакузин и деспот Нићифор II, нису у поход кренули заједно ни у исто време, нити су га предузели у корист централне византијске власти. Очигледно је да унутрашњи нереди нису били обележје стања само у српској држави. Штавише, у првим годинама Урошеве владавине, они се јављају једино у граничним покрајинама Царства. Како је наглашено, спољни напади су претходили унутрашњим нередима. Изузетак је сукоб између двојице српских властелина који су држали поседе на северу државе, на десној обали Дунава. Угарски краљ Лудовик I, који је и раније намеравао да нападне Србију, искористио је њихове размирице као повод за прелазак угарских трупа на десну обалу Дунава. Појединости о тим сукобима оставио нам је савременик Матеј Вилани. »Пошто је увидео да не може да се одржи, а од његовога краља [цара Уроша] није било наде«, слабији од »два барона рашке краљевине« затражио је помоћ на левој страни Дунава обећавши да ће примити католичку веру. Победник у том сукобу уз учешће угарске војске постао је »човек угарскога краља«.[2] Био је то, свакако, члан породице Растислалића који се почетком 1361. помињу као господари Браничева.[3] Нови угарски вазал отворио је пут угарској војсци за продор јужно од Саве и Дунава. Угарске трупе, за којима је с новим снагама кренуо и Лудовик I, продрле су дубоко у српске крајеве, можда до рудничких планина, али су наишле на неочекивано јак отпор. Трупе цара Уроша биле су, додуше,

[2] Muratori, RIS *XIV*, 9, cap. 22, 32.

[3] М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953) 139–144.

потиснуте на отвореном пољу, али у шумовитим пределима, где се српско становништво склонило с покретном имовином, угарску војску је на сваком кораку вребала опасност. Средином лета 1359, Угри су се повукли не постигавши одлучујући успех, али је српска држава изгубила Браничево, вероватно и Кучево, област којом су Растислалићи управљали као вазали Лудовика I.

Тако су на почетку Урошеве владавине од напада споља не само биле угрожене јужне и северне границе српске државе већ су и неки погранични крајеви привремено или трајно изгубљени. Византијски магнат, деспот Нићифор II, који је нешто више од три године самостално управљао јужним делом Епира и Тесалијом, протерао је из тих покрајина наместнике српске власти, деспота Симеона, Душанова полубрата, и кесарису Јерину, удову српског војсковође кесара Прељуба. Још за Душанова времена, српска власт је постепено слабила на егејском, пиеријском приморју. Један за другим, падали су градови Христопољ, Анакторопољ и Хрисопољ, али је источна граница остала чврста све до маричке битке. Из Српског Царства су издвојени Кучево и Браничево, где су Растислалићи чекали прву погодну прилику да се осамостале и од угарског краља. Наведене области и градови изгубљени су после оружаних напада споља, али то, ипак, није био једини начин померања граница и губљења територија српске државе. Без потреса, готово неприметно, издвојена је још једна погранична област, крај око Канине и Валоне, где је покушао да се осамостали ујак цара Уроша, деспот Јован Комнин Асен.

Јован Комнин Асен, брат царице Јелене, добио је титулу деспота од Стефана Душана, који му је поверио намесништво у новоосвојеној пограничној области. Користећи свој положај на српском двору, деспот Јован Комнин Асен испољавао је самовољу још за живота првог српског цара. Деспотови поступци према млетачким трговцима косили су се са српско-млетачким политичким односима, али га је штитила сестра, царица Јелена. Ипак су Млечани временом успели да придобију самовољног и моћног намесника српског цара. Две године пре Душанове смрти дали су му грађанство, али су односи између деспота Јована Комнина Асена и Републике светога Марка добили дубљи политички смисао тек у првим годинама Урошеве владавине, када се надвила опасност над унутрашњим деловима области којом је управљао и кад му је страдао град Берат. У таквим приликама, а без подршке српског двора, деспот је сматрао да ће под заставом светог Марка, коју је затражио, најбоље сачувати своје интересе. У то време, царица Јелена боравила је у удаљеном Серу, а била је, упркос вестима Јована Кантакузина, у добрим односима са сином Урошем, кога је подржавао и највећи део српске властеле. Тако је Јован Комнин Асен једино још могао да рачуна на узурпатора царске власти Симеона Немањића, кога је деспот Нићифор II протерао из јужног дела Епира. Дакле, одређене околности, пре свега страх од могуће рестаурације грчке власти, упућивале су деспота Јована Комнина Асена на Млетачку Републику. У међувремену, његова област се сужавала а моћ јој је опадала. Иако је одавно показивао знаке самовоље, у првим годинама Урошеве владавине деспот Јован није образовао потпуно независну област. Самосталност према српском двору плаћена је све већим утицајем Млетака у приморским градовима, за које су они одувек показивали интересовање. Пре него што је деспот Јован постао самосталан обласни господар, крај око Канине и Валоне неприметно је и без потреса издвојен из српске државе.

Кантакузинов извештај о отцепљењу Серске области истраживачи су доскора без резерве прихватали као да се односи на сам почетак Урошеве владавине. Једино се постављало питање у ком својству је царица Јелена владала у Серу.[4] Савремени документи, међутим, не потврђују извештај Јована Кантакузина. »За царевања у нас благочастивих царева Стефана Уроша и матере његове монахиње Јелисавете«, забележено је на једној црквеној књизи 1359. године.[5] Син и мајка су као ромејски (византијски) владари поменути и у једном недатираном натпису на грчком језику. Почетком 1356. године живописани су портрети Јелене и Уроша у манастиру Матеичу код Куманова.[6] Из савремених докумената се наслућује да је млади Урош чак боравио у Серу. На молбу мајке, а »заповешћу господина цара«, логотет Драгослав издао је у Серу маја 1356. повељу мелничком митрополиту.[7] У повељи од априла 1357. цар Урош помиње мајку на првом месту.[8] И најзад, Урош је на источну границу послао војску која је поразила Матију Кантакузина. Све то недвосмислено говори о тесној политичкој сарадњи царице мајке и младог цара Уроша. Макијавелистички став мајке према сину који се назире из Кантакузинових вести с правом се одбацује. Иако се веома брзо замонашила, царица Јелена–Јелисавета није прекинула политичку делатност. Априла 1357. присутствовала је државном сабору у Скопљу на коме је млади Урош добио подршку.[9] Према томе, изузев Кантакузинових вести, остали подаци не говоре о независној владавини царице Јелене у првим годинама после Душанове смрти. Српска власт на источној граници била је стабилна, а бележење имена цара Уроша на првом месту у наведеним документима не може се тумачити једино жељом да се следи устаљени обичај. Издвајање Серске области као засебне државе почело је касније.

Када је деспот Нићифор II, после освајања Тесалије и јужног дела Епира, прогнао српске наместнике из тих области, кесариса Јерина се с малолетним синовима склонила на српски двор. Млади цар је вратио Јерини стару баштину у околини Црне Реке која је раније припадала војводи Прељубу. Прогнани деспот Симеон није следио пример кесарисе Јерине, већ је скупио четири до пет хиљада војника, освојио утврђени Костур и прогласио се за цара. Узевши царску титулу, Симеон Немањић није имао намеру да буде савладар цару Урошу. Савладари у средњовековној Србији носили су краљевску док је Симеон узео царску титулу. Сем тога, наследник је одавно био означен и познат, те је, по већ устаљеном обичају, син Стефана Душана, Урош, проглашен за младог краља. На државном сабору у Скопљу 1346. године уведена је нова установа – савладарство. Душан је крунисан за цара, а Урош је добио знаке краљевског достојанства. Тиме је малолетни Урош издигнут за савладара. Од тада се у повељама чак двоје тргови цареви и краљеви, властела царева и краљева и земље цареве и краљеве. На тај начин је Урош означен као једини наследник. Симеон Немањић је, дакле, поново

[4] Георгије Острогорски је први посумњао у ранија схватања; он је указао на то да царица Јелена није имала макијавелистички став према сину, како то произлази из Кантакузинових вести. Острогорски каже да су »у почетку, и то више година, врховна права младог цара признавана и овде«; Г. Острогорски, *Серска област* 4.

[5] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 42, 116.

[6] Г. Острогорски, *Серска област* 4.

[7] С. Новаковић, *Зак. споменици* 308–10.

[8] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 156.

[9] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 17.

покренуо одавно решено питање наследства. Према томе, узимање царског достојанства био је узурпаторски чин, а тако су га и савременици схватили. По речима Јована Кантакузина, Симеон је тражио »власт над свим српским земљама мислећи да су његова права претежнија«, а Урош је био приморан »да очевину од стрица брани.«[10] Цар Симеон је из Костура, тада јединога свога града, кретао у војне походе на север и не покушавајући да из крајева којима је раније управљао потисне деспота Нићифора II. Стога је неодржива претпоставка да је Симеон намеравао да с царском титулом управља само »грчким крајевима« Српског Царства. Уосталом, он се прогласио за цара као прогнаник, пошто је изгубио знатан део »грчких земаља«.

Борба за наследство није потресала српску државу, али је, свакако, узнемиравала савременике, чак и дубровачке трговце у далеком Кучеву, и давала повода за унутрашње нереде. До сукоба два неравноправна противника није дошло. Симеон је располагао знатним војним снагама, али је властела, као и српска црква, готово сва била на страни цара Уроша. Млади Урош је добио подршку на државном сабору у Скопљу. Дубровчани, који су помно пратили догађаје у Србији, обраћали су се Урошу, а не Симеону за потврду привилегија, а и царица Јелена била је уз сина. Једино је деспот Јован Комнин Асен држао страну Симеону, који је у току лета 1358, по свему судећи, лако сузбијен код Скадра. Тада су наступили тешки дани за претендента на српски престо. Са свим знацима царског достојанства, Симеон је једино управљао Костуром и околином до средине 1359, дакле око годину дана.

После пораза код Скадра Симеон је морао да се одрекне српског престола, али, захваљујући одређеним околностима, његов очигледан политички пад ипак није имао трајних последица. Власт деспота Нићифора II кратко је трајала. Деспот је насељавао Грке на поседе које су Арбанаси добили у време српске власти, па је насилну обнову грчке власти платио животом, јер побуну Арбанаса није могао да угуши ни помоћу турских најамника; погинуо је средином 1359. у бици код Ахелоја. Тесалија и Епир остали су без господара, али ни византијска ни српска централна власт нису ништа предузимале. Добру прилику искористио је цар Симеон и без много напора успоставио своју власт у тим покрајинама. Независна владавина деспота Нићифора II, ма колико то чудно изгледало, била је подлога за даље осамостаљење покрајина на југу српске државе. Користећи се погодном политичком климом, једним већ започетим процесом, цар Симеон је у Тесалији и Епиру основао нову државу. Тек када је овим покрајинама завладао члан династије Немањића, оне су коначно биле издвојене из српске државе.

До 1359. године Српско Царство је осетно смањено. Привремено или трајно, изгубљене су пограничне територије Браничево и Кучево на северу, а део Тесалије и Епира на југу државе. У границама српске државе више се нису налазили Христопољ и Хрисопољ на Егејском, Канина и Валона на Јонском мору. Централна власт, међутим, још није била угрожена, а ни унутрашње размирице и међусобни сукоби српске властеле не дају основна обележја том добу. У првим годинама Урошеве владавине српска држава је била изложена спољним нападима и губитак пограничних градова и крајева је последица тих напада, а не унутрашњих сукоба. Није без значаја ни чињеница да су тада

[10] *Cantacuzenos* III, 314.

трајно били изгубљени управо они крајеви и градови у којима се српска власт није ни могла учврстити, пошто су у саставу српске државе остали исувише кратко. Угрожена спољним нападима, централна власт није била кадра да спречи самовољу властеле у пограничним крајевима, где се углавном и јављала. Због заузетости на другој страни, цару Урошу није полазило за руком да смири два завађена »рашка барона« на северним границама, али је зато покушао да заустави продор угарске војске. Међутим, пример властелина Жарка показује да је централна власт у то време сузбијала самовољу властеле и прве покушаје њеног осамостаљења у унутрашњости државе, у старим српским земљама.

Дотад готово непознат властелин, Жарко се изненада јавља као господар Зете. У јуну 1357, Жарка, »барона господина рашког краља, који управља у крајевима Зете, Бојане и тамошњег приморја«, Млечани су примили за свога грађанина.[11] Царица Јелена, којој је Стефан Душан дао зетске тргове, боравила је у то време у Серу. Изгледа да је Жарко покушао да искористи њено одсуство, па је 1356. код Светог Срђа на Бојани одузео робу дубровачким трговцима. Чим је то чуо, цар Урош је у Свети Срђ послао властеличића Вукшу и о томе писмом обавестио Дубровачку општину.[12] Самовољни властелин је убрзо нестао са историјске позорнице. Да ли је у питању била просто самовоља или жеља за осамостаљењем, тешко је проценити. Мада су га примили у редове грађана Републике светог Марка, за Млечане је Жарко ипак био »барон рашког краља«, док су Јована Комнина Асена ословљавали као »деспота Авлоне« или »деспота Романије«.[13] У сваком случају, у првим годинама Урошеве владавине нема самосталних феудалних области ни обласних господара. Ни крупна, утицајна властела, намесници из доба цара Душана, није успела да створи независне области, нове државе. Намесник у Тесалији кесар Прељуб умро је непосредно после свога господара, а у области Канине и Валоне, где је управљао деспот Јован Комнин Асен, Млечани су били врло утицајни. Пре битке код Ахелоја, цар Симеон је управљао само Костуром и околином.

Доласком Уроша на престо, централна власт је, рекло би се, наставила несметано да делује, а судећи по раду царске канцеларије, и привредна активност је била жива. Само три недеље после Душанове смрти, млади цар је дубровачким и млетачким трговцима зајемчио слободу пословања.[14] Највећи број исправа Урош је издао у априлу 1357, после државног сабора у Скопљу. Дубровчанима је потврдио трговачке повластице, а Дубровачкој општини уступио земљиште од Љуте до Петрова Села, али је, дарујући Мљет у баштину которској властели, подсетио Дубровник да ово острво припада српској држави. Свест о владарској моћи речита је управо у мљетској повељи, у којој Урош истиче да се договорио »с госпођом и мајком царства ми, благоверном царицом кира Јеленом, и с господином и оцем првосвештеним патријархом кир Савом и са свим митрополитима, игуманима и са свом властелом велеможном под руком царства ми и са свим збором српским«.[15] Свест о владарској моћи, природно, не подудара се увек са стварном владаре-

[11] *Acta Albaniae* II, 33, No 126
[12] *Зак. споменици* 187.
[13] *Acta Albaniae* II, 28, No 97.
[14] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 30
[15] С. Новаковић, *Зак. споменици* 310–311.

вом моћи, поготово када је у питању владар какав је био Душанов наследник. Али, није оправдана ни толико наглашавана беспомоћност нејаког Уроша, оличења немоћи централне власти, као ни тврдња о наглом и потпуном расулу државе после Душанове смрти. Деловање Душановог наследника није увек било правовремено и успешно, али је он ипак активно учествовао у збивањима. Покушао је да спречи продор угарских трупа, које су се необављена посла повукле на леву обалу Дунава. Српски стрелци које је послао на источну границу сузбили су турске најамнике Матије Кантакузина. Потиснут је и цар Симеон, који је, према Јанинској хроници, сакупио четири до пет хиљада војника. О делатности централне власти сведочи државни сабор у Скопљу на коме је црквена и световна властела подржала Душановог сина, а не полубрата. Још 1346. Урош је крунисан за краља, и као савладар, без потреса, преузео власт 20. децембра 1355. Наследио је удвостручену, али разнородну српску државу. Обједињење старих српских земаља и новоосвојених крајева у којима је тек требало да се успостави нова власт био је сувише сложен задатак за деветнаестогодишњег Уроша. Он му, очигледно, није био дорастао. Али кола нису ни одмах ни тако брзо кренула низа страну.[16]

[16] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 30.

ДВА ЦАРСТВА

»Мада кратког века, и Српско Царство је доживело да два човека истовремено носе царску титулу.«[1] Према византијским државноправним обичајима, то је било могуће; савладари су у Византији носили царску титулу, док су у Српском Царству добијали знаке краљевског достојанства. Урош и Симеон Немањић нису били савладари, већ противници. Сузбијен код Скадра 1358, Симеон је око годину дана таворио у Костуру. Цар без царства ипак је делимично остварио своје намере; искористио је погибију деспота Нићифора II (1356–1359) и без напора освојио Тесалију и Епир. После трогодишњег прекида, ове покрајине поново су дошле под власт Немањића, али управо су тада и коначно издвојене из српске државе. На темељима области којом је кратко време управљао деспот Нићифор II настала је нова државна творевина чији је владар носио царску титулу. Стварање новог царства, рекло би се, није за савременике значило обезвређење византијског универзализма. Немоћни цар Јован V био је само неми сведок збивања. У ствари, Византија није тада ништа ни изгубила. За краткотрајне обнове грчке власти, Епир и Тесалија нису били припојени Цариграду, јер је од 1356–1359. тим покрајинама самостално управљао деспот Нићифор II, а црква и племство, већ навикнути на честе промене, радо су, изгледа, прихватили Симеона. Према Јанинској хроници, епирско становништво га је добро дочекало, а градови, међу којима Арта и Јанина, отворили су му капије. Међутим, смену власти покушао је да искористи Радослав Хлапен, Душанов а затим и Урошев намесник у Беру и Водену. Пошто је Хлапен освојио утврђење Дамасис на северу Тесалије, Симеон је похитао да заштити северне границе тек настале државе. Уместо очекиваног сукоба, два противника су се ородила.[2] Мирољубив, пријатељски исход довео је до нагодбе о територијалним променама, о којима се више наслућује него што се зна. Изгледа да је цар Симеон препустио Хлапену град Костур,[3] али остаје нејасно у чије је име наступао Радослав Хлапен, који је био у добрим односима и са царем Урошем,[4] и да ли је већ 1359. довољно био ојачао да је могао бити ван домашаја власти двојице

[1] М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 101.

[2] Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку* 242–243.

[3] Мавро Орбин везује Костур за Радослава Хлапена, односно за Хлапеновог зета краља Марка: М. Орбин, *Краљевство Словена* 45–68.

[4] За Хлапена је цар Урош удомио своју рођаку, кесарису Јерину, удову кесара Прељуба.

завађених Немањића, Уроша и Симеона, с којима је иначе имао родбинске везе. Област којом је Хлапен као наменсик управљао, нашла се од средине 1359. на граници две државе. У томе се, у сваком случају, крила могућност осамостаљења те области и Хлапеновог успона од наменсика оданог централној власти ка независном обласном господару.

Границе Симеонове државе ни приближно тачно нисмо у стању да означимо. Недовољна изворна грађа, а често и потпун недостатак те грађе, основна је али не и једина препрека да се сазна прошлост овог краја. Родбинске везе владајућег слоја у јужним деловима Српског Царства, боље речено, некадашње Душанове државе, доста су добро, на пример, познате. Сродничке везе, међутим, не говоре много, а понекад чак замагљују стварне политичке односе. По оцу Немањић, по мајци Палеолог, Симеон је био у сродству с многим истакнутим великашима. Али, док су Урош и Симеон, синовац и стриц, били љути противници, танка сродничка веза између Симеона и деспота Јована Комнина Асена била је продубљена пријатељском и политичком сарадњом. Међутим, однос цара Симеона и властелина Радослава Хлапена, сродника двојице српских царева, остаје потпуно нејасан, посебно у време коначног издвајања Тесалије и Епира у засебну државу. Управо због испреплетених родбинских веза, тешко је повући тачну границу између две државе, између Урошеве и Симеонове сфере утицаја.

Цар Симеон Палеолог напустио је Костур и за престоницу изабрао Трикалу у Тесалији. Његова власт у Костуру оставила је трага. Костурска црква Светих Арханђела обновљена је 1359–60, »за царевања Симеона Уроша и његовог сина Јована Дуке«.[5] Дужно поштовање Симеону одаје се у сачуваним натписима на црквеним споменицима у Тесалији. Метеорски манастир Сретења подигнут је и живописан 6875, односно 1366–67. године, за »царевања благочастивог нашег цара господина Симеона Палеолога и самодршца Ромеја, Србије и Романије Уроша«.[6] Слични су и Симеонови потписи на повељама. Више од осталих српских владара, Симеон се држао узора византијске царске канцеларије, али није напуштао ни традиције Немањића. Запамћен као недовољно способан владар, он се, ипак, знао прилагодити политичком тренутку, стварном стању у новој држави. Ослањајући се на двоструке традиције, Симеон Палеолог је настојао да »у Тесалији, а и у другим областима континенталне Грчке, прикупи што више присталица, како међу онима који су желели повратак византијске власти, тако и онима који су имали интерес да чувају тековине власти Српског Царства«.[7] Своје претензије и власт заснивао је на двострукој основи. Потомак двеју владарских династија, српске и византијске, дубоко је био уверен да му крајеви којима је владао припадају по наследном праву. Стога не изненађује што се у повељи од августа 1359 нова престоница Трикала назива његовом природном баштином. Црква, световна властела и градско становништво без резерве су, рекло би се, прихватили Симеона. Изразито му је био наклоњен писац Јанинске хронике. Он жали што је део Епира Симеон препустио арбанашкој властели. Симеон је наступао као легитиман владар, што му нису оспоравали носиоци власти у овим покрајинама. Потомак два владарска рода, чинио се повлашћеном слоју

[5] M. Lascaris, *Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide (novembre 1372, indiction XI)*, Byzantion 25–27 (1955–57) 283.
[6] M. Lascaris, *нав. дело* 279.
[7] Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку* 245.

као најпогоднија личност, јер се није очекивало да ће донети промене које би угрозиле њихов положај. После пораза код Скадра, Симеон је иступао разумније, са мање амбиција. Крупној властели, која је тежила да се осамостали, свакако је више одговарао но енергични деспот Нићифор II.

Симеон и његова породица су прилично дуго били признати господари у данашњој средњој Грчкој. Погрешно би било закључити да се »споредна« грана лозе Немањића ослањала на словенско становништво, претежно насељено у селима. Сеоски живаљ, без обзира на то да ли је у питању био грчки, словенски или арбанашки, није тада био носилац власти, већ властела и градско становништво. Међу повлашћенима налазио се танак слој српске властеле, а градско становништво је, независно од порекла, одавно било хеленизовано. Стога није чудно што Симеон истиче да је пореклом из византијске царске породице. Задржавајући понекад име Урош, које често носе Немањићи, он се увек потписивао као Палеолог. Повеље је издавао на грчком. Није сачувана ниједна његова исправа на старом српском језику. Све то не решава већ намеће питање етничких односа. Имајући на располагању сачувану штуру изворну грађу, далеко смо од решења овог питања. Претежан део становништва живео је изван градских зидина, а о њему веома мало знамо. Једино је сигурно да су међу Симеоновим поданицима били Грци, Срби и Арбанаси. Маја 1366. Симеон се потписао као »самодржац Ромеја и Срба и целе Албаније, Урош Палеолог«.[8]

Симеон се прогласио за цара, како је речено, пре него што је формирана нова држава у Епиру и Тесалији. Претпоставља се да је његов син Јован Урош, од времена проглашења био цар и савладар, како је то било уобичајено у Византији, јер је царство »споредне« гране династије Немањића било организовано по византијском узору. Ни много способнији Немањићи нису темељито мењали управу у новоосвојеним земљама, а за то је још мање разлога имао Симеон. Претходна краткотрајна српска власт једва да је оставила трага, те је Симеон успостављао власт на старим темељима задржавајући византијске установе и управне органе. Установа кефалије као главног функционера локалне управе одавно је била устаљена. Цар Симеон је постављао васељенске судије; Грку Јовану Архонтици, свом верном властелину, доделио је титулу великог дукса, а на високо достојанство деспота уздигао је два арбанашка феудалца, Ђина Буја и Петра Љоша. Није познато да ли је цар Урош или цар Симеон доделио титулу севастократора Блажу Матарангу, господару краја између река Девола и Врега (Шкумба) у данашњој Албанији. У сваком случају, Симеон је иступао са свим прерогативима царске круне; друго је питање у којој мери је успео да наметне своју личност. Он се 1366. потписао као господар Ромеја, Срба и целе Албаније, али је његова власт у Епиру постепено слабила. Арбанашка властела умела је да искористи победу над деспотом Нићифором II, те у западном делу државе само град Јанина није био под њеном влашћу, јер је цар Симеон тамо послао свога зета Тому Прељубовића. Деспот Јован Комнин Асен, господар области на западу, око Канине и Валоне, сарађивао је са царем Симеоном, али га није признавао за врховног господара. Приморан да се приклони Млечанима, деспот није признавао ни централну српску власт.

Црквена организација остала је иста. Једино се, изгледа, митрополит и

[8] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље* 102–103.

Ларисе преселио у ново политичко средиште Трикалу. Честе политичке промене ипак су уздрмале црквену организацију. Чак су и епископи испољавали тежњу да се осамостале одбијајући да признају јурисдикцију ларисског митрополита, који се због тога жалио васељенском патријарху у Цариграду. Везе Лариске митрополије и Цариградске патријаршије нису угрожавале самосталност државе Симеона Палеолога (1359 – око 1371) и његовог сина Јована Уроша (око 1371–1373). Међутим, те везе показују колико су ове земље, некада у саставу Душанове државе, биле далеко од ма какве ингеренције централне српске власти. У царству Немањића-Палеолога није се ни помишљало на права српског патријарха.[9]

Под влашћу владарске породице Немањића и даље се налазила пространа територија, али је у оквиру некадашњег Душановог царства настала још једна државна творевина у Тесалији и Епиру. Две по обиму неједнаке државе наставиле су самосталан, потпуно независан развитак. Знатно већом територијом управљао је цар Урош. Њему су припадале скоро све старе српске земље, па и велики део Романије. Ту државу, која је у то време још обухватала широк простор, било је тешко контролисати, јер су Душанова освајања превазилазила способност Немањића да на освојеним територијама организују ефикасну управу. Када је цар Симеон основао државу у Тесалији и Епиру, у старим српским земљама јавили су се први видљиви знаци слабљења централне власти. Међутим, процес осамостаљивања и издвајања појединих области брже је текао у новоосвојеним крајевима у Романији, јужно од линије Скопље–југоисточна јадранска и јонска обала.

Тај процес приметан је у Серској области, којом је управљала Душанова удовица Јелена – Јелисавета, али уз сагласност и подршку сина. До почетка седме деценије, у Серу није оспоравана централна власт. Цар Урош се лојално помиње, али се после 1360. у локалним документима изоставља име младог цара. »Госпођа света царица заповеди сама у Серу« – карактеристичан је завршетак једне даровнице манастиру Хиландару коју је 1360–61. потписао цар Урош.[10] Само неколико година раније, у Серу је логотет Драгослав писао: »заповешћу господина цара«.[11] Царица Јелена призната је, тако, за јединог господара Серске области. Она је и раније показивала живо интересовање за политичка збивања, а у Серу се осећа њено присуство у изграђивању локалне управе. Управо у време осамостаљења, царица Јелена је, према византијским узорима, увела у Серу установе сената и васељенских судија. Локалну управу поверила је својим рођацима и поверљивим људима. Као права владарка, монахиња Јелисавета окупљала је дворане, који су, опет према византијским узорима, били слуге »владајуће и свете наше госпође деспине«.[12] Власт царице Јелене добила је особито признање доласком васељенског патријарха Калиста у Сер. Преговори о заједничкој борби против Турака и измирењу српске и грчке цркве прекинути су изненадном смрћу патријарха Калиста.

Мање се зна о успону Вукашина Мрњавчевића, свакако најмоћнијег

[9] Подробније: Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку* 237 и даље.
[10] А. Соловјев, *Повеље цара Уроша,* Богословље 2–4 (1927) 290–291.
[11] С. Новаковић, *Зак. споменици* 308–310.
[12] *Actes de Chilandar,* No 146.

властелина у преосталом делу »Романије«. Мада ретки, подаци о његовој моћи су речити. Дубровчани рачунају на његову подршку 1362. приликом преговора о миру. Ипак, превласт куће Мрњавчевића почиње нешто касније. Македонска властела у сенци је Војислава Војиновића, првог обласног господара у старим српским земљама.

Браћа Војиновић, Милош, Алтоман и Војислав, потицали су из угледне феудалне породице. Њихов отац војвода Војин био је истакнути властелин Стефана Дечанског. Најпре Милошу, а затим и Војиславу, Стефан Душан је доделио титулу ставилца. Иако најнижа, та титула је омогућавала увид у збивања. Војислав се још 1350. помиње као ставилац. Његов успон почиње у првим годинама Урошеве владавине. Властела у старим српским земљама није добијала тако простране области као намесници у Романији, кесар Прељуб, деспот Јован Комнин Асен и деспот Симеон, те је процес успона и осамостаљивања рашке властеле текао спорије. Војислав Војиновић наследио је властелинство од оца и браће. Милош је умро млад, а Алтоман се последњи пут помиње 1359. Језгро Војислављеве области чинила је знатна породична баштина којој је он до пролећа 1359, после смрти великог челника Димитрија, припојио жупе Дабар, Дрину, Гацко и Рудине.[13] У појединостима није познато како су остали крајеви ушли у састав територије овог великаша, али се зна да је Војислав пре смрти, 1363, управљао простором између Дрине и Косова, Рудника и мора, укључујући жупе Драчевицу, Конавле, Требиње и Попово Поље. Велике феудалне области настајале су потчињавањем или потискивањем слабије властеле и прекидањем веза између локалне и централне власти. У зависности од тренутне снаге или слабости централне власти, намесници односно обласни господари иступали су мање или више самостално. Сам Војислав Војиновић понекад је показивао знаке самовоље, али је његово добре односе с младим царем. Управљање великом територијом подразумевало је, природно, самостално иступање. Чак су се и промене у спољној политици одражавале у тако великој области која је још била у саставу Српског Царства. До промена је најпре дошло у приморским крајевима. Задарским миром 1358, Угарска је потисла Млечане са источне јадранске обале. Уместо Републике светог Марка, Дубровачка општина је признала врховну власт носилаца круне светог Стефана. Нови врховни господар омогућио је Дубровнику широку аутономију и несметан економски и политички развитак. Али, промена врховног господара није прошла без последица за град под Срђем. Српска држава је тада била највише угрожена са севера јер је Угарска претећи окруживала велики део српске државе, управо област Војислава Војиновића, док су његове приморске жупе на исти начин окруживале територију добровачке општине. Задарски мир је, дакле, пореметио равнотежу снага. Очекивао се рат. Продор угарских трупа завршио се средином 1359. без већих успеха. Додуше, Растислалићи, господари Браничева и Кучева, постали су вазали краља Лудовика I, али су се угарске трупе повукле преко Саве и Дунава. Војислав Војиновић, учесник у том рату, желео је да настави непријатељства против угарског поданика – Дубровника, те је за то тражио и налазио повода. Пошто је сматрао да му припада титула хумског кнеза, полагао је право и на полуострво Пељешац и град Стон, па је претио

[13] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 41, бр. 113; *Mon. Rag.* II, 280.

Дубровчанима: »ја сам хумски кнез, а Стонски рат је седиште хумских кнежева, значи мој је«.[14] Ипак, до сукоба није дошло тако брзо, пре свега зато што га нису желели Дубровчани, који су даровима смиривали кнеза Војислава и цара Уроша. Урош је чак укинуо новоуведене царине и гарантовао дубровачким трговцима слободу пословања, омогућујући им да слободно иду »у Зету Балшића, или у државу кнеза Војислава и у земљу царства ми«.[15] Дакле, поред царске земље, Урош признаје постојање Зете Балшића и »државе« кнеза Војислава. Области моћних великаша сужавале су царску земљу са ситнијом властелом и кефалијама као органима централне власти. Али, цар Урош је још био кадар да спречи самовољу великаша. Укинуо је самовољно уведене царине управо у области Балшића и кнеза Војислава.

Пада у очи и изненадна појава Балшића. Мада се 1360. први пут помињу у савременој исправи, ипак су забележени као обласни господари. Родоначелник Балшића, према Мавру Орбину, »за живота цара Стефана држао је само једно село«.[16] Продор пронијара у ред великаша почиње свакако у време борби цара Уроша и цара Симеона. Балшићи су, као и остала зетска властела, држали страну Урошу, те су стога уживали царево поверење. Смело су иступали и веома брзо ширили своју област. Међутим, 1360. управљали су само уланим појасом између Скадарског језера и мора и можда су држали град Бар. Према томе, област Балшића је била знатно мања од области кнеза Војислава. Савременици су то уочили, те их не изједначују. Трећег јула 1362, дакле истог дана, обласне господаре, Војислава и Балшиће, примила је Република светог Марка у редове својих грађана. За свечану повељу кнеза Војислава одређен је златан а за повељу браће Балшића сребрн печат. Иако се ни по снази ни по угледу нису могли мерити са хумским кнезом, Страцимир, Ђурађ и Балша су мање поштовали централну власт и деловали самосталније од кнеза Војислава. Прве знаке одметништва Балшићи су испољили већ у рату српске државе против Дубровника (1361–62).

Пограничне чарке и упади поданика кнеза Војислава на територију дубровачке општине изродили су се у рат средином 1361. По наређењу цара Уроша, затворени су дубровачки трговци затечени на територији Србије а дубровачке општинске власти одговориле су истом мером. Од поданика цара Уроша, за рат су највише били заинтересовани кнез Војислав и град Котор. У ствари, они су и водили ратне операције. Кнез Војислав је желео да поврати хумске земље, али ни активно учешће Котора не изненађује. Которанима је све теже падало разграњавање послова дубровачких трговаца у српској држави. Пријатељске и пословне везе два приморска града подривало је пословно супарништво у унутрашњости. Иако су Которани, као поданици Немањића, уживали шире повластице, економски моћнији Дубровчани су их потискивали. Урошево даривање Мљета которској властели несумњиво је тешко погодило Дубровник. Поморским путем Котор је најефикасније могао контролисати ово острво, које је практично већ било у оквиру дубровачке општине. Дубровчани су у том рату мобилисали мљетско становништво и тако узурпирали врховна права српског цара над Мљетом.

Веома утицајни на српском двору, Которани су настојали »да царево

[14] *Mon. Rag.* II, 280.
[15] С. Новаковић, *Зак. споменици* 182.
[16] М. Орбин, *Краљевство Словена* 42, 317.

расположење окрену против Дубровника«, те је Дубровник Которане сматрао »смртним непријатељима«.[17] Дубровачка оружана галија крстарила је до Бара и блокирала Боку. Веза с копном није била прекинута, нити је Которанима претила глад, али је блокада с мора гушила привредни живот, што је и био циљ противника. Рат на копну имао је други ток. Напад Војислава Војиновића Дубровчани су очекивали и спремно дочекали. Страдао је обалски део дубровачке територије. Војска хумског кнеза пустошила је све до градских зидина, куд се повлачило угрожено становништво. Ипак, војна надмоћ српског обласног господара малаксавала је пред утврђењима града под Срђем, у којима се становништво осећало безбедним. Полуострво Пељешац, посебну мету хумског кнеза, штитио је утврђени Стон уз помоћ хрватско-далматинског бана. Острва под управом Дубровчана имала су природну заштиту – море. Которска флота, која се и није могла мерити с дубровачком, била је блокирана, а Војислав је, очигледно, није ни имао. Општина је предузела економску блокаду. »Спречити их на свим странама да набављају со, најгори је рат који можемо повести против оних из Србије«,[18] писали су у јулу 1361. далматинском бану. Остаје отворено питање да ли се блокада могла стриктно спровести, јер је стање у залеђу ипак било поразно за Дубровник. Нова ситуација изазвана заплетом у залеђу града спасла их је већих искушења.

У то време најочитије долазе до изразa знаци расула српске државе. У свом ширењу ка југоистоку, хумски кнез је наишао на већ прилично моћне Балшиће. Области ових великаша још се нису граничиле, али су им се интереси укрштали. Угрожени су лако нашли заједнички језик, те су Балшићи постали дубровачки грађани. Дубровник им је чак предлагао да заједнички нападну Котор, али та акција није изведена. Савез Балшића и Дубровчана углавном се сводио на изјаве добре воље и пријатељства. Међутим, став Балшића у том рату нови је моменат у опадању снаге централне власти и распаду државе Немањића. У српско-дубровачком рату, пример Балшића следио је град Будва. Површко, кастелан овога града, није само примио дубровачко грађанство већ је и ратовао на страни Дубровника. Приморски градови српске државе имали су, бар што се Дубровачке општине тиче, посебан положај у том рату. Скадар, Улцињ, Бар и Будву, као и поданике браће Балшића, Општина је поштедела економске блокаде. Чак су и људи зетског митрополита могли одржавати везе са градом под Срђем.[19]

У току рата с Дубровником испољиле су се све слабости централне власти. Рат је поделио великаше, земље и градове. Истањиле су се везе између удаљених покрајина и градова, а ни поданици цара Уроша нису више иступали јединствено. Рат су наставили само хумски кнез и град Котор, под чијим је утицајем Урош и увучен у сукоб с Дубровником. Пошто се увидело да се рат своди само на економско исцрпљивање обе стране, помишљало се на мир, који је одговарао свима, посебно Дубровнику и Котору. Једино је Војислав Војиновић, који је настојао да у оквиру своје области обједини све хумске земље, тврдоглаво настављао непријатељства. Кнежеви захтеви нису били у складу с тежњама српског двора и великаша који су настојали да се рат

[17] *Mon. Rag.* III, 99.
[18] J. Тадић, *Писма и упутства* 55.
[19] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 48 и даље.

прекине. Очигледно, Војислав је најпре користио наклоност а потом слабост и немоћ цара Уроша. Услед застоја трговине и рударства, смањени су владарски приходи, па је самовоља моћног кнеза штетила цару Урошу, против кога Војислав дотада није иступао. Немајући довољно снаге да спречи блокаду Котора, а ни толико ауторитета да онемогући самовољу хумског кнеза, Урошу су догађаји постепено измицали. Да би дошло до мира, Дубровчани су, стога, покренули све утицајне људе у Србији. Одлучили су да пишу не само цару већ и царици, патријарху и виђенијој властели, а у мају 1362. отправили су посланика Вукашину и старој царици. Цареви посланици, логотет Дејан и кесар Гргур Голубић, били су награђени, а спремљени су дарови и за Лазара, дворанина цара Уроша. Општина је обећала Урошу дарове у вредности од пет и по хиљада перпера уколико се успостави мир.[20]

Мир је склопљен у августу 1362. у Оногошту (Никшић). Повељу о миру потписао је цар Урош, коме је свесно дата улога помиритеља: »Беху се Дубровчани поплашили од царства ми, и свадили с братом царства ми, с кнезом Војиславом, и с градом царства ми, с Котором ... и смирих их с братом царства ми и с кнезом Војиславом и с градом царства ми, с Котором«. Стварно стање прикривало се посредничком улогом српског цара. Међутим, и он је учествовао у сукобу, како нас уверава даљи текст исте повеље: »А сужњи њихови, који се налазе по целој земљи царства, и у властеле царства ми, да их све царство ми пусти«.[21] И записници дубровачких већа потврђују овај податак. Општина је желела мир са »господином царем Србије и са Војиславом и са другим непријатељима нашим«.[22]

Мада је уговор о миру закључен уз помоћ утицајне српске властеле, Урош није присутан преговорима. Основни територијални захтеви кнеза Војислава, због којих је водио рат, нису били испуњени. Дубровчани су одбранили и задржали Стон и Пељешац, а српски цар им је потврдио Жрновницу, жупу у непосредној близини града. И на ову жупу полагао је право хумски кнез, коме је цар Урош, свакако привремено, уступио владарски трибут – светодмитарски доходак. Природно, у уговору није био изостављен ни Котор, који је цар Урош посебно узео у заштиту. Мада је све мање учествовао у догађајима, Урошу се, ипак, одаје дужно поштовање. Дубровчани су увек били присталице легитимитета и јаке централне власти која је обезбеђивала несметано пословање њиховим трговцима. Уговором о миру, Урош је Дубровчанима потврдио старе повластице. Ипак, Дубровачка општина му је посредно исказала неповерење. Добро обавештени о збивањима у унутрашњости и слабости централне власти, дубровачки поклисари тражили су да и кнез Војислав изда посебну повељу о миру. Текст ове исправе речито сведочи о односу снага у српској држави. »Да знате како дође од вас Никола Соркочевић и Циве Гундулић, поклисари и властела ваша«, писао је Војислав Дубровчанима, »и све послове, због којих сте их послали, заврши с господином царем и са мном, кнезом. И закле се господин цар и ја и властела господина цара, да смо пријатељи Дубровнику и да се зла, која су се до сад чинила међу нама, више не помињу«.[23] Балшићи у то време нису, очигледно, играли значајнију улогу, те се не појављују приликом склапања мира. Немајући довољно снаге, господари

[20] *Mon. Rag.* III, 210–212.
[21] С. Новаковић, *Зак. споменици*, 183–185.
[22] *Mon. Rag.* III, 210–212.
[23] *Mon. Serbica* 174.

Доње Зете избегавали су отворен сукоб с моћним кнезом Војиславом. Полако су потискивали слабије противнике на истоку, а за напад на Горњу Зету чекали су повољнију прилику. С друге стране, кнез Војислав је припремао напад на Балшиће, те је у марту 1363. од Дубровчана тражио галију. Они су га пријатељским речима подсетили да су он и Ђурађ Балшић »под једним господарем«.[24] Економски интереси његових пословних људи налагали су Дубровнику да смирује српске обласне господаре, а не да се меша у њихове сукобе.

Између области великаша постојале су велике разлике. Балшићи су »из готово атомизиране територије стварали ново јединство«.[25] Њихова област није у то време достизала оквире Зете, која је чинила геополитичку целину. Јединство Балшића огледало се и у начину управљања. На територији коју су освојили они су задржали старе, патријархалне имовинске односе, неподељивост породичних поседа, без обзира на величину и број чланова. Снага патријархалне породице огледала се у њеној бројности, посебно мушких потомака, што управо срећемо код Балшића. Они увек иступају сложно: заједнички издају исправе, у архивским књигама чешће се бележе као породица него појединачно. То су знали и поштовали њихови противници. Када је Карло Топија заробио Ђурђа, браћа су га, уз високу цену, откупила.

Област Војислава Војиновића, која се развијала из породичних добара, баштине ове познате властеоске породице, није увек представљала јединствену географску целину. Планински венци раздвајали су приморске жупе од територије у унутрашњости. Области је у једном тренутку формирања недостајала срж, средишњи делови. Војислав се зато окренуо ка Косову. Челнику Муси уступио је 1363. жупу и град Брвеник за жупу и град Звечан. Овом заменом заокружена област једног великаша добрим делом се подударала с Рашком, исходиштем државе Немањића. Стога није потребно посебно наглашавати моћ великаша који је управљао највећим делом старих српских земаља. Ниједан обласни господар, па ни Вукашин, будући српски краљ, није се могао мерити с Војиславом Војиновићем. Мавро Орбин даје занимљиво поређење ове двојице великаша. Пошто је описао Вукашинов пут до краљевске титуле, он истиче да је цар Урош на још »веће достојанство уздигао кнеза Војислава«.[26] Војислав није случајно одбацио не баш тако скромну титулу хумског кнеза, којом је својевремено претио Дубровчанима. Повељу о миру, августа 1362, он потписује као кнез, дакле не ограничава се на одређену територију. Та нова титула, али у облику »велики кнез«, стоји уз његово име и у надгробном натпису: »Месеца септембра, 23. дана, престави се раб Христа бога Стефан, а зовом велики кнез Воислав све српске, грчке и поморске земље«.[27] Титула и име Стефан, присвојени од Немањића, били су у складу са амбицијама Војислава Војиновића, па и снагом његове области, чије је даље ширење прекинула његова изненадна смрт, 23. септембра 1363.

[24] *Mon. Rag.* III, 256.
[25] *Историја Црне Горе*, 2/2, 7 (С. Ћирковић).
[26] М. Орбин, *Краљевство Словена* 43–44.
[27] В. Петковић, *Натписи и записи у старим српским споменицима*, Старинар 2 (1923) 28.

ЦАР И КРАЉ: НЕУСПЕШНО САВЛАДАРСТВО

Смрт великог српског кнеза Војислава Војиновића пореметила је односе снага у Српском Царству. Превласт су, очито, имали великаши у јужним деловима царства, где је процес осамостаљивања почео нешто раније и текао брже. Сем Балшића, који су управљали Доњом Зетом, старе српске земље нису имале других обласних господара. Истина, почетком седме деценије XIV века у Подунављу се осамостаљују Растислалићи, господари Браничева и Кучева, али не као поданици српског цара већ угарског краља. Дакле, Браничево и Кучево издвајају се из угарског краљевства, али се не укључују у српску државу. Њима су погодовали положај и политичке прилике у суседству. Док је Радослав Хлапен засновао област на југу, област Растислалића била је на северу, на граници две државе. Ближа, власт српског цара стално је опадала, док се власт угарског краља, иако јача, није увек осећала, јер је Лудовик I на све стране расипао снаге. Већ почетком 1361, дакле непуне две године после угарског напада на Србију, Растислалићи самостално издају царине.[1] Све до 1365, када је угарски краљ заузео Видин и поново се учврстио на десној обали Дунава, Растислалићи су самостални обласни господари.

У време превирања у Српском Царству, са политичке сцене нестају крупни феудалци, носиоци највиших титула. Деспот Оливер и деспот Дејан иза себе су оставили угледне задужбине и малолетне наследнике. Деспоту Јовану Оливеру, једном од најмоћнијих великаша после проглашења царства, губи се траг на почетку Урошеве владе. Своју задужбину, манастир и властелинство Лесново, Оливер је још у време Стефана Душана завештао Хиландару. Крајко и Русин, Оливерови синови, у међувремену су повратили Лесново. Синови су прекршили очев завет јер су потиснути из крајева којима је својевремено управљао моћни деспот. У време крупних промена у српској држави, на деспотове синове нико није рачунао, те су се једва домогли баштине.[2]

У политичком животу, нешто дуже је присутан севастократор односно деспот Дејан. Порекло му није утврђено, али је висока достојанства добио као царев сродник. Утицајном великашу папа Иноћентије VI препоручује своје посланике који су у мају 1355. дошли да преговарају о црквеној унији и борби против Турака. Блиским сродством с владарском породицом објашњава се

[1] *Mon. Rag.* III, 65; М. Динић, *Растислалићи*, Прилог историји распадања српског царства, ЗРВИ, 2 (1953) 140, нап. 6 и 7.
[2] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 75–76.

неуобичајено велика Дејанова баштина, која је обухватала жупе Жеглигово и Прешево. Део баштине, девет села и девет селишта, Дејан је приложио својој задужбини, манастиру Архиљевици. Чињеница да манастир није обновио већ из темеља подигао сведочи о његовој економској моћи. Дејанова баштина била је у несразмери с територијом коју је добио »у државу«, односно на управу. »Држава« је, по правилу, била знатно већа од наследног добра – баштине. Међутим, баштина овог великаша по обиму није заостајала за крајем којим је управљао у име централне власти. Жупама Жеглигову и Прешеву припојио је крајеве око горњег тока реке Струме с Велбуждом, којима је управљао у име централне власти, затим крај према Мелнику, који раније, изгледа, није спадао у његову »државу«.[3] У време прерасподеле снага у Српском Царству, Дејанова моћ је порасла, али не у истој мери као моћ кнеза Војислава Војиновића или Вукашина Мрњавчевића, јер је већ био у подмаклим годинама. Можда је због тога више пажње посвећивао задужбинама. Поред манастира Архиљевице, деспот Дејан и његова жена свакако су били ктитори манастира Белова крај Земена.[4] Развитак области којом је управљао Дејан прекинут је његовом смрћу или повлачењем у манастир. На њеним темељима Дејанови синови Јован и Константин формирали су прилично велику феудалну државу, али тек после маричке битке. У међувремену, Јована и Константина потиснуо је не много познати властелин Влатко Паскачић.

Влатко Паскачић, господар жупе Славиште, у близини Дејанове области, свакако је искористио деспотову смрт да прошири свој посед. Усудио се да посегне за Прешевом, баштином малолетних Дејанових синова. У оквиру Влаткове области, не зна се како и када, нашле су се и жупе Врање и Иногоште.[5] Тако је област овог властелина бар утростручена, али с обзиром на њен обим, Влатко није успео да се осамостали. Додуше, ковао је сопствени новац, а остали малобројни али кључни подаци уверавају нас да је Влатко одржавао добре односе са царем Урошем и кућом Мрњавчевића. У задужбини коју је »саздао на својој баштини Псачи« живописани су, један до другог, портрети цара Уроша и краља Вукашина.[6] Урош је Влатку доделио достојанство севастократора, а Влатковом сину Угљеши достојанство кесара. Иако по обиму невелика, област Влатка Паскачића пресецала је територију којом је раније управљао деспот Дејан. Дакле, настанак једне невелике области суштински је променио однос снага у том делу Царства. Иако се Влатко није осамосталио, он је смело иступао јер су иза њега стајала браћа Вукашин и Угљеша Мрњавчевић.

Животни пут и политичка делатност Вукашина и Угљеше чврсто су повезани. У исто време доживели су успон, а истог дана, 26. септембра 1371, трагично су завршили на Марици. Од времена Мавра Орбина познати су као Мрњавчевићи. Чланови ове породице ушли су у предање или као негативни јунаци или као национални хероји, те су Вукашин и Угљеша осуђени као похлепни великаши, узурпатори, па и убице, док је Вукашинов син Марко

[3] У недостатку извора није могућно прецизно утврдити »државу« севастократора, односно деспота Дејана.

[4] Ову идентификацију не прихватају сви истраживачи; вид. Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 67–73.

[5] Жупу Врање својевремено је држао Маљушат Багаш, властелин Стефана Душана.

[6] С. Новаковић, *Зак. споменици* 435.

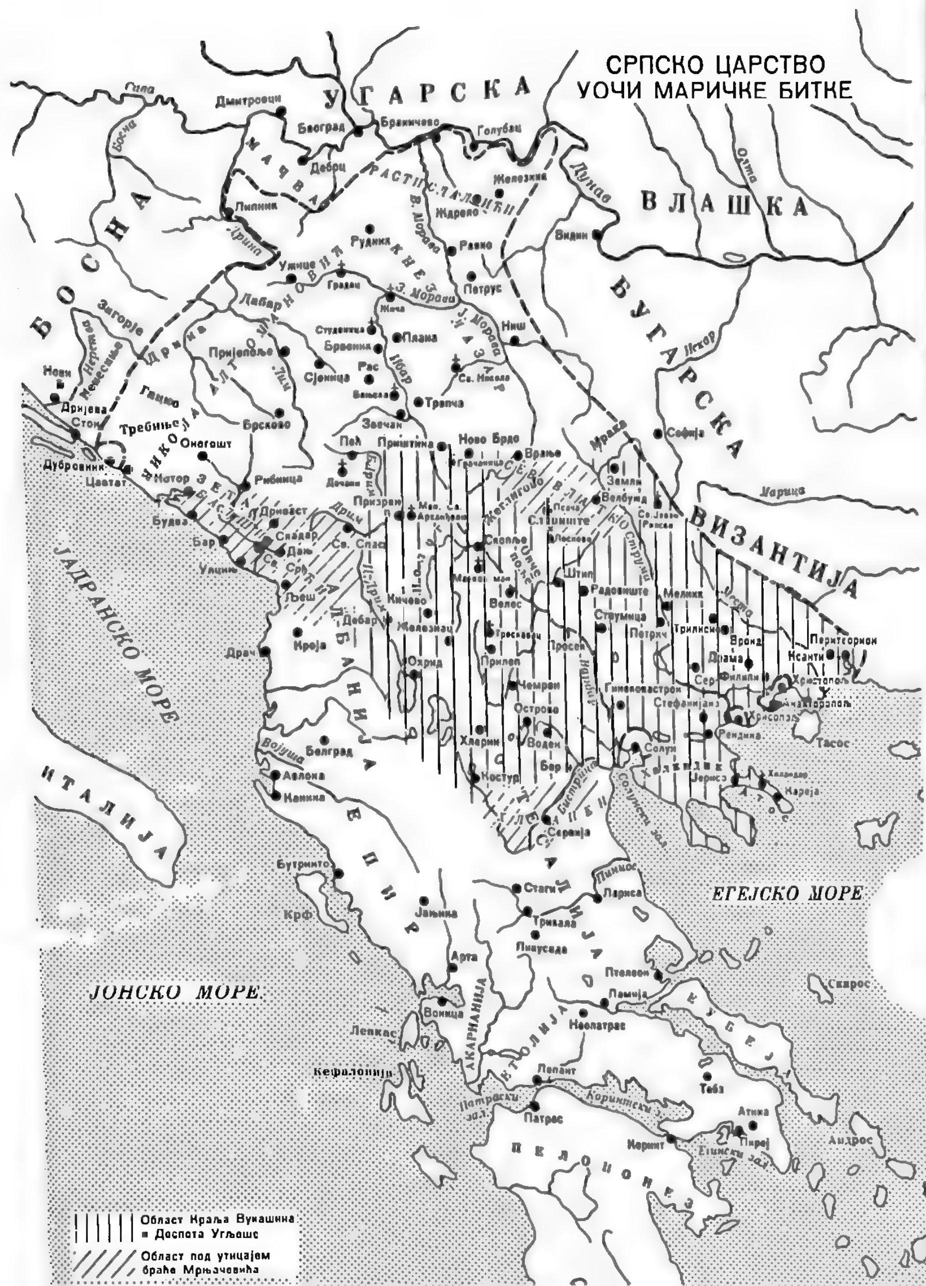

постао најомиљенији јунак епске поезије Јужних Словена. Међутим, савремени извори се суштински разликују од предања. У савременим, поузданим изворима, браћа се јављају касно, тек средином XIV века, Угљеша у зрелом животном добу, а Вукашин у поодмаклим годинама. Угљеша је око 1346, као Душанов намесник, кратко управљао у околини Дубровника. Вукашин се марта 1350. помиње у прилепском крају с титулом жупана. Политички успон браће Мрњавчевић везан је за Македонију, али се почетак тога успона једва да назрети. Не зна се када се Угљеша оженио Јеленом – Јефимијом, кћерком кесара Војихне, с којим је »загосподарио читавим крајем на граници Романије«.[7] Сигурно је, међутим, да је том родбинском везом добио подршку истакнуте личности. Услед недостатака извора стиче се утисак да је Угљеша одједном и изненада постао прва личност серске државе. Он се чак и не помиње међу дворанима царице Јелене. Због послова у пограничној територији, великом војводи можда и није било место на двору царице монахиње, уколико се ћирилички потпис на једној грчкој повељи – »Угљеша велик војвода« – односи на Вукашиновог брата.[8] У сваком случају, Угљеша је био и остао »вољени нећак преузвишене деспине Србије«, од које је у августу или септембру 1365. преузео власт.[9]

Спорији успон Вукашина наговештава да је био одмерен и да је умео добро да процени стање у Српском Царству. Свестан да су му изгледи на успех незнатни, за живота моћног кнеза Војислава Војиновића није ништа покушавао на српском двору. Ипак, почетком седме деценије XIV века познат је и ван граница српске државе. Као утицајном великашу обраћају му се Дубровчани пре закључења мира у Оногошту. Свој утицај, изгледа, брже је ширио успостављањем родбинских веза него заокруживањем области којом је управљао. Управо у родбинским везама огледала се снага Мрњавчевића. Браком најстаријег Вукашиновог сина Марка и кћерке Радослава Хлапена, удајом Вукашинове кћери Оливере за Ђурђа Балшића и удајом Јелене Јефимије, кћерке кесара Војихне, за Угљешу, Мрњавчевићи су остварили одређен утицај на огромној територији, у скоро целој преосталој Романији и делу старих српских земаља.[10] Природно, родбинским везама није остварено политичко јединство земаља којима су Вукашин, Угљеша и њихови рођаци и пријатељи управљали, али су родбинске везе несумњиво допринеле јачању угледа и моћи куће Мрњавчевића.

Свесни угледа који су уживали и снаге што је непрекидно расла, Вукашин и Угљеша чекали су погодну прилику, која им се убрзо указала. После смрти Војислава Војиновића, највећа област у српској држави подељена је између кнежеве удовице Гоиславе и кнежевог синовца Николе Алтомановића. Нестанком Војислава Војиновића, Урош се није ослободио најјачег великаша, већ је изгубио његову подршку. Иза моћног кнеза крила се, ситуацији недорасла, личност цара неограничених права, али скромних могућности. Уместо да ојача, централна власт је и даље слабила.

Још пре него што су добили знаке краљевског односно деспотског достојанства, Вукашину и Угљеши нико се није могао супротставити. Обезбедили

[7] М. Орбин, *Краљевство Словена* 49.

[8] P. Lemerle et A. Soloviev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastére de Kutlumus*, Annales de l'Institut Kondakov 11 (1940) 142.

[9] *Actes de Chilandar* II, N°149.

[10] Сматра се да је Влатко Паскачић био у сродству с Мрњавчевићима.

Надгробна плоча Николе Стањевића из манастира Конче, до 1371. године.

су подршку својих рођака. Војислав Војиновић, деспот Оливер, а вероватно и деспот Дејан више нису били живи. На завршетку каријере, велики војвода Никола Стањевић завештао је властелинство и задужбину Конче Хиландару, где је провео последње дане. Рашки властелини Лазар Хребељановић, Никола Алтомановић и Вук Бранковић тек су формирали своје области. Растислалићи су се прикрили између две државе. Није им ишло у прилог да се мешају у унутрашње ствари ни Угарске ни Србије.

Дакле, питање избора савладара нужно се наметало. И да то није хтео, цар Урош није имао другог излаза, бољег решења. Знацима краљевског достојанства српски цар је уздигао Вукашина за савладара, а истовремено, августа или септембра 1365, Угљеша је, с деспотском титулом, од царице Јелене преузео власт у Серу. Предање је, ипак, осудило Мрњавчевиће да су насилно преузели власт. Најраније предање о браћи забележио је Данилов настављач, који пише да је Урош дочекао »велику беду од своје властеле, и мало година царствова, и он се престави од овога живота... Царство његово узе један део кнез Лазар, а други део Вукашин, који дрзнувши се на краљевство, ништа се није бринуо о проклеству светога Саве. А грчке крајеве и градове узе Угљеша«.[11] Мрњавчевићи су овде приказани као узурпатори, али млађи летописи »знају« за подмукло убиство цара Уроша, чије је житије у XVII веку написао Пајсије стварајући његов култ. Краљевску и деспотску титулу браћа су добила уз подршку и благослов царице монахиње Јелене – Јелисавете. Нису случајно Дубровчани неколико пута истовремено писали Вукашину и старој царици. Вукашин и царица Јелена су, опет, ковали заједнички новац у ковници цара Уроша.[12] Млађи Мрњавчевић је у повељи византијског цара Јована V Палеолога, од септембра 1365, забележен као »вољени нећак преузвишене деспине Србије, вољене сестре царства ми, пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша«.[13] Да деспот Угљеша није

[11] Данило, *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 381.

[12] С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар 9–10 (1959) 149–150.

[13] *Actes de Chilandar*, N° 149.

узурпирао власт говори и чињеница што је у серској држави на високим положајима задржао достојанственике из доба владавине царице монахиње.[14] Тврдње о Вукашиновом самозванству оповргава више података. Изричит је тако податак који даје Мавро Орбин у »Краљевству Словена«: »Припојивши, наиме, деспоту Вукашину многе покрајине, даде му такође титулу краља«.[15] Титулу краља Вукашин је једино и могао добити од цара Уроша.

Орбинов податак о додељивању краљевске титуле Вукашину Мрњавчевићу потврђују и други подаци везани за време српског цара и српског краља. Тако је, на пример, сачуван новац с натписом VROSIVS IMPERATOR (Урош цар) на лицу и титулом краља на наличју. Примерци са оваквим легендама израђени су у ковници цара Уроша.[16] Урош и Вукашин у јесен 1366. шаљу у Дубровник заједничко посланство.[17] Архивски и нумизматички подаци не сведоче само против Вукашиновог самозванства него истовремено потврђују да је између цара и краља успостављен савладарски однос, који је посведочен њиховим заједничким портретима на северном зиду манастира Псаче, задужбине севастократора Влатка. Ти портрети у Псачи не само што надокнађују недостатак савремених сведочанстава него и коначно решавају питање односа између цара и краља. Обучени су скоро истоветно, с крунама на глави и жезлом у десној руци, који је знак царског односно краљевског достојанства. Насликани су један поред другог, Урош с десне а Вукашин с леве стране, што говори о тренутном политичком стању – успостављању савладарства. На портретима савладара, први владар живописан је увек с десне стране.[18] Такав обичај постојао је у Византији, а од тог правила није се одступало ни у српској држави. На крају, чињеница да је Вукашин добио титулу краља, а не младог краља – која оседелом великашу свакако не би пристајала – недвосмислено показује да је између њега и Уроша установљено савладарство. Одавно уведена, установа младог краља означавала је престолонаследника и учвршћивала наследство у оквиру владарске породице, где се често кршио редослед у наслеђивању престола. Савладарство је уведено после проглашења српског царства. Када је Стефан Душан узео царску титулу, његов син Урош, до тада млади краљ, крунисан је за краља-савладара. Природно, права краља-савладара била су знатно шира од надлежности младог краља. Крунисањем за краља, Вукашин је, без сумње, постао савладар цару Урошу, тим пре што се недавно из једног натписа сазнало да је касније, поред живог цара и краља, титулу младог краља носио Вукашинов син Марко.

Више савремених сведочанстава, као оно што знамо о нормама и обичајима државноправних установа у Византији и средњовековној Србији, уверава нас да је савладарство установљено са царевим пристанком. Вукашин је легално дошао на власт јер се у царству краљевска круна добијала, а само се царска могла узурпирати. Стога узурпатор није био Вукашин, него Симеон, Душанов полубрат, који се прогласио за цара. Симеонови »греси« били су већи јер су се под његовом влашћу заувек отцепили јужни делови српске

[14] Г. Острогорски, *Серска област* 87–88.

[15] М. Орбин, *Краљевство Словена* 43.

[16] Б. Сариа, *Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду*, Старинар 3 (1924–25) 73; С. Димитријевић, *нав. дело* 150, 152.

[17] Мало веће је крајем новембра 1366. решило да обдари посланике »господина цара и господина краља«; *Mon. Rag.* IV, 94.

[18] С. Радојчић, *Портрети српских владара* 60–61; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 92.

државе. Ипак, за распад царства и узурпацију предање није осудило цара-узурпатора Симеона, већ Мрњавчевиће, за шта постоји више објашњења. Грчки крајеви српске државе који су под Симеоном издвојени и од којих се формирало ново царство налазили су се кратко време у оквиру Душанове и Урошеве државе. Те покрајине и њиховог владара Симеона савременици су убрзо изгубили из вида. Иако нису учинили ништа што би се косило с нормама и обичајима, Мрњавчевићи су остали у немилости. Неповољна слика о њима у предању проистекла је из зависти и нетрпељивости великаша из старих феудалних породица због наглог успона заиста способних скоројевића. Личне тежње Вукашинове и Угљешине биле су још разумљиве савременицима, али породичне претензије изазивале су нетрпељивост, страх и отпор, пре свега рашке властеле. Вукашин се није »дрзнуо« само на краљевство, он је желео да обезбеди престо и своме сину. Угрозио је дотад неприкосновену светородну династију Немањића. Његовим уздизањем за краља створен је основ за нову владарску породицу у српској држави. Све док је он био краљ и савладар, могао је угрозити једино власт цара Уроша. Међутим, оног часа када је његов син Марко, поред живих савладара, постао млади краљ, решено је питање будућег наследника српског престола, јер цар Урош није имао деце. Ту лежи основни узрок гнева који су Мрњавчевићи навукли на себе.

Из поузданих, дипломатичких извора личност цара постепено ишчезава, што је, свакако, последица његовог све мањег учешћа чак и у оним збивањима која су била од животног интереса. Слабљење централне власти испољавало се пре свега у опадању војне моћи. Нестало је или се са политичке сцене повукло неколико истакнутих војсковођа. Непосредно после Душанове смрти умро је кесар Прељуб, и старог војсковођу Ђураша Илијића вероватно су ликвидирали Балшићи; витез Палман се пре 1363. повукао из Србије, а неколико година касније велики војвода Никола Стањевић се замонашио. Пронијари, као и кефалије, постају подложни власти обласних господара. Уместо плаћеничке војске, цар се морао ослањати на војску појединих великаша, што је подривало централну власт. Регални приходи били су смањени. Зна се да је Урош примао царски доходак са територија које нису биле укључене у велике феудалне области, а располагао је и дубровачким трибутима.[19] Властела у старим српским земљама остала му је верна, али се због слабљења централне власти Урош ипак морао ослонити на тренутно знатно јачу властелу у Романији. Увођење установе савладара, од којих је други владар био из несветородне породице, требало је да прикрије слабост централне власти. Вукашин је, међутим, дошао касно. Процес опадања моћи централне власти и осамостаљивања великаша није се могао зауставити, чак ни успорити. Крунисање Вукашиново за српског краља чак је убрзало тај процес и слабљење српске државе. Први српски краљ који није потицао из династије Немањића био је узурпатор за осталу властелу. Међутим, више као опасан противник и могући рестауратор централне власти него као уљез, нови савладар изазвао је бојазан и подозрење осталих феудалаца, пре свега рашке властеле.

Вукашин се потписивао као краљ Срба и Грка. Његова власт као савладара формално-правно се проширила на све крајеве српске државе. Средином седме деценије XIV века, стварност је била сасвим друкчија. Вукашин је

[19] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 98.

практично и даље остао обласни господар. Мрњавчевићима су високе титуле биле добродошле при конституисању њихових области, које још нису биле потпуно заокругљене нити су пре августа или септембра 1365. представљале јединствену целину. Истина, они су и пре тога несумњиво били најмоћнија великашка породица, али Серском облашћу, ма колико да је утицај обласног војводе био пресудан, није владао Угљеша него царица Јелена. Тек као краљ, Вукашин је коначно завладао с обе стране Шаре. Уместо Прилепа, нови центри Вукашинове области постали су Скопље и Призрен. Мавро Орбин пише да је Вукашин узео Ново Брдо и »Приштину као престони град«.[20] Ако су тачни Орбинови подаци, сигурно је да се Вукашинов продор завршио у околини Новог Брда и Приштине. Крајеве северно од тих места држала је рашка властела. Очигледно, краљ је био приморан да се бори за права круне коју је носио. Известан утицај Вукашин је пре крунисања свакако остварио у оним деловима српске државе које су запосели рођаци куће Мрњавчевића. Биле су то управо оне области над којима је централна власт још раније изгубила готово сваку контролу. Као пример наводимо област Радослава Хлапена, таста Вукашиновог сина Марка и Зету Балшића, исто тако у сродничком смислу »пријатеља« српског краља.

Захваљујући богатијој изворној грађи, знатно више се зна о области краљевог брата деспота Јована Угљеше. Брзо су се осетиле чврста рука војсковође и вештина политичара, особине које је у својој личности спојио деспот Угљеша. Нигде у српској држави није остварена тако изразита власт обласног господара као у Серу. Користећи продор Турака у византијски Волерон, Угљеша је освојио западни део ове покрајине с језером Пору. Према томе, Серска област се проширила источно од христопољских кланаца, српско-византијске границе у време Стефана Душана. У оквиру Серске области налазило се цело полуострво Халкидика са Светом Гором. Северна граница Серске области не може се тачно утврдити, али је, вероватно, прелазила линију Струмица–Мелник. Изненађује чињеница што се већи део Угљешине области налазио западно а не источно од Сера, где се ова област знатно проширила даље од христопољских кланаца, места где су се задржали Душанови војници. Западна граница Серске области прелазила је реку Вардар, али строгих међа између области браће Мрњавчевића није у ствари ни било.

Иако су стварали независне области, породична владавина српског краља и серског деспота не може се оспорити. Пошто су истовремено добили висока достојанства, Вукашин и Угљеша су у исто време и у истом месту издали хрисовуље. Исправе су им исте садржине, па и форме. Сходно правима која му је давала титула, Вукашин наглашава да је краљ Срба и Грка, а млађи брат се потписује скромније: »благоверни деспот Јован Угљеша«. Формула »краљевство ми« у првој замењена је изразом »деспотство ми« у другој исправи.[21] Међутим, серски деспот убрзо је испољио самосвест. Подражавајући византијску канцеларију и користећи права носилаца деспотске титуле, у каснијим документима Угљеша употребљава израз »царство ми« и почиње да се назива автократором – самодршцем. Од царице Јелене преузео је већ осамостаљену феудалну покрајину, коју је мало шта везивало за остале крајеве српске

[20] М. Орбин, *Краљевство Словена* 44.

[21] Браћа су у јануару 1366. потврдила село Копривљане руском манастиру на Атосу, С. Новаковић, *Зак. споменици* 508–510.

државе. Талентован државник, он је брзо успоставио чврсту власт, али Серску област систематски су узнемиравали Турци. То је млађем Мрњавчевићу везивало руке у време када му је брат покушавао да на северу, у старим српским земљама, оствари права савладара. Ако је наслеђено стање угрожавало породичну владавину, сарадња браће – мада очигледнија средином него крајем седме деценије XIV века – трајала је све до њихове заједничке погибије.

Ангажовање Мрњавчевића у Македонији било је добродошло рашкој властели, која је јачала после успостављања савладарства. Уз то, у доба савладарства поново је у старим српским земљама настала велика феудална област која се развијала на темељима области Војислава Војиновића. Великог српског кнеза наследила је удова Гоислава с малолетним синовима, којима се брзо губи траг. Део кнежеве области наследио је његов синовац, млади Никола Алтомановић. Као потомак старих феудалних породица Војиновића, Младеновића (доцнијих Бранковића), Никола Алтомановић имао је све предуслове за брз политички успон. Његов отац Алтоман, угледни властелин у доба Стефана Душана, завршио је око 1359. као велики жупан. Жупан Никола је већ 1367. држао Рудник. Кнегиња Гоислава је, изгледа, показивала једино интересовање за јужне пределе некадашње »државе« кнеза Војислава. Дубровчани су кнегињи редовно исплаћивали кумерк солски, приход од царине при продаји соли, а цар Урош јој је, у два маха, уступио и владарски трибут – светодмитарски доходак. Према томе, кнегиња Гоислава уживала је наклоност српског цара, али је њој била неопходна заштита централне власти. Ипак, скупим уступцима одржала се пет година (1363–1368). Горњу Зету је, на пример, мирно препустила Балшићима, а коначно ју је потиснуо синовац Никола Алтомановић. Централна власт се није мешала у овај породични сукоб, цар свакако услед немоћи, а краљ, вероватно, збор заузетости у Македонији. Заинтересованим суседима тада су биле везане руке. Босански бан Твртко сузбијао је побуну властеле, а Балшићи су се борили у Албанији. Скоро цела област Војислава Војиновића нашла се у рукама младог жупана Николе. Амбициозни жупан се, међутим, није задовољавао обимом области. Доследно је следио политику свога стрица, који је својевремено тражио Стон и Пељешац. Нови господар приморских жупа изазвао је оправдану бојазан у Дубровнику. Њему је пришао властелин Санко Милтеновић, господар Трусине, Поповог поља и Дабра, који се одметнуо од босанског бана. Њихове обједињене области претећи су окружавале територију града под Светим Срђем. Стога су Дубровчани упорно и вешто утицали на Санка да се одвоји од српског обласног господара. Предочавали су му да је »тријумф тога Николе само привремен и нипошто неће дуго трајати, док је Босански Банат заиста вечан«.[22] Упорност Дубровчана уродила је плодом. Пошто се једном одметнуо од босанског бана, Санко је сада изневерио и новог заштитника, али га је сустигла освета. Средином 1370. последњи пут се помиње као жив. Мавро Орбин пише да је, пустошећи територију Николе Алтомановића, нашао смрт у близини Требиња.[23] Двојица великаша нису били равноправни партнери у краткотрајном савезу. Почетком 1369. Дубровчани су наглашавали да је

[22] М. Динић, *О Николи Алтомановићу* 11, 12, прилог I.

[23] М. Орбин, *Краљевство Словена* 150.

Санко »под влашћу жупана Николе«.[24] Ма колико тенденциозан, овај податак сведочи о моћи младога жупана који је за кратко време постао најмоћнији обласни господар у старим српским земљама.

Успон Лазара Хребељановића био је много спорији. Дуго је боравио на двору цара Уроша са скромном титулом ставилца. Када је Урош краљевску титулу доделио Вукашину, противнику рашке властеле, Лазар Хребељановић напустио је дворску службу. Оскудност извора спречава нас да од почетка пратимо настанак његове области. Исходиште му је био родни Прилепац код Новог Брда, али ширење Лазареве области у то доба било је ограничено. На западу је већ била заокругљена област Николе Алтомановића, а с југа су претили Мрњавчевићи. Спорно је било Косово, односно рударски центри тога краја. Ако им се на Косову нису додиривале области, сигурно је да су се ту сукобљавали интереси рашке властеле и Мрњавчевића. Мавро Орбин пише да су рашки великаши Никола Алтомановић и Лазар Хребељановић придобили цара Уроша. Према Орбину, до сукоба између рашке властеле и Мрњавчевића дошло је 1369. на Косову. Лазар Хребељановић се повукао, а страдала је војска Николе Алтомановића. Млади жупан једва се спасао.[25] Орбинов извештај не може се у појединостима контролисати, али савремени, додуше фрагментарни, подаци бар га делимично потврђују. Зна се да су с пролећа 1371. краљ Вукашин, његов син Марко и браћа Балшићи припремали напад на Николу Алтомановића, што је, по свој прилици, био само наставак ранијих трвења. О сукобу рашке властеле и Мрњавчевића сведочи ново прегруписавање снага у старим српским земљама. Пораженог жупана Николу напустио је босански властелин Санко Милтеновић. Санко му је чак привремено заузео Конавле, а 1370, отприлике у исто време, под влашћу Лазара Хребељановића нашао се Рудник, најбогатије место Николе Алтомановића.[26] Вести Мавра Орбина о стварању савеза против Мрњавчевића у складу су с развојем односа између савладара. Неколико година после установљења савладарства, цар и краљ нису сарађивали. У јулу 1368. Урош је писао Млечанима да се одметнуо Ђурађ Балшић, иначе сродник краља Вукашина. Цар и краљ су у почетку заједнички издавали новац; упутили су и заједничко посланство у град под Светим Срђем, али већ 1367. Вукашин се сам обраћа Дубровчанима. Априла 1370. српски краљ једнострано, не помињући цара, издаје Дубровачкој општини повељу. Сарадња савладара очигледно је трајала кратко. Касно уведена, установа савладарства није зауставила осамостаљивање великаша ни даљи развој независних феудалних области. У новом распореду снага у Српском Царству, и савладари су се нашли на различитим странама. То је уништило последњи траг централне власти.

[24] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, прилог I.

[25] Како пише Мавро Орбин: »Личне успехе Вукашина и Угљеше нису могли да трпе кнез Лазар и жупан Никола Алтомановић, после њих први великаши у Рашкој. Зато одлучише међу собом да их понизе и подрежу крила њиховој охолости. С тим циљем прићоше цару Урошу подстичући га на све могуће начине против поменуте браће. И на крају га убедише да уђе с њима у савез против речене браће, обећавајући да ће све што им одузму припасти цару Урошу, за кога ће се они заложити да поново добије очинско краљевство. Припремивши, дакле, моћну војску, пођоше да нападну краља Вукашина и Угљешу. Ови распоредише своју војску и сусретоше се с непријатељем на Косову пољу. Кад се ту заметнула битка, кнез Лазар се повуче са својим четама и побеже. Никола Алтомановић, пак, који се хтео борити, беше поражен, његови људи поубијани, те се и сам једва успео спасти. Цар Урош беше ухваћен жив с неколицином властеле свога двора док су други били поубијани« (Мавро Орбин, *Краљевство Словена* 50).

[26] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 250, нап. 77.

103. Новац краља Вукашина, аверс, Београд, Народни музеј.

104. Новац с натписом »Патријарх«, аверс, Београд, Народни музеј.

МАРИЧКА БИТКА

Средином седме деценије XIV века, крајеви уз југоисточну јадранску и јонску обалу развијали су се као засебне управне и економске целине. Природно, у периферним, приморским областима, централна власт се мање осећала него у унутрашњости. Још 1363. Дубровачка општина поручивала је Драчанима да област река у данашњој Албанији »држи и поседује српски цар«.[1] Само годину-две доцније, стање се битно изменило. Предели јужно од Бојане постали су попришће борбе великаша које је мало шта везивало за цара Уроша. Господари ових покрајина нису показивали посебно интересовање за збивања у унутрашњости. Балшићи, Карло Топија, Блаж Матаранго и Александар, господар Канине и Валоне, били су више окренути према приморским крајевима и градовима.

Александар, господар Канине и Валоне, наследио је деспота Јована Комнина Асена. Септембра 1368. издао је Дубровчанима повељу из које сазнајемо какво је било унутрашње уређење његових области. На краткотрајну српску власт једино су подсећале титуле и звања властеле која је окруживала господара Канине и Валоне. Севастократор Блаж Матаранго, који је управљао равницом између река Врега и Девола, последњи пут се помиње 1367.[2] Већ у марту 1368, Карло Топија, princeps Albanie,освојио је Драч и постао најјачи, ако не и једини феудални господар равнице уз јонску обалу. Заокругљењу његове области на северу испречили су се Балшићи. У почетку њиховог дугогодишњег непријатељства, Карло Топија је имао више успеха и среће. Од 1364. до 1366. он је држао у заточеништву Ђурђа, предводника Балшића. Карло Топија је, дакле, био онај који је тражио уступке и постављао услове. Балшићи, којима су била подсечена крила, нису више иступали сигурно и самовољно. Везу са српским двором и даље су одржавали. Ђурђев таст Вукашин крунисан је 1365. за српског краља, дакле, у доста критичном тренутку за Балшиће. Ослонац на српском двору био је добродошао Страцимиру и Балши II. Све те чињенице имали су у виду Дубровчани када су, управо посредством тек ослобођеног Ђурђа Балшића, покушали да од цара Уроша добију даровницу, односно право на острво Мљет.

[1] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни,* Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 276, нап. 199.
[2] *Acta Albaniae* II, 74, №319.

Балшићи, који су једно време мировали, што је, свакако, био знак њихове тренутне слабости, убрзо по ослобођењу Ђурђа променили су став. Опсели су Котор, који је цар, нешто пре тога, приликом склапања мира у Оногошту, посебно узео у заштиту. Цар је, иначе, као и сви Немањићи, био наклоњен Котору. Немањићи су Которанима поверавали истакнуте положаје, па ни Урош није прекидао ту традицију. Примао је Которане у службу, и двојици которских властелина даровао је у баштину острво Мљет. Али после раздора између савладара, који је омогућио Балшићима да се јавно одметну, Урош више није могао да заштити град у Боки. Српски цар је учинио све што је могао, више него што је као суверен једне земље смео да учини. Најпре је писао а затим 1369. послао свога посланика у Венецију с молбом да интервенише у корист његовога града, коме он није могао помоћи. Наравно, на овај корак навели су га сами Которани, који су осетили да им је Венеција из одређених разлога наклоњена, али цар без угледа у својој држави није осећао колико га овакви политички потези компромитују на страни. Краткотрајну заштиту град у Боки је добио у личности Николе Алтомановића.

Пошто су се уверили да праву помоћ неће добити ни од папе ни од Млечана, а да је српски цар потпуно немоћан, Которани су 1370, или почетком 1371. признали врховну власт Угарске. Рат који је Котор скоро без прекида водио током седме деценије XIV века парализсао је привредни живот града. Смањена размена успорила је његов економски развитак. Од тренутка када је променио врховног господара, Котор је изгубио трговачке привилегије у залеђу, а тиме и могућност да одржи дотадању привредну делатност.

Судбина Котора указује на распоред снага у Српском Царству уочи маричке битке. Угрожен од Балшића, град у Боки уживао је подршку цара Уроша и Николе Алтомановића, који су, према Орбину, заједно с Лазаром Хребељановићем сачињавали коалицију против Мрњавчевића. Иако је од 1365. био српски краљ, Вукашин није испољавао интересовање за судбину Котора. Град Котор препустио је својим рођацима Балшићима, тим пре што је између Котора и властеоске породице Војиновића, односно Алтомановића, постојала трајна сарадња. Када је Котор признао угарску власт, настављена су непријатељства с Николом Алтомановићем, који се изненађујуће брзо опоравио од пораза у сукобу с Вукашином. Нов жупанов успон не би био могућ да није имао помоћ са стране. Српски великаш је уз одређене уступке католичкој цркви уживао подршку угарског двора. Нема сумње да је располагао завидном војном снагом, јер су се против њега удружиле две моћне куће – Мрњавчевићи и Балшићи. Новој коалицији су се придружили Дубровчани. Жупанови људи опустошили су Дубровник, а од заробљених Дубровчана изнуђено је четири хиљаде дуката. Штета коју су проузроковала пустошења била је знатно већа.[3] Жалбе угарском краљу Лудовику I нису помогле јер је српског обласног господара штитио мачвански бан Никола Горјански Старији, »велики пријатељ жупана Николе«.[4] Никола Алтомановић имао је снажну подршку на страни, али и доста непријатеља у самом царству. Осетивши да му прети опасност од Мрњавчевића и Балшића, жупан Никола, коме је у међувремену Лазар Хребељановић заузео Рудник, понудио је Дубровча-

[3] Према процени Дубровчана, штета од ратних пустошења износила је 30.000 дуката; М. Динић, *О Николи Алтомановићу* 16.

[4] М. Динић, *О Николи Алтомановићу* 16 и даље.

нима мир. Међутим, тада се Дубровчанима није журило. Дубровачка општина пришла је савезу Мрњавчевића и Балшића, који су у јуну 1371. код Скадра спремали војни поход према Оногошту. Савезници су се договорили да Дубровчани флотом пребаце трупе, затим да штите прелаз како би у случају невоље осигурали безбедно повлачење са »Николиног на Ђурђев терен«.[5] Коалиција је, очигледно, респектовала снагу Николе Алтомановића, који се раније није налазио пред таквим искушењем. Вичан и храбар ратник, али неискусан дипломата, млади жупан је остао потпуно сам, са свих страна окружен противницима. Лазар Хребељановић одузео му је Рудник, а због Санка Милтеновића раније је дошао у сукоб с босанским баном Твртком. Усамљеном и самовољном жупану спас се указао изненада са неочекиване стране. Краљ Вукашин је с војском кренуо на исток пошто су Серску област угрозили Турци. Тако се савез против Николе Алтомановића распао.

»Историја Серске државе оповргава мишљење да је на територији Српског Царства, после смрти његовог оснивача, свуда завладало расуло и да је све ишло само низбрдо. Посматрајући прилике у Серској области, видимо да ова удеона држава, напротив, временом јача. Пораст снага испољава се не само у ширењу границе него и у процесу поступног унутрашњег сређивања.«[6] Управни систем серске државе, изграђен до 1365, деспот Јован Угљеша, с обзиром на краткотрајну владавину, није имао времена а ни преке потребе да мења. У новоосвојеним областима Немањићи нису ни иступали као реформатори, па чак ни Душан, који је у Серу допунио Законик. Прихваћене су биле устаљене установе византијске управе. Царица Јелена је уводила нове, али исто тако и византијске установе сената и васељенских судија. Када је преузео власт у Серу, деспот Угљеша није мењао установе, већ људе у њима. Доводио је своје привржденике, чешће Србе него Грке. Веома снажна личност, деспот Угљеша је био присутан и тамо где се то не би очекивало. Сам је председавао суду Серске митрополије и тако серском митрополиту ускратио права која је имао и дужност коју је раније обављао. У раду суда учествовала су и световна лица, те он и није деловао само као црквени орган. Мешовит по саставу, суд Серске митрополије добио је обележја суда серске државе, у ствари, органа деспотове воље и власти. Велики пут морала је да пређе установа сената док је доспела у Сер, некадању византијску провинцију. Нема доказа да су сенат и васељенске судије деловали као посебни органи управе. Изгледа да су те установе у време деспота Угљеше окупљале великодостојнике без стварних функција и оне који су их некада имали. Оправдана је претпоставка »да су руководеће функције у државној управи најрадије повераване представницима српске властеле, да ова тенденција временом јача и постаје у серској држави још изразитија, док грчки архонти и даље заузимају високе, али најчешће почасне дворске положаје«.[7]

Много мање се зна о локалној, провинцијској управи. Веза између обласног господара, односно централне власти, и локалне управе остваривала се преко кефалија. Кефалија је управљао градом и његовом околином. У грчким крајевима Српског Царства понекада се јављају жупани с функцијом кефалије. Није утврђено да ли је локална управа у свим деловима простране

[5] J. Тадић, *Писма и упутства* 231–232.

[6] Г. Острогорски, *Серска област* 80.

[7] Г. Острогорски, *Серска област* 101.

државе деспота Угљеше била истоветна. Северозападни делови његове области налазили су се дуже време под српском влашћу, док је крајеве источно од христопољских кланаца сам деспот освојио.

Деспот Јован Угљеша је, нема никакве сумње, обезбедио подршку светогорских манастира, чиниоца који се ни у политичком животу, а ни због своје економске снаге није смео потцењивати. Српски владари и великаши и раније су богато даривали не само Хиландар него и друге манастире на Атосу. Представници Свете Горе били су присутни приликом крунисања Стефана Душана за цара. Српски утицај у Светој Гори нарочито је ојачао за краткотрајне, али чврсте владавине деспота Јована Угљеше. И поред учесталих турских провала, у доба српске власти многи манастири доживљавају период процвата, док су неки манастири обновљени. Герасим Радоња из породице Бранковића и браћа Багаш обновили су запустели манастир Светог Павла, Угљеша је обновио манастир Симопетру, а Русиком или манастиром Светог Пантелејмона дуго времена је управљао српски књижевник и преводилац старац Исаија. Серски деспот је више пута даривао Хиландар, Кутлумуш, угледни Ватопед, где је подигао и једну цркву. Није потребно наглашавати да је углед Хиландара растао, док су Срби монаси долазили чак на чело Протата – централног савета светогорских манастира.

Ослонац који је деспот затекао и стекао у Светој Гори, у монашком средишту православља, још је значајнији ако се има у виду етнички састав његове државе, која је настала од »грчких земаља« Српског Царства. Серска област, раније део етнички разнородног Византијског Царства, и сама је била етнички разнородна, али претежан део становништва сачињавали су Грци и Словени. Однос између ове две етничке скупине није био исти у градовима и селима. Градове, посебно веће, углавном је настањивало грчко становништво, а остале етничке скупине, међу којима је словенска несумњиво била најбројнија, биле су изложене процесу хеленизације. Ни кад је у питању сеоско становништво, етнички мање хетерогено него градско, није могуће утврдити тачан однос словенског и грчког становништва. Грчки живаљ сигурно није имао такву превагу у селима као у градовима. У документарној грађи пада у очи велик број изразито словенских имена, и личних и породичних, а још више него словенска лична имена, упадљива су безбројна словенска имена места. Савремени документи садрже знатно већи број грчких имена, али то не значи да су сви они који носе грчка хришћанска имена Грци, јер грчка нехришћанска имена не постоје. Проучавањем личних имена и назива места, утврђено је да је словенски живаљ знатно више заступљен у серско-струмској области него на Халкидици, »али да су разлике у том погледу постојале не само између појединих крајева већ и између појединих села«.[8] Разнородни етнички састав, присутно византијско наслеђе, изразита аутономија Свете Горе, све то оставља утисак да је положај серске државе био веома сложен и да су устројење и одржавање српске власти пратиле велике тешкоће. Иако су лојално прихватили српску власт, грчки достојанственици – црквени и световни – нису се одрекли вековима усађиваног схватања о једном, универзалном царству. Чињеница што су се поседи светогорских манастира делимично налазили ван граница српске власти јасно указује да се везе између Атоса и Цариграда нису ни могле прекинути. Светогорски манастири обраћали су се

[8] Г. Острогорски, *Серска област* 56.

византијском цару да потврди дарове које би добили од српских достојанственика. Али свестране и тако рећи свакодневне везе између серске државе и Византијског Царства нису угрожавале чврсту власт самосвесног деспота. Титулом автократора – самодршца више се истицала његова независност у грчкој него у српској средини. Уосталом, српски краљ је био Угљешин брат. Над серском државом надвила се сенка византијске црквено-државне идеологије, али опасност ниуколико није претила од слабог Јована V Палеолога, чија се власт једва осећала и у његовој држави. Византијско Царство тада су чинили Цариград са околином, област браће Палеолога (острво Тасос и три града на егејској обали: Хрисопољ, Анакторопољ и Христопољ), Солун с непосредном околином и Мореја – дакле, четири не само географски одвојена дела. При томе, освајањем долине Марице и дела Волерона, Турци су се укотвили између серске државе и средишњег, цариградског дела остатака некада моћнога Византијског Царства. Заједничка опасност зближавала је две државе. Угљеша није имао тако утврђене градове као што су Солун и Цариград, те је његов положај објективно био тежи. Стога је био спреман на уступке како би дошло до заједничке борбе против »безбожних Агарена«.[9]

Пре преговора о заједничкој војној акцији против Турака, требало је изгладити несугласице између две хришћанске државе, пре свега, црквени раскол до којег је дошло средином XIV века одлучењем првог српског цара Стефана Душана и првог српског патријарха Јоаникија. Византинци су још 1364. почели преговоре. Исти патријарх који је својевремено извршио одлучење дошао је у Сер да преговара са царицом Јеленом. Патријарх Калист се, међутим, изненада разболео и умро. Обе стране показивале су жељу да се црквени раскол превлада. Дипломатска акција опет је покренута, овог пута са српске стране. Међутим, њу нису покренули цар и патријарх, већ обласни господар деспот Јован Угљеша упућујући посланство васељенском патријарху. Повељу о измирењу, која се са осветничком жестином обара на првог српског цара, покајнички је, додуше ћирилицом, потписао деспот Угљеша у марту 1368. Војни и политички преговори нису, међутим, настављени. Цариград је очекивао помоћ са Запада. Тренутна латинофилска оријентација објашњава због чега се све до маја 1371. одуговлачило да се потврди и објави крај раскола. Измирење, које се односило једино на серску државу, није само Угљешино дело. Угљеша му је, свакако, приступио као државник, али на овај корак су серског деспота подстицали светогорски кругови, односно део српских црквених великодостојника школованих у Византији и сређених с византијском државно-црквеном идеологијом.

Измирење постигнуто 1368, а потврђено три године касније, уверава нас да је серски деспот владар независне државе, који није био у таквом положају да је морао водити рачуна о правима српског патријарха. Та чињеница није сметала охридском архиепископу Григорију да учествује на деспотовом сабору. Дакле, и високи црквени достојанственици приклонили су се новим политичким приликама које су нагризале црквену организацију. Интересе Српске патријаршије деспот Јован Угљеша подредио је политичком циљу. Жртвовао је права пећког патријарха, додуше, само у својој области, да би омогућио политичке преговоре с цариградским двором како би покренуо

[9]. А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље* 287; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 146–151.

Цариград на заједничку акцију против Турака. Све је, међутим, било узалуд. Ни покајничко измирење ни новац који су нудили српски поклисари нису покренули несложни цариградски двор, где се очекивао повратак цара Јована V Палеолога. Међутим, византијски цар је безуспешно тражио на Западу помоћ нудећи црквену унију. Под бременом необављене и понижавајуће мисије, можда је још на путу за Цариград сазнао за пораз Срба на Марици.

Турци су претили свим балканским државама, али се деспоту Угљеши, који је био најугроженији, придружио једино његов брат краљ Вукашин. Спорно је да ли је одлучног тренутка старији Мрњавчевић иступао као српски краљ или као обласни господар. Иако је Вукашин легално крунисан за српског краља, савладарство је довело до оштре поделе снага у Српском Царству. Искључена је и помисао да је рашка властела критичног тренутка помогла Мрњавчевићима, који су могли једино да окупе војску из својих области и области великаша и властеле с којима су били у сродничким и пријатељским везама. Били су то Радослав Хлапен, браћа Балшићи и севастократор Влатко Паскачић. Њихове територије су представљале јединствену географску целину, али остаје отворено питање да ли су господари тих крајева увек јединствено иступали. Изразиту самосталност, још одраније, показивали су Балшићи. Они су 1368. померили своју југоисточну границу на рачун Карла Топије, с којим су скоро непрекидно били у сукобу. Балшиће су окруживала два моћна обласна господара, жупан Никола Алтомановић и Карло Топија, што значи да је и краткотрајно удаљавање из Зете могло значити ризик. Балшићи су били спремни да заједнички нападну противнике Зете, а не да бране удаљену Серску област. Пријатељство ових великашких породица прекинуто је непосредно после 26. септембра 1371. Сродство из рачуна, такође – раскинут је очигледно политички брак Ђурђа Балшића и Вукашинове кћери Оливере. Пошто је протерао Оливеру, Ђурађ се с браћом проширио на рачун територије наследника српског краља.

Севастократор Влатко се у то време не помиње у изворима, а Радослав Хлапен, за кога се не зна да ли је учествовао у првом великом сукобу Срба и Турака, надживео је српског краља и серског деспота.[10] Уочи одлучног сукоба, Мрњавчевићи су, ипак, били усамљени.[11] Чињеница да је готово сва српска властела остала по страни размуљива је последица формирања самосталних феудалних области односно независних феудалних држава на тлу Српског Царства. Господари феудалних држава које тренутно нису угрожавали Турци нису се придружили Мрњавчевићима. Вукашин је, хитајући у помоћ брату, повео војску сакупљену углавном у својој области. Српском краљу су у одлучном тренутку окренули леђа чак и они великаши који су уочи маричке битке с њим ковали заједничке политичке планове и припремали заједнички напад, али не против Турака. Ипак, Мрњавчевићи су располагали завидном снагом. Држава краља Вукашина у средишњем делу Српског Царства и држава деспота Угљеше у Македонији и делу Волерона захватале су пространу територију од Призрена, на западу, Приштине и Новог Брда, на

[10] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 58–9, бр. 189.

[11] Г. Острогорски, *Серска област* 140, сматра да је Вукашин као српски краљ био стварни господар територије којом је владао цар Урош: »Вукашиново учешће у Угљешином подухвату према томе није значило само ангажовање снага са некадашње његове удеоне области у Западној Македонији, него и са целе преостале територије тадашњег Српског Царства«. Уп. и Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 151–163.

северу, до језера Пору, на истоку. Изузимајући Угарску, биле су то најјаче хришћанске снаге на Балкану. Утолико су последице потпуног слома Срба на Марици биле теже.

Пошто су средином XIV века заузећем Галипоља трајно прешли у Европу, Турци су плански приступили освајању Балканског полуострва. Заобишли су утврђени Цариград и већ почетком седме деценије XIV века укотвили се у долини Марице. Неочекивано брзо и лако освајали су град за градом: Димотика је пала 1360, Једрене 1362, а Пловдив 1363. Годину дана касније приближили су се долини Месте. Освојили су Кумуцину, град у средишту Волерона. Опстанак серске државе на почетку Угљешине владавине није био угрожен. Деспот је чак између 1366. и 1369. заузео крај између христопољских кланаца и језера Пору, пошто су Турци претходно заузели Кумуцину, односно источни део византијског Волерона. У то време учестали су турски пљачкашки напади на богате светогорске манастире, али је западни Волерон, крај који је испред Турака запосео сам деспот, био најугроженији. Изгледа да се серски деспот у почетку успешно носио с Турцима. Мавро Орбин пише да их је више пута победио. Свакако није реч о озбиљнијим сукобима, већ о сузбијању пљачкашких напада.[12] Турци су примењивали познату тактику систематског узнемиравања краја који су тек намеравали да освоје. Стална опасност са Истока везивала је руке деспоту Угљеши који се припремао за коначан обрачун са »безбожним муслиманима«.[13] Пре одсудне битке посетио је Свету Гору, где је добио подстрек и благослов за поход коме је дао верско обележје. Искусни војсковођа и државник видео је опасност у ишчекивању и одлагању сукоба, поготово када се уверио у пасиван став уплашеног Цариграда, који је показивао спремност да умири Турке уступањем Галипоља.

Мишљење да у тренутку турског утврђивања у Европи нико није знао шта треба чинити, нема основа. Јован Палеолог безуспешно је предлагао црквену унију да би западне државе повеле нови крсташки рат. Поред Византије и серске државе, било је угрожено и Бугарско Царство. Али, сем браће Мрњавчевића, у критичном тренутку нико није имао ни снаге ни храбрости да се супротстави Османлијама. Треба нагласити да је Вукашин једини државник на Балкану који је из тренутно неугрожених крајева помогао деспоту Угљеши. Доскора се значај подухвата, у предању омражених Мрњавчевића потцењивао. Сукоб изолованих Мрњавчевића с Турцима говори о храбрости, а циљ сукоба сведочи о државничком таленту српског краља и серског деспота. Они су одлучили да протерају Турке јер је евентуална победа на граници могла донети само привремено решење. Зато су браћа смело кренула на турску територију и продрла близу нове турске престонице Једрена. Међутим, били су изненађени 26. септембра 1371. на Марици, код Черномена.

О маричкој битки писало се много, али о самом сукобу зна се веома мало. »Држећи се само најранијих извора, не би се могло рећи више од датума, места и резултата битке.«[14] И старац Исаија, савременик Вукашинов и

[12] М. Орбин, *Краљевство Словена* 50.

[13] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље* 287.

[14] Ј. Мишковић, *Један прилошчић Маричком боју 25/26 септембра 1371*, Глас 58 (1900); П. Томац, *Битка на Марици*, Војноисториски гласник 1 (1956) 61–74; Г. Шкриванић, *Битка на Марици (26. септембра 1371)*, Војноисторијски гласник 3 (1963) 71–94. Иако је слабо осветљена изворима и незахвална за реконструкцију с гледишта историје војне вештине, маричка битка је

Угљешин, пише са одређене временске дистанце. Његов запис у ствари много више говори о последицама битке него о самом сукобу. Српска војска дошла је надомак Једрена, нове турске престонице, али Мрњавчевићи нису остварили циљ, иако се деспот Јован Угљеша дуже време припремао, и за поход, по свој прилици, изабрао погодан тренутак.[15] »Јер Турке не истераше«, пише старац Исаија, »већ сами од њих изгибоше, и кости им тамо падоше и непогребене осташе, и велико мноштво војске или погибе од мача или допаде ропства, а неки умакоше и вратише се.«[16]

Два велика сукоба с Турцима, маричка и косовска битка, потресала су савременике, али су они једва шта забележили о њима, или њихова сведочанства нису допрла до нас. Импресиониране последицама тих сукоба, касније генерације узимале су их као предмет легендарних обрада. Ако се о самој бици мало зна, њен исход је познат: »изненадан и потпуни слом смелог подухвата серског деспота и српског краља, погибија и једног и другог, две најјаче личности на тадашњем Балкану, пропаст њихове војске. То је била највећа и најдалекосежнија победа Турака пре 1453. Њен први разултат био је слом Серске државе, и њене даље последице пропаст свих балканских држава. Њихово освајање било је још само питање времена«.[17]

Иако нису учествовали у судбоносној бици, Византинци су, природно, помно пратили судбоносне догађаје у источном делу Балканског полуострва. Они су предухитрили Турке и привремено се окористили њиховом победом. Солунски деспот, будући цар Манојло II (1391–1425), у новембру 1371. заузео је Сер. На путу до Сера, деспот Манојло је, несумњиво, покорио и друге градове у средишњем делу некадашње Угљешине државе. Острво Тасос и градове у Пиеријском приморју још одраније су држала браћа Палеолози. Тако се под контролом Византинаца поново, изгледа, нашло подручје од Солуна до, можда, христопољских кланаца. Примљена с разумљивим одушевљењем, рестаурација византијске власти подгрејала је наду у даље обнављање Византијског Царства. Међутим, убрзо се увидело да је то била само варка. Блиска опасност приморала је побожне представнике византијске власти на крајње непопуларну меру – одузимање црквених добара која су, ради јачања одбрамбене моћи, била предата пронијарима. Цар Манојло II, који је својевремено предухитрио Турке и заузео престоницу Угљешине државе, присећао се децембра 1408: »Пре много година, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале која је тада настала од стране Турака, а која је била веома тешка и беспрекидна, водећи бригу о општем добру одлучено је да половина метоха светогорских и солунских и просто речено свих буде дата у пронију, како не би сви скупа пропали«.[18] И у Византији, дакле, запамћен као прекретница, пораз Срба одлучио је судбину држава у источном делу Балканског полуострва. Византијско Царство, после маричке битке привремено проширено, убрзо је изгубило самосталност. Већ с

привлачила пажњу истраживача ратне прошлости. Тој теми посветио је доста пажње С. Новаковић. Поред излагања у књизи *Срби и Турци,* 186–223, написао је и посебну расправу: *Бој на Марици,* Ратник 1 (1893); исти, *Срби и Турци* 197–216; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења уз дело С. Новаковића, Срби и Турци* 448.

15 С. Новаковић, *Срби и Турци* 201, 203.

16 Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 43; С. Новаковић, *Срби и Турци* 209.

17 Г. Острогорски, *Серска област* 143.

18 В. Мошин, *Акти из светогорских архива,* Споменик 91 (1939) 165.

пролећа 1373. Јован V Палеолог је као турски вазал учествовао са својом војском у једном походу султана Мурата.[19]

Маричком битком Турци су, неспорно, добили битку за источни део Балканског полуострва. Два царства, византијско и бугарско, изгубила су самосталност. На звучни, највиши ранг ових држава у хришћанском свету нису се обазирали освајачи са Истока. Мада се одиграо изван граница Српског Царства, сукоб с Турцима, природно, одлучио је и судбину поражених, а пре запоседања српских крајева, непосредно је утицао и на њихов унутрашњи развитак. Прекинута је обнова српске државе под новом династијом Мрњавчевића. Од непознатих скоројевића, преко обласних господара, кућа Мрњавчевића неприметно се наметнула као нова владарска породица. Увидело се то јасно оног тренутка када су савладари пошли различитим путевима. Прекидом њихове сарадње нестало је централне власти. Отада су савладари само формално носили знаке царског односно краљевског достојанства. Али, док је неспособни цар све више тонуо, јачао је положај краља и његове породице. Део Романије и добар део старих српских земаља контролисали су Вукашин и Угљеша. У непрекидном успону, браћа су придобијала неутралну, а потискивала или потчињавала непокорну властелу. Уочи маричке битке, једино им се супротстављао жупан Никола Алтомановић. Припремајући поход на младог жупана, били су надомак обнове српске државе, али свакако не под старом династијом. Нови владарски род јавно је исказао своје тежње проглашењем најстаријег Вукашиновог сина Марка за младог краља. Али и у другим приликама Мрњавчевићи су иступали као представници српске династије, чак и према спољном свету. Пошто су успоставили родбинске везе у земљи, настојали су да се ороде с хрватском властеоском кућом Шубића и с чувеним владарским родом Палеолога.[20]

Цар Урош је последњи пут иступао 1369, али тада је само потврдио своју немоћ. Обраћајући се Венецији да помогне царском граду Котору, који је опседао »отпадник« Ђурађ Балшић, цар је изгубио углед државника и на страни. Више му се није обраћао ни манастир Хиландар, који се налазио у оквиру државе деспота Јована Угљеше. И Дубровник, одувек присталица легитимитета у српској држави, априла 1370, поред живог цара, добија потврду привилегија од краља Вукашина. Управо је Дубровачка општина, додуше, много касније, уверавала деспота Стефана Лазаревића »како је цар Урош изгубио све а до краја живота остао му је Дубровник и онај трибут«.[21] Владарски, светодмитарски доходак Општина му је заиста до краја живота исплаћивала, а на основу царевог потписа, 16. октобра и 3. новембра 1371, исплаћен је и стонски трибут калуђеру српског манастира у Јерусалиму. Државничка делатност последњег Немањића једино се у томе огледала. Потпуно онемогућен, цар Урош није ни суделовао у збивањима уочи маричке битке. Његовом смрћу »скончá се Царство Српско« – језгровита је порука нашег летописца, која не одговара данашњем сазнању. Држава Немањића практично је престала да постоји пре 2. или 4. децембра 1371, када и »српске господе седми, мислим, род крај прими«.[22]

19 Г. Острогорски, *Византија, вазална држава Турског Царства,* Сабрана дела III, 378.

20 Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 161.

21 *К. Јиречек, Српски цар Урош,* 384.

22 Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности* 163.

Вукашиновом погибијом српска држава није остала без краља. Законито га је наследио син Марко. Са знацима краљевског достојанства живописан је у »Марковом манастиру« непосредно после очеве смрти.[23] Крунисање Марково није био узурпаторски чин. Обављено је у границама норми и обичаја јер је Вукашин својевремено постао српски краљ царевом вољом. Тако је Урош после 26. септембра 1371. формално-правно добио савладара. Исто тако је формално-правно краљ Марко наследио цара Уроша, који није имао деце. Пошто је у грчким земљама основано и још 1359. издвојено Симеоново царство, српска држава је номинално постала краљевина, јер је у личности Марка имала не само јединог него и законитог краља, без обзира на то да ли га је отац с пристанком или без пристанка цара Уроша прогласио за престолонаследника. Природно, нико није ни помишљао да за врховног господара призна краља из нове, »несветородне« династије. Иако их није у корену сасекла, битка на Марици значила је крај превласти куће Мрњавчевића. Штавише, нови српски краљ, немоћан сведок насилне деобе државе оца Вукашина и стрица Угљеше, морао је да призна, не зна се тачно када, врховну власт турског султана. Средиште поновног стварања јаче државне творевине помера се стога на север, у исходиште државе Немањића.

[23] В. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник МС за ликовне уметности 4 (1968) 94.

КЊИЖЕВНОСТ У ЗНАКУ СВЕТЕ ГОРЕ

Свој пуни развој достигла је стара српска књижевност већ за владавине краља Милутина (1282–1321), што значи – још крајем XIII века. Нема, додуше, ниједне књижевне појаве која би била упадљива као граница и преломно обележје епохе, али се у својој целокупности, у читавом систему и можда још више у односу друштва према књижевности осећа нешто ново и друкчије у поређењу са претходним и потоњим раздобљем.[1] Општа збивања на политичком, друштвеном и црквеном плану утичу на књижевност: српска држава ступа у тешњи додир с Византијом, одлучније креће путем византинизације. Упоредо са ширењем српске државне области у византијској Македонији постају све живљи друштвени и културни односи српског народа с православном грчком цивилизацијом. С друге стране, црква је све снажнија, монаштво све бројније у многим старим и новим центрима, литургијски и духовни живот се свестрано развија.

За српску књижевност у овом раздобљу била је од пресудног значаја консолидација цркве, а у томе пре свега литургијска реформа с почетка XIV века. У овој области, XIII век је оставио несређене прилике, неуједначену праксу. То се најбоље види на примеру Службе светом Сави:[2] током XIII века, за неколико деценија после Савине смрти, створило се у разним центрима неколико варијаната Службе, у веома слободном односу не само према текстовима самога Савиног култа него и према оним старијим минејским службама које су се имале певати истог дана (Синајских отаца или чак великог празника Богојављења), значи – према канонизованој литургијској традицији васељенске источне цркве. Временом су настајали и нови српски култови, углавном краљева и архиепископа, али и пустињака, а с њима и нови литургијски књижевни текстови, и нова увођења у календар. Све је то требало средити. Још важнији је однос према типу и правилу самог богослужења. Пре светог Саве, у српским земљама је примењивано правило цариградског типа, а свети Сава почиње уводити светогорско богослужење у коме су преовлађивали јерусалимски обичаји.[3] Српски минеји XIII века одражавају још увек старију традицију, мада су јасни и трагови утицаја јерусалимске

[1] Д. Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 91–103.
[2] Д. Богдановић, *Најстарија служба светом Сави*, Београд 1980.
[3] П. Симић, *Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви*, Свети Сава – Споменица 181–205.

праксе. Сама се Света Гора у то време већ коначно определила за јерусалимски типик, па није случајно што се двојица светогорских Срба у првој половини XIV века труде око сређивања богослужбене праксе у српској цркви по јерусалимском обрасцу: најпре Никодим, хиландарски игуман 1312–1316. и архиепископ 1317–1324, а потом Гервасије, игуман Хиландара 1317–1336, организују један за другим превођење до тада на српски непреведеног Типика јерусалимског или Типика светог Саве Освећеног. Никодимов се чувао у рукопису из 1319, а Гервасијев, који се по свом писару и вероватном преводиоцу Роману зове Романов типик, у рукопису из 1331. Литургијска реформа може се пратити и у низу других богослужбених књига: у служабницима, требницима, минејима, триодима, октоисима. У XIV веку потискују се старе редакције новим. Најчешће су то и сасвим нови преводи, са млађих и поузданијих, пречишћених грчких предложака, или се до њих долазило критичким упоређивањем како грчких оригинала тако и дотадашњих словенских превода.[4]

Литургијска реформа у српској цркви налази се у вези и с новим таласом превођења текстова сакралне и остале византијске књижевности. Има поузданих знакова да је већ у првој половини XIV века у српским скрипторијима предузета веома опсежна ревизија старословенског превода главних текстова: јеванђеља, апостола, псалтира, док се паримије укључују у друге књиге (минеје и триоде), па се гаси традиција писања паримејника.[5] Осим тога, већ у рукописима XIV века, а и у каснијим преписима, сачували су се нови или обновљени преводи остале византијске књижевности. Нарочити значај има превођење византијског стиховног пролога,[6] које пада управо у то време, ако не већ крајем XIII века. Тип кратког житија-синаксара овде је проширен стиховима, углавном Христофора Митиленског, византијског песника XI века, а у читавом саставу и садржају је знатно измењен и обогаћен дотадашњи византијски синаксар. Нису још испитани српски минеји XIV века, али се и ту могу очекивати обнављања и промене у структури и садржају, по јерусалимском типику и по новим грчким оригиналима.

Потекла из Свете Горе, хиландарска по своме српском исходишту, литургијска реформа је заједно са читавом том акцијом превођења и ревизије старих превода византијских текстова довела до нових подухвата на плану оригиналне српске књижевности и обележила ту књижевност новим одликама, донела јој многе новине, како у структури и систему жанрова тако и у самом стилу. Томе је много допринела и светогорска идеолошка оријентација, која је од доласка Григорија Синаита на Атос почетком XIV века сасвим исихастичка, спајајући у себи сву традицију древне египатско-палестинске, сиријске, малоазијске и сопствене светогорске мистике. Светогорска духов-

[4] Превођење и ревизија старих превода у српским земљама XIV века нису систематски проучени. Преузимају се, путем аналогије, резултати студија бугарских прилика и дејства трновске школе патријарха Јевтимија, нарочито из капиталног дела П. А. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии* I/1, СПб 1898, и I/2 СПб 1890 (репр. London 1972). Српска грађа захтева посебна истраживања, јер су наговештени сопствени, независни извори и путеви овог процеса, при чему Света Гора игра непосредно нарочито значајну улогу.

[5] О историји паримејника као богослужбене књиге: К. Никольский, *Обзорение богослужебных книг*, СПб 1858.

[6] Д. Богдановић, *Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана*, Упоредна истраживања 1 (1976) 37–72.

ност, не само литература коју она носи са собом и на којој почива, утиче нарочито много на поетику и стил српске књижевности овог доба.

Сва ова збивања најбоље изражава у своме обимном, богатом и разноврсном делу хиландарски књижевник Теодосије.[7]

Живот овога знаменитог српског средњовековног писца није много познатији од Доментијановог. Заглавље Житија светог Саве, у коме се за то житије каже да га је написао Теодосије »по казивању« Доментијановом, наводило је на закључак да је Теодосије савременик, и то млађи савременик Доментијана, што би значило да је он живео средином и у другој половини XIII века. У том случају постаје веома привлачно и мишљење да књижевника Теодосија треба тражити у Теодору Граматику, писару Шестоднева из 1263. године.[8] Теодор је у опширном и књижевно занимљивом запису испричао невоље које је доживео преписујући ту књигу. Доментијанов ученик, у пиргу Преображења на Спасовој Води, он је изложен прогону светогорског Протата због своје безбрадости; по светогорским прописима, безбради (ћосави) нису смели боравити на Атосу, па је Теодор као »спан« (Ћоса) морао да напусти Свету Гору и да заврши преписивање Шестоднева на неком хиландарском имању ван територије Атоса. Теодор је, према томе, 1263. године безбради момак, вероватно само дијак, а не монах, и тада дефинитивно прогнан из Свете Горе. Теодосије, пак, не само што је хиландарски јеромонах и клирик кад пише Житије светог Саве и друга дела него свој радни век у целости проводи у Светој Гори. Зато је много вероватније да је то онај угледни хиландарски јеромонах и старац који се под тим именом помиње у хиландарским и другим актима 1302–1327. и који је умро око 1328. године.[9] Знатно млађи од Доментијана, Теодосије је у том случају писац Милутиновог доба и савременик оних знаменитих Срба у Светој Гори, као што су Никодим, Данило, Григорије Рашки, Теодул, анонимни Данилов настављач, Роман и други, који су и сами дали велики допринос српској култури. Хиландар је са Карејском испосницом у то време, као и касније у XIV веку, веома активна писарска радионица, у чијем је животу морао да учествује и Теодосије.

Главни је Теодосијев допринос старој српској књижевности велик број сасвим нових текстова, који се сви укључују у реформисан литургијски живот српске цркве. Теодосије је, уз то, обогатио и проширио систем жанрова у српској књижевности, нарочито у области литургијског песништва. Својим стилом и начином рада, најзад, он се показао и као изузетно оригиналан писац, с развијеним смислом за уметничко саопштавање личног виђења и доживљавања онога о чему пише. Теодосије је писао житија, похвале, службе и каноне, ако се не рачунају и многи мањи жанрови, уклопљени у састав већих

[7] Критичко издање свих дела Теодосијевих за сада још није приређено. Библиографске податке о издању појединих дела видети у напоменама уз одговарајући наслов. Главна општа, мада претежно биографско-историјска студија: Ђ. Радојичић, *О старом српском књижевнику Теодосију*, ИЧ 4 (1954) 13–42 (прешт. *Књижевна збивања* 61–94, без научног апарата). Уп. В. Мошин, *Старац поп Теодосије и хиландарска »братија начелна«*, ЈФ 17 (1938–1939) 189–200; Н. Радојчић, *Два Теодосија Хиландарца*, Глас 218 (1956) 1–21; М. Динић, *Доментијан и Теодосије, Прилози КЈИФ 25 (1959) 5–12.*

[8] Đ. Radojičić, *Antologija* 317, 319. О рукопису Теодора Граматика вид. С. Радојчић, *Насловна застава хиландарског Шестоднева из 1263. године*, Хиландарски зборник 2 (1971) 69–91.

[9] В. Мошин, *Старац поп Теодосије и хиландарска »братија начелна«*, Јужнословенски филолог 17 (1938–1939) 189–200.

књижевних целина. Нека дела међу овима су уједно први текстови те врсте у српској књижевности, али су зато три главна дела Теодосијева – Житије светог Саве, Служба светом Симеону и Служба светом Сави – само нова, мада и пресудна, коначна етапа у развоју главних житијних и химнографских текстова у култу св. Симеона и св. Саве. Пре Теодосијевог Житија светог Саве писано је Доментијаново опширно житије; пре Доментијана – Кратко житије светог Саве, а још раније – Пролошко житије светог Саве и други текстови који су ушли у Кратко житије. Житије замењује житија, служба – старије службе. То је општа појава у средњовековној књижевности, где текстови често имају веома сложену историју, јер настају постепено из простих облика, редиговањем и преображавањем већ написаног. Поједина су дела на исту тему, у истом култу, само карика у ланцу у коме је свако потоње дело тесно повезано са свима претходнима, али условљено, проузроковано неким новим околностима: захтевима средине (владара, цркве, игумана итд.), па и новим књижевним обрасцима, »укусом епохе«. Дела се пишу по налогу, иницијатива најчешће није у пишчевој личној инспирацији. Појава новог низа текстова у истом култу, према томе, није ни случајна ни лична.[10]

Теодосијево Житије светог Саве[11] писано је у Хиландару вероватно крајем XIII века. Његов је основни извор Доментијаново Житије светог Саве, како је то на неки начин и речено у заглављу већине српских преписа Теодосијевог текста, али је оно прерађено у тој мери да се може говорити о сасвим новом житију. Постоје разлике у садржају, у историјским подацима, а још важније су разлике у стилу и структури дела. У Доментијана влада мисаона, монументална и свечана реторичност; у Теодосија је топлије и живље, експресивно причање. Отуда се Теодосијев стил обично сматра наративним, само што и та његова наративност открива добро познавање реторике хагиографског причања, у коме елементи реалистичног или »профани« елементи имају своје важно место колико и психолошко посматрање и самопосматрање јунака. Теодосије заиста испољава реалистичке склоности, смисао за детаљ и за појаве, збивања и осећања људске свакидашњице. Људске црте у опису понашања јунака, на пример у сценама растанка, стварају утисак »романа«, мада оквири и дух житијног жанра ни тиме нису нарушени. Тиме се Теодосије ипак веома истиче у старој српској књижевности, као један од њених најособенијих, па и најбољих писаца.

Теодосије је имао и друге књижевне изворе и узоре. Његов опширан реторски увод је из чувеног Кириловог Житија Саве Јерусалимског (VI век), знамените византијске хагиографије, скоро дословно преузет.[12] Композиција његовог дела грађена је строго по начелима хагиографске реторике: Житије се завршава чудима, и похвалом у виду молитве. Идеологија Житија је, такође, хагиографска: слика се тип, образац светости, узор опонашања. У том

[10] В. Ключевский, *Древнерусские жития святых как исторический источник*, Москва 1871, 164–165 (репр. Hague–Paris 1968).

[11] *Живот св. Саве написао Доментијан* (погрешна атрибуција уместо Теодосије), изд. Ђ. Даничић, Београд 1860 (репр. Београд 1973); прев. М. Башић, *Старе српске биографије* I, Београд 1924, 1930[2]; Д. Костић, *Кад је Теодосије писао Живот св. Саве*, Гласник Југословенског професорског друштва 14 (1933) 218–228. Стилу Теодосијевог Житија светог Саве посвећена је расправа C. Müller-Landau, *Studien zum Stil der Sava-Vita Teodosijes*, München 1972.

[12] С. П. Розанов, *Источник и время составления и личность составителя Феодосиевской редакции Жития Саввы Сербского, Извѣстія Отдѣленія русскаго язика и словесности Императорской академіи наук 106 (1911).*

погледу, Теодосијево Житије светог Саве је права светогорска књига: идеализована слика атонског монаштва уклопљена је у аутентични пејзаж, који надахњује подвиге. Теодосијев Сава зато живи Светом Гором и чезне за Светом Гором као за својом правом духовном постојбином и онда када се враћа у Србију.

Светогорски доживљај природе као духовног раја и борилишта у исто време, коме се извори и аналогије могу наћи само у најстаријој византијској књижевности патерика, а развојни одблесци тек у каснијој севернoруској хагиографији XV века, – дошао је до изражаја нарочито у Житију Петра Коришког,[13] српског пустињака који се подвизавао у околини Призрена у другој половини XIII века. Теодосије је написао ово своје оригинално дело око 1310. године на основу причања Петрових ученика и локалне традиције, пошто је из Свете Горе долазио у Србију, био у местима Петрове аскезе и поклонио се његовим светим моштима. Личност пустињака Петра условила је начин Теодосијевог писања, избор књижевних образаца и све разлике према другим Теодосијевим делима. Психолошка посматрања, развијена више него у другим списима, исказана су овде у фигурама и симболима, одевена у драматични сиже и саопштена полемичким дијалогом или у монологу молитве. Пејзаж, природна средина, богат је значењима и учествује у драми подвига сасвим активно, не као мртва мизансцена. По композицији и стилу, нарочито по психолошкој дубини у сликању свог јунака, Житије Петра Коришког се сврстава у ред најуспелијих и најлепших остварења српске књижевности.

Литургијска мотивација долази више до изражаја у Теодосијевим песничким делима, међу којима су главна у жанру службе, састављене од стихира, тропара, кондака, икоса, канона, седилни, светилни и свих других појединачних облика византијске химнографије. Служба светом Симеону,[14] писана вероватно крајем прве деценије XIV века, заменила је претходну Савину Службу, а Служба светом Сави,[15] из истих година, све претходне редакције XIII века посвећене светом Сави. Обе су потпуно јерусалимске по својој богослужбеној структури, и обе имају по два оригинална канона: у првој, Симеону, други је канон посвећен мироточењу из Симеонове студеничке гробнице, као што су и неке стихире састављене на тему »мироизлитија«; у другој служби, други је канон »о чудотворствима« Савиним. Теодосије спроводи акростих у тропарима првог канона и у једној и у другој служби: »Теодосије недостојни појем те, оче Симеоне« одн. »Саву да похвалим, знања, Боже мој, даруј ми«. Занимљиво је и важно да се Симеон и Сава у Теодосијевим службама не раздвајају и да су многе песме у ствари заједничке.

[13] *Житије св. Петра Коришког*, изд. С. Новаковић, Гласник СУД 29 (1871) 320–346, с допуном у Starinama 16 (1884) 9 и даље; прев. Д. Богдановић у Летопису МС 406 (1970) 69–87. Занимљива и важна димензија старе српске књижевности откривена је, анализом овог дела, у студији В. Јеротића, *Житије Петра Коришког у светлу дубинске психологије*, Летопис МС 407 (1971) 383–422.

[14] Изд. српскословенског текста у Празничном минеју Божидара Вуковића, Венеција 1536–1538; транскрипција једног од старијих преписа, с преводом Д. Богдановића, *Србљак* I, 139–217. О служби су писали Ђ. Радојичић, *Теодосијеви стихови о Симеону Немањи*, Летопис МС 389 (1962) 342–349, и Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 278–280.

[15] Изд. *Празнични минеј Божидара Вуковића*, Венеција 1536–1538; уп. *Србљак* I, 219–293; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 281–283.

Служба Петру Коришком[16] прављена је када и Житије Петра Коришког. Истоветни мотиви, карактеристичне стилске фигуре и слике обједињавају ова химнографска и хагиографска дела и откривају истог писца. Истих су својстава и други песнички састави Теодосијеви: Заједнички канон Христу и Симеону и Сави,[17] који се укључивао у обе службе на агрипнији (бденију); Заједнички канони Симеону и Сави, на осам гласова према структури октоиха;[18] Заједнички канон Симеону и Сави, посебан, четвртог гласа.[19] Осмогласни канони су, почев од другог гласа, грађени у акростиху, који потом чини засебну песму од седам стихова. Похвала Симеону и Сави,[20] као засебан текст, обједињује двојицу светих родоначелника Немањића, а састављена је у посебном реторском жанру византијског енкомија. Обједињавање мотива оба култа у истим текстовима, карактеристично за Теодосија, открива и једну посебну димензију његовог књижевног рада, који је сав у служби својеврсне синтезе.

Том делу, којим су ревидирани и заокругљени, а поврх тога и обједињени литургијски текстови Симеоновог и Савиног култа, одговара у свему као књижевни подухват велики зборник Житија краљева и архиепископа српских.[21] По свом зачетнику и главном писцу познат и као Данилов зборник, он уз Теодосија обележава раздобље XIV века пре свега као епоху кодификације. Нови свети чланови династије, а поготову низ светих архиепископа српске аутокефалне цркве, изискивали су своје литургијске текстове, житија и службе. То је основни културноисторијски разлог за појаву и састављање Даниловог зборника.

Архиепископ Данило II, у историји књижевности називан чешће Данило Пећки, важна је историјска личност XIV века. Властелин по рођењу (око 1270), дворанин краља Милутина, замонашио се, у жељи да крене стопама

[16] Изд. С. Новаковић, *Живот српског испосника Петра Коришког*, Гласник СУД 29 (1871) 308–346, и у Starinama 16 (1884) 9–34; транскрипција с преводом *Србљак* I, 467–507; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 289–291. Хронолошке студије: Д. Костић, *Кад је Теодосије писао Живот и Службу св. Петра Коришкога*, Богословље 9 (1934) 371–382, и В. J. Ђурић, *Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког*, ЗРВИ 5 (1958) 173–202. Текст уп. у студији V. Mošina, *Služba i žitije sv. Petra Koriškog u rukopisu Srpske akademije nauka i umetnosti*, Starine Kosova i Metohije 4–5 (1968–1971) 151–159.

[17] Изд. Д. Богдановић – Љ. Васиљев, *Београдски препис Теодосијевог Канона оптшег Христу и Симеону и Сави*, Прилози КЈИФ 33 (1967) 227–243; уп. *Србљак* I, 295–313; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку 284–285.* О Канону први пише Ђ. Радојичић, *Један досад непознат спис старог српског књижевника Теодосија*, Зборник МСКЈ 3 (1955) 1–7.

[18] Изд. црквенословенске верзије Димитрија Теодосија: *Канони на осм гласов*, Венеција 1776; уп. *Србљак* I, 315–447; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 286–287.

[19] Изд. Ђ. Радојичић, *Теодосијев канон општи Симеону Немањи и Сави* (гласа 4), Јужнословенски филолог 21 (1955–1956) 137–150; уп. *Србљак* I, 449–465; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 288.

[20] Изд. Т. Јовановић, *Похвала светоме Симеону и светоме Сави Теодосија Хиландарца*, Књижевна историја V/20 (1973) 703–778.

[21] *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (репр. London 1972); прев. Л. Мирковић: *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, са одличним предговором Н. Радојчића. Немачки превод првог дела *(Животи краљева) са запаженом студијом* S. Hafner, *Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien, Bd. 2: Danilo II. und sein Schüler, Die Königsbiographien*, Graz–Wien–Köln 1976. Видети и расправе: Љ. Стојановић, *Житије краљева и архијепископа српских од архијепископа Данила и других*, Глас 106 (1923) 97–112; Ђ. Трифуновић, *Проза архиепископа Данила II*, Књижевна историја 33 (1976) 3–71; Д. Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 91–103.

Лествица, средина XIV века, Београд, Народна библиотека.

светог Саве, у манастиру Светог Николе у Кончулу; 1304–1305. је у пратњи архиепископа Јевстатија II (1292–1309), а 1305. је постао игуман Хиландара. Ту се прославио енергичном одбраном манастира од напада Каталанске компаније. У Карејску испосницу повукао се 1311, али је убрзо постављен за епископа бањског (1311–1314). Поново је у Хиландару од 1314. до 1316, када се бави књижевним радом, састављајући житија и службе. Потом је опет био у Србији, најпре као хумски епископ (1317–1324), и најзад као архиепископ српски до смрти (1324–1337). У Хиландару је био бар још једном, 1324. Истакао се својом политичком делатношћу, као посредник у династичким сукобима, и црквеним градитељством (Бањска, Дечани, Пећ, Хиландар), а као писац оставио је шест житија и две службе. Житија чине језгро Даниловог зборника: Житије краља Уроша, краља Драгутина, краљице Јелене, краља Милутина, архиепископа Арсенија I, Јоаникија I и Јевстатија I. Службе су написане Арсенију I и Јевстатију I.[22]

За генезу Данилових житија је значајно да је Данило по свој прилици аутор једнога другог текста, Кратког житија краља Милутина, изложеног у виду владарске аутобиографије.[23] Житије се налази у Милутиновој повељи о улијарима (пчеларима) из 1317, сачуваној у једном хиландарском препису из прве половине XV века. Тај свој текст, на основу којег је касније састављено и Пролошко житије краља Милутина,[24] Данило Пећки је искористио за писање великог Житија краља Милутина (1324),[25] тога, по избору грађе и по композицији, изразито хагиографског дела. Још пре тога је написао Житије краљице Јелене (1317),[26] у коме нарочито долазе до изражаја она својства Даниловог стила која значе прелазак читаве српске књижевности у један нов квалитет. Најкрупније новине доноси Данилов зборник у структури житијног жанра. Док су српска житија пре Данила, у XIII веку, држећи се увек основне схеме византијског »виоса«, скромно улазила у састав типика – као ктиторско житије (Сава), или су нарасла до обимних кодекса од преко триста листова (Теодосије или Доментијан), Данило ствара књижевни мозаик, крупну целину од релативно мањих житијних текстова. Данилова је намера била да састави неку врсту српског пролога. Сем тога, карактеристично је и ново у Данила компликовање унутрашње структуре житија, »плетеније« композиције. Ту су заступљени и склопљени многи жанрови: молитве, плачеви, унутрашњи монолози или дијалози са својом душом, покајничка исповедања или похвале, па чак и поученија. Житије краљице Јелене је, на пример, низ посебних књижевних родова у складном композиционом смењивању, које открива не само вештину Даниловог књижевног поступка него и богатство Јеленине духовности; то су они жанрови који појачавају контемплативну функцију житија. И у том погледу је Данило прави Светогорац. У његовом књижевном делу, хагиографском и химнографском, долазе до изражаја преокупације светогорског ученог монаштва које су у то време и нешто касније постале основ паламитске исихастичке теологије, и које су, са своје стране, условиле даљи

[22] Служба Арсенију у *Србљаку* II, 7–47; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 292–294. Служба Јевстатију – *Србљак* II, 49–75; *О Србљаку* 295–296.

[23] Изд. В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи–аутобиографији*, Зборник ИК 10 (1976) 109–136; уп. прев. Г. Ружичић у Летопису МС 410 (1972) 155–167.

[24] Изд. црквенословенске верзије у Римничком Србљаку, 1761.

[25] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 102–161.

[26] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 54–101.

развој књижевног израза ка снажнијој експресивности, али не у наративности Теодосијевог типа, него у сложенијој и ученијој примени одраније познатих средстава средњовековне књижевне спиритуализације.

Теолошки спор око исихазма[27] избио је 1331. године полемиком између калабријског грчког монаха рационалистичко-хуманистичког образовања, Варлаама, и Григорија Паламе, касније архиепископа солунског и поборника византијског неоплатонског спиритуалистичког хуманизма. Окончан је одлуком цариградског сабора 1352. у корист исихаста и Паламе. Исихазам је као духовни покрет оживео у Светој Гори још пре тога, већ првих деценија XIV века. Долазак чувеног синајског монаха Григорија на Атос тих година дао је подстицаја монасима који су се и до тада посвећивали »исихији«, молитвеном и контемплативном животу у тишини, и који су отуда названи »исихасти«. Извори тога духовног покрета су веома стари, посведочени још у V веку, а доктрина исихазма се постепено развијала као синтеза вековног искуства источног монаштва, нарочито синајске школе (VII век) и Симеона Новог Теолога (XI век), који се сматра »правим духовним родоначелником светогорских исихаста«.[28] Та се доктрина заснивала на рановизантијској и неоплатонској концепцији »обожења«, по којој »пракса«, тј. монашки подвиг, преображава човеково биће, отвара га дејству божанских »енергија«, а ове човека уздижу на виши ступањ духовне егзистенције. Тај додир с Богом преко његових енергија – божанска »суштина« остаје, при том, недоступна – може се испољити као просветљење, виђење нестворене, вечне божанске светлости, оне светлости коју су апостоли видели на Тавору приликом преображења Христова. Тако исихазам премошћује трансцендентални јаз између божанства и створеног, посебно – човековог света. Оптимистичан у погледу могућности аскезом преображеног људског бића, сав у настојању да превазиђе границе људског и оствари божанску лепоту у овом свету, исихазам је морао да буде веома продуктиван на пољу уметности речи као и слике, откривајући унутрашње вредности и збивања човекове душе, спајањем контемплације са интроспекцијом у једну јединствену »теорију« (созерцање, посматрање). У књижевности, исихазам води стилу »уравнотеженог психологизма« колико год и »плетенија словес«.[29] Познат у Светој Гори бар од XI века, он је утицао на стару српску књижевност већ од почетка XIII века, видљив је у Доментијана и Теодосија, али је у пуној мери изражен тек у књижевном делу Данила Пећког, чији је главни идеолошки и поетски знак.

Први настављач Данила Пећког и његов непосредни ученик, који пише свакако између 1337. и 1340, у време самога исихастичког спора, као да спаја одлике Даниловог стила с традицијом Теодосијеве наративне експресивности. Можда је то хиландарски монах Григорије из Кориште, умро пре 1355. године.[30] Настављачем се зове зато што је Данилова житија допунио Житијем Стефана Дечанског, Житијем краља Душана и Житијем архиепископа Да-

[27] Једна од најбољих студија о исихазму: Г. Острогорски, *Сабрана дела* V, 203–223; уп. фундаментално истраживање: J. Meyendorff, *Introduction a l'étude de Gregoire Palamas*, Paris 1959. Важни су резултати и у расправи К. Иванове-Константинове, *Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България)*, Старобългарска литература 1 (1971) 209–242.

[28] Г. Острогорски, *Сабрана дела* V, 209.

[29] Д. С. Лихачев, *Развитие русской литературы X–XVII веков*, Ленинград 1973, 83–102; уп. исти, *Человек в литературе древней Руси*, Москва 1970, 72–96.

[30] Ђ. Радојичић, *Старац Григорије*, Богословље 2 (1927) 314–315.

нила II.[31] по истом обрасцу, само с неким елементима који говоре о обновљеном занимању за спољашње околности живота, за догађаје и сцене. Трајну вредност има, на пример, опис одбране Хиландара, пун сценских и драмских момената, или опис битке код Велбужда. Први настављач је своја житија додао већ формираном зборнику. У њему не треба гледати састављача и кодификатора Даниловог зборника. Зборник ће, вероватно, после 1375. допунити анонимни »други настављач« кратким житијним белешкама о постављењу првога патријарха српског Јоаникија, затим другог патријарха Саве и трећег патријарха Јефрема.[32] Ове белешке само условно, здружене са осталим житијима, спадају у тај жанр, иначе су то много пре историографски записи него хагиографија.

Из истих духовних и књижевних кругова из којих и сва ова житија и службе, а можда и од истих људи, потекли су и текстови једнога сасвим особитог жанра, аренге.[33] То су уводни делови владарских повеља, у којима се износи духовна мотивација оних дарова који се повељом чине. Од првих немањићких повеља, Симеона Немање и Стефана Првовенчаног, аренга је књижевни род који се код Срба нарочито неговао. Текст у коме је у аутобиографском причању изложена једна владарска идеологија, аренга је одиграла важну улогу у настанку првих немањићких житија XIII века и задржала, потом, своју жанровску самосталност. У томе је однегован стил који је и поред свих општих аналогија с византијском аренгом својствен искључиво српским повељама; стил емоционалан, молитвен, понекад прожет оном истом мистиком похвала и химни којом су прожете и старе српске службе, похвална слова или молитвени записи. За разлику од теолошки озбиљних, пре свега учених аренги византијских владара, српске су аренге лирске и емотивне, саздане песничким фигурама, прожете медитацијом. Повеље су потписивали владари, који се не могу сматрати правим ауторима ових текстова: по налогу владара састављане су повеље у дворској канцеларији. Аутор текста повеље је логотет, мада је могућно и посебно учешће духовних лица у писању увода. У неким је случајевима то и доказано: писац аренге Карејске повеље краља Милутина из 1317–1318. је архиепископ Никодим, а Светостефанске повеље из 1313–1318. и Повеље о улијарима из 1317. Данило Пећки.[34] Аренге се, уз то, преписују из повеље у повељу с мањим или већим прилагођавањем, а неке су сасвим нове и оригиналне. Милутинове повеље су нарочито важне за развој овог жанра. Сем поменутих, то је и Повеља о пиргу Хрусији из 1302.[35] Дечанска повеља краља Стефана Дечанског из 1330. има разрађену аутобиографску аренгу,[36] а још више су тиме обележене Душанове повеље Хиландару из 1340. и 1348, Богородици Перивлепти у Охриду из 1345, Арханђелима у

[31] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 162–214 (Стефан Дечански), 215–231 (Душан), 328–377 (Данило II).

[32] *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 378–379 (Јоаникије), 380–383 (Сава), 384–386 (Јефрем).

[33] О аренгама у српској дипломатици С. Станојевић, *Студије* V, 192–229.

[34] В. Мошин, *Повеље краља Милутина*, ИЧ 18 (1971) 53–86. Карејску повељу изд. Љ. Стојановић, Споменик 3 (1890) 15–17; уп. расправу В. Мошина, *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318 год.*, Гласник СНД 19 (1938) 59–78; Ђ. Трифуновић, *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина 1317–1318?*, Прилози КЈИФ 27 (1961) 243–244.

[35] Изд. А. Соловјев, *Од. споменици* 82–83.

[36] Изд. П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

Призрену из 1348. и Арханђелима у Јерусалиму из 1350. Посебно место заузима текст повеље којом је 1349. проглашен Законик.[37] Скоро је читава ова повеља аутобиографска. Снажно се истиче опис битке на Велбужду, који подсећа на Првога настављача Даниловог. Традицију писања аренги наставио је и цар Урош у двема својим српским повељама, из 1358. и 1366.[38]

Педесетих и шездесетих година XIV века присуство светогорских исихаста осећа се у српској књижевности још непосредније. Двојица монаха исихастичке оријентације, Јефрем и Силуан, стварају у новим књижевним жанровима, а трећи, Исаија, завршава овај културни круг превођењем списа Псеудо-Дионисија Ареопагита, једног од главних извора исихастичког учења (VI век). Ова три писца живе на размеђи епоха, али своја књижевна дела и преводе стварају пре 1371. године.

Монах Јефрем, касније српски патријарх (1375–1379, 1389–1392, умро 1400), оставио је за собом обимно и оригинално песничко дело, које се сачувало у једном хиландарском препису XIV века.[39] Јефрем је бугарског порекла, али сабрат манастира Хиландара после 1335, одакле је преко Бугарске отишао у Србију око 1347. Примљен је као угледан духовник од патријарха Јоаникија (1346–1354), па се настанио најпре у једној испосници код манастира Дечана, а потом, око 1356, у испосници Ждрело код Пећи. У средишту црквеног живота Србије, изабран је за патријарха 1375. Своје књижевне саставе написао је, вероватно, за време боравка у околини Пећи, између 1355. и 1371. То су три канона – Христу, Богородици и Канон за цара, и сто седамдесет осмогласних стихира у четири нарочито компонована низа: Богородици, Христу и Крстобогородичне стихире. По своме књижевном и литургијском типу, то су »молебни« канони и стихире. Јефрем је све ове песме, осим Крстобогородичних стихира, саставио са акростихом, у коме је његово име. То су до тада најдужи познати акростихови у старој српској књижевности. Посебно је интересантна композиција Јефремових стихира, које по свом цикличном карактеру и неким литургичким особеностима подсећају на тзв. »седмични« октоих. Све песме су прожете исихастичким мотивима: борба против страсти, дубок доживљај грешности у трајном и строгом самопосматрању карактеристични су за исихастичку књижевност. Речник Јефремових канона и стихира – речник је монашке, подвижничке лектире, која се састоји из псалтира и патерика, филокалија, хекатонтада и молитава. Мрачно по атмосфери покајништва, ово је песништво устремљено, ипак, ка преображавању и просветљењу душе. То није резигнација и мирење са мраком, већ песништво борбе за друкчијег, снажнијег, умнијег и, изнад свега, духовно слободнијег човека.

Томе песништву по атмосфери и мотивацији, мада у сасвим другом жанру,

[37] Издања: Хиландарска повеља из 1340, А. Соловјев, *Од. споменици* 122–124; Хиландарска из 1348, С. Новаковић, *Зак. споменици* 339–341 и А. Соловјев, *Од. споменици* 132–134; Перивлепти из 1345, А. Соловјев, *Од. споменици* 127–128; Арханђеловска из 1348, Ј. Шафарик у Гласнику СУД 15 (1862) 265–310 и В. Мошин – Л. Славева, Споменици III; Арханђеловска–јерусалимска из 1350, А. Соловјев, *Од. споменици* 149; промулгација Законика, *Законик цара Стефана Душана*, изд. С. Новаковић, 3–5, одн. изд. Н. Радојчић, 83–86 и 142–144, с посебном расправом *Реч цара Стефана Душана уз његов Законик*, на стр. 145–162.

[38] А. Соловјев, *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву*, Богословље 2 (1927) 291–293.

[39] Д. Богдановић, *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4 (1978) 109–130. Текст Јефремовог дела још није издат.

припада Исповедна молитва,[40] дело непознатог српског аутора, свакако монаха, вероватно из друге половине XIV века. Састављена према основном обрасцу покајничког исповедања из номоканонских епитимијника, који се могу наћи међу српским рукописима XIV века, ова молитва је јединствен пример како се реторским фигурама, хомоиотелеутом и римом, раскошним језиком, симетричним понављањем и променљивим ритмом постиже повишена емоционалност једнога усхићеног кајања, које се разрешава у смиреном и ведром помирењу са Богом и самим собом.

Други један српски књижевник-исихаста, монах Силуан,[41] доскора је био познат само по стиховима што их је испевао за пролошко житије светог Саве у његовој најмлађој редакцији, којом се оно укључило у српски стиховни пролог. Силуанови су и стихови за Пролошко житије светог Симеона. То су, у првом случају, три дистиха (византијска дванаестерца) с једним посебним стихом у коме је песниково име, и карактеристична алитерација: »Слово слави Саве сплете Силуан«. Силуанова је, међутим, и једна збирка писама: Епистолије кир Силуанове, сачуване само у једном рукопису, писаном око 1418, сада у манастиру Савини, редак су и значајан пример старе српске епистолографије. Прожета духом исихазма, писана са очигледним познавањем византијске реторике, писма су део једне стварне преписке из времена између 1363. и 1371. Силуан је и сам – Светогорац, вероватно Хиландарац, познат и као аутор једне Пасхалије из 1355–1356, »силан у знању и крепак у речи«.[42] Са Атоса је дошао вероватно у Зету, откуда тече преписка са Светом Гором и поменом личности у којима се могу препознати старац Исаија, Ромил, Григорије Синаит Млађи, све чланови једног круга с богатим унутрашњим везама, збивањем и животом. На исихастичкој основи грађен је један нимало усамљенички духовни свет: тежња ка спиритуалним вредностима, средњовековни естетски доживљај, психолошка интроспекција и анализа (»расуђивање«), изискивали су живо општење и дружење, истинску заједницу истомишљеника. Захваљујући Силуановој преписци, постаје јаснија она жива комуникација између Свете Горе и српских земаља која наговештава велику миграцију Светогораца, добрим делом преко Зете, ка моравској Србији у току последњих деценија XIV века.

Силуану се по писању правих стихова приближавају двојица књижевника: Григорије Рашки и Јаков Серски, први с почетка а други с краја овог раздобља. Григорије,[43] епископ рашки, познати преписивач Крмчије светог Саве из 1305 (Рашке крмчије), саставио је исте године не само изванредан запис у томе рукопису него и стихове, урезане на сребрном крсту краља Милутина, намењеном манастиру Петра и Павла у Расу. То су четири стиха,

[40] Изд. Ђ. Трифуновић, *Трагом старе српске обредне мелодије,* Књижевност 34 (1962) 103–110.

[41] Изд. са студијом Д. Богдановић, *Епистолије кир Силуанове,* Зборник ФФ 14–1 (1980) 183–209.

[42] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 104. Уп. В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века,* Глас 136 (1929) 13–103; Ђ. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV–XVII века,* Београд 1942, 77–78; исти, *Силуанови стихови (из почетка XV века),* Зборник радова Института за проучавање књижевности САН 1 (1959) 45–57.

[43] О Григорију као преписивачу Крмчије вид. С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима,* Глас 193 (1949) 119–142; исти, *Хиландарски номоканони,* Хиландарски зборник 1 (1966) 51–81, посебно 60; уп. Я. Н. Щапов, *Первоначальный состав Рашской кормчей книги 1305 г.,* Записки Отдела рукописей ГБЛ 33 (1972) 140–147. Изд. стихова на крсту Љ. Стојановић, *Записи и натписи I,* бр. 38–39; уп. Đ. Radojičić, *Antologija* 319.

Серски митрополит Јаков, средина XIV века, Лондон, Британски музеј.

два у византијском »политичком стиху«, дванаестерцу, и два у четрнаестерцу. Јаков,[44] митрополит серски, аутор је стихова, записаних 1359. у једном Триоду што га је даровао Синајском манастиру, који се одликују не само римом него и симетричном версификацијом. Стихови су посвећени Синају, чија »купина несагорива« симболише Богородицу, заштитницу од »вечног огња«.

Старац Исаија,[45] познат и као Исаија Серски, савременик је маричке битке. Србин са Косова, рођен је око 1300. године, а у Свету Гору је отишао нешто пре 1330. Био је хиландарски монах, од 1349. игуман Пантелејмонова манастира и као угледни представник ове руске обитељи на двору деспота Угљеше у Серу, 1366. Боравио је потом опет у Хиландару, по Србији путовао 1353–1363. Његова ће улога бити веома значајна у акцији измирења српске цркве с Цариградском патријаршијом (1375). Пре тога је у Светој Гори 1371. године превео дела Псеудо-Дионисија Ареопагита, на којима почива безмало сва византијска теологија после VI века (Небеска јерархија, Црквена јерархија, Мистичка теологија и Божанска имена).[46] Тај подухват је веома значајан за даљи развој српске књижевности, а имао је утицаја и на српску уметност. Христијанизоване неоплатонске идеје о активном односу љубави између Бога и света, о продуженом или иманентном стварању и »кружењу« божанске љубави, којим се божанство преко створеног света враћа самоме себи, стварале су подлогу за један особито спиритуализован доживљај света, представљале су својеврсну драматургију на којој се градио уметнички израз у слици или речи. Исаија се прихватио превода по налогу митрополита серског Теодосија, свестан тешкоћа на које мора да наиђе сваки преводилац једнога оваквог текста, писаног »многопремудрим и вештим, веома драгоценим јелинским језиком«. У истоме запису Исаија даје и сведочанство о маричкој битки, књижевни састав необичних квалитета, на граници двеју епоха српске историје, одраз високих домета једне сјајне књижевне културе и наговештај, у исти мах, онога сумрака у коме ће духовни живот српског народа морати потом да се бори за опстанак неколико стотина година. Исаија почиње превод књиге »у добра времена«, а завршава је »у најгоре од свих времена«, када су се Турци просули и разлетели по целој српској земљи као птице по ваздуху, сејући на све стране смрт. »И остаде земља од свих добара лишена, од људи, и стоке, и других плодова. Јер не бејаше кнеза, ни вожда, ни предводника у народу, ни избавитеља ни спаситеља... И заиста тада живи завидеше мртвима.«[47]

[44] Изд. Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 103 и 116; уп. Ђ. Радојичић, *Творци и дела* 125–131.

[45] Биографски подаци из Житија старца Исаије, изд. Н. Дучић, *Старине хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 63–77, а најпотпунија и најбоља студија: В. Мошин, *Житие старца Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне*, Сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии 3 (1940) 125–167. Издање записа Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, бр. 4944; уп. Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије у испису грофа Ђорђа Бранковића*, Археографски прилози 1 (1979) 243–246; Б. Ст. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература* II, София 1967, 148–161.

[46] О Исаијином преводу Псеудо-Дионисија Ареопагита, поред студије Б. Ст. Ангелова (вид. нап. 45): V. Mošin, *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*, Slovo 11–12 (1962) 104; С. Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 260–262; К. Станчев, *Концепцията на Псевдо-Дионисий Ареопагит за образното познание и нейното разпространение в средновековна България*, Старобългарска литература 3 (1978) 62–76.

[47] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III,43, бр. 4944.

ЈЕЗИК У НЕМАЊИЋКОЈ ЕПОСИ

Крајем XII века, у измењеним, очигледно повољнијим околностима, у штокавским крајевима је нагло оживела културна делатност. То је прва епоха из које нам је остао знатнији број словенских писаних текстова с овог тла. У језику тих текстова истовремено су се појавила два паралелна тока: српска редакција црквенословенског језика, често називана и српскословенским језиком, и уз њу народни језик, дакле штокавски говор у писменој употреби.[1] Тако је на самом почетку код Срба створена диглосија – стање у којем се једно друштво служи двама језичким типовима, функционално диференцираним тако да се један од њих осећа као »виши«, оплемењен, отменији и ученији, а други као »нижи«, народски и једноставнији. Слична је диглосија у средњем веку владала и код других православних Словена, док је код Румуна јаз између говорног језика, романског, и књижевног, словенског, био неупоредиво дубљи. У католичкој половини Европе, у улози вишег језичког слоја налазио се латински, док је у највећем делу византијских области та функција припадала тада већ архаичном новозаветном грчком, без обзира на то да ли је

[1] Првенствено историји књижевног језика посвећена је студија И. Грицкат *Језик књижевности и књижевни језик – на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха*, Јужносл. филолог 28, св. 1–2 (1969) 1–35, као и књиге истог аутора *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Београд 1972, и *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975. Историја српскохрватског језика као целине, додуше схваћена на веома различите начине, предмет је којим се баве књиге: P. J. Schaffarik, *Serbische Lesekörner oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart*, Pesth 1833; А. А. Майковъ, *Исторія сербскаго языка по памятникамъ писаннымъ кириллицею въ связи съ исторіею народа*, Москва 1857; V. Jagić, *Iz prošlosti hrvatskog jezika*, Književnik I, Zagreb 1864, 332–358, 447–485 (прештампано у: V. Jagić, *Izabrani kraći spisi, Zagreb* 1948, 19–98); А. Белић, *Основи историје српскохрватског језика*, I *Фонетика*; *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деклинацијом*; књ. II, св. 2. *Речи са конјугацијом* (све три књиге су Белићева универзитетска предавања, објављена више пута у издању Београдског универзитета у годинама после другог светског рата); И. Поповић, *Историја српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад 1955; М. Павловић, *Примери историског развитка српскохрватског језика*, Београд 1956; I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960; П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971; J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Beograd 1973. Развитку деклинације и конјугације посвећена је *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека* Ђуре Даничића, Београд 1874, а судбину гласовног система разматра М. Могуш у књижици *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*, Zagreb 1971. Сажети прегледи историје српскохрватског језика налазе се и у *Enciklopediji Jugoslavije* IV, Zagreb 1960, 500–501 и 511–528 (аутори A. Belić, P. Đorđić, J. Hamm, Lj. Jonke, M. Stevanović i M. Hraste), као и у *Opštoj enciklopediji Larousse*, Beograd 1971, 419–426 (аутор је А. Младеновић).

месни говорни језик био грчки или не. На сличан начин исламски свет се служио класичним арапским, а јужна и југоисточна Азија санскритом. Овакво језичко двојство одговарало је пре свега интересима свештенства, друштвеног слоја у којем се писменост неговала више и систематичније него у било којем другом. Богослужбене књиге, као и само богослужење, смели су бити само на »вишем« језику. Сакрална употреба тог језика чинила је у очима пука и сам тај језик светим, а његова неразумљивост се доживљавала као тајанственост. Тако је тај језик доприносио културној и психолошкој надмоћи свештенства над непосвећенима. Међутим, основна побуда цркве за упорно чување архаичног језика лежала је у потреби да се верски списи репродукују без измена. Једном написани односно преведени, ти су се текстови сматрали неприкосновеним; свака реч у њима била је важна, толико чак да су се расколи и јереси често темељили на различитој интерпретацији једне речи или једног пасажа у светим књигама. Модернизовање језика или превођење на нове језике угрозило би, у очима средњовековних црквених отаца, аутентичност текста и отворило путеве погрешним тумачењима. Што се тиче објективног интереса културног развоја друштва, диглосија је била штетна утолико што је постављала једну преграду више између развијеније културе и ширих маса, а почешће и феудалаца, који нису сви владали »вишим« језиком. С друге стране, за културну узајамност међу народима било је драгоцено то што се истим књижевним језиком сваки пут служило више народа. Тиме се проширивало и културно тржиште: културни стваралац, који је због непросвећености највећег дела народа могао рачунати само на мален број читалаца на подручју свог матерњег језика, у накнаду за то био је читан и ван тога подручја. Уз то је тај стваралац располагао књижевним језиком који је био разгранато и истанчано оруђе израза развијано вековима у круговима најученијих људи у многим земљама.

Ћирилометодски старословенски је од самог почетка поседовао прилично богат речник и синтаксу осетно прилагођену потребама књижевног израза. За ово су заслужни мудрост и таленат двојице браће Солуњана, али је нарочито срећна околност што су они очигледно још од детињства одлично владали и грчким и словенским језиком. Тамо где им је требао израз којега у словенском није било, они су пресађивали грчку реч или, још много чешће, стварали нову словенску по грчком калупу. Исто тако, они су празнине на које су приликом превођења наилазили у синтаксичким могућностима мање развијеног језика дотад неписмених Словена редовно попуњавали конструкцијама пренесеним из грчког књижевног језика. Истим путем наставио је да се развија и црквенословенски језик, настао из старословенског накнадним прилагођавањем на земљишту појединих словенских језика – руског, бугарског, српскохрватског итд. Грчка култура је остајала узор за све православне Словене, културно најуздигнутији слој свештенства по правилу је знао грчки, на грчком се много читало и са грчког се много преводило, што је све чинило да утицај траје и да се продубљује.

Српскохрватска редакција црквенословенског језика у суштини је била старословенски језик изговорен на српскохрватски начин. Гласови који се у нашим крајевима нису разликовали по изговору, престали су се разликовати и у писању. Тако се уместо два разна полугласа почео писати само један, а уместо носних вокала *ǫ* и *ę*, обични вокали *у* и *е*. Иначе је језик остајао углавном истоветан са старословенским; неслагања у граматичким особинама

и у речничком благу по правилу су другоразредног значаја.[2] На одговарајући начин развиле су се и остале редакције црквенословенског језика.

Међу средњовековним књижевним језицима црквенословенски је спадао у оне који се понајмање разликују од народног говора у средини где се употребљавају. Данас је, додуше, разлика између црквенословенског и, рецимо, живог српскохрватског језика врло знатна, али је то великим делом резултат каснијих промена у српскохрватском. У средњем веку, сам српскохрватски је био много архаичнији него данас. Наравно, човеку из народа црквенословенски текстови су и тада свакако били тешко разумљиви, али не због неке удаљености у погледу гласова, облика или основног речничког фонда, него због садржине текстова и зато што су му били непознати апстрактни и други учени изрази, и што му је била туђа гломазна, вештачки скована црквенословенска реченица. У словенским земљама у средњем веку црквенословенски се није осећао као страни језик, битно различит од домаћег, већ као виши стил домаћег језика. Стога се у многим словенским текстовима мешају елементи црквенословенског и домаћег језика, док би таква мешавина латинског с тадашњим живим европским језицима била незамислива.

Црквенословенски језик се у средњем веку писао двема азбукама, глагољицом и ћирилицом. Глагољица је самостална творевина, углавном независна од других алфабета, и по свој прилици је прва настала, у тренутку кад су солунска браћа приступила превођењу црквених књига са грчког на словенски. Нешто млађа ћирилица је у суштини ондашње грчко писмо допуњено словима за словенске гласове којих нема у грчком. Тако ћирилица – као и глагољица – садржи слова за сугласнике *ш*, *ж*, *ч* и *ц* и за вокале као »јат« (ѣ), полугласи (ъ и ь), назали (Ѫ и Ѧ) или »јери« (ъı). Обе словенске азбуке састављене су, дакле, за сам словенски језик и готово у свему одговарају његовом гласовном саставу. У томе је њихово преимућство над латиницом, подешеном према језику античких Римљана, али неподесном за касније европске језике, романске, германске, келтске, словенске, угрофинске и друге, који сви садрже бар неколико »прекобројних« гласова, таквих за које латинска азбука нема посебног слова. Отуда су произлазили озбиљни проблеми, решавани у разним европским језичким срединама на различите, често врло несавршене начине. Глагољица и ћирилица нису стварале овакве невоље, али се током историје словенских језика, и то већ на столеће или два после стварања тих азбука, њихово богатство у словима почело претварати у ману: развој је посвуда водио ка смањењу броја различитих гласова, тако да су поједина слова, нашавши се без функције, постајала баласт.

Иако обе словенске азбуке углавном једнако адекватно одсликавају гласовни систем старословенског језика, ћирилица је од глагољице много практичнија, и то из два разлога. Нацрт слова је много простији, што олакшава и

[2] Карактеризација српскословенског језика у целини даје се у радовима: Вук Караџић, *Примјери српско-славенскога језика,* Беч 1857 (прештампано у збирци Граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића, књ. III, св. 2, Београд 1896, 365–437); P(etar) Đ(orđić), *Književni jezik na osnovi staroslovenskog jezika u srpskoj književnosti do Dositeja, Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb MCMLX, 511–514; А. Младеновић, *Напомене о српскословенском језику,* Зборник за филологију и лингвистику 20-2 (1977) 1–20. Редакцијским језиком у широј перспективи баве се Н. И. Толстой, *К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян,* Вопросы языкознания 1 (1961), 52–66, и Н. Kuna, *Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata,* Slovo 15–16 (1965) 183–199.

писање и читање, и уз то су слова већим делом идентична са грчкима, што је ћирилици давало улогу моста ка богатој грчкој култури. Отуда је у ривалству са глагољицом ћирилица била јачи партнер. Током времена, углавном до краја XII века, ћирилица се уопштила код православних Словена. Глагољица је трајно наставила да живи само у једном делу хрватског подручја, дакле у католичкој средини.

Из доба пре коначног опредељења српске средњовековне писмености за ћирилицу преостала су два глагољска одломка Дела апостолских, Гршковићев и Михановићев, чији језик недвосмислено показује да су настали на српскохрватском тлу, а чији садржај сведочи да су били намењени употреби у православној цркви.[3] Из каснијих столећа овакивх текстова нема. Додуше, располажемо доказима да је још два-три столећа иза тога погдегде у српским црквеним круговима живело познавање глагољице: или се у некој ћирилској књизи налази која глагољицом написана реч односно пасаж, или су празнине у старијој глагољској књизи попуњаване ћирилицом. При том је, по свему судећи, глагољица на истоку била потпуно заборављена знатно раније него на западу.

Изгледа да је ћириличка писменост бар делимично продирала у српску средину кроз југоисточне српске крајеве. На такав нас закључак упућује једна гласовна појава коју налазимо у неколико најзначајнијих српских црквених књига из најранијег периода: у Мирослављевом[4] и Вукановом јеванђељу,[5] у Братковом минеју, у Београдском и Хиландарском паримејнику, у Зборнику попа Драгоља, дакле у текстовима с краја XII и XIII века, и то претежно из његове прве половине. У свима њима јављају се примери за писање *лу* у речи *слунце*. Таква особина постоји и данас у српским говорима дуж границе Македоније, од призренског краја преко јужног Косова до јужноморавске долине. Стиче се утисак да су управо тамо настале прве српскословенске верзије тих списа. У каснијим српским преписима истих текстова овај дијалектизам изостаје. Он је, очигледно, свесно уклањан редакторским интервенцијама јер није одговарао српскословенској норми која се усталила током XIII века, а ни стању у главнини српских говора.

У богослужбеним књигама и другим штивима верске садржине старословенски је био једини језик који се смео употребити. Али поље његове употребе било је далеко шире. И највећи део средњовековне српске књижевности, оригиналне и преводне, био је исписан тим језиком.[6] То је и језик меморијалних натписа на зградама, чији је подигнути тон захтевао употребу свечаног стила. Српскословенски преовлађује и у надгробним натписима, као

[3] Оба ова споменика издао је и пропратио расправама V. Jagić: *Građa za glagolsku paleografiju*. Rad 2 (1868) 1–35 (о Мих. одл.); *Grškovićev odlomak glagolskog apostola*, Starine (1893) 33–161.

[4] Луксузно фототипско издање (с расправом): Љ. Стојановић, *Мирослављево јеванђеље*, Беч 1897.

[5] Фототипско издање (с расправом): J. Врана, *Вуканово еванђеље*, Београд 1967.

[6] Делима која сачињавају ту књижевност бави се у овој књизи прилог Д. Богдановића. Овде треба напоменути само толико да из немањићког периода потиче најстарије дело из области науке о језику код Срба: сачуван је српскословенски текст трактата о осам врста речи у препису из средине XIV века. Рад је превод са грчког, а садржај је донекле прилагођен граматичким особинама српскословенског језика. Вид. о томе: E. Weiher, *Die älteste Handschrift des grammatischen Traktats »Über die acht Redeteile«*, Anzeiger für slavische Philogie 9-2 (1977) 367–427, и тамо наведену литературу.

и у записима по књигама,[7] који најчешће потичу од монаха. Ипак се тај језик често меша с домаћим језичким елементима, очигледно зато што многи од састављача нису у потпуности владали црквеним језиком. У правним документима стање је било сложеније. Законици су у овом погледу подељени: српскословенски је језик преведених текстова, док је Душанов законик, настао у српској средини, редигован претежно народним језиком, с нешто примеса црквеног. У повељама српскословенски су по правилу уводи (аренге), који образлажу побожне побуде издаваоца документа, док у самој диспозицији преовлађује народни језик. У владарским даровницама манастирима аренге су опширне, теолошки фундиране и брижљиво стилизоване у складу с правилима византијске реторике. По садржају, тону и језику, те аренге стоје у истој равни с биографским и хагиографским делима старе српске књижевности. С друге стране, народни језик је суверено господарио у пословним списима световног карактера: у писмима, у имовинским документима, па углавном и у повељама које су српски владари издавали Дубровнику. Овакви су документи настајали најчешће у канцеларијама владара или феудалаца, где су административне послове махом водили лаици. Ти су списи морали бити потпуно разумљиви свима заинтересованима, а они најчешће нису имали ону врсту образовања која би им омогућавала да се снађу у замршеностима црквеног језика и стила.

Највише података о живом језику Срба у средњем веку дају нам повеље и писма.[8] Повеље су исписиване у разним облицима, у зависности од обима текста и његове намене. За краће повеље био је довољан лист пергамента или хартије, а обимније су изискивале цео свитак, дуг понекад неколико метара, или чак рукописну књигу од преко стотине страница. Нарочит је случај повеља манастира Жиче[9] и Грачанице,[10] које су нам познате по преписима изведеним фреско-техником почетком XIV века на зидовима тих храмова. Повеље о оснивању манастира одликују се дужином текста, што значи и богатством података о језику. За ономастичка проучавања драгоцена су

[7] Главнина записа и натписа сабрана је у збирци Љ. Стојановића *Стари српски записи и натписи* I–VI, Београд одн. Ср. Карловци 1902–1926. У вези с натписима располажемо и књигом Г. Томовић *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974. Уп. и M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV, Sarajevo 1962–1970.

[8] Међу издањима у којима је сабран већи број средњовековних повеља, писама и других докумената најважнија су: *Србски споменицы*... собрани трудомь Павла Карано-Твртковића, *часть прва, у Бѣограду 1840;* F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858 (репринт 1964); М. Пуцић, *Споменици српски*, у Београду 1858. и 1862; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, љетописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик 3 (1890) 1–226; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 117; С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912; *Actes de Chilandar. Deuxième partie. Actes slaves publiés par B. Korablev*, Византійскій Временникъ. Приложеніе къ XIX тому. Петроградъ 1915; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, *Дубровник и суседи његови*, Београд–Ср. Карловци, Први део 1929, Други део 1934. Обимна литература о повељама писана с позиција историјске науке овде се, разуме се, неће наводити, иако је њено познавање неопходно и за језичка проучавања. Од радова чији су аутори лингвисти општији карактер имају: Л. Деже, *Текстолошка анализа старосрпскохрватских повеља*, Јужнословенски филолог 33 (1977) 179–202, и P. Ivić, *Die mittelalterlichen serbischen Urkunden als Dokumente über Sprache und Kultur*, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 45-3 (1978), 257–268.

[9] Најновије издање (са снимцима и расправом): Е. Фекете, *Учешће св. Саве или његових сарадника у изради Жичке повеље*, Зборник за филологију и лингвистику 2 (1959) 76–87.

[10] Најновије издање (с расправом и снимком): М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1928) 105–141.

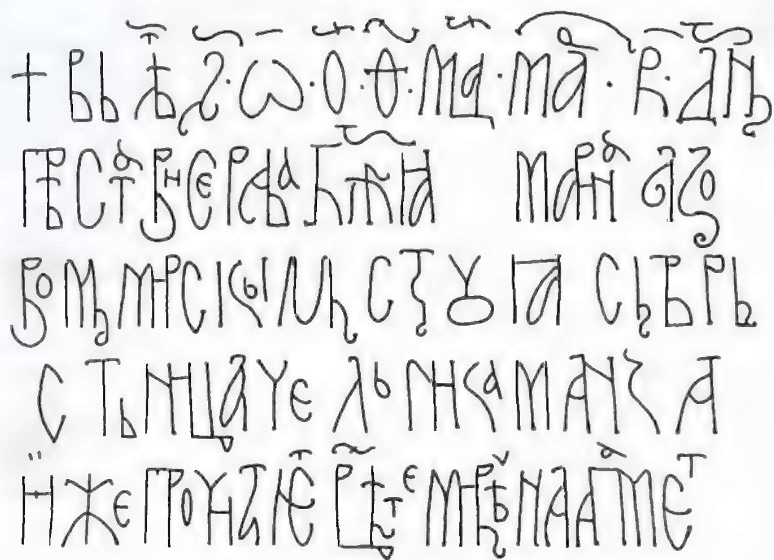

Надгробни натпис Струје у монаштву Марине, 1371. године, Призрен, црква Св. Недеље.

набрајања дарованих насеља и њихових међа, а исто тако и спискови људи поклоњених заједно са селима или катунима где су живели. Од немањићких исправа из овог циклуса располажемо и повељама манастира Хиландара (Немања[11] и затим Стефан Првовенчани[12]), Бањске (»Светостефанска хрисовуља« краља Милутина[13]), Дечана (Стефан Дечански и краљ Душан[14]) и касније разореног манастира Св. арханђела Михаила и Гаврила код Призрена (цар Душан)[15]. За неке од тих задужбина имамо и повеље каснијих владара који су потврђивали или проширивали њихове поседе и повластице. Хиландарска збирка је у овом погледу најкомплетнија. Документи такве врсте постоје и за многе друге храмове. С друге стране, веома много материјала је изгубљено неповратно. Са циклусом манастирских повеља по важности за језичку историју може се мерити једино скупина повеља српских (и босанских) владара упућених Дубровнику. Сваки нов владар је потврђивао, а често

[11] Најновије издање: В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* Београд–Ср. Карловци 1938, 1–4.

[12] Издање (с расправом и снимком дела документа): А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202,* Прилози КЈИФ 5 (1925) 62–89.

[13] Издања: V. Jagić, *Svetostefanski hrisovulj kralja Stefana Uroša II. Milutina,* Beč 1890; Љ. Ковачевић, *Светостефански хрисовуљ,* Споменик 4 (1890).

[14] Најважнија издања: М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље,* Гласник СУД, Друго одељење, књ. XII, Београд 1880; П. Ивић–М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976 (фототипија, с расправом).

[15] Издање: Янко Шафарикъ, *Хрисовуля Цара Стефана Душана, коіомъ оснива монастиръ св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену,* Гласник ДСС 15 (1862) 266–317.

и модификовао, повластице које су Дубровчани уживали за владе његовог претходника.

Сачувана средњовековна писма су обично краћи састави пословне садржине, често у ствари међудржавне дипломатске ноте. До нас није допрло готово ниједно приватно писмо, пријатељско, сродничко или љубавно. Очигледно се таква писма нису чувала с онолико пажње као она од значаја за материјалне интересе примаоца. Осим тога, та писма нису улазила у званичне архиве, а из српског средњег века није нам остала ниједна приватна архива.

Најстарији сачувани ћирилски правни документ са нашег тла у ствари није цео акт, већ само два потписа с кратком формулом заклетве. Имена великог жупана Стефана Немање и његовог брата кнеза Мирослава записана су под латински писаним уговором са Дубровником из 1186. Године 1189. издата је чувена повеља босанског бана Кулина Дубровнику. Од ње су до нас допрла три примерка, од којих су бар два нешто млађи дубровачки преписи.[16] Из 1190. потиче опет један Мирослављев потпис на латинској исправи, из 1198–99. Немањина повеља Хиландару, а отприлике из 1200. повеља његовог сина Стефана истој задужбини. Углавном у ту епоху уклапају се прва два позната јеванђеља у српској редакцији, Мирослављево и Вуканово, као и неколико натписа по црквама и надгробним споменицима.

У немањићко доба, подручје ћириличке писмености обухватало је целу српску државу, а такође и Босну. Осим тога, српскохрватска ћирилица се употребљавала и нешто западније од граница најзападније средњовековне српске области, Хума. О томе сведоче два текста настала на Брачу крајем дванаестог века, односно средином тринаестог. Ћирилицом и на српскохрватском језику писало се и у Дубровнику, али само у »словенској« или »српској« канцеларији Републике, основаној ради преписке са суседима у залеђу. На југу и југоистоку су се границе писања српскохрватским или српскословенским језиком размицале упоредо с немањићким освајањима; сама ћирилица је ту и одраније господарила. Српска редакција црквеног језика била је у употреби и североисточно од граница немањићке државе, у западном делу Видинске Бугарске. То је и природно, јер су тамошњи говори, с обе стране данашње српско-бугарске границе, имали штокавску основицу. Међутим, из подунавских и посавских крајева који су припадали Угарској – из околине Београда, из Мачве, из Баната и Срема – не располажемо документима писаним ћирилицом, нити уопште словенски. Деловима тога подручја баве се, међутим, латинска акта угарског порекла. За језичку историју важна су словенска имена која се помињу у тим списима. Карактеристично је да ни у Славонији и хрватским кајкавским пределима стање није било друкчије. Те области, непосредније подређене угарској круни, нису имале словенске писмености, за разлику од јужнијих крајева (»regnum Croatiae«), где је самосталности било сразмерно више и где су глагољаши увелико писали црквенословенски у хрватској редакцији, а временом све чешће и на чакавском народном језику.

[16] Из обимне литературе о Кулиновој повељи нарочиту пажњу заслужују радови: Г. А. Ильинскій, *Грамота бана Кулина,* Памятники CLXIV, С.-Петербургъ 1906 (и приказ М. Решетара, Archiv für slavische Philologie 29 (1907) 149–154); G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. GZM* 3 (1948) 104–114; J. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana,* Radovi Staroslavenskog instituta 2 (1955) 5–57; G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana, GZM, Nova serija* 12 (1957) 195–213; J. Vrana, *Koji je od triju sačuvanih primjeraka originalna isprava Kulina bana,* Radovi Zavoda za slavensku filologiju 4 (1961) 73–86.

Од текстова исписаних у средњем веку међу Србима измакао је уништењу само мали део, свакако мањи него у већини других европских средина. Кривицу за ово не сносе само ратови, многобројни и пустошни, од којих је последњи у овом погледу имао најтрагичније последице, јер је 6. априла 1941. с Народном библиотеком у Београду изгорела најбогатија збирка средњовековних српских рукописа. Културно благо је под османлијском владавином често страдало и у мирно доба. Најдубље су, међутим, биле последице друштвених промена. С пропашћу српских феудалних породица пропадале су и њихове архиве. Тако се догодило да се од докумената који нису били намењени цркви сачувало врло мало изван онога што је било упућено Дубровнику, чије се архиве никад нису нашле на удару разарања. Ван Дубровника једина места где се спасло нешто материјала били су манастири и цркве. Ипак су честа пљачкања и пустошења храмова уништила главнину списа који су се затекли ван Хиландара, јединог жаришта српске културе поштеђеног од тешког страдања у турском периоду. Оно што се до данас сачувало од средњовековне писмене баштине представља, дакле, само мали део некадашњег фонда, али и то је довољно да пружи огромну количину података о језичком развоју почев од краја XII века. Разуме се, садржајна ограниченост сачуваних језичких споменика омеђава и наша сазнања о тадашњем језику: многе речи и обрти из живог говора нису имали приступа у те текстове.

Српскословенски језик се сразмерно мало мењао током времена.[16a] Додуше, у свом раном периоду, а то је XII век и почетак XIII, он је сав био у немирном покрету. У њега су улазили, без система и доследности, разноврсни елементи из народног језика, а у појединим текстовима појављују се и македонизми, који могу потицати из македонских предложака при преписивању, а понекад можда и отуда што је међу писарима било и људи родом из Македоније. Та несређеност није дуго трајала. Већ у првој половини XIII столећа језик се стабилизује и пречишћава од наноса који су га сувише удаљавали од ћириломегодских извора. Ствара се норма, која ће затим, уз ограничену еволуцију, важити све до у XVIII век. У својим основним цртама српскословенски је остао старословенски, изговорен на српски начин само у оним случајевима где је старословенски садржао гласове непознате српском изговору. Уједно се српскословенски, као и друге редакције црквенословенског у својим срединама, претворио у један од оних језика који су у цркви и ученим

[16a] Међу расправе које се (у целини или делимично) тичу српскословенског језика у раном периоду његовог развоја спадају: Љ. Стојановић, *Мирослављево јеванђеље*, Беч 1897, 203–215; В. Јагић, *Типик хиландарски и његов грчки извор*, Споменик 34 (1898) 1–66; Ст. М. Куљбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Посебна издања СКА LII Ср. Карловци 1925; П. Ђорђић, *Прилог проучавању језика у списима Светог Саве*, Богословље 10 (1935) 188–199; А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Светосавски зборник 1, Београд 1936, 213–276; J. Vrana, *L'évangéliaire de Miroslav, Contribution à l'étude de son origine*, 's-Gravenhage 1961; B. Јерковић, *Одлике српске рецензије у Житију Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Правопис и фонетске црте*, Прилози проучавању језика 1, Нови Сад 1965, 1–30; J. Врана, *Вуканово еванђеље*, Београд 1967. Двају споменика из друге половине XIII в. тичу се студије Ватрослава Јагића *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa. VIII. Krmčaja ilovička godine 1262*, Starine 6 (1874) 60–111; *Zum altkirchenslavischen Apostolus, I. Grammatisches und Kritisches*, Wien 1919 (стр. 12–42 о правопису и језику Матичиног апостола). На текстове из почетка XIV в. односе се запажања Ђуре Даничића у прилозима *Прологъ на кожи*, Гласник ДСС 10 (1858) 340–349, и *Рукописъ архиепископа Никодима*, Гласник ДСС 11 (1859) 189–203 (оба рада су прештампана у књизи *Ситнији списи Ђуре Даничића* III, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 1975).

Јеванђеље Дивоша Тихорадића, око 1330. године, Цетињски манастир, ризница.

списима током векова живели једним посмртним животом, окамењени, у начелу независни од живог језика народа у чијем су окриљу били неговани.

И у правопису српске ћирилице прва половина XIII века је граница између раздобља бурног стихијског развоја и епохе релативне сређености. Посрбљавање изговора црквенословенског језика у претходном периоду одразило се у правопису испрва на разне начине, узајамно противречне и добрим делом неподесне. Уз то су се у српским књигама сусретали и утицаји писмености разних других словенских средина; улога руског узора била је у томе, рекло би се, најзнатнија. Исувише често, а сасвим непотребно, исти знак је у српским књигама означавао два разна гласа. Тиме се писање код Срба удаљило од идеала рационалног графијског система, којем су првобитно словенски текстови били блиски (а који је много доцније код Срба остварио Вук Караџић у завидној мери потпуности). Преуређење у првој половини XIII века донекле је приближило српскословенски правопис оптималном писменом одсликавању изговорене речи. Имамо доста разлога да прихватимо схватање[17] према којем је за ту реформу заслужан Сава Немањић. Сасвим извесно, посао те врсте није се могао обавити без његовог знања и одобрења, али је очевидно и то да је и пре њега местимично било правописних појава које су озакоњене »Савином реформом«. Тај моћни државник и црквени поглавар био је и родоначелник једне књижевности; његовој пажњи свакако није могло измаћи питање начина писања језиком те књижевности. Уосталом, и већ поменуто нормирање самог тог језика, које спада у исту епоху, не би могло проћи мимо Савине воље.

Правописна реформа у првој половини XIII столећа оставила је своје поље непотпуно обрађено. У неким појединостима, као што је обележавање гласова *ћ* и *ђ*, та се реформа није ни потрудила да нађе погодно решење, а у већини других случајева њена решења нису била примењивана доследно. Код разних писара, а често и у истом тексту, налазимо напоредо с тим решењима и друге начине писања, наслеђене из ранијих времена. Ти старији начини обични су нарочито у западнијим крајевима, куда је реформа допрла у ослабљеном таласу и где су се задржали понеки правописни узуси преузети из глагољице. У једном погледу правописна пракса на западу боље је одговарала гласовном систему српскохрватског језика: док се у Рашкој сугласник *ђ* означавао знаком *г*, на западу се употребљавало посебно слово, слично данашњем ћириличком *ћ*. Додуше, у писању тога знака није било доследности, као што уосталом ни у другим правописним разликама није било оштрог контраста између источнијих и западнијих области. Понеке од неподударности сводиле су се на то да се на обе стране употребљавају иста два начина писања, али је један од њих био обичнији на западу, а други на истоку. У другим случајевима, на једној од двеју страна био је устаљен један поступак, који је и на другој страни био познат, али се поред њега употребљавао и други. Ни у једној појединости није забележена пуна супротност – доследно једно решење на западу, а доследно друго на истоку.

Сачувани средњовековни српски текстови на народном језику сви су ћирилски. Нема ниједног случаја да је макар иједно слово у њима написано

[17] Александар Белић у раду поменутом у претходној напомени. Прилоге разјашњавању овог питања дали су, поред осталих, J. Врана (у студији о Мирослављевом јеванђељу такође наведеној у напомени 16) и П. Ђорђић, *Списи св. Саве и филологија,* Свети Сава – Споменица 245–254.

глагољицом. Њихов правопис се развијао напоредо са српскословенским, с истом варијацијом зависном од времена и подручја. Може се, дакле, говорити о мање-више јединственом правопису за текстове на црквеном и за оне на народном језику, с тим да су се у првој половини XIII века оцртале две његове регионалне нијансе. Уз западне крајеве српске државе ишла је и Босна, па углавном и дубровачка словенска канцеларија, у којој је, додуше, понекад било и видљивог повођења за рашким узорима.

У погледу облика и изгледа ћирилских слова[18] појавило се у немањићкој епоси двојство каквог раније није било. У црквеним књигама наставило се писати *уставом*, свечаним писмом строжих црта, у којем је велика већина слова стегнута између двеју паралелних линија, замишљених, а често и излењираних на пергаменту, односно доцније на хартији. Углавном таква слова употребљавала су се и у натписима по црквама и на гробовима. Међутим, у актима и у преписци потези пера постајали су временом све лакши, слободнији, а све више слова почело је задирати у простор изнад горње или испод доње линије. Тако је настао српски брзопис. Слична функционална диференцијација постојала је још од много ранијег доба у грчкој и латиничкој писмености, али је у ћирилици испрва није било јер је та азбука постала прилагођавањем грчког *уставног* писма. Иако се већ од краја XII века запажају први знаци кретања ка брзопису, развој је напредовао полако, тако да се потпуно уобличени брзопис јавља тек пред крај XIII века. У дворској канцеларији краља Милутина он добива и своју калиграфску стилизацију. Такав брзопис преузели су и ћирилски писари Дубровачке Републике, док је у Босни и даље господарио устав, и то веома архаичног лика, све до Твртковог крунисања за краља.

За историју говорног језика споменици на народном језику дају, наравно, кудикамо обилније податке него српскословенски текстови. Ипак, и ови други садрже понеке појаве које су писари уносили, често и нехотице, под утицајем својих говорних навика[19]. У најстаријем периоду, до нормирања српског црквеног језика у XIII столећу, овога је било много више него доцније. Тако су Мирослављево јеванђеље и Хиландарски типик нарочито значајни као документи о стању говорног језика Срба пред крај XII века. С друге стране, ни сами текстови на српскохрватском језику не одражавају у потпуности стање живог говора у неком одређеном пределу. Језик правних и пословних докумената тежи да се укалупи, избегавајући елементе разговорног стила и дијалектизме који би могли потицати од састављача списа или њихових писара. Ту су честе клишетиране формуле, својствене само канцеларијском језику и у много случајева сковане по старом узору. Отуда ми, иако располажемо знатним бројем сачуваних језичких споменика из немањићке епохе, знамо мало о разликама међу тадашњим дијалектима у српским земљама. Можемо ипак са сигурношћу тврдити да су те разлике још у Немањино доба биле сасвим скромног значаја, а да се до краја немањићке владавине њихов домашај веома проширио.[20]

[18] Централно место у литератури о овом предмету припада књизи Петра Ђорђића *Историја српске ћирилице,* Београд 1971. Значајне су и расправе Г. Чремошника *Студије из српске палеографије и дипломатике,* Гласник СНД 21 (1940) 1–19, и В. Мошина *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici,* Slovo 15–16 (1965) 150–182, као и књига Г. Томовић наведена под 7.

[19] Податке о овоме пружају радови наведени под 16а.

[20] Овде треба издвојити Македонију и део југозападне Бугарске око Велбужда, данашњег

Језички споменици с краја дванаестог и с почетка тринаестог века приказују нам већ формиран српскохрватски језик, у многоме различит од прасловенског.[21] Број разних вокала био је увелико смањен. Већ поменутим ранијим променама, које су из гласовног састава језика искључиле носне вокале, а по два типа полугласа, слоговног *р* и слоговног *л* свеле на по један тип, сада се придружило и изједначење *ъı* са *и*, завршено углавном до краја XII века. Тако су од вокала непознатих садашњем српскохрватском књижевном језику остали само слоговно *л*, »јат« (ѣ) и један полуглас који се у средњовековној српској писмености најчешће обележавао знаком . Али ни положај тих гласова у језичком систему није био стабилан. С краја XIII столећа имамо прве сигурне доказе о томе да је ѣ у једном делу Рашке прелазило у *е* (екавски изговор: кеше место кѣше, док из прве половине XIV века потичу сведочанства о икавском изговору у једном делу Босне (свидоци место свѣдоци), као и најранији наговештаји претварања ѣ у двоглас *ие* у дубровачком словенском говору (Biela, Brieg).[22] Тада су, дакле, почели процеси који су водили познатој тројној деоби штокавског наречја према судбини ѣ. У многим другим штокавским говорима ѣ је тада још увек било посебан вокал, по изговору и звуку негде у простору између *е* и *и*. Што се тиче полугласа,[23] у Босни се већ око 1330. на његовом месту појављује вокал *а*: едань »један« место єдьнь.[24] У овоме су босански говори ишли напоредо са чакавскима, где је претварање *ь* у *а* забележено још 1309. године. Географском положају Босне између српских и хрватских земаља одговара и прелазни положај њених дијалеката у средњем веку, с удруженим штокавским и чакавским особинама.[25] Међутим, доцнији развој давао је босанским говорима све изразитије штокавски лик.

И у области морфологије у најстаријим српским текстовима затичемо већ донекле упрошћен систем. Разноврсни деклинациони обрасци увелико су се

Ћустендила. Те су земље ушле у састав немањићке државе тек накнадно, а тамошњи језички типови су се махом одраније знатно разликовали од српскохрватских говора на првобитном тлу српске државе.

[21] Језиком докумената од XII до XV века, с тежиштем на дубровачким актима, баве се студије Милана Решетара *Die ragusanischen Urkunden des XIII.–XV. Jahrhunderts,* Archiv für slavische Philologie 16 (1894) 321–368, и 17 (1895) 1–47, и *Најстарија дубровачка проза,* Београд 1952. Повеље XIII века проучавао је А. Младеновић: *Графијске, правописне и језичке одлике повеље краља Радослава, писане у Дубровнику 1234. године,* Прилози КЈИФ 37 (1971) 190–207, и *Језик у повељама краља Владислава (прва половина XIII века),* Зборник за филологију и лингвистику 15-1 (1972) 1–33. Језичких појава у Душановом законику тичу се радови М. Ивић, *ѣ у Душановом законику,* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 1 (1956) 127–145, и И. Грицкат (студије *Језик Струшког преписа* и *Језик Атонског преписа,* укључене у књигу *Законик цара Душана, Струшки и Атонски рукопис,* Београд 1975, 125–157, 213–219).

[22] I. Mahnken, *Zur Frage der Dialekteigentümlichkeiten des Serbokroatischen in Dubrovnik im XIV. Jahrhundert.* Opera slavica IV, Vorträge auf dem V. Internationalen Slavistenkongress in Sofia 1963, 37–104.

[23] Хронологијом замене полугласа бави се рад П. Ивића и М. Грковић *О почецима замене полугласа са а у ћирилским споменицима,* Зборник за филологију и лингвистику 14-1 (1971) 53–59.

[24] Пример *едань* илуструје и једну правописну појаву у вези с полугласом. Мада се полуглас на крају речи престао изговарати још у X или XI веку, он се по традицији писао у том положају и даље, све до Вукове реформе у XIX столећу.

[25] Језик босанских повеља XIV века описао је Милій Долобко, *О языкѣ нѣкоторыхъ боснійскихъ грамотъ XIV в.,* Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ XIX/3, Петроградъ (1914) 217–260 и XIX/4 (1915) 1–29.

Изборно јеванђеље Николе Стањевића, заставица на почетку главе по Матеју, после средине XIV века, Хиландар.

сводили на мањи број именичких »врста«; у споменицима из немањићког доба осећа се живо превирање у том погледу.[26]

Речничко благо Јужних Словена почело се по њиховом насељавању на Балкан прилагођавати потребама које су произлазиле из живота у промењеној средини.[27] Већ и сама природа била је друкчија него у старој постојбини. Мноштво раније непознатих појмова захтевало је нове изразе. Језик је те изразе црпао из два извора: из наслеђеног речничког блага и из затечених или суседних језика.

Наслеђене речи су често добијале нова значења или су служиле као основа за нове изведенице. Поучан је случај појмова везаних за море, с којим су се Јужни Словени срели тек приликом своје сеобе.[28] Изрази као *рт*, *лука* и *брод* постојали су и пре тога сусрета, а постоје и данас у копненим пределима: *рт* је издигнути део планине или бар планинске косе, *лука* је ниско земљиште крај реке, а *брод* је плитко место на реци или потоку, где се вода може прегазити. У новој животној средини, на морској обали, старе речи су развиле нова значења. И понеке морске животиње стекле су имена пренета са копнених животиња. Реч *ослић* је настала од старе словенске речи *осьлъ*, која је означавала магарца. Сасвим су провидни називи *морског јежа* и *ластавице*, рибе која може и да полети изнад воде, док је назив *хоботница* изведен од некадашње речи *хобот* »реп«.

И у терминологији планинског и крашког пејзажа у српскохрватском је створено много новога. Од словенских корена образоване су речи као *врлет, голет, крш, пећина, пониква, урвина* и *челопек*.

У развитку речничког фонда у овој области позајмљивање из других језика одиграло је још већу улогу него стварање речи од домаћих корена. Већ смо забележили преузимање латинских речи, као и оних пореклом из језика предримских балканских народа. Овде ћемо додати неколико примера грчког утицаја, опет у области лексике која се тиче природе: *шпиља, крин, праз(и-лук), спанаћ, цвекла, шкорпија*.[29] За неке од оваквих речи претпоставља се да су у српскохрватски ушле можда преко романских говора. То је, међутим, мање-више извесно кад су у питању речи везане за море, такве као *плима, јастог, ципо* (врста рибе) или *сидро*.

Највећи део позајмљеница припада ипак кругу израза који су дошли да обележе многобројне нове појмове из области друштвеног устројства и

[26] Морфолошким појавама у језику споменика из друге половине XIV века бави се књига: G. O. Svane, *Die Flexionen in den štokavischen Texten aus dem Zeitraum 1350–1400*, Aarhus 1958.

[27] Постоје два велика историјска речника српскохрватског језика: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, У Биограду 1863–1864 (у новије време два фототипска издања) и монументални *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880–1976, 23 књиге које обухватају 97 свезака (концепцију речника је одредио први обрађивач Ђуро Даничић; у изворе је донекле укључен и новији период). Значајни су и двотомни речник В. Мажуранића *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, izd. JAZU, Zagreb 1908–1922, Dodatci 1923 (репр. Zagreb 1975), за који је црпена грађа и из српских извора, и дело М. Влајинца *Речник наших старих мера у току векова* I–IV, Београд 1961–1974.

[28] Лексику везану за море, додуше углавном ону примљену из романских језика, највише је проучавао Петар Скок, поред осталог у књигама *Naša pomorska i ribarska terminologija (od koga naučiše jadranski Sloveni pomorstvo i ribarstvo)*, Split 1933, и *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934.

[29] Грчким речима у српскохрватском, првенствено онима забележеним у средњовековним српским текстовима, посветио је монографију M. Vasmer: *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-kroatischen*, Berlin 1944.

културе. Разуме се, и ту је напоредо с примањем туђих речи ишло и стварање домаћих. Размера између једних и других у свакој појмовној области сведочи о снази страног утицаја и уделу аутохтоног развоја. Овакве језичке чињенице представљају драгоцен историјски извор, још увек недовољно искоришћен у науци.

У терминологији феудалног друштвеног поретка речи словенског порекла претежу над позајмљеницама. Додуше, три главна словенска назива владара преузета су из западних извора. Реч *цар, цесар* је истог порекла као и немачко *Kaiser* и своди се у крајњој линији на име римског императора Цезара. Слично томе назив *краљ* потиче од имена Карла Великог, док *кнез* долази од старогерманског *kuningaz* (данас немачки *König*, енглески *king)*. Осим тога, титуле *бан* и *бољар(ин)* воде порекло из језика освајачких народа из турско-татарске породице, међу које су спадали, поред осталих, Хуни, Авари, првобитни Бугари, Кумани и Печенези. Почеци државности, оличене пре свега у функцији владара, очигледно су били подстакнути притисцима споља и страним узорима. Међутим, сам развој феудализма текао је затим углавном као унутрашњи процес,[30] судећи по многобројним словенским речима као *господар, престол, вен'ц*[31] »круна«, *владаније* »држава«, *двор, властелин* итд., затим по називима феудалних подложника, као *себр, отрок, сокалник* и др., називима феудалних радних обавеза *работа, згон, понос* »служба преношења пртљага и пратње«, *градозиданије* итд., и феудалних давања, као *дан'к, доход'к, намет'к, десет'к, оброк, позоб, травнина* итд. Много мање ћемо наћи позајмљеница из грчког, таквих као што су *кир* »господар, господин« (почасно ословљавање уз име), *деспот, севастократор, ћесар* (разне магнатске титуле), *пронијар* итд. За већину тих термина познато је кад су уведени, заједно с одговарајућом византијском институцијом, делом приликом преузимања затеченог стања у освојеним пределима, а делом као плод тежње српских владара да подражавају Византинцима. Има, уосталом, и термина преведених са грчког, таквих као *самодрж'ц* αὐτοκράτωρ.

И у области права и управе, словенски термини изразито претежу. Велико мноштво речи као *правда, закон, заповед, послушаније, с'грешеније, убиство, вражда, порвица* »туча«, *најезда* »насртај на коњу«, *свада, крађа, невера* »издајство«, *забава* »ометање, узнемиравање«, *мито, блуд, отровник, тат* »лопов«, *пребегл'ц, осрамотити, пречути* и *поневедити се* »оглушити се о заповест«, *несправом* »непажњом«, *грехом* »омашком«, *намером* »случајно«, *вољом* »намерно«, *судба* и *судбина* »суђење«, *порота, рок, јем'ц* и синоним *поручник, исправити* и *расудити* (оба у значењу »пресудити«), *оправити*

[30] Вид. П. Ивић, *Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији*, Међународни славистички центар, Научни састанак у Вукове дане, 6-1, Београд 1977, 253–264. Српску средњовековну терминологију минуциозно проучава Stanislaus Hafner, поред осталог у радовима *Zur Terminologie der politischen Ideologie im mittelalterlichen Serbien*, Opuscula Slavica et Linguistica, Festschrift für Alexander Issatschenko, Klagenfurt 1976, 189–200, и *Zum Wortschatz und zur Phraseologie der Kriegsdarstellung bei Danilo II und seinem Schüler*, Anzeiger für slavische Philologie 9 (1977) 77–91.

[31] Транскрипција речи које се овде и даље наводе као илустрација не одговара сложеном и колебљивом средњовековном правопису, који би створио тешкоће читаоцу, него изговору који се може реконструисати на основу тадашњег писања. При том се полуглас у примерима где се изговарао (и где је касније прешао у *а*) означава апострофом, док је у погледу јата (ѣ) извршено уједначавање. На месту тог вокала пише се по правилу *е*, што одговара развоју који је био почео, али није био завршен, у Рашкој у немањићкој епоси.

»огласити правим«, *умирити* »помирити«, *казнити, обесити, мучити, оскупсти* »ишчупати браду«, *осмудити* »спалити браду«, *заточити, суж'њ, из'гнати, освободити, с'бор, зговорити се* »договорити се«, *упросити* »(службено) упитати«, *тврд* »пуноважан«, *жупа, владал'ц* »управитељ«, *челник, стегоноша, царина* итд. сведочи о разрађености друштвеног система, који је очигледно црпао из старе словенске традиције и развијао се као резултат прилика у самој земљи, а не као пресађена биљка. Било је, наравно, и термина преузетих из грчког, али је њихов удео углавном скроман: *скифтр* »скиптар«, *ћефалија* »управник«, *протовистијар* »државни благајник«, *номик* »нотар«, *поклисар, гусар* »разбојник«, *педепсати* »казнити« итд. Удео оваквих израза осетно је већи у повељама које се тичу храмова односно поседа у Македонији, на земљишту накнадно освојеном. Изнесена скица односи се на изражајни фонд заступљен у Душановом законику и у диспозитивима владарских повеља. Ту преовлађују народни изрази над српскословенским, осећа се непосредан додир са живом судском и административном праксом. Сасвим друкчија језичка стихија господари у нормативним текстовима преведеним са грчког, таквим као што су Крмчија (номоканон), типици и Синтагма Матије Властара. Језик у тим списима је црквени, интелектуализован, а изрази су најчешће књишки: *владич'ствовати, разнствовати* »бити различит«, *сужитељство* »заједнички живот«, *братотвореније* (и уз то народни израз *побратимство), клетвопреступљеније, двојежен'ц, неустав'н* итд. Многи од ових израза скалупљени су по грчком узору: *звездослов'ц* = ἀστρολόγος, *земљемерије* = γεωμετρία итд.; чак и *народодржаније* = δημοκρατία у осврту на античку историју у предговору Синтагме. Очигледно је да су овакве речи понекад стваране у самом тренутку превођења, а има и трагова несналажења преводилаца у тексту оригинала. Приметан је и крупан раскорак између терминологије у овим списима и оне у текстовима поникли на домаћем тлу. Тако се према изразима као *крив, сведок, мито,* или *упрос* у изворним српским саставима могу наћи *повин'н, сведетељ, м'здов'зданије, в'прошеније* у преведеним кодексима. Само привидан парадокс чине случајеви као *гусар: разбојник, клирик* »члан клера«: *прич'тник, хрисовул* »врста владарске повеље«: *златопечатник,* где према страној речи у изворном српском тексту стоји словенска реч у преводу. У ствари је живи језик био отворенији према туђицама него што су то били црквенословенски списатељи, чије је начело било да преведу све што се може превести. Јасно је, у сваком случају, да је превођење поверавано црквеним људима, који су најбоље знали грчки, док су домаће законске текстове писали људи који су их и примењивали, а то су били чиновници и судије световњаци.

За терминологију у преведеним нормативним кодексима карактеристична су супротстављања као *движима и недвижима иманија* »покретна и непокретна имовина«, *в'сходешти и нисходешти сродници* »узлазећи и силазећи, тј. преци и потомци«, *вољно и невољно убиство* итд. У таквим списима први пут су код Срба забележене многе речи које су трајно обогатиле изражајни фонд српске средине: *брак* (у модерном значењу, а не у библијском значењу »свадба«), *супружница, степен* (у хијерархији и у сродству), *народни, зајмодав'ц* итд.

Речи за неколико најосновнијих верских појмова преживеле су код Срба, као и код других Словена, прелазак из паганства у хришћанску религију: *бог,*

свети, вера, жртва, грех. Међутим, главнину хришћанских верских и црквених термина преузели су Срби из старословенског језика, који у овој области садржи углавном словенске и грчке елементе.[32] На једној страни стоје речи као *свети дух, богородица, пророк, крститељ, блажен, мученик, мошти, благовештеније, преображеније, православ'н, благоч'стив* »побожан«, *богоугод'н, причестити се, чрн'ц* и *инок* »монах«, *братство* »сви монаси једног манастира«, *кадилница, одежда, часослов'ц* »врста црквене књиге«, *служба* »богослужење«, а на другој страни изрази као *апостол, анђел, сотона, хришћанин* »православац«, *јерес, анатема, патријарх, јепископ, калуђер, монах, монастир, ктитор, ћелија, икона, т'мјан, мантија, јеванђелије, псалтир, литурђија, тропар* итд. Многи од словенских израза сковани су по грчком обрасцу, као *богољубив* θεοφιλής *или благословити* εὐλογεῖν, док међу речима примљеним из грчког има грчких позајмљеница из хебрејског (*сотона, пасха, амин* итд.). Словенски термини преовлађују у области саме религије, док грчки изрази имају видљиву превагу кад је реч о конкретностима црквеног живота, на пример о чиновима у јерархији. Најзад, неколико најраширенијих хришћанских термина ушло је у словенске језике по свој прилици још пре мисије Ћирила и Методија, и то, изгледа, из германских извора (мада те речи, у крајњој линији, махом потичу из грчког или латинског језика): *црква, крст, олтар, поп, пост.* За разлику од већине грецизама, који су се ширили првенствено путем књига, ове су се речи дубоко укорениле у народу.

Док је средњовековна српска терминологија у области права и администрације већим делом ишчезла из језика, тако да нам многи некадашњи термини звуче необично, главнина хришћанских термина се сачувала до наших дана, бар у службеној употреби православне цркве. Ова разлика произлази из историјских околности. Уништењем средњовековног правног и управног поретка одговарајући термини су били предати забораву и обновљена српска држава у XIX веку морала је да ту терминологију ствара из почетка, независно од некадашње. Међутим, црквена организација је успела да кроз турски период сачува континуитет свог живота, своје традиције и језика.

Преко цркве су у српски народ ушла латинска имена месеци, која чине део заједничког речничког блага велике већине европских народа: *ђенар, фервар, март* итд.[33] Гласовни ликови неких од тих назива показују да су они прошли кроз грчко посредство. Своје данашње облике ти су називи стекли у XVIII и XIX веку, међу Србима у Хабсбуршкој Монархији, кад је извршено подешавање према изворним латинским облицима (додуше, у немачком изговору, што се види по сугласнику *ц* у *децембар*).

Књижевни језик средњовековних Срба био је богат апстрактним изразима, нарочито за појмове из етичке и психичке сфере. Као илустрација овде ће се навести само неке од мноштва речи оваквог значењског садржаја: *дух, гнев, завет, образ* »начин«, *поспех* »журба«, *промисл, разум, смисл, узрок, благодат, љуб'в, моћ, памет* »сећање, успомена«, *печал, твар* »оно што је

[32] Основна дела у овој области дали су F. Miklosich, *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen,* Wien 1876, и J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija,* [2]Split 1976 (обухваћена је и терминолошка пракса Српске православне цркве).

[33] У већини ових назива било је доста варијације у појединостима. Тако поред облика *ђенар* налазимо и *ђенвар* и *јенвар,* поред *фервар* и старији облик *феврар,* итд.

створено«, *с'блазн*, *вест* »знање« (и *невест* »незнање«), *с'вест* »савест«, *страст*, *ч'ст* »поштовање«, *кротост, мудрост, палост, ревност, клевета, надежда, слава, срећа, срдба, утеха, доброта, сујета, јединство, достоинство, нєситство, својство, сушт'ство, чувство, безначелије* (од *безначел'н* »који нема почетка«), *лицемерије, недоуменије, с'гласије, усрдије, вниманије* »пажња«, *м'чаније, прегрешеније, смиреније.*

Стварању овог лексичког фонда много је допринео развој правног система, а поготову верски живот, у паганској и нарочито у хришћанској епоси. Није случајно што је често тешко разграничити овде наведени материјал од раније поменуте јуридичке и религијске терминологије. Међутим, главну улогу одиграли су стварање и разрада старословенског језика. Да би тај језик могао служити потребама цркве, он је морао бити попуњен речима за стотине апстрактних појмова који се срећу у црквеним књигама. При том грчке речи нису преузимане, него су превођене, најчешће новосачињеним речима састављеним од словенских корена и наставака. Тако је старословенски стекао, у значењским областима метафизичког, психичког и етичког, речнички арсенал који је мање-више одговарао грчком и латинском хришћанске епохе, и који је постао и својина књижевног језика средњовековних Срба.

У многим појединостима средњовековни језик је располагао изражајним могућностима које недостају данашњем језику. Као илустрација могу послужити тешкоће на које наилазимо ако желимо да преведемо једном речју изразе као *твар* или *безначелије*. Догађа се и да преводи наоко постоје, али да стара реч има дубље или шире значење од садашње. Реч *љубимик* значила је »вољен човек« (у духовном смислу) и не може се свести на »љубимац«, док је *љубитељ* био »човек који воли«, на пример у вези *љубитељ ништим* »човек који воли сиромашне (и помаже их)«, што значи да је данашња реч *љубитељ* неадекватна као превод. Наш модерни језик поготову заостаје за старим у погледу употребе сложеница, које су у средњем веку обилато стваране по грчком узору:[34] *благоличије, богопостављен, младоум'н, многодневно, различноверни, самовид'ц* итд. С друге стране, у средњовековном језику је било неуједначености штетних по функционисање језика. Тако је реч *владика* значила и владара (а онда и Христа и Бога уопште) и властелинку. У истом тексту, Душановом законику, *потворити* значи час »нарушити, укинути«, час »обедити, лажно оптужити«. Овакве несавршености јављају се обично тамо где терминолошки систем још није у потпуности уходан и кристалисан.

Термински фонд писмености,[35] која уз феудализам и хришћанство сачињава трећу велику новину у друштвеном развоју Срба у средњем веку, био је претежно домаћег порекла. Словенске речи као *писати, писмо, књига* (често у значењу »писмо« или »документ«), *повеља, глава* (у књизи), *писме* »слово«, *пис'ц* »писар, преписивач«, *заставити* (књигу златом), *чисти* »читати«, *чтеније* »штиво«, »читање«, *чрнило* »мастило«, *писница* »скрипторија«, *извод* »оригинал с којег се преписује«, *преложити* »превести«, *престављати на српски језик, извести на српски чин* »подесити према српској редакцији

[34] Велико мноштво оваквих сложеница пописао је и анализирао R. Zett, *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*, Köln-Wien 1970.

[35] Значења многих термина из ове области подробно су разјашњена у приручнику Ђ. Трифуновића *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974.

преписујући из оригинала писаног другом редакцијом« итд. претезале су бројем и значајем над грчким изразима као *хрисовул, тетраг* »свеска«, *стих, дијак* »писар«, *логотет* и *логофет* »шеф канцеларије«, *граматик, хартија* итд. Основно место у овој терминологији припада речима изведеним од корена *пис-* и *чит-*, који у доба пре појаве писмености, наравно, нису значили »писати« и »читати«. Њихова првобитна значења била су »шарати, украшавати«, односно »обраћати пажњу, уважавати, поимати; бројати«. Што се тиче речи *књига*, она је стара словенска позајмљеница из неког од језика који припадају турско-татарској породици.

Напоредо с напретком и све већом разноврсношћу привреде код средњовековних Срба, развијао се и фонд речи у тој области, опет највише грађењем из домаћег језичког материјала, а мање преузимањем из других језика. Карактеристични су називи занатлија и носилаца других делатности: *древодеља, ковач, м'чар* »мајстор који прави мачеве«, *штитар, златар, грнчар* и *лончар, седлар, уздар, ткач, ш'в'ц* »кројач«, *гребенар, зид'ц, рудар, улјар* »пчелар«, *тргов'ц* и *тржник, стањанин* »гостионичар«, – *псар, соколар* итд. Из грчког су узети изрази као *мајстор, цегар* »обућар«, *ђеракар* »соколар«, *мађупац* »пекар«. Удео ових грецизама је сасвим умерен у поређењу с огромним мноштвом израза преузетих из турског који су преплавили ову област језика у каснијем периоду.

И међу називима предмета претежу они домаћег порекла. Као илустрацију односâ овде ћемо навести неколико речи које се тичу одевања: *риза* »одећа, одело«, *свита* »тканина, одећа«, *сукња* »вунено одело«, *кожух, багр* »пурпур«, *платно, постав* »тканина«, *влна, л'н, путце* »дугме«, *запон* »копча«, *појас, обућа, оп'нци, чревје* »ципеле«, *скорње* »чизме«, али и туђице као *скрлат, капа* и *капуч, кавад* »врста одеће«, *калигије* »врста обуће«, од којих неке потичу из грчког језика, док су друге примљене из романских извора. Има и израза за које се претпоставља да су веома старе позајмљенице из разних језика, одавно добро уклопљене у домаћи изражајни фонд, или да се у њима укрштају по једна словенска реч и једна туђа: *кошуља, гуњ, рубе* »одећа« итд. Удео страних речи, обично грчких или романских, није једнак у свим областима привредне терминологије, што открива различиту меру утицаја, односно аутохтоног развоја. Тако је број позајмљеница сразмерно врло висок међу називима посуђа, мера за запремину и тежину и, нарочито, новчаних јединица. У рударству је било веома много немачких речи, о чему ће бити говора касније, будући да је главни извор података о томе један законски текст из почетка XV века. С друге стране, основне привредне гране, земљорадња и сточарство, остале су поље на којем је домаћа традиција најизразитије господарила. И даљи развој је најчешће полазио од словенског језичког блага, о чему сведоче изрази створени у временима после досељења на Балкан: *водовађа* »канал за наводњавање«, *извод* »испуст из реке или потока у канал«, *воденица, чрница* »дуд«, *летиште* (за стоку), *зимиште* и *зимовиште, јесениште, напојиште, пландиште, јагњило, јагњетина* »јагњећа кожа« итд. Добар део ових речи односи се на реалности којих у прасловенској постојбини није било, такве као што су наводњавање или полуномадско сточарство са сезонским премештањем стада, пастира и њихових станова. Латинске и грчке позајмљенице у овој области су малобројне и делимично врло старе, општесловенске: *млин, врт, ливада, перивол* »воћњак«.

И у систему личних имена сачувало се код средњовековних Срба много словенске старине.[36] Најстарији, праиндоевропски слој сачињавају имена сложена од двају корена, као *Бранивој, Братонег, Годебрат, Добромисл, Драгорад, Милгост, Радослав, Стрезимир, Часлав, Чрномуж* итд. Од оваквих имена, помало гломазних и одвећ свечаних за свакодневну употребу, развила су се скраћена имена образована на разне начине, таква као *Влад, Мил, Рад, Стан, Стрез, Хран*, или *Влађ, Миљ, Рађ* или *Божа, Браја, Деја, Деса,*[37] *Раша* или *Владе, Добре, Миле, Прве, Раде, Храбре*, или *Рако, Стрезо*. У почетку су ово махом биле краће, хипокористичне варијанте пуних имена, употребљаване само у интимнијем кругу, али су се касније осамостаљивале, претварајући се у посебна имена, давана *уместо* дужих облика, а не *поред* њих. Судећи по средњовековним текстовима, још су много чешћа била имена изведена од једног корена помоћу наставка: Добр*ав'ц*, Мил*ад*, Рад*оје*, Мил*уј*, Влат*ко*, Миљ*ак*, Гост*ило*, Деј*ан*, Млад*ен*, Влк*ота*, Бог*ут*, Вој*ихна*, Мил'*ц*, Дој*чин*, Брат*еш*, Скор*иша*, Мил*ош*, Нег*уш*.[38] Неки од наставака у оваквим именима створени су тако што је на већ постојећи наставак додат још један: *Драг-ут+ин, Влк-аш+ин*. Нису ретка била ни имена сложена с префиксима: *За*вида, *Не*мања, *Об*рад'ц, *При*бислав итд. Нека имена се своде на трпне придеве глагола који значе угодно физичко или психичко деловање: *Милован, Негован, Радован, Утешен*. Веома распрострањена су била »заштитна« имена за која се веровало да поседују магијску моћ и отклањају зле силе од свог носиоца: *Влк, Лисица, Медвед; Грд, Грубиша; Дабижив* (= да би [био] жив). И називи народа давани су појединцима као лична имена: *Куманин, Русин, Сасин, Угрин, Фруг, Хрватин* итд.

Овај се систем имена у начелу одржао до данас, додуше у коегзистенцији са хришћанским календарским именима. Наравно, многе су појединости у међувремену изгубљене. Траг ишчезлих имена често се чува у презименима или у топонимији: *Љубибратић* од *Љубибрат, Братоножићи* од *Братонѣг, Драгобраћа* од *Драгобрат, Рађевина* од *Рађ, Радујевац* од *Радуј, Милутовац* од *Милут* итд.

С примањем хришћанства почела су улазити у употребу календарска имена: *Васиљ, Дмитр, Ђур'ђ, Иван, Константин, Лазар, Марко, Матеј, Петр, Степан* итд. У народу су и та имена понекад добивала словенске наставке: *Ђурђиц, Костица, Петреј, Степоје, Трип'ц*. Име *Стефан* (грч. στέφανος »венац«) претворило се у немањићкој епоси у често обележје српских владара. Па ипак, и у кругу династије, и међу властелом и међу феудалним подложницима, словенска имена остајала су далеко обичнија од календарских. Међутим, црквени прописи су захтевали да сви монаси носе календарска имена. Тако су познате личности из историје српске цркве приликом замонашења добиле имена *Арсеније, Данил, Дометијан, Јоаникије, Никодим, Сава, Симеон* и *Теодосије*. Та су имена у оно доба била већином искључиво монашка; приликом крштења деце, она по правилу нису давана.

[36] Три основна дела у овој области јесу: F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personennamen*, Wien 1860; T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU 81 (1886) 81–146 и 82 (1886) 69–154; М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.

[37] Као примери овде се наводе само мушка имена, будући да писани споменици из немањићког доба садрже врло мало женских имена. Ипак се може са сигурношћу рећи толико да је систем женских имена био сасвим сличан систему мушких.

[38] Наставцима којима су извођена средњовековна имена посвећена је књига: И. М. Железняк, *Очерк сербохорватского антропонимического словообразования, Суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII–XV вв.*, Киев 1969.

СНГРОБЬ СѠДНЕ
МНЛОШ АСНА
ѠЗРНСЛАЛА
ВЪУНАМѠПА
МЕТЪ

Надгробна плоча судије Милоша из Богородице Хвостанске, XIV век, Пећка патријаршија.

Презимена су извођена, по старом словенском обрасцу, од очевог имена наставком *-ић*: *Хранидружић* од *Хранидруг, Хвалчић* од *Хвал'ц, Предихнић* од *Предихна*; облици као *Славичковић, Ивојевић, Адамовић, Беривојевић* стварани су од присвојних придева на *-ов* или *-ев*. Од данашњег стања средњовековно се разликовало у две појединости: од мушких имена на сугласник презимена су тада много чешће него данас извођена непосредним додавањем *-ић* на само име (*Радованић* према данашњем *Радовановић*), а презимена од имена на *-слав* издвајала су се посебним начином творбе: *Браниславић, Драгослављић* итд.

Надимци записани у повељама очигледно су потекли из шала и подсмевки: *Винубрат, Врагооча, Голозло, Живодер, Полуглав, Штрб'ц*.

Већ је наглашено да је у области географских имена античко стање најбоље сачувано у хидронимији.[39] Све веће реке и данас носе своја предсловенска имена. Ипак, знатан део мањих река заменио је своја некадашња имена (која су у таквим случајевима по правилу остала непозната) новима која су им дали дошљаци са севера. Тако се у документима из доба Немањића помињу нпр., у моравском сливу *Грачаница, Дреница, Ситница, Јелшаница* (данас *Јошаница*), *Студеница, Пешчаница, Кос'лница* (данас *Косаница*), *То-*

[39] Скромну полазну тачку за проучавање српскохрватских хидронима пружа рад Т. Маретића *Imena rijeka i potoka u hrvatskim i srpskim zemljama*, Nastavni vjesnik 1 (1892) 1–24.

Драгоцене монографије E. Dickenmann-а *Studien zur Hydronymie des Savesystems* I–II, Heidelberg 1966, и I. Duridanov-а *Die Hydronymen des Vardarsystems als Geschichtsquelle*, Köln-Wien 1975, тичу се само маргинално српских земаља.

плица, *Лугомир, Белица, Лепеница, Јасеница,*[40] а у сливу Дрима три *Бистрице* (Пећка, Дечанска и Призренска), *Кујавча, Рвеник, Топлуха* и чак потоци као *Јагледница* код Призрена, *Јелшаница* код Книне и *Селштица* (данас *Сошница*) код Ораховца. Међутим, много је више имена која нећемо наћи у сачуваним изворима из тог периода, а која су свакако већином постојала већ тада, тако, нпр., у моравском сливу *Врла, Гружа, Ђетиња, Рача, Блаташница, Ветерница, Јабланица, Лужница, Мутница, Раваница, Рибница, Црница, Чемерница,* итд. Понекад су Словени стварали нова имена додајући затеченим именима своје наставке: *Дрим'ц, Дрињача, Моравица, Нишава, Рашка* итд.

У средњовековним текстовима остало нам је мало забележених имена планина. У повељама се, додуше, често помињу планине, али тај је израз тада означавао висинске пашњаке, а не оно што сада значи. Масиви као целине и њихови врхови слабо су интересовали састављаче повеља. Ипак се још у немањићко доба помињу, нпр., *Котленик, Кома (= Комови), Рогозно, П'стр'ц* (сада *Паштрик* код Ђаковице) и превој *Превал'ц* источно од Призрена. Врх *Ђаравица* или *Ђеравица* у проклетијском масиву забележен је у XIV веку као *Ђеровица,* што је, очигледно, словенска изведеница од *Ђеро,* хипокористика од календарског имена *Ђерасим.* Данас већина планина носи словенска имена: *Бељаница, Озрен, Буковик, Ртањ, Стара планина, Сува планина, Бесна Кобила, Кукавица, Пасјача, Радан, Видојевица, Лисац, Јастребац, Копаоник, Столови, Јухор, Рудник, Венчац, Космај, Сувобор, Медведник, Јагодња, Гучево, Овчар, Каблар, Златибор, Звијезда, Златар, Јадовник, Јавор, Чемерно, Радочело, Троглав, Голија, Жљеб, Мокра гора, Голеш, Коритник, Проклетије, Бјеласица, Сињајевина, Маглић, Волујак, Зеленгора, Трескавица, Бјелашница* итд. И ова су имена свакако махом настала врло рано.

Средњовековна имена предела и насељених места[41] позната су нам далеко боље него имена планина. С друге стране, за разлику од хидронимије, словенска компонента ту изразито преовлађује. Додуше, веће регионалне јединице носиле су добрим делом прерађене предсловенске називе *(Рашка, Зета, Босна, Срем,* и изгледа и *Травунија/Требиње),* а ређе домаће *(Хлм/Захлмје).* Међутим, већ су имена жупа и сличних територијалних јединица била најчешће словенска: *Д'б'р, Попово поље, Љубомир, Плав, Будимља, Хвосно, Затрнавска жупа* (код Дечана), *Патково, Љубовиђска жупа, Дршковина* (сада Дреница), *Подгор, Средска* (помињана најчешће као село), *Гора* (јужно од

[40] Нека од ових имена помињу се у ствари као називи жупа, очигледно истоимених с рекама око којих су се налазиле, или као имена насеља, свакако опет на реци.

[41] Од многобројних радова из ове области најшире су постављена и најбогатија подацима дела М. Пурковића *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4-2, (1939–1940) и Г. Шкриванића, *Именик географских назива средњовековне Зете* (у тај су именик укључени топоними са територије далеко веће од земљишта средњовековне Зете). Драгоцене студије М. Динића из историјске географије скупљене су у његовој посмртно објављеној књизи *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, с Предговором С. Ћирковића, који садржи поред осталог преглед литературе из те области. Темеље лингвистичком проучавању словенских топонима поставио је F. Miklosich делима *Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen*, Wien 1864, и *Die slavischen Ortsnamen aus Appelativen*, Wien 1872 (обе студије, заједно с оном наведеном под 36, репродуковане су фототипски под скупним насловом *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg 1927). Обимна литература о српскохрватским топонимима обухвата, поред многих других радова, и књиге: O. Franck, *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*, Leipzig 1932 (репр. 1968); St. Rospond, Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -itj-, Kraków 1937; Władysław Lubaš, *Słowotwórstwo południowosłowiańskie nazw miejscowych z sufiksami -ci, -ovci, -inci* itp., Kraków 1971.

Призрена), *Полог, Тополница* (у новобрдској околини), *Врања, Глбочица, Загрлата* (код састава двеју Морава), *Левче, Бор'ч* (у Гружи) итд. (овамо се прикључују већ наведена имена жупа једнака с именима река које су текле кроз њих). И градови, као и друга знатнија насеља, показују исту слику: *Рибница, Брсково, Препоље, Сребреница, Сеница, Трговиште* (данашњи Нови Пазар), *Брвеник, Рудник, Белград, Равно* (данашња Ћуприја), *Крушев'ц, Ново Брдо, Трепча, Звечан, Приштина, Неродимља, Призрен, Хтетово* итд. Поготову су словенска имена обична кад је реч о селима и засеоцима, које је овде немогуће набрајати. И манастири су најчешће познати по именима локалитета где су сазидани: *Врањина, Милешева, Сопоћани, Град'ц, Студеница* (западно од Ибра и друга, доцније разорена, источно од Пећи), *Жича, Грачаница, Дечани.* Од Срба потичу и топоними изведени словенским језичким средствима од несловенских основа: *Подримје, Петрч, Пауни, Пантино, Бањска, Врхлаб* итд.

Географска имена засведочена у немањићко доба најгушће су груписана у косовским и метохијским пределима, најплоднијим и свакако привредно најразвијенијим и најгушће насељеним. Ти су предели, усталом, у великој мери играли и улогу политичког средишта земље, нарочито у другој половини епохе, а и готово све веће манастирске даровнице садрже податке о имањима у овој области. Због тога смо нарочито добро обавештени и о именима ситнијих објеката: села, потока, извора, делова терена. Предео са словенском топонимијом простирао се и преко данашње границе у североисточну Албанију, где су лежала насеља *Требопоље* (данас *Тропоја*), *Сошане, Бабјане, Лужане, Горане, Радогошта, Влахиња* итд. Осим тога, у већем делу Албаније, нарочито на југу, долазе поједини словенски географски називи. Тако имена градова Корча и Берат потичу од *Горица* и *Белград.* Међутим, живаљ који је створио та имена махом је рано албанизован. С друге стране, извори из немањићког доба говоре о арбанашким катунима источно од данашње границе, обично на местима која нису далеко од ње. Имена тих катуна и њихових житеља недвосмислено потврђују да је њихово становништво заиста говорило албански. Нема сигурних лингвистичких доказа о присуству албанског етникума у пределима даље ка североистоку у немањићкој епоси.

И у приморју, где се иначе сачувало највише античких месних имена, појавило се и мноштво словенских. У приморским крајевима који су били под немањићком влашћу извори бележе топониме *Живогоште* (= Живогошће), Дрѣвѣник (данас Дрвеник), *Крајина* (предео у Макарском приморју), *Посрѣдница* (на ушћу Неретве), *Дрѣва* (лука за морске бродове на доњој Неретви), *Стонски Р'т* (полуострво, данас Пељешац), *Поникве* (село на Пељешцу), *Бабино Поље* (село на Мљету), *Трнова, Слано, Ораш'ц, Пољице, Затон, Ос'лник* (данас Осојник), *Рѣка* (дубровачка), *Жрновница* (предео код Дубровника), *Љута* (југоисточно од Дубровника), *Обод* (код Цавтата), *Бѣла* (у Боки), *Крушевица, Леденице, Љута* (у Боки), *Богдашићи, Доброта, Прѣвлака* (садашње »Острво цвећа« код Тивта), *Луштица, Ластва* (сада Петровац на мору), *Р'т'ц* код Сутомора итд. Већи део обалског појаса био је у то време потпуно пословењен. Романски говор се одржавао још једино у градовима Дубровнику, Котору, Будви, Бару и Улцињу; у околини овог последњег града преовлађивао је албански језик.

Осим топонима записаних у средњовековним документима, и многи други који данас постоје настали су свакако врло рано, али се стицајем околности не

помињу у изворима који нам стоје на располагању. Обично у таквим случајевима није могућно пресудити да ли топоним потиче из немањићког периода или из времена које је непосредно следило, али је сигурно или бар готово сигурно да се ради о именима насталим пре турског доба. Нека од тих имена заснивају се на појмовима карактеристичним за друштвене односе у средњовековној Србији: *Отроци* код Краљева, *Мерошина* (од *Меропшина*) под Јастрепцем, *Ђерекаре* (= соколари), *Штитаре* и *Штитари* (на више места), *Туларе* итд. Врло је поучан географски назив *Метохија*. Реч *метохија (грч.* μετόχιον) значила је у немањићко време »манастирско имање«. Природно је што је тако прозвана котлина чији је највећи део био издељен између неколико крупних манастирских властелинстава, али је разумљиво и што се исти географски назив јавља на више места, поред осталог у вези с поседима манастира Св. арханђела Михаила, старог седишта зетске епархије, у Боки Которској, и у имену засеока Метохија на Пељешцу код Стона, првобитног седишта хумских епископа. Разуме се, овакви су називи могли настати само док су на тим местима стварно била имања православних манастира. Врло су стара и имена која чувају спомен ишчезлих народа: *Печенег* и *Печеног* »земљиште у округу смедеревском«, *Печеноге,* близу Краљева, итд., *Кумане* код Великог Градишта и у Банату, *Куманица* у ивањичком крају, *Кумани* код Пала у источној Босни, *Куманово* на северу Македоније и код Пирота, *Сасе* у студеничком крају, а исто тако и у вишеградском и сребреничком, *Сасе* и у Срему (старије име Нових Карловаца), *Саш* код Фоче и код Тутина, *Сашка река* код Мајданпека итд.

Закључак о старини топонима намеће се и онда кад је он изведен од речи одавно нестале из језика. Тако имена *Плеш* (село зап. од Александровца, два брда у источној Србији), *Плијеш* (село код Рогатице), *Плешин* (село на Голији) итд. потичу од старог словенског корена *плѣш* у значењу »ћелав« или »ћела«: оваква су имена давана најпре брдима голим око врха. У имену села *Теговиште* близу Врања чува се траг речи *теговиште* »њива«, помињане у повељама. Најкаснији помен те речи, као и придева *плеш* у српским крајевима, пада у XIV век.

Топоними као *Коцељева* или *Горажде* постали су од прастарих имена *Коцељ* и *Горазд.* На исти начин *Буђево* код Тутина, *Миљевина* код Фоче и *Стањево* код Александровца сведоче о некадашњим личним именима *Буђ, Миљ* и *Стањ.* Река *Ћехотина* прозвана је по човеку који се звао *Тѣхота,* а село *Љуптен* код Алексинца, врх *Љуктен* на Гочу и врх *Љуботен* на Шари носе имена људи: у средњем веку била су обична мушка имена *Љубтѣн* и *Љуботѣн.*

Радобуђа код Ариља значи »Радобудово село«. Ту су удружена два елемента дубоке старине: мушко име *Радобуд* и начин творбе присвојног придева помоћу јотовања крајњег сугласника. На исти начин топоними *Даљегошта* код Сребренице, *Љубовиђа* у Подрињу, *Радимља* код Стоца, *Брасаљце* код Гњилана итд. воде порекло од присвојних придева од имена *Даљегост, Љубовид, Радим* и *Браслав.*

РАЗГРАЂИВАЊЕ УМЕТНИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ И ПОЈАВЕ СТИЛСКЕ РАЗНОРОДНОСТИ

Стваралачки полет градитеља, сликара, златара и других вештих занатлија који се снажно испољио почетком XIV века, за време краља Милутина, није јењавао ни у трећој и четвртој деценији захваљујући многобројним домаћим ктиторима цркава и наручиоцима уметничких дела. Ствараоци млађе генерације поштовали су узоре с почетка века, иако образовањем и даровитошћу нису увек достизали своје претходнике, а одржавању идеала наметнутих у уметности почетком века доприносили су свакако и учени српски архиепископи, сви образовани у Светој Гори. Сава III (1309–16), Никодим (1317–24) и Данило II (1324–38), бивши чланови братства манастира Хиландара, надгледали су рад краљевих уметника у Србији. Тридесетих и четрдесетих година XIV века, Данило II је био присутан у многим подухватима градње или украшавања краљевих и архиепископских задужбина.[1] И док се архиепископ Никодим трудио око подизања цркава Светог Димитрија у Пећи и Светог Саве у Лизици, код Пећи, не доживевши њихово украшавање, Данило II је успешно привео крају огроман грађевински подухват у Патријаршији, сазидавши јужно од Светих Апостола цркву посвећену Успењу Богородице Цариградске, црквицу Светог Николе и велику спољну припрату пред трима већим црквама. Висока кула пред припратом одговарала је потребама овог црквеног седишта.[2] Служећи краљу Стефану Дечанском (1321–31), а затим и његовом сину, краљу Душану (1331–46), Данило II се до своје смрти, 1337, бринуо о грађењу и украшавању Дечана, будућег маузолеја краља Стефана Дечанског.[3] Искусан у таквим пословима, вероватно је утицао и на избор градитеља, протомајстора фра Вите, малог брата из »Котора града краљева«, који је оставио помен о себи на мермерном надвратнику јужног портала католикона;[4] међу мајсторима краља Милутина изабрао је протомајстора Ђорђа са браћом Доброславом и Николом, познатим неимарима, који су већ »многе цркве саградили и украсили по српској земљи«, па су они, о трошку Данила II, сазидали манастирску трпезарију и друге палате, док су прилогом краља Стефана Дечанског подигли пирг с доброгласним звонима

[1] *Животи краљева и архиепископа,* Београд 1935, 279–287.
[2] *Животи краљева и архиепископа* 280–283.
[3] Животи краљева и архиепископа 152–156.
[4] В. Петковић – Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани* I, Београд 1940, 2; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији,* Београд 1953, сл. 180; М. Васић, *Жича и Лазарица,* Београд 1928, 74–85.

над улазом у манастир.[5] Исти градитељи су радили и касније за краља Душана, па су и од њега, као раније од Милутина и Дечанског, добијали села и земље у баштину.[6] Не зна се, међутим, одакле је Данило II довео архитекту који је остварио његове замисли у Пећи, а сликар тачно приказао на ктиторском портрету архиепископа у Богородичиној цркви: Данило држи модел задужбине с пространом и елегантном спољном припратом, двоспратном, надвишеном звоником.[7] »... Прво је умом својим све размерио, што ће бити од почетка до краја, каква јој је висина, каква дужина и каква ширина... и поче зидати поставивши мраморне стубове и на њих сводити зидањем пречудне кровне сводове, који имају лепоту виђења...«, каже биограф за Данила II и његову задужбину у Пећи, која је до наших дана више пута преправљана.[8] Данило II је надгледао обнову и сликање трпезарије у Жичи, цркава у граду Магличу (Светог Ђорђа), у Јелашцима (Светог Арханђела Михаила), довршавање и сликање цркве Светог Саве у Лизици, па је веома много утицао на уметност тридесетих година XIV века.[9] Као саветник српских краљева, он је показивао одлично познавање старе рашке и приморске, романичко-готичке архитектуре, изведене у камену, али је у Пећи истакао и лепоту византијског начина градње редовима опеке и камена. Као у Бањској, и у Дечанима је, по налогу ктитора, нашао решење које је требало да подсећа на Немањин маузолеј у Студеници. Међутим, у плану дечанске петобродне основе, простор наоса, који подсећа на брод с певницама рашких цркава, одвојен је само ниским парапетним плочама; у ствари, огромна базилика засвођена различитим сводовима, надвишена куполом (око 29 м), с пространом трobродном припратом, засвођеном крстастим сводовима, споља посматрана, не подсећа на Богородичину цркву у Студеници, изузев фасада од камена с богатим рељефним украсом. Христос са арханђелима на западном порталу, св. Ђорђе коњаник и победник над змајем, Крштење Христово, и други рељефи, пуни су симболике, изузетно су разрађени и упадљиви на фасадама цркве. Бели и црвенкасти тесаници фино су резани, као и сав пластични украс – у закаснело романичком стилу на порталима и прозорима, где се запажају и прави елементи готике. Изгледа да су ти, само на први поглед старински, спољни украси задовољавали схватање Дечанског о уобичајеном изгледу владарског маузолеја у Србији. Слично резани украси на приморским црквама, у Дубровнику, Бару, на Светом Трипуну у Котору, показују да је романичко-готички стил живео у домаћим радионицама XIV века као природни израз провинцијских мајстора.[10]

[5] *Животи краљева и архиепископа* 155; П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 130, 261; С. Радојчић, *Архиепископ Данило II и српска архитектура раног XIV века, Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 205–206.

[6] П. Ивић и М. Грковић, *нав. дело* 261.

[7] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, сл. 55.

[8] *Животи краљева и архиепископа* 282; Ђ. Бошковић, *Осигурање и ресторација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старинар, 8–9 (1933) 125–161.

[9] *Животи краљева и архиепископа* 284, 286: старији истраживачи су још могли да виде фреске у цркви Светог Ђорђа у Магличу; уп. А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановца*, Годишњица НЧ 3 (1879) 61.

[10] О архитектури Дечана и каменом украсу вид. Ђ. Бошковић, у књизи *Манастир Дечани* I, 19–195 (велики број планова и цртежа прати ову монографску студију); о дечанској пластици вид. Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 99–107. О везама дечанске и приморске пластике: *Историја Црне Горе* 2/1, 212–222 (Ј. Максимовић).

Данило II је, без сумње, учествовао и у стварању програма дечанског сликарства, као и у избору и проналажењу мајстора како за украшавање дечанског католикона, посвећеног Христу Пантократору, тако и за украшавање других цркава и трпезарија о којима се старао било као о својим, било као о краљевим задужбинама. Међутим, по сачуваним делима, на првом месту по живопису Богородичине цркве у Пећи (пре 1337), закључује се да мајстори који су сликали за Данила II нису ни по даровитости ни по образовању били дорасли сликарима краља Милутина чија су дела покушавали да следе. Успели су, ипак, да остваре архиепископове замисли одређеним иконографским језиком, спретно уклапајући циклусе Христових јављања и Богородичиног житија, као и многобројне појединачне фигуре и симболичне сцене у расположиве површине ове пећке цркве. Сем веома невештог цртача, који је једва приказао фигуре сликајући полуобличасте сводове протезиса и ђаконикона, остали су свежином колорита прикрили цртачке грешке. Сам архиепископ Данило је, изгледа, више бринуо да необичне теме, као што су живот српског архиепископа Арсенија, лик св. Саве I у Поклоњењу жртви, Силазак у ад, надахнут истом проповеди као у Грачаници, префигурације и посебни вид Богородице »Живоносног источника« са св. Николом и самим Данилом II у молитви, у спољној припрати, затим Богородица Млекопитателница, као и Лоза Немањића, буду приказане по његовој замисли него да канони античког схватања лепоте људског тела, веома много цењени почетком века, буду успешно остварени.[11]

Зидање Дечана трајало је од 1327. до 1335, а сликање фресака до 1347–48.[12] Много сликара је морало радити у овој највећој задужбини Немањића, где је приказана сва теолошка ученост ктитора и њихових саветника. Двадесетак циклуса и многобројне симболичне сцене и фигуре Христа, Богородице, светитеља, као и портрети краљева и првих дечанских игумана (Арсенија и Данила), чине огроман, скоро несагледив збир слика, у стилском погледу не сасвим уједначених. Све што је византијска традиција однеговала, у Дечанима је саопштено и допуњено. Поред јеванђељских циклуса посвећених Христу, илустроване су, иначе ретко сликане, теме из Старог завета (Стварање света, Приче Соломонове, књига пророка Данила), сцене Календара, житија Богородице и светитеља (Јована, Николе, Димитрија, Ђорђа), затим стари византијски спев посвећен Богородици (Акатист), као и Страшни суд и веома развијен циклус литургијских и других тема. Све те слике великих и малих димензија нашле су место на огромној површини црквених зидова, смишљено подељених у одсеке посвећене објашњењу појединих догми. Биле су заиста потребне широка теолошка образованост и сликарска обавештеност да би се сликама тако подробно изразила савремена схватања о пореклу света и живота, о јунацима хришћанског света на које се треба угледати, о односу хришћанства према старијим, библијским културама, о греху и казни која стиже сваког преступника судњег дана.

[11] С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 123–127; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 59–60 (са старијом литературом о овом споменику).

[12] Уп. Петковић, у књизи *Манастир Дечани* I, 2–5; о сликању фресака постоји у Дечанима натпис који је недавно тачније прочитао Г. Суботић; уп. његов чланак у Зборнику радова Византолошког института 20 (1981), у штампи. До сада се веровало да су фреске рађене до 1350; уп. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 56–58; потпуни садржај и опис дечанских фресака дао је В. Петковић у књизи *Манастир Дечани* II, 1941, 1–71.

Натпис протомајстора Фра Вите о зидању Дечана, 1327–1335. године. Дечани, надвратник јужног портала припрате.

На портретима у Дечанима такође се запажа танано изражавање идеја о политичким схватањима тог времена у Србији. Однос претходника и наследника на српском трону и заједничко ктиторство двојице владара приказани су на слици Дечанског и Душана уобичајеним иконографским решењем: они носе модел задужбине заједно, док их обема рукама благосиља Христос поклањајући им моћ да владају по милости Божјој. Божанско порекло власти Дечанског и Душана изражено је и над улазом у храм, на слици где им свитци у рукама обележавају власт примљену од Пантократора, док је у једној сцени Акатиста Богородичиног Душан приказао свог сина као наследника: млади краљ Урош и Душанова супруга, царица Јелена, стоје уз цара и учествују у свечаности пред Богородичином иконом, по обичају и византијског и српског двора. У огромној слици Лозе Немањића још једном се истиче светородност Немањића, легитимност наследства власти од Немање до Дечанског, Душана и Уроша, које благосиља Христос Емануил, пославши српским краљевима анђеле с круном и дијадимом (лоросом), основним знацима власти.[13] Све те сликовите иконографске формуле, уведене у српску уметност још за време краља Милутина, разрађене су до појединости да би се уобичајеним, византијским иконографским језиком објасниле идеје о надземаљској моћи српских владара, који су себи у XIV веку приписивали улогу божјих изасланика, улогу коју је вековима задржавао за себе византијски цар сматрајући се јединим Христовим намесником на земљи у »породици« овоземаљских владара.[14]

Велик број сликара, од којих је по имену познат само један, Срђ,[15] радио је на овом живопису, што је довело до неуједначености. Као да су се трудили

[13] С. Радојчић, *Портрети* 45–54, 57–59; В. Ј. Ђурић, *Лоза Немањића у старом српском сликарству* (резиме саопштења), Зборник радова I конгреса Савеза друштава историчара уметности СФРЈ, Охрид 1976, 53–55; Г. Бабић, *О портретима у Раваници и једном виду инвеституре владара*, Зборник ЛУ 15 (1979) 154–168.

[14] A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936; исти, *God and the »Family of Princes« presided over by the Byzantine emperor, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge I*, Paris 1968, 115–119.

[15] Потпис Срђа открио је и објавио Ђ. Мано-Зиси, *Један запис капитела из Дечана – испод фрескослике Зачећа Каина*, Старинар 5 (1930) 185–193. По облику имена аутор је закључио да је сликар Срђ дошао из Приморја. Ову претпоставку су прихватили и сви каснији истраживачи, помишљајући на Котор или Дубровник као градове одакле је Срђ могао доћи, јер су тзв. pictores graeci често помињани у архивским документима ових градова; уп. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 57–58 (са опширно наведеном литературом о овом проблему). П. Мијовић, у књизи *Историја Црне Горе* 2/1, 281–305, приписује которским мајсторима сувише широк круг споменика.

да огромно дело буде што пре завршено, ни ктитори ове цркве нису захтевали потпуно усаглашавање сликарских схватања или поступака. На дечанским фрескама се запажа знатан утицај дела из Приморја, дела с почетка века насталих у Србији, али и низ покушаја да се сликовитошћу и деформацијом људске фигуре изрази јача осећајност насликаних. Први мајстор коме је поверено сликање највиших зона (Христа и пророка у куполи, јеванђелиста у пандантифима, циклуса Великих празника у поткуполном простору) до те мере је по стилским особинама сродан сликарима краља Милутина да се с правом може сматрати настављачем оних уметника што су почетком века радили у дворској радионици. Иако хармонијом боја, угашених и без сочних комплементарних тонова, није достигао своје узоре, био је добар цртач; његове крупне, снажне фигуре су у покрету и кад то није неопходно (Благовести), траже необичне ставове кад мирују, окрећу тело у једном правцу, а главу у другом (Цвети), док им драперије, немирно залепршане на крајевима истичу снажно моделоване облике тела. Све насликане фигуре овог мајстора свој немир изражавају само покретом тела, док им лица и у драматичним тренуцима остају мирна, правилних црта у овалима и лепа. Слична схватања, својствена сликарима класицистичког образовања, запажају се и на иконама очуваним на старој олтарској прегради дечанског храма, исклесаној од камена, са украшеним капителима и архитравима.[16] Посебно је цењена, као једна од најлепших српских икона, дечанска Богородица с Христом, једна од пет очуваних икона насликаних на дрвету, темпером, на окерној позадини без злата, које и данас стоје на олтарској прегради пред главним олтаром. Неуобичајена осећајност, изражена загрљајем мајке и детета, издваја ову икону из реда сличних. Јаки бели потези четке на осветљеним облинама инкарната и буцмасти лик Христа необични су у поређењу са смиреним и благо моделованим ликовима на цариградским иконама исте садржине које су настале у XIV веку, па оправдавају претпоставку да је творац дечанских икона био домаћи мајстор.[17] Склон извесном реализму, сликар дечанских икона ипак није пореметио начела класицистичког образовања. Та особина се, међутим, код иконописаца скромнијих могућности испољавала у деформацији Христовог лика или тела, као на хиландарској икони Богородице Необориме стене с Христом.[18] Сигнирана српски, као и дечанске иконе, могла је и она бити израђена у некој домаћој радионици после 1350, када се класицистичко образовање сликара губи, а у њиховом раду све чешће осећа тежња ка изражајности, остварена било цртежом, било бојом.

Већ на овим најистакнутијим споменицима српскога сликарства из средине XIV века запажа се деловање различитих група мајстора, образованих,

[16] Ђ. Бошковић, у књизи *Манастир Дечани* I, 98–101; Г. Бабић, *Живописани украс олтарских преграда*, Зборник ЛУ 11 (1975), 3–41, посебно стр. 34–35, црт. 11.

[17] Вид. М. Љубинковић, *Две дечанске иконе Богородице Умиленија*, Старинар 3–4 (1952–53) 83–90; С. Радојчић у књизи: K. Weitzmann, M. Chatzidakis, S. Radojčić, *Le grand livre des icones*, Paris 1978, 151, pl. 187, сматра да су сликари дечанских икона дошли из Котора; уп. В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, бр. 30–31 (с библиографијом); A. Grabar, *Les images de la Vierge de Tendresse. Type iconographique et thème*, Зограф 6 (1975) 25–30.

[18] В. Ј. Ђурић, у књизи: Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 112, сл. 90; на полеђини ове литијске иконе аутор је запазио попрсје св. Саве и указао још једном на појаву Богородице Горе као заштитнице српског архиепископа, сходно приповедању Теодосијевом у житију св. Саве. Уп., такође, С. Радојчић, *Епизода о Богородици–Гори у Теодосијевом »Животу св. Саве« и њена веза са сликарством XIII и XIV века, Текстови и фреске*, Нови Сад 1969, 116–127.

без сумње, у радионицама на домаћем тлу. Око првог дечанског мајстора окупило се на обимном послу много сликара. Међу њима је већ било и оних који су свесно занемаривали узоре с почетка века, као и каноне лепоте класицистичке традиције. У њиховим сликама се назиру особине нових праваца који ће се развити шездесетих и седамдесетих година XIV века. Владари и њихови учени саветници ипак остају доследни љубитељи класицистичког израза у сликарству. Они су још у петој деценији налазили протомајсторе способне да следе узоре дворских сликара краља Милутина, као у наосу Светих Апостола у Пећи (око 1350), у Трескавцу (око 1345–46) или у спољној припрати Сопоћана (1342–1345 или 1346).[19] По малом броју до сада откривених делова фресака на првом слоју у цркви Светог Николе у Бањи, код Прибоја, која је обновљена и живописана средствима Дечанског и трудом дабарског епископа Николе III око 1329. или 1330,[20] види се да је било даровитих сликара који су фигуре изводили вешто, приказујући тачно покрете тела, моделујући инкарнате јасним, светлозеленим сенкама, још увек негујући поступке засноване на искуствима с почетка века.

Доласком мајстора, градитеља, клесара и сликара из Поморја у Бањску, Дечане и Свете Арханђеле у Призрену, оживљене су у Србији старе навике украшавања фасада каменим рељефима и створене шире могућности за размену искустава међу живописцима. Pictores graeci, познати из докумената Которског и Дубровачког архива, по остацима фресака из катедрале Светог Трипуна (1331), долазили су и у унутрашњост Србије да раде за домаће наручиоце. Срђ из Дечана, сматра се, могао је бити један од њих.[21] Потреба за добрим мајсторима, зидарима, сликарима, златарима, била је тих година веома велика. У случајевима кад би најбољи мајстори вични каменорезачком занату изостали, или би ктитор био вољан да сликари изведу украс фасада у скромнијем материјалу, као на цркви Светог Николе у Бањи, код Прибоја, или у Пећи, или крајем века у Љубостињи, фреском се опонашало скупље украшавање каменом. Румени, плави и бели квадрати насликани су у низовима, као на шаховским пољима, на фасадама Светог Николе у Бањи да би се постигао утисак сличан ономе понетом из Бањске, а око прозора су, уместо клесаних, насликане лозице с лишћем.[22] Каменорезац сасвим скромних могућности израдио је у Бањи само оквире пролаза и прозора, покушавши у два маха да изваја и капителе са стилизованим људским ликовима (прозори с готичким луковима на северној и јужној фасади). Без сумње, најбољи клесари које је српски краљ могао тих година наћи и довести у унутрашњост украшавали су Дечане. У областима око Котора и Бара, које су чиниле део земаља српских владара, градитељска и каменорезачка традиција, као и захтеви месних комуна, цркве и монашких редова, пружали су могућности за него-

[19] О сликарству свих ових цркава вид. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 71–72, 56, 63 (с наведеном старијом библиографијом).

[20] Истраживања и чишћење живописа још су у току; уп. М. Шакота, *Прилози проучавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 9 (1970) 19–46; 10 (1974) 11–36; С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 131–140; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 142–143; В. Јовановић, *О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи*, Зограф 4 (1972) 27–34.

[21] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 58; *Историја Црне Горе* 2/1, 281, 298, (П. Мијовић).

[22] М. Чанак-Медић, *Сликани украс на цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Зограф 9 (1978) 5–11 (с наведеном литературом о овој појави у византијској и српској средњовековној архитектури).

вање уметничких заната, за образовање градитеља, скулптора и сликара. Неки споменици тог времена очувани у српском Поморју указују јасно на изворе и путеве утицаја који су се повремено осећали у Србији. Зна се да је градња Богородице ратачке, нове цркве бенедиктинског манастира заснованог много раније на полуострву Ратац (између Сутомора и Бара), започета 1347, па се особине ове грађевине могу сматрати сведочанством о укусу и схватањима приморских мајстора и њихових имућних послодаваца око средине XIV века. Ова пространа, тробродна базилика никада није довршена, али је својим богатим фасадама, грађеним редовима тесаника црвеног и белог камена, сведочила о скупом подухвату манастирске заједнице и опата Павла Руђера.[23] Исти начин градње цркава и украшавања фасада од раније је био познат у српском Поморју (такве су, нпр., фасаде и на цркви Свете Марије у Котору, из треће деценије XIII века),[24] а примењиван је и у унутрашњости српских земаља кад су подизани скупи владарски маузолеји. На градитеље, клесаре или сликаре из својих приморских области могли су се ослонити Дечански и Душан више него краљ Милутин јер су их и политички и привредни разлози упућивали на такво опредељење, а с друге стране, уметничка дела приморских мајстора већ су била веома позната и цењена. Данас о њиховој лепоти најбоље сведочи фрањевачки клаустар Мале браће у Дубровнику, завршен до 1348, када је од куге страдао његов творац, мајстор Михо Брајков из Бара, или не мање познати циборијум которске катедрале из истог времена.[25] Ови славни и други споменици на јужним обалама објашњавају порекло многих украса српских цркава око средине XIV века, али свакако не свих. Ктиторска делатност краља Стефана Дечанског омогућила је у Дечанима, Бањи и Спасовици рад мајсторима различитог образовања и разнородних схватања. За ову нову задужбину краља Стефана Дечанског, саграђену скоро у исто време кад и Дечани и Свети Никола у Дабру, тј. за цркву Светог Спаса код Велбужда (подигнуту на месту велике битке у којој је Дечански победио бугарског цара Михаила, 1330), изабрана је основа у облику сажетог уписаног крста, веома успелих пропорција, а фасаде су изведене опеком и тесаницима сиге, с пиластрима и луковима који наглашавају распоред простора у унутрашњости; тако је у овом случају полихромија доприносила украсу, али је остварена другим средствима.[26] Очигледно је да су у Србији тих времена коришћени сви поступци и сви материјали при градњи краљевских задужбина, чију су величину само понекад достизале и задужбине феудалаца. Градитељи су савршено познавали особине византијске архитектуре, и савременог и комнинског периода, што се закључује углавном по основама и материјалу. Подела зидних површина пиластрима и луковима од опеке и камена (Спасовица, Свети Арханђели у Штипу, Лесново, Липљан, Матеич)

[23] Уп. Ђ. Бошковић – В. Кораћ, *Ратац*, Старинар 7–8 (1958) 39–75, сл. 28–31; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 47–52; В. Кораћ, у књизи *Историја Црне Горе* 2/1, 171–174, истиче и могућност да су градитељи Дечана од 1347. године учествовали у подизању ратачке базилике *Б*.

[24] В. Кораћ, у књизи *Историја Црне Горе* 2/1, 129–131.

[25] Ј. Максимовић, у књизи *Историја Црне Горе* 2/1, 212–222 (с наведеном старијом библиографијом о овим споменицима и повезаности приморске и рашке пластике XIV века). Которском циборију посвећена је и посебна студија: Ј. Максимовић, *Которски ципорij из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд 1961.

[26] Вид. С. Ненадовић, *Архитектура Спасовице*, Зборник заштите споменика културе 19 (1968) 33–42.

подсећа, међутим, не само на византијски обичај оцртавања унутрашњости на фасадама него и на стару приморску, па и рашку традицију у неким случајевима, док се претежно цариградски утицај запажа у подизању купола на каменим стубовима (Љуботен, Заум, Марков манастир) или у украшавању фасада плитким нишама (Кучевиште, Матеич, Марков манастир), поред уобичајене полихромије, негде више, негде мање изражене.[27] Некад су полихромно обрађеним зидовима цркава додавани прозори клесани у камену, готичке бифоре, као у Пећи (Свети Димитрије и Света Богородица) и у Светом Николи у Бањи код Прибоја.[28] Нарочито су средином XIV века видљивији него раније утицаји различитих градитељских навика које су дале посебна обележја споменицима у Србији, па отуд и општи назив српско-византијске школе у архитектури овог доба, који је предложио још Габриел Мије, и данас одговара знањима истраживача.[29] Византијска метропола, Цариград, растрзана грађанским ратовима, није, изгледа, пружала новији уметнички узор који би ствараоце из осталих православних земаља одушевио смелошћу конструкције, блиставим мозаицима, златом на позадини слика, чији би култови, слава, па и стил, далеко зрачили. Зато ни сви освајачки походи Душанови ни покушаји да оствари царство »Срба и Грка« нису довели до јаче византинизације нити до духовног уједињења на пољу уметности. Напротив, Цариград је привремено престао да привлачи погледе стваралаца, а месне радионице, некад веома успешне, а каткад и сасвим скромних могућности, радиле су предано, задовољавајући потребе многобројних наручилаца, ктитора различитог образовања и неједнаког богатства.

Развој рударства и трговине, као и нагли процват градова у Србији XIV века омогућили су ширем слоју имућних људи да се уврсте међу ктиторе и дародавце, који су, по прастаром обичају, овоземаљским прилозима светим заштитницима успевали за живота да се побрину за спас свој и својих ближњих. Не тражећи мајсторе само у великим градовима Византијског и Српског Царства, они су их налазили и у својој околини, запошљавали их не постављајући им увек сувише строге естетске захтеве.

Владарска задужбина која потврђује вишеструка стилска струјања свога доба и заједнички рад мајстора што су се међусобно разликовали по образовању и схватањима јесте црква Светих Арханђела, код Призрена, некад богато украшени маузолеј Душанов и утврђени манастир с трпезаријом, конацима и капелом Светог Николе, а данас рушевина чији су делови разнети, уништени или употребљени приликом подизања Синан-пашине џамије у Призрену, крајем XVI века. Остаци мозаичког пода, пластичног украса камених фасада и олтарске преграде из Светих Арханђела чувају се у музејима или као украс у Синан-пашиној џамији (капители олтарске преграде), па ипак, они донекле дочаравају утисак који је црква морала остављати на

[27] О цариградском пореклу елемената српске архитектуре уп. S. Ćurčić, *Church Architecture of the Serbo-Greek Empire* (1346–1371), Byzantine Studies Conference, V, Abstracts of Papers, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1979, 37–38.

[28] Уп. А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура*, сл. 245 и 246; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 208–255; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 108 (са старијом библиографијом).

[29] G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 89.

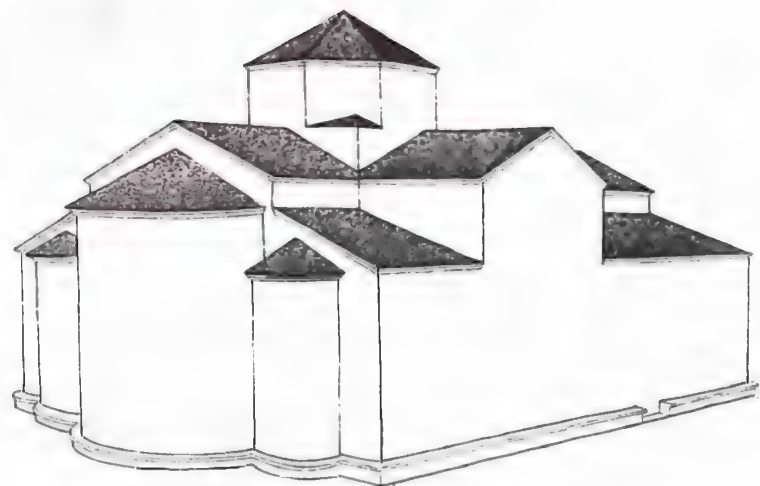

Стари Трг код Трепче, сашка црква, крај XIII века, идеална реконструкција.

савременике.[30] Фантастичне животиње, прецизно резане у камену различитих боја на некадашњем поду, изазивале су дивљење и чуђење, па их као непоновљиву лепоту помиње неки очевидац чије су се речи сачувале у спису Карловачког родослова.[31] Фасаде Душановог маузолеја морале су привлачити пажњу и клесаним украсима, скоро пуним скулптурама лавова пред порталима или конзолама у облику људских фигура под прозорима, рељефима пуног, сочног лишћа у лозицама око прозора и улаза, али и веома плитко резаним преплетима.[32] Чини се да је ктитор, краљ, а потом цар Душан, уз помоћ игумана Јакова (потоњег митрополита у Серу), који је боравио у цркви Светог Петра у Кориши док је надгледао послове око градње и украшавања владарског маузолеја,[33] изабрао мајсторе из Дечана и с других градилишта у Приморју и по Србији да би Свете Арханђеле улепшали свим украсима које су умели да израде. Очигледно су с мајсторима васпитаваним у радионицама приморских клесара радили и каменоресци, навикнути да плоче, архитраве и лукове украшавају само површинским шарама прецизно резаног преплета, лишћа, палмета, као што је то био обичај у земљама византијске традиције. План грађевине, издужен правоугаоник с уписаним крстом и пет купола, с припратом надвишеном двема куполама, сажео је дуго скупљана знања архи-

[30] С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1966, 9–10; М. Васић, *Жича и Лазарица* 86–88.

[31] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 34–36.

[32] Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 110–116 (са старијом библиографијом); С. Ненадовић, *Душанова задужбина* 38–57, 65–66, 71–77, таб. I–LX.

[33] М. Ивановић, *Неколико средњовековних споменика Коришке горе код Призрена*, Старине Косова и Метохије 4–5 (1971) 317.

теката који су радили у Србији, а изабран је у овом случају први пут за владарски маузолеј одређен да понесе на свом каменом руху све украсе чије се порекло, византијско или приморско, већ и заборавило, јер су годинама живели и укрштали се на тлу где је негована српска уметност. Били су позвани, вероватно, сви виђенији уметници оног времена, како би царска задужбина и место вечног починка српског владара по лепоти свеколиког труда надмашила све претходне. Неке одлике ове цркве, као што су биле њене розете на западној фасади, водоравни венци који су их делили, плитко резани преплети, као и петокуполно решење храма, прихваћене су и развијане касније, у архитектури Лазареве Србије. Остали, старински украси (људске фигуре у молитвеном ставу, коришћене као конзоле под прозорима, или лавови, извајани испред портала као носачи стубова) више се нису јављали.

Осетљивом данашњем посматрачу, свесном приморског порекла романичко-готичких камених фасада, византијских корена полихромно грађених зидова с керамопластичним украсима, као и источноправославних извора сложене теолошке садржине фресака у српским црквама око средине XIV века, та разнородност израза чини се необичном. Међутим, пред очима савременика сви ти облици живели су удружени и морали су им изгледати природним јер су прихватани, неговани и развијани како вољом ктитора, тако и делатношћу домаћих уметничких радионица. Успелим преплитањем свих тих знања и вештина развијала се српска уметност, која је око средине XIV века већ имала огромна искуства у свим областима изражавања, у свим техникама и материјалима. И у монументалној и примењеној уметности, и у делима изложеним погледу већине и у малим предметима израђеним за уживање појединца осећају се сажимање и уплитање облика чије порекло указује час на Исток, час на Запад. Али у том изразитом тренутку тражења, образовани црквени људи пазили су да њихово учење увек буде јасно исказано.

После Светих Арханђела саграђена је на сличној основи развијеног уписаног крста с пет купола и црква Свете Богородице у Матеичу, али су као материјал коришћени опека и камен, па су фасаде израђене по угледу на византијске цркве, откривајући пиластрима и луковима распоред простора у унутрашњости. Довршена и живописана после Душанове смрти (1355), ова задужбина последњег Немањића одаје много мање сјаја и богатства у погледу употребљеног материјала, али не и скромније владарске претензије.[34] Црква је правилно подигнута према савршено смишљеним односима величина, а украшена је фрескама које су значиле новину у односу на стилске одлике ранијег живописа. Свечаним портретима Душана, Јелене и Уроша на ктиторској слици и необичним сједињавањем Немањића с бугарским и византијским владарима у Лози Немањића, обелодањена је намера Уроша да се прикаже као могући наследник свих балканских владара и прави претендент на престо у Цариграду, који је већ озбиљно био пољуљан. И у годинама опадања своје моћи, док је подизана црква Свете Богородице у Матеичу (1355–60), српска царска породица је успела да обезбеди рад образованих и даровитих умет-

[34] О архитектури Матеича уп. А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура* 188–189, сл. 261 и 270; S. Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture* 1979, 110, 133 (о могућности да је петокуполно решење прихваћено као одлика маузолеја), 71 (о групи споменика с две куполице над припратом).

Свети Арханђели код Призрена, идеална реконструкција.

ника, који су изградили савршено пропорционисану петокуполну цркву и живописали зидове уносећи много свежих новина. Смисао за »жанр« сцене, за свакодневне ситуације и савремену ношњу приказаних светих личности оживио је иначе ретко сликани циклус Дела апостолских, као и циклус Богородичиног Акатиста, или причу о Абагару, а лирска созвучја боја и неговани цртеж на композицијама с многобројним фигурама наговестили су нове тежње сликара, нове покушаје, који их одвајају од стваралаштва ранијих година на домаћем тлу.[35]

За разлику од претходног времена, сачувана уметничка дела из година око средине века много јасније сведоче о укусу и схватањима властеле, било лаика, било црквених великодостојника. Они су подизали своје задужбине, украшавали их себи и својима у помен, наручивали књиге улепшане златом и

[35] О Лози Немањића и другим портретима владара вид. С. Радојчић, *Портрети* 59; о фрескама: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 70–71 (с подробно наведеним подацима о ранијим студијама).

бојама на заставицама, иницијалима и минијатурама, или куповали посуђе, одело и накит, а црквама поклањали сасуде, иконе и друге драгоцености. Још око 1330, што се зна по писаном извору, велики тепчија Мишљен је у Хуму дао да се попише црква Светих Апостола, обновио јој имања, поклонио јој књиге, рухо и злато, а себи је саградио и живописом украсио гробницу на Глодама.[36] Истих година је и жупан Радослав с рођацима подигао цркву Светог Спаса у Кучевишту, код Скопља, основе уписаног крста, с куполом и фасадама украшеним не само мотивима изведеним опеком, сигом и малтером него и слепим нишама.[37] Године 1336 или 1337. подигнута је, а десетак година касније живописана, црква у Љуботену, посвећена светом Николи, задужбина властелинке Данице и њених синова, такође основе уписаног крста, с куполом и фасадама од опеке и камена.[38] »При државі ... Стефана Душана краља« подигао је у манастиру Рили своју задужбину, пирг с капелом Христовог Преображења, протосеваст Хреља (Реља Охмућевић, Реља Крилатица из народне песме); ту су се сачувале и занимљиве фреске из 1334–35. године.[39] У Светим Арханђелима у Штипу, задужбини истог ктитора, живопис више не постоји, али велика црква, основе развијеног уписаног крста, сведочи о његовој моћи. Зидана је такође опеком и каменом, по устаљеним обичајима, али је виша и пространија од многих властеоских задужбина које су грађене углавном по истом плану основе у годинама око средине XIV века.[40] У Горњем Козјаку, код Штипа, непознати властелин, чији је портрет добро очуван, обновио је око 1340.[41] малу цркву и њен живопис.

У севернијим деловима Србије запажа се слична делатност феудалаца. У Прокупљу је непознати ктитор подигао тзв. »латинску цркву« око 1340,[42] а у Карану, код Ужица, жупан Брајан, уз помоћ других дародаваца, сазидао је малу цркву посвећену Богородици (Бела црква), основе сажетог уписаног крста (1340–42). Избегавајући скупе материјале, ктитор је дао да се на сазиданој олтарској прегради израде иконе-фреске, које и данас сведоче о одређеном иконографском програму прилагођеном намени и значењу границе између два простора, олтарског, доступног посвећенима, и оног у наосу где су се скупљали верници. Њихове молитве су упућиване иконама, односно светим личностима, које су им, по давнашњем веровању, могле омогућити пут у онеземаљске пределе. Имућнија молитељка, непозната монахиња, дала је, вероватно, прилог којим је на овој каранској олтарској прегради израђена фреско-икона Богородице Тројеручице, а сама монахиња је насликана у

[36] Уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 58; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 99–100.

[37] Уп. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 55–56 (с наведеним изворима и записима очуваним на живопису).

[38] Вид. З. Татић – В. Р. Петковић, *Архитектура и живопис храма св. Николе код села Љуботена*, Гласник СНД 2 (1927) 109–124; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 61 (с библиографијом).

[39] Вид. Л. Прашков, *Хреловата кула*, София 1973, 7 и даље, сл. 4; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 61 (с подробно наведеном старијом литературом о овом споменику); М. Динић, *Реља Охмућевић, историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966) 95–117.

[40] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура* 187, сл. 256 и 271.

[41] З. Расолкоска-Николовска, *Црквата св. Горги во Горен Козјак во светлината на новите испитувања*, Симпозиум 1100 годишнина од смртта на Кирил Солунски I, Скопје 1970, 219–226, сл. 10–14; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 61.

[42] Д. Тасић, *Живопис средњовековне цркве у Прокупљу*, Зборник ЛУ 3 (1967) 109–128; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 63.

проскинези пред својом изабраном заштитницом, Богородицом Тројеручицом, чији је култ већ око 1300. веома много уважаван у Скопљу а до данашњих дана у манастиру Хиландару. Међу осталим приложницима каранске цркве били су и неки јеромонах Јован, поменут у натпису на северном зиду наоса, и свештеник Георгије Медош, с помоћником, ова двојица су насликани у олтару.[43] Иако није сам подигао цркву, жупан Брајан је, ипак, био довољно имућан да својим кћерима и жени набавља хаљине од венецијанских тканина и скуп накит (оглавље, наушнице), што приказују портрети. Сличне сребрне наушнице налажене су у гробовима из XIV века, па се сматра да су могле бити израђене у дубровачким радионицама или радионицама златара по српским градовима.[44] Сликари Карана верно су приказали одећу ктитора и задовољили скромне жеље својих наручилаца, који се нису упуштали у сложенија теолошка расправљања приликом смишљања иконографског програма (циклус Великих празника и Богородичиног житија, уз појединачне фигуре и симболичне литургијске теме), нити у смелије захтеве у погледу лепоте стила. Ова каранска група сликара задовољила је, изгледа, и жеље ктитора у Добруну (код Вишеграда), Прибила са синовима и његовог таста, протовестијара Стана, око 1343.[45]

Више захтева постављали су, међутим, феудалци из Призрена кад су подизали своје задужбине. Властелин Драгослав Тутић, у монаштву Никола, подигао је и дао да се око 1331–32. живопише у Призрену црква Светог Николе,[46] а већу задужбину подигао је себи, опет у овом граду, и Младен Владојевић, после 1330, до 1348.[47] Као ктитори цркава јављали су се имућни људи по градовима, али без титула, или свештеници и монаси, који су уз помоћ чланова породице односно манастирских заједница подизали и украшавали задужбине. Оне су некада веома малих димензија, сасвим сажете основе уписаног крста, као што показује црква Светог Ђорђа уРечанима (подигнута пре 1348, а живописана око 1370), задужбина неког војводе, а некад су и једнобродне и засвођене сасвим обичним полуобличастим сводом, какве су међу многима биле цркве монаха Германа у селу Зрзе, из средине XIV века, или неког Дабижива у Ваганешу (посвећена Богородици, с делимично очуваним живописом из 1355),[48] или црква Светог Петра у Кориши, коју је подигао

[43] М. Кашанин, *Бела црква каранска*, Београд 1928; о живопису уп. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 62 (с библиографијом); о зиданој олтарској прегради с фрескама-иконама вид. Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, Зборник за ликовне уметности 11 (1975) 33, црт. 10; о приморском пореклу мајстора уп. С. Радојчић, *Старо српско сликарство:* 142–143; о култу Тројеручице уп. С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 11–14 (са старијом библиографијом).

[44] О ношњама и накиту из Карана уп. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 42–44 и 143–146, сл. 75, таб. XVIII–XXI; о текстилу: *Исто* 188–218, посебно стр. 208; уп. Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, 139–141; М. Љубинковић, *Налаз из Маркове Вароши код Прилепа*, Музеји 2 (1949) 102 и даље.

[45] З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини* 101–110; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 63; о владарским портретима у Карану и Добруну, и посебно о инсигнијама престолонаследника, уп. Г. Бабић, *Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској*, Зограф 2 (1967) 17–19.

[46] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 61.

[47] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 62.

[48] О Речанима: С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 152; З. Расолкоска-Николовска, *Историјатот на манастирот Зрзе низ натписите и записите од XIV до XIX век*, Зборник на Археолошкиот музеј 4–5 (1966) 77–93; о живопису из Зрзе: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у*

старац Григорије на хиландарском метоху.[49] У градовима попут Призрена и Новог Брда стварао се слој имућних људи који су прихватали обичаје властеле и подизали своје задужбине, утичући веома много на развој занатских и уметничких радионица у својој средини.

И међу црквеним лицима било је наручилаца уметничких дела и ктитора цркава. У Лешку је јеромонах Антоније (касније епископ Полога) подигао епископску цркву посвећену св. Атанасију. Основа ове данас разрушене цркве с остацима живописа из времена око 1350. године показује занимљиво крстообразно решење с пространом припратом; тако и овај пример потврђује запажање о разноликим тежњама градитеља и ктитора у Србији XIV века.[50]

Делатност српске властеле на пољу уметности најјасније се запажа у оним задужбинама у којима су очувани и портрети. Фигуре ктитора-племића насликане су, по правилу, наспрам портрета владара, указујући тиме на феудалну зависност велможа од суверена. Владар који потврђује дар свог феудалца присутан је на фресци да би се јасно показала законитост заснивања новог црквеног поседа. Такво значење слике намеће да се и све појединости одеће насликаних приме као веродостојне; оне обавештавају о инсигнијама владарске власти, о богатству ктитора и савременом начину одевања тих личности. Зна се да тканине и накит, које су феудалци набављали најчешће у Дубровнику и Котору, а каткад и у Млецима или у другим италијанским градовима, нису били јевтина роба. Велик број поруџбина примали су дубровачки златари. Занимљив је један међу очуваним уговорима у Дубровачком архиву, склопљен између трговца Брате Богдановића из Брскова (одакле се извозило сребро) и Паскоја, златара из Дубровника, на основу којег је овај целе године (1319) имао да израђује златне и сребрне наушнице, почелице и друге украсе за продају у унутрашњости.[51] За цара Душана је неки мајстор, који се није потписао, израдио посуђе и тањир, што се чува у Народном музеју у Београду, на којем су урезене речи: »У Христа Бога благоверни Степан цар«.[52] Зна се да је краљ Душан, љубитељ скупоцених предмета којима је украшавао свој двор, поручио 1332. у Млецима тканине, платна, 36 сребрних појасева и 33 сребрне чаше;[53] сличне предмете, поготову накит, поручивали су и племићи код занатлија у Новом Брду, Руднику, Призрену, Скопљу.[54] На неким примерцима нађеног прстења се види да је заравњена површина главе остала необрађена чекајући купце, док је продато прстење на том месту имало цртеже израђене по жељи наручиоца: фантастичне животиње, хералдичке знаке, фигуре св. Константина и св. Јелена, који су, према оновременим сујеверицама, имали магијску моћ да заштите власника. На неком прстењу, као што је прстен нађен у Бањској који је носила Теодора, мајка Цара

Југославији 84–85 (с подробно наведеном старијом литературом); о споменику у Ваганешу: В. Јовановић, *Црква у Ваганешу*, Старинар 9–10 (1958–59) 333–343.

[49] М. Ивановић, *Неколико средњовековних споменика Коришке горе код Призрена* 317, сл. 28–31.

[50] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура* 187, сл. 266 (предложено датовање у време краља Милутина односи се на архитектуру); о сликарству: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 65. О историји манастира и претварању у епископију уп. Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1933) 52–71.

[51] Б. Радојковић, *Накит код Срба* 34, 60.

[52] Тањир је нађен код манастира Дренова, фотографија у каталогу: *Средњовековна уметност у Србији*, Београд 1969, бр. 129 (с наведеном старијом литературом о овом предмету).

[53] Б. Радојковић, *Накит код Срба* 116.

[54] Б. Радојковић, *нав. дело* 55.

Душана, исписиван је и одређени текст профилактичног дејства (»Тко га носио, чувао га Бог«).[55]

Моћни феудалци тога доба ковали су и свој новац уносећи посебна обележја у иконографију ове врсте предмета.[56] Један од најмоћнијих феудалаца из средине XIV века, Јован Оливер, чији је друштвени успон био муњевит у годинама Душанових освајања и великих похода према југу, ковао је свој новац кад је постао деспот.[57] Највећа и најлепша од свих очуваних властеоских задужбина XIV века свакако је Оливерова црква у Леснову, посвећена св. архистратигу Михаилу. Подизао ју је Оливер као велики војвода, затим севастократор и коначно деспот (1342–46). Кад је претворена у епископију, злетовска црква је добила и припрату (1347–49).[58] Имућни ктитор је довео градитеље и сликаре који су у српску уметност тог доба унели знатне промене. Док су мајстор Оливеровог ктиторског портрета и најниже зоне живописа у наосу и мајстор Михаило, који се потписао у припрати, још били под утицајем класицистичких узора с почетка века, сликар Чуда арханђелових је занемарио строго уређене, уравнотежене композиције и благе контрасте комплементарних боја и пустио своје личности да лебде или продиру у простор, наглашавајући немир, покрет, драму догађаја и снагу осећања колико облицима толико и свежим, јарким бојама. Присталице оваквог схватања слике јавиле су се и у припрати Дечана (до 1347), а касније у Лешку и Марковом манастиру. У овим споменицима су новим сликарским изразом често приказиване и нове теме, разни хагиографски циклуси или литургијске песме, а избор светитеља се мења у најнижој зони црквеног сликарства, где се осећа дах новог времена.[59]

Узори с почетка века нису били превазиђени у задужбинама владара и велможа тридесетих и четрдесетих година XIV века, иако је било веома даровитих мајстора, као што су сликар Јован из Светог Димитрија у Пећи (који је довршио украшавање по налогу архиепископа Јоаникија, око 1345),[60] или анонимни сликар из Љуботена, или први мајстор из Дечана, или живописац из Риле.[61] Многобројни наручиоци, међутим, отворили су пут уметницима различитих схватања, па се средином века изгубио јединствени израз класицистичког правца с почетка века. Стваралачки полет захватио је многе радионице уметника и занатлија, који су лако налазили посао по градовима или већим манастирима, где су се непрекидно сликале иконе и преписивале књиге. У околини Призрена нађена је једна празнична српска икона с Благовестима на лицу и Сусретом Јоакима и Ане на наличју; израђена је до средине века и објашњена натписима на српском језику, као и икона Богородице с Христом

[55] Б. Радојковић, *нав. дело* 129, 107–132; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња* 120–181.

[56] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956, 89–107.

[57] Д. Поповић–Гај, *Збирка српског средњовековног новца Музеја примењене уметности у Београду*, Зборник музеја примењене уметности 13 (1969) 47–48, 46; Љ. Недељковић, *Проблем новца деспота Јована Оливера*, Зборник Народног музеја 5 (1967) 247–258, оспорава мишљење да нађени новци потичу из ковнице деспота Јована Оливера.

[58] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура* 188; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 65–66 (с наведеном старијом литературом о овом споменику).

[59] Потпуни опис фресака и иконографску анализу објавио је још N. L. Okunev, *Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves*, Recueil Th. Uspenskij, II, Paris 1930, 222–263; С. Габелић, *Четири фреске из циклуса арханђела Михаила у Леснову*, Зограф 7 (1977) 58–64 (са обимном старијом библиографијом).

[60] Г. Суботић, *Црква Св. Димитрија у Пећи*, Београд 1964, I–XIV.

[61] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 56–61.

из Чајнича.[62] Ове иконе су могле бити дела неке домаће радионице, попут дечанских икона, па као и оне сведоче о класицистичком образовању иконописаца у првој половини века.

О украсу књига, међутим, и продору класицистичког схватања људске фигуре и слике у минијатуру, теже је створити тачну представу. Датовани српски рукописи из Хиландара, који потичу из прве половине XIV века (*Chil.* 47, из год. 1312–16; *Chil.* 453 и 475 из год. 1320–30), као и Поуке Јефрема Сирског, рукопис преписан по налогу дечанског игумана Арсенија (1337), украшени су заставицама и иницијалима геометријског и »зверињег« стила, па указују на још увек веома старински укус манастирске средине којој су ове књиге биле намењене.[63] У монашким преписивачким радионицама, где се радило брзо и за потребе свакодневног богослужења, чешће су преписиване књиге без икаквог украса или са веома скромним иницијалима и вињетама, израђеним према старим узорима у којима се вековима одржавала чудна и наивна орнаментика, пуна испреплетеног лишћа, трака, гранчица, које се претварају у монструме птичјих кљунова или вучјих чељусти са расцветаним реповима. У Пећи, Дечанима и Леснову преписивани су рукописи за потребе манастира и цркава широм Србије, али су, изгледа, далеко најлепше и најбогатије украшени они рукописи који потичу из Хиландара и Свете Горе, из година око средине века. Међутим, и у том хиландарском скрипторију израђено је много књига са сасвим скромним украсом, са заставицама и иницијалима било преплетног, било »зверињег« типа *(Chil.* 47, из год. 1312–1316; *Chil.* 453, 475 из год. 1320–1330, и др.). Такве књиге рађене су током XIV века, па и касније, кад су биле намењене свакодневној употреби, или кад су писане по налогу скромнијих и мање образованих наручилаца (Chil. 31, из друге четвртине XIV века; *Chil.* 3/I, 53, 160, 265, из средине века, или *Chil.* 390, 256, 344, 457, из друге половине века).[64]

Богато украшени српски рукописи знатно су ређи. Они очувани, с плавим и зеленим као од емаља цветовима на заставицама са златном позадином веома много подсећају на украс византијских књига са скупоценим заставицама и иницијалима из XI и XII века.[65] У Дечанима се очувао један рукопис (бр. 25, из средине века) са заставицом израђеном темпером и златом, али у другим домаћим и светским, нарочито у руским збиркама и у Хиландару, има више таквих рукописа, који се сматрају изразитим примерима неговања тзв.

[62] М. Ивановић, *Љубижданска двојна икона са представама сусрета Јоакима и Ане и Благовести*, Зограф 4 (1972) 19–23; икону из Чајнича објавила је М. Шакота, *Прилози проучавању манастира Бање код Прибоја* III, Саопштења 10 (1974), сл. 10.

[63] Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 66, 174, 181; Поуке Јефрема Сирског преписане су 1337, и о томе сведочи натпис; уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 29; о украсу ове књиге: М. Харисијадис, *Орнаменти рукописног паренесиса св. Јефрема Српске академије наука и уметности*, Библиотекар XIV, 3 (1962) 264–271.

[64] Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа у Хиландара* 66, 174, 181–182, 62–63, 54, 68, 97, 121, 153, 120, 93, 175; о писарима који су радили у Хиландару у XIVвеку уп. *Исто* 20–23. О сликаном украсу рукописа сачуваних у Хиландару уп. С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара,* ЗРВИ 3 (1955) 167–168; *Хиландар* 108–110 (В. Ј. Ђурић).

[65] H. Buchthal, *Illuminations from an Early Palaeologan Scriptorium*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Festschrift für O. Demus, 21 (Wien 1972) 47–55 (са старијом литературом); H. Belting *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Abhandlung der Heidelbergischen Akademie der Wissenschaft, phil. hist. Klasse, 1, Heidelberg 1970, 62 и даље.

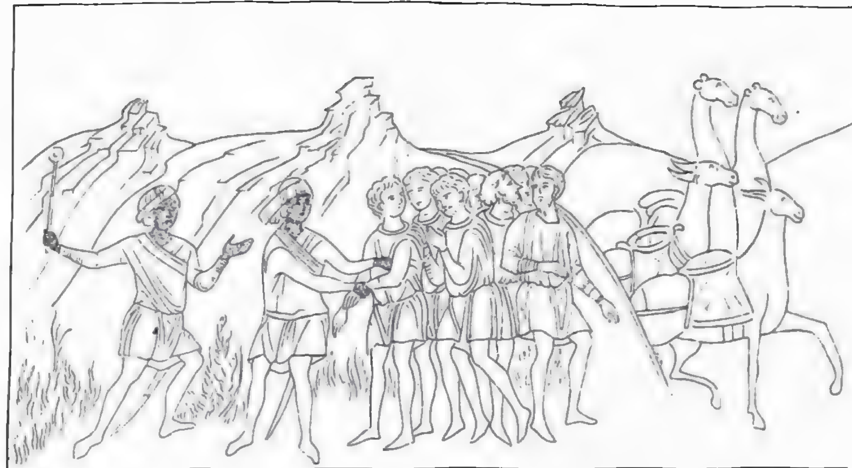

Охрид. Св. Софија, из Легенде о прекрасном Јосифу, »црнци«, јужни зид галерије, око 1350. године.

»раскошног стила« у украшавању књига.[66] За српског патријарха Саву IV (1354–1375) израђено је, вероватно у Хиландару (где се и данас чува), скупоцено четворојеванђеље, украшено не само заставицама и иницијалима раскошног стила него и портретима јеванђелиста приказаних како пишу своја дела по диктату персонификације Божанске Премудрости, као некада антички писци надахнути својим музама.[67] Од Богородице Љевишке познат у српском монументалном сликарству, овај тип портрета јеванђелисте јавља се само у изузетно украшеним српским књигама (а и у тзв. Куманичком четворојеванђељу, написаном у XVI веку, где су очуване убачене старије минијатуре с ликовима јеванђелиста и фигурама персонификација, датоване по стилским особинама у трећу деценију XIV века).[68]

Највероватнија је претпоставка да су најскупоценији српски рукописи рађени у Хиландару и на Светој Гори. У запису лењинградског српског служабника (Библиотека Салтикова-Шчедрина, Пог. бр. 27) из средине XIV века, грешни Симон (или Симеон) каже да је књигу написао на Светој Гори Атонској, а управо ту књигу красе најлепше заставице и иницијали раскош-

[66] М. Харисијадис, *Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века, Моравска школа и њено доба* (Научни скуп у Ресави), Београд 1972, 214, 211–227, сл. 1–19; С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950, 9 (о периодизацији развоја књижног украса).

[67] Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа бр.* 13, стр. 57; С. Радојчић, *Старе српске минијатуре* 31, таб. XII; М. Харисијадис, *Раскошни византијски стил* 218–219; В. Ј. Ђурић, у књизи *Хиландар* 110, сл. 79 (у боји).

[68] О персонификацијама Премудрости у монументалном сликарству вид. Г. Бабић у књизи: Д. Панић–Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 70–71, црт. 2; о примерима у рукопи-

ног стила.[69] Хиландарски преписивачи и илуминатори, или неки уметници из Свете Горе, израдили су и друге скупоцене, очуване, књиге, које познајемо као дарове Душановог великог војводе Николе Стањевића, ктитора цркве Светог Стефана у Кончи (1346 –1371) или хиландарског игумана Доротеја. По налогу Доротеја, у старији хиландарски рукопис, изборно јеванђеље, исписано на пергаменту по налогу ранијег игумана Арсенија (1337), накнадно су, 1359–60, унете сјајне минијатуре четири јеванђелиста.[70]

Ове најпознатије српске књиге XIV века сведоче о наручиоцима и илуминаторима чији укус средином века све више тражи сјај злата, лепоту отмених и скупоцених комнинских књига с орнаментима и портретима јеванђелиста на златној позадини. Такве византијске књиге су као узори најпре могле допрети до српских љубитеа преко светогорских библиотека, где су настала остварења светогорских сликара по жељи српских наручилаца. Ван Свете Горе је, изгледа, образовано неколико значајних преписивачких центара у српским манастирима XIV века и око митрополитовог двора у Серу. Калист *Расодер* је у четворојеванђељу из 1354. године израдио и портрет дародавца, серског митрополита Јакова (1348–1365), у молитви пред Христом који се помаља у сегменту неба.[71] Неспутан монашком скромношћу, серски митрополит, пријатељ цара Душана, оставио је занимљиво сведочанство о својој моћи, јер молитвом упућеном Христу, без светитеља-посредника, одступа од обичаја савремене српске властеле, која је своје дарове и своје молитве упућивала, по правилу, нижима у небеској хијерархији.

На живопису у Псачи, кнез Паскач и севастократор Влатко са својим породицама приносе цркву свом заштитнику, светом Николи, насликаном на икони обешеној изнад глава дародаваца. На њихово ктиторство, приказано фреском на јужном зиду цркве, благонаклоно гледају цар Урош и његов савладар, краљ Вукашин, насликани наспрам ктитора, на северном зиду (1365–71).[72] Ова невелика властеоска црква, основе сажетог уписаног крста, са припратом и два кубета, чува веома занимљиво сликарство које одликују снажне и племените боје, изванредни портрети и уверљиво изражајни ликови светитеља, чија је постојаност у подвижништву и мучеништву будила дивљење и машту сликара. Светитељи-хероји, снажних тела и упечатљивих ликова, посебно су занимали сликаре, што открива нови дух времена.

сима и датовању минијатура у Куманичком четворојеванђељу у XIV век и о сложеној симболици надахнућа: С. Радојчић, *Ликови инспирисаних, Текстови и фреске,* Нови Сад 1969, 9–22; С. Радојчић, *Старе српске минијатуре* 31–32, таб. XIII; М. Харисијадис, *Куманичко четворојеванђеље,* Зборник Музеја примењене уметности 9–10 (1966) 49–63 (датује минијатуре у XVI век).

[69] М. Харисијадис, *Раскошни византијски стил* 216–221.

[70] С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара* 167–168; исти, *Старо српско сликарство* 163 (где помиње и друге српске феудалце љубитеље књига); В. Ј. Ђурић, у књизи *Хиландар* 110, сл. 89 и 80 (у боји). О Стањевићевој цркви у Кончи, коју су, можда, неки хиландарски сликари украсили: С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 152; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 76 (с библиографијом о овом споменику); А. Соловјев, *Кончански практик,* ЗРВИ 3 (1955) 83–109 (о имањима ове значајне задужбине Николе Стањевића).

[71] Ch. Walter, *The Portrait of Jakov of Serres in Londin. Additional 39626,* Зограф 7 (1977) 65–72 (са старијом литературом о митрополиту Јакову и особинама његовог портрета). У македонским радионицама су настали и српски рукописи који се чувају у Русији, сматра М. Харисијадис, *Два српска четворојеванђеља из XIV века – у Лењинграду и Москви,* Зограф 4 (1972) 35–42, сл. 1–12.

[72] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 151–152; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 75–76. О значењу владарских портрета у задужбинама ктитора-феудалаца: Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара* 173–176.

У католикону манастира Зрзе, који је основан као задужбина монаха Германа, око средине XIV века, фреске су обновљене 1368. или 1369. у западном травеју. На сачуваним фрескама запажају се идеали нове генерације уметника којима класицистичка лепота витких, лаких људских фигура није више много значила. Огромне фигуре пустињака и испосника, измучених, али упечатљивих лица, исликаних до последње боре, снажно моделованих тела, истичу хероје вере и њихове карактерне особине.

У цркви Ваведења у Липљану, у Светом Николи Шишевском, у Полошком, те врлине светитеља се до карикатуралности наглашавају новим сликарским средствима, јачим ломљењем облина, исцртавањем набораних лица, оштријим сукобима светлости и сене. И ако се у делима генерације сликара из

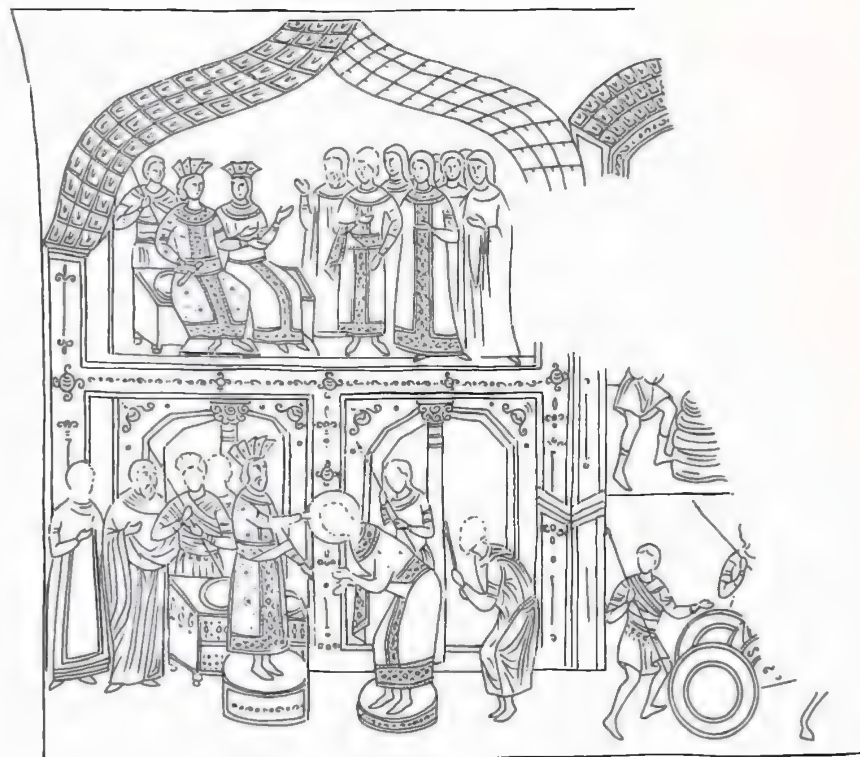

Охрид, Св. Софија, из Легенде о прекрасном Јосифу, источни зид галерије, око 1350. године.

1360–70 и нађу нека решења дворских уметника с почетка века, она служе другом циљу, истицању снажних, измучених бораца источног православља.[73]

Градске радионице у Охриду неговале су другачије стилске поступке, мада се у темама изабраним за приказивање на фрескама у просторима на спрату цркве Свете Софије, из средине XIV века, и у охридском монументалном сликарству осећа јак призвук монашке књижевности (Канон на исход душе, приписан Андреји Критском, ликови монаха).

У Охриду, који је у поседу српске државе био од 1334, доста се зидало и сликало по налогу нове властеле, окупљене око цара Душана и Архиепископије. Нови архиепископ охридски, Никола, био је један од најдарежљивијих ктитора. Подигао је себи гробну цркву, једнобродну грађевину посвећену св. Николи (до 1345), коју су касније преградили провинцијски мајстори, навикнути да у мањим црквама кубе замењују попречним, издигнутим, полуобличастим сводом, као што су учинили и на цркви Свете Богородице Болничке или на цркви Светог Константина и Јелене, такође у Охриду.[74] У Светом Николи је сачувана веома занимљива слика историјских ликова крај изабраних светитеља: уз св. Трипуна стоји архиепископ Никола, који молитву упућује св. Николи (насликаном у ниши изнад реда портрета), а до њега су краљ Душан, краљица Јелена и млади краљ Урош, сви крај српских светитеља Симеона и Саве. Овај избор светитеља уз које су 1345. стали нови охридски архиепископ и српски владар јасно сведочи о намери да се званично нагласи потреба поштовања култа светитеља који нису били слављени на тлу старе грчке архиепископије. Никола је, очигледно као присталица Душанове политике, дао да се сликом објаве будућа настојања охридске цркве. Њему се приписује у заслугу што је у Охриду подстакао многе градње и сликарске подухвате. По његовом налогу је осликан спрат нартекса Свете Софије, где се потписао сликар Јован Теоријанос, изгледа Грк солунског порекла,[75] а на спрату спољне припрате подигао је 1346–50 у северозападном углу своју капелу и деспот Оливер, али је за њега радио охридски сликар Константин са сином Јованом, хоровођом црквеног хора, потписавши се на своме делу. За разлику од Теоријаноса, који је средином XIV века био најбољи сликар у Охриду и чије слике зраче светлим и ружичастим инкарнатом, смиреношћу тачно цртаних људских фигура, сликар Константин се намучио покушавајући да прикаже патрона Оливерове капеле, крилатог св. Јована Крститеља, као старца голих ногу. Лакше је савладао цртеж сцене Јовановог рођења јер је за њу нашао старији, успео узор у охридској Богородици Перивлепти (1294. или 1295.).[76]

Теоријаносу су приписане најуспелије фреске у Охриду, у Св. Врачима (око 1350), и изванредна литијска икона посебно поштованих словенских

[73] О фрескама манастира Зрзе, Липљана, Шишева, Полошког уп. С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 155–156; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 83–85; G. Babić, *Quelques observations sur le cycle des Grandes Fêtes de l'église de Pološko (Macédoine)*, Cahiers archéologiques 27 (1978) 163–178.

[74] Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, о архитектури охридских црквица с попречним, издигнутим, полуобличастим сводом, стр. 29–45; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 66–67.

[75] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 67–68 (с наведеном старијом литературом).

[76] Г. Суботић, *Охридски сликар Константин и његов син Јован*, Зограф 5 (1974) 44–47; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 68.

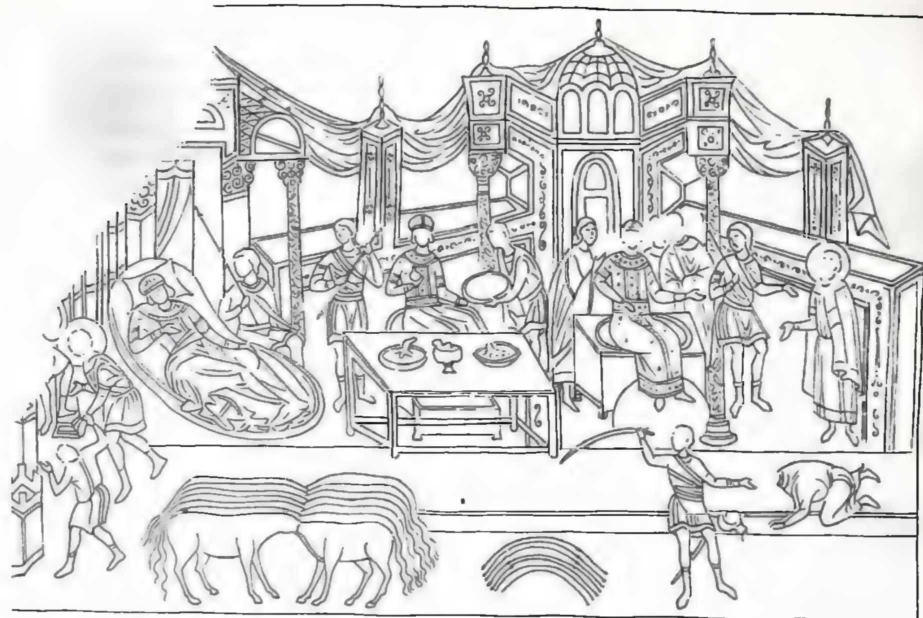

Охрид, Св. Софија, из Легенде о прекрасном Јосифу, источни зид галерије, око 1350. године.

светитеља Климента и Наума (око 1350).[77] Свакако најдаровитији, сликар лирских осећања и тонова, Јован Теоријанос није тих година био једини придошли Грк међу охридским сликарима, али је, очигледно, прихватао најтеже и најважније послове. Други сликар је израдио две велике престоне иконе за олтарску преграду у Светој Софији, опет по налогу архиепископа Николе и охридског управника града, кир Исака Дуке. На сребрном окову иконе Христа Душеспаситеља, коју је платио севастократор Дука, остао је запис о том дару, а на окову Богородице Душеспаситељице израђен је портрет охридског архиепископа Николе, објашњен натписом на грчком.[78] Трећи мајстор који је радио за архиепископа Николу образовао се, без сумње, у некој сликарској радионици на Јадрану. Његово је дело икона Богородице с Христом, такође окована, с пророцима у рељефу по рубовима и необично приказаним симболима јеванђелиста на окову Богородичиног нимба (нпр., Марков симбол је ту двоглави орао). С ликовима неуобичајеним за српску иконописну традицију и још необичнијом одећом, нарочито на Христу, ова

[77] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 69 (с наведеним расправама ранијих истраживача о овим споменицима).

[78] В. J. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1963, No 16 и No 17 (с наведеном библиографијом).

икона јасно упућује на приморске узоре анонимног сликара. Део архиепископовог имена, очуван на плочици на рубу иконе, (NH) КОЛА (где су и титулу носили некад слични, изгубљени делови), отклања сваку сумњу у погледу личности ктитора.[79] Његова наклоност према св. Трипуну, славном заштитнику града Котора, изражена већ у Светом Николи Болничком, па и ова икона, приморска по обради, и иконографској и стилској, сведоче о везаности охридског прелата за неке уметничке традиције српског Поморја. Не чини се, међутим, да је архиепископ Никола снажније утицао на уношење западних схватања у охридску уметност. Као и кесар Гргур Голубић, пореклом из Хума, који је био ктитор цркве Богородице Захумске (Заум), очуване на обали Охридског језера, и архиепископ Никола се у новој средини прилагодио снажној византијској уметничкој традицији. Имућни ктитори, Гргур Голубић и деволски епископ Григорије (чијим је трошком живописана већ саграђена црква, тј. Заум), заједничким трудом изградили су вредну задужбину, која само епитетом Богородице подсећа на порекло првог ктитора, Голубића. Архитектура, основе уписаног крста, и сликарство Заума (1361) оживљавају најбоље традиције уметности XIV века. Анонимни сликар, који се, изгледа, образовао у Солуну, унео је и многе новине у обраду фигуре и сенчење драперије. Учени теолог – ктитор и способни сликар оставили су дело значајних сликарских вредности и занимљивих иконографских појединости (Деисис с Богородицом царицом, необични епитети Богородице на фреско-иконама у наосу, итд.). Сликарство Заума се знатно разликује од дела домаћих сликара, који су украсили капелу Светог Григорија Богослова (крај Богородице Перивлепте), 1365, као задужбину истог ктитора, епископа деволског.[80]

Домаћим, охридским мајсторима приписује се, међутим, сликарство у Богородици Болничкој, саграђеној пре 1368, а живописаној око 1370, по налогу ктитора Јакова, игумана манастира Светог Климента, као и живопис у пећинској црквици у Пештанима (око 1370), и у Светом Димитрију (око 1360–70), Богородици Челници (око 1370) и у Светој Софији, где је шездесетих година делимично поправљен украс.[81] Охридске радионице су током седамдесетих година XIV века задовољавале потребе скромнијих наручилаца, јер великих подухвата ни моћних ктитора више није било. Јереј Стефан познат је као ктитор Светог Климента Старог (Малог), који је добио фреске 1378, а јеромонах Партеније као ктитор цркве Светог Константина и Јелене. Многе црквице у Охриду, у Прилепу, на Преспи (нпр., Света Марија на Глобоком и Света Богородица на острву Мали Град, чије су фреске обновљене 1369, по налогу кесара Новака) сведоче о снажној делатности домаћих сликарских радионица.[82]

[79] В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, No 18 (фотографија је у овом каталогу погрешно одштампана).

[80] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 155–156; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 72–73 (са старијом литературом о овом споменику); о Голубићу: Ђ. Сп. Радојчић, *Ко је подигао манастир Заум?*, Историјски преглед 1 (1954) 44–46. О Богородици царици вид. П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности*, Старинар 18 (1967) 107–115.

[81] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 89–90. Прецизније је покушао да одреди време сликања ових цркава Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена* 63–66.

[82] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 88–91; Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена* 63–66; В. Ј. Ђурић, *Мали Град – Св. Атанасије у Костуру – Борје*, Зограф 6 (1975) 31–50, сл. 1–44.

И у годинама када више није било моћне властеле, ни српских владара, у крајевима којима је владао краљ Марко после битке на Марици (1371), уметничка делатност је настављена захваљујући свештеничком сталежу и понеком властелину, за које су радили домаћи уметници из Охрида и Прилепа. Заслугом тих вредних мајстора који су сачували знања о градитељству и сликању икона и фресака, уметничка делатност није заувек угушена после пропасти Маркове краљевине (1395). Привремено је замрло стваралаштво. Биле су то године на крају века, када је у Охриду и околини свакодневни мукотрпан живот надвладао жељу за уметношћу.

СКРАЋЕНИЦЕ
чешће наведених дела

Acta Albaniae I, II,	L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I–II, Vindobonae 1913–1918.
Acta arch. hung.	Acta arcaeologica Academiae scientiarum hungaricae.
Anonymi Descriptio ed. O. Górka	*Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, ed. O. Górka, Gracoviae 1916.
Архив АСЈЕ	Архив за арбанашку старину, језик и етнологију.
VIG	Vojnoistorijski glasnik.
Виз. извори I–IV	*Византијски извори за историју народа Југославије* I–IV, Посебна издања Византолошког института 3, 7, 10, 12, Београд 1955, 1959, 1966, 1971.
Vjesnik ZA	Vjesnik Zemaljskog arhiva.
Гарашанин, М., *Праисторија* I, II	М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије* I–II, Београд 1973.
ГЗМ	Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине
Gimbutas, M., Bronze Age	M. Gimbutas, *Bronze Age in Central and Eastern Europe*, Hague 1965.
Глас	Глас Српске краљевске академије; Глас СКА. Други разред; Глас САН. Одељење друштвених наука; Глас САНУ. Одељење историјских наука.
Гласник ДСС	Гласник Друштва српске словесности.
Гласник ИДНС	Гласник Историског друштва у Новом Саду.
Гласник САН	Гласник Српске академије наука.
Гласник СНД	Гласник Скопског научног друштва.
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва.
Годишњица НЧ	Годишњица Николе Чупића.
Gregoras I–III	Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen, I–III, Bonnae 1829–1855.
Dölger, F., *Regesten*	Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, bearbeitet von F. Dölger, Teil I: 565–1025; II: 1025–1204; III: 1204–1282; München–Berlin 1924, 1925, 1932.

Динић, М., *За историју рударства* I–II	М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I–II, Београд 1955–1964.
Динић, М., *Однос краља Милутина и Драгутина*	М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49–80.
Динић, М., *О Николи Алтомановићу*	М. J. Динић, *О Николи Алотмановићу*, Пос. изд. СКА 90, Београд 1932.
Динић, М., *Српске земље*	М. Динић, *Српске земље у средњем веку, Историјско географске студије*, приредио С. Ћирковић, Београд 1978.
Доментијан, *Живот Симеуна и Саве*	*Живот светога Симеуна и светога Саве*, написао Доментијан, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.
В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*	В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.
ЖА	Жива антика.
Животи краљева и архиепископа изд. Ђ. Даничић	*Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.
Зборник ИК	Зборник историје књижевности Одељења језика и књижевности САНУ.
Зборник ЛУ	Зборник за ликовне уметности Матице српске.
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју.
Зборник МСКЈ	Зборник Матице српске за књижевност и језик.
Зборник ФФ	Зборник Филозофског факултета у Београду.
Zbornik HI	Zbornik Historijskog instituta JAZU.
Златарски, В., *История*	В. Н. Златарски, *История на българската държава пръзъ срѣднитѣ вѣкове* I/1, София 1918; I/2, София 1927; II, София 1934.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института.
ZČ	Zgodovinski časopis.
ИГ	Историјски гласник.
Ист. народа Југославије I	*Историја народа Југославије* I, Београд – Загреб – Љубљана 1953.
Историја Црне Горе 1, 2/1, 2/2	*Историја Црне Горе*, књига прва, Титоград 1967; књига друга, том први, том други, Титоград 1970.
ИЧ	Историјски часопис.
Jahresh.	Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts.
Јиречек, К., *Ист. Срба* I, II	К. Јиречек, *Историја Срба*, превео J. Радонић, I–II, Београд 1952[2] (репр. 1978).
Јиречек, К., *Споменици српски*	К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1890).

JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis.
JRS	Journal of Roman Studies.
Калић-Мијушковић, J., *Београд у средњем веку*	J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
Cantacuzenos I–III	Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, ed. L. Schopen, I–III, Bonnae 1828–1832.
Cinn.	Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1836.
Ласкарис, М., *Византијске принцезе*	М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњевековној Србији. Прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926.
Летопис МС	Летопис Матице српске.
MGH	Momunenta Germaniae historica.
MGH SS	Momunenta Germaniae historica, Scriptores.
Miklosich, F., *Mon. Serbica*	F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobonae 1858 (репр. Graz 1964).
Михаљчић, Р., *Крај Српског Царства*	Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975.
Mon. Rag. I–V	*Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* I–V, Zagreb 1879–1897.
Muratori, RIS	Muratori, Rerum Italicarum scriptores.
Nicol, D., *Despotate*	D. M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
Новаковић, С., *Зак. споменици*	С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.
Новаковић, С., *Срби и Турци*	С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1960.[3]
Орбин, М., *Краљевство Словена*	Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, превео З. Шундрица, Београд 1968.
Острогорски, Г., *Историја Византије*	Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959,[2] (= Сабрана дела VI, Београд 1970).
Острогорски, Г., *Серска област*	Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Пос. изд. Византолошког института 9, Београд 1965.
Pachymeres	Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Paleologis libri tredecim, ed. I. Bekker, I–II, Bonnae 1835.
Pitra, *Analecta*	J. B. Pitra, *Analecta sacra Specilegio Solesmensi parata*. VII Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena, Venetiis 1891.
PL	J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, Series latina.

Praistorija Vojvodine	B. Brukner – B. Jovanović – N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974.
Прилози КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.
Rad	Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
Radojičić, Đ., *Antologija*	Đ. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*. Beograd 1960.
Радојичић, Ђ., *Књижевна збивања*	Ђ. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967.
Радојичић, Ђ., *Творци и дела*	Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963.
Радојчић, С., *Портрети српских владара*	С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, пос. изд. Музеја јужне Србије I, Скопље 1934.
Радојчић С., *Узори и дела*	С. Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975.
RE	Paully-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
Сава, *Живот Симеона Немање*	Дела старих српских писаца књ. I: *Списи Св. Саве*, изд. В. Ћоровић, Београд–Ср. Карловци 1928, 151–175.
Сава Немањић – Свети Сава	Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава, Историја и предање, децембар 1976, Београд 1979.
Свети Сава – Споменица	Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977.
Светосавски зборник 1, 2	Светосавски зборник. Пос. изд. СКА 114, Београд 1936 и 125, Београд 1938.
Synopsis historiarum	Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, I–II, Bonnae 1839.
Smičiklas, T., *Diplomatički zbornik*	T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* II–XIV, Zagreb 1904–1916.
Соловјев, А., *Законодавство Стефана Душана*	А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928.
Соловјев, А. – Мошин, В., *Грчке повеље*	А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
Соловјев, А., *Од. споменици*	А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
Србљак I–III	*Србљак. Службе, канони, акатисти*, I–III, Београд 1970.
О Србљаку	*О Србљаку*. Студије, Београд 1970.
Srejović, D., Lepenski Vir	D. Srejović, *Lepenski Vir, Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur*, Bergisch Gladbach 1973.

SSS	*Słownik starożytności słowiańskich*. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejwzych I–V, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961 – (у току излажења).
Starine	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*	*Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчанога*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник књ. 2, Извори, Београд 1938, 15–76.
Стојановић Љ., *Записи и натписи* I–VI	Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I–VI, Београд 1902–1926.
Стојановић, Љ., *Повеље и писма* I–II	Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, први део, књ. I, други део, Београд–Ср. Карловци 1929–1934.
Стојановић, Љ., *Родослови и летописи*	Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци 1927.
Тадић, J., *Писма и упутства*	J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* I, Београд 1935.
Теодосије, Житије св. Саве	*Живот светога Саве*, написао Доментијан (= Теодосије), изд. Ђ. Даничић, Београд 1860.
Theiner, A., *Mon. Slav. I*	A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863.
Ћирковић, С., *Историја средњовековне босанске државе*	С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
Ћоровић, В., *Хисторија Босне*	В. Ћоровић, *Хисторија Босне*. Прва књига, Београд 1940.
Ферјанчић, Б., *Тесалија у XIII и XIV веку*	Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Пос. изд. Византолошког института 15, Београд 1974.
Ферлуга, J., *Византијска управа*	J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Пос. изд. Византолошког института 6, Београд 1957.
Ferluga, J., *L'amministrazione*	J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Miscellanea di studi e memorie XVII, Venezia 1978.
HAD	Historijski arhiv u Dubrovniku.
Chon	Nicetae Choniatae Historia ed. I. Bekker, Bonnae 1835.
CIL	Corpus inscriptionum latinarum.
Чремошник, Г., *Канцеларски и нотарски списи*	Г. Чремошник, *Канцеларски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932.
Šašel, A. et J., ILIug.	A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963.

СПИСАК КАРАТА

Све карте израдила је инг. Ангелина Перић.

ФОТОГРАФИЈЕ

ЦРНО-БЕЛЕ

2, 3 – снимио Влада Поповић.
5 – снимио Драгољуб Кажић.
19, 21, 22 – Археолошки институт.
20 – снимила Мирослава Мирковић.
23 – Музеј града Београда.
24, 25 – снимио Небојша Борић.
26 – Народни музеј Београд.
27 – Приштински музеј.

Остале снимио Душан Тасић.

У БОЈИ

III, VI, VII, XXXVIII – снимио Арса Јовановић.
IX – снимио Војислав Кораћ.
XXXVII – снимио отац Митрофан Хиландарац.
XXXV, XXXVI – снимио Војислав Ј. Ђурић.

Остале снимио Душан Тасић.

ЦРТЕЖИ

НА СТРАНИЦАМА – 246, 277, 282, 307, 325, 519, 533, 535, 555, 587, 622, 636, 644, 649, 650, 657, 659 и 661 – израдио Драгомир Тодоровић

РЕГИСТАР

САДРЖАЈ

ДЕО ТРЕЋИ

ОСАМОСТАЉИВАЊЕ И СНАЖЕЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

ДЕО ЧЕТВРТИ

УСПОН И ШИРЕЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

КЊИГА ПРВА

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА
ДО МАРИЧКЕ БИТКЕ (1371)

ИЗДАВАЧ

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

РЕЦЕНЗЕНТИ

Фрањо Баришић
Душанка Динић-Кнежевић

ГРАФИЧКА ОПРЕМА

Стојан Милеуснић

ЛЕКТОР

Александра Богдановић-Адамовић

КОРЕКТОРИ

Живка Папак
Нада Рибар

Тираж 10.000

ШТАМПА

ЧГП »Дело«, Љубљана
1981.